

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського

Юрій Пінчук

Вибрані студії
з костюмарознавства

Київ – 2012

УДК 94(477):930.1 Костомаров
ББК ТЗ(4УКР)47/5

Пінчук Юрій. Вибрані студії з костюмарознавства. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2012. – 608 с.

Книга Юрія Пінчука – становить інтерес для науковців і широкого кола читачів. Вона складена з вибраних студій автора, що стосуються костюмарознавства, з котрим пов'язані його найважливіші досягнення як історика.

Містить публікації про життя і діяльність визначного вітчизняного історика і археографа, письменника, етнографа і фольклориста, українського громадсько-політичного діяча XIX ст. Миколи Костомарова та його найближче оточення, а також про наукову термінологію, понятійний апарат тощо.

В ній надруковані рецензії відомих в Україні та діаспорі осіб на праці Ю. Пінчука, список публікацій про нього, інші додатки.

Редакційна колегія:

Павло Сохань (голова),

Дмитро Бурім, Ігор Гирич, Ярослав Калакура,

Олександр Маврін, Всеволод Наулко

Затверджено до друку Вченою радою Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (протокол № 4 від 21.06.2011 р.)

ISBN 978-966-02-6238-6

© Ю. А. Пінчук, 2012

© Д. М. Семко, покажчик імен, 2012

Про автора

Пінчук Юрій Анатолійович – відомий дослідник проблем історії України, історіограф, доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, почесний професор Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка, «Відмінник освіти України», лауреат премії імені М. І. Костомарова НАН України.

Народився 3 листопада 1937 в Києві. Батько – Пінчук Анатолій Афанасійович. Мати – Петренко Катерина Григорівна. 1955 закінчив Київську середню школу робітничої молоді. У 1953–1956 працював на підприємствах Києва. 1956–1959 – служив у Радянській армії і брав участь в освоєнні цілинних земель у Північному та Західному Казахстані. Після демобілізації працював на Київському радіозаводі, навчався на історико-філософському факультеті Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, який закінчив 1965. У 1966–1968 працював ст. інспектором Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР.

1968 склав іспити до аспірантури Інституту історії АН УРСР, яку успішно закінчив і 1972 захистив кандидатську дисертацію

«М. І. Костомаров як історик України». У середині 1980-х підготував і 1986 захистив докторську дисертацію «Роль народних мас у Визвольній війні 1648–1654 рр. і возз'єднанні України з Росією (історіографія проблеми)».

Понад сорок років працює в установах Національної академії наук України, обіймав наукові посади завідувача відділу української історіографії та інші в Інституті історії України НАНУ (1972–2010), начальника сектора суспільних наук Президії АН УРСР (1973–1979), в окремі роки – провідного наукового співробітника (за сумісництвом) в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, в якому з липня 2010-го очолює відділ пам'яток духовної культури, а також є заступником голови спеціалізованої вченої ради по захисту дисертацій.

Наукові пошуки переважно пов'язані з вивченням творчої спадщини М. Костомарова, а також М. Грушевського, Д. Дорошенка, І. Франка та інших постатей. 2001 з почину і під керівництвом Ю. Пінчука у видавництві «Юго-Восток» (Донецьк) вийшла друком «Энциклопедия жизни и творчества Н.И. Костомарова (1817–1885)», яка заклала академічні підвалини нової міждисциплінарної наукової галузі – костомаровознавство.

Автор книг «Микола Іванович Костомаров» (1992), «Мемуари про Миколу Костомарова» (2005), співавтор енциклопедичного довідника «Микола Костомаров: Віхи життя і творчості» (2005), монографії «Історичні студії Миколи Костомарова як фактор формування самоусвідомлення української нації» (2009) та багатьох інших студій.

Юрій Анатолійович причетний до заснування 1992 академічної премії ім. М. І. Костомарова, першим лауреатом якої став сам у 1993, брав участь у багатьох наукових форумах, зокрема міжнародних (Португалія, Лісабон, 1986; Румунія, Сату-Маре, 1998), ініціював відновлення у 1997 збірника «Історіографічні дослідження в Україні», 2002-го започаткував традицію проведення періодичних Костомарівських читань. Член редколегії фундаментального видання «Енциклопедія історії України» та низки інших.

Нагороджений Почесною грамотою Верховної Ради України, медалями.

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Шановні читачі!

Книга, яку тримаєте в руках, припускаю, зацікавила тим, що Вам відомі ім'я, віхи життя і творчості Миколи Костомарова. Отже, моє переднє слово буде лаконічне.

Передусім маю акцентувати на усталеності в науці міждисциплінарної галузі – костомаровознавства. Утворенню її академічних підвалин, сподіваюся, сприяли і мої студії. Тому, шановний читачу, вирішив укласти з деяких із них книжечку, яка б проілюструвала процес становлення згаданої наукової галузі, з багатьма втратами на цьому історичному шляху і можливо посприяла тому, щоб не втрачати у майбутньому.

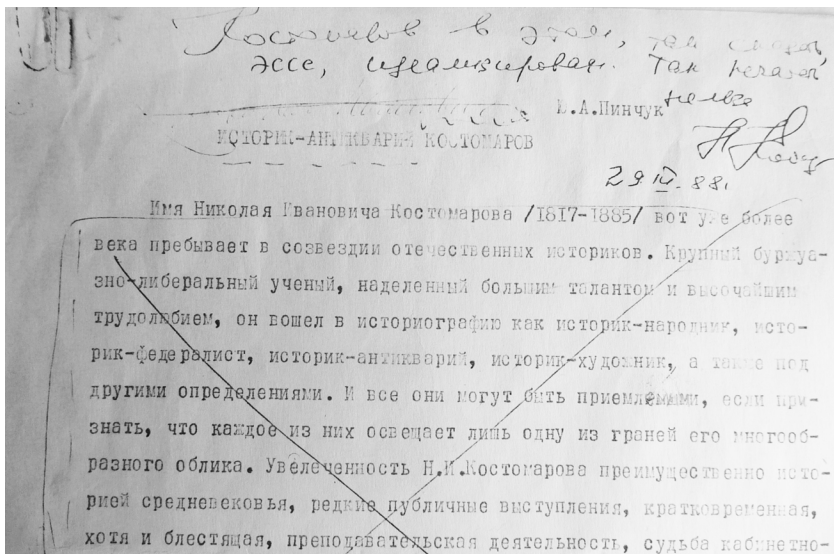
Перша моя публікація із зазначеної тематики вийшла друком 1971 року і, зрозуміло, у певному сенсі в наш час є архаїчною, як і низка інших. Проте, вони зберігають актуальність з огляду на процес еволюції української історіографії.

Чи варто казати, які потенційні загрози для костомаровознавців приховували в собі їхні наукові пошуки, а для мене – кандидатська дисертація «М. І. Костомаров як історик України» (1971 р.),

*Пінчук Юрій
на початку творчого шляху*

в атмосфері кінця 1960 – початку 1970-х років? Тоді насувалися часи остаточного згортання здобутків «хрущовської відлиги», розкручувався новий маховик репресій супроти українських інаклюдців та інтелектуалів. Про те наскільки вони були реальними засвідчує лист від 22.07.1972 р. заступника міністра вищої та середньої спеціальної освіти УРСР В. Ю. Маланчука до першого секретаря ЦК КП України В. В. Щербицького. В цьому листі моя стаття «Визвольна війна 1648–1654 рр. і воз’єднання України з Росією в оцінці М. І. Костомарова» (Укр. іст. журн. – 1971. – № 2. – С. 17–27) кваліфікувалася як необгрунтована спроба реабілітації «історика-націоналіста». Цей наклепницький опус оригінально прокоментував професор, віце-президент Національного університету «Києво-Могилянська академія» Володимир Панченко в публіцистичній розвідці «З історії українофобства (Михайло Юзефович і Валентин Маланчук)»: «Маланчук доносить і звинувачує! Звинувачує істориків Р. Іванову, І. Назаренка, Ю. Пінчука, а заодно – й М. Драгоманова та М. Костомарова, про яких ці дослідники писали. Одного (М. Драгоманова) вони, бачите, ставлять поруч із визнаними діячами революційно-визвольного руху, пропагандистами марксизму; другого (М. Костомарова) підносять до рангу

Автограф М. Котляра

прогресивного історика, хоча був він, звісно, автором «буржуазно-націоналістичних теорій» (газ. «День». – 2010. – 30–31 грудня.)

Наслідки для мене були невтішні, опублікувати монографію на основі дисертації відразу не вдалося. Натомість довелося опанувати нові терени діяльності, але не полишав своїх пошуків, хоча й з досадними перервами, в царині майже забороненої тематики.

Згодом написав низку книг, монографій, енциклопедичних статей тощо. Частина з цих рукописів потрапила до сміттевого кошика, адже довгі роки тривали ідеологічні рецедиви щодо моїх наукових студій, також, на жаль, – і в рідному Інституті історії. Приміром, навіть на зорі незалежності, член редколегії «Українського історичного журналу» М. Ф. Котляр стосовно мого рукопису «Історик-антикварій Костомаров» і публікації «Н. И. Костомаров. Князь Владимир Святой» 28.03.88 писав: «Костомаров в этом, так сказать эссе, идеализирован, так печатать нельзя».

Висновок М. Котляра як рецензента був категоричний: «Взгляд Костомарова на древнерусское общество, его государственность и на крещение был устаревшим уже в его время (он был специалистом в XVII–XVIII вв.). Этот взгляд решительно противоречит мнению современной науки. Необходим громадный комментарий почти к каждой строчке. Поэтому целесообразно ли это печатать? 29.03.88 Н. Ф. Котляр».

У тодішні похмурні, в сенсі демократії, роки, втішало все ж те, що інколи надходили несподівані листи з відгуками на мої опубліковані праці, листи переважно теплі та конструктивні. Зокрема, зав. сектору Інституту слов'язознавства і балканістики АН СРСР проф. В. К. Волков у своєму листі до заст. головн. редактора Укр. іст. журналу М. В. Коваля 30.09.84 р. писав: «Только что получил по почте посланные Вами две книжки – Пинчука и Санцевича. Очень тронут Вашим вниманием и от души благодарю. Книжки успел уже бегло просмотреть. Обе весьма интересны, а для моей дочери и ее преподавательской деятельности просто необходимы. В книге же о Костомарове многие изложенные факты представляют интерес и для меня».

У листі до мене киянин С. М. Захарченко 6.08.1984 р. сповіщав: «С интересом прочитал вашу работу «Исторические взгляды Н. И. Костомарова». В этой работе вы сделали значительный шаг вперед в деле более объективного освещения деятельности крупного

историка нашего отечества Н. И. Костомарова, биография и труды которого так несправедливо замалчиваются. ...Напрашивается вывод, что цель всех этих критиков и исследователей одна: исключить из научного оборота труды этого выдающегося ученого, что в действительности и происходит. Книг Костомарова днем с огнем не найдешь».

Отож, шановний читачу, пропоную Вашій увазі мої вибрані студії з костомаровознавства. Це фрагменти з фундаментальних видань, енциклопедичні статті, розвідки з наукових збірників і часописів. Їх друкуємо за хронологією опублікування і абеткою. Виняток становлять статті «Біографія М. Костомарова» і «Поща-нування й увічнення пам'яті М. Костомарова». Першу вміщено в Передньому слові, а другу – в Резюме цієї книги.

Надіюся, що Вас зацікавлять також додатки, зокрема деякі рецензії на мої вибрані студії відомих вітчизняних і зарубіжних істориків Антоновича Марка (Монреаль), Верменич Ярослави, Іванченко (Іванової) Раїси, Калакури Ярослава, Приймака Томаса (Торонто), Шевченка Федора, прозаїка Чалого Петра (Росія), тощо.

БІОГРАФІЯ М. КОСТОМАРОВА

За свідченням «Автобіографії», Микола Іванович Костомаров (літературні псевдоніми – Ієремія Галка, Іван Богучаров) народився 4 травня 1817 р. в слободі Юрасівка Острогозького повіту Воронежської губернії (до 1780 р. – у складі Слобідсько-Української губернії; тепер Ольховатський район Воронежської

області, Російська Федерація). Однак у метричному свідоцтві М. Костомарова наводиться інша дата – 5 травня 1817 р. Того ж року 6 травня його охрестив священник Василь Ряполовський у місцевому Георгіївському храмі. Родина Костомарова була мішаною

і нерівною щодо станового походження. Це справило значний вплив на долю майбутнього історика, зокрема на формування його поглядів (див. Історичні та суспільно-політичні погляди М. Костомарова). Батько – Іван Петрович Костомаров – місцевий дворянин-поміщик, нащадок козаків-переселенців, колишній військовий – капітан у відставці, який в молоді роки служив у російській імператорській армії, зокрема під командуванням О. Суворова брав участь у штурмі Ізмаїла. Мати – Тетяна Петрівна Костомарова (у дівочтві – Мильникова), дочка Петра Мильникова (за іншими відомостями – Мельникова), українця за походженням (у згаданому метричному свідоцтві – «малороссиянин»), звичайна селянська дівчина, колишня кріпачка. До 1812 р. вона навчалася в одному з московських пансіонів. Батьки обвінчалися після народження М. Костомарова, якого І. Костомаров збирався, але не встиг усиновити, оскільки трагічно загинув у 1828 р. Микола, народжений до шлюбу, залишався у кріпосній залежності до 1832 р., коли завдяки неймовірним зусиллям і матеріальним жертвам матері отримав бажану волю. Отож перебування хлопчика на становищі незаконно-народженого, напівкріпосного стало першою важливою віхою в житті М. Костомарова. У дитячі роки закладаються й перші інтелектуальні підвалини світогляду М. Костомарова. Зокрема, батько майбутнього історика, палкий прихильник європейських авторів-просвітників XVIII ст., особливо Вольтера, намагався прищепити сину вільнолюбні ідеї і дати йому пристойну освіту. Для цього Миколу в десятилітньому віці віддали у московський приватний пансіон. Пізніше мати, що стала вдовою, змушена була перевести сина в приватний пансіон у Воронежі (див. Воронежський пансіон), звідки він перейшов у передостанній клас місцевої гімназії (див. Воронежська чоловіча перша гімназія).

Закінчивши гімназію у 1833 р., Костомаров вступив до Харківського університету на історико-філологічний факультет, який називали тоді словесним. Тогочасний університет був новітнім науковим осередком, в якому ширилися модерні інтелектуальні впливи (шеллінгіанство, гегельянство), зокрема наука «німецького типу», вільна від схоластичних догматів та обскурантизму. Вже перші роки університетських студій виявили блискучі здібності Миколи Костомарова в царині соціо-гуманітарних наук і красного письменства. Він багато працював, захоплювався стародавньою

літературою і мистецтвом, популярними творами того часу, опановував класичні мови. Особливо помітний вплив справили на нього лекції професора грецької літератури А. Валицького і професора загальної історії, гегельянця М. Луніна. У 1836 р. Костомаров закінчив Харківський університет зі званням дійсного студента, а в січні 1837 р. здав іспит на ступінь кандидата. Того ж року, під впливом юнацьких мрій та наслідуючи приклад батька, він вступив до Кінбурнського драгунського полку юнкером. Однак незабаром Костомаров дійшов висновку про безперспективність своєї військової кар'єри. Натомість виявилися його найперші дослідницькі зацікавлення. Цьому посприяла робота з давніми паперами в архіві повітового суду міста Острогозька, де квартирував Кінбурнський полк. Так була підготовлена перша студія Костомарова – опис Острогозького слобідського полку (див. «Описание Острогожского слободского полка»), яка загубилася пізніше, під час арешту автора у справі кирило-мефодіївців (див. Кирило-мефодіївці та М. Костомаров).

Перший дослідницький досвід породив нові плани: написати історію слобідських козацьких полків (див. «История Слободской Украины»). Для реалізації цієї мети Костомаров залишає військову службу, вирушає до Харкова, а пізніше до Москви з наміром продовжити свої історичні студії. Він значно розширює знайомства, слухає лекції відомих учених. Проте вирішальними для становлення Костомарова як історика були тогочасні романтичні впливи, зокрема відомої збірки М. Максимовича «Малороссийские песни» (М., 1827) та середовища харківських романтиків (див. Харківська школа романтиків). Вони визначили творчі, народознавчі пріоритети молодого дослідника, які великою мірою збереглися до кінця його життя (див. Романтизм, Народницький напрям).

Наприкінці 30-х – на початку 40-х років XIX ст. Костомаров знайомиться з творчістю харківських поетів-романтиків, вивчає слов'янські мови, починає писати українською і видає під псевдонімом Ієремія Галка драми й поезії, оригінальні та перекладні. Серед них – збірки поезій «Українські балади» (1839), «Вітка» (1840); трагедії «Сава Чалий» (1838), «Переяславська ніч» (1841) та ін. Вони відкрили нову сторінку в українській драматургії (див. Літературна спадщина М. Костомарова).

Костомаров приділяє чимало уваги історичним студіям, зокрема складає магістерський іспит наприкінці 1840 р., а також працює над дисертацією «О причинах и характере унии в Западной России». Після подорожі 1841 р. до Криму, молодий історик подав її у вигляді книги на перше відділення філософського факультету Харківського університету до захисту. Однак диспут, призначений на 23 березня 1842 р., не відбувся через протест з боку преосвященного Інокентія (Борисова). Книгу відправили на розгляд до тогочасного міністра народної освіти графа С. Уварова, який доручив професору С.-Петербурзького імператорського університету М. Устрялову скласти відгук. Останній фактично дійшов висновку, що праця суперечить офіційній політичній та релігійній доктрині Російської імперії. Як наслідок, дисертацію зняли із захисту, а всі її примірники вилучили та знищили. Втім Костомарову дозволили подати нову дисертацію.

На початку 40-х років XIX ст. Костомаров обіймає посаду помічника інспектора в Харківському університеті. Крім того, він викладає історію в приватних закладах та як домашній репетитор. Одночасно молодий учений активно готує нову дисертацію «Об историческом значении русской народной поэзии», а також плідно працює на ниві літературної та наукової творчості. Він публікує в «Молодице» І. Бецького прозу, поезії (див. Поезія М. Костомарова), переклади, а також «Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке». Останній, власне, став однією з перших критичних праць в українському літературознавстві.

Тоді ж з'являється і низка історичних розвідок, зокрема опис повстання С. Наливайка (див. «Первые войны малороссийских козаков с поляками»), біографічний нарис, присвячений родині князів Острозьких тощо. У 1843 р. Костомаров завершує підготовку нової магістерської дисертації та успішно захищає її в січні 1844 р.

Романтичне світобачення Костомарова активно стимулювало його творчі пошуки, які концентрувалися на динамічних, суперечливих епохах з неповторними та різноманітними виявами народного духу. Відтак у травні 1843 р. Костомаров розпочав студії з історії доби Богдана Хмельницького. Нові наукові зацікавлення, складні взаємини з харківським начальством, нарешті прагнення отримати кафедру в Київському імператорському університеті

Св. Володимира спонукали його перебраться з Харкова до Києва. Проте у 1844 р. Костомарову не вдалося реалізувати свої плани повною мірою. Він отримує призначення в Рівненську гімназію на посаду вчителя історії, яку обіймав протягом року. Втім упродовж цього часу Костомаров не тільки не припиняв своєї роботи над добою Хмельниччини, а й здійснював польові студії з вивчення народного побуту і творчості (див. Кременець, Рівне). Тож стислий за часом рівненський період суттєво збагатив світогляд Костомарова, дозволив йому зібрати велику колекцію народних пісень і зробити важливі спостереження щодо української духовної та матеріальної культури.

У 1845 р. Костомарову випала нагода переїхати до Києва. З серпня 1845 р. він працює старшим учителем історії у славетній Київській Першій (Олександрівській) гімназії, паралельно викладає загальну й російську історію в приватних пансіонах, а пізніше – в Київському Інституті шляхетних дівчат. У червні 1846 р. після прочитання пробної лекції «Изложение истории русских славян от древнейших времен до образования Гуннской державы» Рада Київського університету Св. Володимира затверджує його ад'юнктом кафедри російської історії.

Молодий учений вирізнявся чудовою пам'яттю, неабиякою лекторською майстерністю та широкою ерудицією. Викладацьку діяльність він поєднував з інтенсивними науково-історичними студіями, вивчав добу Б. Хмельницького, готував до видання літопис С. Величка, а в 1847 р. опублікував славнозвісну «Славянскую мифологию».

За київського періоду формується широке коло знайомств Костомарова, серед яких чільне місце посідають представники української інтелігенції та національно-визвольного руху (В. Білозерський, М. Гулак, П. Куліш, Т. Шевченко та ін.). Саме вони на ґрунті спільних інтелектуальних і духовних зацікавлень історичним минулим, а також під впливом романтичних віянь у літературі, культурі та мистецтві слов'янських народів створюють таємне політичне товариство – Кирило-Мефодіївське братство. Найважливіший програмний документ кирило-мефодіївських братчиків – «Книга буття українського народу» – був написаний Костомаровим. У ньому проголошувалися ідеї українського месіанізму, слов'янського федералізму (див. Федералізм, Федерація) та хрис-

тиянської історіософії. Навесні 1847 р. Костомаров та інші кирило-мефодіївці були заарештовані. Арешт стався напередодні весілля Миколи Івановича з випускницею київського пансіону Аліною Крагельською. Костомарова відправили до С.-Петербурга. Його звинуватили в державному злочині та ув'язнили у Петропавловській фортеці. Згодом заслали до Саратова під нагляд поліції із заборонаю «служить по ученой часті».

У Саратові вчений обіймав посаду перекладача при Губернському правлінні, а пізніше служив діловодом у Статистичному комітеті. Та Костомаров не припиняв наукових студій, які значно ускладнилися через брак джерел з української історії у Саратові. Водночас він налагоджує стосунки з місцевими вченими та літераторами (Д. Мордовець, О. Пипін та ін.), працює в місцевих архівах і бібліотеках, збирає фольклор, обговорює питання, пов'язані з майбутньою селянською реформою тощо.

На початку 1856 р. з Костомарова знімають поліцейський нагляд, але його становище істотно не змінюється, оскільки де-факто накладені обмеження існували й надалі. Втім Костомарову дозволили здійснити тривалу подорож за кордон (Швеція, Німеччина, Франція, Італія, Австрія), яка дала йому можливість ознайомитися з європейськими інтелектуальними новаціями того часу (див. Подорожі М. Костомарова за кордон). Зрештою, у новій, ліберальнішій атмосфері напередодні Великої реформи 1861 р. Костомаров зміг розпочати публікацію низки своїх праць, зокрема відомих монографій «Богдан Хмельницький» (1857) та «Бунт Стеньки Разина» (1858).

Навесні 1858 р. Казанський університет обирає Костомарова професором для викладання «русских древностей», але Міністерство народної освіти не дозволило йому посісти кафедру. Проте вже наступного 1859 р., С.-Петербурзький університет запросив його обійняти кафедру російської історії. Заборону викладати та провадити наукову діяльність нарешті було скасовано.

За поданням міністра народної освіти 15 січня 1860 р. Костомаров став членом Археографічної комісії в С.-Петербурзі, в якій до кінця життя готував і редагував серійне видання документів з української, російської та білоруської історії – «Акты Южной и Западной России». За редакцією Костомарова впродовж 1861–1884 рр. опубліковано 12 з 15 томів «Актів» (див. Археографічні

праці М. Костомарова, «Акты Южной и Западной России»). Наукова діяльність в царині археографії, архівознавства та джерелознавства перетворила Костомарова в одного з найкращих фахівців з української історії свого часу, а також забезпечила джерельну основу його великих монографій та розвідок (див. «Гетманство Выговского», «Гетманство Юрия Хмельницкого», «Мазепа. Историческая монография», «Мазепинцы», «Павел Полуботок», «Руина. Историческая монография 1663–1687. Гетманства Бруховецкого, Многогрешного и Самойловича»).

На початку 60-х років XIX ст. Костомаров виявив себе як блискучий полеміст у дискусіях з визначними науковими авторитетами (М. Погодін, С. Соловйов та ін.). За поданий у 1861 р. критичний огляд праці І. Попки «Черноморские казаки» [див. «“Черноморские казаки” (Сочинение Ивана Попки)»] він одержав від Імператорської С.-Петербурзької академії наук золоту медаль. Одночасно вчений співпрацював з провідними російськими часописами пореформеної доби – журналами «Отечественные записки» та «Современник».

Тоді ж С.-Петербург, у якому мешкав Костомаров та колишні кирило-мефодіївці, перетворився на один із центрів українського національно-культурного руху. Його ідейним рупором став часопис «Основа» (1861–1862). На сторінках «Основи» Костомаров вів дискусії з польськими і російськими вченими, а також опублікував нариси про Г. Сковороду (див. «Слово о Сковороде»), Т. Шевченка (див. «Слово над гробом Шевченка») та інші праці. Крім того, він умістив у цьому виданні низку статей науково-полемічного і публіцистичного спрямування, присвячених переважно з'ясуванню етносоціальних та етнопсихологічних рис українського народу, зокрема особливостей його історичного буття (див. «Две русские народности», Етнопсихологія, «Мысли о федеративном начале в древней Руси»). Разом з іншими відомими студіями вченого (див. «Украйна» («Письмо к издателю “Колокола”»), «Черты народной южнорусской истории») вони заклали основи народницько-романтичної історіософії.

У 1862 р. Костомаров був змушений перервати професорську кар'єру. Сталося це через тимчасове закриття С.-Петербурзького університету в 1861 р. та через конфлікт навколо професора П. Павлова, який був репресований за читання однієї з публічних

лекцій у 1862 р. У читаннях цих лекцій брав участь і Костомаров, який відмовився їх припинити на знак протесту проти арешту П. Павлова. Відтак у вченого склалися напружені стосунки як з адміністрацією університету, так і з ініціаторами акцій протесту. Тому він вирішив вийти зі складу професорів С.-Петербурзького університету і з того часу став виключно кабінетним ученим. Утім Костомарову не раз пропонували кафедру в Київському (1862, 1863, 1868, 1869), Казанському (1865) та Харківському університетах (1864, 1865). Проте вченому так і не вдалося поновити викладацьку діяльність у вищій школі з різних причин, зокрема через перешкоди, які чинило йому Міністерство народної освіти. Та, незважаючи на це, в 1864 р. Рада Київського університету Св. Володимира присудила Костомарову ступінь доктора російської історії.

Одночасно Костомаров продовжував активну громадську та просвітницьку діяльність, зокрема проводив у своєму будинку костомаровські «вівторки» (див. ««Вівторки» М. Костомарова»), на яких збиралися науковці, митці, письменники, журналісти, громадські діячі. Взагалі його помешкання стало своєрідним клубом для тогочасної петербурзької інтелігенції.

Упродовж 60–70-х років XIX ст. Костомаров співпрацює з багатьма відомими журналами. Та особливе місце в його творчій біографії займає співробітництво з часописами «Вестник Европы» та «Киевская старина». Костомаров особисто брав участь у становленні зазначених видань, зокрема в їх популяризації тощо.

У пореформену добу він інтенсивно працює на ниві історії слов'янських народів, зокрема публікує низку відомих праць «Севернорусские народоправства во времена удельно-вечевого уклада. Новгород – Псков – Вятка» (1863), «Смутное время Московского Государства» (1866–1867), «Последние годы Речи Посполитой» (1869–1870) та ін. Причому остання праця була відзначена премією Імператорської С.-Петербурзької академії наук.

У 1872 р. внаслідок напруженої роботи в Костомарова настільки ослабнув зір, що він уже не міг вести систематичні архівні пошуки. Тому вчений зосередився на написанні низки біографічних нарисів, в яких висвітлив російську історію від великого князя Володимира Святого до імператриці Катерини II (див. «Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей»). Збірник цих

студій є систематичною версією російської історії з перспективи біографістики, яка й до сьогодні користується чималою популярністю.

Упродовж 60–70-х років XIX ст. Костомаров невтомно працював і на теренах красного письменства. З-під його пера вийшла низка оригінальних творів (див. «Кудеяр. Историческая хроника в трех книгах», «Скотской бунт. Письмо малороссийского помещика к своему петербургскому приятелю», «Холуй. Эпизод из историческо-бытовой русской жизни первой половины XVIII столетия», «Черниговка. Быль второй половины XVII века»), які принесли йому славу як письменнику.

У 70-х роках XIX ст. наукова діяльність Костомарова здобула загальне визнання як у Російській імперії, так і за кордоном. У 1876 р. вченого обирають членом-кореспондентом С.-Петербурзької академії наук, а пізніше – Південнослов'янської академії та Сербського вченого друштва. У 1884 р. він стає почесним членом Київського університету Св. Володимира.

У 1873 і 1874 рр. Костомаров зустрічається в Києві, де проводився III Археологічний з'їзд (див. Археологічні з'їзди та М. Костомаров), зі своєю колишньою нареченою Аліною Крагельською (за чоловіком – Кисіль). У 1875 р. вона переїхала до С.-Петербурга, щоб доглядати Костомарова, оскільки він тяжко занедужав (див. Костомарова А. Л.). Узимку 1875 р. Костомаров захворів, імовірно, на тиф, що дуже підірвало його здоров'я. 1 лютого 1875 р. померла мати Костомарова – Тетяна Петрівна, яка опікувалася сином до кінця свого життя. Після одужання навесні 1875 р. Костомаров разом з Аліною Кисіль поїхав в Україну. Там, у Дідівцях на Чернігівщині, у маєтку першого чоловіка Крагельської-Кисіль 9 травня 1875 р. вони одружилися – через 28 років після арешту Костомарова у справі кирило-мефодіївців.

Упродовж 1875–1881 рр. Костомаров продиктував своїй дружині спогади, в яких докладно висвітлив обставини свого життєвого і творчого шляху (див. «Автобіографія»). Вони являють собою не тільки власний життєпис Костомарова, а й репрезентують його світобачення епохи, тогочасних політичних, громадських, наукових проблем і становлять неабияку цінність для вчених, які досліджують історію XIX ст.

Наприкінці 70-х – на початку 80-х років XIX ст. Костомаров приділяє велику увагу полеміці навколо українофільства, зокрема

вміщує в журнальній періодиці низку статей з цього питання: «Еще по поводу малорусского слова “Московским Ведомостям”» (1881), «Задачи украинофильства. Луна. Украинский альманах на 1881 год. Киев, 1881 (1882), «Малорусское слово» (1881), «По вопросу о малорусском слове “Современным Известиям”» (1881), «По поводу статьи г. де-Пуле об украинофильстве» (1882) та ін. Розвідки Костомарова з українофільства мали поліфункціональне призначення. З одного боку, вони були спрямовані проти панівних стереотипів і міфів російської освіченої публіки, які побутували в суспільстві після Емського акта 1876 р., а з другого – мали практичну мету: надати українському питанню суспільного розголосу, щоб хоч якоюсь мірою послабити репресивні антиукраїнські заходи російського царату. Проте українофільство Костомарова сприймалося досить суперечливо російською інтелігенцією, значна частина якої вбачала в ньому загрозу або для імперського режиму, або для поступу російської літератури та культури. Натомість радикально налаштовані кола українства гостро засудили позицію Костомарова.

В останні роки життя у вченого значно погіршився зір. На початку 1885 р. він практично вже не бачив на одне око й побоювався повної сліпоті. Тяжка хвороба Костомарова взимку з 1884 на 1885 р. майже повністю позбавила його можливості працювати, хоча він навіть за цих обставин диктував Аліні Леонтівні невеликі статті і потроху писав сам. 7 квітня 1885 р. Микола Іванович Костомаров помер. Поховали його на Волковому кладовищі у С.-Петербурзі біля Літературних мостиків.

Літ.: Карпов Г. Ф. Костомаров как историк Малороссии. М., 1871; Антонович В. Б. Н. И. Костомаров как историк // Киев. старина. 1885. № 8; Кулиш П. Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове // Новь. 1885. Т. 4, № 13; Мордовцев Д. Л. Исторические поминки по Костомарове // Рус. старина. 1885. № 6; Пыпин А. Н. Н. И. Костомаров (некролог) // Вестн. Европы. 1885. № 5; Семевский В. И. Николай Иванович Костомаров. 1817–1885 // Там же. 1886. № 1; Драгоманов М. П. Микола Іванович Костомаров: Життєписний очерк. Л., 1901; Ефименко А. Я. Николай Иванович Костомаров // Вестн. и б-ка самообразования. 1904. № 32; Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров // Літ.-наук. вістн. 1910. № 5; Каталог III Очередной

юбилейной выставки. В память Н. И. Костомарова. 1885–1910. Воронеж, 1910; Багалея Д. И. Костомаровские дни в гор. Воронеже. Харьков, 1911; Крип'якевич І. П. Археографічні праці Миколи Костомарова // Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка. 1918. Т. 126/127; Дорошенко Д. І. Микола Іванович Костомаров: Його громадська й літературно-наукова діяльність. К., 1920; Автобіографія Н. И. Костомарова. М., 1922; Гермайзе О. Ю. М. І. Костомаров: З нагоди 40 роковин з дня смерті // Життя й революція. 1925. № 5; Грушевський М. Костомаров і новітня Україна: В сорокові роковини // Україна. 1925. № 3; Крип'якевич І. Микола Костомарів (В 40 роковини смерті) // Стара Україна. 1925. № 5; Міяковський В. Костомаров у Рівному // Україна. 1925. № 3; Житецький І. Куліш і Костомаров // Україна. 1927. № 1/2; Грушевський О. До статті Костомарова про федеративний лад Старої Русі // Україна. 1928. № 3; Янів В. Українська духовність у творах Костомарова // Визвольний шлях. 1953. № 12; Зайончковский П. А. Кирилло-Мефодиевское общество (1846–1847). М., 1959; Полухін Л. К. Формування історичних поглядів М. І. Костомарова: До критики буржуазно-поміщицької історіографії України. К., 1959; Станиславская А. М. Исторические взгляды Н. И. Костомарова // Очерки истории исторической науки в СССР: В 5 т. М., 1960. Т. 2; Шабліовський Є. С. Микола Костомаров і Україна: До 150-річчя з дня народження // Жовтень. 1967. № 4; Попов П. М. М. І. Костомаров як фольклорист і етнограф. К., 1968; Пінчук Ю. А. Дожовтнева і радянська історіографія про М. І. Костомарова як історика // Історіогр. дослідж. в Українській РСР. К., 1971. Вип. 4; Его же. Н. И. Костомаров как историк Украины: Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.09 / АН УССР. Ин-т истории. К., 1971; Пінчук Ю. А. Исторические взгляды Н. И. Костомарова: (Критический очерк). К., 1984; Мацьків Т. Гетьман Мазепа в оцінці М. Костомарова // Укр. історик. 1986. № 3/4; Мухіна Г. Теорія «хатнього вжитку»: До століття смерті Миколи Костомарова // Сучасність. 1986. № 2; Смілянська В. М. Літературна творчість Миколи Костомарова // Костомаров М. І. Твори: У 2 т. К., 1990. Т. 1; Замлинский В. А. Жизнь и творчество Н. И. Костомарова // Вопр. истории. 1991. № 1; Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. К., 1992; Балагутрак М. Микола Костомаров як попередник ідей французької школи історичної психології (школи «Анналів») // Народознавчі зошити. 1996. № 4; Ругтак Т. М. Микола

Kostomarov: A Biography. Toronto; Buffalo; London, 1996; Козачок Я. В. Микола Костомаров. Штрихи до портрету (Кирило-Мефодіївське братство і таємні товариства в Україні першої половини XIX століття). Т., 1998; Ясь О. В. Оцінка наукової спадщини Миколи Костомарова в українській зарубіжній історіографії (1945–1991) // Історіогр. дослідж. в Україні. К., 1998. Вип. 8; Дудко В. Із коментаря «Воспоминання о двух малярах» Миколи Костомарова // Київ. старовина. 1999. № 4; Литвак Б. Г. Н. И. Костомаров // Портреты историков: Время и судьбы (Вид. не завершено). Москва; Иерусалим, 2000. Т. 1: Отечественная история; Петренко С. М. Археографічна спадщина Миколи Костомарова / Наук. ред. та упоряд. Ю. А. Пінчук. Київ; Полтава, 2000; Іванко А. Б. Український Кремуцій Корд (М. І. Костомаров) // Історики України XIX–XX ст.: (Нариси української історіографії). Кіровоград, 2001; Енциклопедія життя і творчества Н. И. Костомарова (1817–1885) / Пред. редкол. В. А. Смолий; зам. пред., науч. ред. и рук. авт. коллектива Ю. А. Пинчук. Киев; Донецк, 2001; Сондерс Д. Микола Костомаров і творення української етнічної ідентичності // Київ. старовина. 2001. № 5; Чалая Т. П. О дате рождения и родителях Н. И. Костомарова // Вопр. истории. 2002. № 3; Пінчук Ю. Микола Костомаров // Історіогр. дослідж. в Україні. К., 2003. Вип. 12: Визначні постаті української історіографії XIX–XX ст.; Ульяновський В. Докторський диплом Миколи Костомарова: три візії супутніх подій // Просемінарій. Медієвістика. Історія Церкви, науки та культури. К., 2003. Вип. 5; Козачок Я. В. Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова). К., 2004; Малашевич А. Б. Українознавчі студії Миколи Костомарова та журнал «Вестник Европы» // Історичний журн. 2004. № 10/11; Пінчук Ю. З історії шевченкознавства (до 190-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка) // Там само. 2004. № 1/2; Його ж. Богдан Хмельницький і його доба у дзеркалі полемики Михайла Максимовича з Миколою Костомаровим // Там само. 2005. № 1.

Студії з Костомаровознавства

1971

Визвольна війна 1648–1654 рр. і возз'єднання України з Росією в оцінці М. І. Костомарова

У травні 1967 р. наша країна і прогресивна громадськість усього світу відзначили 150-річчя від дня народження видатного вітчизняного і слов'янського вченого М. І. Костомарова. Як відомо, він багато зробив, дослідивши ряд найважливіших проблем з історії України і Росії, виявив і проаналізував широке коло першоджерел, вніс чималий вклад в джерелознавство.

Важливе місце в історіографічній спадщині М. І. Костомарова посідають праці «Про причини та характер унії в Західній Росії», «Думки про історію Малоросії», «Богдан Хмельницький» та ін., в яких висвітлюються визвольна війна 1648–1654 рр. проти шляхетської Польщі і возз'єднання України з Росією. Заслужують на увагу його погляди на становище України напередодні визвольної війни та причини її виникнення, на процес підготовки повстання та його рушійні сили, показ ним керівників повсталого українського народу, виклад воєнних дій.

В історіографії середини ХІХ ст. з цих питань існували суперечливі погляди. Дворянські та більшість буржуазних істориків зображували визвольну боротьбу народних мас України як нібито реакційний за характером бунт простолюду, і, навіть, як боротьбу між українським та польським народами. Основною причиною визвольної війни вони вважали релігійний мотив, не розуміли або навмисно замовчували наявність серйозних соціальних суперечностей в країні, намагалися затушовувати класову боротьбу, що точилася в українському суспільстві.

Заслуга М. І. Костомарова полягає в тому, що він один з перших в українській історіографії вважав визвольну війну законним, неминучим явищем, яке було підготовлене попередніми десятиріччями і вилилось у боротьбу українського народу проти соціального, національного та релігійного гніту. Нерідко історик визначає визвольну війну як «козацьку революцію»¹ і навіть як селянське повстання проти польської та місцевої шляхти².

М. І. Костомаров вважав, що українські землі були не з'єднані з Польщею, а приєднані до неї «з кровопролиттями», і український народ відбивався від унії «завзято і відчайдушно». «Люблінська унія щодо Південної Русі (України. – *Ю. П.*) була зовсім не з'єднанням, – писав він, – а приєднанням. Тут не було ні рівності між обома народами, ні взаємної свободи, хоч і були блискучі фрази, як рівний з рівним, вільний з вільним»³.

Всупереч польській дворянсько-буржуазній історіографії, що виставляла царювання короля Владислава IV як золотий вік в історії Польщі, М. І. Костомаров розглядав цей період як «золотий вік особистої шляхетської свободи», що дійшла межі, за якою наступало для неї самознищення.

В економічній галузі вчений бачив прояв «свободи» в тому, що шляхтич не був зв'язаний ніякими державними повинностями, в той час як за короля Сигізмунда III дворянство ще сплачувало в казну поземельний податок. З юридичного боку кожен власник був повноправним господарем, самостійним і самодержавним. Він міг не тільки будувати замки, утримувати військо, але навіть вести війну. А над своїми підданими мав безапеляційне, абсолютне «право життя і смерті, і міг правити з усім свавіллям азіатського деспота»⁴.

Українські магнати та шляхта, які у М. І. Костомарова часто виступають як «русское (руське. – *Ю. П.*) дворянство», все більше ополячувались, ставали чужими для народу, який «був у них під владою та свавіллям, тим більше безмежним та важким, чим більше руські дворяни ставали схожими на поляків»⁵. На наш погляд, історик перебільшував значення процесу «ополячування» експлуататорського класу у погіршенні становища народних мас. Та, незважаючи на це, було б спрощенням вважати, що він «категорично заперечував наявність класових суперечностей в історії України»⁶. Саме з цього питання розгорнулася гостра боротьба в літературі між М. І. Костомаровим і польськими шляхетсько-націоналістичними

та російськими буржуазно-шовіністичними істориками, які засуджували визвольний рух українського народу проти феодально-кріпосницького гніту, вважали головною причиною війни 1648–1654 рр. релігійне гноблення українського народу польською шляхтою, або несправедливе ставлення до нього лише окремих власників.

Полемізуючи з російським буржуазним істориком великодержавного напрямку Г. Карповим, учений відзначав, що людина з вірою в небесне живе на землі і терпить утиски та образи не в одних лише релігійних, а і в «життєвих умовах». Основою причин виникнення визвольної війни він вважав боротьбу народних мас за «права та вільності». Під цим історик, насамперед, розумів прагнення селян користуватися землею як своєю власністю, «звільнитися від панської юрисдикції, від панських підстарост, дозорців, орендарів, від панських поборів та податків», «безборонно вступати в козацтво», а також «домагання міщан не підлягати обмеженням у судах, промислах, торгівлі»⁷. У відповіді польському буржуазно-націоналістичному історичу М. Грабовському, який виправдовував та ідейно обгрунтовував колонізаторську, загарбницьку політику польської шляхти на Україні, М. І. Костомаров наполегливо відстоював думку, що головною причиною збудження українського народу проти Польщі було гноблення його «з боку власників»⁸. До такого висновку історик дійшов після вивчення багатьох невідомих до того часу архівних матеріалів і сміливо відкинув свої помилкові погляди 40-х років, коли під впливом української дворянської історіографії вважав, що гноблення селян, утиски козаків і т. ін. були тільки побічними мотивами до збудження, а головною причиною «цього народного повстання була віра»⁹.

Досліджуючи еволюцію поглядів М. І. Костомарова, ми бачимо, що вони прогресують. Він цілком вірно відзначав, що в першій половині XVII ст. різко посилюлося захоплення українських земель польською шляхтою, а сполячені потомки українських феодалів зреклися народності своїх предків і своєю батьківщиною вважали Річ Посполиту.

Одночасно підкреслювалось, що прагнення шляхетства до веселого життя «тісно були поєднані з рабством народу і навіть витікали з останньої умови». Шляхтич тому з таким завзяттям віддавався бенкетам та утіхам, що у нього «були раби, живі машини,

за допомогою яких йому легко було діставати засоби для життя». Особливу увагу історик звертав на свавілля власників та розквартированих польських коронних військ. Підлеглого селянина поміщик міг карати смертю, не відповідаючи за це ні перед ким. Крім звичайної панщини, «холоп був обтяжений різними роботами» та «обкладений поборами». Магнати тримали при своїх маєтках багато шляхтичів, які існували за рахунок пана і зовсім нічого не робили, і все це «падало на селянський клас»¹⁰.

Польська шляхетсько-націоналістична історіографія характеризувала становище народних мас так, нібито вони під правлінням панів благоденствували. М. І. Костомаров неодноразово виступав на сторінках газет та журналів проти подібних тверджень, що грубо перекручували історичну правду. На жаль, його міркування з цього питання розцінювались інколи як «різкі випадки проти поляків»¹¹ а польський народ нібито зображувався «одвічним ворогом православного українського народу»¹².

Хоча М. І. Костомаров і не піднявся до марксистського розуміння значення народних мас в історії і не завжди чітко визначав поняття народ, він не ототожнював народ і націю і розглядав відносини між українцями і поляками, як і іншими слов'янськими народами, з класових позицій. «Коли малоруський мужик не любить поляка, то поляка-пана або його економа-шляхтича, – писав історик, – не любить так, як природно, не любити рабу свого деспота, працівнику – експлуататора, що закабляє його труд і його душу». Але такі ж самі стосунки, підкреслював він, у «малоруського мужика» є «і з поміщиками великоруського походження і з своїми малорусами»¹³.

М. І. Костомаров докладно зупиняється на характеристиці становища українського міщанства та інших шарів населення. Широкої маси міського населення – ремісники (за Костомаровим цехові) та дрібні торговці, писав він, були обкладені державними податками і їх життя було занадто тяжким. Водночас учений відзначав, що в тих містах чи повітах, де верховодили власники, становище цих верств населення було ще гіршим. Володільці піклувались тільки про свою тимчасову користь, «вважали підлеглих гірше усяких рабів і, будучи католиками, грабували й убивали беззахисних православних міщан та цехових»¹⁴.

Як відомо, М. І. Костомаров не був атеїстом, але в своїх творах викривав релігійну верхівку як гнобителів народу, показував, що

нижче православне духівництво підтримувало ідею визвольної боротьби українського народу.

У листі до І. У. Палімпсестова* від 17 березня 1882 р. з Петербурга М. І. Костомаров писав: «Мимоволі згадуєш Миколу Гавриловича (Чернишевського. – *Ю. П.*), який бувало у суперечках зі мною казав: «...адже ж ваше християнство не те, якого бажують монахи і попи. Ви їм все ж таки не догодите, а люди прогресивні скажуть, що це було колись гарно, та тепер застаріло, як пшениця, що була знайдена у муміях, яка ніяк не могла принести плодів і розповсюдитись через спроби завести її породу на сучасному ґрунті»¹⁵.

Характеризуючи становище класів і верств українського суспільства, історик відзначав, що великі феодали, спокушені особистими вигодами, стали католиками і ворогами православ'я, як і ворогами «батьківщини та єдинокровного народу»¹⁶. «Сини Острозького, – писав він, – моляться в католицьких костьолах. Князь Ієремія (Вишневецький. – *Ю. П.*) мучить православних, примовляючи: нехай вони почувають, що вмирають»¹⁷.

Особливу увагу М. І. Костомаров звертав на козацтво, «озброєне, міцне, що становило цвіт та матеріальну силу руського (читай: українського. – *Ю. П.*) народу»¹⁸. Разом з тим історик недостатньо обґрунтовано проводив паралель між козацькою радою і стародавнім віче. Нерідко в його працях зустрічаються твердження, що тільки козаки були «єдиними борцями за православну віру та руську (українську. – *Ю. П.*) народність»¹⁹.

Якщо цю тезу розглядати у відриві від тексту, від конкретно-історичних умов і не брати до уваги авторське розуміння козацтва в деяких випадках у більш широкому значенні, ніж стан, то безумовно можна прийти до висновку, нібито для М. І. Костомарова «не існує соціальних відмінностей»²⁰, а націю він розумів «як єдиний безкласовий організм»²¹. Але, коли ми візьмемо до уваги те, що козак в середині XVII ст. означав, на думку історика, не вільного молодця а «бунтівного холопа»²², а ряди козацтва поповнювалися з простого народу, і прості козаки були пригнічені нарівні з ним, то цілком зрозумілим стає його висновок: козаки готові були захищати зброєю все, що було дорогим всьому простому народу²³.

* І. У. Палімпсестов – близький знайомий М. І. Костомарова, протягом 17 років був секретарем і редактором «Записок» Товариства сільського господарства Південної Росії.

Він писав, що козаки близькі до селян «і за походженням, і по мові, і по вірі» і є для них «зразком вільного руського (читай: українського. – Ю. П.) народу, стати вільним для селянина означає стати козаком»²⁴.

М. І. Костомаров ґрунтовно розповідав про намагання феодалів розколоти козацтво. Вони «почали провадити різку межу між реєстровими і нереєстровими, і тільки перших в малій кількості вважали за законний стан, а останніх за своєвільних». Тим самим гнобителі розраховували ослабити силу опору козацтва і відкрити собі шлях у царство безмежного кріпосницького свавілля. Всіх виключених з реєстра, відзначав він, «суворо зобов'язували коритися панам, в маєтностях яких вони жили», а за найменшу неслухняність «пани жорстоко карали непокірних»²⁵.

На протилежність дворянським і буржуазним історикам, які стверджували нібито Б. Хмельницький почав війну з Польщею за власні кривди, в радянській історіографії доведено, що визвольна війна українського народу є продукт історичного розвитку. М. І. Костомаров ретельно досліджував це питання і прийшов до вірного висновку, відзначивши, що не тільки одна особиста образа, але й тисячі «не могли бути причиною повстання народного, а могли лише сприяти його продовженню та поширенню»²⁶.

М. І. Костомаров – перший історик того часу, хто критично поставився до тверджень польської буржуазної історіографії, за якими нібито політика Владислава IV була спрямована на покращення взаємовідносин з козацтвом, на обмеження діяльності єзуїтів на Україні та захист православ'я від посягань католицької церкви. Оцінюючи відповідь Владислава IV козацьким послам на подані ними скарги: «ви маєте шаблі і можете здобути собі права», М. І. Костомаров писав: «Ця відповідь (якщо тільки вона була в дійсності) говорить зовсім не на користь справедливості поляків відносно Русі. Ця відповідь показує, навпаки, з одного боку, абсолютний розклад громадського порядку в Польщі та несправедливість, що її терпіли ті, які скаржились; з іншого, – неспроможність, двоєдушність і підступність короля...»²⁷.

Досліджуючи процес підготовки та хід визвольної війни 1648–1654 рр., учений відобразив це у своїх працях з розумінням того, що український народ був поставлений перед історичною необхідністю піднятися на боротьбу за визволення своєї країни від іноземного гніту. Він відзначав, що причиною заточення Б. Хмель-

ницького у Криловську фортецю була його «тверда рішучість визволити Україну від влади панів»²⁸. Звільнившись за допомогою друзів від ув'язнення, Богдан Хмельницький з групою своїх однодумців у грудні 1647 р. утік на низ Дніпра і там підняв прапор повстання. Наприкінці січня 1648 р. Січ була визволена від польських жовнірів, більша частина реєстрового козацтва перейшла на бік повстанців.

Б. Хмельницький, очоливши цей могутній народний рух, не міг піднятися вище інтересів свого класу, але «він бачив, – говорить вчений, – у народному повстанні зручну нагоду провчити панів надовго і виконати план свій: ослабити польську олігархію» і здійснити з'єднання України з Росією, яке «вже, певно, в голові його було намічено». З самого початку визвольної війни М. І. Костомаров, поряд з мужністю, відвагою та героїзмом мас, показує велику військову майстерність керівників повстання, зокрема, полководницький талант Б. Хмельницького. Гетьман не став чекати наближення польського війська, а обійшов Кодак і вирушив назустріч ворогу. В його план входило не допустити з'єднання сил ворога і розгромити його частинами. І цей план був здійснений майстерно.

М. І. Костомаров яскраво висвітлив битви під Жовтими Водами і Корсунем, де були розгромлені шляхетські війська, та вірно оцінив значення цих перших перемог для розгортання всенародного повстання. Вже вся Україна палала, говорив він, і неможливо було стримати народ від боротьби, «хоч би того забажав і сам Хмельницький». Історик вірно визначив козаків, селянство та міську бідноту, як головну рушійну силу визвольної війни. Більшість загонів були з «біглих і непокірних власницьких селян»²⁹, які обирали собі ватажків і били шляхтичів-католиків нарівні з православними панами. Поряд з цим наведено яскраві приклади участі у боротьбі міщан, нижчого духовництва та інших попутників. Відзначаючи велике значення народного повстання на Україні, М. І. Костомаров звертав увагу на те, що воно швидко поширювалось в Білорусії, де активно діяли селянські загани під проводом Небаби, Кривошопки, Гаркуші та інших. Таким чином, повстання, яке почалося навесні 1648 р. на Запоріжжі, вже влітку того ж року переросло, як показує вчений, у народно-визвольну війну українського та білоруського народів проти гніту панської Польщі. В історичній літературі вже відзначалося, що в творах М. І. Костомарова внутрішня історія України висвітлювалась дуже нерівномірно³⁰.

Але вкрай несправедливо було б стверджувати, що праці вченого мали «не дуже велике наукове значення»³¹. Навпаки, за ним залишається велика заслуга у постановці цілого ряду нових проблем, у визначенні таких факторів історії, які до того часу не знаходили правильного пояснення. Досить вказати на висновок про рушійні сили визвольної війни.

Хід війни М. І. Костомаров ділив на два періоди: перший – до осені 1649 р., коли вона була «епохною всенародної справи»³², другий – від Зборовського миру до її завершення, коли український народ вже не доходив «до такої однодушності»³³. За вірною думкою вченого, Зборовський договір став юридичною основою оформлення козацтва у привілейований стан. У самому козацтві він розрізняє рядових козаків і «козацьких чиновників», які володіли ранговими мастками. Однак, М. І. Костомаров не зміг піднятися до розуміння того, що «суперечності між старшиною і рядовими козаками не були суперечностями в межах одного класу»³⁴, а виникали з соціальних відмінностей. Звідси випливає помилковий висновок: з осені 1649 р. «виник антагонізм між козаками і посполством»³⁵. На цій підставі вчений проводить рубіж між подіями від Жовтоводської битви до Зборовського миру та подіями, що відбуваються після нього. Відповідно до цього він і викладає хід визвольної війни.

На час перших перемог повсталого українського народу, зазначає історик, припало безкоролів'я в Польщі. Він досконально відображає боротьбу магнатських угруповань в Польщі за кандидатуру на престол, що перешкоджало шляхті об'єднатися, щоб спрямувати всі сили на придушення повстання. Враховуючи, що в той час до Варшави було відряджено козацьке посольство на чолі з Ф. Вешняком, М. І. Костомаров робить висновок: «Хмельницький був не проти дипломатичного примирення з поляками на вигідних умовах»³⁶. Цей висновок ученого був розцінений в літературі, як перекручення історичної дійсності з метою «виставити Богдана Хмельницького повним, закінченим угодовцем у відносинах з польською шляхтою»³⁷. Очевидно, що тут поза увагою дослідника залишилися такі вирази, як «дипломатичного примирення» та «на вигідних умовах», а також не враховано історичні умови в зв'язку з якими висловлювалось дане твердження.

М. І. Костомаров зробив певний внесок у справу вивчення розвитку державності на Україні в період визвольної війни. Спрос-

товуючи помилкові погляди деяких істориків (М. Устрялова, М. Погодіна та інших), які не визнавали, що під час визвольної війни народжувалась молода українська держава, він ставив питання: «Як це Хмельниччина не залишила після себе ніякої суспільної установи? А гетьманщина, що існувала після Хмельницького..., хіба це не суспільна установа?»³⁸. Такий підхід до характеристики історичного минулого українського народу був, безумовно, кроком вперед в історіографії.

У зв'язку з новим нападом панської Польщі влітку 1649 р., говорив М. І. Костомаров, на Україні «відбувався збір цілого народу на війну»³⁹. Таким чином, вчений визначав визвольну війну 1648–1654 рр., як війну всенародну, бо «загальнонародним є той рух, – писав В. І. Ленін, – який виражає об'єктивні потреби всієї країни... Загальнонародним є той рух, який підтримується співчуттям величезної більшості населення»⁴⁰.

Розглядаючи зовнішньополітичну діяльність Б. Хмельницького, М. І. Костомаров вірно показав, що гетьман, додержуючи зовні вірнопідданство польському королю, встановив прямі дипломатичні відносини з Кримом, Туреччиною, Молдавією, Угорщиною, Швецією та іншими країнами, не кажучи вже про Росію, з якою зв'язок був встановлений з самого початку Визвольної війни. Вміло відвівши удар, який Крим та Польща готували завдати Росії в 1650 р., Хмельницький, на думку історика, заручився її підтримкою і з того часу Росія стала здійснювати постійний дипломатичний тиск на Польщу.

Як відомо, воєнні дії 1651 р. розпочались підступним нападом Польщі на Україну. Висвітлюючи героїчну боротьбу українського народу проти шляхетських гнобителів, М. І. Костомаров віддає належне безстрашним, енергійним і досвідченим у військовій справі сподвижникам Б. Хмельницького – вихідцям з народу І. Богуну, Д. Нечаю, М. Небабі та іншим.

Битву під Берестечком, коли повстанська армія була оточена і після тривалої оборони вимушена з боями відступити в район Білої Церкви, вчений не вважає воєнним прорахунком українського командування, а бачить в цьому наслідок зради кримського хана.

М. І. Костомаров указує на наявність суперечностей в цей час між окремими соціальними групами та всередині них. І. Виговський та деякі інші шляхтичі «думали помиритися з поляками», були й такі, що не погоджувались нізащо і вважали за ліпше

«віддатися Туреччині чи Російській державі», але вся маса «народонаселення готова була краще загинути до останнього, ніж знов признати владу панів». Таким чином, було б помилкою ототожнювати погляди М. І. Костомарова з твердженнями українських націоналістичних істориків про існування «безроздільної демократії» у період визвольної війни.

18 вересня 1651 р. Б. Хмельницький і польський уряд підписали Білоцерківську угоду. В більшості своїх праць М. І. Костомаров об'єктивно розцінював цей трактат і відзначав, що гетьман дививсь на цей мир «не більш, як на перемир'я, яке він сподівався легко перервати, коли буде потрібно». Поряд з тим, дослідник помилково вважав, що цей мир привів Україну до того становища, в якому вона перебувала до 1648 р.⁴¹

Як відомо, зовнішньополітична діяльність Б. Хмельницького, поряд з іншими цілями, була направлена на зміцнення впливу України в Молдавії з метою відірвати її від союзу з Польщею. Шляхетська Річ Посполита, не бажаючи допустити цього, виступила ініціатором воєнних дій. У травні 1652 р. на рівнині (над Бугом) відбулась битва, яка закінчилась повним розгромом і знищенням польської армії. Ця перемога на Батозькому полі зміцнила українсько-молдавські відносини. Союз України з Молдавією викликав тривогу серед сусідів Молдавії – семигородського князя Юрія Ракоці і волоцького воєводи М. Бессараба. У березні 1653 р. шляхетська Польща вторглася на Правобережну Україну з військом, що складалося «з охотників грабувати й розоряти» під керівництвом С. Чарнецького, а восени виступило військо на чолі з самим королем Яном II Казимиром. Наприкінці вересня військо під проводом Б. Хмельницького і кримські татари, очолені Ісламом-Гіреєм III, пішли на зближення з польською армією і великими силами оточили польсько-шляхетський табір під Жванцем. Однак Іслам-Гірей III, не бажаючи допустити перемоги козаків, припинив воєнні дії і почав переговори з польським королем про перемир'я. Зрада кримських татар і загроза нападу коаліції в складі Польщі, Трансільванії, Волощини та Молдавії створили для України несприятливу воєнну обстановку і у Б. Хмельницького, який не міг діяти сам проти поляків, залишалась «одна надія на московського царя»⁴².

М. І. Костомарову вдалося не тільки дати вірний хронологічний виклад воєнних дій, але й піднятися до розуміння того що

головним діячем визвольної війни 1648–1654 рр. були народні маси, які поєднували боротьбу проти соціального гніту з боротьбою за національне і релігійне визволення. «...Не Хмельницький був діючою особою, – писав вчений, – а народ; не Хмельницький закликав народ до повстання, а народна необхідність вивела Хмельницького з бездіяльності»⁴³. Це було новим словом в тогочасній історіографії. М. І. Костомаров у процесі викладу воєнних дій 1648–1653 рр. яскраво показав, що, виступаючи проти польсько-шляхетського гніту, українські селяни, козацтво та міська біднота одночасно вели боротьбу за об'єднання з єдинокровним російським народом.

Дворянські та більшість буржуазних істориків розглядали Переяславську раду та возз'єднання України з Росією як повернення Росією раніше втрачених земель, як підкорення їх Російській імперії (Д. Бантиш-Каменський, С. Соловйов та інші), або як «політичну помилку» Б. Хмельницького (В. Антонович, М. Грушевський та інші), який зображувався в темних фарбах, а його історичне значення часто принижувалося.

Цінний вклад у висвітлення цих питань вніс М. І. Костомаров, який визначив Переяславську раду, як подію величезного значення для долі «єдинокровних народів», як історично необхідний і неминучий акт, а возз'єднання розцінював, як явище виключно добровільне. «Хмельницький угадав внутрішній зв'язок одноплемінних народів, – писав він, – зрозумів потреби свого краю і визначив його історію згідно з цими потребами. Ось велика заслуга цієї людини. Справа була не на десятки літ, а на цілі віки»⁴⁴.

Історик вбачав, що визвольна війна українського народу переросла рамки українсько-польських відносин і стала подією великого міжнародного значення: вона вплинула на політику багатьох держав, які розраховували пожитися і зміцнитися за рахунок України. Єдиною державою, спроможною захистити український народ від поглинання панською Польщею, була, за його переконанням, Росія, бо Туреччина та Кримське ханство самі були схильні до грабівництва і руйнування, Швеція і Німецька імперія великими були лише на обіцянки, а Молдавія та Угорщина могли лише співчувати стражданням своїх пригноблених сусідів.

Щоправда, в працях 40-х років (дисертація вченого на ступінь магістра та ін.) М. І. Костомаров припускав перебільшення відмінностей між українським та російським народами у звичаях,

мові та висував помилкове положення: «Малоросіяни (українці – *Ю. П.*) присягли царю, але присягли йому тільки тому, що він і народ його сповідали святу східну віру»⁴⁵. Згодом у вченого з цього питання ми зустрічаємо багато інших тверджень, що не суперечать історичній правді і заслуговують позитивної оцінки. Вже в 1846 р. у праці «Думки про історію Малоросії» він писав: «Але як етнографічна відмінність та політичне роз'єднання не знищили між ними обома (російським і українським народами. – *Ю. П.*) духовного зв'язку, то історія кожного з них, будь то відмінна та самобутня від другої, являє одну загальну ідею: взаємне прагнення обох розірваних частин злитися в одне тіло»⁴⁶.

Простеживши українсько-російські взаємозв'язки з самого початку визвольної війни до Ради 1654 р. в Переяславі, М. І. Костомаров звернув увагу на факти економічної та військової допомоги російського народу українцям, проаналізував цілі та інтереси різних верств українського суспільства у цій війні і вірно визначив, що ідея возз'єднання російського та українського народів виходила, насамперед, від широких народих мас. і це народне прагнення знайшло своє завершення на Переяславській раді 8 січня 1654 р. «Зв'язок України з Москвою (Росією. – *Ю. П.*) був не зовнішній, не державний, – підкреслював історик, – а внутрішній, народний». І далі: «Цей дух Переяславського договору говорить красномовно, що народ південно-руський (український. – *Ю. П.*)... добровільно побажав з'єднання з великоруським (російським. – *Ю. П.*) народом; це саме повторив би народ і протягом двохсот років після Переяславського договору, і він повторював це, як тільки траплявся випадок; це саме український народ скаже і зараз»⁴⁷.

М. І. Костомаров показує російсько-українські взаємовідносини 1648–1654 рр. на широкій документальній основі. Він перший увів у науковий обіг відоме звернення (лист) Богдана Хмельницького до царя від 8 червня 1648 р., яке свідчило про те, що з початку визвольної війни настав новий етап у зв'язках України з Росією.

Дослідник влучно наголошує, що вже у перші місяці повстання Б. Хмельницький, крім прохання надати негайну військову та матеріальну допомогу, ставив завдання домогтися об'єднання українського народу з великим російським народом.

М. І. Костомаров відзначав, що за розвитком українсько-російських відносин, особливо після Зборівської угоди, уважно стежили польський і турецький уряди. Поляки «стали сходитись з крим-

ським ханом», щоб діяти об'єднаними силами проти Росії, а султан намагався схилити Хмельницького до прийняття підданства Туреччини. Історик показує, що зблизившись з турецьким двором, «Хмельницький був тоді в силі діяти на підручного Оттоманської Порти, хана кримського, і розірвати союз кримців з Польщею»⁴⁸. Він цілком справедливо вважав, що, граючи на польсько-турецьких суперечностях, гетьману вдалося відвести удар кримських татар по Росії і в той же час добитися відновлення з ними союзу в боротьбі проти Польщі.

Розглядаючи становище України після Зборівського договору, учений все більше наближався до думки, що Україна без підтримки Росії не могла звільнитися від іноземного гніту. У другій половині 1653 р. (в кінці вересня) російський уряд поставив питання про возз'єднання України з Росією на обговорення Земського собору, хоча з цього приводу Собор скликався ще в лютому 1651 р. М. І. Костомаров на відміну від буржуазних великодержавних істориків (М. Данилевський, П. Леонт'єв та інші) вважав, що рішення Земського собору про возз'єднання України з Росією було наслідком не доброї волі російського царя, а виявом бажання всього російського народу подати допомогу братньому українському народові в його боротьбі з панською Польщею.

Виконуючи волю народу та його вимогу возз'єднати Україну з Росією, Богдан Хмельницький скликав на 8 січня 1654 р. «загальну раду в Переяславі». М. І. Костомаров визнавав Переяславську раду козацькою⁴⁹, проте відзначав, що на ній були присутні «різних чинів люди»⁵⁰, і на відміну від звичайних військових чи вузьких старшинських рад, Хмельницький оголосив її відкритою для всіх, «явну всьому народові»⁵¹.

Історик показує, що для визначення політичного і правового становища України після об'єднання з Росією, на початку березня 1654 р. прибули до Москви з «договірними статтями» послы Б. Хмельницького. Разом з тим, сприйнявши як вірогідне твердження С. Величка про те, «що на Переяславській раді читались умови, на яких Малоросія приступила до з'єднання з Московською державою»⁵², М. І. Костомаров і сам допустив помилку: «Ці статті, – писав він, – містили в собі ті ж умови, які призначені були на Переяславській раді»⁵³. Таким чином акт возз'єднання України з Росією всупереч історичній дійсності, він розцінював як договір.

Новими і сміливими для того часу були оцінки М. І. Костомаровим історичних діячів, зокрема його концепція про роль Богдана Хмельницького, якого він називав виразником народних прагнень і бажань, «обранцем народу свого, знярядям потреб свого часу, своєї країни»⁵⁴. Оцінюючи постать великого сина українського народу Б. Хмельницького, М. І. Костомаров визнавав за ним «всесвітньо-історичне» значення, а Переяславський договір розглядав як «...найвизначнішу справу Богдана Хмельницького»⁵⁵. Це була «людина політична, муж ідеї», писав історик, людина, яка мала великі достоїнства і високі моральні якості.

Підсумовуючи, слід зазначити, що М. І. Костомаров не був, та й не міг бути цілком послідовним у висвітленні визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. проти шляхетської Польщі та возз'єднання України з Росією. Його праці містять вірні положення і помилкові висновки. Прогресивним і новим у порівнянні з дворянськими істориками було те, що М. І. Костомаров прагнув пояснити «внутрішній зміст» історичних явищ і подій. Він досліджує становище України напередодні визвольної війни, розкриває загарбницьку політику Речі Посполитої та агресивні плани Туреччини й Кримського ханства. Заслуговує на увагу його погляд на становище всіх класів і верств українського суспільства, а також спроба простежити за процесом посилення соціального та національного гніту перед війною та в ході її.

Позитивною стороною праць М. І. Костомарова є також те, що в них зосереджено значний за обсягом документальний матеріал, на основі якого висвітлюється хід воєнних дій, дипломатичні переговори, політичні цілі правлячих кіл зацікавлених держав тощо. Сам факт залучення великої кількості архівних документів, нерідко вперше введених у науковий обіг, детальне і в більшості своїй об'єктивне висвітлення російсько-українських взаємовідносин 1648–1654 рр. свідчить про велику заслугу вченого.

Визвольна війна в його розумінні – це закономірний наслідок попередньої епохи, боротьба українського народу проти соціального гніту, за національне і релігійне визволення від шляхетсько-католицької Польщі.

М. І. Костомаров, по суті, був одним з перших істориків, який в своїх наукових працях критикував експлуататорський лад суспільства, продовжуючи кращі традиції дворян-революціонерів та Кирило-Мефодіївського товариства. Він відверто висловлював

думку про те, що доки не буде усунута «несумісність противних начал у суспільному ладі» – влади меншості, «деспотично пануючої над величезною більшістю», до того часу всі розпорядження про визволення народу зводитимуться «з фактичного ґрунту на ґрунт ліберальної риторики»⁵⁶.

Вважаючи народ рушійною силою історії, М. І. Костомаров був поборником політичної рівноправності та єднання слов'янських народів, зокрема, російського та українського. Ніби передбачаючи антинародну суть українського буржуазного націоналізму, який був і залишається в особі націоналістичного охвістя за кордоном (Д. Донцов, Я. Стецько та ін.) заклятим ворогом соціальних сподівань та докорінних життєвих інтересів трудящих України, історик-публіцист писав, що нехай уразить «анафема всіх справжніх дітей» нашої батьківщини, того українця, який «помислить про розривання нашого братерського народного союзу»⁵⁷.

М. І. Костомаров належить до видатних прогресивних буржуазних істориків. Він збагатив і розширив джерелознавчу базу історії Росії, особливо України, і на її основі написав чимало монографічних праць, більшість яких зберігає своє наукове значення і в наш час.

¹ Н. И. Костомаров. Собр. соч., кн. 7, т. XVII, Спб., 1905, стор. 41.

² Там же, т. XVIII, стор. 379.

³ Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова, К., 1928, стор. 82, 151.

⁴ Н. И. Костомаров. Собр. соч., кн. 4, т. IX, Спб, 1904, стор. 110.

⁵ Там же, стор. 23.

⁶ В. И. Астахов. Курс лекций по русской историографии (до конца XIX в.), Харьков, 1965, стор. 400.

⁷ Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова, стор. 238.

⁸ Етнографічні писання Костомарова, К., 1930, стор. 269.

⁹ Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова, стор. 32.

¹⁰ Н. И. Костомаров. Собр. соч., кн. 4, т. IX, стор. 30, 117.

¹¹ В. И. Астахов. Назв. праця, стор. 403.

¹² Л. К. Полухін. Формування історичних поглядів М. І. Костомарова, К., 1959, стор. 94.

¹³ Н. Костомаров. Крашанка г. Кулиша. – «Вестник Европы», 1882, т. IV, кн. 8, стор. 732.

¹⁴ Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова, стор. 26.

¹⁵ Центральна наукова бібліотека АН УРСР, Відділ рукописів, ф. XXII, № 50.

¹⁶ Такий погляд не суперечить висновкам радянських істориків, які, зокрема зазначають, що ополячені нащадки українських феодалів «...зреклися мови, звичаїв, віри і народності своїх предків і своєю батьківщиною вважали шляхетську Річ Посполиту» (Ф. П. Шевченко. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст., К., 1959, стор. 59).

¹⁷ Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова, стор. 26.

¹⁸ Н. И. Костомаров. Собр. соч., кн. 4, т. IX, стор. 34.

¹⁹ Там же.

²⁰ Л. К. Полухін. Назв. праця, стор. 98–99.

²¹ М. Илюкович. Н. И. Костомаров и буржуазно-националистическая историография. – «Проблемы марксизма», 1934, № 2, стор. 113.

²² Н. И. Костомаров. Собр. соч., кн. 2, т. IV, Спб., 1904, стор. 49.

²³ Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова, стор. 30.

²⁴ Н. Костомаров. Мысли об истории Малороссии. – «Библиотека для чтения», 1846, т. 78, стор. 30.

²⁵ Н. И. Костомаров. Собр. соч., кн. 4, т. IX, стор. 78.

²⁶ Етнографічні писання Костомарова, стор. 268.

²⁷ Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова, стор. 67.

²⁸ Н. И. Костомаров. Собр. соч., кн. 4, т. IX, стор. 141.

²⁹ Н. И. Костомаров. Собр. соч., кн. 4, т. IX, стор. 174, 181, 200; т. X, стор. 230.

³⁰ В. А. Дядиченко. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст., К., 1959, стор. 18.

³¹ Русская историческая литература в классовом освещении. Сб. с предисловием и под редакцией М. Н. Покровского, т. I, М., 1927, стор. 17.

³² Н. И. Костомаров. Собр. соч., кн. 8, т. XXI, Спб., 1906, стор. 802.

³³ Там же.

³⁴ Ф.П.Шевченко. Назв. праця, стор. 209.

³⁵ Н.И.Костомаров. Собр. соч., кн. 4, т. XI, стор. 501.

³⁶ Там же, т. IX, стор. 175.

³⁷ О. К. Касименко. Російсько-українські взаємовідносини 1648 – початку 1651 р., К., 1955, стор. 126.

³⁸ Н. И. Костомаров. Собр. соч., кн. 5, т. XIV, Спб., 1905, стор. 626.

³⁹ Н. И. Костомаров. Собр. соч., кн. 4, т. X, стор. 273.

⁴⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 421.

⁴¹ Н. И. Костомаров, Собр. соч., кн. 4, т. X, стор. 466; т. XI, стор. 483; Етнографічні писання Костомарова, стор. 57.

⁴² Н. И. Костомаров. Собр. соч., кн. 4, т. XI, стор. 535, 545, 547.

⁴³ Николай Костомаров. О причинах и характере унии в Западной России, Харьков, 1842, стор. 101.

⁴⁴ Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова, стор. 154.

⁴⁵ Там же, стор. 35.

⁴⁶ «Библиотека для чтения», 1846, т. 78, стор. 23.

⁴⁷ Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова, стор. 153, 164.

⁴⁸ Н. И. Костомаров. Собр. соч., кн. 4, т. X, стор. 354, 360.

⁴⁹ На тій підставі, що на Переяславській раді брали участь всі верстви українського населення: селяни, козацтво, міщани, купецтво, шляхта, духовенство, а в її рішенні виявилися споконвічні прагнення українського народу, радянська історична наука відзначає, що Рада мала «загальнонародний» характер. (Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654–1954). Схвалені Центральним Комітетом Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1954, стор. 10; Історія Української РСР, т. 1, К., 1967, стор. 230; Радянська енциклопедія історії України, т. I, К., 1969, стор. 335).

⁵⁰ «Голос», 1871, № 130.

⁵¹ Н. И. Костомаров. Собр. соч., кн. 4, т. XI, стор. 551.

⁵² Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова, стор. 232.

⁵³ Н. И. Костомаров. Собр. соч., кн. 4, т. XI, стор. 556.

⁵⁴ Николай Костомаров. О причинах и характере унии в Западной России, стор. 101.

⁵⁵ Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова, стор. 152, 154.

⁵⁶ Н. И. Костомаров. Собр. соч., кн. 7, т. XVIII. Спб., 1905, стор. 670.

⁵⁷ Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова, стор. 155.

1978

До питання про історичний живопис М. М. Ге

Державна публічна бібліотека імені М. Є. Салтикова-Щедріна у Ленінграді – найстаріша бібліотека нашої країни. Вона широко відома зібранням рукописів, автографів, фотографій та інших пам'яток культури, багато з яких ще чекають на відкриття і введення до наукового обігу.

Працюючи у відділі рукописів бібліотеки, нам пощастило знайти в різних його фондах ряд взаємозв'язаних документів, що висвітлюють і доповнюють новими даними творчий портрет російського живописця XIX ст. Миколи Миколайовича Ге, свідчать про неабиякий інтерес його до історії. Ці документи покладено в основу даного повідомлення.

Для творчості М. М. Ге велике значення мали особисті контакти з відомими діячами тогочасної культури і мистецтва, прогресивними громадськими діячами. Знайомство і зближення М. М. Ге з О. І. Герценом дало у 1867 році світу один з найкращих реалістичних портретів видатного російського революціонера і мислителя. У 70-х роках, поряд з працею над полотнами з історичного

циклу, художник створив галерею портретів відомих письменників і вчених свого часу (І. С. Тургенєва, М. О. Некрасова, О. М. Пипіна, М. І. Костомарова та ін.). У 1871 році він зліпив бюст В. Г. Белінського, а в 1884 році написав портрет Л. М. Толстого. Все це в сукупності з іншими реалістичними творами художника у цьому жанрі дозволяє вважати його одним з найкращих портретистів минулого століття. «Ге знайшов свого Толстого, зразу все своє про нього сказав, – відзначає дослідник творчості художника В. І. Порудоминський. – Він написав один портрет, на якому Толстой – цілий світ»¹.

У 80–90 рр. М. М. Ге створив ескізи на сюжети античності й середньовіччя, так само як і в початковий період творчості, – на євангельські теми, багато етюдів, пейзажів і малюнків. Серед них – «Портрет селянина», «Ніч», «Захід сонця» (1892 р.) та інші твори, в тому числі розпочата 1883 року і за десять років переписана дев'ятнадцять разів картина «Розп'яття».

Усією своєю творчістю М. М. Ге звертався до сучасного йому суспільства, протестував проти зла. В книзі В. І. Порудоминського читаємо: «Що став би робити Ге після «Розп'яття»? Важко сказати, чи вдалося б йому додати щось до того, що він сказав. Здається, що він, здолавши болісні вагання, знайшов би у мистецтві новий шлях»².

З цією думкою можна погодитися, якщо звернутися, скажімо, умовно, до петербурзького періоду життя і творчості М. М. Ге (1869–1876 рр.).

В історії російської культури цей час знаменний діяльністю Товариства пересувних художніх виставок, яке справило величезний вплив на долю вітчизняного образотворчого мистецтва. М. М. Ге брав активну участь у заснуванні і роботі «Товариства», представляючи свої картини у більшості виставок «передвижників». На першій пересувній виставці, організованій 1871 року в Академії мистецтв групою митців Петербурга і Москви, вперше було показано нині загальновідомі портрети В. Г. Перова і І. М. Крамського, пейзажі І. І. Шишкіна, М. К. Клодта; «Граки прилетіли» О. К. Саврасова, «Порожняки» І. М. Прянишникова та інші полотна, серед них «Петро І допитує царевича Олексія» М. М. Ге.

У згаданий період М. М. Ге тісно спілкувався з передовими представниками російської інтелігенції В. В. Стасовим, М. Є. Салтиковим-Щедріним, І. С. Тургенєвим, М. О. Некрасовим та багатьма іншими, з талановитими художниками-реалістами.

По четвергах у петербурзькій квартирі митця збиралися відомі діячі літератури і мистецтва, вчені (О. М. Пипін, К. Д. Кавелін, І. М. Крамської, М. М. Антокольський), бував тут й історик М. І. Костомаров. У свою чергу М. М. Ге був частим гостем «вівторків» М. І. Костомарова. Вони разом відвідували Публічну бібліотеку, її відділ рукописів, де нерідко працював М. І. Костомаров, обговорювали проблеми історії.

Обізнаність з дослідженнями М. І. Костомарова, особисте знайомство, спілкування з ним підтримували у М. М. Ге інтерес до вітчизняної історії, його твори на історичні теми, до речі, найдосконаліші і за технікою виконання, мали найбільший успіх. В них немає шаблону, їм притаманна оригінальність у трактуванні теми, художній, більш того, громадський пафос.

За небагато років життя у столиці художник створив з історичного циклу, крім вищезгаданої картини про Петра I і царевича Олексія, полотна «Катерина II біля труни імператриці Єлизавети» і «О. Пушкін у селі Михайловському».

До плодотворних сімдесятих років у творчій біографії М. М. Ге належить також один з його малюнків на історичний сюжет (1873 р.), по якому було виконано чеканку на масивній срібній кришці фотоальбому на честь 35-річчя літературної діяльності М. І. Костомарова. Цей малюнок, як й історія його створення, маловідомі. Нині копія малюнка зберігається у відділі рукописів Державної публічної бібліотеки імені М. Є. Салтикова-Щедріна у фонді О. М. Пипіна³. У цьому ж відділі зберігається і сам «Альбом в память тридцатипятилетней литературной деятельности Николая Ивановича Костомарова», який є одночасно і пам'яткою мистецтва, і джерелом для дослідників-історіографів.

Історія появи малюнка М. М. Ге і альбому така. У травні 1873 року минало 35 років літературної діяльності М. І. Костомарова. Друзі вирішили влаштувати обід на честь історика і подарувати йому альбом з фотографіями присутніх. Виявили бажання брати участь у цьому заході, за свідченням одного з його організаторів М. І. Катеніна, 25 чоловік⁴. Фактично у святкуванні ювілею взяли участь значно більше осіб, як видно із змісту альбому, який було виготовлено наприкінці 1873 року.

В альбомі збереглося 57 фотографій. Серед них фото М. О. Некрасова, І. С. Тургенева, історика і письменника Д. Л. Мордовцева, видавців Д. Ю. Кожанчикова, М. М. Стасюлевича та ін. В ньому є

також фото М. М. Ге. На верхній частині кришки альбому написи: «Харьков, Киев, Петербург» (міста, де в університетах свого часу навчався і читав лекції М. І. Костомаров). Знизу: «Н. И. Костомарову» і «девятое мая» (дата виходу у світ першого твору М. І. Костомарова «Сава Чалий»). Зліва зображені: фігура Кобзаря, на першому плані – чорнильниця з пером, літописи і розгорнутий сувій з написом «1838–1873». З правого боку – композиція, яка, за задумом художника, відображає предмет і тематику наукових досліджень ювіляра: на першому плані – Богдан Хмельницький, Степан Разін, потім Іван Грозний, Володимир Мономах, а у віддаленій перспективі – перші давньоруські князі.

Оскільки рисунок М. М. Ге по суті є ескізом, не будемо спинятися на техніці його виконання. Широко використовуючи своє знання історії, М. М. Ге зосереджує увагу не стільки на зовнішній характеристиці образів, скільки на їх внутрішньому змісті. В малюнку персонажі розміщено на певних місцях відповідно до історичної хронології, а способом передачі характеру, трактування образів є їх положення відносно глядача. Так, Богдан Хмельницький, Степан Разін обернені обличчям і всім корпусом до глядача. Зрадник Іван Мазепа зображений із спини, чим художник виявляє негативне ставлення до нього, яке передається і глядачам.

Сподіваємося, що наше повідомлення доповнить творчий портрет відомого російського живописця, сприятиме дальшому вивченню й висвітленню його художньої спадщини.

¹ Порудоминский В. Николай Ге. М., «Искусство», 1970, с. 174.

² Там же, с. 255.

³ Державна публічна бібліотека імені М. Є. Салтикова-Щедріна, відділ рукописів, ф. 621, спр. 435, арк. 35.

⁴ Там же.

Недрукований розділ з монографії М. І. Костомарова «Историческое значение южнорусского народного песенного творчества»

Неопублікована спадщина відомих вчених завжди привертає увагу дослідників і широких кіл читачів. Особливий інтерес викликають праці, створені на основі частково чи повністю втрачених матеріалів. Саме такі дослідження є в доробку Миколи Івановича

Костомарова (16.V 1817 – 19.IV 1885). Незважаючи на буржуазно-ліберальне та ідеалістичне спрямування його праць, в них часто міститься цінний фактичний матеріал для істориків, фольклористів та етнографів. Про це, зокрема, свідчить і досі неопублікована частина відомої монографії вченого «Историческое значение южнорусского народного песенного творчества»*, один із розділів якої подаємо нижче.

Ця публікація підготовлена з рукопису-біловика, свого часу призначеного для друкарні, під назвою «Общественная и домашняя жизнь в произведениях народного южнорусского песенного творчества в период по упадке казачества». Рукопис містить три розділи, присвячені трьом соціальним типам України другої половини XVIII – першої половини XIX ст.: «Чумацтво», «Бурлак», «Рекрут». Оригінал зберігається у Відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР, в архіві Костомарова М. І. (ф. XXII, оп. 9). Праця написана чорним чорнилом на двадцяти аркушах паперу великого формату (22 см X 35 см) з обох боків дрібним почерком, але досить чітко і старанно. Писана вона переважно рукою Костомарова, лише аркуші з 7 по 12 і назва третього розділу на звороті арк. 16 – рукою дружини вченого Аліни Леонтіївни.

Що являє собою рукописна частина праці М. І. Костомарова про історичне значення української народної пісенної творчості, чому вона свого часу не була опублікована, яка її наукова цінність для історії, фольклористики, етнографії та ряду інших галузей знань, докладно висвітлено в дослідженні «М. Костомаров як фольклорист і етнограф»¹. Його автор, член-кореспондент АН УРСР П. М. Попов (28.VII.1890 – 5.IV.1971), мав також на меті видати цю частину праці М. І. Костомарова. П. М. Попов відзначив, що монографія «Историческое значение южнорусского народного песенного творчества» є спробою дослідника узагальнити свою роботу в галузі вивчення української народної пісенної творчості і в той же час монументальним зведенням українських народних пісень і народних

* Ця велика за обсягом монографія (понад 600 сторінок), що є значною мірою узагальненням більш як тридцятирічної роботи її автора в галузі вивчення українського пісенного фольклору, була опублікована (без щойно згаданої рукописної частини) в журналах «Беседа» (1872), «Русская мысль» (1880 і 1883 р.), в збірнику «Литературное наследие. Автобиография Н. Костомарова» (1890), а також в XXI томі посмертного зібрання праць М. І. Костомарова (СПб., вид. «Литературного фонда», 1905, стор. 425–1080).

звичаїв XVIII–XIX століття, що «становить, так би мовити, величезну хрестоматію української народної поезії. Це підносило і підносить цінність найбільшої фольклористичної праці Костомарова»².

Вона має і певне соціально-історичне значення: наведені в ній народні пісні відобразили процес розшарування серед селян-чумаків, зокрема ту важливу особливість процесу класотворення, що часто-густо отаман чумацької ватаги перетворювався в хазяїна, на якого працювало багато наймитів, «народу майстрового»³. Щоправда, М. І. Костомаров не помічав і тим більше не розкривав цих особливостей записаних ним пісень. Назвавши свою монографію «Историческое значение южнорусского народного песенного творчества», він зважав переважно лише на їх етнографічно-побутовий зміст і на те, як у них відбилися почуття народних мас.

Слід мати на увазі також те, що на ряді місць праці відбилися суперечливі, а то й явно хибні погляди дослідника. Виходячи із спрощеної концепції періодизації історії України (до початків козацтва, під час козацтва і після його скасування), Костомаров відповідно періодизував також історію української пісні. При цьому він намагався поставити історію козацтва в центр суспільного життя українського народу, недооцінюючи роль селянства, яке було основною суспільною силою за феодалізму. Невипадково і в даному розділі, говорячи про чумацтво, дослідник часто згадує козацтво. Він, наприклад, явно помилково твердить, що «чумацтво стало найвидатнішим явищем громадського народного життя в Південній Русі після падіння козацтва». Намагаючись ідеалізувати постать чумака, він говорить, що в ньому «помітні благородні риси козака-рицаря». Ці й інші подібні недоліки праці зумовлені передусім ліберально-буржуазними поглядами автора, недосконалістю його дослідницького методу. Але слід також пам'ятати, що працюючи у важких для розвитку науки і культури умовах, Костомаров, як зауважив П. М. Попов, в своїх кращих дослідженнях «додержував в основному демократичних принципів, особливо в працях, які стосувалися фольклору і етнографії»⁴.

Причиною ненадрукування згаданої частини монографії в журналі «Русская мысль», де публікувалися попередні частини цієї праці, була зміна редакторів журналу (1885 р.) і смерть М. І. Костомарова. П. М. Попов писав: «Дана частина монографії, присвячена нижчим соціальним типам, своїм змістом і характером не влаштувала нового редактора. У той час помер і сам

Костомаров – 7 (19) квітня 1885 року. Отже, не дивно, що за таких обставин праця залишилася ненадрукованою»⁵.

Перший розділ рукопису М. І. Костомарова, присвячений чумацтву, більший за два інші. І це не дивно. Чумацький промисел і соціальний тип чумака посідали досить значне місце в економічному житті і побуті українського народу в XVI – першій половині XIX ст. Праця М. І. Костомарова про чумацтво, на думку фольклористів, зберігає своє значення поряд з тогочасними і пізнішими друкованими дослідженнями на цю тему (І. Рудченка, Г. Данилевського, А. Скальовського, О. Афанасьєва-Чужбинського та ін.). Цей, а також наступні розділи (про бурлаків і рекрутів) ґрунтуються як на друкованих джерелах (збірники М. Максимовича, А. Метлинського, І. Рудченка та ін.), так і на записах самого М. І. Костомарова.

Відомо, що М. І. Костомаров був одночасно і дослідником, і збирачем, «і пропагандистом творчої спадщини народу»⁶, у тому числі його пісенності, зокрема чумацької. Як відзначається у вищезгаданому фундаментальному виданні «Чумацькі пісні» – книзі, що підсумовує півтора столітню історію записування та публікування фольклору цього циклу, – «чумацька пісенність не втратила своєї цінності і в наш час. Передусім вона – незаміниме пізнавальне джерело для істориків, етнографів та митців»⁷. Тому і зібрані та опрацьовані М. І. Костомаровим народні пісні, безперечно, заслуговують на увагу упорядників майбутніх збірок пісень і дослідників фольклору.

Як видно з помітки в кінці рукопису («Продолжение будет»), автор не вважав три його розділи за кінцеві. Найімовірніше, монографія мала закінчуватись розділом про представника найбільшої маси трудящих України – селянина-хлібороба.

Праця друкується із збереженням мови й композиції викладу, тобто так, як вона була написана автором, згідно з існуючими правилами публікацій. Підкреслення автора передаються курсивом. Номери наших приміток до тексту М. І. Костомарова взято у квадратні дужки. (Ці примітки подано в кінці публікації.)

З метою скорочення обсягу публікації в ній вилучено кілька абзаців (у всіх цих місцях зроблено відповідні позначення), що не мають істотного наукового значення, а також не подано тексти пісень у підрядкових посиланнях М. І. Костомарова, які записувалися іншими особами і раніше уже друкувалися, а залишено лише посилання автора на ці видання. Таким чином, рукопис публікується

з цитуванням лише тих пісень, що їх зібрав сам М. І. Костомаров, а також тих, – які подані без посилань на джерела.

¹ Праця була позитивно оцінена в пресі. Див., наприклад: «Жовтень», 1969, № 7, стор. 120–122; «Історіографічні дослідження в Українській РСР», К., «Наукова думка», 1971, стор. 148–149.

² Попов П. М. М. Костомаров як фольклорист і етнограф. К., «Наукова думка», 1968, стор. 6, 81.

³ У наш час це питання ґрунтовно висвітлив проф. О. І. Дей у вступній статті до збірника «Чумацькі пісні», К., «Наукова думка», 1976, стор. 17–26.

⁴ Попов П. М. М. Костомаров як фольклорист і етнограф, стор. 57.

⁵ Там же, стор. 93.

⁶ Жовтень», 1969, № 7, стор. 121.

⁷ «Чумацькі пісні», стор. 45.

1988

Історик-антикварій Костомаров

Ім'я Миколи Івановича Костомарова (1817–1885 рр.) займає почесне місце у сузір'ї вітчизняних істориків. Видатний буржуазно-ліберальний учений, талановита й надзвичайно працьовита людина, історик-федераліст, антикварій – ряд таких визначень можна і продовжити. Кожне з них дає змогу виділити якусь одну рису його різноманітного творчого образу. Захоплення М. І. Костомарова переважно історією середньовіччя, милування подробицями стародавнього побуту, рідкі публічні виступи, нетривала, хоча й блискуча, викладацька діяльність, доля кабінетно-архівного працівника дають можливість вважати його істориком-антикварієм. При цьому його симпатії були на боці народних прагнень до свободи й боротьби за неї, а антипатії стосувалися тих, хто перешкоджав їй. Тому є сенс пригадати, що до праць Миколи Івановича зверталися К. Маркс і В. І. Ленін, досліджуючи історію Росії й України доби феодалізму. У своїх аналітичних конспектах монографій М. І. Костомарова «Бунт Стеньки Разина» та «Гетманство Выговского» Карл Маркс зробив ряд ґрунтовних висновків щодо передумов антифеодальних рухів народних мас, соціального розмежування козацтва й т. ін.

Звичайно, в одному невеличкому огляді неможливо охарактеризувати життєвий і творчий шлях ученого. Він був незвичним, а

часом і трагічним. Досить згадати його ув'язнення в стінах Олексійського рavelіну Петропавлівської фортеці за участь у таємному Кирило-Мефодіївському товаристві, що діяло на Україні в 1846–1847 рр., та багаторічне заслання.

Історичні монографії та дослідження М. І. Костомарова, зокрема «Севернорусские народоправства во времена удельно-вечевого уклада (История Новгорода, Пскова и Вятки)», «Смутное время Московского Государства в начале XVII столетия», «Последние годы Речи Посполитой», «Руина», «Мазепа» та багато інших – це двадцять один том зібрання творів загальним обсягом майже 375 друкованих аркушів. У цих працях знайшов своє рельєфне відбиття один з головних принципів концепції вченого – про введення народного елемента в науку історію. В книзі «Богдан Хмельницький» та деяких інших відбилися його погляди на її предмет: вивчати не лише за мертвими літописами й записками, а у живому народі. Ці праці ввійшли до золоті скарбниці світової історії. Історіографія про Костомарова налічує чимало назв. Оцінки вчених, що стосуються творчої спадщини та його діяльності, досить суперечливі. Деякі дослідники позитивно оцінюють цю особу (Є. С. Шабліовський, Ю. А. Пінчук та ін.), інші – негативно (Л. К. Полухін, М. Ф. Котляр й ін.). Певну інформацію про літературу, присвячену життю та науковій діяльності Миколи Івановича, читач може відшукати у виданій в 1984 р. книжці про нього¹.

Наукові досягнення М. І. Костомарова здобули визнання не лише серед співвітчизників, а й за кордоном. Він був обраний почесним іноземним членом ряду академій наук, університетів та наукових товариств світу, зокрема Південно-Слов'янської (1870 р.) та Сербського вченого «Друшества» (1869 р.). М. Г. Чернишевський, який прекрасно знав Костомарова, його творчість, рекомендував молодим людям, майбутнім історикам, уважно вивчати «думки Костомарова»². Одну з них доцільно нагадати – про необхідність дослідження історії на основі народних пам'яток і знайомства з народом. Вона ковзала лише по палацах та арміях, нацією визнавалися тільки привілейовані класи і ніхто не вважав за потрібне, неодноразово відзначав М. І Костомаров, знати, як говорить, відчуває, думає, живе народ. Щоправда, неможна не помітити й те, що він ідейно розходився з ренолуційно-демократичною інтелігенцією, яку очолили М. Г. Чернишевський та М. О. Добролюбов. Але фактично Микола Іванович був їхнім спільником у

боротьбі проти царизму та його офіційної тріади – «православ'я, самодержавство і народність». Існує чимало яскравих доказів цього. Одним з них є його позитивне ставлення, зокрема, до Т. Г. Шевченка та творчості великого поета України. «Шевченко, как поэт – это был, – писав М. І. Костомаров, – сам народ, продолжавший свое поэтическое творчество...»³. Розповідаючи про його велич як митця, Микола Іванович писав, що Шевченко відчував і бачив існуючий між російським та українським народами глибинний, кровний, нерозривний духовний зв'язок, який є гарантом їх єдності. Він підкреслив: «Ни Великоруссы без Малоруссов, ни последние без первых не могут совершать своего развития. Одни другим необходимы, одна народность дополняет другую, и чем стройнее, уравнильнее, взаимодейственнее будет совершаться такое дополнение, тем нормальнее пойдет русская жизнь»⁴.

Нині важливим напрямом роботи істориків, у тому числі колективу Інституту історії АН УРСР, повинно стати, як підкреслив президент АН УРСР академік Б. Є. Патон, видання літописів, інших документів, праць прогресивних істориків минулого⁵. Це впливає з вимог, що містяться у програмі ідеологічного забезпечення нового етапу перебудови, яку виклав у своїй промові на лютневому (1988 р.) Пленумі ЦК партії Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов. Він говорив про необхідність «сміливо, енергійно нарощувати і розширювати культурний пласт перебудови, використовуючи і розвиваючи все духовне багатство, створене нашими попередниками»⁶.

«Український історичний журнал» приступає до перевидання значних праць видатних представників історичної та суспільно-політичної думки, які вже стали бібліографічною рідкістю. До таких праць належать твори М. І. Костомарова, читацький інтерес до яких досить значний. Визнано за доцільне почати цю роботу з публікації нарису М. І. Костомарова, присвяченого Володимирі Святославичу, у часи князювання якого у Київській Русі тисяча років тому було запроваджене християнство (988–989 рр.). Це – невеликий, але надзвичайно цікавий матеріал, в якому яскраво змальовано не лише примітну постать князя Володимира, а й вміщено детальні відомості про звичаї й поняття тієї, вже далекої від нас епохи та суспільного середовища.

Звичайно, не всі погляди вченого, його думки та ідеї витримали перевірку часом. Деякі з них застаріли ще за його життя, інші

він сам спростував. Нині в його міркуваннях неважко відшукати і суперечливе, і навіть безумовно помилкове. Тому читаючи цей нарис, слід враховувати, що він написаний на рівні досягнень історичної науки минулої епохи.

Сподіваємося, що напередодні 1000-річчя запровадження християнства на Русі з працею М. І. Костомарова з інтересом ознайомляться широкі кола наукової громадськості, всі, хто цікавиться історією нашої Вітчизни.

Отже, «Український історичний журнал» пропонує своїм читачам «Князя Владимира Святого». За основу цієї публікації взято нарис із праці Миколи Івановича «Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей» (СПб., 1912). Орфографія і пунктуація – сучасні, мова – оригіналу. Текст і примітки до друку підготував Ю. А. Пінчук.

¹ Пінчук Ю. А. Исторические взгляды Н. И. Костомарова: Критический очерк. – Киев, 1984. – 188 с.

² Чернышевский Н. Г. Полн. собр. соч.: В 15-ти т. – М., 1951. – Т. 10. – С. 929.

³ Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – К., 1928. – С. 90.

⁴ Там же. – С. 91.

⁵ Про діяльність Інституту історії АН УРСР // Вісн. Акад. наук УРСР. – 1988. – № 2. – С. 9.

⁶ Рад. Україна. – 1988. – 19 лют.

«...Як говорить, почуває, думає, живе народна маса»

Минають часи, коли ми ділили історію на хорошу і погану. Першу всіляко підносили, другу – всіляко замовчували. Нарешті починаємо розуміти, що у нашому минулому можуть бути як світлі, так і чорні сторінки. Не повинно бути лише «білих плям». Треба знати всю історію з усіма привабливими і непривабливими рисами.

Недарма нині друкуються і користуються популярністю твори Яворницького, Величка, Ключевського, Соловйова. Але постаті самих істориків не менш цікаві, ніж предмет їхнього дослідження. Сьогодні ми розповідаємо про одного з найвизначніших вчених України й Росії М. І. Костомарова.

Ім'я Миколи Івановича Котомарова, його твори, біографія вже понад століття привертають увагу не лише науковців, а й тих, хто усвідомлює значення історії, закоханий у неї. Він був дійсним (або почесним) членом Академії наук, багатьох наукових товариств та університетів Росії і зарубіжних країн. Тільки історичні монографії та дослідження цього вченого складають двадцять один том обсягом близько 375 друкованих аркушів.

Не варто, як дехто схильний робити, розглядати постать М. І. Костомарова в аспекті «білої плями». Радше треба говорити про «світлу пляму», тобто про загальновідому особу, біографія і творчість якої досить ґрунтовно досліджені, хоча часом й скупо пригадувану чи згадувану, як за життя, так і по її смерті, у цілковито протилежних судженнях. Оцінки, вислови, думки щодо М. І. Костомарова та його творчої спадщини, якби їх зібрати разом, склали б цілий фоліант. Наведемо деякі з них.

Так, буржуазний історик Г. Ф. Карпов піддав сумніву наукове значення праць М. І. Костомарова через те, що у них йшлося про боротьбу народних мас «за права та вільності», а не за віру своїх отців. «Це д. Костомарову, – зауважив він, – не слід би забувати». Водночас революціонер-демократ і філософ-матеріаліст М. Г. Чернишевський дотримувався думки, що погляди М. І. Костомарова стосовно діячів та подій історії «майже завжди збігаються з істиною, чи близькі до неї». Радянський історик М. Л. Рубінштейн вважав, що Костомаровська концепція народу «була, по суті справи, антинауковою». Поряд з ним інший відомий вчений Є. С. Шабліовський підкреслював, що М. І. Костомаров відстоював прогресивну ідею «народної історії, історії мас».

Микола Костомаров народився 4 (16) травня 1817 р. в слободі Юрасівці, тепер Ольховатського району Воронежської області. Його батько був поміщиком-дворянином, мати – українською селянською дівчиною, до заміжжя – кріпачкою. Закінчивши Харківський університет, М. І. Костомаров підготував і 1842 року надрукував дисертацію «Про значення унії в Західній Росії». Проте захист її не відбувся. Харківський архієпископ відшукав у цій книзі місця обурливого, як він вважав, змісту про духовництво, і її було спалено.

Як відомо, М. І. Костомаров не був атеїстом, але в цьому творі, а згодом і в ряді інших викрив релігійну верхівку як гнобителів широких верств населення, показав, що лише нижче православне духовництво підтримувало ідею визвольної боротьби українського

народу проти магнатсько-шляхетської експансії на Україні, висвітлив селянсько-козацькі повстання. Він по-новому поглянув на унію католицької та православної церков на українських та білоруських землях (1596 р.) Її поява, на думку вченого, дала імпульс до активності і боротьби – не тільки проти самої уніатської інтриги, але й проти магнатсько-шляхетського гноблення та уряду Речі Посполитої.

М. І. Костомарову було дозволено підготувати нову працю. Історик написав і захистив дисертацію на іншу тему, після чого протягом 1844–1845 років викладав у гімназіях Ровно і Києва.

1846 року рада Київського університету обрала М. І. Костомарова професором, і він почав викладати російську історію. Невдовзі спільно з іншими діячами передової інтелігенції заснував у Києві Кирило-Мефодіївське товариство. Його програма передбачала скасування кріпацтва, запровадження федеративного ладу для слов'янських націй. Провідниками революційно-демократичної думки серед кирило-мефодіївців були Т. Г. Шевченко та М. І. Гулак, частина членів товариства, у тому числі М. І. Костомаров, займала ліберальні позиції. 1847 року М. І. Костомарова заарештовано у справі товариства й ув'язнено на рік у Петропавлівську фортецю, а тоді вислано до Саратова із заборонаю викладати та друкувати свої твори.

Потому, 1859 року М. І. Костомаров на запрошення Петербурзького університету очолив у ньому кафедру російської історії. У житті вченого настала пора інтенсивної праці і найбільшої його популярності. Проте, незабаром, з ряду причин, у тому числі через конфлікт історика з частиною революційного студентства, він залишив університет.

Відбувалося це так. На початку березня 1862 року студентський комітет університету прийняв рішення припинити читання лекцій, як протест у зв'язку із засланням прогресивного професора П. В. Павлова. М. І. Костомаров вважав таке рішення поступком адміністрації і наполягав на продовженні занять. Це призвело до конфлікту між ним і студентами, після чого історик сповістив начальство про небажання більше бути професором Петербурзького університету. Згодом у пресі він пояснював свій вчинок тим, що не хотів стати приводом до арештів та відповідальності перед законом «передових людей молодого покоління».

1862 роком назавжди завершилась блискуча викладацька діяльність цього професора, хоча його ще неодноразово запрошували й обирали на кафедри різних університетів країни, однак заступити

їх М. І. Костомарову перешкоджали чиновники і поліція. Вчений майже повністю поринув у заняття історією та археографією. Одна за одною виходили в світ його праці з великих і малодосліджених питань історії Росії, України, Польщі тощо. Серед них – «Віче і вічовий устрій в давній Русі», «Південна Русь в кінці XVI сторіччя», «Костюшко і революція 1794 року», «Російська історія в життєписах найголовніших діячів», «Руїна. Історична монографія 1663–1687. Гетьманування Брюховецького, Многогрішного і Самойловича», а також багато інших.

У згаданих вище працях, як і в багатьох інших, знайшла втілення одна з найважливіших і досі ще мало досліджена та висвітлена федеративна концепція М. І. Костомарова. Її основою є принцип про наявність у нашій минулій історії боротьби двох початків – народоправства (тобто республіканізму, що був так названий з цензурних причин) і єдинодержавності. Пропаганда ученим цього принципу перебувала у найтіснішому ідеологічному зв'язку з критикою абсолютизму і централізму, обґрунтовувала можливість її агітувала за республіканський лад для східних слов'янських народів у формі вільної федерації земель.

1875 року М. І. Костомаров тяжко захворів і в цей час втратив матір, яку Т. Г. Шевченко назвав «найблагороднішою матір'ю чудового сина». У скруті вченого підтримала і сприяла його дальшій творчій праці А. Л. Кисіль. Вона була нареченою М. І. Костомарова до його арешту у 1847 році. Тільки через двадцять вісім років їм пощастило знову зустрітися і одружитися. З невтомною енергією працював М. І. Костомаров аж до смерті 7 (19) квітня 1885 року, створивши величезну кількість праць, з яких надруковано – 316. Його останній твір про життя фельдмаршала Мініха залишився невикінченим. Право на видання своїх творів М. І. Костомаров заповів «Літературному фонду», особисту бібліотеку – Київському університету, а грошові заощадження – на будівництво школи у слободі Юрасівці.

Враховуючи весь комплекс досліджень про М. І. Костомарова, можна констатувати, що він висунув і обстоював у своїх творах ідею «народної історії», тобто історії народного життя. Це був підхід протилежний заняттям історією державною, що привертала увагу інших дослідників.

Щоправда, сам вчений розумів і трактував її головним чином як вивчення духовного життя народу, і лише пізніші дослідники розвинули зміст цієї ідеї.

М. І. Костомаров подолав помилкові погляди на козацтво, як на явище споконвічне, показавши його явищем суспільно-історичним, наслідком антагонізму феодального суспільства. Щоправда, в трактуванні сутності козацтва він дещо спрощено вважав, ніби в ньому воскресли старі стихії «вічової вольниці староруського світу, який завершував свою боротьбу із самодержавством». Учений виказав свій великий інтерес до історії та життя народних мас не тільки своєю творчістю, але й практичною діяльністю. Він став ініціатором видання українською мовою науково-популярних книг для народу, що знайшло підтримку М. Г. Чернишевського. За участю М. І. Костомарова побачили світ «Арифметика, або щотниця» О. Я. Кониського, «Оповідання з святого Письма» С. І. Опатовича.

Із М. І. Костомаровим підтримували творчі, дружні або товариські зв'язки найвидатніші діячі науки і культури минулої епохи – М. О. Максимович, Т. Г. Шевченко, М. Г. Чернишевський, О. М. Бодянський, М. С. Щепкін та інші. Його монографію «Бунт Степана Разіна» та працю «Гетьманування Виговського» конспектував К. Маркс, досліджуючи історію нашої Батьківщини. До творів вченого звертався також В. І. Ленін.

Природно, що не всі думки М. І. Костомарова достатньо обґрунтовані. Згодом окремі з них були тенденційно використані у працях буржуазно-націоналістичних істориків. Проте його прогресивні, гуманістичні ідеї заслуговують на увагу, а деякі з творів потребують перевидання. Досить згадати такий раритет, як монографія «Богдан Хмельницький», котра є надбанням вітчизняної і світової історіографії, а також інші фундаментальні праці вченого. Як відомо, було здійснено переклади окремих з них шведською (Стокгольм), німецькою (Лейпціг) та іншими мовами. М. І. Костомаров першим серед всіх істориків, шкіл і напрямів дорадянської історіографії порушив таке питання: «чому це історія ковзала тільки по палацах та арміях, нацією визнавались одні привілейовані класи, і ніхто не вважав потрібним знати, як говорить, відчуває, думає, живе народна маса?».

Варто вказати на критичний підхід М. І. Костомарова до оцінки історичних діячів, ролі народу та особи в історії, на його негативне ставлення до націоналістичного самовеличання і фальшивого закривання огріхів минулого. Як людина, він був супротивником

національної винятковості і шовінізму, хоча й припускався деяких хиб у своїх спробах розвінчання фетишів історії. Заслуговує на пильну увагу його оригінальний підхід до характеристики Володимира Мономаха, Івана Грозного, Петра I, Івана Мазепи та багатьох інших діячів минулих епох. М. І. Костомаров по праву належить до засновників прогресивної концепції про історичне значення народу і особи Богдана Хмельницького. «Не Хмельницький був діючою особою, – писав вчений, – а народ: не Хмельницький закликав народ до повстання, а народна необхідність вивела Хмельницького з бездіяльності». Оцінюючи роль Б. Хмельницького, якого він називав виразником народних прагнень і бажань, «обранцем народу свого, знярядям потреб свого часу, своєї країни», М. І. Костомаров визнав за ним «всесвітньоісторичне значення», а воз'єднання України з Росією 1654 року розглядав як «найвищезначнішу справу Богдана Хмельницького».

Очевидним є й те, що думки М. І. Костомарова дістали втілення у загальновідомому монументі російського скульптора і графіка М. Й. Микешина, відкритому в Києві 100 років тому.

У газетній публікації неможливо показати усю суперечливість цієї грандіозної постаті. Крім того, далеко не вся його спадщина осмислена, вона ще чекає своїх дослідників. Вірю, що прийде час, коли у свідомості кожного українця ім'я Костомарова стоятиме поруч з іншими видатними нашими співвітчизниками.

1989

Постаті. Микола Костомаров

Добре роблять наші розумні та вчені люди, що згадують щороку і розказують простому народові про життя таких наших письменників та співаків, як Шевченко, Квітка, Шашкевич, Федькович, що своїм гарячим і чудово-красним словом будили наш народ зо сну, піднімали його до свідомості своєї людської і народної гідності. Добре роблять, що згадують і таких, що розсвічували нам старовину, показували добрі і злі діла наших предків нам, потомкам, на науку, як се чинив славний Микола Костомарів.

Іван ФРАНКО.

Найяскравіша прикмета сьогодення – зростаючий інтерес найширших верств радянського народу до скарбів духовної культури, зокрема в галузі літератури та історії. Відбувається вражаючий за масштабністю процес перевидання, а також опублікування не друкованих раніше творів, що складають фундамент вітчизняного суспільствознавства. Водночас спливають та викликають зацікавленість імена творців цієї спадщини. Серед них – і Миколи Івановича Костомарова, яке сьогодні, на превеликий жаль, для одних уже дещо призабуте, а для інших майже невідоме. Проте життя й науково-художній доробок цієї визначної постаті заслуговують не тільки на сердечну пам'ять і шану нащадків, а й потребують подальшого ґрунтовного дослідження та популяризації. Недарма видатний російський революційний демократ Микола Гаврилович Чернишевський висловив побажання, щоб «внимательно изучали мнения Костомарова». Хто ж він, Микола Костомаров, котрого Тарас Григорович Шевченко в жахливий для них обох час ув'язнення у Петропавловській фортеці назвав «мій брате» та присвятив йому зворушливий вірш «Веселе сонечко ховалось (М. І. Костомарову)»? Які основні віхи життєвого і творчого шляху цієї людини, що вважала великого Кобзаря своїм другом, а М. Г. Чернишевського – «побратимом по професії»?

Видатний вітчизняний і слов'янський учений, ліберально-буржуазний історик, фольклорист, етнограф, критик, публіцист і письменник Микола Іванович Костомаров (псевдоніми – Ієремія Галка, Іван Богучаров) народився 16 травня 1817 року в слободі Юрасівці Острогозького повіту колишньої Воронежської губернії. Його батько, Іван Петрович Костомаров, належав до парості козаків-переселенців, засновників Острогозького полку на Слобідській Україні. Він служив з молодих років в армії, брав участь у війську Суворова у здобутті Ізмаїла, а 1790 року вийшов у відставку та поселився в своєму маєткові, де народився й провів юнацькі роки Микола Костомаров. Мати М. І. Костомарова, Тетяна Петрівна, – українська селянська дівчина, давніше кріпачка його батька, на вимогу Івана Петровича Костомарова навчалась в одному з московських пансіонів, а згодом, як підневільна людина, була поселена у домі свого господаря. Після народження Тетяною сина, коли той став уже ходити, Іван Петрович одружився з нею. Проте Микола, як народжений до шлюбу, юридично перебував у кріпосній залежності. У зв'язку з трагічною загибеллю 1828 року

батька, який не встиг його усиновити, він залишився у кріпацтві й надалі. Лише згодом Тетяні Петрівні вдалося добитися бажаної волі для сина, звільнити Миколу з кріпосного стану завдяки відмові на користь племінників І. П. Костомарова – його законних спадкоємців – майже від усієї частки своєї удовиної спадщини.

Світогляд М. І. Костомарова формувався у період поглиблення соціально-економічних суперечностей у Росії, розвитку національної самосвідомості пригнічених народів, у тяжкі роки реакції й монархічного свавілля. Прогресивні сили країни, пробуджені декабристами, продовжували боротьбу проти царату і кріпацтва. В «Автобіографії» М. І. Костомаров пригадує, що батько постійно примушував його читати, з ранніх років «прищеплював йому вольтеріанську зневіру». Улюбленим письменником у їхньому домі був О. С. Пушкін, який вважався тоді, як зазначав М. І. Костомаров, «ідолом молоді».

1827 року Миколу віддали на навчання до одного з приватних пансіонів у Москві, а після смерті батька перевели спочатку до Воронезького пансіону, а згодом – до гімназії. Як сказано в його «Автобіографії», там мало давали «належного виховання», і він не міг згадати жодного вчителя, який би «являв педагогічний взірєць». Проте талант, особливо чудова пам'ять і працездатність самого юнака сприяли тому, що вже в ці роки він був добре підготовлений, читав латинською поезії Овідія, знав напам'ять багато творів Пушкіна, міг дослівно розповісти билину «Садко» тощо.

Після закінчення гімназії Микола Костомаров, шістнадцяти років від роду, вступив на історико-філологічний факультет Харківського університету.

1835 рік знаменний для Харківського університету оновленням різних кафедр свіжими, молодими силами, новими людьми, що завершували освіту в зарубіжних закладах, зокрема талановитими професорами М. М. Луніним та А. Й. Валіцьким. Лекції професора всесвітньої історії М. М. Луніна, писав у мемуарах М. І. Костомаров, «справили на мене величезний вплив і здійснили в моєму духовному житті рішучий поворот: я полюбив історію над усе і з того часу із запалом поринув у читання та вивчення історичних книг». Після закінчення університету думка про історію народу та його духовне життя зайняла центральне місце в колі історичних переконань М. І. Костомарова. Першим досвідом занять історією із залученням джерел став для майбутнього вченого розбір судового

архіву в м. Острогозьку, де він служив кілька місяців юнкером у драгунському полку. Молодий дослідник підготував до друку історичне описання Острогозького слобідського полку. Ця праця не була надрукована і в 40-х роках загубилася у зв'язку з арештом та ув'язненням М. І. Костомарова. Доречно зауважити, що в різні часи було втрачено багато його творів, у тому числі й такі, безперечно, цінні, як драми українською мовою «Косинський» та «Мазепа», реферат «Об образовании княжеской дружины, о ее значении в древнее время и о ее изменениях в последующем быте русского народа», переклад «Річарда III» Шекспіра та інші.

М. І. Костомаров, що розчарувався у військовій службі, вирішив присвятити себе науці та літературі. В кінці 30-х – на початку 40-х років він досконально оволодів ще німецькою, польською та чеською мовами, створив ряд драматичних і поетичних творів, в яких обстоював самобутність і життєздатність української мови і літератури, доводив право українського народу на свою історію. Серед цих творів «Савва Чалый, драматические сцены на южно-русском языке», «Українські балади», збірник поезій «Ветка, малороссийские стихотворения», балади «Пан Шульпіка», «Ластівка», віршована трагедія «Переяславська ніч» тощо. Чимало уваги приділяє Микола Костомаров перекладам та переспівам з інших літератур, у тому числі зі старогрецької та чеської, і працює в галузі художньої прози – «Сорок літ», «Казка про дівку-семилітку» та інші. Його художні твори збагатили українську літературу волелюбними мотивами й нотами громадського протесту, хоча й несли у собі деякі релігійно-містичні елементи, які були притаманні світогляду їхнього автора. Слід підкреслити, що М. І. Костомаров започаткував в українській літературі жанр історичної драми. Згодом інтерес вченого до історії перевищив усі інші, але заняття літературою він не полишав ніколи й створив чимало різноманітних прекрасних художніх праць. Особливе місце в його художній спадщині займає романтична драма «Кремуций Корд», написана під свіжим враженням ув'язнення в Олексіївському рavelіні у справі Кирило-Мефодіївського товариства. Цей твір пройнятий виразними тираноборчими мотивами і за своїм громадянським пафосом – один з найзначніших не лише серед п'єс М. І. Костомарова, а й у дорадянській українській драматургії. Тому викликає здивування те, що такий довгий час драма М. І. Костомарова залишається поза увагою митців.

Восени 1840 року М. І. Костомаров успішно склав магістерський іспит й одержав дозвіл писати дисертацію на обрану тему. В цей період він приходив до такого запитання: «чому це у всіх історіях говорять про видатних державних діячів, інколи про закони та установи, але немовби зневажають життя народної маси?». Частково відповідь на нього дається вже в першій дисертації М. І. Костомарова «О причинах и характере унии в Западной России», присвяченій дослідженню боротьби в XVI сторіччі українського народу за свою незалежність від магнатсько-шляхетської Польщі й католицької експансії. Цензура та духівництво знайшли, що автор зазначеного дослідження дуже багато уваги приділив народним масам, допустив випадки проти духовенства, що взагалі ця дисертація написана в демократичному дусі статей «Отечественных записок», а тому як «крамольну» її наказали спалити. Дисертанту дозволили підготувати іншу працю. Нею стала друга дисертація М. І. Костомарова «Об историческом значении русской народной поэзии», надрукована 1843 року в Харкові і захищена на початку 1844 року. Як засвідчують обидва дослідження, вчений змінює поняття щодо змісту історії, розширює коло її джерел, кладе в основу своїх історичних концепцій ідею народу та його суспільного буття. «Невдовзі, – згадував він, – я прийшов до переконання, що історію слід вивчати не тільки за мертвими літописами та записками, а й серед живого народу». Таким чином, у становленні Костомарова-вченого відбулось злиття історичних, літературних і фольклорно-етнографічних інтересів. Безперечно, поряд з прогресивним в історичних поглядах і працях М. І. Костомарова є чимало такого, що не може бути визнаним за поступ уперед. Передусім – це його фатальна віра в ідеалістичне уявлення про «розвиток народного духу», якому віддавалась перевага навіть перед класовою боротьбою в історії суспільства.

Захоплення М. І. Костомарова історією часів Богдана Хмельницького й бажання побувати в тих місцевостях, де відбувались досліджувані ним події обумовили його перехід у вересні 1844 року на посаду викладача історії до Ровенської гімназії. У вільний від педагогічної діяльності час він багато подорожує з метою розшуку матеріалів, які «можуть служити джерелами для історії козацької революції». З 1845 року М. І. Костомаров оселяється в Києві. Тут він спочатку працює вчителем у гімназії і приватному пансіоні та викладачем Інституту шляхетних дівчат, а з осені 1846 року –

професором кафедри російської історії Київського університету. Тоді займався головним чином підготовкою лекцій з російської історії, продовжував писати майбутню монографію «Богдан Хмельницький», готував до видання свою «Славянскую мифологию» та літопис Величка. То була знаменна і водночас трагічна у житті цієї незвичайної людини пора, яка зумовила усю її подальшу долю. Молодий учений разом з кількома представниками передової інтелігенції – М. І. Гулаком, В. М. Білозерським та іншими наприкінці 1845 – початку 1846 року заснували таємну політичну організацію антикріпосницького і антисамодержавного характеру – Кирило-Мефодіївське товариство. Його метою було загальне знищення кріпосного права і рабства, встановлення федеративного устрою як найщасливішої течії суспільного життя слов'янських націй. Великий революціонізуючий вплив на кирило-мефодіївців справив Т. Г. Шевченко.

Обсяг статті не дозволяє докладніше висвітлити тут історію цього товариства, зупинитися на питаннях його програми, ролі засновників, практичній діяльності членів цієї таємної організації тощо. До того ж з цієї тематики існує велика література. Хотілося б лише наголосити на тому, що в цій літературі є багато дискусійних проблем, а отже – потрібен дальший науковий пошук. Поглибленому дослідженню цієї дуже важливої та інтересної теми сприятиме опублікування архівних матеріалів слідчої справи кирило-мефодіївців, яку за рішенням Археографічної комісії АН УРСР щойно підготовлено до друку. Адже ж погодьтеся, в наш час продовжувати сприймати на віру різні прижиттєві офіційні заяви членів сього товариства і обґрунтовувати ними свої дослідницькі висновки (як дехто схильний робити це й досі) щонайменше наївно. Бо ж відомо, що діячів цієї організації було визнано політичними злочинцями і вони постійно перебували під наглядом жандармів. З цього приводу А. Л. Костомарова писала: «Адміністрація стежила за М. І. (Костомаровим. – *Ю. П.*) до кінця його днів і навіть після його смерті забороняла служити по ньому панахиду». Навіть у зарубіжній пресі, зокрема німецькій, у липні 1847 року, невдовзі після розгрому товариства, його члени були схарактеризовані як «зловмисники проти існуючого ладу». Отже, посилення деякого на те, що М. І. Костомаров у своїх виступах у пресі не визнавав існування Кирило-Мефодіївського товариства, або на те, що він відмовився від авторства програмних документів, не може

вважатись аргументом. На наш погляд, заслуговують більшої уваги свідчення дружини М. І. Костомарова Аліни Леонтіївни Костомарової, що є в документах відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР. Після смерті М. І. Костомарова вона визнала, що постраждав Микола Іванович «...за намір заснувати Кирило-Мефодіївське товариство та за написаний ним передбачуваний спосіб проведення у суспільне життя усвідомлення необхідності визволення від будь-якого рабства, для чого і належало б передусім прагнути до визволення селянства від кріпосницької залежності». Та й сам М. І. Костомаров в автобіографії написав: «Ідеї заснованого мною товариства поглинали мене до фанатизму. Я поширював їх, де міг: з кафедри серед студентів, у приватних розмовах серед професорів університету і навіть духовній академії». В цей же час відбувається особисте знайомство Миколи Костомарова з Тарасом Шевченком. «Коли я повідомив Шевченка про існування товариства, – розповідається в автобіографії М. І. Костомарова, – він одразу ж виявив готовність пристати до нього, але поставився до його ідей з великим запалом і крайньою нетерпимістю, що послужило приводом до багатьох суперечок між мною та Шевченком». Незважаючи на це, вони заприятелювали, а творчість поета-революціонера Т. Г. Шевченка справила великий вплив не тільки на світогляд М. І. Костомарова, а й на програмні документи та діяльність Кирило-Мефодіївського братства в цілому.

М. І. Костомаров зберіг назавжди глибоку повагу до Т. Г. Шевченка і багато зробив у справі правдивого висвітлення його життя і творчості. Після смерті Кобзаря М. І. Костомаров активно пропагує його спадщину і першим досить обґрунтовано доводить і відстоює погляд на Шевченка як поета народного. Оригінальність думки М. І. Костомарова полягає в проникненні у те, що поезія Шевченка не повторює загальних місць, уже переспіваних у народній творчості, а продовжує її на новій, їй доти не відомій висоті. Поезія Шевченка, писав він, – «завжди лишалася чистою, благородною, любила народ, тужила разом з ним про його страждання і ніколи не грішила неправдою та неморальністю». М. І. Костомаров сприйняв смерть Т. Г. Шевченка як смерть близької людини і велику всенародну втрату. За свідченням сучасників М. І. Костомарова, він у день похорону Т. Г. Шевченка «виглядав невимовно жалібним, сиротливим і не міг закінчити свою схвильовану промову на могилі Тараса Григоровича». Ось воно, стисле, але надзвичайної

глибини і проникливості, «Слово над труною Т. Г. Шевченка» М. І. Костомарова, яке вперше було надруковане в березні 1861 року в журналі «Основа»:

«Смертний одр померлого поета не обступали ні рідні, ні дружина, ані діти. Одинокую була його смерть, що нагадувала українську пісню:

Ой загинула козацька головонька
Без роду-родини,
Без вірної дружини.

Але труну його нині обступили не чужі. Поет не лишився чужим і для великоруського племені, яке виховало його, оцінило та прихистило в останні його дні, після довгих життєвих страждань. На його кінець блиснула прощальною усмішкою любов – не жіноча любов, часто мінлива та лукава, а безкорислива, свята любов душ, здатних розуміти прекрасне.

Така сила поезії! Хоч у якій би вишуканій формі не проявлялася вона, хоч як би тісно не поєднувалася вона з народністю і місцевістю, – її загальнолюдський сенс не може приховатися і зробитися загальним набутком.

Шевченко не був тільки поетом для України, він – поет сільського народу, який виховав у собі поетичне натхнення його еством і передав його освіченому світові у прекрасних невігядливих образах, добутих ним із скарбниці своєї багатой натури.

Простимося ж з дорогим поетом словами української думи:

Слава твоя не вмере, не поляже!
Буде слава славна
Поміж козаками,
Поміж друзями,
Поміж рицарями,
Поміж добрими молодцями!
Утверди, боже, люду руського,
Народу християнського,
З черню дніпровою, низовою,
На многії літа,
До кінця віка!»

У період активної педагогічної, наукової і політичної діяльності, зближення з Т. Г. Шевченком і захоплення його музою, яка «роздирала завісу народного життя», професор М. І. Костомаров знайомиться з чарівною і талановитою київською пансіонеркою

Аліною Крагельською. 14 березня 1847-го він звертається до Ради Київського університету з таким проханням: «Маючи намір взяти законний шлюб з донькою покійного полковника Леона Крагельського, дівцею Аліною-Розалією Крагельською, уклінно прошу Раду імператорського університету св. Володимира видати мені законний дозвіл начальства». Проте призначене на 30 березня 1847 року весілля Миколи Костомарова з Аліною Крагельською не відбулося. Напередодні вінчання М. І. Костомарова разом з Т. Г. Шевченком, який приїхав до Києва на його весілля, та іншими учасниками товариства заарештували і відправили до Петербурга на слідство у III відділ. Молоді зустрілися знову лише через багато років – 1870-го. У споминах Аліни Леонтіївни зазначається, що вони повінчалися 9 травня 1875 року, тобто після 28-річної розлуки, у «маленькій церкві сільця Дідівці» на Полтавщині.

Кирило-мефодіївці зазнали різної кари. За царським вироком, М. І. Костомаров на рік був ув'язнений у Петропавловській фортеці й засланий до Саратова, із заборонаю «служити по науковій лінії», де перебував протягом 1849–1856 років. Але М. І. Костомаров і на засланні продовжував займатися історією і писати задумані ще раніше твори. Тому, коли з нього зняли заборону друкувати свої праці, невдовзі були опубліковані всесвітньовідомі монографії «Богдан Хмельницький» (1857) та «Бунт Стеньки Разина» (1858). До них зверталися основоположники марксизму, досліджуючи історію Росії й України доби феодалізму. У своєму аналітичному конспекті монографії «Бунт Стеньки Разина» Карл Маркс зробив ряд ґрунтовних висновків щодо передумов антифеодальних рухів народних мас, соціального розшарування козацтва й т. ін. Невдовзі наукові дослідження М. І. Костомарова здобули широке визнання – і не лише серед співвітчизників, а й за кордоном. Він був обраний почесним іноземним членом кількох академій наук, університетів та наукових товариств світу, зокрема Південно-Слов'янської та Сербського вченого «друшества». Проте передувало цьому обрання М. І. Костомарова у 1859 році професором російської історії Петербурзького університету.

Настала нова пора інтенсивної праці і великої популярності вченого, вже як талановитого професора, який мав могутній дар викладу матеріалу, проводив у своїх лекціях оригінальні й переважно прогресивні погляди на завдання і сутність історії. Сучасники М. І. Костомарова згадували, що для молоді він, як Віктор

Гюго, як колись Жоффруа Сент-Ілер, був носієм ідеї свободи і руху в науці та мистецтві. Багато в чому становленню цих поглядів сприяло знаменне і плідне знайомство й приятелювання М. І. Костомарова під час заслання у Саратові з великим революціонером-демократом М. Г. Чернишевським, Костомаров входив до складу «саратовського гуртка» Чернишевського, хоча й мав з ним розбіжності в суспільно-політичних поглядах. На той час Чернишевський був уже сформованим і послідовним революціонером-демократом. Костомаров же мав потяг до лібералізму. Проте у ряді наукових і суспільних питань їхні погляди збігалися. За словами М. Г. Чернишевського, було серед учених мало людей, в образ думок яких входили б елементи, симпатичні йому. А в образі думок Костомарова вони були. Цим була зумовлена, писав Чернишевський, моя прихильність до нього. М. І. Костомаров бачив у Чернишевському завзятого апостола «безбожжя, матеріалізму і ненависті до будь-якої влади», що й заважало йому бути його однодумцем. Разом з тим, він не заперечував своєї «прив'язаності» до нього. Так само й Чернишевський ніколи не мав ані найменшого особистого невдоволення проти Костомарова і в жодному разі не вважав час, що провів в його товаристві, змарнованим. Не можна обійти увагою одну з думок (а їх чимало) М. Г. Чернишевського про М. І. Костомарова як дослідника і вченого. Костомаров, писав він, був людиною такої великої вченості, такого розуму і так любив істину, що праці його мають дуже високе наукове значення.

Поряд з викладацькою діяльністю М. І. Костомаров як член Археографічної комісії займається виданням актів з історії України доби феодалізму, створює на їх основі низку монографій, їй присвячених. Цю працю він продовжував до кінця життя. Проте його наукові інтереси не замикалися на питаннях історії України, вони, як свідчить доробок вченого, були надзвичайно широкі. Історичні монографії та дослідження М. І. Костомарова, зокрема «Севернорусские народоправства во времена удельно-вечевого уклада (История Новгорода, Пскова и Вятки)», «Смутное время Московского государства в начале XVII столетия», «Последние годы Речи Посполитой», «Руина», «Мазепа» та багато інших – це двадцять один том зібрання творів загальним обсягом майже 375 друкованих аркушів.

1861 року у зв'язку з революційними виступами студентів заняття у Петербурзькому університеті були припинені. М. І. Костомаров спільно з деякими професорами – П. В. Павловим, Д. І. Мен-

делесвим, І. М. Сеченовим, А. М. Бекетовим та іншими – приступив до читання публічних лекцій. На початку березня 1862 року було прийнято рішення про припинення цих лекцій, як протест у зв'язку із засланням прогресивного професора П. В. Павлова. М. І. Костомаров вважав таке рішення поступкою адміністрації і наполягав на продовженні лекцій. Це призвело до конфлікту між ним і слухачами, після чого він сповістив начальство про своє небажання більше бути професором університету. Цей вчинок М. І. Костомаров пояснював перед громадськістю тим, що не хотів стати приводом до арештів та відповідальності перед законом «передових людей молодого покоління». Слід зауважити, що цей епізод у житті Костомарова ще не досить вивчений, принаймні – об'єктивно висвітлений. В усякому разі 1862 роком назавжди завершилась блискуча викладацька діяльність М. І. Костомарова, і він уже ніколи не заступав професорської кафедри, хоча його неодноразово запрошували, навіть обирали на кафедри різних університетів країни. Цьому перешкоджали «высочайшие» чиновники. Зокрема, на недопущенні «з міркувань політичних» до Київського університету М. І. Костомарова наполягав генерал-губернатор Анненков. Обізнаний з сього, Костомаров у приватному листуванні «дружньо по секрету» признавався: «до Київського університету я боюся». З цих же причин не зміг М. І. Костомаров заступити кафедру Харківського університету, який обрав його професором. В одному з листів М. І. Костомарова є таке пояснення щодо цього: «Міністр... оповістив мене, що він не затвердить мене в жоден університет, і, що коли я ходжу Петербургом і цілий і неушкоджений, то за це слід дякувати господові богу». Вчений поринув переважно в заняття наукою. Одна за одною виходили в світ його праці з історії Росії, України, Польщі тощо.

Велика й ще мало висвітлена сторінка в житті М. І. Костомарова – публіцистична діяльність та участь у багатьох відомих журналах, окремі з яких були створені завдяки його активному сприянню. Передусім це «Отечественные записки», «Современник». «Основа», «Вестник Европы», «Русская старина», «Киевская старина» та інші. Друкувався М. І. Костомаров і у славнозвісному герцєнівському «Колоколе», в якому, зокрема, виступив із статтею «Україна». Звертаючись до видавця «Колокола», Костомаров в період наростання революційної ситуації в Росії «во всеуслышание», передавав йому свої «задушевные убеждения».

Дуже цікава й також ще недостатньо вивчена тема – це петербурзькі «вівторки» М. І. Костомарова, на які в період напруженої боротьби проти царизму, за демократичну республіку збиралися Чернишевський, Шевченко, Сераковський та інші визначні діячі.

Заслуговує на більшу увагу сьогодні й федеративна концепція М. І. Костомарова, пропаганда якої була у найтіснішому ідеологічному зв'язку з критикою абсолютизму і централізму, боротьбою за республіку у формі вільної федерації земель. У зв'язку з цим слід торкнутися питання щодо звинувачень М. І. Костомарова у сепаратизмі, які сам він вважав «безглуздя». З цього приводу його близький друг і соратниця по праці Н. О. Білозерська писала, що багата натура історика і поета не могла улягтися в тісні рамки націоналізму, «я ніколи не чула, щоб він відділяв долю Малоросії від решти Росії, хоч мала цілковиту можливість чути це, якби ним було висловлене хоч щось подібне».

У 60–70-х роках М. І. Костомаров багато працює, переважно в галузі історії, особливо над темами, в яких «вимальовувалася, – за його свідченням, – діяльність народної маси», здійснює ряд наукових подорожей, у тому числі на Україну. 1875 року він тяжко захворів і в цей час втратив матір. Після цього всіляко підтримував його в скрутному становищі й сприяла творчій діяльності Аліна Леонтіївна, любов до якої М. І. Костомаров проніс через усе життя, і з якою невдовзі обвінчався. Є багато споминів про останні десятиліття й роки життя М. І. Костомарова його друзів, соратників і учнів, які у головному збігаються. Серед них і такий, найбільш стислий і виразний: «Втрачаючи безповоротно зір, ослаблени очима розбирав він довгими годинами стародавні позовклі манускрипти; незважаючи на тяжку хворобу і фізичну слабкість, наполегливо працював. Ні похилий вік, ні тяжка перевтома й нервові виснаження не зупиняють його: він подорожує у найвіддаленіші закутки країни, відкриває і пристрасно вивчає пам'ятки старовини, із запалом виступає на археологічних з'їздах, де завжди займав провідне місце».

На початку 80-х років під час одного з археологічних з'їздів у Тифлісі Костомаров зустрівся із соратником по Кирило-Мефодіївському товариству Миколою Івановичем Гулаком, з яким вони при зустрічі мовчки обійнялися, а при розставанні розцілувалися. Є листи М. І. Гулака із початку 70-х років, у яких він засвідчує почуття «глибокої поваги та щирої дружби» до М. І. Костомарова.

Тому слід виважено підійти до існуючої в літературі, також і художній, думки про те, нібито арешт і заслання поклали край їхній дружбі.

Літо 1883-го й весну 1884 року М. І. Костомаров провів на Україні, а взимку посилено працював у петербурзьких архівах. Він сподівався ще багато зробити для історії. Свідченням цього є зібрані вченим матеріали для монографії про М. В. Ломоносова, геніальні якості й твори якого вражали історика з дедалі більшою силою. На превеликий жаль, ця праця не була ним створена. М. І. Костомаров важко переносив на схилі літ петербурзький клімат і дуже бажав дожити життя на Україні, у Києві, «у цьому прихистку поезії!». Проте, як свідчать мемуарні й недруковані матеріали, «сильні світу сього, які сидять на сідалищах влади, за намовою пустопорожніх наклепників, не допустили до цього».

У неділю 19 квітня 1885 року М. І. Костомаров помер у своїй петербурзькій квартирі, яка тривалий час була місцем зустрічей багатьох наших великих співвітчизників. Похований 23 квітня на Волковому кладовищі. Похорон його був урочистий, процесія рухалася із дванадцятої до п'ятої години, в ній взяли участь депутації з Києва, Харкова, Одеси, Полтави, були вінки від молоді й селян України, «від земляків», «від сибіряків», від газет, журналів тощо. У виголошених біля могили промовах було зазначено й те, що першому думка про заснування Кирило-Мефодіївського товариства належала М. І. Костомарову.

Право на видання своїх творів М. І. Костомаров заповів «Літературному фонду», особисту бібліотеку – передати до Київського університету, а всі наявні гроші – витратити на будівництво школи в його рідній слободі Юрасівці. Згодом попечитель збудованої школи звертався з листом до вдови ученого Аліни Леонтіївни з проханням надіслати «портрет і твори М. І. Костомарова, аби діти, щасливі тим, що навчаються в такій школі, закарбували в серцях і пам'яті образ свого благодійника».

Чи ж оточена і сьогодні так само увагою земляків пам'ять видатного вітчизняного вченого й письменника? Чи все зроблено у Київському державному університеті, який має свій музей, для збереження пам'яті про славнозвісного професора, одного з найвідоміших борців проти самодержавства й кріпосництва 40-х років минулого століття, гордості нашої культури! Започаткована М. І. Костомаровим концепція необхідності історичного вивчення

життя народних мас в усіх його проявах не втратила своєї актуальності й досі. На погляд О. М. Пипіна, думка про народне життя та його історичну долю – «найголовніша достоїнність» історіографічної діяльності М. І. Костомарова. Тут, однак, слід зауважити, що свою ідею «народної історії» М. І. Костомаров трактував неоднозначно, у тому числі – як вивчення духовного життя народу, хоча цим, зрозуміло, заслуга його ні в якому разі не применшується.

В особі Миколи Костомарова плідно поєднувалися дослідник і художник, що забезпечило велику популярність його творам. Логічний і натхненний виклад монографій і досліджень, написаних літературно красивою мовою, приваблював читачів, і вони легко ними сприймалися. Кожен, хто ознайомиться хоча б із однією працею М. І. Костомарова, зможе одразу ж в цьому переконатися. Тому й подаємо тут невеличку публікацію, що має засвідчити художню майстерність М. І. Костомарова. На відзначення сто сімдесят п'ятої річниці народження великого українського поета Т. Г. Шевченка зупинилися на маловідомому публіцистичному творі М. І. Костомарова «Воспоминание о двух малярах», присвяченому великому Кобзареві. Вперше його опубліковано в журналі «Основа», 1861, № 4, с. 44–56 (дата: «Апреля 14, 1861»), за підписом: «Н. Костомаров».

1990

Заборонена стаття М. І. Костомарова

Оригінальна й на сьогодні вже багатьом читачам відома творча спадщина видатного вітчизняного і всеслов'янського вченого та громадсько-політичного діяча Миколи Івановича Костомарова (1817–1885 рр.) є значною не тільки за змістом, а й за обсягом. Проте вона могла б бути й набагато більшою, коли б не зазнала прикрих втрат. Втрат, котрі за умови повернення їх із небуття спроможні «зробити ім'я» будь-якій творчій особистості. В різні часи загубилися такі, безумовно, цінні його твори, як драми українською мовою «Мазепа» та «Косинський», переклади Біблії та «Річарда III» Шекспіра, реферат «Об образовании княжеской дружины, о ее значении в древнее время и о ее изменениях в последующем быте русского народа», праця «О принятии руссами христианства до Владимира» та ін.

Словом, чимала частка наукових і художніх творів, публіцистичних та полемічних праць М. І. Костомарова через ті чи ті обставини запропастилася. Одні з них були знищені, у тому числі спалені, з наказу властей. Другі – вилучені поліцією під час обшуку на квартирі вченого у зв'язку із справою Кирило-Мефодіївського братства й також пропали. Решта – загубилися в редакціях журналів та газет, в оргкомітетах наукових з'їздів тощо. Є й такі, що осіли в різних архівах, відділах рукописів бібліотек. Серед них, звичайно, й ті, які були заборонені цензурою до друку.

Саме на такий незвичайний твір М. І. Костомарова мені пощастило натрапити років 20 тому, а сьогодні – зробити його надбанням широкого читача. Йдеться про унікальну полемічну статтю «Правы ли наши обвинители?», що зберігається у Відділі рукописів ЦНБ ім. Вернадського АН УРСР (I, 6670). Вона призначалася для опублікування в щойно тоді заснованій літературній і політичній газеті «Голос» (почала виходити в Петербурзі 1863 р.), однак у зв'язку з цензурними обмеженнями залишилася ненадрукованою. Стаття дійшла до нас у вигляді коректурного примірника з поміткою про цензуру заборону.

Коректура рясніє викресленнями та поправками, які мали згладжувати публіцистичну та полемічну загостреність статті М. І. Костомарова і які дуже її спотворювали. Та це й не дивно, адже автор торкнувся в ній по суті забороненої в царській Росії сфери – української мови й літератури. Відомо, що саме в 1863 р. з'явився циркуляр міністра внутрішніх справ Росії П. О. Валуєва, згідно з яким видання книг українською мовою різко обмежувалося. Це, зрозуміло, накладало табу на все, що стосувалося вищезгаданої сфери. Валуєвський циркуляр, спрямований на посилення гноблення українського народу царизмом, дав М. І. Костомарову підставу зробити сумний висновок: від 1863 р. українська література в Росії перестала існувати.

Як це не парадоксально, певною мірою можна навіть радіти, що в той час розглядувана тут праця М. І. Костомарова не побачила світу: в безжально препарованому цензурою вигляді вона була б майже втраченою для суспільства. Отже, тепер завдяки сумному та водночас і щасливому випадку громадськість дістала нагоду прилучитися саме до авторського варіанту праці нашого славного співвітчизника. Сподіваємося, що ця публікація розширить шлях нового покоління читачів до осягнення творчої спадщини

М. І. Костомарова. Її знавець академік М. С. Грушевський у статті «З публіцистичних писань Костомарова» (1928 р.) відзначив, що цей вчений «був одним з предтеч великої східноєвропейської революції. Він стелив їй дорогу не менше ніж Монтеस्क'є або Русо великій французькій»¹. Поставивши своїм завданням дослідження історії народу та життя різних частин Російської держави, а не її державного буття, М. І. Костомаров віддав свої симпатії народному прагненню до свободи та самовизначення.

Коротко спинимося на оцінці в літературі науково-публіцистичної та полемічної спадщини історика, оскільки саме вона є предметом нашого нарису. Найгрунтовніше з цього питання висловився М. С. Грушевський. На його думку, зазначена спадщина служить доповненням до наукових праць М. І. Костомарова. У критичних оглядах, публіцистичних та полемічних виступах вченого часом містяться резюме чи дається синтез його дослідницьких пошуків далеко чіткіші й виразніші, ніж у наукових розвідках, зібраних у «Монографіях» Костомарова. Водночас М. С. Грушевський звертав увагу на те, що деякі публіцистичні твори Костомарова з часом набули навіть більшого інтересу, ніж його власне наукові праці, бо в них щиро і яскраво відбивається тогочасна боротьба й ідеологічні змагання. М. Грушевський наголошував: «Як безпосередньо реагує автор на зачіпки своїх антагоністів і на незгідні з його поглядами вискази! Його завваження виливаються часом в блискучі характеристики, в глибокі і влучні міркування, варті того, щоб зайняти місце між тим найкращим, що лишилось від нього і повинно пережити все слабше і минуше»².

Заслуговує на увагу й думка М. С. Грушевського про те, що вся публіцистична і полемічна спадщина великого історика має стати загальнодоступною. «Такий визначний провідник, що положив свою печать на цілу епоху, і такий яскравий представник свого часу варт того, щоб його знати, то значить – передусім мати змогу знати. Досі, правду сказавши, – писав М. С. Грушевський, – більше звертали увагу костомаровські прикмети чисто індивідуальні, інтимні так-би сказати, завдяки незвичайній його долі і репутації оригінала і дивака, ніж отся громадська сторона його життя, а вона має визначний історичний інтерес!»³. Після всього тут сказаного, здається, не повинно виникати сумнівів у доцільності публікації не друкованого раніше полемічного твору М. І. Костомарова «Правы ли наши обвинители?» та інших його

праць. У цьому зв'язку хотілося б звернути увагу й на такий бік справи. Нещодавно прийнятий Закон про мови в Українській РСР сам по собі ще не знімає всієї гостроти питання. Завдання полягає в тому, щоб вдихнути життя у практику сучасного функціонування державної мови України. Ясна річ, що у М. І. Костомарова можна знайти не одну плідотворну думку щодо шляхів дальшого розвитку цієї важливої справи. Бо, як мовиться, велике – видніше на відстані. Класики нерідко знали більше, ніж ми.

І справді, чи ж можна залишити поза увагою, і з точки зору пізнавальної, і з огляду на практику сьогодення, твір, у якому М. І. Костомаров підняв свій голос в оборону української мови, проти антиукраїнської кампанії реакційної преси? Звичайно, ні! Тема оборони української мови й літератури та обґрунтування їх права на визнання була започаткована ним ще в юності. Вона яскраво простежується вже в найперших його працях. Зокрема, в «Обзорі сочинений, писаних на малороссийском языке, 1843» (Молодик на 1844 год. – Харків, 1843) розкривається мовне й естетичне значення нашого красного письменства, починаючи від «Енеїди» Котляревського і закінчуючи творами 1841 р.

Відтоді ця тема пронизує всю науково-публіцистичну і полемічну діяльність М. І. Костомарова. Можна простежити певну еволюцію ідеології цього діяча: від визнання необмеженого розвитку та піднесення української культури, насамперед шляхом удосконалення народної освіти, до вимог елементарної освіти для народу. Певною мірою це зумовлювалося великодержавною політикою царизму, безпідставними нападками на вченого, закликами adeptів російського централізму до урядових кіл вжити суворих заходів до нього тощо. Репресивний прес чим далі міцнів. У 1876 р. з'явився указ про заборону видання і ввезення з-за кордону книг українською мовою. Народжується Емський акт про заборону театральних вистав українською мовою. Отже, можна знайти пояснення тій позиції, що її зайняв М. І. Костомаров наприкінці 70-х років, коли висунув як основне гасло тогочасних українських письменників латинське прислів'я «попійшай помалу».

Звичайно, М. І. Костомаров не був застрахований від того, щоб, як відзначав М. С. Грушевський, «полемічний запал не загаяв його часом і на слизке – до висловів занадто різких, до аргументів доволі непевних, до заяв, під котрими він може й не підписався б у настрої більш спокійнім і розважнім. Що ж, ці

прориви цікаві також і для самого Костомарова і для його доби»⁴. Ось і в розглядуваній тут статті історика є чимало суперечливого, навіть – помилкового. Зокрема, не можна погодитися з безапеляційним твердженням ученого про те, що «думка про самобутню малоросійську державу у вищій мірі безглузда». Щоправда, слід враховувати при цьому час, ситуацію, умови, за яких з'явилося дане висловлювання. До речі, сумна доля статті, звідки воно взяте, також є переконливою ілюстрацією того, якими були ці умови. Говорячи про складні моменти творчого шляху М. І. Костомарова, зокрема пов'язані з українським питанням, не можемо не послатися ще раз на авторитет М. С. Грушевського – не тільки знавця його творчості, а й сучасника, який охарактеризував цей шлях дуже влучно: «Взявши на себе оборону української мови, він (Костомаров. – Ю. П.) наче упадав під тягарем тих ударів, які задавались і їй і йому з боку противників українського національного руху, і все зменшував цю підударну площину, щоб легше її обстояти. Великий історик не належав до людей, які протягом свого життя поглиблюють і доводять до останніх логічних висновків революційні принципи, засвоєні в молодих літах – він належав до тої категорії, у котрих хоч «раз добром налите серце ввік не прохолоне», але запас цього добра, налитий за молоду, не відновлюється, не росте, а тільки зуживається і вигорає як олива в світильниках мудрих дів на тяжкім і метушливім шляху життя»⁵.

Про характер ударів, що їх зазнавав український національно-культурний рух, частково можна судити з поданої нижче публікації, а саме: із змісту твору М. І. Костомарова й цензурних купюр та поправок до нього. Дотримання вимог цензури було обов'язковою умовою, за якої він міг вийти в світ. Проте й цього, як бачимо, виявилось замало. Праця М. І. Костомарова «Правы ли наши обвинители?» не була допущена на шпальти газети. Їй судилося 127-річне архівне «ув'язнення» з поміткою: «Статья эта Комитетом к печати не дозволена». Події, пов'язані з написанням цієї праці, дістали відображення і в «Автобиографии» М. І. Костомарова. «Весною, – зазначається в ній, – я займався историею Смутного времени; лето 1863 года я проводил на даче в Павловске вместе с редактором «Основы» Белозерским, не переставая ездить в Петербург для занятий в Публичной библиотеке историею Смутного времени. Тогда же поднялась в «Московских ведомостях» буря против малорусского литературного движения, коснувшаяся меня тем более,

что в этой газете имя мое было выставлено на позор, как одного из преступных составителей замыслов, по мнению противников, грозивших опасностью государственному порядку. Пошли в ход слова: сепаратизм и украинофильство. Инсинуации давались преимущественно из Киева. ...На обвинения “Московских ведомостей” я написал большое опровержение, но цензура его не пропустила»⁶.

Саме цим спростуванням і є полемічна стаття «Правы ли наши обвинители?», яка друкується нижче російською мовою – мовою оригіналу із збереженням в основному тогочасних орфографії та пунктуації. Тут свідомо не коментувалися втручання цензури, щоб не завадити читачеві скласти щодо цього своє особисте уявлення. Зроблені цензурою вилучення позначені в тексті курсивом, а цензурні поправки – подані у відповідних місцях публікації в дужках.

¹ Грушевський М. С. 3 публіцистичних писань Костомарова // Науково-публіцистичні і полемічні писання М. І. Костомарова. – К., 1928. – С. IV.

² Там же. – С. XXI.

³ Там же.

⁴ Там же. – С. V.

⁵ Там же. – С. X.

⁶ Автобіографія Н. І. Костомарова. – М., 1922. – С. 361.

М. І. Костомаров та його твір «Мазепинці»

Сьогодні, образно кажучи, муза і покровителька історії Клію намагається повернути собі довір'я громадськості, докладає зусиль, щоб не розгубити позитивних надбань історіографії. Йдеться, передусім, про усвідомлення того, що нам потрібно знати всю історію з усіма її привабливими і непривабливими рисами. Минають часи, коли історію та істориків поділяли на «хороших» і «поганих». Перших всіляко підносили, других – всіляко замовчували. Нарешті, в суспільстві утверджується розуміння, що у нашому минулому були як світлі, так і чорні сторінки. Не повинно бути тільки «білих плям». Нині не лише для фахівців, а й для широкого читача становлять інтерес як постаті самих учених-істориків, так і предмет їхньої творчості – наукова спадщина. Недаремно ж нині друкуються і користуються популярністю твори М. Грушевського, М. Костомарова, Д. Яворницького та інших найвизначніших істориків минулого, які тривалий час ігнорувалися офіційною наукою.

Миколі Івановичу Костомарову (1817–1885 рр.) належить помітне місце поміж видатних істориків і, можна сказати, особливе – серед найоригінальніших з них. В ньому плідно поєдналися дослідник і художник, що забезпечило широку популярність творам цього вченого. От і нещодавно громадськістю з надзвичайною цікавістю, хоч і не всіма однаково, була сприйнята його монографія «Мазепа», опублікована в «Українському історичному журналі»¹. За оцінками сучасних дослідників, ця праця являє собою один з кращих здобутків української дорадянської історіографії². Принаймні на таку ж оцінку заслуговує й історичне дослідження М. І. Костомарова «Мазепинці»³. А можливо й на вищу, бо аналогів йому немає ні в дореволюційній, ні в радянській історичній літературі.

Нещодавно В. Марочкін у часописі «Україна» (1990, № 6), а також М. Котляр в «Українському історичному журналі» (1988, № 8) висловили зауваження щодо наявного в моїй монографії про Костомарова (К., «Наук. думка», 1984) визначення гетьмана І. Мазепи як зрадника. При цьому В. Марочкін підкреслив, що М. Котляр пішов навіть далі в негативному зображенні цієї історичної особи. Вважаю за необхідне нагадати, що монографія вийшла в світ у часи, коли прізвище Мазепи, навіть з додатком «зрадник», нерідко взагалі викреслювалося з рукописів. До того ж у ній малося на увазі, що він виступав як зрадник не щодо всього народу, а щодо окремих людей. На чий же тоді совісті смерть генерального судді В. Л. Кочубея, полтавського полковника І. І. Іскри, взагалі багатьох старшин (також відомих історичних осіб), особливо безлічі так званих мазепинців та їхніх ні в чому не повинних родин? Чи не запродані їхні життя? І взагалі, чому постать Мазепи, безперечно, значна, та, проте, й неоднозначна, повинна заслоняти багатьох його сучасників, відомих національних героїв – борців за незалежність України? Нарешті, чому це все більше говоримо про видатних державних діячів (до речі, таке запитання поставив М. І. Костомаров ще 150 років тому), але немовби зневажаємо життя народної маси?

За тематикою, хронологією та композиційною побудовою «Мазепинці» є продовженням історичної монографії «Мазепа». Як і в останній, тут завдяки непересічному талантові вченого і письменника документально відтворено вельми трагічну сторінку нашої минувшини. Написане понад сто років тому у стилі, що нагадає гостросюжетний роман, це дослідження можна, притому цілком

правомірно, порівняти з найпопулярнішими сучасними творами історико-художньої прози, найповнішим уособленням яких є «Архипелаг ГУЛАГ».

У «Мазепинцях» М. І. Костомаров висвітлює події і явища історії України періоду Північної війни 1700–1721 рр., а також часів російсько-турецьких воєн 1710–1713 і 1735–1739 рр. На широкому європейському та близькосхідному історичному тлі першої половини XVIII ст. вчений простежує перипетії боротьби за державний устрій і майбутню долю України, детально розкриває процес розмежування в середовищі українського козацтва, зокрема серед його старшинської верхівки, у питанні про зовнішньополітичну орієнтацію. В дослідженні всебічно охарактеризовано як тих, хто тяжів до Росії, так і прибічників зміцнення зв'язків з магнатсько-шляхетською Польщею. Показана також тенденція до дальшого посилення великих землевласників на Україні з числа козацької старшини та закріплення за ними посполитих⁴.

Досить послідовно і ґрунтовно викладаються в дослідженні конкретні сюжети, починаючи від переходу гетьмана І. Мазепи до шведів восени 1708 р. Певна увага приділяється з'ясуванню сутності і наслідків агресивної політики царського та гетьманського урядів щодо Запорізької Січі. Висвітлено перехід частини її козаків на чолі з кошовим отаманом К. Гордієнком на бік І. Мазепи та Карла XII. Розповідається про штурм і зруйнування у травні 1709 р. Запорізької Січі царським військом при допомозі козацького полку Г. І. Галагана. Відображено втечу запорожців і заснування Нової Січі спочатку на р. Кам'янці, а потім в Олешках (на території, захопленій Кримським ханством) тощо.

Крім М. І. Костомарова, згадані вище та деякі інші аспекти порушених у «Мазепинцях» проблем досліджувалися багатьма вченими. У дожовтневий час ними займалися С. М. Соловійов, О. М. Лазаревський, М. С. Грушевський, у радянський – Є. В. Тарле, В. О. Голобуцький, В. А. Дядиченко та ін. Проте, на відміну від М. І. Костомарова, більшість з них робили акцент на зраді І. Мазепи та його прибічників, розглядаючи даний факт у тісному зв'язку з військовими подіями. При цьому основна увага зосереджувалася навколо зрадницьких дій старшинської верхівки, січовиків на чолі з К. Гордієнком. Багато уваги приділялося висвітленню ходу Північної війни, розкриттю ворожого Петру I характеру виношуваних мазепинцями планів, аналізу наслідків їхньої

військової діяльності тощо. Майже в такому ж ключі, хоч, звичайно, з урахуванням сучасних наукових здобутків, відображено цю багатогранну тему і в багатотомній «Історії Української РСР»⁵.

У праці ж М. І. Костомарова на перший план виступає не тема зради, а тема української еміграції тих часів, тема людської долі. Вона простежується в розвитку і взаємозалежності з жорстокими заходами урядових кіл щодо політичного інакомислення. Такий підхід до розв'язання цієї складної проблеми є в М. І. Костомарова не випадковим. Він засвідчує відданість історика обраному принципові: вивчати і відтворювати те, як говорить, почуває, думає, живе народна маса.

По суті, «Мазепинці» – це перше й на сьогодні поки що останнє систематизоване дослідження з історії української еміграції початкових десятиліть XVIII ст. Але його достоїнство не тільки в тому, що воно – єдине. У цьому, можна сказати унікальному, творі про переміщення людності України в епоху феодалізму читача приваблює ще й саме костомаровське трактування теми. А воно також у своєму роді єдине – з позиції концепції федеративних основ у нашій вітчизняній історії. Йдеться, зокрема, про визнання М. І. Костомаровим того, що на різних етапах історичного розвитку точилася боротьба двох засад – республіканізму (народоправства) та єдинодержавності (зрозуміло, в найрізноманітніших проявах). Мабуть, немає необхідності пояснювати, чому ця концепція перебувала в найтіснішому ідеологічному зв'язку з критикою абсолютизму і централізму. Консервативні сили завжди з упертою послідовністю намагалися викорчувати цю «незручну» для них концепцію з надбань історичної думки. Особливо хвилювало консерваторів обґрунтування в ній можливості республіканського ладу для східнослов'янських народів у формі вільної федерації земель та агітації за такий устрій.

Думається, є сенс у тому, щоб визнати за М. І. Костомаровим пріоритет у започаткуванні наукового напрямку, пов'язаного з дослідженням історії української еміграції. З усією очевидністю постає також потреба переглянути усталені уявлення про першу хвилю еміграції з українських земель. Вона пов'язується, як правило, з 80–90-ми роками XIX ст., хоч, як виявляється, була, і це знайшло переконливе відображення в дослідженні М. І. Костомарова «Мазепинці», ще в попередньому столітті. Цю еміграцію, крім усього іншого, зумовили колоніальна політика царизму та

репресивні заходи, спрямовані на викоренення демократичних традицій в українському суспільстві тощо. За спостереженнями М. І. Костомарова, еміграційний потік складався з двох основних течій: тих, що були обмануті політичними авантюристами, але незабаром повернулися на батьківщину, й тих, які так і залишилися у вигнанні. Дехто з-поміж перших спромігся на царську милість, решта їх – були репресовані, часто разом із своїми родинами. Вигнанці зазнали всіх згубних наслідків свого вчинку, в тому числі найжорстокішу розправу властей (ув'язнення, заслання до Сибіру тощо) над їхніми сім'ями та родичами, які не покинули рідних місць.

В літературі висловлювалася думка, що іноді в 70–80-х роках М. І. Костомаров дещо відступав від своїх федералістських ідей та концепції народної історії. І тоді його талант історика бліднув⁶. Гадаю, що дослідження «Мазепинці», виконане на матеріалах офіційних і приватних архівів, засвідчує інше. В ньому не менш майстерно, ніж у попередніх творах цього вченого, яскраво, лаконічно й документально висвітлюється саме боротьба народу України за свою волю і єдність. Іншими словами, й на схилі років, вже визнаний вчений, М. І. Костомаров постає перед нами лицарем без страху й догани в боротьбі за ідею республіканського федералізму. Людина високої честі і принциповості, він дотримувався цієї ідеї не тільки в поглядах, а й у подвижницькій творчості.

Порушена в «Мазепинцях» тема не може вважатися вичерпною. Сам М. І. Костомаров зазначав, що він не мав під руками всіх справ, які, можливо, десь і збереглися, але очікують на щасливця, котрому поталанить відкрити їх. Проте всупереч цим сподіванням помітних знахідок не сталося, принаймні, якщо судити з наявної історіографії. «Мазепинці» М. І. Костомарова зберігають своє наукове значення й тепер. Тим часом твір цей давно вже став бібліографічною рідкістю. Тому, сподіваюсь, кожен погодиться з доцільністю його нової публікації.

Історичне долідження М. І. Костомарова «Мазепинці» друкується мовою оригіналу. Науковий апарат твору зберігається, необхідні пояснення щодо цього подаються в дужках. Авторські посилання перенумеровані арабськими цифрами, коментарі упорядника позначені «зірочками».

¹ Укр. іст. журн. – 1988. – № 8–12; 1989. – № 1–2, 4–9, 11; 1990. – № 1, 3–6.

² Там же. – 1988. – № 8. – С. 134.

³ Костомаров Н. И. Мазепинцы // Собрание сочинений: Исторические монографии и исследования. – Кн. 6. – Т. 16. – СПб., 1905. – С. 719–789; Публікація твору «Мазепинці» здійснюється за цим виданням.

⁴ Костомаров Н. И. Указ. соч. – С. 721–722.

⁵ Історія Української РСР. – К. 1979. – Т. 2. – С. 332, 344, 354–358.

⁶ Драгоманов М. Микола Іванович Костомаров. – Львів, 1901. – С. 25.

1992

До оцінки наукової й громадської діяльності М. І. Костомарова

Розкрито зміст і показано значення наукової та громадської діяльності М. І. Костомарова, порушено питання про існування його історичної школи та вшанування пам'яті цього визначного вченого.

Наш славетний співвітчизник – Микола Іванович Костомаров (1817–1885) – найбільш відомий світові своїми історичними монографіями й дослідженнями. Водночас він – видатний фольклорист, етнограф, критик, публіцист, письменник, поет і, нарешті, громадський діяч, активний учасник українського визвольного руху, один із засновників Кирило-Мефодіївського братства. Разом з Т. Г. Шевченком, П. О. Кулішем, іншими славними діячами українського Відродження М. І. Костомаров пробуджував національну самосвідомість народу, активізував громадську думку, торував шлях Україні у краще майбутнє, його творчість привернула до себе увагу і була високо оцінена, зокрема, М. П. Драгомановим, І. Я. Франком, О. І. Герценом, М. Г. Чернишевським та ін.

Протест проти будь-якого гноблення й рабства та відстоювання прав українського народу були незмінними принципами Миколи Костомарова як вченого і громадського діяча. Завдяки винятковій обдарованості він умів оживляти сухий літопис, створювати цілісні історичні образи, захоплювати читачів жвавістю й простотою викладу і тим самим спонукав їх не тільки читати, а й вивчати рідну історію. Це його величезна заслуга. Майже всі, хто намагався збагнути значення творчості М. І. Костомарова, одноставні в тому, що він популяризував знання з вітчизняної історії так широко, як ніхто до нього.

Отже, зосередимо увагу на значенні історіографічної спадщини Костомарова в цілому. Насамперед відзначимо, що він започаткував, обґрунтував, розвинув і пропагував у своїх монографіях і дослідженнях думку про необхідність вивчення життя народних мас. Тут М. І. Костомаров виявився видатним новатором, зробивши величезний внесок в українську, російську, білоруську та польську історіографію. М. І. Костомаров збагатив історію України численними фундаментальними творами, новими історико-філософськими ідеями та виданнями історичних пам'яток. Йому належить першість у висвітленні як деяких аспектів історичного процесу, так і цілих епох. Саме за це його понад усе шанували сучасники. Зокрема, «Газета А. Гатцука» у своїй редакційній статті писала: «Спасибі тобі, що перший своїми зрячими очима неохібно розібрав еси скрижалі і прочитав хартії історії рідного народу. Ти читав їх «од слова до слова, не минаючи ані тітли, ніже тиї коми». І прочитавши, ти розказав нам еси в своїх віковичних творах «голосно та правдиво» про все, що діялось на нашім світі, «чия була правда, чия кривда і чиї ми діти»¹.

В особі М. І. Костомарова щасливо поєднувалися властивості дослідника, який завжди черпав свій матеріал з першоджерел, і історика-художника, що мав талант яскравого відтворювача минулого. Майже немає такого періоду історії України середніх та наступних віків, дослідникам якого не доводилося б користуватися його творами, рахуватися з його зауваженнями. В цілому ряді монографій і досліджень він дав «випукле, картинне і водночас наукове відтворення життя південноросійського народу в особі його видатних діячів»². Заслуговують на увагу думки найавторитетніших науковців стосовно того, що без «великого труда Костомарова не були б нині можливі досліди новітньої історії України»³. За їхніми переконаннями, ідеї, проголошені М. І. Костомаровим, «...ішли вперед не тільки свого часу, але і його власної творчості як історика, і в багатьох точках зістаються непережитими й тепер. Один з безпосередніх причасників кирило-мефодіївських ідей – сеї кульмінаційної точки української національної самосвідомості – він тільки почасти встиг зреалізувати їх в своїй історичній творчості і далеко більше заповів поколінням своїх наступників»⁴. Не раз монографії і дослідження цього ученого, навіть через багато років по його смерті, «в офіціальних історичних колах здавалися чимсь новим, нечувано еретичним»⁵. Видатні вчені визначали

місце М. І. Костомарова як першого історика-федераліста серед «класиків нашої історичної літератури»⁶.

У судженнях М. І. Костомарова знаходимо чимало прогресивного з огляду саме на сьогодні: знання – запорука кращого майбутнього і вслякого прогресу, якому насильство в якій би то не було формі є лише перепоною. «Завдання – викорінювати в народі щоб то не було – завжди хибне. Творіть, а не руйнуйте, старе розпадеться й перетвориться в попіл, розвіється за вітром саме собою. Інакше, – де викоренення, там – насильство, і часто доводиться, – вважав він, – шкодувати про зруйноване»⁷. Відмітною рисою цього видатного історика була надзвичайна чутливість до найцікавіших, найжиттєвіших питань. Опубліковані за його найактивнішої участі «Акты Южной и Западной России», інші численні джерела являють собою значний корпус цінних матеріалів. Без них було б неможливе як згодом, так і нині жодне дослідження з вітчизняної історії середньовіччя.

М. І. Костомаров – творець оригінальної художньої спадщини. До того ж, він відомий як неабиякий полеміст, виняткового обладнання професор. Наукова і літературна творчість, викладацька діяльність М. І. Костомарова були від початку до кінця громадянською акцією. Недарма царський уряд після перших же виступів ученого на університетській кафедрі закрив йому дорогу до неї.

Велику роль відіграв М. І. Костомаров і як один з ідеологів національно-визвольного руху, що яскраво виявилось вже в створенні Кирило-Мефодіївського братства і написанні «Книги буття українського народу» та інших документів цієї таємної політичної організації. Є думки, що саме М. І. Костомаров вперше висловив ідею незалежного слов'янства, яку поклало в основу своєї діяльності Кирило-Мефодіївське братство. Східні слов'яни, і насамперед українці, зобов'язані йому самоусвідомленням своєї етнічності. В «Книзі» з надзвичайною силою й прозірливістю обгрунтовано необхідність знищення автократизму і класового ладу, відродження суспільного життя на засадах свободи, самостійності та встановлення республіканського правління у всеслов'янській федерації.

Федералізм в умовах самодержавства, безперечно, був революційною ідеєю суспільно-політичної думки. Отже, не дивно, що принципи демократичного федералізму посідають центральне місце в історіографічній спадщині М. І. Костомарова. Вони проти-

стояли офіційним схемам російської історії. Його життєвий і творчий шлях можна в загальних рисах охарактеризувати так: від історії до політики і через неї – знову до історії. Найбільшими завоюваннями на цьому шляху були постановка і обґрунтування ідеї самобутності українського народу та його історії. У листі до О. І. Герцена, надрукованому в журналі «Колокол» (1860, № 61), М. І. Костомаров писав: «В майбутньому слов'янському союзі, у нього ж віруємо і на нього ж сподіваємося, наша Південна Русь має скласти окреме, громадянське ціле на всьому просторі, де народ розмовляє південноруською мовою, із збереженням єдності, заснованої не на згубній, мертвої централізації, а на ясному розумінні рівноправності і своїх власних вигод»⁸.

До, а надто після ув'язнення і заслання М. І. Костомаров проводив роботу агітатора й пропагандиста, як влучно зауважив М. С. Грушевський, «головно під плащем історика-артиста»⁹. Він звертався більше до емоцій, ніж інтелекту своїх слухачів і читачів. Показовою щодо цього є його романтична драма «Кремуцій Корд», написана під враженням допитів у справі Кирило-Мефодіївського братства. Дія твору відбувається в стародавньому Римі. Кремуцій Корд – римський історик, який став жертвою імператора Тіберія. В особі останнього М. І. Костомаров зобразив сучасного йому деспота, душителя свободи, царя Миколу I, а в особі його жертви – самого себе, в чому, власне, і полягає своєрідна алегорія – перенесення дії твору у віддалену епоху. Чесний історик протистоїть всемогутньому тиранові, гине у в'язниці, але не зрікається правди й вірності батьківщині: «Бідна моя батьківщино! Що б не сталося зі мною, – ніяке горе, ніяка мука не зможе подолати того жалю, який терзає мені серце, коли я думаю про твоє приниження»¹⁰. Один з персонажів цієї драми римська громадянка Аврелія відгукнулася на смерть історика такими словами (з підтекстом): «Пам'ять Кремуція Корда прикраситься нев'янучими квітами страждання за істину, а добре слово, вимовлене про нього нишком чесними громадянами, цінніше за всі узливання!»¹¹.

Навіть біографія М. І. Костомарова має велике повчальне значення. Його боротьба з усілякими перешкодами в роботі, його дивовижна енергія за найнесприятливіших умов, його стійкість у завершенні своїх намірів майже на смертному одрі, одним словом, вся його бездоганно чесна діяльність може послужити «великим взірцем для всіх працівників як на науковій ниві діяльності, так і в

інших сферах»¹². Водночас слід мати на увазі, що М. І. Костомаров був насамперед учасником ідейної, а не практичної боротьби.

Ніяка література про Костомарова не зможе створити точного уявлення про його творчість. Треба читати в оригіналі твори самого Миколи Івановича, тим більше, що такі можливості є: останнім часом вийшов двотомник його літературних праць, а також ряд історичних монографій та досліджень. Адже ті, хто писав про М. І. Костомарова, вважали його: селянським, дворянським, дворянсько-буржуазним, буржуазним, ліберально-буржуазним, буржуазно-націоналістичним, революційно-демократичним, народовольським істориком; демократом, соціалістом і навіть комуністом; панславістом, українофілом, федералістом, істориком народного життя, народного духу, істориком-народником, істориком-народолюбцем, істориком-правдолюбцем; істориком-романтиком, істориком-ліриком, істориком-художником, істориком-белетристом, істориком-артистом і, нарешті, істориком слабким як діалектик, філософ та соціолог і, навпаки, – сильним істориком-аналітиком.

На жаль, в умовах гласності й доступності джерел не спромігся повністю позбавитися багаторазово повторених у різних працях застарілих уявлень і оцінок творчості М. І. Костомарова навіть такий історик, як В. Л. Янін. У передмові до праці М. І. Костомарова «Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей» (М., 1990) він твердить, що її автор сформувався як учений під впливом традицій українського поміщицько-буржуазного націоналізму, що його генеральна концепція не має нічого спільного зі справжнім історичним процесом. В. Л. Янін, крім іншого, обґрунтовує свої слова тим, що в останні роки виявилось «існування найдавнішого новгородсько-псковського діалекту, який у XI–XII ст. відрізнявся від південноруського не менш як двома десятками істотних ознак, але багатьма елементами подібний до мов балтійських слов'ян (передмова, с. 10). Але ж Костомаров ніколи й не заперечував такої відмінності між діалектами. Більше того, відомо, що він одним з перших порушив питання про історичне значення прибалтійських слов'ян. В. Л. Янін робить також закид, що Микола Костомаров підтримував «розхоже уявлення про демократизм новгородського суспільства, перетворене в кредо Радищевим, декабристами і Герценом». При цьому В. Л. Янін стверджує, що «знамените новгородське віче» було органом «вузькостановим» (передмова, с. 8). Однак академік Д. С. Лихачов у нещодавно

надрукованої праці «Русская культура в современном мире» підкреслив, що тільки Петро І, «проводячи свої реформи, поклав край старим російським нарадам широкого складу й представницьким зібранням «всіх людей» («Новый мир». – 1991. – № 1. – С. 4).

Отже, М. І. Костомаров мав і має не тільки прихильників, а й противників. Оцінюючи його наукові заслуги, одні визнають за ним визначну роль у вітчизняній історіографії як творця і новатора, інші, навпаки, зводять до мінімуму його значення в історичній науці. Взагалі ж усіх дослідників творчості М. І. Костомарова можна розподілити на дві полярні частини: одна – схиляється до того, що його творчість звернута в минуле, друга – в майбутнє. Водночас не можна замовчувати й того, що ні при житті, ні по смерті не було по-справжньому оцінено заслуги М. І. Костомарова в історіографії, хоча окремі міркування щодо цього й з'явилися. Зокрема, відомий дослідник О. М. Пипін, зазначав, що ми маємо перед собою «письменника іншої школи, ніж було коло Погодіна і Устрялова, чи, пізніше, коло Соловйова»¹³. Він вважав М. І. Костомарова першокласним ученим і оригінальним представником історіографії, ученим, котрий ніколи не звертався до тем опрацьованих, брав матеріал для своїх творів тільки з першоджерел. Особливо це стосується історії України, яка до М. І. Костомарова була майже зовсім не розроблена і перебувала, за висловом В. Б. Антоновича, «в хаотичному стані»¹⁴. Цікаво, що сам М. І. Костомаров оцінюючи свою роль у науці, писав, що він «застругував лише целини для майбутньої історії Південної Росії»¹⁵.

У зв'язку з тим, що деякі дослідники вважають М. І. Костомарова виключно істориком-художником, твори якого начебто не мають наукового значення, становлять певний інтерес його особисті погляди з цього питання. Він, зокрема, писав, що «якщо коли-небудь з'явиться в науці російської історії історик-художник, то не раніше, ніж тоді, коли поважні *рутинери* своїми виданнями й дослідженнями підготують йому можливість проявити свій талант і свої сили. Досі ще гори пам'ятників минулого життя лежать поховані в архівах і бібліотеках недосліджені, непояснені: – далеко нам до мистецтва!»¹⁶. Гадаємо, найближчими до істини були ті вчені, котрі визнавали, що «наука народознавства, яка народжується, згадає Костомарова: його слава ще попереду»¹⁷. Що ж робило цього діяча, до речі, з досить поширеною репутацією дивака, кумиром суспільства протягом 1840–1880 рр. у Росії? Що горнуло до

нього молодь, яка вважала його своїм улюбленцем, незважаючи на миттєві непорозуміння і навіть деякі кардинальні розходження, до самої його смерті? Чим він завоював репутацію найпопулярнішого історика? На нашу думку, це пояснюється його стійкою ненавистю до самодержавства і бюрократизму, котрому він протиставляв вільну громадську самодіяльність; до аристократії й соціальних привілеїв, яким протиставлялася демократична і соціальна рівноправність; до централізму і державного насильства, котрому протиставлявся федералізм. До того ж, треба зважити й на ставлення до вченого безпосередніх спостережників творчої лабораторії М. І. Костомарова. Вони свідчать, що його ніколи не полишало щире прагнення до неупередженого, об'єктивного викладу історії. Він зображував історичних осіб й описував події такими, якими вони справді йому уявлялися в той чи інший момент, на підставі тих чи інших даних, не керуючись ніколи сторонніми міркуваннями. Історичні пам'ятки не були для нього мертвим матеріалом, що підтверджував ті чи інші наукові факти й гіпотези. Вони «безпосередньо впливали на його уявлення, викликали перед ним живі картини і образи минулого»¹⁸.

Після монографій «Богдан Хмельницький», «Бунт Стеньки Разина», «Начало Руси» та інших наступні твори М. І. Костомарова, в яких оспівувалася боротьба удільно-вічового начала проти єдинодержавності, сприймалися як такі, що служили завданням революційно-демократичної агітації. Провідна ідея наукової і громадської діяльності М. І. Костомарова, котру можна подати формулою «з народом проти держави», зробила його ідеологом революційного народництва. Щоправда, він не завжди був послідовним, а з кінця 70-х років навіть хотів, як відомо, примирити український культурно-освітній, а отже, й національно-визвольний рух з урядом. Що тут можна сказати? Лише приєднатися до думки академіка М. С. Грушевського, який вважав, що нам, минаючи ці слабкі сторони, належить пам'ятати і шукати в Костомарові те, що становило справжній зміст його життя і діяльності, що ставить його у ряд безпосередніх творців революції української і російської. «Його проповідь ненависті до царизму і старої російської державності, – писав, зокрема, Михайло Сергійович, – до поневолення народу, як маси, і народностей, як націй, – торувала дорогу революції, і в довершеному розвалі старої феодальної, централізованої самодержавної Росії, безсумнівно, знайшли вирази його

ідеали історика і громадянина. Завданням нездійсненим зістається друга половина його програми – організація широкої слов'янської федерації, такої, як він собі її уявляв»¹⁹.

Отже, виходячи із сучасних принципів історіографії, головною метою досліджень про Миколу Івановича Костомарова мусить бути не творення легенди, не поява якоїсь ікони, а правильне історичне розуміння живої, реальної людини, що віддзеркалювала в собі епоху і впливала на її розвиток. Ми ставимо не іконостас, писав М. С. Грушевський, а галерею типових представників нашого громадського руху, «в плоті і крові, в сильних і слабих формах їх діяльності»²⁰. М. І. Костомаров прожив життя, наповнене активною творчістю й безперервною ідеологічною боротьбою. Він прагнув ввести правду в усі свої твори, котрі писав не на солодко-голосий придворний кшталт, не на угоду чомусь чи комусь (нерідко навіть на шкоду собі), а задля істини в науці. Недарма ще за життя М. І. Костомарова про нього писали, що він був з тих, які можуть сказати про себе, що їх знає «вся читаюча Росія», а, головне, що їх однаково поважають і цінують люди всіх «партій» і всіх «напрямів»²¹.

І тому сумно, що досі немає усталеної наукової оцінки його творчої спадщини, навіть гідної цієї особи біографії. Як 100 років тому, так і сьогодні, для цієї визначної постаті не знайшлося відповідного, заслуженого нею місця в нашій історіографії, більше того – в історії нашої культури. Через те, мабуть, ще й досі ім'я М. І. Костомарова належним чином не представлено ні в експозиціях музеїв, ні в назвах майданів, вулиць, наукових установ або навчальних закладів, ні в іменних преміях і стипендіях, не кажучи вже про перевидання повного зібрання його творів.

16 травня 1992 року виповнюється 175 літ від дня народження Миколи Костомарова. Хочеться сподіватися, що в суверенній Україні черговий ювілей цієї видатної особистості буде, нарешті, відзначений належним чином. Водночас в умовах розбудови незалежної Української держави необхідно по-новому прочитати й оцінити творчу спадщину та діяльність М. І. Костомарова.

Автор не вдавався тут до докладного наукового аналізу й характеристики історичних монографій та досліджень М. І. Костомарова. Цього неможливо зробити в одній статті, оскільки тільки їхній перелік перевищив би її обсяг. Проте не можна не підкреслити того, що вони мали не лише величезне пізнавальне, а й

виховне, громадянське значення. Те ж саме слід сказати і про діяльність М. І. Костомарова, пов'язану з Кирило-Мефодіївським братством. Вже перші праці вченого, особливо магістерська дисертація «Про причини й характер унії в Західній Росії» (1842 р.), засвідчують, і на це свого часу звернув увагу академік М. С. Грушевський, що з-поза історії воєн і попечительських заходів влади «починає виступати в його очах все виразніше сіра народна маса, об'єкт адміністративних попечень, видвиженій народниками на перший план, як носитель дійсної правди народного життя, владитель безцінних скарбів народної творчості»²².

З появою М. І. Костомарова в українській історіографії на наукову арену виступало покоління, виховане на нових ідеях «народності», що стали провідними в усьому духовному житті суспільства і дали новий зміст, нову мету і нове розуміння всьому українству. Ось як (можна сказати, еретично для епохи минушого століття) оцінював М. І. Костомаров унію, тобто об'єднання у XVI ст. православної і католицької церков під зверхністю римського папи: «Разюча і очевидна важливість існування унії для історії нашої вітчизни починається не тоді, коли вона виникла під честолюбними задумами єпископів, але з того часу, коли стала політичним завданням, коли в таборах козацьких предводителів вирішено було відторгнути Західну Русь від Польщі, а в московському кабінеті – поєднати її з Московією»²³. Таким чином, період запровадження релігійної унії становить інтерес для нього насамперед в аспекті формування переконань народу, коли вона «зовсім зробилася вже народним завданням, схвилювала всю країну, стала центром усіх ідей, які рухали не тільки Малоросію і Литву, а й всю слов'янську Північ»²⁴.

З роками, коли історіографія поповнилася новими дослідженнями з історії унії, М. І. Костомаров неодноразово в автобіографічних і полемічних працях вказував на певну недосконалість своєї магістерської дисертації. Взагалі з цим можна погодитися, якщо взяти за мірило її фактографічний аспект. Стосовно ж філософського аспекту, то його з ряду причин, у тому числі й з огляду на цензурні обставини, Костомаров майже не торкався, так само як і переважна більшість дослідників його творчості. Тим часом саме історико-філософський зміст становить найбільшу цінність цієї наукової розвідки і, на нашу думку, залишився неперевершеним у пізніших часах. Насамперед ідеться про безкомпромісне

проголошення в ній української національної ідеї, що мало унікальне значення не тільки для становлення М. І. Костомарова як історика України, а й для розвитку української історіографії взагалі. Недаремно М. С. Грушевський назвав цю дисертацію «історично-політичним памфлетом, сильно закрашеним публіцистикою»²⁵. Характеризуючи її, він, зокрема, відзначив: «Книжечка давала не зовсім те, що обіцявав заголовок «О причинах и характере унии в Западной России». Автор мало займається «Західною Росією» в цілому, а головно тільки Україною, і дає сумарний погляд на її історію. Цілком природно в тодішніх обставинах, що в центрі сеї історії стала боротьба за віру. Але се характеристично – боротьба «народня». Не ерархічні відносини, не школа, не полемічна література, а боротьба мас»²⁶.

Небагато знайдеться праць, в котрих би так лаконічно й глибоко були охарактеризовані класи-стани українського суспільства, в тому числі й козацтво, а також особливості визвольного руху в Україні, діяння мас та історичних осіб, зокрема Б. Хмельницького, і, нарешті, – історичне значення унії. На думку М. І. Костомарова, гасло віри підвело українців і замість свободи вони одержали в середині XVII ст. нову московську неволю. Українці не того шукали в Москві, що їх там спіткало, – це він визнає. Але, як вважав М. С. Грушевський, доводить (гадаємо, змушений був доводити, хоча й не врятував цим дисертацію від «із'яття» і знищення), що це, власне, був той найліпший кінець, який тільки міг бути: проти волі України та її суспільних верств обидві Русі об'єдналися в одній Росії. А це, відзначається в дисертації М. І. Костомарова, суперечило честолюбним задумам гетьмана. І сам народ український, хоч і пам'ятав колишню єдність, але не міг з'єднатися з «московитянами» щиро, по-братськи. Звичаї, мова, поняття – все змінилося впродовж віків. Беручи стільки століть участь у безперервних битвах поляків з «московитянами», українці звикли вважати останніх народом неприязним. «Правління московське, упорядковане, самодержавне, було, – роз'яснює М. І. Костомаров, – дуже незгідне з вільними ідеями українців, що звикли і в Польщі, і в своїй Гетьманщині вбачати анархію. Всі тремтіли за свої права: козаки знали розум і замилювання до порядку московського государя, були впевнені, що цар не буде з ними сваритися й миритися, як польські королі, не даватиме їм десятків приємних привілеїв і конституцій, з яких жодна не поправить їхнього становища. Духовенство

боялося за свою незалежність, страхалося піддання під московського патріарха; одним словом, все відштовхувало тодішніх малоросіян від московського престолу. Але зате була ідея, що надихала всю масу народу, ідея, котра могла відігнати всякі побоювання, – віра. Православ'ю загрожувала біда, а православ'я було для українців дорожче понад усе; всі бачили, що тільки одне об'єднання з Московщиною могло захистити його. Ця ідея переборола будь-яку упередженість, будь-яке народне честолюбство. Українці присягли цареві, але присягли йому тільки тому, що він і народ його сповідали святу східну віру».

«...Однак історик, – як зазначає М. І. Костомаров, – даремно шукатиме тієї поетичної сторони, що повинна була б відобразити це братерське об'єднання двох гілок одного народу. Найгостріші вияви народної недовірливості, вимушена присяга, потайна ворожнеча, надія на обман – характеризують цю епоху. Хмельницький не думав щиро піддаватися цареві: він хотів цим підданством лише налякати Польщу, заплутати Росію, а потім скористатися обставинами для своїх честолюбних планів. Народ присяг лише тому, що Білоцерківська угода могла приборкати його віру, і лише після запевнень з боку московського уряду, що права його будуть збережені вічно. Таким чином унія, зрушивши народ і викликавши в нього страх за віру, призвела до того, чого прагнули царі від Івана III і чого б вони не досягли без неї»²⁷.

М. І. Костомаров був творцем оригінальної науково-літературної спадщини. Якраз такою працею є його наукова монографія, присвячена висвітленню життєвого шляху й державної діяльності гетьмана Лівобережної України Івана Мазепи. Ця тема, починаючи з часів Петра I, була майже забороненою, що й позначилося на стриманому ставленні до неї кількох поколінь істориків. Доречно зауважити, що після М. І. Костомарова не сталося кардинальних зрушень у науковому висвітленні особи І. Мазепи саме як людини та історичного діяча. Крім того, в написаній на унікальних архівних джерелах і опублікованій у 1882 р. монографії М. І. Костомарова «Мазепа» відтворюється ціла епоха, викладаються її головні події і явища, подаються документально аргументовані життєписи діячів. І ставитися до неї треба як до історично достовірної і науково об'єктивної праці, хоча й створена вона вченим в яскравій художній літературній формі. Проблема взаємозв'язку історичної особи та народу – творця історії, тобто І. Мазепи й широких мас

населення України, вирішується в ній у лаконічній і винятково точній формулі: народ за Мазепою не пішов.

Щодо концепції самого Костомарова, то вона складна й глибока, побудована на принципі: з народом проти держави. Крім того, потрібно враховувати не тільки те, що писав М. І. Костомаров, а й зміст процитованих ним документів, тобто спробувати прочитати цей, як і інші його твори, між рядками. Адже ж час, у який вони створювалися, м'яко кажучи, не сприяв свободі творчості. Гадаємо, що М. І. Костомаров пожертвував оцінкою І. Мазепи (як політичного авантюриста) до певної міри заради торжества ідеї українізації (так само, як і деякими визначеннями щодо С. Разіна). Адже на друкування його книг потрібен був дозвіл цензури, більше того, іноді – самого імператора, котрий, як відомо, особисто читав «Бунт Стеньки Разіна». Нарешті, є підстави вважати, що деякі опоненти лишили поза увагою вислів М. І. Костомарова про те, що на дні душі у кожного мислячого українця «...спить Виговський, Дорошенко, Мазепа – і пробудиться, коли настане нагода»²⁸.

З винятковою енергією і незвичайною мужністю працював М. І. Костомаров до самої смерті, створивши величезну кількість різноманітних праць, з яких надруковано близько 320. Він мав намір ще багато чого зробити в галузі історії, літератури тощо. Свідченням цього, зокрема, є зібрані ним матеріали про М. В. Ломоносова. На превеликий жаль, ця праця не була ним створена, як залишився незакінченим останній твір про фельдмаршала Мініха. 7 (19) квітня 1885 р. М. І. Костомаров помер у своїй петербурзькій квартирі, яка довгий час була місцем зустрічей багатьох наших великих співвітчизників. Похований він 11 (23) квітня на Волковому кладовищі.

Визначний український учений В. Б. Антонович у зв'язку зі смертю М. Костомарова у доповіді, виголошеній 14 квітня 1885 р. на засіданні товариства Нестора-літописця в Києві, відзначив: «Під свіжим враженням завданої втрати побажаємо, щоб і згодом на полі руської історії було побільше діячів, які б відзначалися таким працелюбством, знаннями, ерудицією і особливо художністю, які ми бачимо в творіннях покійного, і приносили б стільки плодів цій науці, скільки приніс їй покійний Микола Іванович»²⁹. Можна навести безліч подібних висловлювань. Так, оцінюючи історичні твори М. І. Костомарова, газета «Восточное обозрение» писала: «Все цілісне, повне, гармонійне й зрозуміле в цій історії. Ми чуємо

в цій історії і шум народних хвиль, бачимо окремі течії, ...бачимо ідею, бачимо самий дух народний, що затаївся й тихо віс на нас. Чи можна після цього сказати, що ця особа, яка творила народну історію з її народоправством, земствами, історик, який настільки близько відчував народно-обласне життя, історик нового, невідомого напрямку, не мав школи?»³⁰. Відповідаємо, звичайно, неможливо, хоча здебільшого саме так твердилося досі.

Виходячи з реалій сьогодення і набутих у процесі наукового пошуку знань, слід вважати М. І. Костомарова демократом, істориком-федералістом, а засновану ним школу – українсько-народницькою. Інакше, як же тоді пояснити наявність в історичній літературі таких, наприклад, визначень, що «М. І. Костомаров є не лише Нестором національної історіографії, не лише талановитим зображувачем минулої долі українського народу, а й видатним культурно-громадським діячем, одним з творців і ідеологів національного українського відродження»³¹.

Раскрыто содержание и показано значение научной и общественной деятельности Н. И. Костомарова, затронут вопрос о существовании его исторической школы и о чествовании этого выдающегося ученого

¹ Похорони Н. И. Костомарова // Газета А. Гатцука. – 1885. – 20 апр.

² Багалеј Д. И. Костомаровские дни в гор. Воронеже (27–29-го марта 1911 года). – Харьков, 1911. – С. 10.

³ Крип'якевич І. Археографічні праці Миколи Костомарова // Записки наук, т-ва ім. Шевченка. – 1918. – Т. 126–127. – С. 128.

⁴ Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров // Літ.-наук. вістник. – 1910. – Т. 50. – С. 225.

⁵ Там же.

⁶ Покровский М. Н. Историческая наука и борьба классов. – М.; Л., 1933. – Вып. 1. – С. 121.

⁷ Костомаров Н. Ответ на статью Всеволода Крестовского: «Ходаятаство Костомарова за Сковороду и Срезневского» // Основа. – 1861. – № 8. – С. 8.

⁸ Письмо Н. И. Костомарова к издателю «Колокола» с предисловием М. Драгоманова. – Женева, 1885. – С. 12.

⁹ Грушевський М. Костомаров і новітня Україна // Україна. – 1925. – № 3. – С. 19.

¹⁰ Костомаров Н. Кремуций Корд // Твори в двох томах. – К., 1990. – Т. 1. – С. 329.

¹¹ Там же.

¹² Семевский В. И. Николай Иванович Костомаров, 1817–1885 // Русская старина. – 1885. – Т. 49. – С. 212.

¹³ Пыпин А. Н. И. Костомаров, 1817–1885 // Вестник. Европы. – 1885. – № 5. – С. 416.

¹⁴ Антонович В. Б. Н. И. Костомаров как историк // Киевская старина. – 1885. – № 5. – С. 30.

¹⁵ Там же. – С. 31.

¹⁶ Костомаров Н. Ответ на статью Всеволода Крестовского: «Ходатайство Костомарова за Сковороду и Срезневского» // Основа. – 1861. – № 8. – С. 8.

¹⁷ Вашкевич Г. Из воспоминаний о Николае Ивановиче Костомарове // Киевская старина. – 1895. – № 4. – С. 59.

¹⁸ Воспоминания Н. А. Белозерской: Николай Иванович Костомаров в 1857–1875 гг. // Русская старина. – 1886. – № 6. – С. 633.

¹⁹ Грушевський М. Костомаров і новітня Україна // Україна – 1925. – № 3. – С. 20.

²⁰ Там же.

²¹ Наши знакомые: Фельетонный словарь современников Вл. Михневича. – СПб., 1884. – С. 111.

²² Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров // Літ.-наук. вістник. – 1910. – Т. 50. – С. 216.

²³ Костомаров Николай. О причинах и характере унии в Западной России // Научно-публицистичні і полемічні писання Костомарова. – К., 1928. – С. 1.

²⁴ Там же. – С. 21.

²⁵ Грушевський М. З публіцистичних писань Костомарова // Научно-публицистичні і полемічні писання Костомарова. – С. 9.

²⁶ Там же. – С. 7.

²⁷ Костомаров Николай. О причинах и характере унии в Западной России // Научно-публицистичні і полемічні писання Костомарова. – С. 34–35.

²⁸ Ответ Костомарова (И. С. Аксакову) // Киевская старина. – 1897. – № 11. – С. 53.

²⁹ Антонович В. Б. Н. И. Костомаров как историк // Киевская старина. – 1885. – № 5. – С. 34.

³⁰ Областная история и областной историк // Восточное обозрение. – 1885. – № 16. – С. 3.

³¹ Жученко М. Н. И. Костомаров и его историко-литературная деятельность // Укр. жизнь. – 1915. – № 5–6. – С. 5.

Ідеолог Кирило-Мефодіївського братства

З ім'ям М. І. Костомарова пов'язане заснування і діяльність (1845–1847) славнозвісного в історії України Кирило-Мефодіївського братства, створення програмних документів цієї політичної антиімперської організації.

Наприкінці літа 1845 р. М. І. Костомаров оселяється у Києві. Деякий час він проживав у готелі на Хрещатику, потім – на квартирі у М. І. Гулака, згодом відомого діяча Кирило-Мефодіївського братства. Їх часто відвідували В. М. Білозерський, О. В. Маркович – майбутні кирило-мефодіївці. Костомаров відзначав, що їхні дружні бесіди звертались найбільше до ідеї слов'янської спільноти.

4 червня 1846 р. на засіданні ради університету св. Володимира М. І. Костомаров балотувався на посаду ад'юнкта по кафедрі російської історії. Після одностайного обрання він приступив до виконання обов'язків професора кафедри. У цей період учений займався переважно підготовкою лекцій з історії, продовжував писати монографію «Богдан Хмельницький», готував до видання розвідку «Славянская мифология», літопис С. Величка. Але найбільший інтерес викликає маловідома наукова праця М. І. Костомарова з тих часів «Мысли об истории Малороссии», опублікована в журналі «Библиотека для чтения» (Спб., 1846) без підпису, з приміткою «Сообщено из Киева». У цьому творі вперше в українській історіографії детально з'ясовуються хід і сутність історії України, роль українського козацтва, розкриваються зв'язки козацтва з попереднім періодом українського життя, інші аспекти. Особливо цікаві погляди на козацтво органічно пов'язані з відповідними традиціями, соціальними умовами історичного процесу в Україні. Ця наукова розвідка М. І. Костомарова важлива і цікава не тільки як певний крок в генезі його особистих історичних поглядів, але, крім того, як поступ української історичної думки, що знайшла широке відображення в програмі Кирило-Мефодіївського братства.

У літературі протягом десятиліть дискутується питання про авторство програмних документів Кирило-Мефодіївського братства, у тому числі таких основних, як «Книга буття українського народу» та «Статут Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія». Вважаю, що «Мысли об истории Малороссии», крім іншого, яскраво засвідчують безпосередню причетність М. І. Костомарова до створення «Книги буття» та «Статуту». Доказом цього можуть бути його роздуми про загальні питання історії України, особливості мови цієї праці тощо.

Є велика правда в словах друга дитинства Миколи Костомарова, вихователя Олександрійського ліцею Ф. К. Неслуховського про те, що ідея заснування «общества Кирилла и Мефодия, как силы, способной объединить славян», належить М. І. Костомарову¹. У

своєї автобіографії Костомаров відзначав: «Мимо нашей воли стал нам представляться федеративный строй, как самое счастливое течение общественной жизни славянских наций. Мы стали воображать все славянские народы соединенными между собою в федерации, подобно древним греческим республикам, или Соединенным Штатам Северной Америки, с тем, чтобы все находились в прочной связи между собою, но каждая охраняла свято свою отдельную автономию»². Він також повідомив, а це підтверджують і нещодавно опубліковані документи і матеріали слідчої справи Кирило-Мефодіївського товариства, що відповідно до зазначеної вище мети «явилась мысль образовать общество», і ним «начертан был устав такого общества»³.

Як згадувалося, М. І. Костомарову належить авторство найважливішого програмного твору братства – «Книги буття українського народу». Щодо цього є відповідні свідчення не тільки самого М. І. Костомарова, а й дослідників даного питання, у тому числі М. С. Грушевського, М. С. Возняка та ін. Відомий літературознавець М. С. Возняк у передньому слові до публікації «Книги буття» в 1921 р. відзначав, що саме Костомаров залишив нам історичний документ, з якого широкий загал українського народу може познайомитися з ідеями Кирило-Мефодіївського братства. На думку М. Возняка те, що було «паскудством для царського уряду», залишиться назавжди незов'язим квітом в історії визвольного українського руху» і ні історик літератури, ні автор політичної історії України не лишить без уваги цього твору Костомарова з 1846 р., написаного під свіжим враженням «познайомлення з Шевченком, його нецензурними політичними поемами й під впливом розмов з Генієм»⁴.

Якщо звернемося до змісту згаданих документів з історії Кирило-Мефодіївського братства, то побачимо, що в числі головних ідей статуту Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія зазначено: «1. Принимаем, что духовное и политическое соединение славян есть истинное их назначение, к которому они должны стремиться... 3. Принимаем, что каждое племя (тобто слов'янська нація. – Ю. П.) должно иметь правление народное и соблюдать совершенное равенство сограждан по их рождению, христианским вероисповеданиям и состоянию». Серед головних правил товариства є таке: «Общество будет стараться заранее об искоренении рабства и всякого унижения низших классов, равным образом и о

повсеместном распространении грамотности»⁵. Зрештою «Книга буття українського народу» пропагує вже зовсім незвичну для тогочасної російської дійсності модель державного і суспільного устрою, в якому Україна «буде не підлеглою Річчю Посполитою в союзі слов'янським» і не зостанеться «ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні кріпака, ні холопа ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у хорутан, ні у сербів, ні у болгар»⁶.

Відзначається демократизмом і відозва «Брати українці», написана М. І. Костомаровим, інші його твори, у тому числі й художні. Передусім ідеться про поезії тих часів «Діти слави, діти слави, час ваш наступає» та чотиривірш про Новгород, вилучені у нього під час обшуку 28 березня 1847 р. В них у співзвучності до думок Т. Г. Шевченка стверджується:

Розриваються кайдани
Неволі й неслави,
Згине, шезне братня свара,
Ворог наш кровавий.
Древняя вольность славян!
Где ты, Новограда память нетленная
Слава полунощных стран?
Встань, пробудись, старина незабвенная,
Древняя вольность славян!

Небезінтересно згадати, що М. І. Стороженко, один з найперших публікаторів вірша «Діти слави, діти слави, час ваш наступає» в журналі «Киевская старина» (1897, № 10) під назвою «Славянам», вважав автором цього твору Т. Г. Шевченка.

На думку М. С. Грушевського, в «Книзі буття» висловлене основне кредо Костомарова: «Автократизм і класовий лад мусять бути знищені! Царство і автократизм викривлюють життя суспільності в самих основах і суспільність не може відродитись, поки не звільниться від них». М. С. Грушевський у своїй праці «Костомаров і новітня Україна» цитує згаданий твір і після цього пише «Я вважав потрібним вибрати сі тексти, щоб ясніш представити, який революційний зміст був вміщений в побожну християнську форму сього твору, скільки революційного запалу вложив молодий київський ад'юнкт і яке дійсне пророче привідіння виявив в нім!»⁷.

Звичайно, не можна не зважати на те, що вступ до товариства Шевченка справив на його членів революційний вплив. Проте не можна погодитись з тезою про «дві тенденції в товаристві» (революційно-демократичну і ліберально-буржуазну). Такий підхід до характеристики діячів братства, зокрема Костомарова, заперечували Є. П. Кирилук та інші вчені іще в 40-х роках. Але він все ж набув поширення, особливо після появи 1947 р. сумнозвісних рішень ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У з питань історії, літератури й мистецтва. Тоді безапеляційно стверджувалося, що «всередині братства були серйозні суперечності і йшла ідейна боротьба»⁸. Проте різноманітні матеріали свідчать, що поміж його визначними членами не існувало і не сталося не тільки серйозного, а й найменшого антагонізму, навпаки – вони заприятелювали на все життя.

Творчість Т. Г. Шевченка, безперечно, вплинула на світогляд М. І. Костомарова, на зміст програмних документів та діяльність Кирило-Мефодіївського братства, так само як і наукові студії з історії України, концепція яких лягла в основу програмних документів братства, інші твори М. І. Костомарова не сприймалися байдуже Тарасом Григоровичем⁹. Під час слідства у Петербурзі генерал Л. В. Дубельт говорив про університетські лекції М. І. Костомарова: «А ваши лекции, мой добрый друг, – хороши?! – вишь, какие завиральные идеи! Читали б им [студентам] грамматику да арифметику, а то занесли им какие премудрости!»¹⁰. Серед так званих премудростей, напевне, малася на увазі й концепція історії України М. І. Костомарова.

Постає питання: як співвіднести те, що в своїх творах М. І. Костомаров – демократ, а за визначенням ряду енциклопедичних видань, він – консерватор, автор так званої концепції про «безкласовість» і «безбуржуазність» української нації тощо? Відповідь на нього може бути тільки одна – це не відповідає дійсності. Але завдяки таким перекрученням і протиставлявся світогляд М. І. Костомарова і М. І. Гулака, позиції цих діячів на слідстві тощо. Вивчення матеріалів слідчої справи Кирило-Мефодіївського товариства, доступних зараз усім завдяки публікації Археографічною комісією, спростовує ці твердження. До речі, слідчі справи М. І. Гулака та М. І. Костомарова опубліковані в одному томі, поряд, їх легко співставити і переконатися, що між цими людьми не існувало принципових ідеологічних розбіжностей.

Ще одне. Можна по-людські зрозуміти поведінку М. І. Костомарова на слідстві. Він намагався полегшити долю своїх товаришів і приховував справжні цілі товариства. У листі до О. І. Герцена М. І. Костомаров пояснював, що під час слідства діяльність цього товариства була зображена «велико-возможно извинительном свете», хоч цей безглуздий вимисел і «противоречил всему, что находилось в бумагах арестованных». Справжня ж ідея була прибрана «в светлую форму федеративного союза славян, где бы каждая народность сохраняла свои особенности при всеобщей и личной общественной свободе»¹¹.

Позиція, яку зайняв М. І. Костомаров на слідстві, була підтримана, як свідчать архівні документи, усіма членами товариства. Але й досі побутує літературний штамп, згідно з яким М. І. Гулак не сприйняв версії М. І. Костомарова. Це суперечить істині. М. І. Гулак дав коменданту Петропавловської фортеці М. І. Скобелеву такі свідчення: «В исходе 1845 г. и в начале 1846 г. мы точно условились общими силами содействовать к скорейшему соединению всех славянских племен под Русской державой и к распространению в них православия»¹².

То чи ж варто було закидати М. І. Костомарову те, що він у часи, коли ще була жива в пам'яті розправа, учинена у тій же Петропавловській фортеці над декабристами, намагався врятувати себе й своїх товаришів?

Кирило-мефодіївці стояли біля витоків українського національного руху ХІХ ст., що базувався на яскраво вираженій федералістській концепції. Ідеї федералізму, що їх розвинув і пропагував М. І. Костомаров, знайшли відображення в програмі заснованого ним з односторонніми таємного політичного товариства, відзначалися міжнародною, в рамках слов'янства, суттю. І немає ніяких підстав демократичний федералізм М. І. Костомарова ототожнювати з іншими його різновидностями, зокрема з національно-державним федералізмом. Костомарівська федералістська концепція згодом знайшла втілення в дослідженнях вченого. Можна сказати, що до класичної історії він прийшов від політики, як раніше – від історії до політики. Саме це і є підставою визначення М. І. Костомарова як першого значного історика-федераліста.

У період активної педагогічної, наукової, політичної діяльності, зближення з Т. Г. Шевченком і захоплення його музою, яка «роздирає завісу народного життя», Костомарова було заарештовано.

Кирило-мефодіївці були покарані. М. І. Костомарова на рік ув'язнили у Петропавловській фортеці, потім заслали до Саратова із забороною «служити по науковій лінії», де він знаходився з червня 1848 по грудень 1855 р. Уряд вважав, що осіб, причетних до справи цього товариства, слід піддати покаранню «без суда, но не сохрания в тайне решения дела, дабы всем известно было, какою участь приготовили себе те, которые занимались славянством в духе противном нашему правительству, и даже отвратить других славянофилов от подобного направления»¹³.

Через чверть століття після розгрому Кирило-Мефодіївського братства М. І. Гулак писав М. І. Костомарову: «Придет время, когда мы будем наслаждаться плодами, возвращенными не нами, а в нас, господарь жатвы». Ці слова яскраво засвідчують ідеологічне лідерство в братстві Миколи Костомарова.

¹ Николай Иванович Костомаров: (Некролог) // Исторический вестник. – 1885. – № 5. – С. 12.

² Автобиография Н. И. Костомарова. – М., 1922. – С. 188.

³ Там же. – С. 189.

⁴ Костомаров М. Книги битія українського народу // Із передмовою Михайла Возняка. – Львів; Київ, 1921. – С. 6.

⁵ Кирило-Мефодіївське товариство. – К., 1990. – Т. 1. – С. 152.

⁶ Там же. – С. 169.

⁷ Грушевський М. Костомаров і новітня Україна // Україна. – 1925. – № 3. – С. 7.

⁸ Єневич Ф. Проти формалізму в літературознавстві і літературній критиці. З приводу «Історико-літературних нарисів» І. Стебуна // Більшовик України. – 1948. – № 6. – С. 57.

⁹ Автобиография Н. И. Костомарова. – С. 200.

¹⁰ Письмо Н. И. Костомарова к издателю «Колокола» с предисловием М. Драгоманова. – Женева, 1885. – С. 3.

¹¹ Кирило-Мефодіївське товариство. – Т. 1. – С. 179.

¹² Там же. – С. 68.

¹³ ЦНБ ім. В. І. Вернадського АН України. – Відділ рукописів. – Ф. 3. – Од. зб. 11 158 (13).

М. І. Костомаров у Києві (1844–1847 рр.)

Висвітлюється викладацька діяльність М. І. Костомарова, його роль як ученого і політика – лідера Кирило-Мефодіївського братства. Порушується також тема кохання, яке залишило гли-

бокий слід у житті вченого і вогонь якого не згасили тяжкі роки томління у казематі Петропавлівської фортеці та на засланні.

Видатний вітчизняний учений, громадський діяч і письменник Микола Іванович Костомаров народився 4 (16) травня 1817 р. на Слобожанщині. Там в основному і сформувалися його світогляд та громадянська позиція. Після закінчення Харківського університету й здобуття наукового ступеня магістра він домігся службового призначення до Київського учбового округу. Це пояснювалося прагненням молодого дослідника, який захоплювався історією України доби Б. Хмельницького бути ближче до описуваних ним місць подій та архівів.

Наприкінці вересня 1844 р. Микола Костомаров погодився обійняти посаду викладача рівненської гімназії і поїхав до Києва вирішувати це питання з керівництвом учбового округу. Він провів тут кілька незабутніх днів, познайомився й близько зійшовся з П. О. Кулішем – на той час учителем трикласного училища на Подолі та М. О. Максимовичем – ректором Київського університету. П. Куліш, з яким вони «проговорювали» цілісні літні ночі, писав, що Костомаров приваблював його «...своїми історичними, етнографічними й політичними бесідами. Так, політичними. На початку нашого життя ми були не стільки літераторами, скільки політиками, і ця обставина згубила багато кращих літ»¹.

13 жовтня М. І. Костомаров приступив до виконання обов'язків у рівненській гімназії. В написаному власноручно нарисі свого життя призначеному для опублікування в періодичному виданні «Русский художественный листок» (1860 р.), Микола Іванович оповів про це так: «Доля перенесла його (Костомарова. – Ю. П.) на Волинь, де він старанно вивчав тамтешню народність і зібрав значну кількість пісень з яких багато було надруковано вже в 1852 році Мордовцевим, в його малоросійському збірнику. Крім того, М. І. Костомаров займався огляданням місцевостей, ознаменованих подіями з епохи Хмельницького, історію якої він почав писати з 1844 року»².

Певні свідчення і цікаві подробиці з життя М. І. Костомарова на Волині відобразилися в його листуванні тих часів. Етнографу і критику К. М. Сементовському (псевдонім – Калайденський) наприкінці 1844 р. Микола Іванович, зокрема, писав: «Він (помічник попечителя Київського учбового округу М. В. Юзефович. – Ю. П.) обіцявся перевести мене до Києва»³. 2 серпня 1845 р. директор

рівненської гімназії Петров одержав від Юзефовича повідомлення за № 4014 від 31 липня 1845 р. про переведення Костомарова на вакансію старшого учителя історії до 1-ої гімназії. Рішення було прийнято 28 червня 1845 р.⁴

Наприкінці літа 1845 р. М. І. Костомаров оселився в Києві. Близько місяця він прожив у районі Старого міста. Потім, познайомившись з О. В. Марковичем, випускником університету (майбутнім українським етнографом і фольклористом), він найняв з ним квартиру із садом поблизу Хрещатики. 1-го лютого 1846 р. до Києва переїхала мати М. І. Костомарова Тетяна Петрівна, з якою, за свідченням одного з його учнів, Микола Іванович жив «на Хрещатику, поблизу Бібіковського бульвару і займав флігель на 4 кімнати, з 3 вікнами на вулицю»⁵. Сам Микола Іванович у листі М. І. Семевському повідомляв, що навесні 1846 р. він жив на Хрещатику, «на розі Бессарабської площі, в будинку Сухоставського»⁶.

Цьому передувала поїздка М. І. Костомарова в грудні 1845 р. до рідних місць (Юрасівки) для продажу маєтку, після чого він «попрощався із закутком, який вважав своїм багато років, і відправився на поштових через Харків до Києва»⁷. Тоді Костомаров деякий час проживав у готелі на Хрещатику, а опісля на квартирі у М. І. Гулака – відомого діяча Кирило-Мефодіївського братства, з яким вони навчалися сербської мови. До них часто приходив їхній спільний знайомий В. М. Білозерський, а потім О. В. Маркович – також майбутні кирило-мефодіївці. М. І. Костомаров відзначав, що їхні дружні бесіди зверталися найчастіше до ідеї слов'янської взаємності. Саме в той час у тому ж готелі, де раніше мешкав М. І. Костомаров, квартирував Тарас Григорович Шевченко, котрий приїхав тоді з Петербурга на Україну «з наміром притулитися тут і знайти собі посаду». Микола Іванович писав: «Дізнавшись про нього, я познайомився з ним і з першого ж разу зблизився. Тоді була найдіяльніша пора для його таланту, апогей його духовної сили. Я з ним бачився часто, захоплювався його творами, з яких багато, ще невиданих, він давав мені в рукописах. Нерідко ми просиджували з ним довгі вечори до глибокої ночі, а з настанням весни часто сходилися в невеликому садку Сухоставських, який мав чисто малоросійський характер: він був засаджений переважно вишнями; було там і кілька дуплянок бджіл, які тішили нас своїм дзигчанням»⁸.

Микола Іванович продовжив учительування на посаді викладача історії відомої 1-ої чоловічої київської гімназії, куди був пере-

ведений 4 серпня 1845 р.⁹ Водночас із серпня того ж року він почав читати загальну і руську історію в жіночому Зразковому пансіоні Л. Й. Де-Мельян, чоловік якої Пилип Де-Мельян був рідним братом діяча Великої французької революції Робесп'єра і під вигаданим прізвиськом після втечі з Парижа проживав у Росії до самої смерті. Крім того, Микола Костомаров давав уроки в дівочому пансіоні пані Залеської – вдови відомого польського поета Б. Залеського.

Видатний вітчизняний живописець М. М. Ге, колишній учень 1-ої київської гімназії, в своїх споминах про цей заклад 40-х років серед найулюбленіших учителів називає ім'я М. І. Костомарова. Не було жодного учня, писав він, котрий би не слухав його розповідей з руської історії. Уроки Миколи Івановича були духовними святами. На них усі чекали: «Враження було таке, що вчитель Личиченко, який прийшов на його місце, у нас в останньому класі протягом усього року не читав історії, а читав російських авторів, сказавши, що після Костомарова він не буде читати нам історії. Таке ж враження він справляв і в жіночому пансіоні, і потім в університеті»¹⁰.

Дружина М. І. Костомарова Аліна Леонтіївна, колишня вихованка пансіону Де-Мельян, також згадувала, що його перша лекція відбулася у цьому закладі 1-го серпня 1845 р. Тоді, за її словами, він «покорив своїх юних слухачок силою і жвавістю свого викладу; та оскільки більшість становили такі ж 14–15-річні пустунки, якою була я в той час, то ми ще не могли одразу проіннятися повагою до розумової висоти «нового учителя» й оцінити його обдарування... Блондин, зі свіжим обличчям, красивим, тонким носом, ледь помітно задертим, з прекрасними вустами, з-під яких під час читання виднілися подеколи бездоганної чистоти й білизни зуби, з розумними очима й симпатичною посмішкою – Микола Іванович був дуже непоганий із себе, незважаючи на те, що на лобі і навіть на носі мав невеликі віспинки... Цікавість його лекцій і самий спосіб читання викликали дедалі більші до нього симпатії і повагу слухачок... Ми непомітно полюбили Миколу Івановича і якось інстинктивно зрозуміли, чому наші класні дами і деякі з учителів називали його новим світилом науки»¹¹.

Як свідчать архівні матеріали, і зокрема «Справа Ради імператорського університету св. Володимира», шлях Миколи Івановича Костомарова до професури в Києві був тяжким і тривалим. Слід

враховувати, що це питання порушувалося ще на початку 1846 р.¹² Відтак 28 травня ректор університету ординарний професор астрології В. Ф. Федоров звернувся до Ради університету з таким відношенням: «Живо пам'ятаючи втрату одного з наших співробітників на ниві освіти юнацтва і саме – втрату п. Домбровського, який викладав в університеті св. Володимира руську історію, і, зважаючи на важливість предмета, який викладався п. Домбровським, не смію не бажати, щоб на місце, звільнене в університеті св. Володимира кончиною п. Домбровського, обраний був, наскільки це можливо скоро, новий, який користується законним правом, достойний і здібний викладач руської історії. Заохочуваний цим, за бажанням, що викликається моїм обов'язком, беру сміливість рекомендувати Раді університету св. Володимира викладачем руської історії п. магістра Костомарова, що є нині учителем при 1-й київській гімназії. Благородство характеру й справді моральні якості п. Костомарова мені відомі, частково з мого особистого з ним знайомства, переважно ж з рекомендацій мужів, гідних глибокої поваги і крайньої довіри. Якщо не кожному з пп. членів Ради відомі вчені достоїнства п. Костомарова, – то осмілююсь найпокірніше просити Раду розглянути докладене при цьому міркування, за яким п. Костомарова удостоєно Харківським університетом ступеня магістра. Якщо ж Раді забажається переконатися в здатності пана Костомарова викладати руську історію, то хай благоволить Рада запросити п. Костомарова прочитати в присутності Ради лекцію про якусь галузь руської історії»¹³. За свідченням попечителя Київського учбового округу О. С. Траскіна, він упевнився з творів Костомарова та з прочитаної ним у присутності членів Ради університету пробної лекції «Виклад історії руських слов'ян від найдавніших часів до утворення Гуннської держави» як в «обширності історичних знань його, у вірності погляду на факти, глибокості розумінь і самостійності міркувань, так і в чудовій здібності висловлювати свої думки чітко, послідовно і ясно»¹⁴.

4 червня 1846 р. на засіданні Ради університету йшлося про балотування М. І. Костомарова на посаду ад'юнкта по кафедрі руської історії. В архівах зберігся протокол його результатів, який засвідчує, що Микола Іванович одержав 16 виборчих бюлетенів «за» і жодного – «проти»¹⁵. Із серпня він приступив до виконання безпосередніх обов'язків професора кафедри руської історії. Це підтверджує лист з канцелярії округу за № 4604 від 19 серпня

1846 р. до Ради університету, який, до речі, також перепроводжував диплом М. І. Костомарова на ступінь магістра. На листі є його власноручна розписка про одержання диплома¹⁶. Микола Іванович неодноразово відзначав, що це був один з найсвітліших і пам'ятних днів у його житті – початок його короткочасної професорської кар'єри.

В «Автобіографії» вченого є свідчення про те, що через день чи два після його обрання на кафедру університету він «переїхав на іншу квартиру, в Старе місто, на Рейтарську вулицю і, залишивши в ній свою матінку, відправився на поштових в Одесу з метою морського купання». Після повернення до Києва, Микола Іванович, прочитавши вступну лекцію в університеті, зайнявся підготовкою інших лекцій. Крім того, іноді він брався «за Богдана Хмельницького», доповнюючи вже написаний текст монографії деякими джерелами, які відшукав в університетській бібліотеці. Про педагогічну діяльність Костомарова можна скласти певне уявлення з його мемуарів. «Разом з гімназичними уроками покинув я свої уроки в пансіонах, залишивши за собою тільки один з уроків у Зразковому пансіоні пані Де-Мельян. Натомість професор Іванишев, що був водночас інспектором Інституту шляхетних дівчат, умовив мене читати дві лекції в цьому закладі, на що я з великим небажанням згодився»¹⁷.

Наприкінці 1846 р. М. І. Костомаров почав викладати руську історію в Київському інституті шляхетних дівчат. В той період він, як і раніше, займався головним чином підготовкою до лекцій, а також продовжував писати монографічну працю «Богдан Хмельницький», готував до видання оригінальну розвідку «Слов'янська міфологія», яка вийшла наступного року у Києві старослов'янським кирилівським шрифтом, та літопис С. В. Величка. «Слов'янська міфологія» оригінальна не тільки своєю тематикою, а й тим, що створена на основі лекцій, котрі читалися Миколою Івановичем в університеті. До речі, згодом, перебуваючи на засланні, М. І. Костомаров дуже хвилювався за її долю, за його визначенням, «найнещаснішого творіння, яке коли-небудь з'являлося в руському друкованому світі». В листі до М. В. Юзефовича від 30 лютого 1849 р. із Саратова, зокрема, писав: «Удостойте його (згаданий твір. – Ю. П.) честі здобути Вашу прихильність і даруйте йому хід: я ж охоче жертвую всі, без винятку, гроші, які через продаж виручені будуть, на користь бібліотеки Імператорського універси-

тету св. Володимира і благаю не позбавляти мене утіхи прийняттям такої жертви»¹⁸.

Крім історії, в цій праці розкривається поступ у поглядах М. І. Костомарова на етнографію: натомість механічного висувається ідея про природне походження міфів у психологічному процесі народного життя. Таким чином, як в історичні, так і в етнографічні твори вченого увійшла глибокою внутрішньою підвалиною думка про народне життя та його історичну долю, котра і становить характерну особливість і найголовніше досягнення історіографічної діяльності М. І. Костомарова. Звичайно, шкода, що він не написав спеціальної праці про свою історичну концепцію, але її можна простежити в самих його творах. Деяке пояснення він їй дав, як слушно відзначив О. М. Пипін, у науковій розвідці «Про відношення руської історії до географії та етнографії»¹⁹. В ній, зокрема, М. І. Костомаров виразно виклав своє історичне кредо, що засвідчує зародження нового напрямку в історіографії: мета історії – студіювати життя і людей. На його погляд, щоб бути істориком чи етнографом, треба головним науковим предметом обрати духовність народного життя, тоді здобутки наук будуть виходити з розуміння народного духу. «Полишаючи на боці цей романтичний привид «народного духу», – писав академік М. С. Грушевський з приводу цього постулату М. І. Костомарова, – що зводив потім не раз на бездоріжжя «фантазії і ненаукових натягань роботи дослідників, – таке ставлення історичної проблеми було великим кроком наперед в порівнянні з старою історіографією, воно завдавало смерть її антикварному характерові»²⁰.

Перебування М. І. Костомарова в Києві, хоч і короткочасне, позначене також його участю в роботі Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, яка збирала й видавала історичні матеріали. Уже в 30-х роках в Україні були люди, що за певними традиціями виявляли й досліджували історичні пам'ятки. До них належали такі відомі вчені, як М. О. Максимович, професор права М. Д. Іванишев та ін. До участі в роботі Комісія постаралася зібрати якнайбільше наукових і культурних сил, зокрема закликала П. Куліша, П. Лукашевича, А. Метлинського, Д. Зубрицького. З 1845 р. у її роботі брав участь Т. Г. Шевченко. М. І. Костомаров став членом-співробітником цієї комісії в 1846 р. Його праця в ній розпочалася підготовкою до видання літопису С. Величка, який передав комісії

професор Московського університету М. П. Погодін. Однак до цього не дійшло через арешт М. І. Костомарова.

Значний інтерес становить малознана наукова праця М. І. Костомарова тих часів «Думки про історію Малоросії», що була опублікована без підпису лише з приміткою «Повідомлено з Києва» в журналі «Библиотека для чтения». Це майже єдиний в його науковій спадщині твір, який найменше від інших привертав до себе увагу дослідників. Тим часом у ньому вперше в українській історіографії докладно з'ясовувалося значення українського козацтва як явища, органічно пов'язаного з відповідними традиціями й соціальними умовами історичного процесу на Україні тощо. Зокрема, на думку дослідника, «козаки, настільки близькі до селян і за походженням, і за мовою, і за вірою, стали для останніх зразком вільного руського народу, так що зробитися вільним для селянина означало зробитися козаком»²¹. До цього в суспільстві були поширені думки про азіатське походження козацтва та про руїну українського життя після нашествия монголів. Наприклад, в «Історії Нової Січі або останнього коша Запорізького» (Одеса, 1846) А. О. Скальковського козацьке військо порівнювалося з яничарським чи з мамелюками єгипетськими тощо. Тому наукова розвідка М. І. Костомарова свідчить не тільки про генезу його власних історичних поглядів, а й, крім того, про реакцію української інтелігенції на хибні погляди.

М. І. Костомаров торкнувся у згаданій праці й ряду інших питань української історії та висловив побажання, щоб «наклепи на козаків і Малоросію розсіялися від світла історичного знання»²². В цьому зв'язку він покладав великі надії на Тимчасову комісію для розгляду давніх актів, підкресливши, що видання, заплановані нею, – «явище надзвичайно цінне в даному відношенні»²³. Не менш важливі думки висловив учений і щодо змісту самих актів, які публікувалися комісією, а також їхньої історичної новизни тощо. Праця М. І. Костомарова про історію України завершується такими вартими уваги словами: «Нам лишається тільки бажати, щоб комісія продовжувала свої прекрасні праці і не забарилася ознайомити нас з дальшими діяннями Хмельницького. Тоді ця знаменита епоха могла б бути розроблена як слід і ожити під пером вправного історика-художника, а ця епоха гідна митецького пензля»²⁴.

І ще про одне у зв'язку із згаданою працею. В літературі протягом десятиліть дискутується питання про авторство програмних

документів Кирило-Мефодіївського братства, у тому числі таких, як «Книга буття українського народу» та «Статут Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія». На наш погляд, «Думки про історію Малоросії», крім усього іншого, яскраво засвідчують безпосередню причетність М. І. Костомарова до створення «Книги...» й «Статуту...». Доказом цього можуть слугувати його роздуми у згаданій праці про відоме правило «Мета висвітлює засоби», про ключові питання історії України, а також мова праці тощо. Історик О. Грушевський мав рацію, коли охарактеризував «Думки про історію Малоросії» як «сторінку з життя української інтелігенції соколових років»²⁵.

У мемуарах М. І. Костомарова коротко, але яскраво й дуже докладно описано його особисте життя в Києві. Звичайно, ліпше за нього розповісти про цю особливу сторінку біографії історика важко. Тож звернемося до оповіді самого Миколи Івановича: «Лютого 13-го я заручився з дівцею Аліною Леонтіївною Крагельською, яку знав ще в пансіоні пані Де-Мельян, де викладав з 1845 року. Після виходу її з пансіону побачився я з нею і познайомився з її матір'ю в Одесі, куди влітку їздив купатися в 1846 році, а після повернення до Києва деякий час відвідував їхній дім, зблизився і взяв її краще. Весілля наше призначене було після Великдня у Хомину неділю, 30-го березня 1847 року. ...Вважаючи колишню свою квартиру тісною і незручною для майбутнього сімейного життя, я перейшов на іншу на Старому ж місті, у дім Моньки, поблизу Андріївської церкви. Квартира ця відзначалася пречудовим краєвидом; з галереї відкривався прекрасний пейзаж; внизу розстилався Поділ, далі – світла смуга Дніпра, а за нею – обширна панорама луків та лісів. Дім цей, дерев'яний, був тількино відбудований. Наступив Великдень. Весна була тієї пори рання: Благовіщення припадало на вівторок Пасхи, і уже в той час можна було ходити в одних сюртуках; луки зеленіли, розвивалися верби, наближався день мого весілля, і я до нього готувався, не підозрюючи, що над мою голову збирається хмара, з якої мав спостигти мене удар»²⁶.

Йдеться про арешт М. І. Костомарова у зв'язку з його політичною діяльністю в колі інтелігенції, частина якої ввійшла до створеного у Києві в середині 40-х років ХІХ ст. Кирило-Мефодіївського братства (друга рівнозначна назва – Кирило-Мефодіївське товариство. – *Ю. П.*). Основними фундаторами цієї революційної органі-

зації були М. І. Костомаров, чиновник М. І. Гулак та випускник університету св. Володимира В. М. Білозерський. Письменник, редактор-видавець «Живописного обозрения» П. М. Полевой пригадував, що на нього справила велике враження розповідь Костомарова про те, як він її створював і тоді «задумав скріпити зв'язок між членами союзу урочистою клятвою; для виголошення цієї клятви пробрався таємно вночі, разом з трьома іншими особами, в Софійський собор»²⁷. Першими членами товариства Кирила і Мефодія стали Т. Г. Шевченко, П. О. Куліш, учитель Д. П. Пильчиков, декілька студентів, в тому числі Г. Л. Андрузький, О. В. Маркович й О. О. Навроцький, а також поміщик М. І. Савич та інші.

То була знаменна і водночас трагічна у житті М. І. Костомарова пора, яка зумовила усю його подальшу долю. Наприкінці 1845 р. – на початку 1846 р. він разом з найближчими друзями-однодумцями наважився заснувати таємне антисамодержавне товариство, головною метою якого було загальне знищення кріпосного права і рабства, встановлення федеративного устрою суспільного життя слов'янських націй. Товариство мислилося як слов'янське й до нього могли залучатися діячі й з-поза меж України. Є велика частка правди в словах друга дитинства Миколи Костомарова вихователя Олександрівського ліцею Ф. К. Неслуховського про те, що думка про «заснування товариства Кирила і Мефодія, як сили, здатної об'єднати слов'ян» уперше з'явилася у М. І. Костомарова²⁸. «Мимо нашої волі, – відзначав Костомаров у своїх мемуарах, – почав нам уявлятися федеративний лад, як найщасливіший плин суспільного життя слов'янських націй. Ми почали уявляти всі слов'янські народи об'єднаними між собою в федерації, подібно до давніх грецьких республік, або Сполучених Штатів Північної Америки, з тим, щоб усі перебували в міцному зв'язку між собою, але кожна зберігала свято свою окрему автономію»²⁹. Автор мемуарів також повідомив, а це, в свою чергу, підтверджують нещодавно опубліковані документи і матеріали слідчої справи Кирило-Мефодіївського товариства, що відповідно до зазначеної вище мети «з'явилася думка створити товариство», і він склав «статут такого товариства»³⁰.

Крім того, М. І. Костомарову належить авторство найважливішого програмного твору заснованого братства – «Книги буття українського народу», що нині вже майже не викликає сумнівів і заперечень з огляду на опубліковані джерела. Щодо цього є

відповідні свідчення не тільки самого М. І. Костомарова, а й дослідників даного питання, у тому числі М. С. Грушевського, М. С. Возняка, П. А. Зайончковського та ін.³¹

На авторство також вказують і мова даного твору, і його зміст. Відомий літературознавець М. С. Возняк у передньому слові до публікації «Книги буття» в 1921 р. відзначив, що саме Костомаров полишив нам цей історичний документ, з якого широкий загал українського народу може ґрунтовно ознайомитися з ідеями Кирило-Мефодіївського братства. На думку М. Возняка, те, що було «паскудством для царського уряду», залишиться назавжди «незів'ялим квітом в історії визвольного українського руху», і ні історик літератури, ні автор політичної історії України не лишить без уваги цього твору Костомарова з 1846 р., написаного під свіжим враженням «познайомлення з Шевченком, його нецензурними політичними поемами й під впливом розмов з Генієм»³².

Зміст згаданих вище джерел з історії Кирило-Мефодіївського братства показує, що вони пройняті великим революційним духом, звичайно, враховуючи час їхнього створення. Серед головних ідей Статуту слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія є такі: «1. Приймаємо, що духовне і політичне з'єднання слов'ян є істинним їх призначенням, до якого вони мають прагнути. ...3. Приймаємо, що кожне плем'я (читай: слов'янська нація. – *Ю. П.*) повинно мати правління народне і дотримуватися цілковитої рівності співгромадян за їх народженням, християнським віросповіданням і станом». Тому лише здивування може викликати твердження деяких дослідників про те, що «пропонований Костомаровим федеративний устрій держави не передбачає корінних соціальних змін»³³. Серед головних правил товариства є таке: «Суспільство буде старатися заздалегідь про викоренення рабства і будь-якого приниження нижчих класів, так само як і про повсюдне поширення грамотності»³⁴. Зрештою, «Книга буття українського народу» пропагує вже зовсім незвичну для російської тогочасної дійсності модель державного і суспільного устрою, в якому Україна «буде непідлеглою Річчю Посполитою (тобто республікою. – *Ю. П.*) в союзі слов'янським» і не залишиться «ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні кріпака, ні холопа – ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у хорутан, ні у сербів, ні у болгар»³⁵.

Так само відзначаються своїм демократизмом і революційним змістом відозви «Брати українці» (написана М. І. Костомаровим) та «Брати великоросіяни і поляки» й інші твори кирило-мефодіївців, у тому числі й художні. Передусім йдеться про поезії Тараса Шевченка. Хоч заслуговують на увагу і вірші Миколи Костомарова. Серед них, зокрема такі, як «Діти слави, діти слави, час ваш наступає» та чотиривірш про Новгород, котрі були вилучені в нього під час обшуку 28 березня 1847 р. і які, безперечно, є справжньою поезією.

Цікаво, що М. І. Стороженко, який одним з перших опублікував вірш «Діти слави, діти слави, час ваш наступає» в журналі «Киевская старина» (1897, № 10) під назвою «Слов'янам», вважав автором його Т. Г. Шевченка.

На думку визначного українського історика і політичного діяча М. С. Грушевського, в «Книзі буття» з великою силою і прозорою висловлено основне кредо Костомарова: «Автократизм і класовий лад мусять бути знищені! Царство і аристократизм викривляють життя суспільності в самих основах, і суспільність не може відродитись, поки не звільниться від їх». У своїй праці «Костомаров і новітня Україна» М. С. Грушевський докладно цитує згаданий вище твір. «Я вважав потрібним вибрати ці тексти, – зазначає він при цьому, – щоб ясніш представити, який революційний зміст був вміщений в побожну християнську форму сього твору, – скільки революційного запалу вложив молодий київський ад'юнкт, і яке дійсно пророче провидіння виявив в нім»³⁶.

Не можна лишити поза увагою того, що вступ Т. Г. Шевченка до товариства справив на його членів великий революціонізуючий вплив. М. І. Костомаров у мемуарах згадує, що коли він повідомив Тарасу Григоровичу про існування братства, той одразу ж виявив готовність пристати до нього, але поставився до його ідей з великим запалом і крайньою нетерпимістю. Це послужило приводом до багатьох суперечок між ними. Наведені тут думки М. І. Костомарова з часом були витлумачені деякими дослідниками на доказ гострих ідейних суперечностей, які буцімто існували між Шевченком і Костомаровим та серед кирило-мефодіївців взагалі³⁷. Навіть у найновіших виданнях можна прочитати, що заклики до повалення самодержавства й скасування кріпосного права, крім Т. Г. Шевченка, були ближчими М. І. Гулаку, О. О. Навроцькому й І. Я. Посяді, ніж М. І. Костомарову – прихильнику ліберальних поглядів. Досі

не спростовано й тезу про «дві тенденції» або «два крила» в товаристві (революційно-демократичне і ліберально-буржуазне), що була поширена в літературі минулих років³⁸. Ця теза, яку Є. П. Кирилюк та інші вчені заперечували ще в 40-х роках, набула особливого застосування після опублікування в 1947 р. сумнозвісних рішень ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У з питань історії, літератури й мистецтва. Тоді безапеляційно стверджувалося, що «всередині братства були серйозні суперечності і йшла ідейна боротьба»³⁹. Проте різноманітні матеріали свідчать, що між його визначними членами не існувало і не сталося не тільки серйозних, а й найменших розходжень. Навпаки, вони заприятелювали на все життя.

Творчість поета-революціонера Т. Г. Шевченка, безперечно, дуже вплинула на світогляд М. І. Костомарова, зміст програмних документів та на діяльність Кирило-Мефодіївського братства. Так само як і демократичного спрямування наукові студії з історії України М. І. Костомарова тих часів виявилися аж ніяк не безслідними для Тараса Григоровича. Примітно, що під час слідства у Петербурзі генерал Л. В. Дубельт говорив з приводу університетських лекцій М. І. Костомарова: «А ваші лекції, мій добрий друже, – гарні?! – бач які забріхувальні ідеї! Читали б їм (студентам) граматику та арифметику, а то занесли їм які премудрості!»⁴⁰. Серед «премудростей», напевно, малає на увазі й концепція історії України М. І. Костомарова, тобто протиставлення московсько-династичній схемі східного слов'янства схеми, продиктованої реальними взаєминами східнослов'янських народностей. Започаткована М. О. Максимовичем й розвинута, за словами М. С. Грушевського, Костомаровим, Антоновичем і Драгомановим, вона була покладена в основу найбільшої історіографічної праці про український народ – багатотомної «Історії України-Руси», котра ввійшла до скарбниці світової історіографії.

Постає запитання, як співвіднести те, що за своїми творами М. І. Костомаров – демократ, а за визначенням окремих коментаторів та ряду енциклопедичних видань – консерватор, основоположник українського буржуазного націоналізму, обмежений ліберал, автор так званої концепції про «безкласовість» і «безбуржуазність» української нації? Відповідь на нього може бути тільки одна, якщо, звичайно, дане явище розглядати в його часовому та просторовому аспектах. Це не відповідає дійсності. З цією фальсифікацією пов'язаний також і штучний поділ кирило-мефодіївців

на революціонерів-демократів та буржуазних-лібералів, а також вигадка про два крила (дві тенденції) в цьому товаристві. Звідси йшло протиставлення, наприклад, світоглядів М. І. Костомарова і М. І. Гулака та позицій цих діячів на слідстві і таке інше. Не можна не визнати, що був час, коли багатьма ці вигадані твердження сприймалися на віру. Але ґрунтовне вивчення матеріалів слідчої справи Кирило-Мефодіївського товариства, які доступні нині для всіх, спростовує усі вищезазначені штучні побудови. До речі, слідчі справи М. І. Гулака та М. І. Костомарова опубліковані в одному томі, їх легко зіставити. Кожен може упевнитись, що між ними не було принципових ідеологічних розбіжностей. Обидва вони є демократами з певними особливостями в їхньому світогляді. Тому немає ніяких підстав розрізняти їхню роль у змаганнях за національно-демократичні перетворення.

Й ще про одне. По-людському слід підійти і до розуміння мотивів поведінки М. І. Костомарова на слідстві у III відділі в справі таємного антисамодержавного товариства, коли він намагався полегшити лиху долю своїх товаришів і приховував його справжні цілі. В листі М. І. Костомарова до видавця «Колокола» О. І. Герцена вичерпно роз'яснюється, що під час слідства товариство було зображене «в скільки можливо вибачному світлі», хоч цей безглуздий вимисел і «суперечив усьому, що містилося в паперах арештованих». Справжня ж ідея була прибрана «в світлу форму федеративного союзу слов'ян, де б кожна народність зберігала свої особливості при всезагальній особистій і суспільній свободі»⁴¹.

Позиція, яку М. І. Костомаров зайняв на слідстві, була підтримана, за свідченням архівних документів, усіма членами товариства. Проте ще й досі вважається, що М. І. Гулак залишився при власній думці. Однак з матеріалів слідчої справи впливає, що М. І. Гулак дає коменданту Петропавлівської фортеці М. І. Скобелеву такі свідчення: «Показання на мене пп. Білозерського й Костомарова цілком справедливі, тобто наприкінці 1845 р. і на початку 1846 р. ми точно домовилися спільними силами сприяти якнайшвидшому об'єднанню всіх слов'янських племен під Російською державою і до поширення в них православ'я»⁴².

Варто також взяти до уваги довідку III відділення (1847 р., травень, не раніше 30. – *Ю. П.*), в якій повідомляється, що М. І. Гулак «прислав з фортеці через коменданта відверте зізнання, пояснюючи справу так, як вона пояснена Білозерським і Костомаровим,

тобто, що вони троє наприкінці 1845 р. і на початку 1846 р. становили україно-слов'янське товариство, що це товариство мало метою приєднання іноземних слов'ян до Росії і що воно передбачало діяти тільки поширенням освіти й іншими мирними засобами»⁴³. До речі, М. І. Костомаров не виключав можливості застосування такого засобу боротьби, як зброя. Зокрема, в листі П. О. Куліша від 11 вересня 1846 р., надісланому М. І. Костомарову з Петербурга, є таке зовсім недвозначне зауваження: «Постривайте! Буде, можливо, час, коли від одного звуку труб її (душі українського народу. – Ю. П.) падуть стіни і твердині, для зруйнування яких ви вважаєте необхідним зброю»⁴⁴.

Дослідник М. Антонович (Монреаль) в рецензії на книгу автора цієї статті «Історичні погляди М. І. Костомарова» відзначив, що знайдені листи М. Гулака до Костомарова, принаймні періоду 1870-х років, раз і назавжди спростовують «фантастичні спомини про те, що ніби Гулак ніколи не простив Костомарову його поведінки на слідстві»⁴⁵.

Замислимося над тим, чи варто було закидати М. І. Костомарову, котрий в часи, коли ще була на пам'яті смертельна розправа царського уряду над декабристами у тій же Петропавлівській фортеці, те, що він намагався врятувати від убивства себе й своїх товаришів? Гадаємо, ні. У безцензурній зарубіжній пресі М. І. Костомаров у цьому зв'язку писав, що «свіжоспечені державні злочинці, хоча й дістали покарання, але розчинене батьківським милосердям»⁴⁶. Певно, як в минулому, так і сьогодні, доцільніше було б з пошаною поставитися до визначних кирило-мефодіївців, котрі залишилися жити і збагатили нашу національну культуру неоціненними творами.

Повторюємо, все сказане вище в жодному разі не заперечує особливої ролі і виняткового впливу на кирило-мефодіївців Тараса Григоровича Шевченка. Не випадково під час арешту у М. І. Костомарова разом з іншими паперами й речами були вилучені «Кобзар» та написаний польськими літерами рукопис «Кобзаря» в оправі. У листі М. І. Костомарова (1880 р.) до редактора-видавця «Русской старины» М. І. Семейського є цікаві спомини про його зустрічі з Шевченком у Києві в 1846 р. Зокрема, Микола Іванович пише: «Шевченко приніс із собою в кишені зошит своїх ніде ще не надрукованих віршів, читав їх, довів мене до повного захвату і залишив свої твори у мене. В той час усю мою душу заповонила

ідея слов'янської взаємності, спілкування духовного народів слов'янського племені, і коли я завів розмову з ним з цього питання, то почув від нього найпалкіше співчуття і це найбільше зблизило мене з Тарасом Григоровичем»⁴⁷.

Заслуговує на увагу й глибше осмислення федералістська концепція кирило-мефодіївця Костомарова, пропаганда якої перебувала в найтіснішому ідеологічному зв'язку з критикою абсолютизму і централізму, боротьбою за республіку Україну у складі вільної федерації земель. У споминах Миколи Івановича відзначається, що Кирило-Мефодіївське товариство мало на меті «поширення ідеї слов'янської взаємності і майбутньої федерації слов'янських народів на основі повної свободи і автономії народностей»⁴⁸.

Там же є також свідчення про те, що 25 грудня 1846 р. було «роковим днем» для членів товариства. В цьому зв'язку М. І. Костомаров писав: «Зібрались ми на квартирі Гулака; був і Савич. Шевченко і я гарячкували, мріяли про те, як розростеться товариство; Шевченко, як звичайно, висловлювався не зовсім цензурно про існуючий порядок. Тим часом, за стіною сидів якийсь Петров і записував усе, що говорилося; цей Петров зблизився з Гулаком, втерся в його довір'я і, дізнавшись остаточно про всі подробиці й план товариства, написав донос до III відділення. Після цього ми ще прожили спокійно понад три місяці»⁴⁹.

То був час активного розвитку українського національного руху, який, базуючись на яскраво вираженій федералістській концепції, мав революційний характер. Ідеї федералізму, які розвинув та пропагував М. І. Костомаров і які знайшли ґрунтовне відбиття в програмі заснованого ним з однодумцями таємного політичного товариства, мали прогресивний характер, були близькими для східнослов'янських народів. І немає ніяких підстав ототожнювати демократичний федералізм М. І. Костомарова з іншими його різновидностями, зокрема з національно-державним. Федералістська концепція згодом дістала якнайширше відбиття в монографіях і дослідженнях вченого. Отже, можна сказати, що до класичної історії він прийшов від політики. Тому М. І. Костомарова й називають першим великим істориком-федералістом. Таким чином, Микола Іванович був прибічником загальнослов'янської федерації і демократизації Росії, маніфестував у ній права українського народу. Його ідея панславізму ґрунтується не на зверхності однієї народності над іншими, а на їх рівноправності і внутрішній

свободі. Навіть у зарубіжній пресі тих часів справа Костомарова і його друзів зображувалась як «панславистська агітація»⁵⁰. На думку О. С. Грушевського, федеративний устрій та усвідомлення нагальності радикальних реформ «різко відрізняють українських слов'янофілів Кирило-Методіївського гуртка від московських слов'янофілів»⁵¹.

У період активної педагогічної, наукової і, звичайно, громадської діяльності в Києві Костомаров прийняв рішення одружитися з Аліною Крагельською. 14 березня 1847 р. він звернувся до Ради університету з таким проханням: «Маючи намір взяти законний шлюб з донькою покійного полковника Леона Крагельського, дівцею Аліною-Розалією Крагельською, уклінно прошу Раду імператорського університету св. Володимира дати мені законний дозвіл начальства»⁵². З цього ж приводу в листі до М. О. Максимовича 13 березня він писав: «Я б приїхав до вас у Прохорівку, але зайнятий важливою справою, а саме – я одружуюсь і хотів би бачити вас на такій багатозначній події мого приватного життя»⁵³. Проте напередодні вінчання, тобто 28 березня, за доносом студента О. М. Петрова М. І. Костомарова, а згодом і Т. Г. Шевченка, котрий приїхав до Києва на його весілля, та інших учасників Кирило-Методіївського братства заарештували і відправили до Петербурга на слідство у III відділ. Під час арешту Миколи Івановича жандармський полковник Білоусов помітив на його столі номер старої газети, в якому був надрукований матеріал про суд над декабристами. Поглянувши на неї, він, як свідчить М. І. Костомаров, мовив: «Одразу видно, чим займається»⁵⁴.

Молоді зустрілися знову лише через багато років – у 1870-му, якщо не брати до уваги їх короткочасне побачення у Петропавловській фортеці. Коли Аліна приїхала до Петербурга, щоб довідатись про місцезнаходження свого нареченого й побачитись з ним, помічник шефа жандармів III відділу царської канцелярії генерал Л. В. Дубельт зауважив, що їй «залишається одне – почекати, поки не переведуть злочинця до Петропавловської фортеці, куди його, за великим милосердям Государя, буде заточено замість шибениці, яку заслужив»⁵⁵.

Кирило-методіївці дістали різну міру покарання. М. І. Костомарова на рік було ув'язнено у Петропавловській фортеці. Там в Олексіївському рavelіні він перебував з 30 травня 1847 р. у камері 6

(за іншими свідченнями – 7). Згодом його вислали до Саратова із забороною «служити по науковій лінії», де він перебував з червня 1848 р. по грудень 1855 р. Царський уряд вважав, що осіб, причетних до справи цього товариства, слід піддати покаранню «без суду, але, не зберігаючи в таємниці рішення справи, щоб усім відомо було, яку долю приготували собі ті, які займалися слов'янством у душі, противному нашому уряду, і навіть відвернути інших слов'янофілів від подібного напрямку»⁵⁶. Не був забутий Миколою I і донощик студент Петров, якому достроково присудили звання дійсного студента та виділили грошову нагороду.

Микола Іванович пригадував, що коли після останньої очної ставки арештованих кирило-мефодіївців розводили по камерах, Т. Г. Шевченко, прощаючись з ним, сказав: «Не журись, Миколо, ще колись будемо укупі добре жити»⁵⁷. Ці слова справді виявилися пророчими. Останній період свого життя звільнений поет часто бачився у Петербурзі з Миколою Костомаровим.

Так драматично скінчився період перебування М. І. Костомарова у Києві. Проте суворі випробування не зламали волі й сили його духу. Дальші сторінки життя вченого пов'язані переважно із Санкт-Петербургом і Саратовом.

¹ Куліш П. Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове // Новь. – 1885. – № 13. – С. 63.

² Николай Иванович Костомаров в 1817–1860 гг. // Русская старина. – 1891. – № 2. – С. 488.

³ Міяковський В. Костомаров у Рівному // Україна. – 1925. – Кн. 3. – С. 46.

⁴ Стороженко Н. В. Н. И. Костомаров в Киевской 1-ой гимназии // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – 1911. – Кн. 22. – С. 3.

⁵ К памяти Н. И. Костомарова // Газета А. Гатцука. – 1886. – 5 мая.

⁶ Письмо Н. И. Костомарова к издателю-редактору «Русской старины» М. И. Семевскому // Русская старина. – 1880. – № 3. – С. 597.

⁷ Автобиография И. И. Костомарова. – М., 1922. – С. 186.

⁸ Там же. – С. 139.

⁹ Попов А. И. Н. И. Костомаров – преподаватель ровенской гимназии // Ист. вестник. – 1917. – № 3. – С. 723.

¹⁰ Ге Н. Киевская первая гимназия в сороковых годах: Сб. в пользу недостаточных студентов университета св. Владимира. – СПб., 1895. – С. 59.

¹¹ Автобиография Н. И. Костомарова. – С. 16.

¹² Київ. міськ. держ. арх., ф. 16, оп. 285, спр. 92, арк. 1 (далі – КМДА).

¹³ Там же, ф. 16, оп. 285, спр. 92, арк. 2, 14.

¹⁴ Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. – К., 1990. – Т. 1. – С. 243.

- ¹⁵ КМДА, ф. 16, оп. 285, спр. 92, арк. 4.
- ¹⁶ Там же, арк. 7.
- ¹⁷ Автобіографія Н. І. Костомарова. – С. 191.
- ¹⁸ Центр. держ. іст. арх. у м. Києві, ф. 873, оп. 1, спр. 29, арк. 1.
- ¹⁹ Пыпин А. Обзор малорусской этнографии. III. – Н. И. Костомаров // Вестник Европы. – 1885. – № 10. – С. 796.
- ²⁰ Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров // Літературно-науковий вісник. – 1910. – Т. 50. – С. 217.
- ²¹ [Костомаров Н. І.] Мысли об истории Малороссии // Библиотека для чтения. – 1846. – № 9. – С. 30.
- ²² Там же. – С. 35.
- ²³ Там же.
- ²⁴ Там же. – С. 42.
- ²⁵ Грушевський О. Маловідома стаття Костомарова з 1846 р. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – 1907. – № 5. – С. 164.
- ²⁶ Автобіографія Н. І. Костомарова. – С. 197.
- ²⁷ Полевой П. Воспоминания о Н. И. Костомарове // Живописное обозрение. – 1885. – № 7. – С. 271.
- ²⁸ Николай Иванович Костомаров: (Некролог) // Исторический вестник. – 1885. – № 5. – С. 12.
- ²⁹ Автобіографія Н. І. Костомарова. – С. 188.
- ³⁰ Там же. – С. 189.
- ³¹ Зайончковский П. А. Кирилло-Мефодиевское общество, 1846–1847. – М., 1959, – С. 14.
- ³² Костомаров М. Книги битія українського народу: Із передмовою Михайла Возняка. – Львів; Київ, 1921. – С. 6.
- ³³ Євдокименко Ю. В. Критика ідейних основ українського буржуазного націоналізму. – К., 1986. – С. 26.
- ³⁴ Кирило-Мефодіївське товариство. – Т. 1. – С. 152.
- ³⁵ Там же. – С. 169.
- ³⁶ Грушевський М. Костомаров і новітня Україна // Україна. – Київ. – 1925. – № 3. – С. 5, 7.
- ³⁷ Сергієнко Г. Я. Т. Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство. – К., 1983. – С. 13, 101.
- ³⁸ Кирило-Мефодіївське товариство. – Т. 1. – С. 9.
- ³⁹ Єневич Ф. Проти формалізму в літературознавстві і літературній критиці: (З приводу «Історико-літературних нарисів» І. Стебуна) // Більшовик України. – 1948. – № 6. – С. 57.
- ⁴⁰ Автобіографія Н. І. Костомарова. – С. 200.
- ⁴¹ Письмо Н. И. Костомарова к издателю «Колокола» с предисловием М. Драгоманова. – Женева, 1885. – С. 3.
- ⁴² Кирило-Мефодіївське товариство. – Т. 1. – С. 179.
- ⁴³ Там же. – С. 185.
- ⁴⁴ Там же. – С. 265.
- ⁴⁵ Укр. історик (Нью-Йорк; Мюнхен). – 1986. – № 1–2. – С. 127.

⁴⁶ Письмо Н. И. Костомарова к издателю «Колокола» с предисловием М. Драгоманова. – С. 10.

⁴⁷ Русская старина. – 1880. – № 3. – С. 798.

⁴⁸ Автобиография Николая Ивановича Костомарова: С предисловием В. И. Семевского и примечаниями Н. А. Белозерской // Русская мысль. – 1885. – № 5. – С. 210.

⁴⁹ Там же. – С. 212.

⁵⁰ Там же.

⁵¹ Грушевський О. Нові матеріали до біографії Костомарова // Записки Українського наукового товариства в Києві. – 1908. – Кн. 1. – С. 78.

⁵² КМДА, ф. 16, оп. 286, спр. 10, арк. 3.

⁵³ Автобиография Николая Ивановича Костомарова. – С. 214.

⁵⁴ Автобиография Н. И. Костомарова. – С. 58.

⁵⁵ Данилов В. Материалы для биографии Н. И. Костомарова. – С. 7.

⁵⁶ Автобиография Н. И. Костомарова. – С. 203.

Освещается преподавательская деятельность Н. И. Костомарова, его роль как ученого и политика – лидера Кирилло-Мефодиевского братства. Затрагивается также тема любви, которая оставила глубокий след в жизни ученого и огонь которой не угасили тяжкие годы томления в каземате Петропавловской крепости и в ссылке.

Про авторство та значення твору «Книга буття українського народу»

Є переконливі докази для висновку: Миколі Івановичу Костомарову (1817–1885) належить авторство найважливішого програмного твору Кирило-Мефодіївського братства – «Книги буття українського народу». Це зараз майже не викликає сумнівів і заперечень з огляду на опубліковані джерела й відповідні свідчення не тільки самого Костомарова і його сучасників, а й дослідників даного питання (М. С. Грушевський, М. С. Возняк та ін.). Авторство М. І. Костомарова підтверджується також науковим аналізом змісту і мови твору.

Відомий літературознавець М. С. Возняк у передньому слові до публікації «Книги...» в 1921 р. підкреслив, що саме Костомаров полишив нам цей історичний документ, з якого широкий загал українського народу ґрунтовно може познайомитися з ідеями Кирило-Мефодіївського братства. На думку публікатора, те, що було «паскудством для царського уряду», залишиться назавжди «незов'язлим квітом в історії визвольного українського руху», і ні

історик літератури, ні автор політичної історії України не лишать без уваги «цього твору Костомарова з 1846 р., написаного під свіжим враженням познайомлення з Шевченком, його нецензурними політичними поемами й під впливом розмов з Генієм»¹. Слушна думка; тому що, крім іншого, «Книга...» пропагувала прогресивну модель державного і суспільного устрою, в якому Україна «буде непіддлеглою Річчу Посполитою в союзі слов'янським».

На погляд М. С. Грушевського, в «Книзі...» з незвичайною силою і прозорливістю висловлене основне сповідання Костомарова: автократизм і класовий лад мусять бути знищені! Царство і аристократизм викривлюють життя суспільності в самих основах, і суспільність не може відродитися, поки не звільниться від їх. Михайло Сергійович у своїй праці «Костомаров і новітня Україна» докладно цитує згаданий вище твір і зазначає: «Я вважав потрібним вибрати сі тексти, щоб ясніш представити, який революційний зміст був вміщений в побожну християнську форму сього твору, – скільки революційного запалу вложив молодий київський ад'юнкт, і яке дійсно пророчче провидіння виявив в нім»².

Відомо, що в останні роки життя М. І. Костомаров зустрівся у Тифлісі із соратником по Кирило-Мефодіївському братству М. І. Гулаком. Тоді, під час довгої розмови, Костомаров запитав: «Пам'ятаєш, як ти на очній ставці завіряв мене, що пред'явлений нам зошит із синього поштового паперу (ідеться про твір Костомарова. – Ю. П.) – твоє творіння?»³. Дослідник М. Антонович (Монреаль) в рецензії на монографію Ю. А. Пінчука «Исторические взгляды М. И. Костомарова» (Київ, 1984) відзначив, що заперечувати авторство Костомарова щодо твору «Книга буття українського народу» це – значить розходитися з історичною правдою. На думку М. Антоновича, ще в першій половині 1920-х років М. Марковський зробив спробу приписати авторство Книги буття Шевченкові, але це «треба відкинути так само, як теперішні спроби радянських учених перетворити Гулака в «співавтора» Книг, чи відсовувати їхнє написання до ранішого часу (Сергієнко)»⁴.

¹ Костомаров М. Книги битія українського народу (Із передмовою Михайла Возняка. – Львів; Київ, 1921. – С. 6.

² Грушевський М. Костомаров і новітня Україна // Україна. – 1925. – № 3. – С. 7.

³ Киевская старина. – 1891. – № 7. – С. 83.

⁴ Український історик. Нью-Йорк; Мюнхен. – 1986. – № 1–2. – С. 127.

Резюме

(Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. – К., 1992. – С. 207–208.)

З плином часу, навіть тим відтинком, що проходить від написання до опублікування книги, в результаті накопичення нових наукових знань тощо деякі авторські підходи, думки, висновки і т. ін. можуть втратити свою актуальність – просто застаріти. Слід врахувати й позитивні зрушення у суспільному і культурному процесі в країні, яка вступає на демократичний шлях розвитку, і в цьому зв'язку реально можливий прогрес щодо вирішення питань культури, в тому числі здійснення конкретних заходів по вшануванню пам'яті великих предків, зокрема, у даному випадку Миколи Івановича Костомарова. Тоді також деякі висловлені автором міркування втратять сенс. Та незважаючи на будь-які зрушення як у розвитку громадської думки, так і в житті, залишиться незмінною творча спадщина цього ученого першопрохідця – видатного історика України. І осмислення її має непересічне наукове значення. Вже сучасники нашого великого предка починали розуміти його роль в науці й літературі.

Відомий учений В. Б. Антонович у доповіді «Н. И. Костомаров как историк», виголошеній 14 квітня 1885 р. на засіданні товариства Нестора-літописця в Києві, висловився так: «...побажаємо, щоб і надалі на полі руської історії було побільше діячів, які відзначалися б таким трудолюбством, знанням, ерудицією почилого, і приносили б стільки плодів цій науці, скільки приніс їй покійний Микола Іванович»¹. Можна навести безліч подібних оцінок. Наприклад, з газети «Восточное обозрение»: «Все і цільно, повно, гармонійно і ясно в цій історії. Ми чуємо в цій історії і шум народних хвиль, бачимо окремі течії, ...бачимо ідею, бачимо затаєний самий дух народний, що тихо віє на нас. Чи можна після цього сказати, що ця особа, яка творила народну історію з її народоправствами, земствами, історик, який так живо відчував народно-обласне життя, історик нового, невідомого напрямку, не мав школи?»² І зовсім не випадково він названий «не тільки Нестором національної історіографії, не тільки талановитим зображувачем минулої долі українського народу, а й видатним культурно-громадським діячем, одним з творців та ідеологів національного українського

відродження»³. Започаткована визначним вченим концепція вивчення історії життя народних мас в усіх його проявах і сьогодні не втратила своєї актуальності. Тому логічно постає завдання заповнити прогалини, ліквідувати так звані білі плями у вітчизняній історії, поновити її сторінки, на яких вписано імена найактивніших її творців, чий величезний талант служив поступові суспільства. До них по праву належить М. І. Костомаров.

Як писав М. С. Грушевський (діяльність якого, на жаль, також не одержувала донедавна заслуженої оцінки, а на праці було накладено своєрідне «табу»), «спеціально в українських кругах твори його (М. І. Костомарова. – *Ю. П.*) незвичайно цінилися до самого останнього часу як розкриття на історичних основах політичного світогляду поступового українства, найбільш повне, виразне, одверте, якого можна було сподіватися по тих часах в Росії»⁴. Віриться, що кількість українців, в чий свідомості ім'я Костомарова стоятиме поруч з іншими видатними нашими співвітчизниками, неухильно зростатиме, бо Микола Іванович Костомаров «був і зостанеться батьком Нової України»⁵.

¹ Антонович В. Б. Н. И. Костомаров как историк // Киев. Старина. – 1885. – № 5. – С. 34.

² Областная история и областной историк // Восточное обозрение. – 1885. – № 16. – С. 3.

³ Жученко М. Н. И. Костомаров и его историко-литературная деятельность // Укр. Жизнь. – 1915. – № 5–6. – С. 5.

⁴ Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров // Літературно-науковий вістн. – 1910. – Т. 50. – С. 222.

⁵ Грушевський М. Костомаров і новітня Україна // Україна. – 1925. – № 3. – С. 4.

1993

Дослідження про принципи демократичного федералізму

Увазі читачів «Українського історичного журналу» пропонується маловідома праця М. І. Костомарова «Думки про федеративне начало в Давній Русі». Вперше вона була опублікована в журналі

«Основа» (1861, № 1). Щодо цього в «Автобіографії» М. І. Костомарова читаємо: «З цього року (1861. – Ю. П.) почала видаватися «Основа», і я зробився одним з найбільш ревних і плідних її співробітників. Я вмістив тут кілька статей з російської історії, написаних на основі того, що я мав нагоду читати в університеті. Такими є статті «Думки про федеративне начало в Давній Русі», «Дві руські народності», «Риси південноросійської історії»¹.

Ця стаття була включена до I тому «Исторических монографий и исследований» М. І. Костомарова, виданих Д. Ю. Кожанчиковим у Санкт-Петербурзі в 1863 та 1872 рр., і передрукована в 1903 р. «Обществом для пособия нуждающимся литераторам и ученым» («Литературный фонд») в Зібранні творів М. І. Костомарова (т. I, кн. I. – С. 3–30). Текст статті друкується за останнім виданням.

В історіографічній спадщині М. І. Костомарова велику роль відіграла федералістська концепція, котра в умовах самодержавної дійсності як течія суспільно-політичної думки набула революційного звучання і була вороже зустрінута консерваторами. В даній статті автор приділив головну увагу висвітленню принципів демократичного федералізму та суті його історіографічної теорії, покладеної в основу концепції історії України. Стрижнем цієї концепції є модель, зумовлена реальними взаєминами східнослов'янських народів, що протистояла династичній схемі розвитку східного слов'янства. За словами М. С. Грушевського, ця модель, започаткована М. О. Максимовичем і розвинута М. І. Костомаровим, В. Б. Антоновичем, М. П. Драгомановим, знайшла відображення в його «Історії України – Руси».

Ідеям федералізму, які пропагував М. І. Костомаров і які знайшли відображення в програмі Кирило-Мефодіївського братства, була притаманна міжнародна (в рамках слов'янства) сутність. Немає жодних підстав ототожнювати демократичний федералізм Костомарова з іншими його різновидами, зокрема з національно-державним федералізмом. Будучи прихильником загальнослов'янської федерації і демократизації Росії, історик акцентував увагу на правах українського народу. Його ідея панславізму ґрунтувалася не на зверхності однієї народності над іншими, а на їх рівноправності і внутрішній свободі.

¹ Автобіографія Н. И. Костомарова. – М, 1922. – С. 271.

Постать Богдана Хмельницького в публіцистиці М. Костомарова

Звертаючись, в умовах довгоочікуваної незалежної Української держави до постаті Богдана-Зіновія Михайловича Хмельницького напередодні 400-річчя його народження, маємо усвідомити те, що з-поміж гетьманів саме він чи не найбільше зробив для визволення Батьківщини від іноземного панування та її державності. Відрадісно, коли сьогодні можна з більшою упевненістю і відверто сказати: ще не вмерла Україна! Крім усього, можна ще багато чого, приміром, досліджувати і популяризувати творчу спадщину Миколи Костомарова, Михайла Драгоманова, Михайла Грушевського й інших (також знаменитих) співвітчизників. Адже звісно, що в недалекому минулому ініціатори такої діяльності були приречені щонайменше на жорстоку критику, в тому числі з боку Політбюро ЦК КПУ, а їхні творчі зусилля трактувалися як рецидиви «українського буржуазного націоналізму»¹.

Правда, й сьогодні існують теми, публікації тощо, звертання до яких не всіма сприймається, м'яко кажучи, із захопленням. Згадаймо хоч би «Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654–1954 рр.)». Безумовно, вони, на що справедливо вказується у дослідженнях нашого часу, «відіграли негативну роль у розвитку радянської історіографії Визвольної війни»². Разом з тим «Тези» – продукт певної епохи і, незважаючи на те, що були схвалені ЦК КПРС, можуть, думається, розглядатися як сколок історичної думки. Вони становлять інтерес з історіографічної точки зору, навіть за умови їхньої одіозності.

«Тези» містять ряд положень, зокрема пов'язаних з особою Б. Хмельницького, які в дечому не заперечувалися сучасними оцінками і наближаються до суджень видатних істориків минулого, у тому числі М. Костомарова. Щоб не бути голослівними, маємо нагадати одне з цих положень, а саме про те, що Богдан Хмельницький як видатний діяч очолив «процес складання української державності»³. На основі відповідної історіографії можна припустити, що акцентування в «Тезах», в умовах трансформованої радянської дійсності, авторської думки на питанні української державності не сповна відповідало лінії компартії; також відзна-

чити, що навіть у цьому упередженому матеріалі не вдалося повністю спотворити місце і роль Б. Хмельницького у Визвольній війні, державотворчому процесі, його значення в історії.

З даних питань в останні роки збільшилась розбіжність думок, вони стали предметом наукових досліджень. В результаті з'явилися цікаві міркування, серед яких привертає увагу й таке: «...є чимало проблем, над якими змушують замислитись праці сучасних вітчизняних істориків. Тут справді незамінною є допомога видатних істориків минулого – М. Костомарова, П. Куліша, М. Грушевського, І. Крип'якевича, спадщини яких ми були позбавлені тривалий час. Але відновити історію України ми можемо тільки самі, відмовившись від ідеологічних стереотипів, компліментарності, прагнення виліпити чергового кумира і створити минуле за образом і подобою сучасного дня»⁴.

Отже, звертання сьогодні насамперед до творчості М. Костомарова пояснюється тим, що він є автором тритомної монографії «Богдан Хмельницький» як «першої у вітчизняній історіографії спроби висвітлити на основі великого фактичного матеріалу воєнну й державно-політичну діяльність гетьмана»⁵. До того ж М. Костомаров – це особистість, яку не дуже шанувала офіційна історіографія за часів царату і особливо – радянських. Незважаючи на це, інтерес до нього як до талановитого історика і взагалі ученого, а також провідника українського національно-визвольного руху не зник. Навпаки, його твори, у тому числі згадана вище всесвітньо відома монографія й інші дослідження, нерідко раритети, про Б. Хмельницького користуються завидною увагою читача. Цілком слушною є думка про те, що Миколу Костомарова, який так багато зробив для нашої України, «нині знає і шанує цілий світ»⁶.

Тепер, завдяки пошукам В. Замлинського, В. Смоля, В. Степанкова та інших учених, вже досить докладно охарактеризовано в історіографії історичні праці М. Костомарова, показано його внесок в дослідження постаті Богдана Хмельницького. Зокрема, відзначено, що, незважаючи на ряд дискусійних – з точки зору сучасної науки – тлумачень тих або інших вчинків гетьмана й подій Визвольної війни, «костомаровський «Богдан Хмельницький» і посьогодні залишається одним із найцінніших та цікаво написаних досліджень із цієї теми»⁷.

Проте ще й досі зостаються малознаними науково-публіцистичні і полемічні твори М. Костомарова, в яких також

значне місце займає образ Б. Хмельницького і відзеркалюються ідеї монографічних досліджень. Тому звернення напередодні ювілею гетьмана саме до костомаровської публіцистики має рацію, оскільки публіцистика – рід літератури, що висвітлює актуальні для сучасності проблеми.

Сподіваюсь, не погрішу проти істини, коли висловлю припущення, що наукова концепція Миколи Костомарова про роль особи Богдана Хмельницького в історії найбільш чітко, без зайвого скептицизму, але з полемічним запалом, літературною красивою мовою викладена саме в його науково-публіцистичних творах. Адже недаремно Михайло Грушевський в статті з 1928 р., котра присвячена огляду костомаровської публіцистики, відзначив: «Може здатись парадоксальним, коли я скажу, що деякі з сих публіцистичних і полемічних писань тепер мають більш інтересу, ніж наукові писання, де Костомаров висвітлював ті ж питання з чисто наукового становища, – але се так. ...Висновки ж, освітлення – те, що зістається для нас цікавим і зістанеться завсіди – як вияв творчої праці, як певні етапи в розвою громадської думки, історичної ідеології, – вони в його публіцистичних і полемічних писаннях, як я вже сказав, не раз сформульовані краще, докладніше, ясніше, виразніше, ніж у його «Монографіях»: Я признаюсь, що з великим замилюванням перечитав сі його писання – з таким замилюванням, якого я не відчував в більш розтягнених описових працях»⁸.

Торкаючись публіцистики М. Костомарова взагалі, а також у зв'язку з особою Б. Хмельницького, не можна обминути «прекрасну», за визначенням О. Герцена, статтю «Україна», яка інколи згадується в літературі під назвою «Письмо (або Лист. – Ю. П.) до видавця «Колокола». Вона, окрім дохідливості й усього іншого, оригінальна тим, що є безцензурною, отже – адекватна авторському тексту, тотожня світогляду творця, а цього, як зрозуміло, позбавлені інші праці М. Костомарова, котрі виходили друком в Росії. Тому саме ця стаття найбільше засвідчує, що М. Костомаров був не лише літописцем минулих епох, цілком далеким від сучасного життя, але й чудовим знавцем і аналітиком новітньої історії.

Ця стаття, окрім характеристичного для свого часу погляду на історію України і її діячів, цікавий документ до історії політичних ідей в Україні. Вона, на думку М. Драгоманова, не втратить свого значення доти, «доки у Східній Європі не порішаться ті політично-соціальні питання, яких вона дотикає»⁹.

Щодо оцінки автором статті «Україна» постаті Богдана Хмельницького, то – потрібно відзначити ось що. М. Костомаров був прихильником ідеї переважаючого значення народності в історії. Тому історичний процес, його учасників, визначних діячів і, зокрема, гетьмана Б. Хмельницького, він розглядав крізь призму задоволення прагнень, поривань, інтересів не групи людей (не державницьких), але цілого народу. Звідси характеристика ним гетьмана Богдана (так само й інших), як правило, пов'язується з конкретними історичними обставинами. Так, М. Костомаров був тієї думки, що на початку Визвольної війни середини XVII ст. Хмельницький йшов під стягом всенародної свободи і переміг короля Яна Казимира під Зборовом «при допомозі цілого народу»¹⁰. Але договір, який він уклав 1649 р., забезпечував козацькі права тільки 40.000 душ, а решта народу поверталася знов у підданство. Проте український народ, націю, вважає М. Костомаров, яку звикли називати малоросійською, визначало у масі невинне ставлення до всякого звеличування і привілеїв.

Тож автор статті пише: «На честь і на нещастя нашого народу він спротивився, тому (тобто підданству Польщі. – Ю. П.) енергійно; по році Хмельницький мав виразно жадати від поляків цілковитого знесення кріпосного права; розуміється, що наслідком такого дивного, по тодішнім польським поглядам, жадання була війна і та війна випала нещасно для козаків. Від тої пори щастя то піднімало, то зраджувало Хмельницького, доки він остаточно не піддався під опіку московського царя на підставі Переяславського договору (1654 р.)»¹¹. Минув зовсім невеликий час, як пояснює М. Костомаров, успіхи козаків і москвичів примусили поляків жертвувати Олексію Михайловичу корону на випадок смерті тодішнього короля. Підлещений такою пропозицією московський двір дозволив собі, робить висновок автор листа до видавця «Колокола», першу «страшенну несправедливість супроти України: намись обезпечити країну, що обернулася до нього добровільно під умовою оборони від ворогів, цар висловив потику намір, що віддасть її Польщі, коли здобуде корону... Хмельницький умер із жалю»¹². Мабуть, найвибагливіший опонент визнає, що підхід М. Костомарова до оцінки ролі особи Богдана Хмельницького в історії (в зв'язку з цим і – російського царату) має рацію, – він не тільки оригінальний, але в цілому досі доказово ще не спростований.

Розглядаючи інші твори М. Костомарова, необхідно враховувати те, що вони були підцензурними і їхній автор не мав абсолютної свободи слова. Таким чином, дещо в його публікаціях слід прочитувати між рядками. Адже М. Костомаров мав бути дуже обережним у висловах, бо вже в 60-х роках у російських реакціонерів виросло тверде переконання про нього як ворога Москви, і неприємеля великоросів взагалі. Це виразно відобразилось у полеміці М. Костомарова з М. Кояловичем. Зокрема, М. Костомаров так висловлювався з приводу звинувачень на свою адресу: «Д. Коялович запевняє, нібито я дивлюсь на великоросів, як на яких-небудь каналій, від котрих треба тримати себе подалі, і з ранку до вечора, на кожному кроці показувати їм, що ми їх розуміємо, тобто показувати їм постійно всю їхню нікчемність, всі лукавства, всі беззаконня»¹³.

Тож звернімося знов до публіцистики М. Костомарова і погляньмо на неї з урахуванням вищезазначеного.

Філософськими є міркування М. Костомарова, викладені в статті «О козачестве». Виходячи з того, що ідеалом громадського життя українського народу було козацтво і він бажав увесь покозачитись, спроби козака (зрозуміло, значного) стати серед народної маси в ролі польського шляхтича або російського дворянина викликали у народі, як показує Костомаров, опірність. А проте цю претензію, говорить автор, мали Хмельницький, Виговський, Дорошенко і Мазепа – і всім їм народ не співчував, як тільки проявлялося таке бажання. Хмельницький, на думку Костомарова, «більше інших схилився то на ту, то на другу сторону: Хмельницький нерідко виявлявся народною людиною, і через те народна пам'ять простила йому, забула багато що, чого не забуде історія»¹⁴.

Неможливо упевнено сказати, в чому Микола Костомаров убачав найбільшу провину Богдана Хмельницького перед історією. У тому, що гетьман піддався московській владі, не розпізнав її політичних планів, чи в іншому – втратив український ідеал громадського життя. Можливо, в обох вчинках разом?! Адже М. Костомаров вважав Б. Хмельницького «людиною справи, а не фраз», як це чітко проглядається в його праці «Давно ли Малая Русь стала писаться Малороссиєю, а Русь – Россиєю?»¹⁵.

З історіографічної точки зору неабиякий інтерес викликає також твір М. Костомарова «Князь Владимир Мономах и казак

Богдан Хмельницький», що вийшов друком 1863 р. у С.-Петербурзі. Поза змістом цього твору, навіть у зв'язку з його назвою, постає запитання: чого-саме розглядаються Б. Хмельницький і В. Мономах, життя і діяльність яких відділяє часовий відрізок у половину тисячоріччя, а не хтось інший, приміром, з числа українських гетьманів? Річ у тому, що образ жодного гетьмана не накладався так точно на костомаровську концепцію про місце народу і особи в історії, як Богдана Хмельницького (а з князів, зрозуміло, – Володимира Мономаха). Звичайно ж, маємо визнати за Костомаровим першість у виробленні прогресивної системи поглядів на роль Б. Хмельницького в розвитку нашого суспільства. Що ж нове сказав він про діяльність цього гетьмана, за котрим визнав всесвітньо-історичне значення? Наперед відзначимо, що Хмельницький і Мономах зрівнюються Костомаровим у згаданому вище творі лише як постаті, що були великими вождями доль народних і зберегли про себе пам'ять у потомстві. Не погинуло в історії нашої те, сказано у творі, що було внесено цими особистостями: Володимир підтримував стародавній принцип слов'янського вічового народоправства (за Костомаровим, синонім республіканізму. – *Ю. П.*), був одним з організаторів союзної удільно-вічової держави. Московське самодержавство поразило цей устрій, а у 1569 р. сталося з'єднання України з Польщею. Народ не схвалив з'єднання, але після півстолітньої боротьби народна опозиція, здавалося, визнавала себе переможеною. Нарешті, її прапор узяв могутніми руками Богдан Хмельницький. «Цей прапор був – прапор стародавнього федеративного начала, вже не тільки придушеного єдиновладдям, але готового зникнути у спомині народному, – говорить автор. – Богдан Хмельницький нагадав про нього і указав, що воно може ще ожити в народі і в інших формах, при інакших уявленнях»¹⁶.

Відомо, що М. Костомаров постійно перебував під вогнем нещадної критики за свої федеративні ідеї, критики, як правило, декларативної, з навішуванням ярликів націоналіста, сепаратиста тощо. Отже, доцільно пояснити, що його федеративна концепція відзначається демократизмом, заряджена на досягнення гуманних міжнародних відносин, не позбавлена історичної потенції. Що ж в ній пропагується? Якщо проілюструвати стисло, таке: «Союз народів може бути тільки за таких умов, коли між з'єднаними народами нема ні першого, ні другого, ні головного пануючого, ні

другорядного – підкореного; коли один народ не тільки не стане замірятися на стихії народності другого, але щиро буде їх підтримувати і сприяти їхньому процвітанню»¹⁷. Залежно від цієї думки М. Костомаров констатує, що український народ відчував свою єдність і потребу самобутньої автономії; Богдан Хмельницький, людина глибоко народна, втілював це почуття у свідому діяльність. Польща не хотіла правди Хмельницького, і він відвернувся від неї. Московія також його не зрозуміла. З'єднуючи з великоруським народом козацьку Україну, відзначає автор, гетьман, з одного боку, не хотів обмежитися цим і залишати почату справу раніше відновлення незалежності та цілісності всього південноруського краю, з другого – підпорядковувати свою національність іншій і позбавляти свій народ самобутності і права розпоряджатися собою. До нього та до його народу, підсумовує М. Костомаров, виявили неповагу.

Автор зосереджується на розходженнях політичних планів московського і українського урядів і, зокрема, пояснює: «Хмельницький з'єднував з Московією вільний народ, який добув собі кривавими зусиллями незалежність і свободу, а московський уряд мав на увазі не народ, а області, що були випадково придбані, які, при нагоді, можна було продати, проміняти, подарувати, коли буде вигідно. Московська держава начебто раптово побачила, що вона дійшла до тієї епохи, коли повинна була перестати існувати і змушена була поступитись місцем іншому державному устрою»¹⁸. Ці костомаровські міркування наводять на думку, що прилучення України до Росії вносило до московського державного життя зовсім нові моменти, «не згідні, – за словами М. Грушевського, – із московським централізмом і самодержавним ладом»¹⁹.

Отже, логічним є висновок М. Костомарова: «Московська держава злякалась свого неминучого самознищення. Хмельницький сварився з московськими послами, навіть загрожував Московщині... Можливо, що коли б прикrostі і несправедливості супроти його народу не звели його передчасно в могилу, дійшло б до того, що Богдан повів би свої козацькі війська на Москву; але це була б усобиця така, які колись бували між Черніговом і Києвом, між Новгородом і Твер'ю або Москвою. Зв'язок України з Москвою був не зовнішній, не державний, а внутрішній, народний. ...Хмельницький збagnув внутрішній зв'язок двох одноплемінних народів, зрозумів потреби свого краю і визначив його історію у відповід-

ності з цими потребами. Ось велика заслуга цієї людини... Але Переяславський договір, – роз'яснює автор, – не гарантував Україну у майбутності; в ньому забезпечуються тільки тимчасові умови країни, а не народні права на грядущі покоління. Жодна стаття його не годилась би зараз; цього замало: Малоросія зовсім не залишилась би задоволеною, коли б відновити силу цього договору»²⁰.

Як бачимо, М. Костомаров не вихваляє і не гудить Богдана Хмельницького, дотримується виважених оцінок, і вони не викликають принципових заперечень. Зрозуміло, не всіх задовольнить наявність у роздумах М. Костомарова федеративного аспекту, котрий, до речі, повсякчас накликав на нього різні атаки й наклепницькі вигадки з консервативних і офіціальних таборів. Що тут можна сказати? Думається, погляд ученого, згідно з яким нормальне життя могло бути відновлене тільки поворотом від централізму і абсолютизму знову до устрою з елементами самоврядування і федерації, має право на існування.

На закінчення, доречно згадати есе Миколи Костомарова «Несколько слов о памятнике Хмельницкому». В ньому автор акцентує увагу на заслугах і значенні гетьмана у вітчизняній історії, намагається донести до читача історичну правду про Богдана Хмельницького – «одного з найвеличніших діячів багатовікової боротьби руського (тобто українського. – Ю. П.) народу з Польщею»²¹. М. Костомаров, виходячи з того, що Хмельницький як історична особа є діячем всесвітньо-історичного значення, показує, що саме відрізняло Богдана Михайловича, і що дало йому в історії місце незрівнянно вище інших діячів на тому ж самому історичному полі. Автор есе пише: «Хмельницький зовсім не був один з тієї громади, котра, втративши терпіння і побачивши зручний випадок помститися своїм тиранам, кидається на них з невимовною люттю переповненої злоби, скоряючись голосу пристрасті. Хмельницький не був також один з рубак свого віку, котрим необхідна була війна, як рибі глибочінь водяна, як птиці широчінь повітряна. Хмельницький був чоловік політичний, муж ідеї (якби він не був таким, то не вартий був би й пам'ятника). Здійснення цієї ідеї було метою його діяльності. Війна для нього була тільки засобом, правда неминучим, але завжди таким, якого він готовий був уникнути, коли б тільки мета, до якої він прагнув, була досягнута іншими шляхами»²².

Тож сенс костомаровського розуміння постаті Б. Хмельницького потрібно, на нашу думку, пов'язувати з великою політикою, з ідеєю демократизації української державності. Недаром, видимо, на завершення всього М. Костомаров переповідає в есе такі слова, сказані Богданом Хмельницьким у розпалі Визвольної війни українського народу польським комісарам: «Я выбью весь русский народ из неволи ляшской: пусть король будет королем, но пусть он будет свободен, пусть наказывает ваших дуков, князей, шляхту, пусть шляхта не лягает короля. Хочу, чтобы так было; князь ли согрешит, отруби ему голову, казак ли согрешит, и ему то же самое: вот будет правда!»²³.

Зважаючи на те, що найцікавіший твір М. І. Костомарова, пов'язаний з ім'ям Богдана-Зіновія Михайловича і містом Києвом, – «Несколько слов о памятнике Хмельницкому» давно вже став бібліографічною рідкістю, малознаний серед сучасних читачів і для більшості з них майже недоступний, його вирішено опублікувати. Підготовлений і прокоментований нами текст подається нижче із збереженням особливостей мови автора, російською мовою, за виданням: Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – К., 1928. – С. 228 – 230.

¹ Бажан Олег. «Мене називають сучасним Кочубеєм...»: Нотатки на полях політичної біографії В. Ю. Маланчука // Літературна Україна. – 1993. – 2 грудня.

² Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет). – К., 1993. – С. 15.

³ Тези про 300-річчя воз'єднання України з Росією (1654–1954 рр.). – К., 1954 – С. 8.

⁴ Горошко С. Лакований образ Богдана // Політологічні читання. – 1992. – № 1. – С. 269.

⁵ Смолій В. А., Степанков В. С. Назв. праця. – С. 7.

⁶ Савон О. А. Дідівці. Садиба творчості і доброти. – Прилуки, 1993. – С. 3.

⁷ Смолій В. А., Степанков В. С. Назв. праця. – С. 8.

⁸ Грушевський М. З публіцистичних писань Костомарова // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – К., 1928. – С. V.

⁹ Костомаров М. Письмо до видавця «Колокола» з передмовою М. Драгоманова. – Львів, 1902. – С. 4.

¹⁰ Там же. – С. 21.

¹¹ Там же. – С. 22.

¹² Там же.

¹³ Костомаров Н. Ответ на ответ г. Кояловича // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – С. 210.

¹⁴ Костомаров Н. О козачестве. Ответ «Виленскому вестнику» // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – С. 64.

¹⁵ Костомаров Н. Давно ли Малая Русь стала писаться Малороссиєю, а Русь – Россиєю? // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – С. 226.

¹⁶ Костомаров Н. Князь Владимир Мономах и казак Богдан Хмельницкий // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – С. 151.

¹⁷ Там же. – С. 152.

¹⁸ Там же. – С. 153.

¹⁹ Грушевський М. З публіцистичних писань Костомарова. – С. XVII.

²⁰ Костомаров Н. Князь Владимир Мономах и казак Богдан Хмельницкий. – С. 154.

²¹ Костомаров Н. Несколько слов о памятнике Хмельницкому // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – С. 228.

²² Там же. – С. 229.

²³ Там же. – С. 230.

Слобожанщина – місце народження й становлення М. І. Костомарова як історика

У статті висвітлюється період життя і творчості М. І. Костомарова, пов'язаний з перебуванням останнього в 30–40-х роках XIX ст. на Слобожанщині, де відбулося становлення Миколи Івановича як історика.

Микола Іванович Костомаров – борець проти самодержавства і кріпосництва, за федерацію слов'янських республік, 175-річчя від дня народження якого відзначено громадськістю у травні 1992 р., посів чільне місце в сузір'ї визначних мислителів, учених, політичних і культурних діячів XIX ст. Він найбільше відомий як талановитий український дослідник, що своїми працями започаткував історичну школу, яка в основу вивчення історичних явищ поклала психологію народу, а в підвалини висвітлення цих явищ – етнографію. Величезний внесок видатного новатора в українську, російську й польську історіографію послужив розвитку історичної думки взагалі.

Як не парадоксально, але саме новаторський бік творчості М. І. Костомарова замовчувався, а частіше фальсифікувався

офіційною історіографією всіх часів, у тому числі в радянські роки. В сучасних умовах україні необхідне нове прочитання його творчого доробку. Цьому мають сприяти видання та перевидання численних праць дослідника, їх глибоке вивчення, звернення безпосередньо до його біографії. В даній публікації зроблено спробу розглянути період життя і творчості вченого, пов'язаний з його перебуванням на Слобожанщині, де він народився, де відбулося становлення його як історика.

У 1833 р., після закінчення гімназії, Микола Костомаров успішно склав вступні іспити з усіх предметів і став студентом словесного відділення Харківського університету. Молодий студент напружено займався вивченням мов, у тому числі французької, італійської і особливо улюбленої ним латинської. Тоді взагалі його сильно приваблював античний світ. Як він писав, згадуючи той час: «Воображение мое постоянно обращалось к Греции и Риму, к их богам, героям, к их литературе и памятникам искусств»¹. З творами В. Гюго, Ж. Ж. Руссо, «Гліадою» Гомера, іншими видатними пам'ятками античної і світової літератури він знайомиться в оригіналах.

Харківський університет перебував тоді, згадував М. І. Костомаров у своїй «Автобіографії», у великому занепаді, бо професорські кафедри займали почасти люди бездарні, почасти ж хоча й талановиті, але ледачі. Та наступив 1835 р., знаменний для університету оновленням різних кафедр свіжими, молодими силами, новими викладачами, що завершили освіту в зарубіжних закладах (М. М. Лунін, А. Й. Валіцький та ін.). Лекції професора всесвітньої історії М. М. Луніна, писав у мемуарах М. І. Костомаров, справили на нього величезний вплив і зробили в його духовному житті вирішальний поворот: він поринув в історію, у її вивчення на найкращих літературних зразках.

Перейшовши на третій курс, Микола Костомаров поселився в домі видатного українського поета П. П. Гулака-Артемівського, який викладав у Харківському університеті російську історію. Тут посилені заняття історією переросли у прагнення пізнати долю всіх народів. І не тільки спеціальна, а й будь-яка інша література приваблювала його тоді з історичної точки її значення. Він невтомно працює над розширенням запасу історичних знань, черпає їх, крім книг наукового змісту, з опублікованих народних пісень, з

творів української художньої літератури, з безпосереднього спілкування з простими людьми, з розпитів знайомих тощо.

Навесні 1836 р. Микола Костомаров напружено готувався до випускного іспиту і в червні витримав його. Проте не зміг одержати ступінь кандидата за відмінність, бо мав одну оцінку «добре» з дисципліни богослов'я, яку одержав ще при переході з першого курсу на другий. Після успішного складення усіх іспитів за програмою на ступінь кандидата, якої був удостоєний Радою університету 8 грудня 1837 р., випускник поїхав додому у с. Юрасівку, де народився і де пройшло його дитинство й отроцтво як людини, що перебувала в кріпацтві, а згодом – у купецькому стані. Тоді ж як кандидат він був виключений з купецтва. Невдовзі Костомаров вирішив спробувати себе у військовій справі і вступив у Кінбурнський драгунський полк юнкером. І саме той час став знаменним у його житті, багато в чому визначив його подальшу долю. Справа в тому, що в м. Острогозьку, де дислокувався полк, знаходився багатий архів повітового суду, в якому зберігалися всі давні справи колишнього козацького полку з часів заснування міста. Юнкер, який уже був кандидатом історії, замість вивчення військових артикулів, почав працювати з цими справами й захопився їх дослідженням. В історичній літературі з україністики, яку до того непогано знав М. І. Костомаров, недостатньо використовувалися матеріали архівів. Учений-початківець зосередився саме на архівних джерелах з історії України, що розвинуло в ньому жилку збирача й дослідника. Архів острогозького повітового суду став місцем перших наукових пошуків архівного плану для молодого вченого, який скоро полишив військову службу і цілковито поринув в історіографію.

Перші кроки на ниві історіографії відбувалися під впливом, з одного боку, творчого доробку попередників, з другого – нових течій часу. Джерелом фактичних відомостей служила, насамперед, 4-томна «Історія Малої Росії» Д. М. Бантиша-Каменського, не без впливу якої, очевидно, звернувся молодий кандидат історії до архівних студій в Острогозьку й задумав написати історію козацьких слобідських полків. Проте дослідника не задовольняла вже поширена тоді зверхня воєнно-адміністративна історія. З-поза історії воєн і попечительних заходів влади, на що звернув увагу свого часу академік М. С. Грушевський, «починає виступати в його очах все виразніше сіра народна маса, об'єкт адміністративних попече-

ній, видвижений народниками на перший план як носитель дійсної правди народнього життя, властитель безцінних скарбів народної творчості»².

Восени 1837 р. М. І. Костомаров знову старанно слухає лекції в Харківському університеті, і насамперед професора М. М. Луніна – автора відомої праці «Взгляд на историографию древнейших народов Востока». Саме в цей час у Миколи Костомарова визріла провідна думка про історію народу та його духовне життя як головний об'єкт уваги й наукового пошуку. Таким чином, він ще змолоду виробив найголовніший принцип свого творчого кредо, якому слідував невідступно все життя.

В автобіографічних спогадах М. І. Костомаров не міг залишити поза увагою важливіший етап становлення свого світогляду: «Я читал много всякого рода исторических книг, вдумывался в науку и пришел к такому вопросу: отчего это во всех историях толкуют о выдающихся государственных деятелях, иногда о законах и учреждениях, но как будто пренебрегают жизнью народной массы? Бедный мужик земледелец-труженик как будто не существует для истории; отчего история не говорит нам ничего о его быте, о его духовной жизни, о его чувствах, о его радостях и печалей? Скоро я пришел к убеждению, что историю нужно изучать не только по мертвым летописям и запискам, а и в живом народе. Не может быть, чтобы века прошедшей жизни не отпечатались в жизни и воспоминаниях потомков; нужно только приняться поискать – и верно найдется многое, что до сих пор упущено наукою. Но с чего начать? Конечно, с изучения своего русского народа; а так как я жил тогда в Малороссии, то и начать с его малорусской ветви... В короткое время я перечитал все, что только было печатного по-малорусски, но этого мне казалось мало; я хотел поближе познакомиться с самим народом не из книг, но из живой речи, из живого обращения с ним. С этой целью я начал делать этнографические экскурсии из Харькова по соседним селам, по шинкам, которые в то время были настоящими народными клубами»³. Наприкінці 1837 р. М. І. Костомаров відвідав Полтаву і хутір Диканьку – дуже вже хотілося побачити М. В. Гоголя, а пройшла чутка, що він у себе в селі. Але письменника не застав і почав ходити від села до села за околицями Полтави з тією самою метою живого спілкування з народом. Під час подорожей він записав безліч пісень і різних відомостей про народні об-

ряди і звичаї. Таким чином формувався дослідник народних пісень і народного побуту у поєднанні рис фольклориста й етнографа. Внесок його у вітчизняну культуру як дослідника та збирача народної творчості неоціненний. Тільки його публікації в різних збірниках визначаються числом ніяк не меншим як 2 тис. номерів. Лише у зібранні етнографа П. П. Чубинського близько 500 пісень із губерній Харківської, Полтавської, Воронежської, що їх було записано молодим ученим. У тих же «Працях...» П. Чубинського є цінні його списки сімейно-побутових дум⁴.

По весні 1840 р. М. І. Костомаров розпочав підготовку до складання екзамену на ступінь магістра історичних наук і все літо провів у Харкові, займаючись історією. В листопаді успішно склав загальну історію професорові М. М. Луніну, російську історію П. П. Гулаку-Артемівському, а потому політичну економію і статистику. Далі був письмовий іспит із загальної та російської історії, після якого – дозвіл писати і подати до Харківського університету дисертацію на обрану ним самим тему. Він обрав значення унії в історії Західної Русі і навесні 1841 р. подав дисертацію до факультету, яка невдовзі більшістю членів 1-го відділення філософського факультету була схвалена і 29 листопада 1841 р. рекомендована до друку. Дисертація була видана Харківським університетом окремою книжечкою і призначена до захисту на 23 березня 1842 р.

Напередодні призначеного дня захисту дисертації на стінах університету з'явилася об'ява, в якій повідомлялося, що з непередбачених обставин він відкладається на невизначений час. Справа в тому, що архієрей Інокентій, який тоді щойно прибув до Харкова, та академік М. Г. Устрялов – рецензент, знайшли, що в праці спотворюється «мудрая политика наших государей». Членам вченої ради університету оголосили догану, а дисертанта примусили відібрати примірники роздруку у всіх, до кого вони потрапили, і знищити. Із споминів О. Корсуна: «Я тоже получил книжку. Скоро после этого, помнится на второй день, прибегаю ко мне Николай Иванович, совершенно расстроенный». «Отдайте «Унию»! – Зачем? «Инокентий придрался к слову на первой странице... У меня проскользнуло выражение: «Константинопольский патриарх, несмотря на всю ничтожность своего сана», вместо своего значения, «после завоевания турками Византийской империи...» – Так перепечатайте эту страницу. «Я предлагал; но он сказал мне, что «уния» – предмет очень важный, и о нем надо писать не тонень-

кую книжечку, а несколько томов...» – Хорошо. Что же может он сделать с «Униєю»? Ведь факультет и Совет пропустили? «Все сделает, что захочет! Придется писать новую диссертацию. Давайте «Унию!»» Я возвратил ему «Унию», и он убежал от меня. Не знаю, как и что там было дальше: я только передаю факт, за истину которого ручаюсь. В своей «Автобиографии» Николай Иванович ошибается, устрояя Иннокентия от дела об «Унии». ... Ничтожность сана патриаршего – сгубила ее!...»⁵.

Причетність Інокентія, Устрялова й адміністрації університету до заборони захисту цієї дисертації та її знищення підтверджується документально. Зокрема – листом Інокентія до «петербурзького друга» від 30 березня 1842 р. та «отношением» ректора університету до Харківського губернського управління від 16 березня того ж року. В листі вказується на антиполітичний характер багатьох висловів дисертації, які не можна пропустити, бо їхній публічний захист може «викликати спокусу». Позиція Інокентія чітко проглядається в таких словах: «Один кандидат вздумал держать экзамен на степень магистра по рассуждению об унии. Такой предмет, который теперь имеет значение не одно историческое, а и государственное, обратил, вследствие сего, особенное внимание на это рассуждение. Я, к удивлению, нашел, что оно писано очень в нехорошем, почти не в русском духе, так что скорее может быть выставлено в любом журнале иностранном как доказательство, что и из русских есть люди, кои смотрят на унию не по-русски...» (процитовано в праці О. С. Грушевського «Из харьковских лет Н. И. Костомарова». – Спб., 1908. – С. 58).

Інокентій, який, до речі, був професором Петербурзької духовної академії, ховав свої справжні наміри. І коли М. І. Костомаров разом з деканом університету професором літератури А. О. Валіцьким, людиною благородною і енергійною, зустрічався з ним, щоб з'ясувати обставини із захистом, той не відкрив їм дійсних причин відхилення праці. Тому у Костомарова, а згодом і в літературі, утвердилась думка щодо непричетності Інокентія до знищення дисертації. Наприклад, історик літератури М. І. Сухомлинов у 1877 р. з цього приводу писав: «Почин в этом деле (забороні захисту і знищенні дисертації. – Авт.) принадлежит помощнику попечителя Харьковского учебного округа Н. А. Цертелеву, а окончательная развязка – главе министерства народного просвещения. Видную роль играл здесь и профессор русской истории в

Петербурзькому університеті академик Н. Г. Устрялов. Его отзыв, как отзыв специалиста, имел большое значение в глазах ученого министра С. С. Уварова»⁶.

Крім усього іншого, робився закид, що М. Костомаров піклувався у своєму дослідженні не про підтвердження чи кращий розвиток давно визнаних істин, а про новий погляд на предмет. Документально засвідчено, що за тиждень до призначеного захисту було порушено питання про заборону друкувати в урядовій газеті «Губернские ведомости» відповідну об'яву⁷. Загалом духівництво, цензура, офіційна наука знайшли, що автор дослідження дуже багато уваги приділив народним масам, допустив випадки проти духовенства, написав твір у демократичному дусі статей «Отечественных записок». Тому за розпорядженням міністра народної освіти графа Уварова дисертація як «крамольна» була знищена⁸. Не дивно, що саме тоді П. П. Гулак-Артемівський відзивався про Миколу Костомарова так: «У этого человека ум не на месте; ему не миновать или крепости или ссылки»⁹. Пізніше Микола Іванович сповна зазнав і першого, і другого.

З усього тиражу твору «О причинах и характере унии в Западной России» залишилося після спалення лише кілька примірників. Вони становлять велику бібліографічну рідкість. В літературі неодноразово підіймалося питання про нове видання цієї унікальної пам'ятки історіографії, у тому числі – ще в 60-х роках, коли за ухвалою ЮНЕСКО відзначалося у світі 150-річчя від дня народження М. І. Костомарова¹⁰. Але й досі це питання залишається відкритим. Разом з тим дана праця становить собою, по-перше, одне з найцікавіших ґрунтовних, саме історичних досліджень початкового періоду творчості визначного ученого, його ранню, але програмну, розвідку; по-друге, це найперша спроба у вітчизняній історіографії покласти в основу досліджень історичного процесу концепцію народності. Крізь усю дисертацію, присвячену боротьбі з XVI ст. України за свою незалежність від магнатсько-шляхетської Польщі й католицької експансії, проводиться ідея історії народу, вирішальної ролі народних мас у захисті самобутності України, її самостійності щодо рішень Брестського церковного собору 1569 р. У дослідженні започатковано новий науковий напрям – висвітлення питань національно-визвольного та соціального руху в історії України XVI ст., яке автор майстерно здійснив під оболонкою релігійних відносин тих часів. Отже, це перша в

історіографії талановито написана праця, виразно пронизана думкою про те, що історію роблять не особи, а народні маси – що йшло врозріз із традиційними уявленнями про активну роль «героїв»-самодержців на фоні «натовпу».

Невдовзі М. І. Костомаров підготував іншу дисертаційну працю. Нею стала наукова розвідка «Об историческом значении русской народной поэзии», надрукована в Харкові у серпні 1843 р. і на початку 1844 р. подана до захисту. Після захисту М. І. Костомаров одержав ступінь магістра історичних наук. Слід зауважити, що друга дисертація Миколи Костомарова також викликала невдоволення у частини професури й урядових осіб. Зокрема, професор філософії Протопопов твердив, що такий предмет, як мужицькі пісні, принизливий для твору, мета якого – здобуття наукового ступеня. Але «всего страннее покажется, – згадував М. І. Костомаров, что против этой темы был и Артемовский-Гулак, несмотря на то, что по правде считался лучшим знатоком малорусской народности, как это и доказывали его собственные малорусские сочинения ... Артемовский-Гулак, как поэт и человек, был иное лицо, чем профессор. Верный старым предрассудкам, он не понимал, что история как наука обязана заниматься более народною жизнью, чем внешними событиями. Протест Артемовского-Гулака, был, однако, не настойчив и когда я подал свою диссертацию уже написанную, «он был в числе утвердивших ее»¹¹.

О. Корсун, який був на захисті дисертації, згадує, що архієрей Інокентій звернувся до ректора П. П. Гулака-Артемовського: «...Вы, Петр Петрович, пожалуйста, внушайте молодым ученым уважение к старику Карамзину. Вот, на такой-то странице, господин Костомаров опровергает его мнение. – На каждого мудреца довольно простоты, ваше высокопреосвященство; один Бог без греха, а Карамзин – человек... На том и кончилось. Поздравили Николая Ивановича, и он был утвержден в степени магистра»¹².

Друга дисертація М. І. Костомарова привернула увагу наукової громадськості – з'явилися відгуки на неї в пресі. Щоправда, позитивно поставилися до неї лише І. Срезневський у «Москвитянине» і К. Калайденський (псевдонім етнографа і критика Костянтина Максимовича Сементовського) у «Маяке», інші автори журнальних статей не були такими лояльними. З роздумів самого М. І. Костомарова: «В «Библиотеке дня чтения», которою заправлял тогда

Сенковский, мои мнения о важности народной поэзии для историка подали только возможность поглумиться и позабавиться над моею книгою; в «Отечественных записках» перо знаменитого тогда Белинского выразилось, что народная поэзия есть такой предмет, которым может заниматься только тот, кто не в состоянии или не хочет заняться чем-нибудь дельнее. Видно было, что знаменитый и впоследствии так прославленный русский критик не в состоянии был видеть важности народной поэзии, важности, в наше время уже безусловно признанной наукою»¹³. З цієї думкою не можна не погодитись, бо ще в 1844 р. К. М. Сєментовський (К. Калайдєнський) писав: «Взявшись первый за ученую обработку богатых материалов русской народной поэзии, г. Костомаров и этим одним приобрел уже полное право на благодарность каждого, умеющего понимать и ценить всеобъемлющую важность изучения народности ... слишком мало у нас охотников пролагать новые пути исследований в области наук ... он счастливо достиг своей цели и представил сочинение, достойное полного внимания всякого, кому дорога память о былой жизни Руси»¹⁴.

Щодо тогочасної позиції прославленого російського критика В. Г. Белінського, то вона не витримує жодної критики з огляду на його ставлення до української літератури взагалі: твори українською мовою не можуть скласти якусь особливу літературу. Це яскраво засвідчує його рецензія на працю М. І. Костомарова «Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке». А ось позиція М. І. Костомарова щодо питань правомірності мови та української художньої літератури, викладена в його листі до І. С. Аксакова: «Вы находите, что стремление писать по-малорусски и создавать особую литературу противно истории и жизни. Да, противно истории, но какой? Истории войн, трактатов, министерских распоряжений, кабинетных соображений, насильственным размежевкам краев, составлению данных и купчих на миллионы человеческих душ, живущих и грядущих в земной жизни. Но оно не противно истории народной мысли, народных чувствований и побуждений, следовательно, не противно и жизни.

Коль скоро существует народ с собственной физиономией, с своеобразными приемами, с собственным наречием, то не противно жизни и его своеобразное развитие»¹⁵.

Безумовно, М. І. Костомаров має бути зарахований до одних з перших за часом і за значенням в історіографії учених-дослідників

історії народного життя. І це природно, бо, як впливає вже з ранніх його творів, у тому числі дисертаційних досліджень, він змінив поняття щодо змісту історії, розширив коло її джерел, поклав в основу своєї історичної концепції ідею про першорядність ролі народу та його суспільного буття. Вимога М. І. Костомарова вивчати історію не тільки за мертвими літописами, а й серед живого народу засвідчує, що в становленні його як ученого відбулось органічне злиття історичних і фольклорно-етнографічних інтересів.

У 1842–1843 рр., oprіч занять наукою і писання дисертації, Микола Іванович вимушений був вдатися до служби з метою збільшити засоби до життя, які виявлялися недостатніми від прислук з материнського маєтку. Влаштувався на посаду помічника інспектора студентів у Харківському університеті, був представлений на чин колезького секретаря. Проте 30 квітня 1843 р. подав у відставку, бо відчував, що не має ані здібностей, ані схильності до цієї роботи.

Відмовляється він і від запропонованої в Орлі посади вчителя. Починає викладати історію в чоловічому пансіоні. У цей час Микола Іванович сильно захопився написанням монографії про Богдана Хмельницького, хоча у Харкові можна було скористатися лише незначним запасом джерел¹⁶.

Ступінь магістра (диплом від 4 жовтня 1844 р.) не відкрила М. І. Костомарову доступу до університетської кафедри у Харкові. В його характері було багато самостійності, в поглядах – новизни, оригінальності, в судженнях – сміливості, в напрямку думок – відвертості, часом різкості, не кажучи вже про їхній демократизм, а такі люди нелегко прокладають собі шлях. Отже, певно, незадоволеність Миколи Івановича своїм суспільним становищем у Харкові та бажання побувати в тих місцевостях, де відбувались досліджувані ним події з історії часів Б. Хмельницького, змусили вченого шукати можливості одержати місце роботи в Київському учбовому окрузі.

Можна вивести, що в харківський період в основному сформувався світогляд і визначилися наукові інтереси М. І. Костомарова, які найбільше пов'язані з рідною йому історією України. Поряд з багатьма іншими свідченнями це яскраво підтверджує його лист (датований 1843 р.) до видавця збірки «Малороссийские и червонорусские народные думы и песни» (Спб., 1836) фольклориста і

етнографа П. Я. Лукашевича, зокрема: «Дай боже Вам здоров'я за Вашу любов до родини; люблю и я ту ж саму Україну, и вашу старую гетманщину, и ясниших гетманів и молодців козаків и ваши песни и вашу мову и все що є у вас доброго – свого не чужого, не краденого»¹⁷. Саме тоді вітчизняна історія стала спеціальним і улюбленим заняттям М. І. Костомарова, з'явилися його перші наукові твори, які стосувалися переважно української історії. Дослідник за покликанням, він поставив своїм завданням вивчення історії народу та життя різних частин Російської держави, а не її державного життя, і тим самим віддав свої симпатії народному прагненню до свободи й самовизначення. У молодих роках вступив він на цей життєвий шлях і ніколи з нього не звертав до кінця днів своїх, плідно працюючи на цій благодійній ниві.

¹ Автобіографія Н. І. Костомарова. – М., 1922. – С. 137.

² Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров // Літ. наук. вістн. – 1910. – Т. 50. – С. 216.

³ Автобіографія Н. І. Костомарова. – С. 150.

⁴ Горленко В. Две поездки с Н. И. Костомаровым // Киев. старина. – 1886. – № 1. – С. 118.

⁵ Корсун А. Н. И. Костомаров // Рус. арх. – 1890. – № 3. – С. 208.

⁶ Сухомлинов М. Уничтожение диссертации Н. И. Костомарова в 1842 году // Древняя и новая Россия. – 1877. – Т. 1. – С. 52.

⁷ Айзеншток І. Перша дисертація Костомарова // Україна. – 1925. – № 3. – С. 23, 24.

⁸ Об уничтожении магистерской диссертации Н. И. Костомарова // Киев. старина. – 1903. – № 7–8. – С. 26.

⁹ Неслуховский Ф. Из моих воспоминаний // Исторический вестник. – 1890. – Т. 40. – С. 130.

¹⁰ Попов П. М. М. Костомаров як фольклорист і етнограф. – К., 1968. – С. 15.

¹¹ Автобіографія Н. І. Костомарова. – С. 164, 165.

¹² Корсун А. Н. И. Костомаров. – С. 212.

¹³ Автобіографія Н. І. Костомарова. – С. 169.

¹⁴ Калайденский К. Об историческом значении русской народной поэзии, соч. Н. И. Костомарова. Харьков. – 1843. – 214 стр. // Маяк. – 1844. – Кн. 30. – С. 81.

¹⁵ Иван Сергеевич Аксаков в его письмах // Киев. старина. – 1897. – № 11. – С. 52.

¹⁶ Автобіографія Н. І. Костомарова. – С. 168.

¹⁷ ЦНБ ім. В. І. Вернадського АН. Відділ рукописів. – Ф. 3, 6515.

Слово о Костомарове

(Историографическая концепция ученого)

Творческое наследие выдающегося отечественного ученого и общественно-политического деятеля Николая Ивановича Костомарова всегда пребывало в сфере гражданского внимания. В современных условиях оно, особенно в области истории, проходит путь нового читательского открытия, влияя на нашу духовность. В научных кругах его сочинения вызывают борьбу мнений, что способствует переосмыслению укоренившихся историографических понятий. Все более и более привлекает исследователей историософия Н. Костомарова – уникального мыслителя XIX века. Это, очевидно, происходит и потому, что сегодня историческая наука (как и общество в целом) не имеют плодотворной концепции развития. Такое положение, разумеется, изменится. Но время течет, невосполнимые потери растут. А существующая тенденция отрицания культурного наследия ощутимых положительных результатов не приносит. Следовательно, они могут быть достигнуты другим путем, в частности, – на основе пересмотра отношения к фундаментальным достижениям прошлого и рационального их использования.

В связи со сказанным представляет большую ценность творчество историка народной жизни Н. Костомарова, которое, бесспорно, не ординарно, потому, что способствует умственному развитию и влияет на нравственное достоинство людей. Стержневое место в этом творчестве занимает Костомаровская историографическая концепция, не утратившая своего научного значения. Ее истоки не отделимы от биографии Николая Ивановича. Поэтому напомним здесь некоторые биографические факты, имевшие значительное воздействие на духовное формирование ученого, на становление и развитие его исторических взглядов.

Родился Н. И. Костомаров 4 (16) мая 1817 года в слободе Юрасовка Острогожского уезда Воронежской губернии, то есть на исторической Слобожанщине, в Подонье, где, начиная с XVII века, скрещивались два основных колонизационных потока: с запада – украинский, с севера – русский. Его отец, И. П. Костомаров, принадлежал к ветви казаков-переселенцев, а его мать, Татьяна Мыльникова, украинского происхождения, находилась до брака в

крепостной зависимости. В 1828 году отец Николая Костомарова трагически погиб, оставив сына, как рожденного до своей женитьбы, крепостным. Лишь в 1832 году, перед окончанием Воронежской гимназии, Н. Костомаров, благодаря невероятным усилиям своей матери, был выкуплен из крепостничества и смог поступить в Харьковский университет. Окончив в 1836 году университет, он короткое время служил юнкером в Кинбурнском драгунском полку, затем сдал экзамены на степень магистра исторических наук, подготовил диссертацию «О причинах и характере унии в Западной России». Однако, защита данного труда была запрещена властями по причине вольномыслия его автора.

В 1844 году Н. Костомаров, защитив другую диссертацию, переехал в Ровно, где стал работать учителем в гимназии, затем поступил на должность старшего учителя в 1-ю Киевскую гимназию. Важными в его жизни и творчестве явились 1845–1847 гг., когда он был избран адъюнктом кафедры русской истории Киевского университета, познакомился и сдружился с гениальным Тарасом Шевченко, активно участвовал в организации и политической деятельности антикрепостнического Кирилло-Мефодиевского братства. Вскоре последовали арест и следствие в Петербурге, годичное заключение в Петропавловской крепости, ссылка в Саратов с запрещением служить по ученой части. В 1857–1858 гг. Н. Костомаров опубликовал монографии о Б. Хмельницком и С. Разине, выдвинувшие его в число историков первой величины. С 1859 по 1862 годы – он выдающийся профессор Петербургского университета, после чего, как член (с 1860 года) Археографической комиссии, до последних дней жизни – «кабинетный» ученый.

В 1864 году Н. Костомаров удостоен Киевским университетом степени доктора русской истории. Его творческое наследие разнообразно и огромно. Только лишь исторические монографии и исследования ученого составили 21-томное собрание сочинений. Долгие годы Николай Иванович мечтал о жизни в Киеве, но умер 7 (19) апреля 1885 года, не успев завершить начатых работ, можно сказать, – за письменным столом, в Петербурге. Похоронен 11 (23) апреля на Волковском кладбище.

Симптоматично, что творчество Костомарова, как историка, началось с осмысливания задач исторической науки. В его «Автобиографии» сообщалось, что после окончания Харьковского университета история сделалась для него любимым до страсти

предметом. Он читал много всякого рода исторических книг, вдумывался в науку и пришел к такому вопросу: отчего это во всех историях толкуют о выдающихся государственных деятелях, иногда о законах и учреждениях, но как будто пренебрегают жизнью народной массы? «Скоро я пришел к убеждению, – говорил Костомаров, – что историю нужно изучать не только по мертвым летописям и запискам, а и в живом народе».

Принцип народности Н. Костомаров мастерски воплотил уже в своей первой диссертации «О причинах и характере унии в Западной России». В частности, об этом свидетельствует такой ее оригинальный вывод: «Присоединение Малороссии к Московии можно еще, и то не строго разбирая, назвать делом Хмельницкого, но освобождение от Польши – никогда. Не Хмельницкий был действующим лицом, а народ; не Хмельницкий воззвал народ к восстанию, а народная потребность вывела Хмельницкого из бездействия»¹. Как видим, Н. Костомаров отдал предпочтение народным массам – решающей силе истории, хотя был очень высокого мнения о Хмельницком – историческом деятеле.

Особое место в творчестве Н. Костомарова занимало произведение «Об отношении русской истории к географии и этнографии» (1863 г.), – уникальный исторический труд, кредо его исторической школы. Об историографическом значении этого произведения будет сказано ниже, здесь же изложим его основные положения. Итак, автор первоначально концентрировал внимание на вопросе о смысле предмета истории, объясняя его следующим образом. История, отмечал он, занимаясь народом, имела целью изложить движение жизни народа; следовательно, предметом ее должны быть способы и приемы развития сил народной деятельности во всех сферах, в которых является жизненный процесс человеческих обществ.

Затем Н. Костомаров касался ретроспективы исторической науки и отмечал, что историк скользил по поверхности прошедшей жизни, складывая в своем сочинении события, возбуждающие любопытство и считавшиеся поэтому достопримечательными; события эти брались из мира политического, как прежде всего бросающегося в глаза своею широтою, и из частного быта людей, стоявших на челе управления и силы. Недостаточность такого изложения, подытоживал автор, была признана, – почувствовалась необходимость связи событий во взаимном соотношении и зави-

симости, тогда явились истории, где главное внимание обращалось на политическую сторону, как на более крупную и удобную для связного изложения, но где старались показать, как один переворот производил другой; как явления порождали и обуславливали друг друга, следили за постепенным развитием и изменением государства; – образовалась доктрина: государство представлялось единым телом, как бы олицетворенным, и его модификации, его отношения к другим составляли предмет истории.

Но такой способ историографии, отмечал далее автор, оказался недостаточным. Царские дворы, правительственные приемы, законодательства, войны, дипломатические сношения не удовлетворяли желания знать прошедшую жизнь. Кроме политической сферы, оставалась еще нетронутой жизнь народных масс с их общественным и домашним бытом, с их привычками, обычаями, понятиями, воспитанием, сочувствиями, пороками и стремлениями. Без этой стороны изучение истории походило на описание верхних ветвей деревьев, не касаясь ствола и корней. «Поэтому, – говорил Н. Костомаров, – созрело новое требование науки: не предметы должен иметь историк на первом плане, а живых людей, которым эти предметы принадлежали в свое время. В этом вся тайна современного исторического требования, поскольку «цель истории – изучение жизни и людей»².

Исходя из того, что главной задачей исторического знания являлась жизнь человеческого общества, а следовательно, народа, Н. Костомаров указывал на те требования, в которых его развитие остановилось в последнее время. Возникло сознание, писал он, что наша история занималась преимущественно государственной стороной прошедшей жизни русской, всем, что касается правительства, дипломатии, войн, законодательства, управления, что при всей важности, составляли круг внешних явлений: а на дне истории есть еще другая сторона, это – жизнь народная, которая именно у нас проходила свое течение часто отлично от государственной и нередко с ней в разрезе. Историки наши имели в виду государство и его развитие, а не народ; последний оставался в глазах их как бы бездушной массой, материалом для государства, которое одно представлялось с жизнью и движением. Для полноты же исторической науки необходимо, чтобы и другая сторона народной жизни равным образом была представлена в научной ясности, тем более, что «народ вовсе не механическая сила государства,

а истинно живая стихия, содержание, а государство, наоборот, есть только форма, сам по себе мертвый механизм, оживляемый только народными побуждениями»³.

По Н. Костомарову, недостаточно знать, что такой-то государь издал тот-то указ и в таком-то тексте, когда мы не знаем, как он принимался в умах народа и как действовал на изгибы его жизни? Не довольно нам знать, писал он, способы обхождения мужа с женою у древних москвичей, когда мы не можем притом объяснить себе – откуда они происходили и как укладывались в нравственных взглядах. Данные из мира прошедшего, не освещенные взглядом мыслителя, не доведенные до синтеза в своей совокупности, не доводящие нас самих до понимания внутреннего существа людей, которых жизнь служила признаками, не составляют истории, хотя бы и казались расположенными в строгой научной системе. Та истинная история, подчеркивал Н. Костомаров, «где не историк с вами говорит за выведенные им лица и народные массы, а где последние сами за себя подают голос»⁴.

Очень показательное предостережение Н. Костомарова, которое долгие годы оставалось без внимания, о том, что наука о народе не должна ограничиваться изучением одного простонародного класса. Это, писал он, была бы непростительная односторонность, тем более, что не только в низшем, но и в среднем и высшем классах нашего народа находится много местных отличий, и наше общество еще далеко не достигло того однообразия, которое бы характеризовало его как общерусское общество. На взгляд Н. Костомарова, современный русский человек не был подвергнут, по соотношению его к предкам, такому анализу, при котором черты его духовной жизни и материального быта могли быть разнообразными в связи с прошедшим. Эту-то связь, полагал он, желательно установить, и предложил соответствующее решение: «До сих пор, – отмечал автор, – мы начинали историю варягами и думали доходить (если не доходили) до царствования Александра Николаевича; теперь подумаем об обратной дороге; вместо того, чтобы погружаться в неизвестность и из мрака ее постепенно доходить до известного, пойдем от известного к неизвестному, из света в сумрак и темноту. Узнавши наш народ, насколько это возможно в его современном развитии, начнем добираться – таков ли он прежде, что с ним делалось, отчего и в какой мере последовали с ним изменения, определившие на грядущие времена его положение»⁵.

Примечательно, что в продолжение всей своей творческой жизни Н. Костомаров никогда не сходил с пути народнического направления. Убедительно подтверждает это и его последняя прижизненная публикация. В ней, полемизируя с М. Кояловичем, в том числе по вопросу о федеративном начале в древней Руси, Н. Костомаров высказал ряд мыслей, относящихся к исторической науке в целом, а также ее назначению, в частности. Так, он отмечал, что история, объяснительница течения жизни, как и сама жизнь, бесконечна, не знает, что произойдет вперед и не может нигде остановиться, чтоб изречь оправдательный или обвинительный приговор над прожитым. Н. Костомаров пояснял, что его идеал историка «был и есть тот самый, который ставил когда-то наш бессмертный историограф Миллер, когда говорил: «Историк должен казаться без отечества, без веры, без государя... все, что говорит историк, должно быть истинно, и никогда не должен он давать повод к возбуждению к себе подозрения в лести»⁶. Чтоб избежать двусмысленности Н. Костомаров обратил внимание на то, что Миллер сказал: историк должен казаться, а не сказал: должен быть: казаться же и быть – две вещи разные!

Обращение сегодня именно к историографической концепции Н. Костомарова объясняется (в дополнение к сказанному выше) и тем, что в развитии исторических знаний и историографии сложилась новая ситуация. На повестку дня выдвигается задача необходимости осмысления и обобщения в концептуальном плане всего того наилучшего, что было создано историками до настоящего времени. Правда, не все согласны с таким подходом, некоторые полагают, что не следует заниматься «мертвецами». Оппонентам считаем возможным напомнить слова выдающегося украинского историка М. Грушевского о том, что пересмотр оценок прошлого не является «пережевыванием» старого. Смысл науки – постоянно переоценивать и дополнять факты «в свете новых комбинаций современного и улучшенных исследовательских методов»⁷. В этой связи пристального внимания заслуживают историки-народники и историки-государственники, которые, как показывает научный анализ историографической литературы, достигли наибольших результатов в исследовании и освещении истории, в частности, – России и Украины. Следовательно, повышенный интерес вызывает методология таких направлений в историографии: народнического и государственного. Первое, к примеру, олицетворяют гиганты

исторической мысли и репрезентанты научных школ Н. Полевой, Н. Костомаров, В. Антонович, М. Грушевский, а второе – Н. Карамзин, С. Соловьев, В. Липинский, Д. Дорошенко.

Здесь уместно отметить, что еще в 60-х годах прошлого века очередным вопросом, относящимся к нашей истории, Н. Костомаров считал противоречие между государственностью и народностью в истории. Оно в последующие времена усиливалось или ослабевало, но полностью не исчезало. Ряд современных ученых полагают (Л. Винар и др.), что народническая и государственная историография себя взаимно дополняли и отражали определенную историческую эпоху. Поэтому нет причины развитие исторической науки освещать с позиций «историософии и идеологии историков-государственников или историков-народников»⁸. С этим нельзя не согласиться, так как в 20-х годах предпринимались попытки, удачные, синтеза элементов народнического и государственного направления в научном творчестве (например, А. Оглоблин). К сожалению эти попытки не только не получили своего развития, но были прерваны в 30-е годы в условиях Советской власти. Хотя, они продолжались в историографии украинской диаспоры и дают основание констатировать, что одним из существенных достижений, в частности А. Оглоблина, является соединение методов государственного и народнического направлений в процессе разработки научной схемы истории Украины.

А. Оглоблин уловил ту особенность, что конфронтация народнической и государственной историографических концепций преимущественно была не антагонистической. Во многом это объясняется тем, что историк-государственник нередко являлся учеником историка-народника. Так, в определенное время многие историки-государственники принадлежали к школе М. Грушевского. И, если Грушевский в основном до конца оставался историком-народником, то, к примеру, И. Крипякевич пошел по линии государственного направления. О преобладании в концепции М. Грушевского народного начала ярко свидетельствует даже то, какое содержание он вкладывал в понятие отечественной истории. О ней он часто говорил как об «истории Украины и украинского народа»⁹. Заметим, – не просто как об истории Украины или истории Украинского государства, а именно: истории Украины и украинского народа. Думается, вполне ясно, что между упомянутыми понятиями (их содержание) существует большая разница. К слову, в 1926 году в

статье по поводу юбилея М. Грушевского О. Гермайзе представил этого великого ученого как наследника «народническо-демократической традиции Костомарова и Антоновича в украинской историографии»¹⁰.

Творчество Н. Костомарова, В. Антоновича, М. Грушевского и В. Липинского, Д. Дорошенко, И. Крипякевича – вершины в развитии народнической и государственной историографических концепций, по крайней мере – в исторической науке Украины. Что касается сущности историософии народнического направления, то ее, как видим, можно вполне постичь при помощи теоретических произведений Н. Костомарова, даже одного из них: «Об отношении русской истории к географии и этнографии». Не случайно М. Грушевский охарактеризовал его «каноническим произведением – настолько серьезны приняты в научных и вообще интеллигентских кругах высказанные тут мысли Костомарова, как авторитетный голос новых течений в науке»¹¹.

Таким образом, по историографической концепции Н. И. Костомарова, история – объяснительница течения жизни народа, а задача историка – изучать и освещать (причем – истинно) народ, исследовать его переживания, его требования, выдвигаемые в сфере публичной и политической жизни, его стремления, главным образом – физиономии людских обществ. Поэтому на первом плане у историка должна быть деятельная сила души человеческой, а не то, что содеяно человеком. Тогда как государственники (С. Соловьев, Д. Дорошенко и др.) выдвигали на первый план задачу необходимости осмысления вопросов становления, развития, роли и т. п. государства (можно сказать, в ущерб истории страны). Однако, совершенно ясно, что нет оснований в современных условиях отдавать предпочтение в исследовательском процессе какой-либо одной из упомянутых историографических концепций. Напротив, переосмысление и широкое использование концептуальных основ различных научных исторических школ, в том числе – Н. Костомарова, В. Липинского и их последователей, послужит тем ключом, который откроет оптимальный путь дальнейшего развития украинской и российской национально исторической мысли.

¹ Костомаров Н. О причинах и характере унии в Западной России. Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. К., 1928, с. 32.

² Костомаров Н. И. Об отношении русской истории к географии и этнографии. Собр. соч. СПб., 1903. Кн. 1, т. 3, с. 721.

³ Там же, с. 723.

⁴ Там же, с. 724.

⁵ Там же, с. 730.

⁶ Костомаров Н. По поводу книги М. О. Кояловича «История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям». СПб., 1884 // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. К., 1928, с. 308.

⁷ Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. М. С. Грушевський і Akademia: Ідея, змагання, діяльність. Київ, 1993, с. 126.

⁸ Винар Л. Дмитро Дорошенко – видатний дослідник української історіографії та бібліографії // Український історик. Нью-Йорк – Мюнхен, 1982–1983, № 3–4, с. 57.

⁹ Сохань П. С. и др. М. С. Грушевський і Akademia, с. 72.

¹⁰ Там же, с. 93.

¹¹ Грушевський М. Етнографічне діло Костомарова. Етнографічні писання Костомарова. К., 1930, с. XIX.

1995

М. І. Костомаров і його історіографічна концепція

Микола Іванович Костомаров (1817–1885 рр.) належить до плеяди визначних вітчизняних учених. Він помітив і розвинув ідею щодо необхідності дослідження життя народних мас, суттєво поглибив і широко популяризував знання з історії України, до якої через те викликав великий інтерес серед громадськості. В цьому його велика заслуга, і саме на це неодноразово наголошували В. Антонович, М. Грушевський, Д. Дорошенко та інші. Підвищена увага суспільства до історичних творів М. Костомарова була не випадковою. Вона зумовлювалася наявністю в багатьох з них соціально-революційного нерва, котрий, як слушно зазначав М. Грушевський, робив їх «могутнім імпульсом» соціальної боротьби.

Микола Костомаров (псевдоніми – Іеремія Галка, Іван Богучаров) відомий і як учасник українського національно-визвольного руху, і як письменник, поет і перекладач, фольклорист і етнограф, археограф, талановитий публіцист і полеміст, редактор і видавець, обдарований професор – викладач і лектор. Його творча спадщина

величезна й багатопредметна. Її неможливо, хоча б і побіжно, досягнути в одному нарисі. Водночас вона містить чимало значущих віх, котрі дають змогу скласти вичерпну уяву про історичні погляди цієї постаті, її роль у тій або іншій галузі діяльності тощо, і вони чітко простежуються. Народився М. І. Костомаров 4 (16) травня 1817 р. у слободі Юрасівка Острогозького повіту Воронежської губернії (до 1780 р. – Слобідсько-Українська) в родині відставного капітана Івана Петровича Костомарова – нащадка козаків-переселенців – і кріпачки українського походження Тетяни Петрівни Мельникової. Батьки Миколи Костомарова одружилися лише після його народження. Тому він, як народжений до шлюбу, юридично перебував у кріпосній залежності. В 1828 р. трагічно загинув його батько, і матері довелося докласти чимало зусиль, щоб звільнити сина з кріпосного стану. Для цього вона пожертвувала великою частиною своєї удовиної спадщини й у 1832 р. нарешті добилася Миколі бажаної волі.

У 1833 р, після закінчення пансіону і Воронежської гімназії, Костомаров вступив до Харківського університету, де над усе полюбив історію. З того часу він із запалом читав історичні книги. Першим досвідом занять історією із залученням джерел став для випускника університету і майбутнього ученого розбір архіву в м. Острогозьку, де він служив у 1837 р. кілька місяців юнкером у драгунському полку. На жаль, підготовлене ним до друку історичне описання Острогозького слобідського полку загубилося. Проте, на щастя, М. Костомаров розчарувався тоді у військовій службі, до якої він не мав схильності, й вирішив присвятити себе цілком науці та літературі. В кінці 30-х – на початку 40-х років він пише ряд драматичних і поетичних творів, в яких обстоює самотність і життєздатність української мови та літератури, доводить право українського народу на свою історію. Серед них й такі відомі, як «Сава Чалий», «Переяславська ніч» та інші. Саме тоді М. Костомаров задумався над запитанням: чому це у всіх історіях говорять про видатних державних діячів, інколи про закони та установи, але немовби зневажають історію народу та його духовне життя?

Протягом 1841 р. Микола Костомаров готував і згодом опублікував дисертацію «Про причини й характер унії в Західній Росії», в якій висвітлює боротьбу українського народу за свою незалежність від шляхетської й католицької експансії. Оскільки в дослідженні багато уваги приділялося народним масам України та їх

національно-визвольному рухові, то власті визнали його як «крамольне» і наказали спалити (залишилися лічені примірники). Дисертанту було дозволено підготувати іншу працю. Нею стала дисертація М. Костомарова «Про історичне значення руської народної поезії», надрукована 1843 р. і захищена в Харкові на початку 1844 р.

Згодом, вже як магістр історичних наук, Микола Костомаров захоплюється епохою Богдана Хмельницького і вирішує побувати в тих місцевостях, де відбувалися досліджувані ним події. У вересні 1844 р. він обіймає посаду викладача історії в Рівненській гімназії, а в наступному році переїздить до Києва. Тут Микола Іванович спочатку працює у гімназії і приватних пансіонах, а з осені 1846 р. – професором в Університеті св. Володимира та викладачем в Інституті шляхетних дівчат. Тоді головними його заняттями були підготовка і читання лекцій з руської історії, написання монографії «Богдан Хмельницький», посиленна робота над оригінальним дослідженням «Слов'янська міфологія», підготовка до друку літопису Величка.

Наприкінці 1845 – на початку 1846 р. М. Костомаров разом з М. Гулаком, В. Білозерським та іншими передовими діячами інтелігенції засновує в Києві таємну політичну організацію антиімперського й антикріпосницького спрямування – Кирило-Мефодіївське братство. Він приділяє багато уваги його діяльності, зокрема створенню програмних документів. Серед них важливе місце займає написана ним «Книга буття українського народу», яка являє собою маніфест відродження нації. Микола Костомаров в «Автобіографії» згадував, що ідеї заснованого ним братства поглинали його до фанатизму. Він поширював їх серед студентів, у приватних розмовах серед професорів університету і навіть у духовній академії. В той же час він особисто познайомився з Тарасом Шевченком і це знайомство переросло в довічну дружбу між ними.

У період активної педагогічної, наукової і політичної діяльності, зближення з Т. Шевченком і захоплення його музою, яка, за висловом М. Костомарова, роздирала завісу народного життя, Микола Костомаров закохується у вихованку київського жіночого пансіону Аліну Крагельську, з якою невдовзі заручився. Проте призначене на 30 березня 1847 р. їхнє весілля не відбулося. Напередодні вінчання Миколу Костомарова та інших кирило-мефодіївців, у тому числі й Тараса Шевченка, який приїхав до Києва на його весілля,

заарештували і відправили до Петербурга на слідство. За царським вироком, М. Костомаров на рік був ув'язнений у Петропавлівській фортеці, потім засланий до Саратова із заборонаю «служити по науковій лінії». Там він перебував протягом 1849–1856 рр. Але і в засланні Костомаров не залишав творчої праці і коли з нього зняли заборону друкуватися, він опублікував завершені в ті роки монографії «Богдан Хмельницький» (1857) та «Бунт Стеньки Разина» (1858), котру академік М. Грушевський охарактеризував як класичний взірець революційної історіографії. Згадані твори одразу ж стали всесвітньо відомими.

В 1859 р. М. Костомаров був обраний професором Петербурзького університету, в якому з великим успіхом викладав до 1862 р. руську історію. У своїх лекціях він проводив оригінальні й прогресивні погляди на завдання і сутність історії. Сучасники Костомарова вбачали в ньому талановитого професора й ученого, котрий, як Віктор Гюго, як колись Жоффруа Сент-Ілер, став носієм ідеї свободи і руху в науці та мистецтві.

Поряд з викладацькою діяльністю М. Костомаров як член (з 1860 р.) Археографічної комісії займався виданням актів з історії України доби середньовіччя, створював на їхній основі монографії. Цю працю він продовжував до кінця життя, й особливо плідно – після виходу у відставку з університету під час революційних виступів студентів. Свою відставку М. Костомаров пояснив тим, що не хотів стати приводом для арештів та відповідальності перед законом передових людей молодого покоління. Отже, в 1862 р. завершилася викладацька діяльність М. Костомарова, і він уже ніколи не заступав професорської кафедри, хоча його неодноразово запрошували різні університети, навіть обирали на кафедру вчені ради, як приміром, Київського та Харківського університетів. 1864 р. рада Київського університету присудила Костомарову вчений ступінь доктора історії. Обирався Микола Іванович і членом закордонних інституцій – Сербського ученого Друштва, Південнослов'янської Академії та ін. У 1884 р. його було обрано почесним членом Київського університету, а в різний час – багатьох інших учбових закладів і наукових товариств. З 1876 р. він – член-кореспондент Академії наук (Петербург).

Наукові інтереси М. Костомарова не замикалися на історії України, вони, як свідчить його творчий доробок, були надзвичайно широкі. Досить лише згадати в зв'язку з цим його монографії

«Смутное время Московского государства в начале XVII столетия», «Последние годы Речи Посполитой», удостоєної в 1872 р. премії Академії наук.

Особлива сторінка в житті М. Костомарова – публіцистична і полемічна діяльність та праця у багатьох відомих журналах, з яких деякі були створені завдяки його активній участі. Передусім це «Основа», «Вестник Европы», «Киевская старина». Друкувався він і в закордонному нецензурованому «Колоколе», де, зокрема, опублікував славнозвісну працю «Україна». Не можна не пригадати вечори – «вівторки», що проводилися у помешканні Миколи Івановича в Петербурзі, на які в період напруженої національно-визвольної боротьби збиралися Т. Шевченко, З. Сераковський та інші визначні діячі. Полемічна діяльність М. Костомарова, його публіцистичні твори мають велике значення з огляду на історію розвитку української громадсько-політичної думки XIX ст. «Як сильно б'є в них живчик часу! – зазначав М. Грушевський. – Як щиро і яскраво відбивається в них сучасна боротьба й ідеологічні змагання. Як безпосередньо реагує автор на зачіпки своїх антагоністів і на незгідні з його поглядами вискази! Його зауваження виливаються часом в блискучі характеристики, в глибокі й влучні міркування, варті того, щоб зайняти місце між тим найкращим, що лишилось від нього і повинно пережити все слабше і минуще»¹.

У 60–70-х роках М. Костомаров багато працює, переважно в галузі історії, особливо над темами, в яких «вимальовувалася, за його свідченням, діяльність народної маси», здійснює наукові подорожі, у тому числі в Україну. На початку 1875 р. він тяжко захворів, тоді ж втратив і свою матір. Його всіляко підтримувала в скрутному становищі й сприяла творчій діяльності Аліна Леонтіївна Крагельська (Кисіль), любов до якої Костомаров проніс з молодих літ через усе життя і з якою, після трагічного розлучення в Києві, обвінчався лише по 28 роках. Це сталося 9 травня в с. Дідівцях на Полтавщині.

У 80-і роки М. Костомаров, незважаючи на тяжку хворобу (майже втратив зір) і фізичну слабкість, наполегливо працював – годинами розбирав ослабленими очима стародавні поживклі манускрипти. Ні похилий вік, ні тяжка перевтома й нервові виснаження не зупиняють його. Він подорожує у далекі закутки країни, відкриває і вивчає пам'ятки старовини, із запалом виступає на археологічних з'їздах, зокрема у Тифлісі, де зустрівся з кирило-

мефодіївцем М. Гулаком, який засвідчив йому тоді своє почуття глибокої поваги та щирої дружби. Згаданий час примітний, крім усього іншого, виходом у світ визначної монографії Миколи Костомарова «Мазепа», дослідження «Мазепинці» та ін., так само, як були примітні попередні роки опублікуванням «Руїни» та безлічі різноманітних його творів.

Літо 1883-го й весну 1884 року М. І. Костомаров провів у маєтку Аліни Леонтіївни в Україні, а взимку посилено працював у петербурзьких архівах. Він сподівався ще багато зробити для української справи та історичної науки. На жаль, учений не встиг закінчити своє дослідження «Історичне значення південноруської народної пісенної творчості» й інші. У неділю 7 (19) квітня Микола Іванович помер. Він важко переносив на схилі літ петербурзький клімат і дуже бажав провести свої останні роки в Україні, у Києві, в цьому, за його висловом, прихистку поезії! Проте імперська влада не дала йому можливості здійснити свою мрію.

Поховали Миколу Івановича Костомарова 11 (23) квітня на Волковому кладовищі в Петербурзі. Тоді у виголошених промовах відзначалося, що нащадки, перегортаючи літописи давноминулих часів на берегах Дніпра і Дунаю, Вісли і Волги, біля берегів Льодовитого і Чорного морів, мимоволі згадають ім'я літописця Миколи Костомарова.

М. Костомаров, крім залишеної нащадкам багатющої творчої спадщини, заповів право видання своїх творів «Обществу для пособия нуждающимся литераторам и ученым», особисту дорогоцінну бібліотеку – передати до Київського університету, а всі наявні особисті гроші – витратити на будівництво школи для дітей з простонароддя (переважно українців) в його рідній слободі Юрасівка.

З огляду на біографію Костомарова треба сказати, що вона має велике повчальне значення. Його тривала боротьба з всілякими перешкодами і нещастями, дивовижна енергія і працездатність за несприятливих умов, стійкість у продовженні своїх праць майже на смертному одрі – одним словом, вся його бездоганно чесна діяльність може послужити, як писав історик В. Семевський, великим взірцем для всіх працівників як на науковій ниві діяльності, так і в інших сферах.

В особі М. Костомарова поєднувалися властивості історика-дослідника, який завжди черпав свій матеріал з першоджерел, і письменника, що мав талант яскравого відтворення минулого.

Важко знайти відділ нашої історії, в якому б не користувалися його творами, не рахувалися з його зауваженнями. Ідеї, проголошені М. Костомаровим, як відзначив Михайло Грушевський, ішли вперед не тільки свого часу, але і його власної творчості як історика, і в багатьох точках залишаються актуальними й тепер. Один з безпосередніх учасників кирило-мефодіївських ідей – сеї кульмінаційної точки української національної самосвідомості, він тільки почасті встиг реалізувати їх у своїй історичній творчості і далеко більше заповів поколінням своїх наступників. У цій постаті знаходимо чимало прогресивного з огляду саме на сьогодні: знання – запорука кращого майбутнього і всілякого прогресу, якому насильство, на думку М. Костомарова, хоч би в якій було формі, є лише перепорою. Водночас Миколі Костомарову були притаманні стійка ненависть до самодержавства і бюрократизму, аристократії й соціальних привілеїв, до централізму і державного насильства, яким протиставлялися вільна громадська самодіяльність, суспільна рівноправність, демократичний федералізм. Провідна ідея громадського і наукового світогляду М.І. Костомарова, котру можна охарактеризувати в формулі «з народом проти держави», робила його дійсно провідником, ідеологом визвольного руху.

Щоправда, він не завжди був послідовним, з кінця 70-х років навіть намагався «примирити» український культурно-освітній, а отже, й національно-визвольний рух з урядом. Що тут можна сказати? Можна лише приєднатися до міркувань М. Грушевського, який вважав, що нам, минаючи ці слабкі сторони, належить пам'ятати і шукати в Костомарові те, що становило дійсний зміст його життя і діяльності, що ставить його в ряди безпосередніх творців української й російської революції. М. Грушевський підкреслював, що проповідь Костомаровим ненависті до царизму і старої російської державності, до поневолення народів торувала дорогу революції. У розвалі старої феодальної, централізованої самодержавної Росії, безсумнівно, знайшли вирази його ідеали історика і громадянина.

М. Костомаров прожив життя, наповнене кипучою творчістю, безперервною ідеологічною боротьбою, а коли ще згадати і публіцистичний та полемічний аспекти, – життя відважного бійця. Один з найобдарованіших наших істориків жив правдою і правду намагався показувати у своїх творах, котрі писав не на догоду віку й людям (нерідко навіть на шкоду собі), а на славу істини й науки.

Недарма ще за життя М. Костомарова в одному з популярних словників відзначалося, що небагато знайдеться у нас літераторів і учених, котрі могли б з більшим правом, ніж Костомаров, сказати про себе, що їх знає вся читаюча Росія, а головне – що їх однаково поважають і цінують люди всіх партій і всіх напрямів.

Вже рання творчість М. Костомарова є репрезентацією основної риси його історичного світогляду – демократичного розуміння історії. Цілком рельєфно ця риса простежується в його першій дисертаційній праці «Про причини й характер унії в Західній Росії». Зокрема, М. Костомаров зауважує: «Коли історія подає нам боротьбу супротивних ідей, що рухають ворожі маси одного й того ж народу, важливість такої боротьби визнається в міру того, як увесь народ візьме у ній участь, ідея її приведе в рух усі сили країни і стане народною ідеєю; але щоб визначити характер такої епохи, ми обов'язково повинні вникнути в події того часу, коли почала, які надихали цю боротьбу, розвиваються й готуються її діячі»².

Найбільша ж цінність дисертації полягала у проголошенні та захисті автором національної української ідеї, що мало унікальне значення не тільки в становленні М. Костомарова як історика України, а й у розвитку української історіографії взагалі.

Костомарову вдалося показати, що гасло віри підвело тоді українців, замість свободи завело їх в середині XVII ст. до нової московської неволі. Хмельницький, писав Костомаров, не думав щиро піддатися цареві: він хотів тільки цим підданством налякати Польщу, вплутати Росію, а потім використати обставини для своїх честолюбних планів. Народ присягнув тільки тому, що Білоцерківська угода могла приборкати його віру, і, притім, після запевнень з боку московського уряду, що права його будуть заховані вічно.

Друга дисертація Миколи Костомарова «Про історичне значення руської народної поезії» також викликала невдоволення у частини професури та урядових осіб. Зокрема, через те, що її автор поставив своїм завданням дослідження історії народу та життя різних частин Російської держави, а не її державного життя і тим самим віддав свої симпатії народному прагненню до свободи та самовизначення.

Етнографічні інтереси Микола Костомаров суттєво розвинув у «Слов'янській міфології» (1846 р.). В ній досліджується християнський світогляд слов'янських племен (переважно південно-східних, що розселилися на історичній території України) як вступ

до історії Київської Русі. В цій унікальній праці Костомаров поглиблює думку, викладену в магістерській дисертації, про значення художнього слова, й зокрема поезії, як джерела пізнання «народної душі», за його висловом – важливого наукового засобу і могутнього чинника руху громадського життя, оскільки у південних слов'ян, особливо українців, гасло народності вийшло поза межі чисто літературних впливів. Наявність народної творчості давала право на існування національне і політичне. Михайло Грушевський зазначав, що етнографія, дослідження народного життя і творчості, особливо народної пісні відіграло величезну роль у слов'янському відродженні, в формуванні слов'янських національностей, в зростанні національної свідомості, в їхній ідеології – не тільки національній, але й соціальній і політичній. Закладені у фольклористичних та етнографічних працях Миколи Костомарова ідеї в міркуваннях кирило-мефодіївців дійшли, як підкреслив М. Грушевський, до останнього пункту – революційної народницької програми, що, виходячи від дослідження життя народу через піднесення його освіти і добробуту, йшла до політичної пропаганди і революції.

З ім'ям Миколи Костомарова міцно пов'язані заснування і діяльність на протязі 1845–1847 рр. славнозвісного в історії України Кирило-Мефодіївського братства, створення програмних документів цієї політичної антиімперської організації. Даний період в житті М. Костомарова – пік громадсько-політичної активності. Крім самої ідеї заснування братства Кирила і Мефодія як сили, здатної добиватися свободи для українського народу, Костомарову належить авторство його основних програмних документів: відозви «Брати українці», «Статуту Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія» та «Книги буття українського народу». Літературознавець М. Возняк у передмові до публікації «Книги буття» в 1921 р. відзначав, що саме Микола Костомаров залишив нам цей історичний документ, з якого широкий загал українського народу може познайомитися з ідеями Кирило-Мефодіївського братства. На думку М. Возняка, те, що було «паскудством для царського уряду», залишиться назавжди «незов'язим квітом в історії визвольного українського руху» і не історик літератури, ні автор політичної історії України не лишить без уваги цього твору Костомарова з 1846 р., написаного під свіжим враженням від знайомства з Шевченком, його нецензурними політичними поемами і під впливом розмов з Генієм.

Всі вищезгадані документи прийняті демократизмом, у них доводиться історичне право слов'янських народів на національну незалежність, пропагується прогресивна для тогочасної російської дійсності модель державного і суспільного устрою, в якому Україна «буде не підлеглою Річчю Посполитою в союзі слов'янським».

М. Грушевський слушно помітив, що в «Книзі буття» висловлене основне кредо Костомарова: автократизм і класовий лад мають бути знищені! Царство і автократизм викривлюють життя суспільності в самих основах, і суспільність не може відродитись, поки не звільниться від них. М. Грушевський у праці «Костомаров і новітня Україна» докладно цитує згаданий твір і відзначає, що автор пророче провидіння виявив у ньому.

Безперечно, на зміст програмних документів та діяльність Кирило-Мефодіївського братства справив великий вплив Т. Шевченко. І все ж слід визнати, що в їхній основі лежить концепція, започаткована в наукових студіях з історії України Миколи Костомарова, передусім у його праці «Думки про історію Малоросії» (1846 р.). В ній глибоко з'ясовуються хід і сутність українського козацтва, розкриваються зв'язки козацтва з попереднім періодом українського життя, інші аспекти. Принципово нові погляди автора щодо розвитку козацтва як явища, котре було органічно пов'язане з відповідними традиціями, соціальними умовами історичного процесу в Україні. Ця наукова розвідка показова не тільки як певний якісний крок в генезі історичних поглядів М. Костомарова, але, самперед, як безумовний поступ української історичної думки.

Отже, Микола Костомаров – постать, яка акумулювала витоки українського національно-визвольного руху. Невмируща «Книга буття» відіграла роль маніфесту відродження України і декларації національних прав її народу.

Сплеск визвольної думки в середині XIX ст. дуже вплинув на процес пробудження наступних поколінь борців за незалежну і соборну Українську державу. Скорішому пробудженню й вихованню в них національної свідомості, приверненню уваги до необхідності глибокого осмислення власної історії сприяли численні твори М. Костомарова, зокрема публіцистичні. Тому що публіцистична праця Костомарова, – і на це не раз звертав увагу М. Грушевський, – досить послідовно розвивала ті революційні ідеї, які були закладені, як писав Михайло Сергійович, «в його молодечих «Книгах биття українського народу». Костомаров, на погляд М. Грушев-

ського, був «одним з предтеч великої східноєвропейської революції» і прокладав їй дорогу не менше, ніж Монтеск'є або Руссо – великій французькій.

Серед публіцистичних праць Миколи Костомарова виділяється «Лист до видавця «Колокола», надрукований під назвою «Україна»³. До речі, ця праця вщент спростовує хибну думку, котра десятиліттями поширювалася в літературі, немов Костомаров був лише літописцем минулих епох, цілком далеким від сучасного життя. Автор «України» показав себе не тільки чудовим знавцем і аналітиком новітньої історії, але засвідчив неабияку здатність прогнозувати майбутнє. З приводу згаданої вище праці М. Драгоманов у 1885 р. писав, що вона не втратила свого значення і не втратить його доти, доки у Східній Європі не вирішаться ті політично-соціальні питання, яких вона торкається. Праця Костомарова крім характерного для свого часу погляду на історію України, – цікавий документ до історії політичних ідей в Україні, котрі, зрозуміло, не були вільні від слабостей і помилок. В теперішню пору хотілося б думати, відзначав М. Драгоманов, що коло помилок у різного роду прогресивних напрямів серед населення України вичерпане до кінця і що історичний огляд минувшини тих напрямів, якому має служити й праця Костомарова, допоможе виробити всесторонню програму для солідарної діяльності всіх елементів, що мають на меті свободу і розвиток українського народу у кінцевому зв'язку зі свободою й розвитком усіх його сусідів – слов'янських і неслов'янських.

У 1861 р. у журналі «Основа» була надрукована інша визначна публіцистична праця Миколи Костомарова «Дві руські народності». В ній розвивається і обґрунтовується коротка теза М. Костомарова про розмежування українського і великоруського народів, що вперше була ним чітко сформульована в магістерській дисертації 1843 р. Ця праця викликала шалені нападки і звинувачення автора (особливо під час польського повстання 1863–1864 рр.), з одного боку, в сепаратизмі, українофільстві, а пізніше – в українському буржуазному націоналізмі, з іншого, – в москвофільстві. При цьому, як правило, не зважали на думку Костомарова, що згадані дві руські народності доповнюють одна одну й їхнє об'єднання за певних умов – рятівний і необхідний засіб для них обох, звичайно, якщо кожна зберігатиме свою окрему автономію. Отже, опоненти з обох сторін не поділяли позицію М. І. Костомарова, хоча вона була зваженою, можна сказати, компромісною.

Поява цієї праці була також пов'язана з необхідністю дати відповідь на різке збільшення після 50-х років у Росії політичних мислителів, які б хотіли, щоб в країні була тільки одна руська народність, і не терпіли, коли їм указували не одну, а декілька, навіть якщо вони існували в давні часи. Тому рішуче розмежування української і великоруської стихій, показ своєрідності історичного процесу України і Росії мало велике значення, і не тільки наукове, а й громадське. Наявність української народності з її певним історичним шляхом розвитку давала право на самостійне національне і політичне існування Української держави.

У творчій спадщині Миколи Костомарова велику роль відіграє федералістська концепція, котра в умовах самодержавної дійсності, як течія суспільно-політичної думки, набула революційного звучання і була зустрінута шаленим опором з боку консерваторів. У зв'язку з цим заслуговує на увагу його праця «Думки про федеративне начало в давній Русі»⁴. В ній автор зосередив свою увагу на висвітленні саме принципів демократичного федералізму, що й становить її сенс. Важливим є також і те, що дана науково-публіцистична розвідка, на відміну від численних монографій і досліджень Костомарова, досить глибоко пояснює його історіографічну концепцію, покладену ним, зокрема, й в основу схеми історії України. Стрижнем цієї концепції є думка про те, що московська династична схема розвитку східного слов'янства суперечить сутності історичного процесу в Україні. Що стосується історіософії М. І. Костомарова, вона цілком може бути зрозуміла з положень його теоретичної праці «Про відношення руської історії до географії та етнографії». Недарма М. Грушевський охарактеризував цю працю «канонічним твором – настільки серйозно прийнято в наукових і взагалі в інтелігентських кругах висловлені тут гадки Костомарова, як авторитетний голос нових течій в науці»⁵.

Отже, розглянемо найбільш принципові тези, висунуті М. Костомаровим у згаданій канонічній праці. Насамперед автор визначає предмет історії. Він, зокрема, пише, що історія, займаючись яким-небудь народом, ставить своїм завданням показати рух життя народу. Таким чином, її предметом повинні бути способи й форми розвитку сил народної діяльності в усіх сферах людського суспільства. Потім М. Костомаров торкався ретроспективи історичної науки і відзначає, що історик поверхово відображає минуле життя, розкривав події, котрі викликали зацікавленість і тому вва-

жалися вартими уваги; події ці брались із світу політичного, який передусім впадає у вічі своєю широтою, та з приватного побуту людей, котрі стояли на чолі управління. Недостатність такого викладу, підсумовує автор, була визнана. Виникла необхідність розглядати зв'язок подій у взаємному співвідношенні й залежності. Потім з'явилась історія, де головна увага зверталася на політичну сторону, як на важливішу і зручнішу для складного викладу, де намагалися показати, як один переворот викликав інший, як явища породжували і обумовлювали один одного, де стежили за поступовим розвитком і зміцненням держави. Утвердилася доктрина: держава уявлялась єдиним цілим, немовби уособленим, і її модифікації становили предмет історії. Почали говорити із самовдоволенням, що це і є наука, зазначав Костомаров.

Але такий спосіб історіографії, говорить автор, виявився недостатнім. Царські та урядові прийоми, законодавства, війни, дипломатичні зносини не задовольняли бажання знати минуле життя. Крім політичної сфери, залишалось ще не розглянутим життя народних мас з їхніми громадськими інтересами і домашнім побутом, звичками, звичаями, поняттями, вихованням, пороками і прагненнями. Без вивчення цієї сторони історії це було схоже на описання верхніх гілок дерев, яке не торкалося їх основи і коренів. І ось історичні твори почали наповнюватись описами внутрішнього побуту: спочатку це були доповнення, звичайно, короткі й поверхові, потім вони стали необхідністю і суттєвими частинами науки. І думали, що мета досягається, але вона не досягалася, бо історики, як відзначає М. Костомаров, відображали ознаки життя, а не саме життя, предмети і речі людські, а не самих людей. Визріла нова вимога науки: історик на першому плані повинен мати не предмети, а живих людей, яким ці предмети належали. В цьому, підкреслює він, уся таємниця сучасної вимоги, оскільки «мета історії – вивчення життя і людей»⁶.

М. Костомаров докладно зупинився на, так би мовити, черговому питанні вітчизняної історії. Це – розходження між державністю і народністю в історії. Стало ясно, пише він, що наша історія займалася переважно державною стороною минулого руського життя, всім, що торкається уряду, дипломатії, воєн, законодавства, адміністрації, що при всій своїй важливості становить коло зовнішніх явищ; а на дні історії є ще інша сторона – це життя народне, що саме у нас проходило свій перебіг часто відмінно від

державного і нерідко йому всупереч. Історики наші мали на увазі державу та її розвиток, а не народ; останній лишався в очах їхніх неначе бездушною масою, матеріалом для держави, що сама одна тільки уявлялась їм живою і в русі. Для повноти ж історичної науки, вважає Костомаров, потрібно, щоб і та, і друга сторони народного життя були представлені у науковій ясності, тим більше, що народ зовсім не механічна сила держави, а жива стихія, зміст, а держава, навпаки, є тільки форма, сама по собі – мертвий механізм, що оживляється тільки народними імпульсами. Отже, чи народ активний, чи інертний він – у кожному разі державність не може бути чимсь іншим як результатом передумов, які містяться в народі, й навіть там, де останній заглиблений у дрібні, розрізнені інтереси, являє собою нерухому, безтямну, покірну масу, і такі форми державні з усіма своїми розгалуженнями і з усіма ухилами від заложених у масах потреб все-таки мають свій корінь у народі, коли не в свідомості та діяльності, то у відсутності мислі й в знесиллі його.

Насправді, пише Костомаров, не досить знати, що такий-то государ видав такий-то указ і у такому-то тексті, коли ми не знаємо, як він сприймався в умах народу і як впливав на його життя? Наші дослідження – все це тільки підготовка для того, що очікує науку попереду. Антагонізм внутрішнього і зовнішнього, політичного і домашнього – зараз вже не має місця відносно важливості того й іншого. Для мислячих друзів історичного знання все неподільно слугує одним матеріалом для відтворювання цінності народного життя. М. Костомаров наголошує: та істинна історія, де не історик з вами говорить замість осіб і народних мас, що їх він виводить, а де останні «самі за себе подають голос»⁷.

Як бачимо, історіографічна концепція ясна: завдання історика, oprіч усього іншого, – вивчати народ, досліджувати його переживання, його вимоги, які він ставить в сфері публічного і політичного життя, бути зв'язаним з масами, їх потребами. До того ж, на погляд Миколи Костомарова, «історія, пояснювачка течії життя, як і саме життя, нескінченна, не знає, що відбудеться наперед, і не може ніде зупинитись, щоб виректи виправдальний або обвинувальний вирок над усім прожитим»⁸. Процитовані слова мали б набрати значення аксіоми серед істориків.

На закінчення, як додаток до цього нариса, увазі читача пропонується канонічний, за оцінкою М. Грушевського, твір Миколи

Івановича Костомарова «Про відношення руської історії до географії та етнографії», який друкується нижче. Він подається мовою оригіналу із збереженням в основному тогочасних орфографії та пунктуації.

¹ Грушевський М. З публіцистичних писань Костомарова // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – К., 1928. – С. 5.

² Там само.

³ Колокол. – Лондон, 1860. – 15 січ.

⁴ Основа. – 1861. – № 1.

⁵ Грушевський М. Етнографічне діло Костомарова // Етнографічні писання Костомарова. – К., 1930. – С. 19.

⁶ Костомаров Н.И. Об отношении русской истории к географии и этнографии // Собр.соч. – СПб., 1903. – Кн. 1. – Т. 3. – С. 721.

⁷ Костомаров Н. И. Указ. соч. – С. 724.

⁸ Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – С. 306.

Народницький і державницький напрями української історіографії: спільне і відмінне

У вітчизняній науці визнається, що основними напрямками української історіографії є народницький і державницький. Перший напрям уособлюють М. Костомаров, В. Антонович, М. Грушевський і їхні послідовники, другий – В. Липинський, Д. Дорошенко, та інші історики, так званої, державницької школи. Вважається, що ці історіографічні напрями дуже відмінні, навіть, можна сказати, – супротивні один другому. Проте, таке пояснення стану нашої національної історичної думки не можна визнати вичерпним. Проникнення до суті спільного у цих напрямках (котре невинувато залишалося поза увагою дослідників), а не тільки відмінного, як було досі, свідчить про інше. Зокрема, ретельний огляд творчої спадщини провідників вищезгаданих напрямів дає підстави для висновку про синхронізм співіснування в них обох, як найважливіших, ідей державності й народності.

Яка ж співвіднесеність і в чому спільне у трактуванні народницькою і державницькою школами вищезгаданих ідей? Щоб відповісти на це питання, приміром, придивимося уважніше до загальновідомих раритетів вітчизняної історичної і політичної думки

«Книги буття українського народу» Миколи Костомарова і «Нарису програми Української демократичної хліборобської партії» В'ячеслава Липинського. В них виразно проглядається однакова найсуттєвіша мета: утвердження ідеї української державності. Щоправда, автор «Книги буття...» дотримувався при цьому федералістсько-автономістських засад, був прихильником конфедерації.

Він вважав, що для досягнення зазначеної мети необхідно: звільнити слов'янські народності з-під влади іноплеменників; організувати їх у самобутні політичні суспільства з утриманням їх федеративного зв'язку між собою (встановлення точних правил розмежування народностей і улаштування їхнього взаємного зв'язку полишалось часу і подальшій розробці цього питання історією та наукою); знищити усяке рабство в слов'янських суспільствах, у якому б вигляді воно не ховалося; скасувати станові привілеї і переваги, що завжди завдають шкоди тим, хто ними не користується; мати релігійну свободу і віротерпимість; уживати при повній свободі усякого віровчення єдину слов'янську мову в публічних богослужіннях усіх існуючих церков; забезпечити повну свободу мислі, наукового виховання і друкованого слова і викладання усіх слов'янських нарідів і їхніх літератур в учбових закладах усіх слов'янських народів¹. Ці положення давали підстави українським ученим, у тому числі з діаспори, для визнання М. Костомарова та його соратників по Кирило-Мефодіївському братству самостійниками-федералістами чи конфедералістами, для характеристики їхньої політичної програми як такої, що стала платформою українського руху впродовж наступних десятиліть. На думку Івана Лисяка-Рудницького, пряма лінія розвитку веде від Кирило-Мефодіївського братства до Центральної ради 1917 року².

А що ж декларується в цьому зв'язку в нарисі програми УДХП В. Липинського? Її автор вже в першому розділі констатує, що він і його прихильники не відмовляються від союзу з російським народом в хвили, коли той перебудує і оновлює свою державу, і роз'яснює, що вони тільки стоять непохитно на тому становищі, що новий союз народу українського з народом російським може бути союзом вільного з вільним і рівного з рівним, союзом двох рівноправних і рівновартних державностей, союзом в ім'я спільних інтересів двох суверенних народів³. Як бачимо, ідеї «Нарису...» не суперечать у головному ідеям «Книги...», в них обох відстоюється право суверенності Української держави, хоч В. Липинський

усвідомлював при цьому, на що особливо звернули увагу дослідники його творчості, першорядне значення держави в історичному розвитку народів і світової цивілізації⁴. Натомість, М. Костомаров усвідомлював першорядне значення народів, проте – не на шкоду їх суверенності. Він відзначав, що союз народів може бути тільки за таких умов, коли між з'єднаними народами немає ні першого, ні другого, ні головного, – пануючого, ні другорядного, – підкореного; коли один народ не тільки не стане замірятися на стихії народності другого, але щиро буде їх підтримувати і сприяти їхньому процвітанню⁵.

Отже, із всього тут сказаного випливає, що немає підстав для беззастережного протиставлення історичних концепцій народницького і державницького напрямів. В них більше спільного ніж відмінного. Розділювальна риса між ними пролягає не стільки в найголовнішому – ставленні до держави, скільки в менш головному – у визначенні національної провідної сили державотворення. В чому ж сенс цього відмінного? Автор «Книги буття...» звернений до найширших верств населення, до загалу українського народу, поняття якого він інколи навіть ототожнює з поняттям Україна, а назви «Україна», «український» застосовує до всього народу України. В «Книзі...» зазначається: «І встане Україна, і буде непідлеглою Річчю Посполитою в союзі слов'янським»⁶. Отже, головна увага концентрується на непідлеглості та республіканізмі. При цьому суттю даного твору є щирий християнський демократизм та віра, що відродження українського народу вийде з українських нездеморалізованих мас, з народу. Саме на цю особливість костомаровської «Книги...» звернув увагу Микола Чубатий у праці «Українська історична наука (її розвиток та досягнення)»⁷. Напроти, автор «Нарису...» віддає перевагу в процесі відродження українського народу національній аристократії, правлячій верстві, словом, еліті. Зокрема, в нарисі програми УДХП записано: «Ми визнаємо, що тільки українська демократія може стати твердою опорою української національно-державної ідеї, тільки вона в силі тепер перейняти на себе боротьбу, котру за цю ідею вели давніше – верства боярсько-дружинна в часах Київської держави і верства козацька в часах Гетьманщини»⁸.

Таким чином, народницький напрям в особі М. Костомарова і державницький напрям в особі В. Липинського поєднують в собі ідеї та принципи державності і народності. Тому, на мій погляд,

цілком правий дослідник І. Гирич, котрий у числі положень своєї дисертації «Архів М. Грушевського як джерело для вивчення діяльності визначних постатей українського руху (М. Грушевський, С. Єфремов, В. Липинський, М. Василенко)» захищав нещодавно і такі: дореволюційні праці В. Липинського мали лише елементи так званої державницької історіографії. Так звана, державницька школа в українській історіографії «виросла з т. зв. народницької історіографії і генетично зв'язана з останньою. М. Грушевський стояв біля колиски державницької школи істориків»⁹. Очевидно, немає підстав для різкого протиставлення згаданих напрямів, тим більше – для підняття на щит якогось одного з них. Історичну концепцію М. Костомарова та інших можна визначити як народно-державницьку, а В. Липинського та ін. – як державно-елітарну. М. Костомаров поглянув на українську історію з нового для свого часу кута зору – кута народної верстви, В. Липинський – з призабутого кута зору – кута політичної верстви.

«Книга буття...» Костомарова і «Нарис програми...» Липинського оцінені визначними ученими як твори, що маніфестували українське відродження, декларували права української нації й окремішність українського історичного процесу. Вони, на погляд дослідників, пережили свій час і до наших днів зберегли свій характер «Євангелії української національної правди» і залишаться назавжди незов'язим квітом в історії визвольного руху України.

Насамкінець відзначу, що кожен з репрезентантів напрямів, котрі тут розглядалися, має свої особливості, недоліки і переваги. Зокрема, імпонує костомаровська концепція, в якій народне начало превалює над державним – отже, держава існує для народу, а не навпаки. Ця концепція була покладена в основу наукового методу, за яким для зрозуміння смислу історії недостатньо одних розповідей про державний і адміністративний устрій, а потрібно ще розуміння народного життя, котре є сутністю державності й тим, що підлягає історичному розумінню¹⁰. Водночас, не позбавлена цінності концепція В. Липинського про роль еліти, й взагалі – українських інтелектуалів, у процесах пошуків найоптимальніших шляхів державного розвитку. Маю також підкреслити, що М. Костомаров, його послідовники, українська, так звана, народницька школа, аж ніяк не були антидержавниками: вони заперечували імперський принцип державотворення і пропагували – національний державотворчий. Щодо їхніх федералістських ідей, то вони,

особливо М. Грушевського, були фактично (на це теж звернуто увагу в згаданому вище дисертаційному дослідженні) різновидом самостійницької ідеології.

¹ Костомаров Н. П. А. Кулиш и его последняя литературная деятельность // Киевская старина. – 1883. – № 5. – С. 227.

² Охримович Ю. Розвиток української національно-політичної думки (Від початку XIX століття до Михайла Драгоманова). – Нью-Йорк, 1965. – С. 49; Лисяк-Рудницький І. Каразін и початки українського національного відродження // Сучасність. – 1977. – № 11. – С. 84.

³ Липинський В. Нарис програми Української демократичної хліборобської партії // В. Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – Київ-Філадельфія, 1994. – С. 259.

⁴ Пеленський Я. Спадщина В'ячеслава Липинського і сучасна Україна // Там же. – С. 16.

⁵ Костомаров Н. Князь Владимир Мономах и казак Богдан Хмельницкий // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – К., 1928. – С. 152.

⁶ Кирило-Мефодіївське товариство: В 3 т. – К., 1990. – Т. 1. – С. 258.

⁷ Чубатий Микола. Українська історична наука (її розвиток та досягнення). – Філадельфія, 1971. – С. 14.

⁸ Липинський В'ячеслав. Нарис програми Української демократичної хліборобської партії. – С. 254.

⁹ Гирич І. Б. Архів М. Грушевського як джерело для вивчення діяльності визначних постатей українського руху (М. Грушевський, С. Єфремов, В. Липинський, М. Василенко). – Автореф... канд. іст. наук. – К., 1995. – С. 22.

¹⁰ Памятники старинной русской литературы, издаваемые графом Григорием Куселевым-Безбородко, под редакцією Н. Костомарова. – СПб., 1860. – Вып. 1. – С. 1.

1996

Один з найважливіших принципів народознавчого кредо М. Костомарова

*(Маловідома лекція вченого про необхідність комплексного
вивчення історії, етнографії та географії)*

Микола Іванович Костомаров (1817–1885) найбільш знаний як історик і письменник, діяч українського національно-визвольного руху. Проте, він – енциклопедист, залишив помітний слід і в інших галузях науки, зокрема у фольклористиці та етнографії. Нинішнє

зацікавлення дослідників і широких кіл читачів творчою спадщиною наших визначних учених сприяло популяризації й костомаровського доробку. Протягом 90-х років опубліковано мемуари («Автобіографію»), ряд фундаментальних історичних праць, літературних творів (у двох томах) Миколи Костомарова тощо, а також багато наукових статей і монографію про його життя і творчість¹. Водночас, як і раніше, залишаються поза увагою дослідників народознавчі праці цього вченого, особливо праці теоретико-історичного характеру, які, на жаль, поки що загальною майже не відомі. Хоч вони, в умовах відсутності плідної концепції розвитку суспільних наук і їхньої взаємодії, у тому числі народознавчих та історичних дисциплін, мали б, здається, користатися більшим попитом. Адже саме історіософією Миколи Костомарова зумовлюється унікальність його творчості як історика, фольклориста і етнографа. Широкість історичних інтересів цього дивовижної працездатності та інтелектуалізму вченого, безперечно, пов'язана з його етнографічними студіями. Примітно, що ці інтереси не замкнулись на історії Росії, так само як і на історії України, якою він сперш захопився та поставив на рейки наукового вивчення. Недаремно відомий історик Михайло Покровський писав: «...що російську історію робили не тільки великороси, але і українці – це ми вперше дізналися від Костомарова»².

Вже перші праці Миколи Костомарова, передусім дисертації «Про причини й характер унії в Західній Росії» (1842 р.) та «Про історичне значення руської народної поезії» (1843 р.) репрезентували основну рису його теоретичного світогляду – дослідження на засадах етнографії історії народу та життя різних частин Російської імперії, а не її державного життя. Етнографічна тема була суттєво розвинена у «Слов'янській міфології» (1847 р.) Костомарова, де етнографія поряд з фольклором виступають важливим джерелом пізнання громадського життя і світогляду слов'янських племен, переважно тих, що розселилися на історичному терені України.

Теоретичні положення Миколи Костомарова, зокрема стосовно історії, етнографії та їхньої взаємозалежності й взаємовпливів, у найбільш конкретизованій формі викладено в розвідці «Про відношення руської історії до географії і етнографії» (1863 р.). Вона, на нашу думку, – кредо костомаровського наукового світогляду і його історичної школи. Зокрема, визначаючи предмет історії, він наголошує, що історія, займаючись яким-небудь народом, ставить

своїм завданням показати рух життя народу в цілому. Отже, предметом її повинні бути засоби й форми розвитку сил народної діяльності в усіх сферах, де виявляє себе життєвий процес людських суспільств. Микола Костомаров висловлює свою думку з приводу найбільш актуального питання вітчизняної історії того часу – розходження між народністю і державністю в історії. З цього приводу він підкреслював у розвідці, що історія займалася переважно державною стороною руського життя, тобто всім, що торкається уряду, дипломатії, військового законодавства, адміністрації і при всій важливості вивчення цих питань на дні історії залишається народне життя. Це життя, на думку автора, дуже часто проходило відмінно від державного і нерідко всупереч з ним.

Як писав Микола Костомаров, історики наші мали на увазі державу та її розвиток, а не народ; останній лишався в очах їхніх неначе бездушною масою, матеріалом для держави, що сама одна тільки уявлялась їм живою і в русі. Для повноти ж історичної науки, вважає він, потрібно, щоб і та і друга сторона народного життя була представлена у науковій ясності, тим більше, що народ не механічна сила держави, а правдиво жива стихія³. На думку, вченого, не досить знати, що такий-то государ видав такий-то указ і у такому-то тексті, коли невідомо, як він сприймався народом і впливав на його життя в цілому. А відтак, як наголошував Микола Костомаров, істинною історією є та, в якій не історик говорить замість осіб і народних мас, а де народ завдяки цілісному вивченню його життя, сам подає голос. Як бачимо, історична концепція вченого передбачає всебічне вивчення народного життя: у сфері політичній, побутовій, економічній. Він вважав, що «історія, пояснюючи течії життя, як і саме життя, нескінченна, не знає, що відбудеться наперед і не може ніде зупинитись, щоб виректи виправдувальний або обвинувальний вирок над усім прожитим»⁴.

Думки, висловлені Миколою Костомаровим щодо зв'язку історії і етнографії, привернули увагу як сучасників, так і вчених більш пізнього часу. Зокрема, академік Михайло Грушевський вважав Костомарова великим істориком і відзначав, що він неабияким чином вплинув на формування його наукового світогляду й розвиток концепції історії України. Здійснюючи видання «Етнографічних писань Костомарова», Михайло Сергійович казав, що вони служать насамперед необхідним доповненням до наукових творів цього вченого, а часом підсумком його дослідницьких

пошуків. Одним з таких було розуміння необхідності органічного взаємозв'язку історії й етнографії. На думку Миколи Костомарова, історія і етнографія повинні вивчатися одночасно і нероздільно одна від одної – розвиватися. Відтак історик повинен бути етнографом, а етнограф стає істориком, оскільки він етнограф. А об'єднує їх те, що їхнім науковим предметом є духовний бік народного життя. Етнографічний аспект наукової діяльності Миколи Костомарова, дослідження ним внутрішнього життя народу, його творчості, побуту, відіграло величезну роль не тільки в українському відродженні, але і у пробудженні національної свідомості інших слов'янських народів та в розвитку їхніх соціально-політичних переконань.

Відомий вчений-етнограф Олександр Пипін, аналізуючи етнографічну діяльність Миколи Костомарова зазначав, що саме завдяки їй змінилося поняття змісту історії, розширилось коло її джерел. До часу ж появи його праць, як вважав О. Пипін, «ніякої, скільки-небудь певної теорії народних вчень не було»⁵. Схожі думки висловлені більшістю науковців, схильних вважати Миколу Костомарова одним з перших за часом і за значенням наших учених-етнографів.

Дослідник творчості Миколи Костомарова Павло Попов у монографії «М. Костомаров як фольклорист і етнограф» звернув увагу на використання ученим етнографічних матеріалів у загальноісторичних працях, що займали в них одне з найголовніших місць і органічно доповнювали теоретичні міркування автора. Павло Попов також зауважував, що саме спеціальне, за окремими галузями діяльності, дослідження спадщини Миколи Костомарова (в даному разі етнографічної), «а не сумарне», тобто досить загальне, повинне насамперед застосовуватися при розгляді його наукової творчості⁶. І дійсно, зрозуміти концептуальні положення Миколи Костомарова щодо історичного процесу, простежити його логічні висновки стосовно взаємин між державою і народом можливо лише при врахуванні етнографічного матеріалу, на основі якого він робить свої висновки.

Наукова спадщина Миколи Костомарова, виходячи з його історичної концепції, фундаментом якої в першу чергу було народознавство, а звідси і сповідувані ним ідеї незалежності, соборності України, демократичного її устрою є надзвичайно актуальними в наш час. Адже сьогодення характеризується впровадженням в

життя саме таких ідей. Отже, не можна погодитись з твердженнями, що не раз висловлювалися деякими авторами в публікаціях, нібито твори Миколи Костомарова втратили наукову цінність. Нове прочитання їх в сучасних умовах свідчить, що вони не втратили значення.

Увазі читача пропонується канонічний, за оцінкою Михайла Грушевського, твір Миколи Костомарова «Про відношення руської історії до географії і етнографії». Він друкується у перекладі з російської мови із збереженням в основному особливостей авторського тексту.

¹ Костомаров М. І. Твори в двох томах – К., 1990; Костомаров Н. И. Автобиография. Бунт Стеньки Разина. – К., 1992; Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров, – К., 1992.

² Покровский М. Н. Историческая наука и борьба классов // Исторические очерки, критические письма и заметки. – М. –Л., 1933. – Вып. 1 – С. 131.

³ Костомаров Н. И. Об отношении русской истории к географии и этнографии // Собр. соч. – СПб., 1901. – Кн. 1. – Т. 3. – С. 721.

⁴ Грушевський М. С. Етнографічні писання Костомарова. – К., 1930. – С. 305.

⁵ Пыпин А. Обзор малорусской этнографии – Ш. Н. И. Костомаров // Вестн. Европы. – 1885. – № 10. – С. 783.

1997

Прймак Thomas M.

Mykola Kostomarov: a biography

Toronto; Buffalo; London: University of Toronto Press,
1996. – XXIII. – 263 p.

Приймак Томас

Микола Костомаров: біографія

Вивчення життєвого шляху й спадщини вчених, які заклали підвалини для розвитку національної історіографії певної доби, завжди займало чільне місце в історії науки. Воно зумовлене низкою чинників з огляду як на ієрархічну складність проблематики історіографічних досліджень, так і на важливість розробки остан-

ньої для відтворення спонукальних мотивів творчості і громадської діяльності, соціокультурного середовища, особливостей світосприйняття тогочасної епохи визначними особистостями, а загалом – для реконструкції причинно-наслідкових зв'язків різних рівнів з обсягу широкої дослідницької проблематики.

Щодо М. Костомарова, який, безперечно, належить до таких науковців, дослідник змушений розглядати процес формування та еволюції не тільки наукових, а й суспільно-політичних поглядів історика, що справили помітний вплив на інтелектуальну історію науки та національні й культурні традиції. Принагідно зазначимо, що 40–80-ті роки XIX ст., впродовж яких працював цей видатний вчений, характерні саме поєднанням проблем суспільного та наукового розвитку, зокрема інтенсивним процесом формування української наукової історіографії та пробудження національної свідомості, що об'єктивно зумовлює необхідність ретельного дослідження та опрацювання його творчої спадщини. Тому постать М. Костомарова, зокрема його внесок у культуру та науку слов'янських народів, належить до перспективної галузі досліджень на сучасному етапі наукового розвитку для вчених з різними фаховими інтересами, про що певною мірою свідчить й новітня студія українсько-канадського історика Томаса Приймака.

Т. Приймак – представник нової, англомовної генерації українських істориків, які народилися та отримали фахову підготовку поза межами України у добу холодної війни. Не дивно, що й час написання цієї монографії (1989–1992 рр.) позначився на історіографічному вступі, що виявилось у критичному та водночас виваженому підході до оцінки наукових праць своїх колег, написаних у радянську та пострадянську добу (с. XIX–XXI). Як зазначає автор, його зацікавлення Костомаровим спочатку виникло на узбіччі фахових інтересів у «трикутнику українсько-російсько-польських відносин» з пріоритетним вивченням історії західноукраїнських земель у XIX ст., яке з плином часу трансформувалося в одну з провідних дослідницьких проблем (с. XI–XII). Варто також відзначити, що серед англомовної наукової літератури з українознавства студії, присвячені безпосередньо Костомарову, майже відсутні, за винятком вищезазваного видання та однієї неопублікованої докторської дисертації (Papazian D. Nicholas Ivanovich Kostomarov: Russian Historian, Ukrainian Nationalist, Slavic Federalist. – University of Michigan, 1966), окремих розвідок та праць, де його діяльність

розглядалася у межах основної проблематики. За таких обставин, враховуючи нагальні потреби суспільного і наукового розвитку, необхідність опрацювання та популяризації національної історіографічної спадщини для англомовного загалу, вибір дослідницької проблематики, пов'язаної з постаттю М. Костомарова, є цілком природним та логічним.

На думку автора, основною метою книги є висвітлення життєвого шляху Костомарова та його внеску в російську і українську науку та культуру. Проте рецензоване дослідження є не «звичайною історіографічною студією», а біографією (с. XVI). Джерельною основою монографії стали дослідження та матеріали, здебільшого опубліковані до 1992 р. включно, одержані, за визнанням історика, з відомих книгосховищ України, Росії і Фінляндії та з фондів місцевих бібліотек; різні видання праць Костомарова, тогочасні періодичні видання, статті про історика у наукових часописах та збірниках, хоча у бібліографії праць, вміщеній наприкінці книги, подекуди подано й студії та видання творів Костомарова, що побачили світ пізніше. На окрему згадку заслуговують розвідки Д. Чижевського, Р. Сербина, С. Козака та інших науковців, які невідомі для більшості дослідників в Україні.

Монографія складається з передмови, історіографічного вступу та дев'яти розділів, а також бібліографії праць Костомарова, наукових студій і матеріалів, присвячених йому, окремі позиції якої доповнені стислими коментарями, та предметно-іменного покажчика.

Акцентуємо увагу на вступі оскільки він має самостійне наукове значення, є стислим та добре вибудованим історіографічним нарисом. В ньому Т. Приймак відтворює науковий процес набуття знань про життя та праці Костомарова. Він простежує як позитивну (М. Грушевський, Д. Дорошенко, М. Покровський та ін.), так і негативну (М. Рубінштейн, В. Ілерицький, І. Кудрявцев) тенденції в дослідженні творчої спадщини та життєвого шляху вченого.

У монографії наголошується на тому, що для реконструкції особистості масштабу Костомарова досліднику довелося поряд з історіографічною спадщиною вивчити суспільно-політичну, літературну діяльність та приватне життя вченого. Як зазначає Т. Приймак, він, на відміну від своїх попередників, намагався створити історичну біографію, в якій висунуто підходи для інтерпретації і розв'язання складного комплексу проблем «міжнародних та

інтернаціональних відносин у Східній Європі та колишній Російській і Радянській імперіях». На жаль, політична ситуація в радянській Україні не давала науковцям ані найменших можливостей для студій з такою дослідницькою проблематикою. Спроби реабілітувати Костомарова, які мали місце в УРСР наприкінці 1960-х – 1970-х років, були брутально припинені майже відразу.

При викладі матеріалу автор поєднав хронологічно-тематичний принцип з проблемним, що дало йому можливість охопити вельми широкий спектр проблем у значному часовому діапазоні, уникнути «джерелознавчого емпіризму», притаманного історико-біографічним працям, і водночас ефективно використати наявну джерельну базу для відтворення поглядів М. Костомарова. Особливу увагу Т. Приймак концентрує на історіографічних дискусіях та особистих взаєминах Костомарова з визначними представниками різних наукових та суспільно-політичних напрямів, зокрема на проблемі місця історика в українській та російській культурній традиції XIX ст.

Творча спадщина Костомарова подається дослідником на основі аналізу праць історика, в яких «кристалізувалися його погляди» з багатьох питань (с. XVI). Такий підхід автор обґрунтовує на підставі історіографічного огляду наукової літератури та загального стану розробки дослідницької проблематики костомаровознавства, вказуючи на наявність різних історіографічно-ідеологічних стереотипів щодо оцінки цієї видатної особистості: «буржуазний націоналіст», «демократ», «ліберал» та ін. Водночас Т. Приймак робить цікаві спостереження, висновки та узагальнення. Зокрема, він вказує на певне ігнорування ідей та студій Костомарова, наприклад, відомої праці «Две русские народности» в українській вільній історіографії 50–80-х років XX ст. Цікавою видається й теза автора про «унікальність позиції М. Костомарова» в російській інтелектуальній історії, яка полягала у плідному співробітництві вченого в російській та українській історіографії. Остання заслуговує на пильну увагу з огляду на домінування контраверсійних тенденцій у висвітленні процесу історичного розвитку слов'янських народів у сучасній російській та українській науці.

Історіографічний огляд, як і монографія в цілому, цікавий і своїм понятійним апаратом. Зокрема, Т. Приймак без будь-яких застережень використовує поняття «костомаровознавство», яке досі майже не вживається в українській та російській історіографії. Одна з перших обережних спроб введення цього поняття до

наукового обігу була зроблена тільки у середині 90-х років ХХ ст. у працях Ю. Пінчука та деяких інших дослідників. Таким чином, результати багаторічних студій про життєвий та творчий шлях Костомарова, загальний рівень опрацьованих емпіричних матеріалів, подібність концептуальних підходів сучасних істориків в Україні та діаспорі до означеної проблематики дають підстави стверджувати, що вже закладено засади для успішного розвитку міждисциплінарної наукової галузі – костомаровознавства.

Щодо недоліків монографії, то автором (очевидно, внаслідок труднощів технічного характеру, про що йдеться у передмові) не враховано ряд нових розвідок та джерельних матеріалів, опублікованих протягом 1993–1995 рр. Структура та емпіричний матеріал, поданий у книзі, в цілому не викликають заперечень. Авторські ж інтерпретації костомаровських ідей, витлумачення й трактування наукових, суспільно-політичних проблем можуть розглядатись як своєрідний внесок у костомаровознавство.

Нова книга Томаса Приймака прислужиться широкому загалу англomовних читачів і певним чином компенсує брак відповідної літератури, сприятиме популяризації творчого доробку М. І. Костомарова, спричиниться до поживавлення наукових студій, присвячених визначному історику, як у діаспорі, так і в Україні.

Державницькі ідеї кирило-мефодіївців у спадщині М. Костомарова

Слов'янське Товариство св. Кирила і Мефодія є одним із феноменів української історії. Від цього Товариства, як зазначав Михайло Грушевський. «веде свою історію весь новий український політичний рух». Його значення виходить за національні межі, воно набуло європейського, навіть всесвітнього звучання, оскільки (за М. Костомаровим) Товариство мало на меті «поширення ідеї слов'янської взаємності і майбутньої федерації слов'янських народів на основі певної свободи й автономії народностей». Висвітлюючи діяльність Товариства, М. Грушевський так само вважав, що «свою метою воно ставило визволення слов'янських народів, в тім числі й українського, і утворення з них слов'янської федерації». Але й до сьогодні вчені не дійшли згоди щодо змісту й сутності діяльності кирило-мефодіївців, їхньої історичної ролі тощо.

З теми «Слов'янське товариство св. Кирила і Мефодія» є досить численні й різноманітні джерела: документальні, науково-літературні, мемуарні, епістолярні тощо. На жаль, багато з цих джерел зазнали цензурного впливу, що негативно відбилося на відтворенні історії й оцінці діяльності Товариства. Водночас слід зазначити, що існують найцінніші матеріали, в тому числі безцензурні праці (а це рідкісний випадок), які ще майже не залучалися до наукового пошуку в якості джерела для висвітлення його історії. Саме до таких належить твір Миколи Костомарова «Україна», котрий був первісно надрукований без підпису 15 січня 1860 р. у часопису О. І. Герцена «Колокол», що видавався у Лондоні – тобто поза російським цензурним втручанням. З огляду на це твір має неабияку вагу. Адже в підцензурних публікаціях М. Костомаров, як і інші кирило-мефодіївці, не міг висловлюватися відверто, більше того – навіть згадувати про засноване ним з одностумцями Товариство. Як свідчать документи і матеріали слідчої справи, не тільки всіх членів Товариства, але й осіб, котрих було визнано непричетними до нього, попереджали про те, щоб не насмілювалися нікому сповіщати ні письмово, ні словесно про людей, допити, показання і взагалі про все, що стосується кирило-мефодіївців. Проте М. Костомаров, як провідний діяч цієї організації, навіть після її розгрому і покарання членів, не міг цілковито відмовитися від популяризації вистражданих ним ідеалів. Він скористався для цього (зрозуміло, анонімно) трибуною друкованого органу поза межами Російської імперії, обравши «Колокол».

Микола Костомаров розумів, що ідеї Товариства, які знайшли відображення переважно в його програмних документах – науково-популярній «Книзі буття українського народу» та інших, заборонених у 40-х роках творах, не набули поширення в масах. Отже, він на початку 60-х років, у період революційної ситуації, відновленого в Петербурзі спілкування з Тарасом Шевченком, виступав з науково-публіцистичним твором «Україна», який дотепер більш відомий під назвою «Лист» (або «Письмо». – *Ю. П.*) до видавця «Колокола». В ньому автор у тісному зв'язку із змістом «Книги буття...» висвітлює історію України, головні ідеї і прагнення кирило-мефодіївців.

Костомаров показує, що найвища мета і суть діяльності братчиків – соціальна і національна незалежність українського й інших слов'янських народів, відродження державності України. На

останній пункт звертаємо особливу увагу, бо він є кульмінаційним в кирило-мефодіївській програмі, а також – в зв'язку з необхідністю внести корективи до оцінки Костомарова як ученого, котрий нібито нехтував питанням української державності. Насправді ж це було далеко не так. У костомаровському Листі доводиться, що Гадяцький договір 1658 р. є «перша проба слов'янського союзу», оскільки на його підставі «Україна, під назвою Великого Князівства Руського, як незалежна республіка, отримуючи відрубність і самостійність внутрішньої управи, судівництва, релігійного, громадського, фінансового і військового устрою – злучувалась із Польщею в одну республіку; таким чином поставав союз слов'янських держав: Польщі, Великого Князівства Литовсько-Руського, Великого Князівства Руського і – коли б довершилася злука з Московією – то й московського царства».

М. Костомаров рішуче заперечує думку тих, хто звик не вважати українців окремим народом, не визнавати в ньому відрубних елементів для самостійного життя, вироблених минушиною, і називати його «малоросійською нацією» з легкої руки дяків царя Олексія Михайловича. Автор стверджує, що Україна «має свою великозначну і поучаючу історію», в якій з часів козащини постає нове життя для нашого краю, бо козацтво було «розсадником свободи» і перешкодою для зовнішнього і внутрішнього деспотизму.

У творі «Україна» стисло і послідовно викладено зміст історичних подій, показано, що протягом XVI–XVIII століть українці боролися розпачливо за свою незалежність «і були примушені битися рівночасно з москалями і поляками, та разом не переставали вони витягати братньої руки то до одних, то до других», силкуючись захвати у будь-який спосіб цілісність своєї батьківщини. Все було даремно, пише Костомаров, Катерина II знесла козацькі порядки, «а щоб успокоїти і прив'язати до себе урядників, деморалізованих уже й давніше московським впливом – завела на Україні кріпосне право і уярмила вільний народ, що так уперто визволився колись від нього в його польській формі». Цілком правий автор у тому, що українська історія тривалий час «або була закинена, або представлялась в перекрученій формі, відповідно до благих цілей і намірів правительства».

Саме з історичною долею України Костомаров пов'язує пробудження і розвиток в ній самосвідомості народу, політичних ідей і демократичного руху, нарешті, – виникнення у 40-х роках XIX ст.

таємного революційного Товариства імені Кирила і Мефодія. Він пише: «З'явилося стремління відродити народність, що вмирала під московським кнутом і петербурзьким багнетом». Зрозуміло, що тут йдеться про відродження незалежної української державності. Отже, поширені в історичній літературі думки стосовно того, що М. Костомаров начебто був байдужим до цього питання, що його та інших кирило-мефодіївців намагання зводились нібито до федеративного об'єднання слов'ян під скіпетром російського імператора, м'яко кажучи, – небилиці. Дійсно, М. Костомаров стояв на федерально-демократичній платформі, але всупереч блюзнірській надії «простерти, – як він писав, – колись «царственную десницу» на слов'янські народи і зготувати їм солодку долю України і Польщі» обстоював і пропагував «ясну форму федеративного союзу Слов'ян (на зразок Сполучених Штатів Північної Америки, як відзначено в його «Автобіографії»), де кожна народність хоронила би свої окремішності при загальній особистій і громадській свободі».

Над питаннями історії та політично-соціальних прагнень кирило-мефодіївців ламали, так би мовити, голову і намагалися придумати відповіді щодо цього вчені кількох поколінь. Не останню роль в цій дискусії (як джерело) відігравав твір М. Костомарова «Україна». Ще М. Драгоманов відзначав, що «письмо Костомарова до Герцена – крім характеристичного на свій час погляду на історію України – цікаве як свідоцтво учасника про характер і мету того політичного напрямку, що був названий «Кирило-Методієвим Брацтвом» Костомарова, Шевченка і товаришів у 40-х роках і як внесок стремління гуртка «українофілів, що групувалися на початку 60-х років коло петербурзької «Основи». Однак питання залишилися відкритими. А може краще послухаємо провідного організатора товариства і автора його програми Миколу Костомарова? Його відповідь у безцензурному творі «Україна» чітка: з паперів заарештованих і ув'язнених кирило-мефодіївців «показувалося, що вони всі були перейняті огидою до кріпосного права і до релігійних та національних ненавистей, і співчуттям над неосвідомленим народом... Під моральним обухом замкнення в кріпості примусили обвинувачених набазікати на себе... Таким чином вони написали, що їх товариство торкалося західних слов'ян, а не тих, що живуть під лагідною рукою всеросійського монарха, що й одинокий може визволити їх із-під німецької та турецької кормиги. Хоч і яка немудра була видумка, хоч як перечила вона всьому найденому в паперах арештованих,

однак справу уладжено. Свіжо упечені державні проступники хоча й одержали кару, то вона була підпушена батьківським милосердям. Деяких головніших винувників засадили в кріпость на рік, інших на три роки, а опісля вислали на службу в великоруські губернії; та одних і других піддали під острій погляд поліції... Після київської справи були заборонені всі твори обвинених, а цензура і шпionство почали страшно лютувати проти України; не лише українським книгам не дозволювано являтися на світ, але переслідувано навіть наукові статті про Україну на російській мові; самі назви Україна, Малоросія, Гетьманщина уважено за нелояльні».

Для повноти осягнення порушеного питання підкреслимо, що на першому етапі існування Товариства його засновники віддавали перевагу просвітницькій діяльності. Цього принципу дотримувався М. Костомаров, коли пропагував ідеї Товариства у 60-х і наступних роках. Тоді залишився незмінним й ідеал державності, а саме – незалежність і соборність України в слов'янській федерації. Зокрема автор твору не лише апелює до Олександра II, щоб «освободив народ не тільки по імені, але аби він користувався перед законом рівними правами з дворянством; іншої свободи, – зауважує автор, – уперта в своїх старих переконаннях Україна не розуміє», але й з твердою послідовністю обстоює думку про самостійну роль України в процесі державотворення. Це яскраво засвідчує таке костомаровське положення, що є водночас фундаментальним для кирило-мефодіївців: «В будучім слов'янським союзі, в який ми віримо і якого очікуємо, наша Полуднева Русь повинна становити окрему державну цілість на цілім просторі, де народ говорить українською мовою, з захованням єдності, основаної не на пагубній, мертвій централізації, але на ясній свідомості рівноправності і своїх власних користей».

На погляд М. Драгоманова (котрий, до речі, ще ніхто не спростував), надрукований в «Колоколі» твір М. Костомарова «Україна» не «стратить» свого значення доти, доки у Східній Європі не вирішаться ті «політично-соціальні питання, яких він дотикає». М. Драгоманов у передмові до твору 1885 р. писав: «ця брошура Костомарова, може виробити всесторонню програму для солідарної діяльності всіх елементів, що мають на меті свободу і розвиток українського народу у кінцевому зв'язку зі свободою й розвитком усіх його сусідів, слов'янських і неслов'янських». Здається, можна погодитись із тим, що ці слова актуальні й сьогодні.

На закінчення, враховуючи вище викладене, напрошується такий висновок: Микола Костомаров як діяч народницького напрямку і один з творців кирило-мефодіївських ідей, зокрема слов'янської спільності й федеративності, дотримувався водночас засад неодмінного відродження української вільної нації та її власної державності. Отже, популяризація ним ідеалів Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія, в тому числі в творі «Україна», здійснювалася з урахуванням основоположних принципів державницької концепції.

Україна в концепції кирило-мефодіївця Миколи Костомарова

У березневі дні 1847 року в Києві був заарештований М. Костомаров – один з організаторів і ідеологів таємного політичного Кирило-Мефодіївського товариства (братства), автор його «Статуту», «Книги буття українського народу» й інших програмних творів. Тоді російська імперська влада під безпосереднім наглядом Миколи I розпочала розгром цього товариства, фальсифікуючи його мету і застосовуючи репресії до його учасників. Без суду, з жорстокістю покарали М. Гулака, М. Костомарова і Т. Шевченка, гоніння зазнали інші діячі українського відродження. Все це, однак, з старанністю замовчувалося, протягом десятиліть не з'явилося жодної інформації в пресі Росії. Водночас у Західній Європі, починаючи з 1847 року, постійно друкувалися матеріали про кирило-мефодіївців, в яких вони (Костомаров, Куліш та ін.) характеризувалися як «зловмисники проти існуючого ладу», як «борці за політичну самотійність України» тощо («Аугсбургська загальна газета» – липень 1847, генуезький «Торговий кур'єр» – лютий 1849 та ін.). Чого ж боялася тодішня російська олігархія? Відповідь доволі проста: пропаганди революційних ідей щодо вирішення соціальних питань, а також поширення ідей радикальних щодо розв'язання питань національних. Тому російська офіційна думка, ще в період слідства над кирило-мефодіївцями, запровадила версію, згідно з якою наміри братчиків зводилися до федеративного об'єднання слов'ян під скіпетром російського імператора. Костомаров невдовзі спростував цю версію у надрукованому анонімно в Лондоні творі «Україна», де назвав її видумкою, котра перечила всьому тому, що було знайдено в паперах арештантів.

Дійсно, костомаровська концепція передбачала можливість союзу слов'янських народів за певних умов, але – союзу на зразок Сполучених Штатів Америки, де кожний народ хоронив би свої окремоті при загальній особистій і громадській свободі. Таким чином, погляди Костомарова виходили за національні межі, набували європейського звучання. Особлива увага в його концепції історичного розвитку слов'ян приділялася українцям і їхній батьківщині Україні. Адже в «Книзі буття українського народу» наголошується: «Україна буде непідлеглою Річчю Посполитою в союзі слов'янським». Ця теза була розвинута і поглиблена автором у творі «Україна», в якому, зокрема, підкреслено, що Україна повинна становити «окрему державну цілість на цілім просторі, де народ говорить українською мовою». Отже, Костомаров дотримувався водночас засад неодмінного відродження української вільної нації та її власної державності, що становить зміст його як кирило-мефодіївця концепції стосовно України. На погляд М. Грушевського, від Кирило-Мефодіївського товариства «веде свою історію весь новий український політичний рух» («Ілюстрована історія України». – К., 1992. – С. 460).

1999

Мемуарна спадщина М. І. Костомарова

Чільне місце в українській культурі посідає Микола Іванович Костомаров (1817–1885) – суспільно-політичний діяч, історик, археограф і архівознавець, фольклорист і етнограф, письменник і публіцист, один із засновників й ідеологів Кирило-Мефодіївського братства. Наприкінці 80-х та впродовж 90-х років ХХ ст. його ім'я та творча спадщина опинилися в центрі уваги вчених і громадськості, про що свідчить ціла низка досліджень, наукових форумів та численні перевидання його праць. Серед них – і твори мемуарного жанру, який завжди приваблював читача своїм феноменальним значенням. Адже мемуари (від французького *mémoires* – спогади) – це твір у формі записок-спогадів про минулі події, в яких автор брав участь або був їх очевидцем. Так, «Автобіографія» М. І. Костомарова перевидавалася, зокрема в Україні, впродовж 1989–1992 років тричі. 1995 року ця «Автобіографія» вийшла в світ також у Російській Федерації, в одній із книг серії «Актуальна історія Росії».

«Автобіографія», яка, власне, є мемуарами, крім того – важливе і надзвичайно цікаве історичне джерело. У цих спогадах М. Костомаров розповідає не лише про себе, а й про відомих учених і літераторів, з якими він був зв'язаний особисто або спільними науковими та громадськими справами, а також характеризує їхні твори. Таким чином, спогади Костомарова за своїм змістом є стислим, гостро полемічним нарисом про його добу та розвиток історіографії, літератури і мистецтва.

Безумовно, не всі судження автора «Автобіографії», не всі його оцінки діячів і явищ того періоду, а також минувшини, можуть сьогодні витримати критику. Частина їх застаріла ще за життя Костомарова, а деякі навіть були спростовані ним самим. Проте його прогресивні, гуманістичні ідеї, спостереження, скажімо, про епоху і про себе, заслуговують на уважне ставлення, попри своє суто суб'єктивне підґрунтя. Тому цей оригінальний і повчальний життєпис однієї з популярних особистостей XIX ст. був сприйнятий із зацікавленням не лише науковою громадськістю, а й усіма, хто відчуває потребу у пізнанні історії нашої Батьківщини та її визначних діячів.

Походження згаданих мемуарів Костомарова, як і весь його життєвий і творчий шлях, досить неординарне, навіть дещо трагічне. Про це у своїй передмові до неповного (1890) і повного (1922) видань «Автобіографії» згадує його дружина А. Л. Костомарова: «На початку 1875 р. Микола Іванович тяжко хворів тифом і, знаходячись у важкому стані, втратив матір. Здоров'я його покрещувалося повільно, він зовсім втратив зір. Знесилений фізично і духовно, він мав підкоритися розпорядженням лікарів, які під загрозою сліпоти заборонили йому на тривалий час наукові заняття, які вимагали розумового напруження. Такий вирок ще більше погіршив душевний стан Миколи Івановича. «Жити без діла, – говорив він, – це гірше смерті, а втратити зір – це жити без діла». У цей час один із приятелів дав Миколі Івановичу пораду продиктувати упродовж літа свою автобіографію і доповнити її, узгоджуючи з поновленою після хвороби пам'яттю: це не робота, а проведення часу, цікаве і для нього самого, який звик спокійно ставитися до примхливої долі, і для тих, хто буде читати цю автобіографію. «Але хіба можливо писати та диктувати про себе довгі місяці, і кому потрібна ця біографія», – говорив Микола Іванович. Близькі люди заспокоювали його тим, що, згадуючи про себе, він неминуче

зможе розповісти багато цікавого про інших, які мали відношення до нього особисто або до його наукової діяльності, і таким чином складеться невеликий опис його епохи. Отже, на початку 1875 р. він став диктувати автобіографію. Для того, щоб не утруднювати свою пам'ять при згадуванні імен чи часу подій, йому запропонували позначити окремі місця знаками питання, а після повернення в Петербург навести довідки...».

Отже, попри незвичайні обставини її створення та можливі фактичні помилки, «Автобіографія» Костомарова є цінним джерелом для вивчення історіографії, літератури, мистецтва ХІХ ст. тощо, оскільки її автор, викладаючи події і факти, виходив далеко за межі свого власного життєпису.

До мемуарних творів Костомарова належить також «Автобіографічна записка М. І. Костомарова» – нарис, у якому містяться основні відомості про його життя і творчість. Цей нарис був написаний 1884 року на прохання професора Київського університету св. Володимира В. С. Іконникова, який очолював тоді як головний редактор видання «Университетские известия». Згадана «Автобіографічна записка» стала основою для статті про М. І. Костомарова у «Біографічному словнику», що готувався до друку з приводу 50-річного ювілею університету св. Володимира. Стаття під назвою «Костомаров Микола Іванович» була надрукована у книзі «Біографічний словник професорів і викладачів Імператорського університету св. Володимира». Найбільшу цінність у статті являють відомості про київський період діяльності Костомарова, зокрема, професорської в університеті, де він, перебуваючи на кафедрі руської історії, читав студентам лекції з цього предмета.

Серед мемуарної спадщини Костомарова слід згадати «Автобіографію Миколи Івановича Костомарова». Це життєпис ученого, який був записаний другом і соратницею Костомарова Н. О. Білозерською під його диктовку 1868 року і надрукований в журналі «Русская мысль» (1885. – № 5,6). Але текст цієї статті Костомаров не переглядав, і тому цей його життєпис треба сприймати критично. Водночас слід зазначити, що ця «Автобіографія...» була опублікована з передмовою В. І. Семевського і примітками Н. О. Білозерської. Отже, її цінність як джерела також дуже велика, якщо, звичайно, зіставити зміст цього твору з іншими автобіографічними працями Костомарова.

До них належить ще один його нарис – «Микола Іванович Костомаров у 1817–1860 рр.». Він був написаний ученим власноручно в С.-Петербурзі 1860 року, на прохання редакції журналу «Русский художественный листок» і уперше побачив світ у цьому виданні в липні 1860 року (№ 20. – С. 71, 72). Згодом нарис із коментарями І. Ремізова перевидав журнал «Русская старина» (1891. – № 2. – С. 483–490). Цей твір цікавий тим, що був написаний у період розквіту наукової і професорської діяльності Костомарова і за часом створення близький до подій, які в ньому висвітлюються, чим відрізняється від інших його автобіографічних праць. У ньому в хронологічній послідовності викладено найважливіші етапи життя і творчості Костомарова періоду 1817–1860 років, лаконічно охарактеризовано його історичні монографії і дослідження, літературні студії тощо. Нарис має неабияке наукове і пізнавальне значення.

Проте мемуаристика М. Костомарова не обмежується творами автобіографічного характеру, вона значно ширша і різноманітніша. Помітне місце в ній займає літературна спадщина, центральним твором якої є п'єса «Кремуцій Корд», написана 1849 року під свіжими враженнями від допитів у справі Кирило-Мефодіївського братства. Цей твір Костомарова – історична драма часів римського імператора Тіберія (Тіверія), правління якого (14–37 рр. н.е.) було подальшим розвитком установленого Августом принципату. Драма містить цікаві автобіографічні натяки, зокрема пов'язані з костомаровською дисертацією, з діяльністю кирило-мефодіївців та нюансами слідства над ними, а також із покаранням братчиків. «Кремуцій Корд» має посвяту: «Незабутній А.Л.К. на згадку 14 червня 1847» – Аліні Леонтіївні Крагельській, нареченій Костомарова. Їхнє весілля, призначене на 30 березня 1847 року, не відбулося через арешт Костомарова як члена Кирило-Мефодіївського братства. 14 червня 1847 року – день побачення А.Крагельської з ув'язненим Костомаровим у Петропавлівській фортеці. Згодом вони, після 26-річної розлуки, зустрілись у Києві і 9 травня 1875 року обвінчалися у церкві села Дідовці на Прилуччині.

Головний герой п'єси Кремуцій Корд – благородний історик – протистоїть всемогутньому тиранові Тіверію і численній зграї його клевретів, донощиків, провокаторів і шпигунів. Для тирана Тіверія Кремуцій Корд саме тому і є смертельним ворогом, що це

людина чесна, правдива, благородна. Чесність – найбільша небезпека для тирана...

«Історик, – вигукує Тіверій, – важлива особа в державі. Історик – тлумач долі народу, пояснювач минувшини і, отже, провісник майбутнього. Таких істориків, як Кремуцій Корд, ми поважаємо, але вони нам не потрібні. Нам потрібні історики, які б хвалили те, що нам сподобається, гудили б те, чого ми не любимо, які б за жменю монет, за ласкавий погляд могутньої людини перевертали би на зворотний бік події, навіть безчесно вигадували те, чого не було... Чим привабиш Кремуція Корда? Золото – він до нього ставиться з презирством, милостей – не шукає... О, це людина республіки! Це – небезпечна людина! Це – жадлива людина! Віддати його під суд!.. Що за біда, що немає закону проти нього? Хіба не можна тлумачити закон у різні сторони? Та що вони так посилаються на закон? Я покажу їм, що поважаю закон лише тому, що мені так хочеться: закон – для слабких тварюк, а для цезаря нема іншого закону, крім його власної сваволі...»

Чесний учений гине у в'язниці, але до кінця лишається поборником правди, вірним народові: «О Рим! О нещасна Італія! Бідна моя батьківщина! Що б ні трапилося зі мною, – ніяке горе, ніяка мука не в силах перебороти тієї туги, яка шматує моє серце при думці про твоє приниження!». Ці слова звучали пафосно і сучасно не тільки у стародавні часи, а й за часів Костомарова, а також і пізніше. Адже п'єса, прийнята виразними тираноборчими мотивами, була зловбодною за умов імперського самодержавства, а тому – і тоталітаризму. Доля Кремуція Корда – це шлях багатьох українських діячів, які не поступалися своїми ідейними і науковими поглядами заради поблажливого ставлення до них з боку держави і чиновників від влади.

Неабиякий науковий інтерес і велике пізнавальне значення має мемуарна шевченкіана М. Костомарова, зокрема його «Спогад про двох малярів». Із цим спогадом у березні 1861 року він виступив у залі С-Петербурзького університету на літературному вечорі, присвяченому пам'яті Тараса Шевченка. В «Автобіографії» Костомарова є згадка про те, що один із малярів був знайомий йому в юнацтві кріпак, позбавлений можливості розвинути свій талант, а другим був Шевченко, який незадовго перед тим помер. Виступ Костомарова був сприйнятий слухачами із захопленням, а його текст невдовзі надрукував часопис «Основа» (1861. – № 4). Потім згаданий

нарис (виступ) побачив світ у збірнику «Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова» (К., 1928), опублікованому за редакцією академіка Михайла Грушевського, а також у виданні «Костомаров М. І. Твори в двох томах» (К., 1967. – Т. 2). 1989 року «Спогад...» вийшов друком українською мовою з коментарем Ю. Пінчука в газеті «Літературна Україна» від 11 травня (№ 19).

Цей твір носить філософський характер, сповнений глибокої народної мудрості. Дуже поетично Костомаров зображує в ньому велич Шевченка...

«Тарасова муза прорвала якийсь підземний склеп, уже кілька століть зачинений багатьма замками, запечатаний багатьма печатями, засипаний землею, зумисне зораною і засіяною, щоб приховати для нащадків пам'ять про місце, де знаходиться підземна порожнеча. Тарасова муза сміливо увійшла в цю порожнечу зі своїм неугасним світочем і відкрила за собою шлях і сонячному промінню, і свіжому повітрю, і людській допитливості. Легко буде входити до цього підземелля, коли повітря туди проникло; але яка людська фортеця може встояти проти вікового випарування, що вбиває вмить усі сили життя, гасить будь-який земний вогонь!... Та поезія не настрахається ніякого згубного випару, якщо лишень вона справжня поезія, і не погасить її світоча ніяка історична чи моральна вуглекислота, адже цей світоч горить нетлінним вогнем – вогнем Прометея...». Простраждавши все життя, Шевченко перед кінцем своїх днів був оповитий заслуженою славою. Його батьківщина – Україна – бачила в ньому свого народного поета; росіяни і поляки визнавали його велике поетичне обдарування. Костомаров пише, що Шевченко не був поетом однієї народності: його поезія набула більш високого лету. «...Шевченко був обранець народу в прямому значенні цього слова; народ мовби обрав його співати замість себе...»

У контексті мемуарної літератури про Т. Шевченка слід згадати ще один твір М. Костомарова – «Споминки про Шевченка». Це стаття в жанрі листа до видавця, вперше надрукована в книзі «Т. Шевченко, Кобзар, з додатком споминок про Шевченка Костомарова і Микешина» (Прага, 1876). Ці спогади Костомарова згодом були опубліковані у виданні «Костомаров М. І. Твори в двох томах» (К., 1967. – Т. 2). Автор «Споминок» висвітлює переважно ті етапи й обставини життя, які об'єднували його долю з Шевченком, і зосереджує основну увагу на характеристиці поета як людини.

Костомаров згадує, що познайомився із Шевченком десь у травні 1846 року в Києві, коли поетові було близько 35 років (тоді Шевченкові виповнилося 32 роки. – *Ред.*). Це був час розквіту його поетичного таланту. Вже тоді виявилися такі риси характеру поета, як природний розум, скромність, чудове почуття гумору...

...Наступна зустріч відбулася багато років по тому, коли члени Кирило-Мефодіївського товариства повернулися із заслання. Тепер зустрічі давніх знайомих були сповнені спогадів про минуле. Тарас Григорович Шевченко, на думку Костомарова, залишався не дуже відкритою людиною, яка свої особисті драми не виносить на людський розгляд.

Свої «Споминки» про Шевченка Микола Іванович підсумовує словами: «...знаю його як особистість безмежно чесну, яка любить свій народ і його мову, але без фанатичної неприязні до всього чужого».

Мемуаристика Костомарова сповнена як різноманітними спогадами про різні періоди його особистого життя і діяльності, так і багатьма іншими творами, що мають опосередковане відношення до нього, проте з автобіографічно-мемуарними елементами. При цьому в творах, як правило, містяться рідкісні відомості про історію написання найважливіших костомаровських праць, основні сфери і напрямки діяльності вченого. Розглядаються періодичні і неперіодичні видання, в яких він співробітничав або друкував свої твори. Даються огляди міст, місцевостей, регіонів і країн, пов'язаних із його біографією. Приділяється увага історичним діячам, подіям, пам'яткам, а також сучасності, з акцентуванням на розвиткові науки та культури, характеристиці навчальних закладів, установ тощо, і, звичайно, постатям, котрі його оточували. Серед таких творів, а їх чимало у творчому доробку Костомарова, доцільно згадати наступні:

«Спомин про Д. Ю. Кожанчикова» – стаття, написана 1877 року в зв'язку зі смертю відомого видавця (зокрема – знаменитих «Історичних монографій і досліджень» М. І. Костомарова) і власника книжкового магазину у С.-Петербурзі Дмитра Юхимовича Кожанчикова. Була надрукована в газеті «Новое время» (1877. – № 652). У статті автор, який добре знав Кожанчикова і товаришував із ним, висвітлює різні аспекти життя і діяльності цієї особистості, окреслює її роль у культурному процесі Росії другої половини XIX століття, розповів про їхні взаємини.

«Спогади про графа Олексія Сергійовича Уварова» – стаття, написана у січні 1885 року в зв'язку зі смертю значного археолога, одного із засновників Російського археологічного товариства та Історичного музею в Москві, графа О. С. Уварова. Надрукована в газеті «Новое время» (1885. – № 3181). У ній Костомаров, який був членом археологічного товариства і близько знав графа Уварова, разом з ним брав участь у підготовці і проведенні 1874 року примітного III Археологічного з'їзду в Києві, характеризує його як людину і вченого.

«Спогади про молоканів» – стаття, надрукована в журналі «Отечественные записки» (1869. – № 3). Увійшла до XII тому «Історичних монографій і досліджень», виданих Д. Ю. Кожанчиковим (СПб., 1872), та до XII тому «Зібрання творів» М. І. Костомарова, видання «Літературного фонду» (СПб., 1905). Стосовно цієї статті може становити інтерес така інформація. У квітні 1858 року Костомаров, перебуваючи на засланні в Саратові, почав писати монографію «Бунт Степана Разіна» і здійснив у травні подорож на південь Саратовської губернії. Тоді він побував у посаді Дубовка, проїхавши туди через німецькі колонії, яких було так багато, що вченому здалося, ніби він опинився в Німеччині. В Дубовці його захопило знайомство з розкольниками різних течій, переважно з молоканами – послідовниками релігійної течії, що критикувала пануючу церкву і деякі її догмати та обряди. Костомарова зацікавила наявність в їхній ідеології елементів соціального протесту. Цей аспект є основним у статті про молоканів.

«Із поїздки в Батури» – нарис, надрукований у газеті «Порядок» (1881. – № 124). Костомаров описує свої враження від відвідування 1878 року містечка Батурина, яке було в 1669–1708 роках резиденцією гетьманів Лівобережної України.

«Із прожитих на Волині днів» – спомини, надруковані в журналі «Киевская старина» (1884. – № 2). Костомаров розповідає тут про час свого перебування на Волині у 1844–1845 роках, коли він, працюючи вчителем історії у Рівненській гімназії, мандрував по Волині, збирав народні пісні, оглядав місцевість, відому подіями з епохи Б. Хмельницького, історію якої почав писати на початку 40-х років;

«Поїздка до Білої Церкви» – нарис, надрукований у журналі «Киевская старина» (1882. – № 5). У ньому автор виклав свої враження від поїздки до Білої Церкви під час літнього відпочинку в

Україні на початку 80-х років. Публікацією цього свого нарису в згаданому журналі М. Костомаров прагнув популяризувати нещодавно засновану «Киевскую старину», вбачаючи в ній друкований орган, спеціально присвячений історії і побуту українського народу.

«Поїздка до Волгська» – нарис, який уперше було надруковано у «Саратовских губернских ведомостях» (1857. – № 17–19). Перевидано у щорічному довіднику «Памятная книжка Саратовской губернии на 1859 год». Нарис був написаний в Саратові 1857 року, про що повідомляється в «Автобіографії» Костомарова, який тоді працював у Саратовському губернському правлінні. За дорученням губернатора він їздив до міста Волгська для його огляду й складання відповідного опису. В результаті з'явився нарис про одну із сторінок саратовського періоду життя Костомарова. В нарисі є цікаві факти, зокрема про те, що під час цієї поїздки Костомаров зібрав матеріали, пов'язані з історією повстання О. Пугачова. Вони були віддані ним Д. Л. Мордовцеву, який на їх основі підготував дослідження «Пугачовщина» (вийшло друком 1866 року в журналі «Вестник Европы») та інші праці.

«Поїздка до Переяслава» – нарис, що вперше побачив світ у журналі «Исторический вестник» (1885. – № 12). Увійшов до однієї з книг серії «Актуальна історія Росії» під назвою «Костомаров М. І. Руські іногородці» (М., 1996). Написаний у зв'язку з подорожуванням Костомарова влітку 1884 року разом з українським літератором, фольклористом та етнографом В. П. Горленком із садиби Дідівці на Прилуччині до давнього Переяслава, де вони ознайомилися з історичними пам'ятками. Їхня докладна характеристика є найціннішою частиною нарису.

Отже, мемуаристика М. Костомарова, крім усього іншого, – цінне джерело для вивчення історії України. В нашій статті зроблено лише короткий і вибірковий огляд творів із мемуарної спадщини Костомарова, такої чималої і різноманітної. Умовно її можна поділити на декілька основних груп: автобіографічні твори; літературні твори мемуарного характеру; нариси, присвячені окремим особистостям; нариси про місцевості, де побував сам учений, та їхні визначні пам'ятки. Зважаючи на історичне значення цих джерел, слід звернути увагу на те, що вони як певний комплекс не збиралися, не узагальнювалися, не публікувалися і не досліджувалися. Тому мемуаристика М. Костомарова (як, до речі, і його епістолярна спадщина) – актуальна проблема (тема) для наукового пошуку.

Слов'янство і Україна в концепції кирило-мефодіївця Миколи Костомарова

В Санкт-Петербурзі сто п'ятдесят років тому вийшов на волю із Петропавлівської фортеці політичний в'язень Микола Костомаров, лише для того, щоб зараз же відправитися під жандармським наглядом в довгочасне заслання. Саме так його покарали за активну участь у створенні та діяльності україно-слов'янського Кирило-Мефодіївського братства (товариства), яке таємно існувало в Києві з грудня 1845 до березня 1847 року. Костомаров був ідейним провідником, автором або співавтором програмних документів і творів цієї організації, зокрема, – «Статуту», «Книги буття українського народу» («Закону Божого»), відозв тощо. Російська імперська влада під безпосереднім наглядом царя Миколи I не тільки розгромила товариство кирило-мефодіївців, але й сфальсифікувала мету братчиків, застосувала репресії до них. Без суду, з жорстокістю покарали М. Гулака, М. Костомарова і Т. Шевченка, гонінь зазнали П. Куліш та інші діячі українського відродження, яких наші предки вважали світильниками національного руху в Україні, а Шевченка, Куліша й Костомарова називали великою трійцею. За визначенням сучасних авторів, висота Шевченка-Куліша-Костомарова – то висота вічна, бо до них «доводиться постійно повертатись».

Геніальний Тарас Шевченко завжди згадував свою братію, а Миколі Костомарову присвятив спеціальну поезію, в якій, зокрема, писав:

Дивлюсь: твоя, мій брате, мати
Чорніше чорної землі
Іде, з хреста неначе знята...
Молюся! Господи, молюсь!
Хвалить тебе не перестану!
Що я ні з ким не поділю
Мою тюрму, мої кайдани.

Також і Микола Костомаров завжди згадував братчиків, був найпершим визначним популяризатором творчості Шевченка, вніс найвагоміший вклад у становлення і розвиток шевченкознавства, був закоханий в Україну і йому, як співав Тарас, було не однаково:

Як Україну злії люде
Присплять, лукаві, і в огні
Її, окрадену, збудять...
Ох, не однаково мені.

Слов'янське товариство святих Кирила і Мефодія є одним із феноменів української історії. Його значення виходить за національні межі, воно набуло європейського, навіть – всесвітнього звучання. Важливо пам'ятати, що від цього Товариства «веде свою історію, – як зазначав Михайло Грушевський, – весь український політичний рух». Можна стверджувати, що переважно саме тому про Товариство і його діячів протягом десятиліть не з'явилося жодної інформації у пресі Російської імперії. Водночас у західній Європі, починаючи з 1847 року, постійно друкувались матеріали про кирило-мефодіївців, в яких вони (Костомаров, Куліш та інші) характеризувалися як «зловмисники проти існуючого ладу», як борці за «політичну самостійність України» тощо («Аугсбургська загальна газета» – липень 1847, генуезький «Торговий кур'єр» – лютий 1849 та інші видання). Чого ж боялася тогочасна російська олігархія? Відповідь доволі проста: пропаганди революційних ідей щодо вирішення соціальних питань, а також поширення ідей радикальних щодо розв'язання питань національних. Тому російська офіційна думка, ще у період слідства над кирило-мефодіївцями, запровадила версію, згідно з якою наміри братчиків зводилися до федеративного об'єднання слов'ян під скипетром російського імператора. Костомаров невдовзі спростував цю версію у надрукованому анонімно в Лондоні творі «Україна», де назвав її видумкою, котра перечила всьому тому, що було знайдено в паперах арештантів.

Тема України, її історії, сучасного стану та майбутності проходить через всю творчість Костомарова, починаючи з романтичних поезій ранніх років і до останньої полемічної передсмертної праці. Започаткована ним у літературних творах, ця тема була розвинена в працях наукових, професорській і політичній діяльності, у науково-публіцистичних писаннях тощо. Торкнувся тут лише одного її аспекту – політологічного. Тому звертаюся до костомаровської «Книги буття українського народу» та до проєкцій даної «Книги» в інших творах її автора.

Отже, сучасне прочитання «Книги буття українського народу» засвідчує наступне. В ній простежується і стверджується спадкоємність українського народу в боротьбі за свободолобство, братерство, незалежність самостійної соборної України. Найважливішою ознакою цього програмного документа, призначеного для розповсюдження серед найширших верств населення, є його бібліюно-

епічний стиль, де на принципах християнської релігії відображено і оцінено минувшину України на терені світової історії, а також – історію слов'янських народів від створення світу до нового часу. Виключну увагу в цьому творі, і водночас політичному маніфесті кирило-мефодіївців, приділено козацтву, яке розглядається як вільний стан і зростаюча сила, що протистояла тогочасному суспільству, побудованому на засадах соціального і національного гноблення. Докладно простежено в «Книзі» хід і зміст національно-визвольної війни української народу середини XVII століття, становлення державності в Україні. У творі розглянуто також наслідки інтервенції щодо України з боку інших держав. Як найбільше «нещастя» прокоментовано в цьому програмному документі ліквідацію традиційних інститутів української державності, узаконення кріпацтва, позбавлення більшої частини української еліти її генеалогії, здійснення процесу феодалізації серед козацького стану. Доба кінця XVII – початку XVIII ст., як констатується в «Книзі», – «єсть та найсвятіша і найславніша війна за свободу, яка тільки є в історії». Рішуче поставлена в даному творі вимога про повалення самодержавства, скасування кріпацтва тощо. Крім того, в ньому наскрізно присутня тема боротьби за незалежність України і християнську дружбу між слов'янськими народами.

Кульмінаційною ідеєю цього, можна сказати, унікального трактату є національне відродження України та інших слов'янських народів. Дана ідея підкріплена історичними фактами і вони підтверджують, що олігархічним урядам так і не вдалося знищити вільнолюбний дух українського та інших народів. На основі спільності для слов'ян пропагується доцільність об'єднання їх на засадах власної державності і вільного розвитку своїх культур. А саме, кожний народ повинен побудувати свою Річ Посполіту і управлятися «несмісимо з другими», а так, «щоб кожен народ мав свій язик, свою літературу і свою справу общественну». У кожній державі повинен бути свій «правитель», і в кожній має панувати рівність і свобода. Обов'язковими повинні бути політичні та особисті права і свободи для кожного громадянина, незалежно від віри, походження, народності, переконань тощо. Таким чином, костомаровська кирило-мефодіївська концепція мала за мету піднесення політичної свідомості і національне визволення слов'ян, об'єднання їх у республіканську федерацію на засадах повної рівності і суверенності. Цілком ймовірно, що деякі міркування автора «Книги»

не прийнятні для сьогодення, але назагал його розуміння державно-правових і національно-правових проблем мають сенс, були плодотворними, зважаючи на тогочасний стан України та її сусідів.

Згаданий вище твір Миколи Костомарова «Україна» первісно був надрукований 15 січня 1860 р. у часопису О. І. Герцена «Колокол» – тобто поза російським цензурним втручанням. З огляду на це твір дуже важливий. Адже в підцензурних публікаціях Костомаров, як і інші кирило-мефодіївці, не міг висловлюватися відверто, більш того, – навіть говорити про засноване ним з одностумцями Товариство. Як свідчать документи і матеріали слідчої справи, не тільки всі члени Товариства, але й особи, котрі були визнані не причетними до нього попереджались про те, щоб не наслідувались нікому об'являти ні письмово, ні словесно стосовно людей, допитів, показань і взагалі нічого, що відноситься до цієї таємної справи. В разі, якщо хтось дозволить собі щось подібне, то буде підданий «суворій відповідальності». Отже, в тогочасних умовах не можна було й сподіватись на змогу відвертої інформації щодо Товариства та його ідей. Проте, Костомаров як провідний діяч цієї організації, навіть після її розгрому і покарання членів, не міг цілковито відмовитись від популяризації вистражданих ним ідеалів. Він розумів, що ідеї Товариства, які знайшли відображення переважно в його програмних документах – «Книзі буття українського народу» та інших, заборонених ще у 40-их роках, не набули поширення в масах. Тому він на початку 60-років, у період відновленого в Петербурзі спілкування з Тарасом Шевченком, виступає з науково-публіцистичним твором «Україна», який ще знаний під назвою «Лист» (або «Письмо». – *Ю. П.*) до видавця «Колокола». В ньому автор у тісному зв'язку із змістом «Книги буття...» висвітлює історію України, головні ідеї і прагнення кирило-мефодіївців. Зокрема, роз'яснює що найвища мета і суть діяльності братчиків – соціальна і національна незалежність українського й інших слов'янських народів, відроджена державність України. На останній пункт звертаємо особливу увагу, бо він є кульмінаційним в кирило-мефодіївській програмі, а також – в зв'язку з необхідністю внести коректив до оцінки Костомарова як ученого, котрий нібито нехтував питанням української державності. Так ось, на підставі історичної ретроспективи у костомаровському «Листі» доводиться, що, приміром, Гадяцький договір 1658 р., в якому йдеться про Велике Князівство Руське, засвідчує спробу зробити з України

незалежну республіку, з відрубною і самостійною внутрішньою управою, судівництвом, релігійним, громадським, фінансовим і військовим устроєм.

В згаданому творі автор рішуче заперечує також думку тих, хто звик не вважати українців окремим народом, не признавати в ньому відрубних елементів для самостійного життя, вироблених минувщиною, і називає його малоросійською нацією з легкої руки дяків царя Олексія Михайловича.

Костомаров безапеляційно стверджує, що Україна «має свою великозначну і поучаючу історію», в якій з часів козаччини наступає нове життя для нашого краю, бо козацтво було «розсадником свободи» і перешкодою для зовнішнього і внутрішнього деспотизму.

У творі «Україна» стисло, у послідовному зв'язку викладено Костомаровим зміст історичних подій, показано що на протязі XVI–XVIII століть українці боролися розпачливо за свою незалежність «і були примушені битися рівночасно з москалями і поляками, та zarazом не переставали вони витягати братньої руки то до одних, то до других», силкуючись заховати яким-будь способом цілість своєї батьківщини. Все було даремно, пише Костомаров, – Катерина II знесла козацькі порядки, «а щоб успокоїти і прив'язати до себе урядників, деморалізованих уже і давніше московським впливом – завела в Україні кріпосне право і уярмила вільний народ».

Саме з історичною долею України Костомаров пов'язує пробудження і розвиток в ній свідомості народу, політичних ідей і демократичного руху, нарешті, виникнення в 40-их роках XIX ст. таємного політичного товариства імені Кирила і Мефодія. Він пише: «З'явилося стремління відродити народність, що вмирала під московським кнутом і петербурзьким багнетом». Вважаю, не повинно викликати сумніву, що тут ідеться про відродження незалежної української державності. Отож, поширені раніше в історичній літературі думки про те, що Костомаров начебто був байдужим до цього питання, що його та інших кирило-мефодіївців намагання зводилися ніби до федеративного об'єднання слов'ян під скіпетром російського імператора, м'яко кажучи, – небилиці. Дійсно, він стояв на федерально-демократичній платформі, але всупереч блюзнірській надії «простерти, – як він писав, – колись «царственную десницу» на слов'янські народи і зготувати їм солодку долю України і Польщі» обстоював і пропагував ясну форму

федеративного союзу слов'янських держав, де кожна народність хоронила би свої окремішності при загальній особистій і громадській свободі.

Над питанням історії та політико-соціальних прагнень кирило-мефодіївців ломали, так би мовити, голову і намагались придумати відповіді щодо цього учені декількох поколінь. Відповіді були найрізноманітніші, питання залишалися. А може краще б було прислухатися до слів провідного діяча Товариства і автора його програми Миколи Костомарова?

Його відповідь у безцензурному творі «Україна» чітка і ясна: з паперів і листів арештованих і ув'язнених кирило-мефодіївців «показувалося, що вони всі були перейняті огидою до кріпосного права і до релігійних та національних ненавистей, і співчуттям над неосвідомленим народом. Після київської справи були заборонені всі твори обвинених, а цензура і шпionство почали страшно лютувати проти України; не лише українським книгам не дозволено являтися в світ, але й переслідувано навіть наукові статті про Україну на російській мові; самі назви Україна, Малоросія, Гетьманщина уважано за нелояльні». Костомаров з твердою послідовністю обстоював думку про самостійну роль України. Це яскраво засвідчує таке костомаровське положення, що є водночас фундаментальним для кирило-мефодіївців: «В будучім слов'янськiм союзi наша Полуднева Русь повинна становити окрему державну цілість».

Щоб досягнути державницьку ідею товариства св. Кирила і Мефодія і політичну концепцію Миколи Костомарова потрібно досить уважно поставитись до процитованого вище положення – «окрему державну цілість», яке розкриває особливість Костомарової і кирило-мефодіївської федеративної концепції. Ця костомаровська концепція передбачала можливість союзу слов'янських народів при певних історичних умовах, але – союзу на зразок Сполучених Штатів Америки, де кожний народ, як підкреслюється в «Автобіографії» Костомарова, хоронив би свої окремішності при загальній особистій і громадській свободі. Таким чином, погляди Костомарова як кирило-мефодіївця виходили за межі, набували європейського звучання.

Особлива увага в костомаровській концепції історичного розвитку слов'ян приділялася українцям і їхній батьківщині Україні. Адже, в «Книзі буття українського народу» наголошується:

«Україна буде непідлеглою Річчю Посполитою в союзі слов'янським». Ця теза була розвинута і поглиблена автором у творі «Україна», в якому, зокрема, підкреслено, що Україна повинна становити «окрему державну цілість на цілім просторі, де народ говорить українською мовою». Отже, Костомаров дотримувався водночас засад неодмінного відродження української вільної нації та її власної державності, що становить зміст його концепції стосовно України.

І, нарешті, маю торкнутися одного, так би мовити, болючого питання. Відомо, Костомарову як кирило-мефодіївцю неодмінно робили закиди стосовно пропаганди українського месіанізму. Головною підставою для цього слугувала теза з «Книги буття...» про провідну роль України, українського народу в історії на певному етапі її розвитку, а саме: «І встане Україна з своєї могили, і знову озветься до всіх братів своїх слов'ян. І почують крик її, і встане Слов'янщина». Справедлива ця теза чи ні? Чи містить вона у собі шовіністичні настрої? Чи ображає інші народи? На мою думку, ні, якщо уважно придивитись до сьогодення. А воно засвідчує, що Україна встала таки з могили, озвалась не тільки до всіх братів своїх слов'ян, але й до всього цивілізованого людства, – відмовитись від ядерної зброї. І її почули, або повинні почути, в Слов'янщині, котра зараз підіймається, а також і в цілому світі.

Slavistica și Ucraina in conceptia chirilo – metodicistului Nicola Costomarov

Se cerceteaza conceptia renumitului om de stiinta si scriitor, mare personalitate a vietii social-politice, Nicolae Costomarov prin prisma curentului chirilo-metodicist si a viziunii acestuia privind soarta istorica a poporului ucrainean si a altor popoare slave. Aceastd conceptie presupunea posibilitatea aliantei lor in anumite conditii, o alianta asemunatoare modelului SUA, conform cdreia fiecare popor si-ar pastra deosebirile, in conditiile unei libertdți generale. Conceptia lui Costomarov depaseste orizontul national, castigand o rezonantd europeana. Este o personalitate de tip federalist-democratic, care sprijinea in acelasi timp renasterea natiunii libere ucrainiene si statalitatea proprie. De la Costomarov si infratirea chirilo-metodista, isi incepe istoria, dupã spusele lui Mihailo Hrusevschi noua miscare politicd ucraineanã.

Slavdom and Ukraine in conception of the Cirill and Methodius Society's member – Mykola Kostomarov

The paper is analysing the conception of well-known writer and scholar personality of social-political life, Mykola Kostomarov, through the conception of Cyrill and Methodius Society's current and his vision as regards historical destiny of Ukrainian and other Slav nations. This conception supposed the possibility of their alliance in certain circumstances, an alliance alike to the U.S.A. example, each nation keeping its specific features. Kostomarov's conception is surpassing national sphere, having an European resonance. He is a federalist democratic personality, in the same time encourage rebirth of free Ukrainian nation and own statality. With Kostomarov and Cyrill and Methodius brothers, as Mykhailo Hrushevskyy said, it began a new political Ukrainian movement

2000

Історіографічне значення мемуарів Надії Білозерської про Миколу Костомарова

Знаменитий вітчизняний історик і громадсько-політичний діяч Микола Іванович Костомаров вирізнявся винятковою талановитістю, дуже незвичайною долею і багато в чому надзвичайною своєрідністю. Про його самотність та її окремі риси писали Д. Мордовцев, М. Грушевський інші відомі вчені, у тому числі зарубіжні. Зокрема, Б. Крупницький, характеризуючи М. Костомарова як особу, звернув увагу на те, що, будучи з живою фантазією художника, забутий і непрактичний у житті, він тому завжди знаходився під опікою жінок. Це відповідає дійсності, проте, варто наголосити на тому, що майже всі жінки з близького оточення Костомарова були неординарними особистостями. Передусім ідеться про його мати – Тетяну Петрівну, котру шанував і з глибоким співчуттям згадав у своїй поезії з циклу «В казематі. Моїм союзникам посвящаю» Тарас Шевченко. Серед сучасниць і шанувальниць таланту Костомарова насамперед слід неодмінно згадати А. Крагельську, Н. Білозерську та К. Юнге, оскільки вони не тільки були тісно пов'язані з його особистим життям і творчою діяльністю,

але й тому, що присвятили своєму кумиру мемуари. Адже ж їхні твори-спогади про Костомарова і минулі події, в яких авторки брали участь або були очевидицями, становлять значний науковий і пізнавальний інтерес. У кожному з мемуарів чітко простежується індивідуальність творця у поєднанні з його біографією. Отже, на самому початку доцільно розглянути життєпис Н. Білозерської.

Надія Олександрівна Білозерська народилася навесні 1838 року в садибі Софіївці Білозерського повіту Новгородської губернії Росії в родині Олександра Гена, німця за походженням, і росіянки (уроджена – Катеніна). У трирічному віці Надію привезли до Петрозаводська, де батько одержав місце губернського лісничого. Сім'я була численною, жили всі у власному будинку, в достатку. Вона здобула домашню освіту, для чого з С.-Петербурга запрошували гувернанток і, крім того, давали уроки вчителі гімназії. Головна увага зверталася на ґрунтовне знання іноземних мов. В «Автобіографії», надрукованій 1913 року в «Историческом вестнике», Надія Білозерська пригадувала, що виховання було суворе, карали дітей часто, особливо перепадало їй за непокірність, яка становила відмітну рису її характеру з раннього дитинства. Коли Надії виповнилося шістнадцять, навчання закінчилося, вона стала відвідувати бали і вечори, спілкуватися з освіченою молоддю. Проте таке життя раптово закінчилося зі смертю батька. Мати з родиною переїхала в Костромську губернію до свого брата М. Катеніна, великого поміщика, в родовий маєток Заніно. Там була чудова бібліотека з російськими та іноземними виданнями. Надія багато читала, іноді з ранку до пізньої ночі. Часто зустрічалася з сусідніми освіченими поміщиками, брала участь у розмовах на злободенні теми тощо.

Після двох років такого життя Н. Білозерська одружилася з В. Білозерським, колишнім кирило-мефодіївцем (Київ, 1845–1847 рр.), котрий служив тоді в канцелярії с.-петербурзького губернатора, і переїхала до С.-Петербурга. З цього часу почалося для неї нове життя, вона опинилася в оточенні неординарних людей, пройнятих ідеєю оновлення суспільства. Великий вплив на неї і подальшу долю справило перебування в колі українців на чолі з Т. Шевченком, М. Костомаровим і П. Кулішем, від котрих вона чула багато цікавого, бо поряд з розмовами про відродження України порушувалися більш широкі, загальнолюдські питання. В. Білозерський був людиною дуже товариською і мав хист групувати

навколо себе громаду, в їхньому домі по понеділках відбувалися багатолюдні зібрання, особливо з 1860 року, коли розпочиналося видання першого українського часопису «Основа». Крім Шевченка, Костомарова і Куліша на цих понеділках бували учені, професори університету, літературні знаменитості, студентська молодь й просто освічені люди, зокрема: К. Кавелін, О. Пипін, І. Тургенєв, М. Чернишевський, а також відомі жінки, у тому числі Н. Стасова. З часом Надія Олександрівна здружилася з Стасовою та її приятельками і завдяки їм увійшла до товариства перекладачок, а потім взяла участь в заснуванні Вищих жіночих курсів, де співробітничала до 1878 року.

Невдовзі відбулися переміни в особистому житті Н. Білозерської, які суттєво змінили її майбутнє. У 1867 році вона покинула В. Білозерського і з трьома малолітніми дітьми залишилася без засобів до існування, тому що не хотіла вимагати грошей від свого чоловіка. Тоді ж відвезла дітей у Софіївку до матері, а сама повернулася до С.-Петербурга, де мешкала переважно у знайомих, й почала заробляти репетиторством. Водночас готувалася до екзаменів на звання домашньої вчительки, тому що хотіла присвятити себе педагогічній діяльності, успішно їх витримала і одержала відповідний диплом. Тепер уроків у неї стало так багато, що вона змогла восени 1869 року поселитися на окремій квартирі і привезти своїх старших дітей до С.-Петербурга.

Згодом Надія Олександрівна від педагогічної діяльності випадково перейшла до літературної. Для цього мала певні передумови. Ще 1865 року при допомозі М. Костомарова вона здійснила доволі важкий переклад з англійської: «Записки о Московии XVI века сэра Джерома Горсея», який вийшов друком у журналі «Библиотека для чтения» (№ 4–6). 1870 року до Надії Олександрівни завітала письменниця Марко Вовчок, з котрою вона познайомилася у 60-х роках і зберегла добрі стосунки, і запропонувала взяти на себе переклад початого нею англійського роману «Мощено золотом» для журналу «Отечественные записки». Білозерська погодилась. Переклад її схвалив Салтиков-Шчедрін і він був надрукований того ж року в згаданому журналі (№ 7–12). В цей час М. Вовчок видавала «Иллюстрированный журнал» і почала давати Н. Білозерській роботу за роботою, що вона з радістю сприйняла, адже одноманітність уроків у приватних домах вже її томила. Нею були перекладені з німецької «История человеческой культуры» відомого

ученого Георга Кольба, потім з англійської «Древнее право, его связь с древней историей общества и его отношения к новейшим идеям» історика права Генрі Мена. Переклади добре оплачувалися, але, за відомостями Білозерської, над ними доводилось працювати по чотирнадцять годин на добу. Тому, коли у М. Костомарова загострилася хвороба очей і він запропонував їй поступити до нього секретарем, робити для нього виписки в Публічній бібліотеці, вибірки з книг і писати під його диктовку, вона погодилася. Тим більше, що платив він їй третину того, що сам одержував, працював швидко, і вона заробляла достатньо. Робота ця, що тривала з 1868 до 1873 року, мала і ту позитивну сторону, що навчала, як працювати та користуватися матеріалом.

Отже, під впливом М. Костомарова Надія Олександрівна взялася за самостійні студії. Розпочалися вони з пропозиції Д. Мордовцева, з котрим Білозерська познайомилася у Костомарова, писати рецензії для «Древней и новой России» (редактор С. Шубинський), у подальшому – інші праці, серед яких відредагований Костомаровим твір «Картины из русской истории от начала Руси до наших времен» (СПб., 1875). Потім, коли С. Шубинський почав з 1880-го видавати «Исторический вестник», він запропонував їй стати співробітницею цього часопису і замовив для його першої книги переклад історичного роману. Вона переклала з німецької роман Ю. Роденберга «Новый всемирный потоп». Услід за тим видавець М. Вольф замовив Білозерській статтю «Основание Петербурга» для «Живописной России».

У подальшому ситуація змінилася. Переклади в «Историческом вестнике» перейшли до іншої особи, а за Білозерською залишилися одні статті, внаслідок чого її матеріальне становище дуже погіршилося. Проте, доля знов виручила в обличчі В. Семевського, котрий прилаштував її до свого брата М. Семевського, редактора «Русской старины». Останній визнавав, що у неї «бойкое перо», замовляв різноманітну роботу і забезпечував достойною платнею. Вона писала статті, рецензії, записувала автобіографії («исповедовала стариков») зі слів розповідачів – незвичайних особистостей, таких, приміром, як професор Ф. Солнцев тощо. До речі, завдяки тому ж В. Семевському Надія Олександрівна умістила в журналі «Русская мысль», який виходив у Москві, автобіографію М. Костомарова, продиктовану ним 1868 року і надану в її розпорядження. Автобіографія була надрукована невдовзі після

смерті Костомарова («Русская мысль», 1885, № 5, 6). Становить також інтерес опублікована нею 1887 року в «Русской старине» розвідка: «Н. В. Гоголь. Служба его в Патриотическом институте, 1831–35 гг.». Єдине, що стомлювало тоді Білозерську – постійний поспіх. Найфундаментальнішим тогочасним твором дослідниці, що побачив світ у часопису «Русская старина» (1888, № 5, 6, 8; 1890, № 9; 1891, № 5–8. Окреме видання – 1896), вважається «В. Т. Нарезный». Академія наук 1893 року присудила Н. Білозерській за це історико-біографічне дослідження Уваровську премію. Ініціював подання згаданого твору на премію письменник А. Майков, котрий прочитав його в рукописному варіанті й схвалив.

Після смерті М. Семевского Надія Олександрівна перейшла працювати в «Исторический вестник». Редактор вісника С. Шубинський ставився до неї з великою добротою і турботою, за що Білозерська під час ушанування 1-го грудня 1904 року двадцятиліття редакторського ювілею Шубинського висловила йому від себе глибоку вдячність і повагу. «Исторический вестник» опублікував низку її цікавих розвідок, серед яких: «Княгиня Зинаида Александровна Волконская» (1897, № 3–4); «Происхождение императрицы Екатерины I» (1902, № 1); «Из жизни Петра I» (1903) та інші.

Н. Білозерська померла 25-го лютого 1912 року і похована на Смоленському кладовищі у С.-Петербурзі. На її смерть відізвалася преса: «Голос Земли» (1912, № 50); «Современное право» (1912, № 1489); «Новое время» (1912, 28 лютого). Відповідно до волі небіжчиці права на її літературні твори і переклади були передані «Літературному фонду». Таким вчинком Надія Олександрівна продовжила гуманну традицію визначних попередників, зокрема – М. І. Костомарова, котрий в духовному заповіті розпорядився, щоб нажитий ним капітал і майно були використані на благодійні цілі, а твори і право на їхнє видання – відписані «Літфонду». Коли у квітні 1885 року пішов з життя М. Костомаров, зараз же Н. Білозерська в зв'язку з цією скорботною подією написала про нього спогади: «Николай Иванович Костомаров в 1857–1875 гг.». Вони вийшли друком 1886 року («Русская старина», № 3, 5, 6) і становлять собою оригінальний мемуарний твір з різноманітною інформацією, у тому числі – історіографічного характеру. Адже у творі переважно обрисовується особистість М. Костомарова і його найближчого оточення, спосіб роботи цієї постаті, ставлення до тих

чи інших питань тощо. Мемуари охоплюють майже два десятиліття, які були позначені найбільшим розвитком таланту, наукової та літературної діяльності Костомарова, упродовж яких Білозерська безпосередньо спілкувалася і співпрацювала з ним. Крім того її спогади вирізняються суттєвою особливістю, тому що містять цікавий епістолярний матеріал, що набагато підвищує їхню джерельну значущість. Зокрема, листи Костомарова пояснюють видатні риси його характеру чи особистого життя, відбивають душевні настрої, погляди тощо.

Надія Білозерська, як впливає із спогадів, вперше побачила Миколу Костомарова 1857 року, при досить значному товаристві, у власному домі у С.-Петербурзі, коли він приїхав туди на деякий час із саратовського заслання. Тоді Надія Олександрівна була дружиною В. Білозерського і постійно знаходилася серед колишніх київських друзів Костомарова 1840-х років. Після переїзду М. Костомарова до цього міста і обрання його професором С.-Петербурзького університету ці зустрічі стали частими, у тому числі по вівторках, на вечорах у квартирі Костомарова, у певні періоди щоденними, і продовжувалися до 1875 року, потому – були лише епізодичними. Авторка спогадів відмічає, що він зразу здобув загальну пошану, та найбільше захоплювалися ним українці, котрі пишалися Костомаровим як талантом, що з'явився серед них. Український мотив стосовно постаті Костомарова проходить червоною лінією через весь твір Білозерської. На цьому можна було б не акцентувати увагу, якби в деяких умах не витала думка нібито Костомаров – породження і речник передовсім російської культури та менталітету. Білозерська помітила, що Микола Іванович особливо любив Тараса Григоровича Шевченка, що в їхніх характерах було багато спільного: та ж жвавість, вразливість, та ж присутність сильного таланту, глибоке поетичне почуття, любов до всього прекрасного і однакова огида до всілякого насилля та вульгарності. Вона пригадувала, що особливо чудові бували ті вечори, коли вони приходили разом. Шевченко прекрасно співав українські народні пісні. Все, що він говорив, було продумано і пережито ним, розумно і талановито висловлено. Він знав Байрона і Шекспіра, нерідко цитував останнього і завжди до ладу. Щодо Костомарова, то він був незамінним співрозмовником і в цьому відношенні вирізнявся серед багатьох визначних людей того часу, котрі зачаровували своїх слухачів живою, різноманітною і розум-

ною розмовою. Торкалися різних питань і передусім широких загальних задач, у тому числі селянської та інших реформ, які цікавили усіх.

Авторка спогадів неодноразово порушує тему Шевченко і Костомаров, узагалі – Костомаров і література тощо. Зокрема, розповідаючи про обізнаність Костомарова у міфології, вона пише: «Нередко от мифологии Н. Ив. непосредственно переходил к поэзии. Помню раз, по поводу Прометея, он припомнил “Кавказ” Шевченко и продекламировал его наизусть от первой строфы до последней. Шевченко был его любимым поэтом и всего ближе говорил его сердцу, хотя он высоко ценил Гёте, Байрона, Мицкевича, Пушкина. Современная поэзия и беллетристика сравнительно мало занимали его, но тем не менее он отдавал должную справедливость таланту Гончарова, Тургенева, Л. Толстого, Островского и др. Что касается Некрасова, то он отвергал в нем всякое поэтическое дарование, а Щедрин остался до конца непонятным для него».

Заслужують на увагу спостереження Н. Білозерської, що склалися у неї під час спільних з Костомаровим поїздок і подорожей. Перша з них відбулася ще на початку 60-х років до Москви, куди Костомаров їздив для занять в архівах. Тоді вони часто разом відвідували театр, на сцені якого виступали такі блискучі сили, як українські та російські актори М. Щепкін, П. Садовський, І. Самарін та інші (після цього бачили Щепкіна ще раз, коли він виступав на багатолюдному вечорі у письменниці Марко Вовчок у С.-Петербурзі).

Слід зазначити, що відомості, які містяться в мемуарах стосовно театрів тощо мають не тільки просте інформаційне значення, а й розкривають обізнаність і уподобання Костомарова у сфері мистецтва, дають уявлення про сприйняття та оцінку ним мистецтва, а також – про погляди щодо умов і шляхів його подальшого розвитку. Зокрема, з приводу постановок на с-петербурзькій сцені опери «Юдифь» він в листі від 20-го травня 1863 року писав: «Ее порядочно побранили и дельно, между прочим. В самом деле, в этой опере больше ума, рассчитанности, изучения и художественной постройки, чем того живого, неударжимого вдохновения, которое, так сказать, шумящим ключем бьет из тайников души поэта». Далі в листі автор торкається питання про суспільне значення таланту, який, на його погляд, великий рушій: «как роса освежает погорелую от засухи траву, так талант оживляет и воз-

буждает иссыхающее под бременем вседневных мелких забот общество. Явись теперь один великий талант в сфере изящного, будь это Пушкин, Глинка, Карамзин, Гоголь – мы бы вдруг поднялись за ним вслед».

Як видно з листів Костомарова, він відвідував також концерти, зокрема, – відомого російського диригента Г. Ламакіна, був захоплений від ораторії німецького композитора Георга Генделя «Месія», з приводу чого писав: «Вот дивная вещь! Вот величайшее создание искусства! Дня три я был в каком-то эстетическом обаянии от этого произведения. ... Там все кружится около Рождества и Воскресенья, двух важнейших событий в христианстве». В іншому листі від 25-го серпня 1863 року він запрошував Білозерську до театру на «Жизнь за царя» – одну з найулюбленіших ним опер, яку, за спогадами Надії Олександрівни, слухав незліченну кількість разів, знав напам'ять її лібрето і нерідко цитував з нього особливо курйозні строфи. Становить інтерес і така інформація з цієї кореспонденції Костомарова: «Усидчиво занимаюсь Смутным временем. Заперся наглухо. Звонки беспрестанные, но сопровождаемые сильным голосом Мирона (слуга Костомарова. – Ю. П.): дома нет, в Павловске!».

Не менш цікаві листи Костомарова, які надсилалися ним до Білозерської з-за кордону. Вони у своїй більшості немов би становили резюме його зарубіжних подорожей і набутих вражень. Зокрема, у серпні 1864-го року він писав: «В Праге я прожил дней десять. Чехи меня приняли радушно... Я был прежде в Праге в 1857; приехавши туда через семь лет, я мог заметить громадное распространение чешского языка. Все это так, но побуждение? Составляет ли он для образованных чехов необходимость...? Мало. Все они знают по-немецки, и не только знают, – и мыслят, и живут, и чувствуют по-немецки... Но нельзя сказать, чтобы тут было только искусственное: есть много натурального, именно в том, что существуют массы народа, для которого чешский язык действительная необходимость». В цьому листі Костомаров ділиться своїми враженнями від Відня, Мюнхена і мюнхенської чудової опери, говорить що істинне задоволення він отримав у Белграді, докладно, і, як завжди, прекрасною літературною мовою розповідає про Сербію: «...совсем не то, что в Чехии, вот здесь живое неискусственное славянство: и низенькие домики, и фонарей нет, и тротуаров почти нет, а если где есть, то на них удобнее падать, чем

ходити, и лень, и беспорядок – вот здесь славянство; его и чуешь, и видишь, и слышишь; прибавим – тут и радушно гостеприимство, и хлебосольство, и семейная простота жизни, и доброта с наивностью, все черты нравов славянского племени».

Крім того, лист дає певне уявлення про плани Костомарова на майбутнє, про бажання займатися професурою: «Пишите ко мне в Петербург. Что со мной там будет – не знаю. Если примут меня снова в университет, то осенью же к Вам приеду. Если нет и доведется ехать в Казань, то весной непременно». В іншому листі від 13-го вересня 1864 року Костомаров, тепер із С.-Петербурга, повідомляв Білозерській у Софіївку, що міністр народної освіти мав намір призначити його на майбутній рік до Одеси, тобто – до Новоросійського університету. Потому в одному з листів 1865 року він ділився з Надією Білозерською вже такими рідкісними і конфіденційними відомостями, які водночас змальовують трагічність його долі, і які годі було б сподіватися відшукати у тогочасних офіційних публікаціях: «Имп. харьковский университет пригласил меня ординарным профессором. Я согласился... Вдруг, министр, узнавши обо всем, объявляет мне, что он не утвердит меня ни в один университет и, что если я хожу по Петербургу и цел, и невредим, то за это следует благодарить Господа Бога, но вместе с тем он, как человек великодушный, не желая оставить меня без всяких средств к жизни, обещал испросить высочайшей милости об оставлении меня при Министерстве народного просвещения с назначением некоего жалованья. Видя, что плетью обуха не перебьешь, я должен был оставить честолюбивые мечты и ожидать, пока совершится обетование А. В. Головнина». Незабаром Костомаров почав довічно одержувати обіцяну платню, як винагороду за те, що з політичних причин не допускався до університетської кафедри.

Під час спільних поїздок Костомаров відвідував з Білозерською також історичні місця, церкви, особливо з своєрідними назвами – «Николу на Курьих ножках» у Москві, монастирі, лаври, зокрема – Троїцько-Сергіївську. Надія Олександрівна була незмінною супутницею Миколи Костомарова і в його подорожах по околицях С.-Петербурга, які в зв'язку із зайнятістю, здійснювалися, як правило, у святкові дні. Коли внаслідок яких-небудь причин, термінової роботи, непогоди тощо, виїзд за місто відкладався, Костомаров сумував, що знайшло яскраве відображення в його

листах. Зокрема, в середині 60-х років Костомаров до Білозерської писав: «Досада, злость берут меня. Туча идет за тучей... Если-б не эти тучи, не эти капли – я бы уже был у Вас и мы бы поплыли на ладье в Строгоновский сад... Но увы! Все это только в воображении, а на деле передо мною Кобержицкий (польський історик і дипломат XVII ст. – Ю. П.) с своєю вычурною латынью, польськие дневники с польським хвастовством, московские письма с московским рабством и подлостью и вместо Вашего благородного, честного лица бесстыдная и фальшивая физиономия Марины Мнишек». Костомаров тоді досліджував добу Смутного часу і процитовані вище красномовні слова дають певне уявлення про його настрої, чого, зі зрозумілих причин, позбавлена монографія «Смутное время Московского государства» й інші друковані твори.

Отже, історіографічне значення мемуарів, які тут розглядаються є незаперечним, як і взагалі – мемуаристики та епістолярію. Так, в листі до Білозерської від 19 травня 1863 року Костомаров ділиться думками про дисертацію російського історика і публіциста, уродженця Полтави В. Більбасова: «Она вещь не дурная; в авторе есть талант, но в его сочинении много недостатков капитальных».

Восени 1865 року Микола Іванович супроводжував Надію Білозерську в поїзді до Варшави. Дорогою він запропонував їй зупинитися у Пскові, щоб оглянути місто і його історичні пам'ятки. Вона пригадує, що Костомаров вивчив місцевість до найменших подробиць і зауважив їй з цього приводу, що без подібного вивчення немислимо скільки-небудь вірно і живе зображення історичних подій. Білозерська також розповідає про перебування Костомарова у Варшаві, на підставі чого вимальовується уявлення щодо зацікавлень цієї особистості під час подорожувань. Зокрема, вона пише: «В Варшаве Н. Ив. прожил около двух недель и, по своему обыкновению, утро посвящал библиотеке, ездил несколько раз в Лазенки, посетил Вилланова и с видимой неохотой уехал в Петербург, где вместо зелени, солнца и тепла его ожидала дождливая, холодная осень».

Проте, крім непогожої осені на Костомарова чекала ще й велика робота, чому є свідченням його наступні листи до Білозерської. Так, 12 травня 1866 року він писав: «Последнее время я сижу дома и работаю сильно над Самозванцами. Отыскал новый источник на голландском языке, очень важный. Я должен был кое-как поучиться этому языку, чтобы прочитать его». В цьому ж листі, як

і в деяких інших, міститься рідкісна інформація стосовно не тільки фізичного, але й морального стану Костомарова у певний період його життя: «Здоровьем похвалиться не могу... Что касается до духовной стороны, то я стал сильно задумываться: иногда грустно сижу или лежу часов по пяти без дела».

Влітку 1866 року Микола Іванович здійснив поїздку до Надії Олександрівни в Софіївку, де щиро захоплювався північною природою і кожен день проводив з книгою. Наступне літо майже повністю провів у С.-Петербурзі, з запалом працюючи над монографією «Последние годы Речи Посполитой». Про це в листі від 12 червня до Білозерської повідомляв: «Дело мое с Польшею пошло, слава Богу, быстро».

Становлять інтерес розповіді Білозерської як поінформованої особи про перший український часопис, який почав з 1861 року видаватися у С.-Петербурзі – «Основу». Мемуаристка зосереджується на тому, що цей друкований орган згрупував навколо себе тодішню українську інтелігенцію, видатними представниками якої були: Шевченко, Куліш і Костомаров. Вона пригадує, що помічником редактора «Основи» В. Білозерського, її чоловіка, був О. Кістяківський, у майбутньому відомий учений-криміналіст, професор Київського університету. Що більшість громади була запалена бажанням блага своїй Батьківщині, до якої всі вони відчували ту гарячу прихильність, яка становить відмітну рису українців. Що цілими днями вона чула бесіди про необхідність ґрунтовно вивчати мову та історію України, збирати пам'ятки старовини, записувати народні українські пісні, думи, обряди тощо. Багато хто, говорить авторка мемуарів, у вищій мірі активно і щиро ставилися до ідеї відродження української народності, і до них цілком належав Микола Костомаров. Іноді він міг під час цих розмов надмірно перехвалити своїх співвітчизників, інколи, під впливом роздратування, щиро вилаяти їх самим нещадним чином. Проте так він ставився до середовища, яке прийнято називати «інтелігентним товариством»; до звичайної людини і українського народу він відчував глибоку симпатію і незмінно відзивався з повагою, а його образу сприймав близько до серця.

Суб'єктивний характер має спомин Надії Олександрівни про ідейне зіткнення Костомарова зі студентами, яке сталося на його лекції 9-го березня 1862 року, внаслідок чого він пішов у відставку із С.-Петербурзького університету. Ця історія, на думку Білозер-

ської, дуже тяжко відбилася на ньому, щоб згладитися з пам'яті, і він не забув її навіть довгий час по тому. Такими ж, у світлі власного бачення, є розповіді Білозерської про ставлення Миколи Івановича до польського національно-визвольного повстання 1863–1864 років. Авторка вважає, що він поставився до польського питання зі звичайною об'єктивністю і з вірним поглядом історика передбачив задалегідь його наслідки як для самих поляків, так і для російського суспільства. З гуманно-християнської точки зору він згодом щиро жалкував з приводу трагічної долі багатьох учасників цього повстання.

Надія Білозерська була, як мовиться, своєю людиною в домі Костомарова, у таких з ним дружніх відносинах, які дозволяли йому постійно ділитися з нею всіма своїми враженнями та думками, а їй спостерігати його не тільки у творчому, але й у приватному житті. Отже, вона володіла рідкісною інформацією, у тому числі стосовно традицій, звичок, вірування тощо, яка знайшла відображення у споминах і збагачує наші знання про цю особистість.

У 1863 році Білозерська захопилася так званим «жіночим питанням» і проектуванням товариства «жіночої праці» й звернулася за порадою до Костомарова. Він відгукнувся і висловив їй усно і письмово свої думки з цього приводу. Вони, безперечно, становлять значний інтерес. Зокрема, Костомаров у травні 1863 року в листах писав: «Необходимо прежде всего изучать артели и по ним составит себе план устройства тех, которые имеются в виду... Артели – ассоциации... это ведь целый мир, это перерождение человеческого общества, это второе христианство или, если хотите, настоящее осуществление христианства; сразу ничего не сделаете: дело вековое... Заводите, какую хотите артель: удастся одна, возьмитесь за другую, когда первая удастся и.д. А если не удастся ни одной, то к чему же общество? Что оно связывать будет материально и духовно?». Внаслідок тоді склалося невеличке товариство перекладачок і Микола Іванович визвався редагувати частку перекладів Надії Білозерської.

Першою обраною для видання книгою стали казки датського письменника Х. Андерсена. Передбачалося у передмові до їхнього російського перекладу подати біографію цього датського казкаря і Білозерська звернулася до Костомарова з проханням сповістити її про те, де можна добути ці відомості. Костомаров відповів листом, у якому виявилася готова коротка біографія Андерсена. Даний, без

перебільшення унікальний, лист Миколи Івановича з життєписом видатного казкаря уміщений у мемуарах Надії Олександрівни. У цьому ж листі Костомаров запропонував Білозерській допомогу в перекладі «Записок о Московии сэра Джерома Горсея», для якого обіцяв підготувати передмову, що й невдовзі здійснив. Крім того він склав коментарі до згаданого видання і навіть читав його коректуру, що свідчить про високі людські якості Миколи Костомарова. Стосовно цього у листі до Білозерської 17-го листопада 1864 року писав: «Я до сих пор не приехал к Вам (до Софіївки. – Ю. П.) по многим причинам в совокупности их: 1) Ваш Горсей. Надобно было его окончить. Невозможно его оставить уже потому, что он начал печататься и обещан публике. А за ним работа зело великая: в иных случаях приходится для этого читать, чтобы три слова сказать по поводу чего-нибудь необычного в его рассказе».

Згадане вище товариство перекладачок невдовзі припинило свою діяльність, як і передбачав Костомаров, котрий з цього приводу взимку 1865-го року в листі до Білозерської писав: «Вам известное и близкое общество женского труда пало. ... Всякое общество труда, будь это женского, будь это мужского, будь он бел, будь он черен, только тогда имеет смысл и продолжительность, когда основание его вызывается такою необходимостью, что либо общество заводи, либо с голоду умирай! ... Нет, не может быть общества труда, как скоро в нем затешется хоть одна персона, не пришедшая к необходимости труда горьким опытом или вопиющею нуждою».

Коли восени 1867 року Н. Білозерська остаточно переселилася до С.-Петербурга, її спілкування з М. Костомаровим стали більш регулярними, а в період співпраці з ним з 1868 року в якості літературного секретаря – майже щоденними. Отож, спостереження Надії Олександрівни щодо життя і творчості цієї постаті мали не епізодичний характер, що свідчить про їхню винятковість. Тому з її спогадів можна почерпнути найрізноманітніші вірогідні відомості, зокрема такі, які відсутні в інших джерелах. А саме, вона розповідає про зворушливе ставлення до неї та її дітей Костомарова, про читання ним для неї лекцій з всесвітньої і російської історії та інших предметів з метою підготовки для складання екзаменів на звання учительки, про редагування перекладів, що нею здійснювалися, про хлібосольство для її родини в домі Костомарова і його матері Тетяни Петрівни, про хвилювання у період

хвороби тощо. Все це часто ілюструється костюмаровськими до неї листами або записками: «Был-ли доктор?... Бога ради, не утруждайте себя работою. Пока Вы не оправитесь, я Вас не оставлю. Мне так сегодня стало жаль Вас, что я не могу успокоиться. Ваш неизменно Н. К.». З великим терпінням віднісся Микола Іванович, говорить Білозерська, до її перших спроб читання на церковнослов'янській та латинській мовах, які знав чудово. Певний час переконував її вивчати з ним разом грецьку мову.

Великий інтерес становлять спогади Білозерської про методи роботи Костомарова, його працездатність. Як приклад, з її численних щодо цього характеристик, цитую: «Когда весь материал был собран, Н.Ив. принимался за диктовку без черновой и каких-либо отметок, которые, по-видимому, были для него вовсе не нужны при его необычной памяти; диктовал не останавливаясь, и с такой быстротой, что лист печатный в день и больше не составляли редкости. Казалось, что его глаза, задумчиво устремленные вдаль, читали написанные страницы готовых связных мыслей и фактов, облеченных в живые образы». Що стосується писання під диктовку, згадувала Надія Олександрівна, то знадобилася така швидкість, про яку я не мала раніше найменшого уявлення.

Поряд з незвичайною бистротою роботи не менш дивовижною була невтомність Миколи Івановича. Він підіймався звичайно о 6 годині, інколи раніше, здійснював ранкову прогулянку і після сніданку працював рівно до четвертої години, потім обідав і знову працював, як правило, з короткими перервами, до 11 години вечора. Свята не додержувалися, крім Різдва, Нового року і Великодня, – пише Білозерська і робить висновок: «Разумеется, только при таком правильном, усиленном труде, мог Н. Ив. оставить после себя такое множество учено-литературных сочинений. Он так сжился с работой, что мне ни разу не приходилось слышать, чтобы он жаловался на усталость, хотя последняя несомненно сказывалась в сильной головной боли, которая иногда заставляла его, против воли, бросить работу на целый день. Но и тут полная бездельность была немислима для него». В один з таких днів він почав диктувати Білозерській свою «Автобіографію» (надрукована 1885 року в журналі «Русская мысль») і закінчив її за декілька разів.

Коли у Костомарова загострилася хвороба очей, Надія Олександрівна читала для нього уголос якусь із щойно придбаних ним історичних книг, а він висловлював свої думки, згадував погляди

інших письменників або учених з того ж питання. Авторка мемуарів докладно переказує роздуми Костомарова з проблем історії релігії та людських вірувань взагалі, з міфології, з поезії тощо. Цей матеріал, безперечно, має наукове і пізнавальне значення. У творі Білозерської приділяється також увага зацікавленням Костомарова проблемами загального руху російського суспільного життя: освіта, народні школи, університети, навчальна частина в цілому; ставленню його до молоді, у тому числі – до молодих учених. Він готовий був годинами розмовляти з ними, згадує Надія Олександрівна, «тотчас же по уходу такого посетителя, он принимался за чтение поднесенной ему диссертации или же писал о немедленной присылке последней Д. Е. Кожанчикову (видавец і близький друг Костомарова. – Ю. П.), который, нередко в ущерб себе, издавал такого рода сочинения». Стосовно своїх власних заслуг і звань, Микола Іванович, на думку мемуаристки, був у вищій мірі скромний і навіть ніколи не говорив про них.

Мемуари містять також інформацію глибоко особистої властивості, що дозволяє скласти більш повне уявлення про Костомарова як людину та його оточення, у тому числі – найближчих друзів Костомарова Д. Мордовцева, Ф. Неслуховського, Д. Лебединцева та інших і саму Надію Білозерську. При цьому авторка зазначає, що у характері Миколи Івановича були дві сторони, де він незмінно залишався одним і тим же, а саме: «отвращение от всякого насилия, откуда бы оно не исходило, и глубокая религиозность». Примітно, що нею розкриваються й причини формування і закріплення у нього таких рис. Крім того, порушуються питання щодо чесності, приватного життя (у великій мірі консервативного), проведення в його домі вечорів («вівторків») і свят, які проходили в установленому порядку: «неизменно соблюдались заведенные раз на всегда в доме малороссийские обряды и обычаи». Так само з року в рік святкувалися скромно його і Тетяни Петрівни іменини: «Недели за две перед тем, между Н. Ив. и его матерью шли оживленные переговоры о том, как лучше устроить ужин, какого вина купить к 9 мая; и в этот день всегда подавалось старое венгерское и наливки, присланные Н. Ив. из Малороссии его почитателями. Именины всегда удавались, потому что, при искреннем радушии хозяев, подбор гостей был таков, что никто не чувствовал ни малейшего стеснения». Між іншим, на Благовіщення Микола Іванович завжди випускав на волю живого птаха, якого

купував заздалегідь для цієї мети. Інколи в С.-Петербурзі він був роздратованим, але як тільки виїздив з міста, робився невпізнаним, про що Білозерська так пише: «Все нравилось и занимало его; в нем пробуждался присущий ему малороссийский юмор». Саме таким вона його бачила навесні 1868 року під час поїздки до Новгороду, а також у себе в гостях у Софіївці влітку 1869 року, коли він тоді оглядав Ферапонтьєв та Кирило-Білозерський монастирі тощо. Стосовно цих та інших подорожей у спогадах наводяться єдині в своєму роді відомості.

На окрему увагу заслуговує розповідь Н. Білозерської про поїздки влітку 1870 року з М. Костомаровим із С.-Петербурга через Харків до Криму. Розповідь ґрунтується на тогочасних дорожніх нотатках Білозерської. Ці нотатки являють собою оригінальне джерело, адже в них, крім надзвичайно характеристичного змалювання різносторонньої, глибоко поетичної вдачі Миколи Івановича, переказуються відомості, що безпосередньо стосуються регіональної історії України. Зі слів Білозерської, Костомаров, який залишив Харків більше 20 років тому, знайшов у ньому велику зміну і з цього приводу розповів анекдот: «Ехал хохол с возом. Встречается москаль: – Хохол, подвези меня, я устал, болен. – Сідай! Сказал хохол. – Им пришлось ехать через лес. Кричит кукушка. Хохол, сказал москаль, что это кричит? – Зозуля, отвечает тот. Стони ее, я болен, она мне мешает. – Хохол слез с воза и побежал в лес. Москаль ударил по лошади и закричал тому вслед: «гоняй себе, хохол, зозулю по лесу!» – «Так-то, сказал в заключение Н. Ив., хохол предоставил москалю все развитие экономического богатства края, а сам и до сих пор гоняет в лесу зозулю!» В записках Білозерської говориться, що після цього він замовк і зробився смутним, потім заплакав і висловив бажання «все бросить, покинуть Петербург, поселиться в хуторе и «доживать віку» среди вишневых садов и «рідних пісень». Но это желание было настолько невыполнимо для него во всех отношениях, что он вскоре забыл о нем, по мере того, как одни путевые впечатления сменялись другими».

Авторка з подробицями описує ці враження, зокрема – від перебування у Керчі, де Костомаров крім огляду і коментування пам'яток історії і культури, відвідав знаменитий «царський» курган і побував неподалік на розкопках іншого кургану. Розкопки здійснювалися за участю археолога, директора Керченського

музею старожитностей О. Люценка. Те ж саме стосується Феодосії й Судака з їхніми місцевостями. Тиждень мандрівники провели в Ялті і там Микола Іванович спілкувався, як робив це майже в усіх містах, з неординарними людьми, – педагогом К. Ушинським, пейзажистом А. Мещерським та іншими; інформація про згадані зустрічі також становить певний інтерес. Цікавими є спостереження щодо відвідання Алупки, Лівадії, Масандри тощо. Нарешті, заслуговує на уважне прочитання матеріал, що стосується подорожі з Алупки через Байдарські ворота, Балаклаву до Севастополя, й особливо – про Севастополь. Для підтвердження сказаного процитую тут лише один коротенький уривок: «Еще более поразил Н. Ив. Севастополь. Мы въехали в него длинной безмолвной улицей, состоящей из полуразрушенных домов без крыш, окон и дверей, и только у взморья стали заметны признаки жизни. ...Малахов курган представлял тогда большой, весь изрытый сверху до низу, холм, в котором все еще находили множество ядер и пуль».

Рідкісною у своєму роді інформацією наповнені спогади про подорожі до Херсонеса, Бахчисарая, Чуфут-Кале, який «представлял вид мертвого города», де Костомаров познайомився і мав розмови із зятем караїмського письменника і ученого А. Фірковича (1786–1874). Потім вони відвідали Одесу і Костомаров повернувся до С.-Петербургу і цілковито поринув у працю. В цьому зв'язку становлять інтерес спогади Білозерської щодо особливостей, прийомів, способів роботи Костомарова. Вона пише: «Выбор темы для нового труда никогда не затруднял Н. Ив. Она являлась у него сама собой, во время предыдущей работы, и он еще до ее окончания подробно развивал план своего будущего сочинения. Мелкие статьи и рецензии Н. Ив. всегда составлял между делом и, большей частью, оканчивал их в несколько часов. ...Если у меня за неимением досуга накоплялись переводы, ... Н. Ив. предлагал мне принести к нему на следующий день беспокоивший меня перевод, откладывал свою работу и диктовал его мне с невероятной быстротой, так что два-три спешных листа всегда были отосланы к сроку в типографию. ... Летом, когда я уезжала в деревню, то Н.Ив., по своей бесконечной доброте ко мне, держал за меня корректуру». Зокрема, як видно з епістолярної спадщини, Костомаров працював з версткою перекладу Білозерської з німецької двотомного твору «История человеческой культуры», що вийшов друком у С.-Петербурзі 1872 року.

Влітку 1872 року М. Костомаров здійснив поїздку до Катеринослава і тоді ж у супроводі одного із знайомих Білозерської, на той час молодого інженера К. Яковлєва, подорожував і ретельно оглядав місцевості колишньої Запорозької Січі. На прохання Надії Олександрівни Яковлєв 1885 року надіслав їй листа з відомостями про поїздку у місця Січі, якого вона вмістила до своїх мемуарів. Лист становить певний інтерес, передовсім завдяки наявності в ньому деяких подробиць стосовно рис характеру Костомарова. В цілому ж цей лист має сприйматися критично, адже він був написаний через багато років після згаданої подорожі, що відзначав і сам його автор: «протекшее время успело изгладить из памяти не только подробности, но и многое из более или менее главного».

Як видно із спогадів Надії Білозерської, у 1872–1874 роках Микола Іванович Костомаров складав при її допомозі «Русскую историю в жизнеописаниях ее главнейших деятелей», а коли дійшов до особи Петра I, збайдужів до цієї праці й все більше і більше захоплювався задуманим ним «Кудеяром» (історична хроніка). Внаслідок цього їхня спільна діяльність стала досить епізодичною. Потім Білозерська захворіла на тиф, а коли видужала, дізналася, що майже одночасно з нею тяжко хворіли Костомаров та його мати, яка в лютому 1875 року померла. Після одужання Микола Іванович здійснив поїздку в Україну, де 9 травня 1875 року обвінчався з своєю колишньою нареченою А. Кисіль (уроджена – Крагельська), котра стала для нього не тільки дружиною, але й дієвою помічницею у його творчій роботі. З того часу Надія Білозерська співпрацювала в журналах, багато років не бачилася з Костомаровим, доки навесні 1883-го року не зустріла випадково в Публічній бібліотеці. Їхні зустрічі відновилися, але були нечастими. В останнє вона бачилася з ним тижня за два до його смерті в квітні 1885 року. Про все це, а також про деякі інші причини незлагоди між ними, дуже стисло розповідається в її спогадах. Вони, власне, завершуються 1875-м роком.

Щодо останнього десятиліття життя і творчості Костомарова, існують спеціально написані мемуари іншими особами, зокрема, – А. Костомаровою. Вона ж висвітлила його життєвий і творчий шлях до початку 50-х років, що також є відсутнім у спогадах Н. Білозерської. Стосовно ж спогадів Надії Білозерської, вони, безперечно, є унікальним історичним джерелом, з рисами первинності, достовірності, оригінальності, репрезентативності, автентичності.

тичності тощо. Їхня інформація може зацікавити дослідників різних історичних наук, проте, – найбільше тих, хто займається історіографією взагалі та біографістикою зокрема.

2001

Микола Костомаров (1817–1885)

*Історик, письменник, літературознавець,
етнограф, публіцист, видавець, громадський діяч*

Микола Костомаров був позашлюбним сином російського дворянина й української селянки-кріпачки. Здобув хорошу освіту. Спочатку навчався в московському пансіоні, куди віддав його батько, потім закінчив Воронежську гімназію (1833) і Харківський університет (1836).

У 1837 р. М. Костомаров поступив на військову службу в Кінбурнський драгунський полк, де почав вивчати архів козацького Острогозького полку. Це дало поштовх до розуміння свого покликання, яким була історія. З цього часу почалося активне заняття М. Костомарова українікою, зближення з колом українських письменників і публіцистів, що гуртувалися навколо філолога-славіста І. Срезневського.

Витримавши 1840 р. екзамен на магістра, М. Костомаров береться до дисертації, яку захищає у 1843 р. Пізніше М. Грушевський нагадає, що костомарівська розробка фольклорної символіки заклала основи відомої теорії символів О. Потебні. Як дослідник історії України створив серію присвячених їй праць, зокрема фундаментальні монографії «Богдан Хмельницький», «Руїна», «Мазепа». Серед опрацьованих Костомаровим тем виділяється тема козацтва. Він простежив процес його виникнення і розвитку, висвітлив історію Запорозької Січі, запровадив до наукового вжитку термін «Християнська козацька республіка». Інтерес до української історії і фольклору стає поштовхом до україномовної творчості. Він пише драму «Мотря Кочубей», першу в українській літературі історичну драму «Сава Чалий», видає збірку українських поезій. М. Костомаров є також автором капітальних творів з історії Росії – «Бунт Стеньки Разина», «Смутное время Московского государства в начале XVII столетия» та ін.

Наприкінці 1830-х рр. М. Костомаров працює в галузі перекладу, а в 1840-х вперше виступає як літературний критик. З 1846 р. Костомаров – професор Університету св. Володимира, член-співробітник Київської археографічної комісії. За участь у Кирило-Мефодіївському братстві був засуджений до року ув'язнення в казематі Петропавлівської фортеці та до заслання у В'ятку, пізніше заміненого засланням до Саратова. Після амністії Костомаров подорожує по Європі, у 1859 р. обирається професором Санкт-Петербурзького університету. В часи реакції учений бореться за легалізацію української освіти й культури, видання підручників для народу. Останні два десятиліття життя видатного історика і письменника минули в напруженій роботі й мандрівках – по Росії й за кордоном.

Постать Миколи Костомарова з тим величезним, як на одну людину, доробком вражає багатогранністю духовних обширів і діяльності. Його організованість, дивовижні пам'ять і ерудиція, знання багатьох європейських і класичних мов, плідність його праці викликають подив і захоплення.

Костомаров Микола Іванович (псевдоніми Ієремія Галка, Іван Богучаров та ін.) – член-кореспондент Петербурзької Академії наук, магістр історичних наук, доктор історії, почесний член Київського університету св. Володимира, дійсний член Музею старожитностей і Віленської археографічної комісії та багатьох інших вітчизняних і зарубіжних наукових інституцій. Нагороджений золотими медалями Петербурзької Академії наук (1861, 1872), орденом Станіслава I ступеня (1880), дійсний статський радник.

2002

Костомаров Микола Іванович

(псевдоніми і криптоніми – Ієремія Галка, Іван Богучаров, Николай Н., Н. К. та ін.; 1817–1885) – український історик, археограф і архівознавець, фольклорист і етнограф, громадсько-політичний діяч, письменник і публіцист.

Народився в слободі Юрасівці Острогозького повіту Воронежської губернії (тепер Ольховатського р-ну Воронежської обл. Російської Федерації) на терені, що перебував під впливом російського

і українського культурних потоків, з переважаючим українським етнічним елементом. Це відбилось на формуванні світогляду К., викликало в нього інтерес до української мови та літератури, історії. Був позашлюбним сином (у зв'язку з цим до 1832 – кріпаком) російського дворянина і української селянки-кріпачки. Навчався у приватних пансіонах Москви і Воронежа. Закінчив Воронежську гімназію (1833) і Харківський ун-т (1836). Вивчав минуле козацтва Слобожанщини, згодом розширив наукові інтереси, захопився епохою Богдана Хмельницького. Водночас займався літературною творчістю, публікував поезії – «Українські балади» (1839), прозу та драматургію – «Сава Чалий» (1838), «Переяславська ніч» (1841), перекладав українською мовою твори В. Шекспіра, «Краледворський рукопис» та інші зарубіжні шедеври. 1841 подав до ради Харківського ун-ту дисертацію «О причинах и характере унии в Западной России», захист якої було заборонено. 1844 захистив другу дисертацію «Об историческом значении русской народной поэзии», за яку здобув ступінь магістра історичних наук. Приділяв увагу літературознавству («Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке», 1843), збирав і вивчав фольклорні матеріали, обстоював право на самостійний і вільний розвиток української мови та літератури. Був одним із яскравих представників харківської школи романтиків (І. Срезневський та ін.).

У 1844–45 викладав історію у гімназіях та інших навчальних закладах Рівного і Києва, з 1846 – ад'юнкт-професор Київського ун-ту, член-співробітник Київської археографічної комісії. Тоді почав готувати до друку літопис С. Величка та монографію «Славянская мифология» (1847). У Києві разом з іншими представниками української національної еліти (М. Гулак, В. Білозерський, П. Куліш, Т. Шевченко) виступив одним із засновників та ідеологом таємного політичного товариства – «Кирило-Мефодіївського («Україно-Слов'янського») братства» (1845–47); був автором його найголовнішого програмного документа – «Книга буття українського народу», відомого ще під назвою «Закон Божий». Прихильник союзу (федерації) слов'янських народів на зразок Сполучених Штатів Північної Америки, за умов відродження української вільної нації та її власної державності. У березні 1847 як кирило-мефодіївець заарештований, ув'язнений на рік у Петропавлівській фортеці, потім засланий до Саратова, із заборонаю займатись наукою і друкуватися. У 1855 амністований, 1859 обраний професором

на кафедрі російської історії Петербурзького ун-ту, який 1862 під час студентських заворушень залишив за власним бажанням. З 1860 – член Петербурзької археографічної комісії. Водночас співпрацював з журналами «Современник», «Отечественные записки» та ін., був одним із організаторів та активних співробітників часописів «Основа» і «Вестник Европы», друкувався в численних періодичних виданнях («Киевская старина» та ін.). Впливовий діяч петербурзької української громади. 1876 за його активною участю (передмова, упорядкування та редагування) вийшов у світ «Кобзар» Т. Шевченка.

К. напрацював величезну і різноманітну спадщину, яка складається з десятків томів поезії, повістей, оповідань, науково-публіцистичних та полемічних статей (дискусії з М. Погодіним стосовно походження Русі, С. Соловйовим про значення козацтва тощо). Проте славу принесли йому передусім історичні монографії і дослідження, а також редаговані та рецензовані ним видання унікальних фундаментальних зібрань документів та матеріалів, якими є «Акты Южной и Западной России» (Т. 1–9, 11, 13), та «Архив Юго-Западной России». У науково-пошуковій та видавничій діяльності вчений використав 65 вітчизняних і зарубіжних архівів та бібліотек.

К. – автор кількох серій історичних творів, серед яких найвідоміші з української історії – «Богдан Хмельницький» (1859), «Руина» (1879–80), «Мазепа» (1882), «Мазепинцы» (1884); з російської історії – «Бунт Стеньки Разина» (1858), «Севернорусские народо-правства во времена удельно-вечевого уклада. Новгород – Псков – Вятка» (1863), «Смутное время Московского государства в начале XVII столетия» (1863); з польської історії – «Последние годы Речи Посполитой» (1869); із всесвітньої історії – «Патриарх Фотий и первое разделение церквей» (1868). Він плідно працював у галузі історіографії та джерелознавства, здійснив глибокий науковий огляд майже всього комплексу вітчизняних літописів. К. як вчений звернув увагу на народ як на суб'єкта історії та об'єкт історичного дослідження. Одним з перших висунув вимогу вивчати народну діяльність у всіх сферах життєвого процесу людських суспільств і необхідності з'ясовувати взаємодію народності та державності в історії. Запроваджені ним концепції вічового начала, демократизму, державотворення тощо, які зайняли чільне місце в українській історіографії, помітно вплинули не лише на розвиток історичної науки, а й на ідеологію національно-визвольного руху. К. започаткував

і розвинув ідею необхідності дослідження усіх верств суспільства, суттєво поглибив і широко популяризував знання історії, яку подав у життєписах її найголовніших діячів (Володимир Святий, П. Могила, І. Сірко, П. Орлик, Г. Сковорода та ін.), неабияк зацікавивши ними громадськість.

Безмежно відданий історії, високопрофесійний учений, що володів багатьма європейськими і класичними мовами, талановитий, критично мислячий дослідник, К. звертався до маловивченої та злободенної проблематики. Серед опрацьованих ним найважливіших тем виділяється тема козацтва, зокрема українського («Южная Русь и казачество до восстания Богдана Хмельницкого» та інші праці). К. максимально очистив первісну історію козацтва від випадкових подій і тих фантастичних похибок, якими вона була насичена завдяки вигадкам окремих літописців. Велику увагу приділив характеристиці складу козацтва, козацьким рухам та з'ясуванню їхніх причин тощо. Оригінальність поглядів К. на козацтво та його історичну роль полягала в тому, що вчений не вважав козацтво негативним явищем у процесі становлення вітчизняної державності, підкреслював притаманні козацтву традиції народної «вольниці» та демократизму, які мали позитивний вплив на тогочасне суспільство. Він простежив процес виникнення і розвитку ядра вільного козацтва – Запорозької Січі, основу якої склав «народний елемент», докладно висвітлив історію цього феномену, першим увів до наукового вжитку крилате визначення Січі як «християнської козацької республіки».

У 1864 рада Київського ун-ту присудила К. ступінь доктора історії, 1876 його обрано членом-кореспондентом Петербурзької Академії наук. Входив до складу багатьох інших вітчизняних та зарубіжних наукових установ, закладів і товариств (Історичне товариство Нестора-літописця, Південно-Слов'янська академія та ін.). Похований на петербурзькому Волковському цвинтарі.

Літ.: Антонович В. Б. Н. И. Костомаров как историк // Киевская старина. – 1885. – № 5; Семевский В.И. Николай Иванович Костомаров: 1817–1885 // Русская старина. – 1886. – № 1; Драгоманов М. Микола Іванович Костомаров. – Львів, 1901; Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – Прага, 1923; Грушевський М. Костомаров і новітня Україна // Україна. – 1925. – № 3; Шаблювський Є. С. Микола Іванович Костомаров і Україна // Жовтень. – 1967. – № 4; Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. – К., 1992; Румак Т. М. Mykola Kostomarov: A Biography. – Toronto; Buffalo; London, 1996.

Микола Костомаров

Микола Іванович Костомаров найбільш відомий як великий історик і громадський діяч позаминулого віку. Його життя і творчість, у тому числі літературна, як етнографа і фольклориста, видавця і публіциста, невіддільні від конкретних умов епохи, позначеної низкою загального характеру явищ. Серед них й такі кардинальні, як національне відродження в Україні в першій половині та український національно-визвольний рух в другій половині XIX-го століття.

Період упродовж якого розгорнулася різнобічна діяльність Миколи Костомарова характерний також інтенсивним процесом формування історії як науки, пробудженням національної свідомості, конституюванням української нації та іншими важливими факторами. Цьому сприяла відносна політична стабільність з кінця XVIII-го століття до початку XX-го і внутрішня консолідація українських земель. Адже кількість держав, до складу яких входили українські землі наприкінці XVIII ст., зменшилась з чотирьох до двох – Російська та Австрійська імперії. Більшість території була інкорпорована Російською імперією, на теренах якої саме й мешкав Костомаров, спершу в краї, де, за його висловом, великоруська і малоруська народності сходяться між собою рубіжами.

Отже населення краю перебувало під впливом російського і українського культурних потоків і відносини між росіянами і українцями, в тому числі в сфері культури, не були ворожими. Але й безконфліктними їх назвати неможна. Загалом, на думку І. Дзюби «діалог» української і російської культур триває вже декілька сторіч. Більш або менш «на рівних» він відбувався лише в XVII столітті і, можливо, на початку XVIII століття. В деякі історичні періоди (скажімо, кінець XVIII – перша третина XIX століття) окремі українські репліки повністю тонули в російському монолозі. І. Дзюба вважає, що «несколько выравнял ситуацию голос Тараса Шевченко, да и голоса Кулиша и Костомарова, но царизм все сделал, чтобы их заглушить (хотя в более широком смысле это ему не удалось)»¹.

Постать Костомарова з тим величезним, як на одну людину, доробком вражає багатогранністю духовних обширів і діяльності. Його організованість, дивовижні пам'ять і ерудиція, знання

багатьох європейських і класичних мов, плідність його праці виликають подив і захоплення.

Костомаров Микола Іванович (псевд. і крипт. – Ієремія Галка, Іван Богучаров, Н. К. та ін.) народився як позашлюбний син дворянина і кріпачки 4 (16), за іншими даними 5 (17)², травня 1817 року. Його батьківщина слобода Юрасовка, нині Ольховатського району Воронежської області Російської Федерації, незадовго перед тим входила до складу Слобідсько-Української губернії, заселеної переважно українцями. Не випадково й досі навколишні хутірки носять відмітні назви – Український, Верхній Київ, Хрещатик, Мірошников, Херсонський³. Перші п'ятнадцять років життя Микола перебував у кріпосній залежності, яку особливо відчув після смерті в 1828 році батька – Івана Петровича Костомарова. Проте, здобув хорошу освіту. Спочатку навчався в московському пансіоні, куди віддав його батько, потім завдяки піклуванням матері – Тетяни Петрівни закінчив Воронежську гімназію (1833) і Харківський університет (1836).

Свої студії Костомаров розпочав переважно як дослідник народного фольклору та побуту, але при певному інтересі до історії, зокрема – українського козацтва. У 1837-му він поступив на військову службу в Кінбурнський драгунський полк, де почав вивчати архів козацького Острогозького полку. Це дало поштовх до розуміння свого покликання, яким була історія. Досліджував минуле козацтва Слобожанщини, згодом розширив наукові інтереси, захопився епохою Богдана Хмельницького. З цього часу почалося його активне заняття українікою, зближення з колом українських письменників і публіцистів, що гуртувалися навколо філолога-славіста І. Срезневського.

Наприкінці 1830-х років Костомаров працює в галузі перекладу, а в 1840-х вперше виступає як літературний критик. Інтерес до української історії і фольклору стає поштовхом до україномовної творчості. Він пише історичну драму «Сава Чалий», видає збірки українських поезій, трагедію «Переяславська ніч» та інші твори.

Витримавши в 1840 році екзамен на магістра, береться до дисертації. Перша його дисертаційна робота «О причинах и характере унии в Западной России» була в 1842 році знята з захисту. В ній автор дав сумарний погляд на історію України, поставивши в центрі цієї історії, як зазначав М. Грушевський, боротьбу мас. Це не влаштувало тогочасну владу і офіційних учених.

У 1843 році Костомаров подав до Харківського університету дисертацію «Об историческом значении русской народной поэзии», яку захистив у 1844-му. Вододіл в оцінці цієї роботи розділив науковців на її критиків та прихильників, як правило, за їх ставленням до нових ідейних впливів Старого Світу, у якому відбувався перехід від Європи станів до Європи націй⁴. Пізніше М. Грушевський нагадає, що костомаровська розробка фольклорної символіки заклала основи відомої теорії символів О. Потебні.

З 1845 року Костомаров на викладацькій роботі в учбових закладах Рівного і Києва. З 1846 року він – професор університету Св. Володимира, член-співробітник Київської археографічної комісії. Тоді почав готувати до друку літопис Самійла Величка та монографію «Славянская мифология». У Києві Костомаров у числі інших постатей української інтелектуальної еліти (Т. Шевченко, М. Гулак, В. Білозерський, П. Куліш) виступив одним із засновників та ідеологом «Кирило-Мефодіївського («Україно-Слов'янського») братства» (1845–1847). Він автор його головного програмового документа – «Книга буття українського народу», відомого ще під назвою «Закон Божий». Написаний в дусі «Книги народу польського і пілігримства польського», документ є, проте, цілком самостійним творінням, визначною пам'яткою української національно-політичної та історичної думки.

Теоретична основа згаданого братства склалася із синтезу ідей трьох рухів – українського автономістичного, польського демократичного і російського декабристського в Україні⁵. Костомаров – прихильник союзу (федерації) слов'янських народів на зразок Сполучених Штатів Північної Америки, за умови відродження української вільної нації та її власної державності. Майбутня слов'янська федерація мислилася як братерське співжиття народів «нерозділимо і незміσιμο» у Союзі Слов'янським Речей Посполитих (республік). Ця програма, створена під впливом визвольних ідей Заходу⁶, була «однією з найрадикальніших у тогочасній Європі і не мала собі рівних у слов'янському світі»⁷.

За участь у братстві Костомаров у березні 1847-го був напередодні свого весілля з Аліною Леонтіївною Крагельською заарештований, засуджений до року ув'язнення в казематі Петропавловської фортеці та до заслання у В'ятку, пізніше заміненого засланням до Саратова, із заборонаю займатися наукою і друкуватися. Після амністії він подорожує по Європі, у 1859 році оби-

рається професором Санкт-Петербурзького університету, який 1862 року під час студентських заворушень залишив за власним бажанням.

Становить інтерес думка дослідників про те, що було б помилкою вважати, що у віці між 20 та 30 роками Костомаров лишився просто наївним українським ентузіастом. До цього слід додати, що він не був наївним і не відокремлював себе від українства також і в пізніші роки, коли написав загальновідомий лист до О. Герцена, опублікований у «Колоколі» в січні 1860-го. Адже лист завершується заявою, щоб ні великоруси, ні поляки не називали своїми землі, заселені нашим народом (тобто українським, його народом. – *Ю. П.*). Усе сказане може бути аргументацією вважати Костомарова від початку його наукової діяльності більше позитивістом ніж романтиком.

Щодо костомаровського періоду творчої зрілості, він, без сумніву, пройнятий позитивізмом. Свідченням тому є численні диспути і полеміки Костомарова, в яких, крім інших, він наполегливо обстоював свої специфічні українські інтереси. Специфічно український акцент містять і суто наукові праці вченого, причому не тільки з історії України, але й Росії та Польщі. Цей акцент у монографіях і дослідженнях Костомарова після публікації в кінці 1850-х років його книги про Богдана Хмельницького ще більше зміцнів. Даний фактор докладно висвітлив Д. Сондерс, який зокрема зазначив, що в 1861–1863 рр. пов'язана з Україною діяльність Костомарова сягнула найвищого розвитку. У 1861–1862 рр. він брав активну участь у виданні в Санкт-Петербурзі українофільського щомісячника «Основа»; у 1862–1863 рр. витратив чимало часу на організацію підписки з метою одержання коштів на видання підручників українською мовою для початкових шкіл, в яких мали навчатися діти щойно розкріпачених українських селян. Навіть після 1863 року, коли виступати в інтересах українців стало складніше, оскільки в умах можновладців українці асоціювалися з повсталими поляками, Костомаров докладав максимум зусиль, аби живе полум'я української думки не згасло. Його здоров'я погіршилося, однак він ніколи не припиняв писати.

З 1862 року і до своєї смерті Костомаров, як наголошується у сучасних студіях, опублікував понад 200 праць, у тому числі монографії про Мазепу та часи «Руїни». Величезна й клопітка робота з публікації історичних джерел, виконана ним у 1860-і та 1870-і роки,

майже повністю була присвячена матеріалам, що стосувалися України. Його огляди праць інших дослідників про Україну, що виходили у 1870-х роках, могли б скласти фундаментальну книгу. У січні 1881 року він скористався можливостями відносної свободи, яку було надано пресі впродовж короткого періоду «диктатури серця» Лоріс-Мелікова, щоб ініціювати кампанію за скасування Емського указу (який був прийнятий російським урядом в 1876 році і забороняв більшість форм публікації українською мовою). У переддень своєї смерті Костомаров сподівався, що почуватиме себе досить добре, аби піти й послухати виступ відомого українського бандуриста Остапа Вересая. На прохання Костомарова примірник четвертого видання книги про Богдана Хмельницького поклали йому під голову в труну. Оскільки після 1863 року інший відомий письменник (і один із найвідоміших українофілів у Російській імперії середини XIX століття) П. Куліш був змушений поступитися принципами настільки, що, можна сказати, взагалі облишив українське питання, зайве й казати, що в таких умовах збереження українофільства вимагало від Костомарова надзвичайної сили духу⁸.

Останні два десятиліття життя Костомарова як знаменитого історика і письменника минули в напруженій роботі й мандрівках – по Росії, Україні й за кордоном. У 1864 році Рада Університету Св. Володимира присудила йому ступінь доктора історії, 1876 року – він обраний чл.-кореспондентом Петербурзької Академії наук, входив до складу інших вітчизняних та зарубіжних наукових установ, закладів і товариств (Історичне товариство Нестора-літописця, Південно-слов'янська Академія тощо), з 1884 року – почесний член Київського університету. За свій титанічний труд був удостоєний золотих медалей Петербурзької Академії наук (1861 р., 1872 р.), ордена Станіслава I ступеня й інших нагород.

У 1873 році Костомаров брав участь у підготовці археологічного з'їзду в Києві. Тоді зустрівся з Аліною Леонтіівною Кисіль, з якою обручився 1847-го року. Потому неодноразово бував в Україні, переважно відпочиваючи і працюючи в садибі Дідівці поблизу Прилук. В цьому куточку творчості і доброти 9 травня 1875 року він обвінчався з Аліною Леонтіівною, з якою щасливо прожив до своєї смерті. Микола Іванович помер 7 (19) квітня 1885 року в Санкт-Петербурзі. Похований 11 (23) квітня на Волковському кладовищі.

Стосовно Костомарова як особистості, вченого і письменника впродовж майже ста останніх літ час від часу поставало питання: до якої культури він належить – української чи російської? Переважно відповіді зводилися до того, що Костомаров є російським, або російським і українським істориком, письменником тощо. Лише деякі вчені, зокрема В. Антонович, М. Грушевський, Д. Дорошенко вважали його українським істориком, називали «наш Костомаров», окремі його твори «уважали за «євангеліє українського націоналізму»⁹. Порушене питання й сьогодні залишається напіввідкритим, тому що Миколу Костомарова російська наукова громадськість аж ніяк не збирається «повернути» українцям і цей факт не залишився поза увагою сучасних дослідників в Україні¹⁰. В зв'язку з вищевикладеним треба пригадати те, що матір'ю Костомарова була українська селянка-кріпачка, що народився Микола в слободі з переважаючим українським населенням, в оточенні якого ріс і виховувався. Що його становлення як ученого і письменника, громадського діяча відбувалося у Харкові, Рівному, Києві. Що творчі зацікавлення цієї постаті були пов'язані передусім з українознавством. Нарешті, що від Костомарова бере свій початок новий український політичний рух і що він стояв у витоків творення української етнічної ідентичності. Отже, Микола Костомаров є діяч української науки і культури, а також політик-практик, один із засновників вітчизняної політології¹¹, який водночас займався російською і польською тематикою.

В XIX столітті, зокрема в 50-ті й 60-ті роки, українська історія сприймалася в російській історіографії здебільшого в межах офіційної історії Російської імперії. Вона розглядалася як історія Південно-Західної Росії (Малоросії) або провінційна історія з перспективи вивчення місцевих старожитностей. На відміну від цього версія української історії, запропонована Костомаровим в дисертаціях та інших наукових студіях 1840-х років, зокрема в статті «Мысли об истории Малороссии», і розвинута ним у 1857 р. в «Богдане Хмельницком» вирізнялася такими головними рисами: 1) в монографії відтворювалася історична особистість загальнонаціонального масштабу, яка інтерпретувалася на засадах самоцінності українського історичного процесу; 2) оціночні положення праці хоча й цілковито не суперечили усталеним стереотипам російської історіографії, однак, репрезентували інший маловідомий пласт соціального буття – народ, або народні маси¹².

У сукупності праці Костомарова своєю хронологією та просторовими межами обіймають низку епох, насичених визначними подіями української, російської та польської історії, а також охоплюють ряд суміжних наук і дисциплін. В їхньому числі етнографія, фольклористика та інші, зокрема археографія і джерелознавство, які відігравали значну роль у процесі формування та розвитку позитивістської історіографії в Україні. Багатогранність та багатовимірність його доробку, інші фактори, пов'язані з тогочасними політичними й ідеологічними мотивами суспільного середовища призводили до зіткнення думок в оцінці цього ученого. Причому, акценти в оцінці спадщини Костомарова та його ролі в історії української науки неодноразово зміщувалися, особливо з появою у першій чверті ХХ ст. державницького напрямку в українській історіографії. Серед найбільш критикованих була костомаровська так звана «теорія хатнього вжитку» української мови, висунута ним у середині 1870-х років у зв'язку з реакційними заходами царського уряду (Емський акт 1876 року, який доповнював Валуєвський циркуляр 1863-го), спрямованими на придушення української культури. Очевидно, така поміркована позиція Костомарова, яка вирізнялася, приміром, від радикальної драгомановської, спричинилася до появи невітшних, м'яко кажучи, суджень про нього. Не вільна від них й новітня і досить змістовна студія Д. Сондерса. На думку цього вченого, «Костомаров впродовж тридцяти років з моменту реабілітації у другій половині 1850-х років і до своєї смерті у 1885 був ніким іншим, як звичайним пристосуванцем»¹³. Це судження, зважаючи на загальновідомі факти, не є беззаперечним.

Стосовно паралелі Костомаров-Драгоманов, слід враховувати, що, на відміну від першого, другий, розквіт творчості якого припадає на роки еміграції, знаходився в сприятливих умовах для розвитку своїх ідей, «не мав «над собою» царських чи цісарських цензорів і жандармів, був вільний від того «внутрішнього цензора», який травмував духовність, не кажучи вже про політико-теоретичні пошуки його наддніпрянських, буковинських та й галицьких земляків-українців»¹⁴. Навряд чи досяг би він таких результатів, «залишаючись, – як слушно зазначив історик А. Круглашов, – в Австрійській Україні, не кажучи вже про Російську імперію»¹⁵. Якщо б Костомаров був пристосуванцем, він би не пішов у 1862 році у відставку із Санкт-Петербурзького університету

через те, що втратив, як твердить Д. Сондерс, «симпатію з боку студентів»¹⁶. Д. Сондерс також стверджує: «Хоча за умовами звільнення із заслання у 1856 році Костомаров міг мешкати в будь-якому місті імперії, він так ніколи й не повернувся в Україну на постійне проживання»¹⁷. Автор цих рядків, на жаль, не вказує на дійсні причини того, чому видатний історик мав скінчити свій вік у Санкт-Петербурзі. Проте добре відомо, що це відбулося не з його власної волі, а з примусу влади¹⁸. Пророче у шевченківській поезії кінця 40-х років Костомаров був схарактеризований як «невольник».

Існує думка, що наприкінці свого життя Микола Костомаров вважав себе «абсолютно нетенденційним», а замолоду його погляди були зовсім іншими – він був «крайнім і нетерпимим українофілом»¹⁹. Разом з тим творча спадщина Костомарова, зокрема науково-публіцистична і полемічна, епістолярій тощо, засвідчує, що в зрілому віці йому були властиві принципи вироблені і засвоєні саме в період розквіту таланту. Приміром, в зв'язку з перемінністю поглядів П. Куліша на питання зруйнування Запорозької Січі та знищення українського козацтва, він у 1883 році зауважив: «Якщо письменник, здобувши довір'я до себе своїх читачів, надумас випробувати ступінь цього довір'я – стане сповіщати їм зовсім противне тому, що вони колись звикли слухати від нього..., то він може бути жорстоко покараний за свою гординю: зникне колишне до нього довір'я, зіпсується любов до нього і замість колишніх похвал і захвату посиплеться на нього ряд дорікань і презирливих насмішок, а то іще й гірше – його забудуть, на нього не стануть звертати ніякої уваги»²⁰.

На протязі свого творчого життя, особливо в 1860–1880-х роках, М. Костомаров неодноразово полемізував з відомими істориками, які репрезентували державну (юридичну) школу російської історіографії та централістичну схему реконструкції історії Росії. Зокрема – з С. Соловйовим з приводу оцінки історичної ролі козацтва, з М. Погодіним, прибічником теорії норманського походження давньої Русі, з Г. Карповим з приводу епохи Б. Хмельницького та джерельної основи костомаровських праць про неї, з І. Забеліним стосовно співвідношення висвітлення історії народу та держави, з М. Кояловичем по питанню підпорядкування пошуків історичної істини справі пропаганди політичних переконань та ін²¹.

Щодо громадсько-політичної діяльності Миколи Костомарова необхідно підкреслити, що він дотримувався в ній християнських ідеалів справедливості, свободи і рівності, які знайшли яскраве відображення у написаній ним «Книзі буття українського народу». В цьому творі широко представлені історичні картини з минулого України, проаналізовані тенденції розвитку українського народу та його державності на підвалинах ідеї національної самобутності, але не винятковості, що свідчить про загальнолюдське розуміння автором історичного процесу, шанобливе ставлення до досвіду інших культур і народів. Екстремізм завжди був гидким цій особистості. Проте, на думку науковців (Д. Сондерс та ін.), повну оцінку внеску Костомарова у творення української етнічної ідентичності ще належить зробити. У цьому контексті доцільно пригадати, що Костомаров знаний як впливовий діяч українського громадського руху в С.-Петербурзі. Був серед тих, хто проводжав в останню дорогу Тараса Шевченка, виступив з промовою під час його похорону, брав участь в організації та проведенні панахид по ньому, популяризував творчість поета, упорядкував і відредагував «Кобзар», який 1876 року вийшов у світ з його передмовою, був одним з ініціаторів перевезення праху генія в Україну тощо.

Варто зазначити і те, що початок наукової діяльності М. Костомарова припадає на часи кінця 30-х років XIX ст., коли в російській офіційній науці домінувала запроваджена тогочасним міністром народної освіти графом С. Уваровим тріада: православ'я, самодержавство, народність. Водночас багатонаціональна Російська імперія перебувала на зламі двох епох, на межі вибору шляхів та засад реформування суспільства, які мали відповісти на виклик Нового часу, зокрема на перехід від феодального ладу до західноєвропейської модернізації суспільства. Західні впливи побутували і в науці. Серед них особливо вирізнялося впровадження звільненої від схоластичних догматів науки німецького типу в університетських центрах, у тому числі на українських землях, зокрема в Харкові та Києві. Відбувається активний процес записування й збирання пам'яток народної словесної творчості, публікації документів з української минувшини, колекціонування козацьких старожитностей та рукописів як перший етап українського відродження²².

Процес формування світогляду і наукових інтересів Костомарова є оригінальним, – складався з гами впливів соціокультурного

оточення та різноманітної інтелектуальної атмосфери. Будучи студентом Харківського університету, він слухав лекції талановитих професорів цього вузу – грецької літератури А. Валицького та всесвітньої історії М. Луніна, які справили на нього величезне враження. Відтоді Костомаров полюбив історію над усе і з того часу із запалом поринув у читання та вивчення історичних книг. Адже Лунін як педагог і учений з європейською освітою умів поєднувати яскравість і рельєфність викладу з науковим змістом, дбайливо з'ясовував внутрішню ситуацію подій, «ідею кожної епохи»²³. Це заклало підвалини для методологічної еволюції Костомарова від романтизму до позитивізму.

Відчувши смак до історії, Костомаров активно поповнював свою освіту в галузі історичних наук. Зокрема, їздив до Москви і там в університеті як вільний слухач відвідував лекції, в тому числі професорів М. Погодіна, С. Шевирьова, а також М. Каченовського. Від останнього – історика і літературного критика, одного із засновників скептичної школи в російській історіографії Костомаров сприйняв елементи історичного критицизму, що знайшло відбиття у його працях, особливо в «Лекциях по русской истории».

Оригінальність наукових та суспільних впливів, яких зазнав Костомаров, полягала і в тому, що вони спонукали його до активних занять українкою. Ці заняття розпочалися під час зближення з колом українських письменників і публіцистів, що згуртувалися у Харківську школу романтиків, і продовжувалися ним постійно. Зацікавленість представників цієї школи народом як суб'єктом історії стала підґрунтям для утвердження «історичного» різновиду української романтичної історіографії, яка зумовила перехід до позитивізму – наступного етапу в розвитку історичної науки України.

М. Костомаров зазнав також відчутного впливу з боку представників західноєвропейської гуманітарної думки. Ще з молодих років він почав знайомитися з творами Ф. Вольтера, Ж. Даламбера, Д. Дідро та інших енциклопедистів XVIII століття. У 1857 році він здійснив свою першу тривалу подорож до європейських країн, які згодом відвідував ще не раз. Його дуже цікавили німецькі й англійські філософи та історики, зокрема І. Кант, Д. Юм, Г. Мюллер. Він регулярно читав європейську періодику, твори давніх і сучасних авторів, у тому числі слов'янських. Приміром, як видно з автобіографії Костомарова, добре був обізнаний з вченням П. Прудона, з творчістю А. Міцкевича, В. Ганки, з яким у 1857 році

познайомився особисто, та багатьма іншими ученими, письменниками, видавцями, громадськими діячами тощо. Костомаров цікавився працями фундаторів позитивізму, якими вважаються О. Конт, Д. Мілль і Г. Спенсер. Очевидно, від них він почерпнув деякі погляди на філософію історії та методологію історії. Адже вчені цього напрямку висували у якості пріоритетних проблем дослідження (крім інших) історію етносоціальних спільностей, виступали за створення широкої емпіричної (джерельної) бази історичної науки і об'єктивізацію методики наукового пошуку. Саме ці ідеї були близькими Костомарову, як свідчить його творчість. Він розглядав народ, народні маси у якості провідного фактора історичного процесу й приділяв пріоритетну увагу висвітленню народних рухів, повстань та інших процесів і явищ народної історії.

Найважливішим досягненням Костомарова як історика стало відтворення і реконструкція безперервності українського історичного процесу, а також обґрунтування його самостійності стосовно до загальноросійської та польської історії, яке одержало логічне завершення у працях М. Грушевського, зокрема в есе «Звичайна схема «русської» історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства».

Глибокий слід залишило в свідомості М. Костомарова соціокультурне оточення міст Рівного та Києва. З Волинською землею пов'язані його родовід, педагогічна і фольклорно-етнографічна діяльність, поглиблення історичних та історіософських поглядів. Київ – це переважно професура в Університеті Св. Володимира, праця у Київській археографічній комісії, участь у Кирило-Мефодіївському братстві. Отже, знайомство і спілкування з такими особистостями, що не потребують додаткових характеристик, як М. Максимович, М. Іванишев та інші відомі професори, В. Білозерський, М. Гулак, П. Куліш й інші представники інтелігентської еліти сприяло удосконалюванню системи поглядів, понять і уявлень Костомарова про навколишній світ.

Вирішальний вплив на світогляд Миколи Костомарова справила зустріч, співпраця і дружба з Тарасом Шевченком – геніальним поетом, мислителем і художником, українським національним пророком. З цього приводу П. Куліш у спогадах про М. Костомарова писав, що він не міг бути вільний від впливу Великого Кобзаря²⁴. Про дієвість шевченкового впливу неодноразово згадував у своїх творах і сам Костомаров. Зокрема, стосовно знайомства з

ненадрукованими віршами поета зазначав, що після їхнього прочитання його обдало жахом, бо він побачив, що муза Шевченка роздирає завісу народного життя²⁵.

Існує думка, що Костомаров не був повністю позбавлений уявлення про Т. Шевченка як мужицького поета. Приміром, у передньому слові до Повного зібрання творів у дванадцяти томах Тараса Шевченка зазначається: «Певна однобічність такого роду була і в патетичній костомаровській характеристиці народності Шевченка, хоч загалом ця характеристика і справедлива, і глибока, і блискуча»²⁶. В зв'язку з закидом на адресу Костомарова про однобічність, доречно процитувати (у контексті питання, що тут розглядається) його самого. Так, у відгуку на «Кобзарь» він писав: «Проникаєся поезією Шевченко, возникает и утверждается мысль и надежда возрождения массы, прежде осужденной на лишения под гнетом предрассудков, от которых мы еще вообще слишком несвободны, хотя и думаем, что освободились, – возрождения массы не только малороссийской, но вообще всякой... Вот отчего и великорусс, и поляк, и немец, и француз, если только у него есть поэтическое чутье и теплое, любящее сердце, не останется без влияния от поэзии Шевченко»²⁷.

Перебуваючи на засланні в Саратові, М. Костомаров на початку 50-х років зазнав певного впливу з боку М. Чернишевського, до гуртка якого входив. Але через декілька років, він – лідер українського громадського руху в Санкт-Петербурзі розчарувався у вченні Чернишевського, особливо не поділяв пропагованої ним ідеї про побудову нового суспільного устрою шляхом кривавих руйнівних переворотів.

Цілком слушною є думка викладена у згаданій розвідці Д. Сондерса, що з огляду на політичне середовище, в умовах якого Костомарову доводилося проводити всю свою роботу як історика, етнографу, архівісту та громадському діячеві, можна припустити, що виявляти фундаментальну точність або, навпаки, фундаментальний пропагандизм було просто неможливо. Разом з тим, він, можливо, діяв у один спосіб, коли справа стосувалася речей, на його погляд, другорядних стосовно кола основних інтересів, і зовсім у інший, коли йшлося про моменти, що їх він вважав центральними. Основною метою Костомарова, вважає Сондерс, було відокремлення ідентичності українців від інших народів, із якими їх звела доля. Намагаючись досягти цієї основної мети, він був готовий якщо не

цілковито заперечувати наукові правила, то принаймні певною мірою від них відступати. Щоб вижити в умовах поліцейського нагляду, йому як кирило-мефодіївцю доводилося ховати листок свого українофільства «у лісі» своєї професійної діяльності, хоча в душі був глибоко переконаним українофілом. Особисто Костомаров своє українолюбство із зрозумілих причин, принаймні на публіці, заперечував. Те ж робили і продовжують робити деякі дослідники життя і творчості Костомарова²⁸. Навіть в бездоганній в цілому статті В. Панченка, котрий довів, що в англійського письменника Джорджа Оруелла був попередник – Микола Костомаров, який теж замислювався над химерною долею прекраснодушних соціальних ілюзій, звертається увага на те, що останній «вважав себе далеким від політики»²⁹. В зв'язку з порушенням вище питанням становить інтерес ще одна думка Д. Сондерса, згідно з якою для Костомарова час був цілісною матерією. Він добре знав, що, досліджуючи минуле України, тим самим допомагає її теперішньому. Звісно, він ніколи не висловлювався про «корисність» минулого аж так багатослівно, однак безсумнівно, що суть цього питання, як і те, до чого воно може привести, були для нього цілком очевидними. Інакше кажучи, немає сенсу вважати, що Костомаров замолоду був палким прихильником України, однак із часом його ентузіазм згас. Просто, зазнавши від влади у 1847 році тяжких страждань, він став обачнішим у методах викладу свого ентузіазму. На погляд іншого дослідника – В. Потульницького, є вагомі аргументи, щоб вважати М. Костомарова (разом з М. Драгомановим) одним з предтеч і засновників української політології як науки.

Стосовно костомаровської філософії історії. Вона, як і аналогічні наукові ідеї інших мислителів XVIII–XIX ст. (Й. Гердер, Ж. Кондорсе, Г. Гегель), була переважно загальною теорією історичного розвитку, пов'язаною з філософською інтерпретацією історичного процесу та історичного пізнання. Проблематика його праць має свій загальнолюдський смисл і конкретний прояв у науковому аналізі діяльності народів і окремих осіб. Проте, результати діяльності попередніх людських поколінь, пов'язані з розвитком матеріального і духовного життя, він вважав, як щось дане, від волі людини не залежне. В цьому розумінні розвиток суспільства є природно-історичний процес. Але цей процес не є автоматичним. Назрілі матеріальні і духовні потреби суспільства переломлюються в інтересах його носіїв (націй, народностей, соціальних

груп, окремих осіб) і реалізуються у боротьбі та єдності їхніх зацікавлень. Історіософія Костомарова зовсім не претендує на те, щоб зображувати апіорну схему всесвітньо-історичного процесу. В цьому плані можуть бути віднесені до недостатньо обґрунтованих його погляди щодо федеративного начала в давній Русі, які, правда, ще потребують додаткового вивчення, та ін.

М. Костомаров зробив помітний внесок в дослідження загальнометодологічних проблем історичного процесу, проаналізувавши в науковому і суспільно-політичному плані зміст понять: слов'янське питання, слов'янофільство, панславізм, українофільство та багатьох інших. Тут він розкривається як талановитий дослідник історії та культури слов'янських народів. Зокрема, у відомій течії суспільно-політичної думки ХІХ ст. панславізмі Костомаров уособлював демократичне крило. Спираючись на власну федералістську концепцію, учений вважав, що зачатки федералізму в давньому слов'янському суспільстві становили одну з кращих нереалізованих можливостей в розвитку Росії та України. Він як політолог і діяч Кирило-Мефодіївського братства виступав за створення панслов'янського союзу на добровільних і рівноправних засадах на зразок США або давньогрецьких полісів. На його думку, цей союз повинен був спиратися переважно на культурну, расову і релігійну спільність слов'ян і в той же час на демократичні, правові принципи міждержавної організації, які б передбачали рівність всіх суб'єктів об'єднання. Також потрібно відзначити й те, що Костомаров не був позбавлений ідеї українського месіанізму. Це прослідковується у «Книзі буття українського народу» та статті ученого «Две русские народности». Для його інтерпретації месіанізму характерні мотиви перебудови суспільства на християнських засадах і уявленнях про справедливість, свободу і рівність, на відміну, приміром, від польського месіанізму ХІХ ст., зорієнтованого на відтворення Речі Посполитої.

М. Костомаров належав до віруючих православного віросповідання, але досконально знав католицькі обряди і приділяв значну увагу іншим напрямам і течіям християнства. В його працях розглядається релігійний фактор в історичному процесі України, Росії, Польщі та інших країн, зокрема конфлікт римо-католицької та греко-православної церков на українських землях, а також роль православ'я і мусульманства в російсько-турецьких війнах ХVІІІ–ХІХ ст.

Особлива сторінка у творчості Костомарова, як за своїм значенням, так і тому, що й досі залишається маловивченою, це етнопсихологія. На думку ряду учених, у тому числі В. Янева, першим дослідником етнопсихології українського народу був саме Костомаров з його працею «Две русские народности», яка містить перші синтетичні узагальнення стосовно даної галузі знань. Головна відмітна риса українського народу в інтерпретації Костомарова полягає у пріоритеті особистого над колективним на відміну від російського народу, для якого характерним є домінування колективістських начал над індивідуальними. У баченні ученого, народ є основним началом всіх форм суспільного і політичного життя, вивченням яких займається історична наука. Поняття народ вживається ним переважно в межах дихотомії, антитези народ-аристократія для інтерпретації провідних факторів історичного процесу, а також для протиставлення удільно-вічового (народного) начала централізованій абсолютистській державі (самодержавству).

У своїх працях «Вступительная лекция в курс русской истории», «Об отношении русской истории к географии и этнографии» Костомаров актуалізував і обґрунтував необхідність дослідження історії народного життя на засадах широкого використання етнографічного та географічного матеріалу, а також комплексу інших джерел, у тому числі документальних, чим сприяв утвердженню народницького напрямку в українській історіографії другої половини XIX ст. Його творчість справила значний вплив на наступне покоління істориків-народників, зокрема на В. Антоновича, М. Грушевського та деяких їхніх учнів, як в Україні, так і в діаспорі. Отже, Костомаров як історик має свою наукову школу, яка виходить за традиційні загальноприйняті межі.

Для розкриття основних ідей своїх творів, інтерпретації головних факторів історичного процесу, а також для пояснення й оцінки окремих історичних фактів, подій і явищ М. Костомаров використовував певні поняття, категорії і терміни. Його понятійний апарат і наукова термінологія – це тема для спеціального дослідження і висвітлення. Стосовно деяких відмітних складових цієї теми можна сказати наступне:

У творчості Костомарова використовуються терміни аристократія та аристократизм. Перший – переважно в межах антитези аристократія – народні маси, другий – для інтерпретації ролі пан-

ського впливу в процесі руйнування Речі Посполитої та для підкреслення згубності його впливу на ватажків народних рухів в Україні.

Широко застосовується термін бунт, переважно в контексті костомаровської концепції боротьби двох начал – самодержавного і федеративного.

Термін Гетьманщина і пов'язаний з ним інститут Гетьманщини в працях Костомарова найбільш часто зустрічається у взаємозв'язку з історією козацької вольниці, народних виступів XVI–XVIII ст. проти національного, релігійного та кріпосницького гніту.

Різнобічно використовується Костомаровим термін козацтво, яке в його контексті уособлює традиції вічової вольниці, що протистоять єдинодержавному началу.

Війну українського народу на чолі з гетьманом Богданом Хмельницьким Костомаров визначає як козацьку революцію, в якій особливе місце зайняв релігійний фактор – возз'єднання православних єдиновірців.

Вирізняється оригінальністю термін народоправство, який з цензурних причин Костомаров уживає у своїх творах замість терміна республіка для позначення, інтерпретації та оцінки особливостей соціально-політичної орієнтації північноруських земель (Новгород, Псков, В'ятка) в XI–XV ст. Учений розглядав народоправство як найважливіше явище руської історії та одну з провідних тенденцій історичного процесу – розвитку самодіяльності народних мас, зокрема в період удільно-вічового укладу. Вбачав елементи народоправства в пізніших соціальних утвореннях: в організації козацтва, в общинному дореформеному селі тощо.

Становлять також інтерес такі категорії, терміни і поняття з наукової спадщини та в інтерпретації Костомарова, як гайдамаки і гайдамаччина, община, руїна, слов'янофільство і західництво, уділ, унія, й багато інших.

М. Костомаров є автором декількох серій історичних творів, найвідоміші з яких за їхніми спеціальностями такі: з української історії – «Богдан Хмельницький», «Руїна», «Мазепа»; з російської історії – «Бунт Стеньки Разина», «Северно-русские народоправства во времена удельно-вечевого уклада. Новгород-Псков-Вятка», «Смутное время Московского государства в начале XVII столетия»; з польської історії – «Последние годы Речи Посполитой»;

з всесвітньої історії – «Патриарх Фотий и первое разделение церквей».

У монографії про Богдана Хмельницького, про яку Т. Шевченко відгукнувся у щоденнику, назвавши її, – «поучительная, назидательная книга», знайшла втілення історична концепція автора, складовою частиною якої є ідея державної незалежності України. Епоха Хмельницького висвітлюється з урахуванням спектра соціальних, релігійних та інших факторів, а Хмельниччина розглядається як національно-визвольний рух. Самостійне значення має Костомаровський «Вступ» до цієї монографії, який, на думку В. Антоновича, безсумнівно, найкращий систематичний нарис з історії козацтва.

«Руїна» присвячена Костомаровим відтворенню історії України другої половини XVII ст. Вона тематично і хронологічно продовжує його дослідження про Богдана Хмельницького, гетьманства Юрія Хмельницького та Івана Виговського. Авторський задум полягав у систематичному викладі історії українського народу в періоди його посиленої діяльності. Ця праця написана на значному джерельному матеріалі, розпочинається з розповіді про похід гетьмана Правобережної України Павла Тетері разом з польським військом на Лівобережжя і закінчується оповіддю про гетьмана Івана Самойловича.

Миколі Костомарову належить одне з перших місць у справі створення повноцінного історичного дослідження, присвяченого українському гетьману Івану Мазепі. В монографії «Мазепа» автор показує гетьмана не лише як історичну особу, а й як людину свого часу, своєї доби. Праця починається описом походження Мазепи і завершується розділом про його історичне значення. Велика увага приділяється питанням історії козацтва, торгівлі, переселень, культури тощо на теренах України. Перекладена на шведську мову й популяризована французькою, ця монографія сприяла розповсюдженню наукового, але з певним нальотом критицизму (переважно внаслідок втручання цензури), погляду на Мазепу у вітчизняній та зарубіжній історіографії.

Монографія «Бунт Стеньки Разина» є найбільш значимим для свого часу дослідженням Костомарова про громадянську війну 1670–1671 років у Росії. Автор концентрує увагу на «самодеятельности народа, проявившейся в бурное восстание» С. Разіна. Центральна ідея – побудова республіканського суспільства на прикладі

козацтва з його демократичними початками, до яких прагнули повстали. Ідея свободи пронизує й іншу працю Костомарова – «Севернорусские народоправства во времена удельно-вечевого уклада». В ній крім викладу історичних подій з давніх часів до втрати незалежності, велике місце приділено географії та внутрішньому побуту Новгороду, Пскова і В'ятки (суспільне життя, торгівля, церква тощо). Костомаровська спонука «изучать и выражать в истории народную жизнь» знайшла свій вираз також у творі «Смутное время Московского государства». Головний висновок автора щодо цієї, за його словами, страшної і кривавої епохи, полягає у тому, що «народ, перенесший ее, вышел из нее с торжеством».

У 1872 році Микола Костомаров одержав премію Петербурзької Академії наук за монографію «Последние годы Речи Посполитой». В ній автор в основному виконав свій задум – висвітлити питання про причини падіння польської Республіки і характер подій, які супроводжували це падіння у XVIII столітті.

Стосовно публікації «Патриарх Фотий и последнее разделение церковей» необхідно сказати, що інтерес Костомаров до Фотія пояснюється тим, що цей патріарх поширював християнство серед слов'ян, одним з перших став проти папізму в християнському світі.

Серед опрацьованих М. Костомаровим найважливіших тем виділяється тема історії козацтва, зокрема українського. Велику увагу приділив учений висвітленню процесу формування козацтва, його складу, козацьким рухам, з'ясуванню їхніх причин тощо. Оригінальність поглядів на козацтво та його історичну роль полягала в тому, що історик не вважав козацтво негативним явищем у процесі становлення вітчизняної державності, підкреслював принаміт козацтву традиції народної «вольності» та демократизму, які мали позитивний вплив на тогочасне суспільство. Також він простежив процес виникнення і розвитку ядра вільного козацтва Запорозької Січі, основу якої складав «народний елемент», докладно висвітлив історію цього феномена, увів до наукового вжитку термін: Християнська козацька республіка.

Костомаров започаткував і розвинув ідею необхідності дослідження всіх верств суспільства, суттєво поглибив і надзвичайно широко популяризував знання з історії, яку подав також у життєписах її найголовніших діячів (Володимир Святий, Петро Могила, Пилип Орлик, Григорій Сковорода та ін.), неабияк зацікавив ними громадськість.

Плідно працював М. Костомаров і в галузі історіографії та джерелознавства, здійснив глибокий науковий огляд майже всього комплексу вітчизняних літописів. З 1860 року він член Археографічної комісії. Редаговані та рецензовані ним видання унікальних фундаментальних зібрань, якими є «Акты Южной и Западной России» (Т. 1–9, 11, 13) та «Архив Юго-Западной России», не менше вражають ніж його монографії. У науково-пошуковій і видавничій діяльності вчений використав 65 вітчизняних і зарубіжних архівів і бібліотек. На думку І. Крип'якевича, археографічні роботи Костомарова назавжди залишаться величезним пам'ятником його праці. І це зрозуміло. Адже своєю археографічною діяльністю Костомаров сприяв формуванню документальної джерельної бази історії України, а також переходу народницького напрямку від романтичного до позитивістського.

Конкретне наукове і культурно-освітнє значення мала педагогічна діяльність Миколи Костомарова, передусім – як учителя гімназії в Рівному і Києві, а головне – в якості професора Київського і Санкт-Петербурзького університетів. Деякі з його учнів стали знаменитостями, як, приміром, художник Микола Ге. Публічні лекції історика збирали величезну аудиторію інтелектуальної еліти в Санкт-Петербурзі, Новгороді та інших містах. Не маючи безпосередніх учнів у розумінні підготовки наукових кадрів, він як талановитий лектор багато зробив для формування історичної думки. Коли Костомаров у 1862 році звільнився з Санкт-Петербурзького університету, група студентів у листі до нього писала: «Із сумом дізналися ми, що Ви полишаєте нас. Ми втрачаємо у Вас професора, якого ніким замінити, яким пишається наш університет, і людину, готову стати хоч би одному на захист того, що вона, за вільним переконанням, вважає істинним і корисним. Це – рідкісна мужність, особливо зараз у нас, і, повірте, ми уміємо цінити її!»³⁰.

Для Костомарова 1862 роком назавжди завершилась блискуча викладацька діяльність, хоча його неодноразово запрошували, навіть обирали на кафедри різних університетів країни, зокрема Київського і Харківського. Але скористатись цим він не міг, на перешкоді були «височайші» чиновники. Оцінюючи професуру Костомарова з висоти сьогодення, маємо визнати, що, можливо, найбільшим її здобутком був принцип, за яким майже кожному його лекційному курсу передувала конкретна програма або вступна лекція з викладом методології та методів висвітлення певної теми,

добу тощо. Сукупність прийомів дослідження і система досягнення поставлених завдань, як він їх розумів стосовно до історичної науки, приміром, докладно викладені ним у вступній лекції до курсу руської історії, прочитаній в університеті 22-го листопада 1859 року. Зокрема, торкаючись предмета і завдань історії, вчений вважав за необхідне, виходячи з тодішнього стану історичної думки, висунути на перший план народне життя, оскільки, викладаючи тільки історію державного життя, мимоволі будемо підпорядковувати принцип державності ідеї народності³¹.

Окрема сторінка в діяльності М. Костомарова це його участь у періодичних виданнях, зокрема таких відомих, як «Современник», «Отечественные записки» та ін. Він був одним з організаторів і активним співробітником часописів «Основа» і «Вестник Европы», сприяв заснуванню журналу «Киевская старина», в якому без гонорарів друкував свої розвідки, щоб матеріально підтримати це рідне для нього видання.

Вище, у певному контексті, вже йшлося про костомаровську наукову школу. Проте, зважаючи на дискусійність цього питання, доцільно звернутись до нього, але в теоретичному аспекті, ще раз. Свою теоретичну концепцію історичного дослідження у розгорнутому виді Костомаров репрезентував у публічній лекції, прочитаній в Географічному товаристві 10-го березня 1863 року. Її зміст був опублікований того ж року під назвою «Об отношении русской истории к географии и этнографии». Система положень, викладених у цій студії, – кредо костомаровських наукового світогляду та історичної школи. Найважливішими положеннями є такі:

«Історія, яка вивчає народ, має на меті показати рух життя народу: отже, предметом її повинні бути засоби і прийоми розвитку сил народної діяльності у всіх сферах, де виявляється життєвий процес людських суспільств.

... Дипломатичні відносини й угоди, війни, законодавства, придворні інтриги, явища домашнього побуту, анекдоти про сучасність, література, – все це матеріали, якими потрібно вміти користуватися для побудови історичної науки. Не повинен приймати історик купи цегли за готовий будинок; не повинен називати наукою те, що ще служить тільки матеріалом науці. Не предмети повинен мати історик на першому плані, а живих людей, яким ці предмети належали у свій час. В цьому вся таємниця сучасних історичних вимог.

...Історики наші мали на увазі державу і її розвиток, а не народ: останній залишався в очах їх, так би мовити, бездушною масою, матеріалом для держави, яка одна зображувалася з життям і рухом. Для повноти ж історичної науки необхідно, щоб й інша сторона народного життя таким же чином була в науковій ясності... В дійсності недостатньо знати, що такий-то государ видав якийсь указ і в такому-то тексті, коли ми не знаємо, як він сприймався в умах народу і як діяв на повороти його життя?

...До цього часу ми починали історію варягами і думали доходити (якщо не доходили) до царювання Олександра Миколайовича; тепер подумаємо про зворотню дорогу; замість того, щоб занурюватися в невідомість і з її темряви поступово доходити до відомого, підемо від відомого до невідомого, із світла в сутінок і темряву»³².

Як бачимо, Костомаров не заперечував необхідності дослідження інституту держави та процесів державотворення. Здається, його методологічні дослідницькі засади досі оцінювалися однобічно і потребують додаткового вивчення з висоти сучасних наукових знань. Очевидним є те, що вони оригінальні, плід здебільшого його власної творчості, а не запозичені, як це здебільше простежується у науковій практиці. Підсумовуючи все вищевикладене, можна зробити висновок, що М. Костомаров мав наукову школу та її послідовників, а В. Антонович і М. Грушевський – ще й безпосередньо учнів.

Як відомо, розквіт української романтичної історіографії та визрівання з неї позитивістської відбувався під європейським впливом, а найбільш помітну роль в цьому процесі відігравали представники народницького напрямку. Завдяки їхнім творчим зусиллям була сформована одна з провідних наукових шкіл, яка отримала широкий спектр визначень і оцінок. В останні роки цей спектр з ініціативи Я. Дашкевича та інших учених звужився і в новітній фаховій літературі обстоюється така думка: «Українська історична школа по лінії Микола Костомаров – Володимир Антонович – Михайло Драгоманов – Михайло Грушевський посідає вагомe місце у формуванні не лише української та російської, а й усієї європейської історичної науки»³³. Отже, є всі підстави стверджувати, що М. Костомаров стояв у витоків тієї історіософської концепції, яка відстоювала інтереси народу (не на шкоду інтересам нації і держави) в контексті створення універсальної історії. Є

також сенс відмовитись від погляду на Костомарова, як на історика, котрий не мав наукової школи. Адже його творчість нерозривно пов'язана, передусім концептуально, з школами В. Антоновича, М. Драгоманова, М. Грушевського і органічно до них належить. Водночас школи цих учених спільно з науковою спадщиною М. Костомарова репрезентують українську народницьку історіографію, тобто певну школу в науці історія. Не випадково і цілком справедливо саме Костомарова дослідники вважають «батьком» цієї історіографії, діячем народництва.

Костомаров як представник, один із засновників, ідеологів і теоретиків народницького руху в Україні відіграв також провідну роль у формуванні народницького напрямку (школи, течії) в українській історіографії, сповна використавши здобутки національного романтизму та фольклорно-етнографічних досліджень народного життя, а також ідеї вітчизняного месіанізму, панславізму, федералізму і егалітаризму. Він віддавав пріоритет народу, народним масам у якості провідного фактора історичного процесу та приділяв переважну увагу висвітленню народних рухів, повстань й інших явищ народної історії. Зважаючи на наявність простолюдного читача цієї історії, дещо в ній ідеалізував і романтизував. Для його народницької концепції, яка еволюціонувала від романтизму до позитивізму, характерним на обох її етапах є негативне ставлення до ролі централістично-бюрократичної абсолютистської держави в історичному процесі. Проте, відстоювати українські інтереси він мав саме у політичному кліматі абсолютистської Російської імперії, будучи переконаним прихильником еволюційного шляху поступу людського суспільства.

У певних історичних умовах М. Костомаров бажав незалежності України на засадах федерації. Основний зміст його програми як політолога полягав у забезпеченні, як слушно зазначається у новітній науковій літературі, довготермінового існування української етнічної ідентичності шляхом федералізму. Підхід Костомарова являв собою одну з ранніх спроб втілення ідеї «коренізації». Сприяючи підвищенню грамотності українського селянства, такий підхід забезпечував добрі шанси на збільшення кількості етнічно-свідомих українців. Ідея підходу Костомарова полягала в тому, що «українцям не слід намагатися бігти раніше, ніж вони навчаться ходити». Враховуючи труднощі, які пережило українське суспільство у ХХ столітті, цей підхід заслуговує серйознішого

ставлення, ніж те, яке виявили до нього найближчі (та подальші. – *Ю. П.*) наступники Костомарова по українській інтелектуальній традиції. Виглядає, що ідеї Костомарова і досі належним чином не оцінені³⁴. Але, безсумнівно є те, що інтерес до них зростає. Підтвердженням цьому – нещодавно опубліковані праці С. Петренко, Д. Сондерса, В. Панченка та інші, нарешті – енциклопедія, присвячена життю і творчості Костомарова³⁵. Це важливий фактор і можна припустити, що він сприятиме досягненню повної оцінки внеску Миколи Костомарова в нашу культуру, в тому числі у творення української етнічної ідентичності.

З ряду причин, зокрема через специфічно український характер діяльності, Микола Костомаров не здобув того визнання у дорадянській і радянській історіографії, на яке заслуговував. З російського боку він звинувачувався у русофобії, з українського – у відсутності віри у свій народ тощо. Майже кожна його праця з появою у світ наражалася на гостру критику, яка тривала й після смерті вченого. Як відомо, немало критичних зауважень на адресу Костомарова висловив М. Грушевський, до яких нерідко апелювали пізніші історики, у тому числі з діаспори, інколи занадто захоплюючись критичним аспектом. Так, на думку Д. Сондерса, в біографії Т. Приймака (див. додаток) сумнівам Грушевського щодо Костомарова приділено незаслужено велику увагу.

Література (історіографія) про життя і творчість Миколи Костомарова нараховує сотні найменувань, вона різноманітна і суперечлива (Див. додатки до цієї статті). Її поява співпадає з часом виходу в світ перших творів Костомарова. Після його смерті відбувся різкий сплеск публікацій про нього, в тому числі в енциклопедичних виданнях. Першу хвилю історіографії про Костомарова можна окреслити 1917-им роком, коли в ній спостерігалось дві основні тенденції: симпатія до нього як до постаті та ученого, а також антипатія як до історика, що сповідував ідеї народності та федералізму, був українофілом. Друга хвиля припадає на 1920-ті роки, коли вийшли друком праці про Костомарова як політолога і громадського діяча, публіциста і полеміста тощо Д. Дорошенка, М. Грушевського та ін., коли відбувався процес переосмислювання внеску Костомарова в історичну науку і практику. З початку 1930-х років цей процес надовго загальмувався, в оцінці творчої спадщини вченого переважала негативна тенденція, з деяким послабленням у період «відлиги» 1950-х й 1960-х років. Зріс інтерес

до цієї постаті в 1967-му році, коли під егідою ЮНЕСКО відзначалося 150-річчя з дня народження Костомарова. Вийшли друком неординарні публікації Р. Іванової, Ю. Пінчука, В. Сарбея, Є. Шабліовського та ін. Третій – якісно новий період у вивченні та популяризації творчої спадщини Миколи Костомарова пов'язаний з початком 1990-х років, з набуттям незалежності Україною та іншими республіками СРСР. Побачили світ багато праць вітчизняних і зарубіжних учених, зокрема монографії і біографії написані Ю. Пінчуком і Т. Приймаком.

Для досліджень кінця 1990-х й початку 2000-х років (Я. Дашкевич, Д. Сондерс та ін.) характерна присутність елементів новизни стосовно розкриття наукового змісту та оцінки творчої спадщини Костомарова. Зокрема, звернуто увагу на те, що популярність його монографії «Богдан Хмельницький» призвела до збільшення кількості людей, що були готові сприймати українців як окремий народ, що основним внеском ученого в потенціал виживання української нації можна вважати висвітлення її історії. Звертається увага на те, що до публікації в 1857 році його книги про Богдана Хмельницького роботи з української історії мали загалом компілятивний характер. Костомаров надав цьому предметові інтелектуальної респектабельності. Наголошується на тому, що дослідження Костомарова про період середньовіччя є дуже значними, а його праці присвячені Богдану Хмельницькому, періоду «Руїни» та Івану Мазепі, дають змогу скласти повну картину стану справ в Україні з кінця XVI ст. до початку XVIII ст., тобто у період, коли темп змін у долях українців був вищим, ніж будь-коли в пізнішій історії (за винятком, можливо, кінця XX століття).

Напрацьована на протязі XIX–XXI століть наукова література про Миколу Костомарова, в якій досить повно освітлено його власну особу та його праці, засвідчує наявність міждисциплінарної галузі знань – костомаровознавства. Перелік основних праць про життя і діяльність цієї постаті додається.

¹ Дзюба И. М. Украина-Россия: противостояние или диалог культур // Украина-Россия: концептуальные основы гуманитарных отношений / Под научной ред. О. П. Лановенко. – К., 2001. – С. 327.

² Чалая Т. П. Воронежская находка. К вопросу о родословной историка Н. И. Костомарова – [Рукопись]. – С. 2. Розвідка Т. Чалої написана на матеріалах Державного архіву Воронежської області (Ф. И-84. Оп. 2. Д. 1а).

- ³ Чалый П. Д. День светлой весны. Избранное. – Воронеж, 2001. – С. 185.
- ⁴ Петренко С. М. Археографічна спадщина Миколи Костомарова. – К.; Полтава, 2000. – С. 20.
- ⁵ Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX століття. – К., 1996. – С. 16, 37.
- ⁶ Симоненко Р. Г. Кирилло-Мефодиевское общество (Украино-славянское товарищество) // Энциклопедия жизни и творчества Н. И. Костомарова (1817–1885). – К.–Донецк, 2001. – С. 198.
- ⁷ Дзюба Иван, Жулинський Микола. На вічному шляху до Шевченка // Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: У 12 т. / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К., 2001. – Т. 1: Поезія 1837–1847. – С. 36.
- ⁸ Сондерс Девід. Микола Костомаров і творення української етнічної ідентичності // Київська старовина. – 2001. – № 5. – С. 27.
- ⁹ Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії. – К., 1996. – С. 100.
- ¹⁰ Круглашов А. М. Драма інтелектуала: Політичні ідеї Михайла Драгоманова. – Чернівці, 2000. – С.70.
- ¹¹ Потульницький В. А. Политология и Н. И. Костомаров // Энциклопедия жизни и творчества Н. И. Костомарова (1817–1885). – К.–Донецк, 2001. – С. 358.
- ¹² Петренко С. М. Вказ. праця. – С.20.
- ¹³ Сондерс Девід. Вказ. праця. – С.24.
- ¹⁴ Круглашов А. М. Вказ. праця. – С.13.
- ¹⁵ Там само.
- ¹⁶ Сондерс Девід. Вказ. праця. – С.24.
- ¹⁷ Там само.
- ¹⁸ Энциклопедия жизни и творчества Н. И. Костомарова (1817–1885). – С. 16.
- ¹⁹ Сондерс Девід. Вказ. праця. – С. 21.
- ²⁰ Костомаров Н. П. А. Кулиш и его последняя литературная деятельность // Киевская старина. 1883. – № 5. – С. 234.
- ²¹ Петренко С. М. Вказ. праця. – С. 21.
- ²² Там само. – С. 19.
- ²³ Грушевский А. С. Из харьковских лет Н. И. Костомарова. – СПб., 1908. – С. 6.
- ²⁴ Кулиш П. Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове // Новь. – 1885. – № 13. – С. 65.
- ²⁵ Костомаров Н. Воспоминание о двух малярах // Костомаров М. І. Твори в двох томах. – К., 1967. – Т. 2. – С. 403.
- ²⁶ Дзюба Иван, Жулинський Микола. На вічному шляху до Шевченка. – С. 52.
- ²⁷ [Костомаров Н.]. Кобзарь. Тараса Шевченко. 1860 // Костомаров М. І. Твори в двох томах. – К., 1967. – Т. 2: Повісті та оповідання. – С. 428.
- ²⁸ Киреева Р. А. Не мог жить и не писать: Николай Иванович Костомаров // Историки России: XVIII – начало XX века. – М., 1996; Литвак Б. Г. Николай

Иванович Костомаров (1817–1885) // Портреты историков. Время и судьбы. – Т. 1: Отечественная история. – М.; Иерусалим, 2000.

²⁹ Панченко Володимир. Загадковий Костомаров про химерність соціальних ілюзій // День. – 2002, 18 січня. – С. 8.

³⁰ Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. – К., 1992. – С. 119.

³¹ Там само. – С. 107.

³² Костомаров Микола. Про відношення історії до географії та етнографії // Народна творчість та етнографія. – 1996. – № 4. – С. 33, 35, 36, 41.

³³ Іванко А. Б. Історики України ХІХ–ХХ ст. (Нариси української історіографії). – Кіровоград, 2001. – С. 349.

³⁴ Сондерс Девід. Вказ. праця. – С. 30.

³⁵ Петренко С. М. Вказ. праця. 192 с.; Сондерс Девід. Вказ. праця. – С. 21–33; Панченко В. Вказ. праця. – С. 8; *Энциклопедия жизни и творчества Н. И. Костомарова (1817–1885) / Председатель ред. коллегии В. А. Смолий; зам. председателя, научный редактор и руководитель авт. коллектива Ю. А. Пинчук.* – К.; Донецк, 2001. – 570 с., илл.

I. Архів

Костомаровський архів у своїй сукупності є фундаментальним. Він складається з документальних і нарративних джерел про життя, творчу, наукову та громадсько-політичну діяльність Миколи Костомарова, а також з інших матеріалів, які зберігаються в державних, відомчих архівах і музеях, рукописних збірках наукових бібліотек, приватних колекціях тощо. За традиційною видовою класифікацією джерел ці матеріали підрозділяються на декілька видів, серед яких епістолярій, біографічні матеріали, рукописні і робочі матеріали до творів, бібліографічні матеріали та ін. Вони в хронологічному відношенні охоплюють період 90-х років ХVІІІ – початку ХХ століть і зберігаються в архівних сховищах Санкт-Петербурга, Москви, Києва, Львова, Чернігова, Воронежа та інших міст, як в особистих костомаровських фондах, так і в інших фондах і колекціях.

Особисті фонди Костомарова відклалися: в Російському державному історичному архіві (Санкт-Петербург) – далі РДІА – Ф. 1603 (57 д., 1790–1911; за станом на 1994); у Відділі рукописів Національної бібліотеки Росії (Санкт-Петербург) – далі ВР НБР – Ф. 385 (13 д., 1859–1873; за станом на 1982); в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (Київ) – далі ІР НБУВ – Ф. ХХІІ (465 д., 1848–1884; за станом на 1980); в Російському державному архіві літератури і мистецтв (Москва) –

далі РДАЛМ – Ф. 1091 (12 д., 1858–1911; за станом на 1962); в Чернігівському історичному музеї ім. В. В. Тарновського – № 527, 719, 722, 734 (13 д., 1861–1881; за станом на 1962); у Воронежському обласному краєзнавчому музеї – № 3818/22 д., 1862–1911; за станом на 1980).

У Воронежі є ще матеріали до біографії Костомарова, які знаходяться в Державному архіві Воронежської області – Ф. И-18 (д. 81, 89); Ф. И-84 (д. 1а), 1795–1833; за станом на 2001.

Епістолярні матеріали Костомарова, рукописи його праць у С.-Петербурзі зберігаються також в інших фондах РДІА (Ф. 733, 735, 777); у фондах ВР НБР (Ф. 179, 236, 244, 386, 418, 539, 598, 621, 664, 738, 874).

У Москві епістолярні матеріали, рукописи праць дослідників про Костомарова зберігаються у фондах РДАЛМ (Ф. 2, 369, 440, 450, 1348, 2430). У фондах Державного архіву Російської Федерації зберігаються слідчі матеріали Третього відділення «Об Україно-славянском обществе», опубліковані в 1990 р. Археографічною комісією АН УРСР, зокрема справа – М. І. Костомарова (Ф. 109, 1 експед., Д. 81, Ч. 3). У фондах Відділу рукописів Російської державної бібліотеки – далі ВР РДБ знаходяться деякі особисті документи Костомарова. Маються також відомості про пошукові заняття Костомарова в московських архівах (ВР РДБ, Ф. 172; Російський державний архів давніх актів, Ф. 31, 377, 1204) та ін.

У Львові епістолярні матеріали, копії творів Костомарова, виписки з його праць тощо зберігаються у фондах Відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України (Ф. 11, 36, 57, 142 та ін.).

В Києві епістолярій, підготовчі матеріали до праць Костомарова, рукописи інших учених про Костомарова, переклади його праць зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву України (Ф. 873, 1235); у фондах ІР НБУВ (Ф. III); у фондах Відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (Ф. 1, 3, 77, 99). Крім того, у фондах НБУВ знаходиться бібліотечна колекція Костомарова (1425 назв книг і 29 рукописів по каталогу 1903 р.), котру в 1894 р. передала А. Л. Костомарова до університету Св. Володимира. У фондах Державного архіву м. Києва зберігаються справи, в яких міститься інформація про викладацьку і наукову діяльність Костомарова в 1845–1847 рр. (Ф. 16, 144).

Архівні матеріали про М. І. Костомарова знаходяться також і в інших архівних сховищах України і Росії, а також, певно, в архівах ряду країн СНД та інших держав.

II. Перелік найбільш докладних персональних бібліографій праць М. І. Костомарова

1. Николайчик Ф. Библиографический указатель сочинений Н. И. Костомарова // Киевская старина. – 1885. – № 5. – С. 9–25.
2. Пыпин А. Список работ Костомарова // Вестник Европы. – 1885. – № 5. – С. 411–426.
3. Библиографический указатель сочинений Н. И. Костомарова // Литературное наследие Н. И. Костомарова. – СПб., 1890. – С. 493–521.
4. Сочинения Н. И. Костомарова // Каталог III очередной юбилейной выставки. В память Н. И. Костомарова. 1885–1910. – Воронеж, 1910. – С. 30–42.
5. Пінчук Ю., Ясь О. Наукова, публіцистична та літературна спадщина Миколи Костомарова: перевидання 1987–1998 рр. (Матеріали до бібліографії) // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики – [Число 5] / Історіографічні дослідження в Україні – [Вип. 10]: Зб. наук. праць на пошану акад. В. А. Смоля: У 2 ч. – К., 2000. – С. 462–469.
6. Библиография трудов Н. И. Костомарова 1987–1998 // Энциклопедия жизни и творчества Н. И. Костомарова / Председ. редколлегии В. А. Смолий; руковод. авт. коллектива и научн. редактор Ю. А. Пинчук. – К.; Донецк, 2001. – С. 561–565.
7. Микола Іванович Костомаров (1817–1885): Матеріали до бібліографії / Упоряд. О. Т. Гончар, Г. В. Пасщенко / Відп. ред. Ю. А. Пінчук; вступн. ст. Ю. А. Пінчука. – Запоріжжя; Чернігів, 2002. – 124 с.

III. Найважливіші праці М. І. Костомарова

1. Українські балади. – Харків, 1839. – 43 с. Підпис: Ієремія Галка.
2. «Вітка». Малоруські вірші. – Харків, 1840. – 88 с. Підпис: Ієремія Галка.
3. О причинах и характере унии в Западной России. – Харьков, 1842. – 130 с.

4. Об историческом значении русской народной поэзии. – Харьков, 1843. – 214 с.

5. Славянская мифология [Уривки з лекцій, прочитаних в Університеті св. Володимира у другій половині 1846 р.]. – К., 1847. – 113 с.

6. Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России // Отечественные записки. – 1857. – Т. 110, Кн. 1. – С. 200–290; Кн. 2. – С. 515–575; Т. 111, Кн. 3. – С. 207–264; Кн. 4. – С. 529–574; Т. 112, Кн. 5. – С. 323–376; Кн. 6. – С. 377–424; Т. 113, Кн. 7. – С. 1–50; Кн. 8. – С. 315–358.

7. Бунт Стеньки Разина // Отечественные записки. – 1858. – Т. 121, Кн. 11. – С. 289–346; Кн. 12. – С. 531–586.

8. Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI–XVII ст. // Современник. – 1860. – Т. 80, Кн. 3. – С. 5–62; Кн. 4. – С. 293–350; Т. 83, Кн. 9. – С. 67–102; Кн. 10. – С. 503–564.

9. Украина // Колокол. – 1860. – 15 янв. – № 61. – С. 499–503. Без підпису.

10. Мысли о федеративном начале в Древней Руси // Основа. – 1861. – Кн. 1. – С. 121–158.

11. Великорусские религиозные вольнодумцы в XVI веке: Матвей Башкин и его соучастники. Феодосий Косой // Отечественные Записки. – 1862. – Т. 144, Кн. 10. – С. 317–348.

12. Гетманство Выговского. – СПб., 1862. – 112 с.

13. Кремуций Корд. Исторична драма з часів римських імператорів. – СПб., 1862. – 80 с.

14. О значении Великого Новгорода в русской истории [3 публічних читань у Новгороді 30 квітня 1861 року] // Отечественные записки. – 1862. – Т. 140, Кн. 1. – С. 84–105.

15. Очерки торговли Московского государства в XVI и XVII ст. – СПб., 1862. – 299 с.

16. Кто был первый Лжедмитрий? Историческое исследование. – СПб., 1863. – 63 с.

17. Вече и вечернее устройство в Древней Руси // Дело и отдых. Детский журнал г. Ахматовой. – 1865. – Т. 1. – С. 1–37.

18. Смутное время Московского государства // Вестник Европы. – 1866. – Т. 1. – С. 1–154; Т. 2. – С. 1–129; Т. 3. – С. 1–174; Т. 4. – С. 1–93.

19. Гетманство Юрия Хмельницкого // Вестник Европы. – 1868. – Т. 2, Кн. 4. – С. 485–536; Т. 3, Кн. 5. – С. 150–212.

20. Последние годы Речи Посполитой // Вестник Европы. – 1869. – Т. 1, Кн. 2. – С. 685–758; Т. 2, Кн. 3. – С. 154–224; Кн. 4. – С. 618–694; Т. 3, Кн. 5. – С. 138–153; Кн. 6. – С. 559–607; Т. 4, Кн. 7. – С. 89–154; Кн. 8. – С. 548–587; Т. 5, Кн. 9. – С. 17–104; Кн. 10. – С. 562–622; Т. 6, Кн. 11. – С. 109–189; Кн. 12. – С. 668–739.

21. Начало единодержавия в древней Руси // Вестник Европы. – 1870. – Т. 6, Кн. 11. – С. 5–54; Кн. 12. – С. 495–563.

22. Южная Русь и козачество до восстания Богдана Хмельницкого // Отечественные Записки. – 1870. – Т. 188, Кн. 1. – С. 33–97; Кн. 2. – С. 317–368.

23. Збірник творів. – Одеса, 1875. – 127 с. Підпис: І. Галка.

24. Царевич Алексей Петрович. По поводу картины Н. Н. Ге // Древняя и Новая Россия. – 1875. – Т. 1, Кн. 1. – С. 31–54; Кн. 2. – С. 134–152.

25. Павел Полуботок. Исторический очерк // Русская старина. – 1876. – Т. 15, Кн. 3. – С. 500–525.

26. Богдан Хмельницкий – данник Оттоманской Порты // Вестник Европы. – 1878. – Т. 6, Кн. 12. – С. 806–817.

27. Руина. Историческая монография 1663–1687. Гетманства Бруховецкого, Многогрешного и Самойловича // Вестник Европы. – 1880. – Т. 4, Кн. 7. – С. 202–271; Кн. 8. – С. 401–468; Кн. 9. – С. 5–78.

28. Эллины Тавриды. Историческая драма в пяти действиях. – СПб., 1884. – 149 с.

29. Императрица Елисавета Петровна // Вестник Европы. – 1887. – Т. 1, Кн. 1. – С. 61–104; Кн. 2. – С. 522–561; Т. 2, Кн. 3. – С. 5–57.

30. Литературное наследие. Автобиография. Стихотворения, сцены, исторические отрывки. – СПб., 1890. – 521 с.

IV. Основні праці про життя та діяльність

М. І. Костомарова

1. Карпов Г. Ф. Костомаров как историк Малороссии. – М., 1871. – 35 с.

2. Антонович В. Б. Н. И. Костомаров как историк // Киевская старина. – 1885. – № 8. – С. XXVI–XXXIV.

3. Мордовцев Д. Л. Исторические поминки по Костомарове // Русская старина. – 1885. – № 6. – С. 617–648.

4. Пыпин А. Н. Обзор малорусской этнографии: III. Николай Иванович Костомаров // Вестник Европы. – 1885. – № 10. – С. 777–804.

5. Семевский В. И. Николай Иванович Костомаров. 1817–1885 // Русская старина. – 1886. – № 1. – С. 181–212.

6. Драгоманов М. П. Микола Іванович Костомаров: Життєписний очерк. – Львів, 1901. – 41 с.

7. Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров // Літературно-науковий вістник. – 1910. – № 5. – С. 209–225.

8. Багалеї Д. І. Костомаровські дні в гор. Воронеже. – Харків, 1911. – 12 с.

9. Дорошенко Д. І. Микола Іванович Костомаров: Його громадська й літературно-наукова діяльність. – К., 1920. – 94, – [11]с.

10. Гермайзе О. Ю. М. І. Костомаров: 3 нагоди 40 роковин з дня смерті // Життя й революція. – 1925. – № 5. – С. 6–11.

11. Грушевський М. С. Костомаров і новітня Україна: В сорокові роковини // Україна. – 1925. – № 3. – С. 3–20.

12. Крип'якевич І. Микола Костомарів (В 40 роковини смерті) // Стара Україна. – 1925. – № 5. – С. 92–94.

13. Міяковський В. Костомаров у Рівному // Україна. – 1925. – № 3. – С. 28–66.

14. Житецький І. Куліш і Костомаров // Україна. – 1927. – № 1/2. – С. 39–65.

15. Грушевський О. С. До статті Костомарова про федеративний лад Старої Русі // Україна. – 1928. – № 3. – С. 50–57.

16. Янів Володимир. Українська духовність у творах Костомарова // Визвольний шлях. – 1953. – № 12. – С. 22–26.

17. Полухін Л. К. Формування історичних поглядів М. І. Костомарова: До критики буржуазно-поміщицької історіографії України. – К., 1959. – 128 с.

18. Шабліовський Є. С. Микола Костомаров і Україна: До 150-річчя з дня народження // Жовтень. – 1967. – № 4. – С. 123–138.

19. Попов П. М. М. І. Костомаров як фольклорист і етнограф. – К., 1968. – 113 с.

20. Пинчук Ю. А. Н. И. Костомаров как историк Украины: Автореф. дис. ...к.и.н.: 07.00.09/ АН УССР. Ин-т истории. – К., 1971. – 26 с.

21. Пинчук Ю. А. Исторические взгляды Н. И. Костомарова (Критический очерк). – К., 1984. – 190 с.

22. Мацьків Теодор. Гетьман Мазепа в оцінці М. Костомарова // Український історик. – 1986. – № 3/4. – С. 5–14.
23. Мухіна Г. Теорія «хатнього вжитку»: До століття смерті Миколи Костомарова // Сучасність. – 1986. – № 2. – С. 31–41.
24. Смілянська В. М. Літературна творчість Миколи Костомарова // Костомаров М. І. Твори: У 2 т. – К., 1990. – Т. 1. – С. 5–37.
25. Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. – К., 1992. – 232 с.
26. Балагутрак М. Микола Костомаров як попередник ідей французької школи історичної психології (школи «Анналів») // Народознавчі зошити. – 1996. – № 4. – С. 251–258.
27. Prymak Thomas M. Mykola Kostomarov: A Biography. – Toronto; Buffalo; London, 1996. – XXIII, 263 p.
28. Ясь О. В. Оцінка наукової спадщини Миколи Костомарова в українській зарубіжній історіографії (1945–1991) // Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. на пошану д.і.н. Ю. А. Пінчука. – К., 1998. – Вип. 8. – С. 123–137.
29. Дудко В. Із коментаря «Воспоминания о двух малярах» Миколи Костомарова // Київська старовина. – 1999. – № 4. – С. 45–51.
30. Литвак Б. Г. Н. И. Костомаров // Портреты историков: Время и судьбы. – М.; Иерусалим, 2000. – Т.1: Отечественная история. – С. 52–66.
31. Петренко С. М. Археографічна спадщина Миколи Костомарова. Наук. ред. та упоряд. Ю. А. Пінчук. – К.; Полтава, 2000. – 192 с.
32. Іванко А. Б. Український Кремуцій Корд (М. І. Костомаров) // Історики України XIX–XX ст.: (Нариси української історіографії). – Кіровоград, 2001. – С. 64–82.
33. Пинчук Ю. А. Краткая биография Н. И. Костомарова // Энциклопедия жизни и творчества Н. И. Костомарова (1817–1885) / Председатель редакционной коллегии В. А. Смолий; заместитель председателя, научный редактор и руководитель авт. коллектива Ю. А. Пинчук. – К.; Донецк, 2001. – С. 7–21.
34. Сондерс Девід. Микола Костомаров і творення української етнічної ідентичності // Київська старовина. – 2001. – № 5. – С. 21–33.
35. Энциклопедия жизни и творчества Н. И. Костомарова (1817–1885) / Председатель редакционной коллегии В. А. Смолий;

заместитель председателя, научный редактор и руководитель авт. коллектива Ю. А. Пинчук. – К.; Донецк, 2001. – 570 с., илл.

36. Чалая Т. П. О дате рождения и родителях Н. И. Костомарова // Вопросы истории. – 2002. – № 3. – С. 175.

V. Перевидання фундаментальних студій М. І. Костомарова протягом 1990–2002 рр.

1. Исторические монографии и исследования: В 2 кн. – М., 1990. – Кн. 1, 2. – 237 с.

2. Исторические произведения. Автобиография / Сост. и авт. ист.-биогр. очерка В. А. Замлинский / 2-е изд. – К, 1990. – 735 с.

3. Книга буття українського народу // Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. – К., 1990. – Т. 1. – С. 250–258.

4. Мазепинцы / Публікація та примітки Ю. А. Пінчука // Укр. іст. журнал. – 1990. – № 8. – С. 133–144; № 10. – С. 148–158; № 11. – С. 137–145; № 12. – С. 142–150.

5. Права ли наши обвинители? / Публікація Ю. А. Пінчука // Укр. іст. журнал. – 1990. – № 7. – С. 140–146.

6. Твори в двох томах / Упоряд., автор передм. та прим В. Л. Смілянська. – К., 1990. – Т. 1. – 538 с.

7. Твори в двох томах. – К., 1990. – Т. 2. – 780 с.

8. Две русские народности. – Харьков, 1991. – 72 с.

9. «Закон Божий» (Книга буття українського народу) / Упоряд. І. І. Глизь. – К., 1991. – 38 с.

10. Історія України в життєписах визначніших її діячів / Репринт. вид. 1918. – К., 1991. – 493 с.

11. Книги Битія Українського Народу // Вивід прав України / М. Грушевський, – М. Костомаров та ін.; ред. – М. П. Парцей. – Львів, 1991. – С. 50–58.

12. Мазепинцы / Публікація та примітки Ю. А. Пінчука // Укр. іст. журнал. – 1991. – № 1. – С. 137–146; № 2. – С. 130–138.

13. Автобиография. Бунт Стеньки Разина / Авт. вступ ст. и ком. Ю. А. Пинчук. – К., 1992. – 511 с.

14. Мазепа / Предисл. и ком. Б. Г. Литвака. – М., 1992. – 334 с.

15. Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI и XVII столетиях / Авт. очерка и ком. Б. Г. Литвак. – М., 1992. – 303 с.

16. Мысли о федеративном начале в Древней Руси / Публікація та примітки Ю. А. Пінчука // Укр. іст. журнал. – 1993. – № 10. – С. 121–132; № 11/12. – С. 124–137.

17. Павел Полуботок // Историчні постаті України: Историчні нариси / Упоряд. та авт. вступ. ст. О. В. Болдирев. – Одеса, 1993. – С. 337–383.

18. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред и сост. – С. Е. Угловский и др. – М., 1994. – [Т. 1]: Смутное время Московского государства в начале XVII столетия. 1604–1613. – 800 с.

19. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред и сост. – С. Е. Угловский и др. – М., 1994. – [Т. 2]: Богдан Хмельницкий: Материалы и исследования. – 768 с.

20. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред и сост. – С. Е. Угловский и др. – М.: Изд-во «Чарли», 1994. – [Т. 3]: Кудеяр. Сын. Холоп. Сорок лет. – 574 с.

21. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред и сост. – С. Е. Угловский и др. – М., 1994. – [Т. 4]: Бунт Стеньки Разина. – 636 с.

22. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред и сост. – С. Е. Угловский и др. – М.; Смоленск, 1994. – [Т. 6]: Раскол. – 604 с.

23. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред и сост. – С. Е. Угловский и др. – М.; Смоленск, 1994. – [Т. 9]: Русская республика: Севернорусские народоправства во времена удельно-вечевого уклада (История Новгорода, Пскова и Вятки). – 544 с.

24. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред и сост. – С. Е. Угловский и др. – М.; Смоленск, 1994. – [Т. 10]: Старый спор: Последние годы Речи Посполитой. – 762 с.

25. Слов'янська міфологія: Вибр. праці з фольклористики й літературознавства. – К., 1994. – 384 с.

26. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред и сост. – С. Е. Угловский и др. – М., 1995. – [Т. 5]: Русские нравы: Домашняя жизнь и нравы великорусского народа. Автобиография. – 656 с.

27. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред и сост. – С. Е. Угловский и др. – М., 1995. – [Т. 7]: Руина. Мазепа. Мазепинцы. – 800 с.

28. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред и сост. – С. Е. Угловский и др. – М., 1995. – [Т. 8]: Казаки. – 608 с.

29. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред и сост. – С. Е. Угловский и др. – М., 1995. – [Т. 11]: Славянская мифология. – 688 с.

30. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред и сост. – С. Е. Угловский и др. – М., 1995. – [Т. 12]: Земские соборы. – 636 с.

31. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред и сост. – С. Е. Угловский и др. – М.; Смоленск, 1995. – [Т. 13]: Русь крещенная («Господство дома св. Владимира»). – 640 с.

32. Об отношении русской истории к географии и этнографии (Лекция, читанная в Географическом Обществе 10-го марта 1863 г.) / Публикация та ком. Ю. А. Пінчука // Исторична спадщина у світлі сучасних досліджень: Величко, Маркович, Маркевич, Костомаров, Яворський / За ред. В. А. Смолія та Ю. А. Пінчука. – К., 1995. – С. 166–182.

33. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей: В 2 кн., 7 вып. – М., 1995. – Кн. 1. – Вып. 1/4. – 764 с.

34. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей: – М., 1995. – Кн. 2. – Вып. 5/7. – 813 с.

35. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей: В 3 т. – Ростов н/Д., 1995. – Т. 1. – 638 с.

36. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей: В 3 т. – Ростов н/Д., 1995. – Т. 2. – 606 с.

37. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей: В 3 т. – Ростов н/Д., 1995. – Т. 3. – 670 с.

38. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред и сост. – С. Е. Угловский и др. – М., 1996. – [Т. 14]: Государи и бунтари («Господство дома Романовых от Михаила Федоровича до Петра I»). – 476 с.

39. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред и сост. – С. Е. Угловский и др. – М., 1996. – [Т. 15]: Окно в Европу («Господство дома Романовых от Петра Великого до Екатерины Великой»). – 624 с.

40. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред и сост. – С. Е. Угловский и др. – М., 1996. – [Т. 16]: Русские инородцы. – 608 с.

41. Про відношення історії до географії та етнографії (Лекція прочитана в Географічному товаристві 10-го березня 1863 року) /

Публікація, пер. з рос. та примітки Ю. А. Пінчука, О. В. Петренка // Народна творчість та етнографія. – 1996. – № 4. – С. 33–42.

42. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред и сост. – С. Е. Угловский и др. – М., 1997. – [Т. 17]: Самозванцы и пророки. – 512 с.

43. Кремуций Корд: Драма / Пер. з рос. Р. Шевчука, П. Шевчука. – Львів, 1998. – 40 с.

44. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей: В 4 т. / Сост. А. М. Кузнецова. – М., 1998. – Т. 1. – 588 с.

45. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей: В 4 т. / Сост. А. М. Кузнецова. – М., 1998. – Т. 2. – 576 с.

46. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей: В 4 т. / Сост. А. М. Кузнецова. – М., 1998. – Т. 3. – 576 с.

47. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей: В 4 т. / Сост. А. М. Кузнецова. – М., 1998. – Т. 4. – 540 с.

Переяслав очима Костомарова

Місто Переяслав (з 12 грудня 1943 р. Переяслав-Хмельницький) здавна було одним з найвизначніших центрів Київської Русі. Про це свідчить згадка про нього в договорі князя Олега з Візантією 911 р. як про одне з чотирьох найбільших давньоруських міст. За часів Гетьманщини Переяслав як українське місто став центром Переяславського полку. Тут 8 (18) січня 1654 р. відбулася Переяславська рада, яка надала місту ще більшої значущості. Нині воно відоме світові як місто-музей, центр Переяслав-Хмельницького району Київської області України.

Минуло 350 років з часу скликання гетьманом Богданом Хмельницьким у місті Переяславі військової ради у зв'язку з нагальною необхідністю визначити міжнародний статус української держави, що постала в ході Національно-визвольної війни середини XVII ст. На зібранні було оприлюднено українсько-московську угоду як акт встановлення царської протекції над Україною. Ця угода істотно вплинула на її суспільно-політичний, соціально-економічний і культурний розвиток, позначилася на історії передусім прилеглих до неї та ряду інших країн. Отже, Переяслав 1654 р. як подія і місто, де вона відбулася, не міг залишитися поза увагою політиків, істориків і письменників. Про них писали, пишуть і,

зважаючи на значення та наявну розмаїтість оцінок, ще довго писатимуть. Підтвердженням сказаному є щойно опубліковане фундаментальне видання «Переяславська рада» (К.: Смолоскип, 2003. – XX, 860 с.) із вміщеними в ньому розвідками, насамперед історіографічними. Серед них, наприклад, робота О. Яся «Образи Переяслава в українській історіографії академічної доби (початок ХІХ – кінець 80-х років ХХ століття)», у якій показано різноманітність трактування згаданої теми.

Зрозуміло, Переяслав і січнево-березневі переговори 1654 р. між Богданом Хмельницьким і московським царем Олексієм Михайловичем не пройшли повз увагу видатного історика і патріота України Миколи Івановича Костомарова (1817–1885). Крім загальновідомої монографії «Богдан Хмельницький» він висвітлив ці події у багатьох наукових дослідженнях, науково-публіцистичних і полемічних писаннях, літературних творах і мемуаристиці. Серед них є нарис, присвячений спеціально Переяславу. В ньому автор порушив низку питань з історії й культури цього важливого у минулому міста. Зокрема, висловив власну думку щодо часу заснування і свій оригінальний погляд про його територіальну належність: «Переяслав всегда входил в область Русской земли; принимаем здесь слово «Русская земля» в его узком старинном смысле территории, тянувшей, как к своему средоточию, к Киеву». Вчений детально виклав історію Переяслава як центру Переяславського князівства, торкнувся козацького періоду та ради 1654 р., і в зв'язку з цим описав храм Успіння Пресвятої Богородиці. Автор також приділив увагу Михайлівській і Покровській церквам, висловив свої спостереження стосовно іконних зображень; крім цього, навів цікаві відомості про соборну Вознесенську церкву, збудовану з ініціативи гетьмана Івана Мазепи, старання якого та його матері, черниці Магдаліни, високо (наскільки дозволяла тодішня цензура, адже гетьмана було відлучено від церкви) поцінував.

Лаконічні, але наповнені глибоким смислом костомарівські міркування про події Визвольної війни. Наприклад, стосовно Зборівського договору 1649 р., вчений писав: «Наступил Зборовский мир, если не совершенно восстановивший православие во всем его древнем господстве на всем пространстве южно-русской земли, то, по крайней мере, возбуждавший блистательные надежды на развитие в будущем основ свободы совести, намеченных этим миром».

Характеристики М. Костомаровим найважливіших подій та діячів Хмельниччини (сам гетьман, архімандрит Макарій та ін.) не залишають читача байдужим. І це зрозуміло, приміром, тому що в монографії про Богдана Хмельницького, яку Т. Шевченко назвав у своєму щоденнику «поучительной, назидательной книгой», знайшла втілення історична концепція її автора, складовою частиною якої є ідея державної незалежності України. Доба Хмельницького висвітлена з урахуванням широкого спектра соціальних, релігійних та інших факторів, а Хмельниччина – як національно-визвольний рух. Самостійне значення має костомарівський «Вступ» до монографії, який, на думку відомого українського вченого В. Антоновича, «безсумнівно, найкращий систематичний нарис» з історії козацтва. Сучасні дослідники (Я. Дашкевич, Д. Сондерс та ін.), високо оцінюючи цю працю, наголошують на тому, що її популярність привела до збільшення кількості людей, готових сприймати українців як окремий народ, і що головним внеском ученого в «потенціал виживання української нації» можна вважати висвітлення її історії.

Найважливішим досягненням М. Костомарова як історика стало відтворення безперервності українського історичного процесу, а також обґрунтування його самостійності стосовно загальноросійської та польської історії, яке знайшло логічне завершення у працях академіка М. Грушевського, зокрема в есе «Звичайна схема «руської» історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства».

Чимало порушених М. Костомаровим тем згодом стали предметом спеціальних досліджень. Тож природно, що нині творчу спадщину вченого вже не можна сприймати як аксіому. Водночас вона є невід'ємною частиною української історіографії та культури позаминулого століття.

Нарис «Поездка в Переяслав» уперше був надрукований 1885 р. в журналі «Исторический вестник» (№ 12. – С. 489–508), а через 110 років передрукований у книжці «Русские инородцы» (М.: Чарли, 1996. – С. 572–588). Написаний у зв'язку з подорожжю в 1884 р. Миколи Костомарова разом з українським літератором, фольклористом і етнографом Василем Горленком із садиби Дідівці на Чернігівщині до Переяслава на р. Трубіж для ознайомлення з історичною місцевістю.

Редакція «Історичного журналу», зважаючи на те що нарис М. Костомарова, пов'язаний з подіями 1654 р. і містом Переясла-

вом, давно вже став бібліографічною рідкістю в Україні, малознаний серед сучасних читачів і для більшості з них майже недоступний, вирішила його опублікувати. Текст подається нижче мовою оригіналу, з частковим збереженням орфографії та пунктуації автора, за вказаним вище останнім виданням. Ілюстрації (крім портрета М. Костомарова) наведено у тому вигляді й порядку, в якому їх подано в журналі «Исторический вестник» під час першої публікації нарису.

Спогади Аліни Костомарової як історико-біографічне джерело

На зламі ХХ–ХХІ ст. в Україні відбулися епохальні зміни. Вона стала суверенною і незалежною демократичною правовою державою, що дало потужний імпульс для подальшого якісного розвитку історичної науки та її галузей. Серед них – історіографія і біографістика. Остання в сучасних дослідженнях охарактеризована як окрема спеціальна історична дисципліна, що має своїм об'єктом видатну особу, яка існувала або існує реально та залишила помітний слід в історії і культурі суспільства, незважаючи на ідеологічну, політичну спрямованість та позитивну або негативну оцінку цього внеску як соціального явища в його різноманітних зв'язках з суспільством та у єдності індивідуального та соціального аспектів¹.

Історико-біографічне дослідження як галузь історичної науки серед низки важливих функцій має на меті відтворення на основі фактів і документів життя й діяльності, історії духовного розвитку особи у зв'язку із суспільними умовами її епохи, тобто створення біографії. В цьому процесі використовуються найрізноманітніші джерела, зокрема мемуари. Вони поряд з іншими джерелами потребують наукової критики їхньої вірогідності, отже, мають розглядатися як об'єкт історичного та історіографічного аналізу.

Серед діячів України, що заслуговують на фундаментальну наукову біографію, вирізняється постать Миколи Івановича Костомарова, незважаючи на те, що в 90-х роках вийшли друком монографія автора цієї розвідки «Микола Іванович Костомаров» (К., 1992) та англomовна праця українсько-канадського ученого Томаса Приймака «Микола Костомаров: Біографія» (Торонто; Буффало;

Лондон, 1996). Адже згадані життєписи, за всієї їхньої оригінальності, мають фрагментарний характер. Тому на часі біографічний твір, який би всебічно репрезентував особу Костомарова, розкрив його роль в історико-культурному процесі, охарактеризував громадсько-політичну діяльність. Успішна реалізація такого завдання пов'язана з використанням усього комплексу існуючих джерел, у тому числі спогадів дружини Миколи Костомарова Аліни Костомарової. Вони були написані у 80-х роках XIX ст., опубліковані спершу в 1910 р. в журналі «Вестник Европы», а потому вийшли друком у Москві 1922 р. в книзі серії «Бібліотека мемуарів» під назвою «Автобіографія Н. И. Костомарова» за редакцією В. Котельникова. Згадана книга складається з «Автобіографії» Костомарова і спогадів, які мають заголовок: «Николай Иванович Костомаров. По воспоминаниям Алины Леонтьевны Костомаровой». Саме ці спогади є об'єктом розгляду статті. Причому увага акцентується на значенні спогадів як джерела з історіографії та біографістики, зокрема в контексті відтворення біографії Миколи Костомарова.

Написанню спогадів передували довгі, позначені світлом і трагізмом роки життя їхньої авторки. Аліна Костомарова, уроджена Крагельська, за першим чоловіком Кисіль, походила з сім'ї військового. Народилася у серпні 1830 р., виросла і виховувалася в Києві. Тут 1846 р. закінчила жіночий зразковий пансіон пані де Мельян. У цьому пансіоні познайомилася з Миколою Костомаровим, який з серпня 1845 до початку 1847 р. викладав у ньому історію. Панночка Крагельська була обдарованою особистістю, мала чудові музичні здібності, на що звернув увагу славнозвісний угорський піаніст і композитор Ференц Ліст. Він гастролював у 1847 р. в Києві та запропонував їй вступити до Віденської консерваторії. Цього самого року знайомство Аліни з Миколою Костомаровим переросло у велике кохання і 13 лютого вони заручилися. На 30 березня було призначено їхнє весілля, на яке запросили М. Максимовича, Т. Шевченка та інших найближчих друзів і приятелів наречених. На жаль, весілля не відбулося, тому що 28 березня Костомарова заарештували за участь у таємному політичному Кирило-Мефодіївському товаристві. Відразу ж його супроводили до Санкт-Петербурга, де після слідства ув'язнили на рік у Петропавловській фортеці, а в червні 1848 р. відправили у тривале заслання до Саратова.

1851 р. Аліна Крагельська з важливих і не залежних від неї причин вийшла заміж за полковника Марка Дмитровича Киселя, з котрим прожила 19 років, супроводжувала його скрізь, куди йому доводилось переїжджати у справах військової служби. З 1865 р. вони майже постійно жили до смерті у 1870 р. Марка Дмитровича в його родовому маєтку в Дідівцях на Прилуччині.

У 1873 р., будучи вдовою і матір'ю трьох дітей, Аліна Кисіль вперше після розлуки з Костомаровим зустрілася з ним в Києві. Потім вони спілкувалися тут у серпні 1874 р. під час проходження Археологічного з'їзду, в роботі якого брав активну участь М. Костомаров як голова відділення історичної географії і етнографії. На початку 1875 р. Аліна Леонтіївна приїхала до Миколи Івановича, який тяжко хворів, у Санкт-Петербург. У травні цього самого року вони здійснили тривалу поїздку в Україну і там повінчалися. Тоді це були вже дві інші людські долі: одна, що не знала радощів сімейного щастя, друга – вдовина. Аліна Леонтіївна так пояснює у своїх спогадах попередні трагічні сторінки в їхньому з Миколою Івановичем житті: отже, пише вона, «головними діячами для досягнення розлуки моєї з Миколою Івановичем були сам Микола Іванович, котрий вважав у той час (перебуваючи у політичному засланні. – Ю. П.) обов'язком честі повідомити мою матір про свою нібито невиліковну хворобу, при якій не слід вступати в шлюб, – і дві наші матері, які обидві палко любили своїх дітей і вважали своїм материнським правом «устраивать их счастье и расстраивать их браки сообразно своим воззрениям»² (далі посилання на це джерело даю у тексті статті, вказуючи лише сторінки. – Ю. П.).

Аліна Леонтіївна і Микола Іванович прожили разом 10 років. Після смерті Миколи Костомарова в 1885 р. Аліна Костомарова до своєї кончини в лютому 1908 р. прагнула якомога більше зробити для популяризації творчої спадщини Миколи Івановича і увічнення його пам'яті. Зокрема, написала згадувані тут мемуари, які становлять значний пізнавальний і науковий інтерес. У них авторка не обмежується власними спогадами, а дає окремі начерки з того, що утрималося в її пам'яті з розповідей Миколи Івановича, наводить його листи або уривки з них, що свідчить про виняткову цінність цих мемуарів як історико-біографічного джерела. Твір «Николай Иванович Костомаров. По воспоминаниям Алины Леонтьевны Костомаровой» є науково привабливим ще й тому, що

в ньому містяться матеріали саме про той період життя Костомарова, про який в інших джерелах лише побіжно наводилися деякі відомості. Крім того, він є досить правдивою розповіддю про трагічну долю двох надзвичайно обдарованих людей.

Хронологічно спогади Аліни Костомарової охоплюють період (з перервами) 1843–1875 рр. Більшість тексту займає матеріал про часи перебування Миколи Костомарова в Києві (1845–1847 і 1873–1875 рр.) та Санкт-Петербурзі (1847–1848 рр.), коли він був там підслідним і в'язнем Петропавлівської фортеці як діяч «Україно-Славянського Общества». Послідовне оповідання інколи супроводжується відступами про дитинство і юність Костомарова, про поїздки в Україну – до Одеси, Катеринослава, спостереженнями про риси його характеру, манери, звички, релігійність тощо.

Спогади, або записки, з посвятою дітям авторки за духовним заповітом Аліни Леонтіївни дісталися її зятю В. Котельникову – чоловіку молодшої доньки А. Костомарової Софії, за умови їх опублікування не раніше 1910 р. Пропонуючи до друку ці спогади, Котельников дозволив собі лише незначні, переважно редакційні поправки, які ніскільки не торкаються ні сучасності, ні характеру викладу. Водночас він зробив кілька приміток, незайвих для пояснення тексту. Його примітки позначені літерами В. К. Решта приміток належить авторці спогадів.

Мемуари Аліни Костомарової розпочинаються розповіддю про історію заснування Лаурою Осипівною де Мельян 1843 р. в Києві, у відомому на той час будинку Гудим-Левковича, який знаходився в історичній місцевості Липки, Зразкового пансіону для дівчат. Цей заклад і його керівниця як вихователька цілковито відповідали назві Зразковий. Тому батьки Аліни Крагельської помістили її разом із сестрою Стефанією у цей пансіон для навчання. Там Аліна і познайомилася, як уже зазначалося, з Миколою Костомаровим, котрий з серпня 1845 р. вчителював у цьому закладі. В її записках-спогадах подаються біографічні дані пані де Мельян, відомості про порядок і засоби викладання та про інші сторони влаштування пансіону, а також характеристики його викладачів, у тому числі Костомарова, меценатів та ін. Цей матеріал становить велику цінність для історії та її спеціальних галузей, зокрема історіографії, джерелознавства і біографістики. Адже він є унікальним з огляду на своєрідність інформації, тому що подібних до неї майже годі шукати в інших джерелах. Особливо це стосується відо-

мостей про Костомарова як учителя Зразкового пансіону. А саме: манера, зміст і рівень викладання ним предмета, сприйняття викладача учнівською молоддю та стосунки його з педагогами і вихователями, вплив на середовище, рідкісні риси його портрета в молоді роки тощо.

Важливо відмітити, що вже в той час, як показано в спогадах, оточення пройнялося повагою до інтелектуального рівня 28-річного Костомарова. Адекватні оцінки містять й інші джерела, серед яких такі, з великим запасом вірогідності, як лист ректора університету Св. Володимира В. Федорова до ради університету в травні 1846 р. та виступ в університеті у серпні 1846 р. попечителя Київського учбового округу О. Траскіна. Останній, зокрема, повідомляв, що він упевнився з творів Костомарова та з прочитаної ним у присутності членів ради університету пробної лекції «Изложение истории русских славян от древнейших времен до образования Гуннской державы» як в широті історичних знань його, у правильності погляду на факти, глибині розуміння і самостійності міркувань, так і «в чудовій здібності висловлювати свої думки чітко, послідовно і ясно»³. Зі спогадів А. Костомарової можна дізнатися, що Микола Іванович читав у пансіоні раз на тиждень всесвітню історію і раз – руську, що цікавість його лекцій і самий спосіб читання здобували всебічну повагу до нього слухачок, і вони згодом зрозуміли, чому їхні класні дами і дехто з учителів називали його новим світилом науки. Це рідкісне і справедливе визначення підтверджується характеристиками Костомарова М. Грушевським. На 25-ті роковини смерті знаменитого історика, торкаючись його значення «в розвою української історіографії й українського самопізнання», Грушевський писав: «Нові течії в українській історіографії проколюються в 1830-х, виразніше виступають в 1840-х роках ... На Костомарові, найбільш визначнім репрезентанті сього нового покоління, особливо виразно виступають з одного боку зв'язки з старшою історіографією, з другого – нові течії часу»⁴.

Розкривши зміст головних течій, М. Грушевський робить висновок, що спеціально в українських кругах твори Костомарова «незвичайно цінилися до самого останнього часу як розкриття на історичних основах світогляду поступового українства, найбільш повне, виразне, отверте, якого можна було сподіватися по тим часам в Росії»⁵. Так само і в сучасних колах учених-фахівців з проблеми Микола Костомаров вважається однією з «ключових фігур

українського життя XIX століття»⁶. Для такої думки є вагомі підстави, адже, за влучним визначенням М. Грушевського, ідеї, проголошені Костомаровим, «ішли вперед не тільки свого часу, але і його власної творчості як історика, і в багатьох точках зістаються не пережитими й тепер. Один з безпосередніх причастників кирило-мефодіївських ідей – сеї кульмінаційної точки української національної самосвідомості, він тільки в частині встиг зреалізувати їх в своїй творчості, і далеко більше заповів поколінням своїх наступників»⁷.

З перших днів жовтня 1846 р. Микола Костомаров почав відвідувати родину Аліни Крагельської. Це був час активної діяльності таємного політичного товариства св. Кирила і Мефодія, заснованого М. Костомаровим, М. Гулаком і В. Білозерським на зламі 1845–1846 рр., у період різдвяних свят, тобто, за сучасним літочисленням, на початку 1846 р. У квітні цього самого року до товариства вступив Тарас Шевченко. Отже, Аліна Крагельська, з якою тоді був заручений Микола Костомаров, крім майбутніх розповідей Миколи Івановича та його оточення могла й сама безпосередньо, так би мовити, зсередини, спостерігати за провідними кирило-мефодіївцями та їхньою організацією, котра, на думку наукових авторитетів, є феноменом української історії. Зокрема, М. Грушевський писав: «Київський кружок сорокових років, коло котрого згруппувалися всі корифеї українства середини сього століття, має велику вагу в історії українства тим, що українству тоді вперше поспробовано дати форму теоретичної доктрини, надано йому виразний суспільно-політичний і поступовий характер (знесення кріпацтва, антиклерикалізм, всеслов'янська федерація) і введено в круг ідей всеслов'янського відродження»⁸.

Усе перелічене вище знайшло яскраве відображення у створеній 1846 р. Костомаровим «Книзі буття українського народу» – маніфесті українського відродження першої половини XIX ст. Тому спогади Аліни Костомарової стосовно історії Кирило-Мефодіївського товариства та долі його учасників є неабиякою цінністю. Мабуть, тільки в них можна відшукати відповідь на питання про тодішній душевний стан автора «Книги буття українського народу», а саме неухильно йти по шляху, накресленому для нас на землі, «в духе любови Христовой» (с. 36). Водночас це не заважало Костомарову з гарячністю говорити правду у вічі, бути запальним, мати «бешеный нрав» (с. 43). Зі спогадів можна також дізнатися,

що інколи Микола Костомаров був зайнятий важливими справами, сподівався найближчим часом бути відрядженим з науковою метою (а також, можливо, для пропаганди кирило-мефодіївських ідей. – *Ю. П.*) років на два за кордон. Як згадувала Аліна Костомарова, приваблива мрія прожити два роки за кордоном не раз була предметом її з Миколою Івановичем розмов, бо вони обоє прагнули «к розвитку своих способностей и расширению знаний» (с. 38). Тоді Аліна Крагельська, яка була католицького віросповідання, але виросла в Києві, з українськими уподобаннями, і з якою Костомаров часто розмовляв українською мовою, мріяла про європейську музичну консерваторську освіту. Тоді ж неодноразово предметом їхньої розмови була золота обручка на руці Миколи Костомарова з іменами святих Кирила і Мефодія – емблема або символ «проектировавшегося Кирилло-Мефодиевского общества» (с. 45).

Докладно розповідає Аліна Леонтіївна про арешт 28 березня 1847 р. Миколи Костомарова як кирило-мефодіївця напередодні їхнього весілля, призначеного на неділю 30 березня. Зокрема, цікавою є розповідь про відвідання нею 29 і 30 березня матері Костомарова, а також про прощання з нареченим перед відправкою його до Санкт-Петербурга в домі у Костомарових. Однією з особливостей спогадів є присутність в них згадки про Костомарова як «політичного злочинця» того часу, який не міг чекати для себе «пощады и возвращения в общество» (с. 49). Такі висловлювання до самого початку ХХ ст. можна було зустріти лише в зарубіжних виданнях, але ніяк у пресі Російської імперії. Хоча в слідчих матеріалах III відділення в справі Кирило-Мефодіївського товариства стосовно Костомарова виразно зазначається, що «предметы рассуждений его были не чисто ученые, а политические и обнаруживают в нем стремление к преобразованию существующего порядка вещей»⁹.

Певний інтерес становлять сюжети, пов'язані з підготовкою та від'їздом 6 квітня 1847 р. Аліни зі своєю матір'ю і Тетяною Петрівною Костомаровою до Санкт-Петербурга й перебуванням там. У цьому контексті неочіненними, як з перших вуст, є спогади Аліни Костомарової про Тараса Шевченка. Адже Шевченко, на думку сучасних дослідників, «як явище велике й вічне – невичерпний і нескінченний. Волею історії він ототожнений з Україною і разом з буттям рідної держави продовжується нею, вбираючи в себе нові дні й новий досвід народу, відгукуючись на нові болі та думи,

стаючи до нових скрижалей долі. Він росте й розвивається в часі, в історії, і нам ще йти і йти до його осягнення. Ми на вічному шляху до Шевченка...»¹⁰.

Як відомо, 5 квітня 1847 р. Т. Шевченка було заарештовано. Слідство не довело його членства у Кирило-Мефодіївському товаристві, але він був жорстоко покараний як поет. Перебуваючи під арештом, між допитами у III відділенні Шевченко написав цикл віршів, у тому числі «Н. Костомарову», які об'єднав назвою «В казематі». Згадані поезії беззастережно засвідчують причетність поета до Кирило-Мефодіївського товариства. Більше того, як слушно зауважують авторитетні вчені, «ореол його поезії осявав і діяльність братчиків, і саме ім'я братства, а отож збільшував його небезпечність в очах уряду»¹¹. Наголошуємо на цьому тому, що багато висловлювалося сумнівів щодо дружніх взаємин між Шевченком і Костомаровим, участі Тараса Шевченка у товаристві, програма якого була «однією з найрадикальніших у тогочасній Європі і не мала собі рівних у слов'янському світі»¹². Отже, спираючись на новітні наукові дані, доцільно підкреслити, що в історії придушення царизмом українських рухів «викриття і розгром Кирило-Мефодіївського товариства – одна з найважливіших подій з найдалекосяжнішими наслідками. Була зупинена хвиля національного відродження, що обіцяла стати високою і могутньою. Була в зародку придушена, покарана і розсіяна молода талановита національна інтелігенція і на десятиліття затримане її формування в подальшому»¹³. Тому-то найменші первісні або своєрідні свідчення стосовно кирило-мефодіївської теми завжди злободенні. Зважаючи на це, а також і на те, що книга зі спогадами Аліни Костомарової є раритетом, тут наводжу розповідь авторки спогадів про її зустріч з арештованим Тарасом Шевченком на шляху з Києва до Санкт-Петербурга в містечку Бровари:

«У самого подъезда станции мы застали перекладную тележку, в которую торопливо впрягали тройку лошадей. Возле телеги бродил, перекачиваясь, путник, сопровождаемый двумя жандармами. Невольно мы (Аліна Крагельська, її мати Анелія Устимівна і Тетяна Петрівна Костомарова. – *Ю. П.*) в один голос воскликнули: «Еще один арестованный!» (потрібно розуміти так, що раніше вже був заарештований Микола Костомаров. – *Ю. П.*). Татьяна Петровна прибавила: «Тарас Григорьевич Шевченко». По его «Кобзарю» я была уже с ним знакома. Николай Иванович не раз читал

мне наизусть поэтические произведения Тараса, но в лицо я его не знала и здесь увидела в первый и последний раз в жизни. Услыхал ли он отклик Татьяны Петровны или узнал ее и Фому (служив у Костомаровых. – Ю. П.), но не прошло и минуты, как Тарас подошел к нашему экипажу и со слезой, блеснувшей в его серых глазах, надломленным голосом проговорил:

– Оце ж бідна Миколина мати, а це, мабуть, його молодесенька дружинонька. Ой, лихо, лихо тяжке, горенько матерям і дівчині.

Произнеся такое выражение скорби, Тарас Григорьевич перещеловался с нами. Жандармский офицер подошел и ласково попросил его проститься с нами и садиться в повозку. Тарас успел только сказать нам, что лично о себе он не горюет, потому что он одинок, «бобыль», а «Миколи мені жаль, бо в його є мати й дружинонька і він нічим не винен, хіба тим, що зо мною побратався. Прости ж мене, матінко, і не кляни!» Он снова перещеловался с нами, сел с жандармами в телегу, тройка курьерских лошадей подхватила с места вскачь, ямщик лихо засвистал – и не долго нам пришлось видеть повозку с неуклюжей фигурой Тараса, поднявшего высоко над своей головой шапку и махавшего ею в знак прощания с нами.

Пока нам запрягали лошадей, мы молчали, потрясенные этим неожиданным свиданием с Тарасом, а когда лошади наши тронулись и звон колокольчика, покрикивания нашего ямщика и его посвистывания могли свидетельствовать, что ямщик не услышит нашей беседы, мы стали на все лады рассуждать и делать догадки – почему дружеское отношение к Тарасу могло повести к аресту Николая Ивановича, что такое мог совершить преступное это добродушный народный поэт, чтобы вовлечь в беду нашего Николая Ивановича. Разумеется, ни до чего мы не додумались и не договорились» (с. 52–53).

Як бачимо, в процитованому тексті яскраво проглядається, опріч, звичайно, низки хвилюючих подробиць, уявлення близького оточення Миколи Івановича про його ставлення до Тараса Шевченка як про дружне; а також поняття про Шевченка як людину і поета, ім'я якого неможливо співвіднести з чим-небудь злочинним. У цьому зв'язку набуває особливого значення інформація про особисте знайомство вже в той час Тараса Григоровича з Тетяною Петрівною Костомаровою. Нарешті, вагомим джереловим елементом тексту можна вважати висловлену Тарасом Шевченком

думку, згідно з якою постраждав за те, що з ним «побратався». Останнє є ще одним підтвердженням того, що «Книга буття українського народу» Костомарова як документ української національно-політичної думки був створений не без впливу Шевченка. У книзі, вважають дослідники, «були й ідеї, зовсім нечувані для «класичного» слов'янофільства, ідеї демократичні й об'єктивно революційні на той час – близькі Шевченкові або власне «шевченківські». Це – ідеї соціальної рівності та політичної свободи, гостре засудження самодержавства і панства, експлуатації, закріпачення України...»¹⁴. Аналогічного впливу зазнали й інші програмові документи Кирило-Мефодіївського товариства, а також вся різноманітна діяльність не тільки Костомарова як кирило-мефодіївця, а й інших членів товариства. Доречно зазначити, що ця обставина не залишилася поза увагою слідства в справі кирило-мефодіївців. Так, в слідчих документах написано: «Шевченко утверждает, что Костомаров, Кулиш, Белозерский уважали его потому только, что им нравились его стихотворения. Но из писем всех этих лиц видно, что уважение их превосходило меру достоинства стихов его. Без сомнения, не стихи Шевченка нравились молодым людям, замышлявшим народный переворот, но его наглость и буйные, возмутительные мысли, по которым они могли считать его важным для себя орудием при распространении идей своих»¹⁵.

Авторка спогадів не обминула увагою тодішню свою зустріч на шляху до північної столиці з дружиною П. Куліша Олександрю Михайлівною Білозерською-Куліш, яку впізнала з розповідей їй про неї Костомарова. О. М. Білозерська-Куліш повідомила Аліні Крагельській, що їде довідатись про долю свого чоловіка, якого заарештували у Варшаві. Цей сюжет вирізняється наочністю і конкретністю, які, на жаль, раніше залишалися поза увагою дослідників, а саме житейськими подробицями. До речі, перебування О. М. Білозерської-Куліш та рідних і близьких Миколи Костомарова в Санкт-Петербурзі не було, як свідчать тогочасні урядові документальні джерела, «безхмарним». Зокрема, в журналі слідства III відділення в справі Кирило-Мефодіївського товариства 25 квітня 1847 р. записано: «Генерал-лейтенанту Полозову предписано иметь секретное, но самое строгое наблюдение над женою Кулиша, матерью Костомарова, женою коллежского асессора Мазуровой и дочерью ее (невестой Костомарова) девицей Крагельскою во все время пребывания их в С.-Петербурге»¹⁶.

Записки Аліни Костомарової містять також багатий матеріал для відтворення інших аспектів історії Кирило-Мефодіївського товариства, зокрема драматичних сторінок життя Миколи Костомарова, пов'язаних з його перебуванням під слідством, казематі Петропавлівської фортеці та на засланні. Адже Аліна Крагельська пробула в Санкт-Петербурзі понад два місяці, тобто до того часу, коли став відомим вирок про ув'язнення Костомарова у фортеці й потім безстрокове його заслання. Певний інтерес становлять розповіді про людей, які співчували постраждалим і допомагали їм (П. Мятлева, В. Бібікова, І. Бібіков, О. Галахов та ін.). Не менш цікавими є описи зустрічей з генералом Л. Дубельтом, керуючим III відділенням, який, на відміну від генерала І. Скобелева, тодішнього коменданта Петропавлівської фортеці, перешкоджав Аліні побачитись з Костомаровим, котрий, на його думку, заслужив шибеницю. Тому в той час Анелія Мазурова, як зазначається у спогадах, «слепо верила, что Николай Иванович был одним из руководителей какого-то преступного политического заговора и, понятно, старалась отдалить от своей юной дочери всякую мысль о возможности разделить участь «преступника» (с. 59).

У спогадах висвітлені єдине коротке побачення Костомарова 14 червня 1847 р. в Петропавлівській фортеці з нареченою та подробиці її від'їзду до Києва і важкого життя до одруження 11 листопада 1851 р. з військовим офіцером. Розповідь про ці роки наповнена багатьма подіями і відомостями, серед яких заслуговують на особливу увагу роздуми авторки стосовно Кирило-Мефодіївського товариства та її незвичайного листування через посередників з висланим Костомаровим. Зокрема, становлять інтерес думки Аліни Леонтіївни про те, що Костомаров не згадував при ній про складання статуту товариства, а також про ймовірні причини щодо цього: «Быть-может, соображаясь с моим юным возрастом, он мало надеялся на мое сочувствие к его мечтам, а быть-может и на самое уразумение его стремлений» (с. 64). Подано картину арешту Костомарова зі згадуванням осіб, котрі намагалися його про це попередити (пані Залеська, губернатор І. Фундуклей). Повідомляється, що листування між ними тривало понад 2 роки, що Костомаров зберіг до кінця своїх днів майже всі (з тридцяти трьох) Алініні листи, а вона кореспонденцію його до неї, зважаючи на нетерпимість своєї матері, після прочитання, на жаль, знищувала. Збереглося лише два тогочасних листа Костома-

рова (с. 67). Із вміщених у записках листів Костомарова можна дізнатися про такі деталі, яких немає в інших джерелах. Приміром, про деякі особливості ставлення до нього цензури: «О судьбе своего нового сочинения (мабуть, ідеться про «Русскую историю в жизнеописаниях ее главнейших деятелей». – Ю. П.) я не знаю, потому что оно отослано по напечатании в цензуру (без меня его положили в долгий ящик) лишь недавно, где, по закону, должно пребыть восемь дней» (с. 87).

Неабияке зацікавлення викликають сторінки спогадів, присвячені перебуванню Миколи Костомарова в Києві у 1872, 1873, 1874 рр., коли він здійснював подорож до Катеринослава і Запорозької Січі, брав участь у підготовці III Археологічного з'їзду та в його роботі. Окремі розповіді авторки, а також процитовані нею листи Костомарова можуть вважатися унікальними. Такими є відомості стосовно проживання Костомарова в серпні 1873 р. у квартирі професора В. Антоновича, про відвідання тоді Миколою Івановичем родини Аліни Кисіль і поїздки з нею по Києву: «По желанию Ник. Ив. мы ездили вечером 6-го августа по городу и преимущественно по таким его частям, с которыми у Ник. Ив. соединялись воспоминания о давно минувшем времени; захали в лавру и там сначала зашли в церковь для поклонения издревле чтимой чудотворной иконе Успения Пресв. Богородицы, – потом прошли к могилам Кочубея и Искры; там Ник. Ив. прочитал эпитафии» (с. 87).

Винятковими є розповіді про перебування Костомарова в 1874 р. у Дідівцях, про його виступ на київському Археологічному з'їзді та душевно-моральну атмосферу цього форуму. Перебування Костомарова в Києві вважалося найбільшою новиною. Щодо цього та його виступу на Археологічному з'їзді в спогадах зазначається: «Когда наступил день, в который Н. И. должен был читать свой реферат «О княжеской дружине»*, он просил меня присутствовать на его чтении, я сама этого очень желала и мы в назначенный вечер пошли в Ботанический сад (при университете), а оттуда в зал заседаний съезда. У входа в сад и у входа в зал Н. И. предложил мне войти с ним под руку. Нужно было видеть, с каким торжественным видом вводил он меня в этот зал, переполненный уже публикой. Мои обе дочери шли рядом со мной. Н. И.

* Статья эта затерялась у Н. И.: я не нашла ее в бумагах Н. И., хотя искала повсюду, в первую же зиму по вступлении в брак с Н. И.

усадила нас в ближайшем к кафедре ряду кресел. Когда наступила очередь Н. И. читать свой реферат и он подошел к кафедре, дружные рукоплескания раздались в зале и не смолкали долго. Н. И. глядел словно вдаль, но видимо был взволнован. Да и разве возможно было оставаться безучастным к выражению ему почтения и признания за ним права на почетное место в среде ученых и литераторов, особенно же в стенах того университета, где в молодых годах он блистательно начинал свою профессию, которой лишился, не смея и мечтать о ее возвращении...» (с. 100–101).

Найбільш повна інформація про зміст згаданого реферату Костомарова міститься в «Дневнике заседаний III Археологического съезда в Киеве, 1874 г.» російського історика В. Ключевського, котрий був на цьому з'їзді як делегат від Московської духовної академії¹⁷.

Як уже зазначалося в літературі¹⁸, стосовно Костомарова як особистості, вченого і письменника постійно поставало питання: до якої культури він належить – української чи російської? Переважно відповіді зводилися до того, що Костомаров є російським або російським і українським істориком, письменником тощо. Лише деякі вчені, зокрема В. Антонович, М. Грушевський, Д. Дорошенко, називали його українським істориком, «наш Костомаров», окремі його твори «уважали за «євангеліє українського націоналізму»¹⁹. Порушене тут питання залишається злободенним, тому що Миколу Костомарова російська наукова громадськість аж ніяк не збирається «повернути» українцям, і це не залишилося поза увагою сучасних дослідників в Україні²⁰. У зв'язку з викладеним вище варто пригадати те, що матір'ю Костомарова була українська селянка-кріпачка, що народився Микола Іванович в слободі з переважаючим українським населенням, серед якого ріс і виховувався. Що його становлення як ученого і письменника, громадського діяча відбувалося у Харкові, Рівному, Києві. Що творчі зацікавлення цього діяча були пов'язані передусім з українознавством. Нарешті, що від Костомарова бере свій початок новий український політичний рух і що біля витоків творення української етнічної ідентичності стояла саме ця особистість. Таким чином, Микола Костомаров є діячем української науки і культури, а також політиком-практиком, одним із засновників вітчизняної політології²¹.

Вагомим підтвердженням сказаному вище є матеріал, який містять записки Аліни Костомарової. Зокрема, в них неодноразово зустрічаємо висловлювання про політичну діяльність Костомарова, яка загрожувала майбутності його родини і його «кар'єре» (с. 92). З цих записок можна також довідатися, що Микола Костомаров у дитинстві, юності, студентські та наступні роки перебував під сильним впливом матері. А вона схарактеризована авторкою спогадів як корінна українка. Так, коли тяжкохворому Костомарову друзі сказали, що Тетяна Петрівна теж хвора (насправді вона тоді померла) і перебуває у добрих знайомих, він почав пояснювати, «что матушка, природная малороссиянка и по происхождению простолюдинка, несомненно дорожит тем, чтоб хворать и умирать у сына, а не у чужих, хотя и добрых людей: «это позор для старой хохлушки (тут і далі підкреслено мною. – Ю. П.) валяться и умирать не у себя, или не у сына, а в чужой хате» (с. 109). Майже дослівним було звернення Костомарова до Аліни Леонтіївни під час їхньої першої зустрічі в лютому 1875 р. в Санкт-Петербурзі. Тоді Костомаров наголосив на тому, що його мати «малороссиянка природная и до мозга костей удержавшая нрав и веру простолюдинов» (с. 111). Отже, зважаючи на втрату Костомаровим у ранньому віці батька, слід визнати вирішальною роль матері у формуванні нього зародків української національної свідомості.

Після закінчення Археологічного з'їзду М. Костомаров поїхав у Дідівці, а звідти 8 вересня до Санкт-Петербурга. В другій половині січня 1875 р. він захворів на тиф. Тоді ж залишився без матері, яка раптово померла. В скрутні хворого підтримали, а точніше, врятували від смерті його найближчі приятелі та знайомі, передусім сусід М. Котенін, лікар Д. Муринов, Н. Білозерська, А. Ге (дружина художника М. Ге) та інші. Про перебіг у біографії Миколи Івановича цих тяжких днів найбільш повно і достовірно можна дізнатися лише зі спогадів Аліни Костомарової. Адже вона, прочувши про його тяжку хворобу, негайно виїхала до Санкт-Петербурга і там з 11 лютого постійно піклувалася про дорогу їй людину. Як безпосередній учасник подій Аліна Леонтіївна згадувала: «Я поместилась на Васильевском острове (там мешкав Костомаров. – Ю. П.), в 12 линии, в гостинице и ходила каждый день утром и вечером к Котенину за сведениями о Н. И. Я ездила два раза в неделю навещать мою девочку в Смольном, побывала на могиле Татьяны Петровны, побывала у Анны Петровны Ге, как у моей

соученицы по пансиону г-жи де Мельян в Киеве, была один раз и у духовника Костомаровых Опатовича; но грусть не покидала меня по причине все еще неопределенного положения Николая Ивановича» (с. 108).

Коли Микола Іванович почав одужувати, лікарі дозволили відкрити йому правду про долю його матері. Зробив це, як видно зі спогадів Аліни Костомарової, відомий художник М. Ге. Авторка так виклала цей епізод: «Ге упорно молчал. Николай Иванович, видимо встревоженный таким молчанием, вскричал: «Вы молчите – значит безнадежна, умрет, бедная, в скорбном сознании, что умирает не у сына, а у добрых чужих людей!»».

– Успокойтесь Николай Иванович! Ваша матушка умерла у сына, лежавшего в то время, по милости Божией, в бессознательном состоянии и потому не подвергшегося тяжелой необходимости быть свидетелем печального обряда погребения. К счастью, она не сознавала, что вы больны и что она умирает.

Николай Иванович быстро привстал с кресла и, перекрестившись, сказал: «Упокой ее, Господи! Его святая воля! Что делать!». Тихие слезы скатились по исхудалым щекам. Руки потянулись ко мне, как бы призывалась моя помощь, и он, подкошенный, опустился в свое кресло» (с. 112–113).

Після цього Микола Іванович попросив Аліну Кисіль переїхати з готелю до його квартири й зайняти кімнату матері.

Здоров'я М. Костомарова поліпшувалося, і в кінці квітня він з Аліною Леонтіївною рушив спочатку до Києва, для консультацій з відомим у той час окулістом, професором університету Св. Володимира О. Івановим, а потім до Дідівців. Там, як уже зазначалося, він у день своїх іменин, 9 травня 1875 р., обвінчався з колишньою своєю нареченою. Обряд вінчання справив сільський священик отець Петро. Якось М. Костомаров зауважив, що в його житті ніщо важливе не давалося йому відразу: дисертацію довелося писати два рази, кафедру він обійняв теж з другого разу, а ось і одружитися довелося на колишній своїй же нареченій.

На той час Костомаров майже втратив зір, консультації зі спеціалістами щодо цього були невтішними і це також знайшло докладне відображення у спогадах.

Найбільш повно порівняно з публікаціями інших авторів висвітлено в записках Аліни Костомарової перебування Миколи Івановича в садибі Дідівці, в зв'язку з чим за цим дворішцем

закріпилася назва «садиба творчості і доброти». Зокрема, з мемуарів можна дізнатися про зацікавленість Костомарова сільським життям, народними звичаями, про нюанси його релігійного вірування тощо. Так, авторка, розповідаючи про перший приїзд Костомарова до садиби, згадувала таке: «Восторг Николая Ивановича не поддается моему описанию. Слезы блистали у него на глазах и, после продолжительного молчания, он сказал:

– Господи! Чуть не 30 лет я был лишен наслаждения, которым пользуюсь теперь, да еще у Алины!

После вечернего чая Н. И. снова вышел на балкон и любовался звездным небом, снова восхищался пением крестьянской молодежи, и так до времени отхода ко сну, когда я, придя на балкон, чтобы проститься с ним, заметила, что, стоя в раздумьи, он молится.

Я сказала ему: «Ты по-прежнему набожен»...

– Храм здесь величествен! – ответил он, указывая на небесный свод, усеянный звездами» (с. 90).

Характеризуючи релігійність Костомарова, авторка спогадів зауважила: «Он был очень религиозен. Строгое православие, однако, не мешало ему изучить богослужение других христианских исповеданий» (с. 98).

Після одруження майже все літо Костомарови провели в Києві. З цього приводу в записках Аліни Леонтіївни читаємо: «Мы уехали в Дедовцы только за тем, чтобы отдохнуть там до времени, когда окончатся занятия проф. Иванова в университете и он уедет за границу. 9-го мая 1875-го года мы с Н. И. обвенчались в маленькой церкви сельца Дедовцы, а в конце мая переехали в Киев и поместились в квартире любезного Иванова на Бибииковском бульваре. Ежедневно ездил Н. И. купаться в Днепре, но запрещение заниматься и читать раздражало его до крайности. Наконец наступил август – и время переезда в Крым» (с. 116).

Цим Аліна Костомарова закінчує свої спогади, керуючись прагненням висвітлити насамперед той період життя Миколи Івановича, який залишався маловідомим. На жаль, Аліна Леонтіївна, крім статті «Последние дни жизни Николая Ивановича Костомарова», опублікованій 1895 р. в журналі «Киевская старина», не залишила спогадів про прожите нею з Миколою Костомаровим десятиліття. А воно було не менш цікавим й інтелектуально насиченим, ніж попередні. Досить лише пригадати написані тоді монографії

«Руина», «Мазепа», історичне дослідження «Мазепинцы», драму «Эллины Тавриды», які увійшли до вітчизняної літературної класики.

Слушними є думки про те, що спогади – це специфічне джерело, що спогадів з українського життя й літературного руху ХІХ ст. надзвичайно мало і «українці саме зараз повинні усвідомити, якої ваги надають інші народи мемуаристиці»²². Отже, спогади Аліни Костомарової, безсумнівно, є цінним історико-біографічним джерелом не тільки як матеріал для біографії знаменитого історика, а й як носій історичної інформації про його епоху, про минулі події, в яких авторка спогадів брала участь або була їх очевидцею. Вони становлять інтерес для усіх, хто цікавиться українською історією, передусім для науковців, оскільки костомаровська тематика, гадається, ще не вичерпала себе. Примітно, що з цим солідаризуються сучасні зарубіжні дослідники, зокрема Девід Сондерс. На його думку, досі належним чином не оцінені ідеї Костомарова, не зроблено жодної спроби упорядкувати й видати його багате листування, а також повно оцінити внесок видатного українського історика і літератора у «творення української етнічної ідентичності»²³.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

¹ Чижко В. С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. – К., 1996. – С. 6–7.

² Николай Иванович Костомаров. По воспоминаниям Алины Леонтьевны Костомаровой // Автобиография Н. И. Костомарова. – М., 1922. – С. 76–77.

³ Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. – К., 1992. – С. 63.

⁴ Грушевський Михайло. Українська історіографія і Микола Костомаров. Пам'яті М. Костомарова в двадцять п'яти роковини його смерті (пом. 7. IV. 1885) // Молода нація. – 2002. – № 1. – С. 98.

⁵ Там само. – С. 105.

⁶ Энциклопедия жизни и творчества Н. И. Костомарова (1817–1885). – Киев; Донецк, 2001. – 570 с. – Рец.: Гирич Ігор // Молода нація. – 2002. – № 1. – С. 247.

⁷ Грушевський Михайло. Українська історіографія і Микола Костомаров // Там само. – С. 108.

⁸ Грушевський Михайло. На порозі століття (Присвячено перемиській українсько-руській громаді) // Грушевський М. С. Твори: В 50 т. // Л., 2002. – Т. 1: Сер. «Суспільно-політичні твори (1894–1907)». – С. 211.

⁹ Кирило-Мефодіївське товариство: В 3 т. – К., 1990. – Т. 3. – С. 354.

¹⁰ Дзюба Іван, Жулинський Микола. На вічному шляху до Шевченка // Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: У 12 т. – К., 2001. – Т. 1: Поезія 1837–1847. – С. 9.

¹¹ Там само. – С. 40.

¹² Там само. – С. 36.

¹³ Там само. – С. 40.

¹⁴ Там само. – С. 36.

¹⁵ Кирило-Мефодіївське товариство // Там само. – С. 355.

¹⁶ Там само. – С. 357.

¹⁷ Ключевский В. О. Письма. Дневники. Афоризмы и мысли об истории. – М., 1968.

¹⁸ Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров // Микола Іванович Костомаров (1817–1885). Матеріали до бібліографії. – Запоріжжя; Чернігів. – 2000. – С. 11.

¹⁹ Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії. – К., 1996. – С. 100.

²⁰ Круглашов А. М. Драма інтелектуала: Політичні ідеї Михайла Драгоманова. – Чернівці, 2000. – С. 70.

²¹ Потульніцкий В. А. Политология и Н. И. Костомаров // Энциклопедия жизни и творчества Н. И. Костомарова (1817–1885). – Киев; Донецк, 2001. – С. 358.

²² Зайцева Зінаїда. Спогади як джерело вивчення українського руху кінця ХІХ – початку ХХ ст. (історіографія проблеми) // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2002. – Вип. 11. – С. 91.

²³ Сондерс Девід. Микола Костомаров і творення української етнічної ідентичності // Київ. старовина. – 2001. – № 5. – С. 31.

2004

З історії шевченкознавства (до 190-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка)

Шевченкознавство як міждисциплінарна галузь знань, що складається із сукупності літературо-, мово-, мистецтвознавчих, історичних, філософських та інших досліджень життя, творчості й громадської діяльності Тараса Григоровича Шевченка, зародилося в 40-х роках ХІХ ст. Нині, коли минає 190-та річниця з дня народження найвидатнішого українського поета, «останнім словом» шевченкознавства можна вважати Повне зібрання творів у дванадцяти томах¹, видання якого триває. Основи цього фундаментального проекту було закладено ще науковцями ХІХ ст., серед яких особливо вирізняється видатний український історик і

письменник Микола Костомаров. Таке твердження можна сприйняти як перебільшення. Це не дивно, адже донедавна вважалося аксіомою, що шевченкознавство як окрема галузь літературознавчої науки сформувалося лише в радянській час². Костомаров у цьому контексті взагалі майже не згадувався або згадувався побіжно, як і деякі інші замовчувані за радянської влади діячі нашої історії. Тому наведемо аргументи, а їх цілком достатньо, на підтвердження значення і ролі Миколи Костомарова у виникненні, становленні та розвитку шевченкознавства.

Передусім варто наголосити, що Костомаров знав і високо цінував Шевченкові твори ще з часу появи «Кобзаря» у 1840 р. На початку 1843 р. в Харкові у третьому випуску альманаху «Молодик» видавця І. Бецького було надруковано його літературно-критичну статтю «Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке» під псевдонімом «Іеремія Галка». Здійснюючи огляд української літератури нового періоду – від появи «Енеїди» І. Котляревського до творів початку 40-х років XIX ст., автор подав детальну характеристику віршів Т. Шевченка. Зокрема, зазначив, що «произведения Шевченко, изданные в отдельной книжке под названием «Кобзар», показывают в авторе необыкновенное дарование», що поет не тільки «напитан» народною українською поезією, а й «совершенно овладел ею, подчинил ее себе и дает ей изящную, образованную форму»³.

Невдовзі М. Костомаров приїхав до Києва і познайомився там із Т. Шевченком особисто. Згадуючи про зустрічі з ним навесні 1846 р., він писав, що й до цього надзвичайно цінував його талант, а тепер «достаточно было поговорить с этим человеком час, чтобы вполне сойтись с ним и почувствовать к нему сердечную привязанность»⁴.

У 1860 р. в журналі «Отечественные записки» (№ 3. – С. 44–50) було вміщено без підпису розгорнуту рецензію М. Костомарова «Кобзарь Тараса Шевченко. 1860». Вона підтверджує костомарівські думки, висловлені ним ще в «Обзоре сочинений...», про те, що в творах Т. Шевченка виявилось «то, чего, может быть, народ и не говорил, но что он способен сказать».

Не можна обминути увагою перший український громадсько-політичний і літературно-мистецький журнал «Основа», що виходив у 1861–1862 рр. в Санкт-Петербурзі з ініціативи та за участю

М. Костомарова. На його сторінках друкувалися поетичні твори, «Щоденник», листи Шевченка, матеріали до його біографії та ін. Костомарівська шевченкіана в журналі представлена публікаціями «Слово над гробом Т. Г. Шевченка» (1861. – № 3. – С. 8) та «Воспоминание о двух малярах» (1861. – № 4. – С. 44–56). Основні тези цих статей знайшли подальший розвиток у статті Костомарова «Малорусская литература», надрукованій у виданні поета-перекладача М. Гербеля «Поэзия славян»: «Поэзия Шевченко – поэзия целого народа, ...которую народ сам бы должен был запеть...» (СПб., 1871. – С. 100). Звідси органічно випливає кардинальний висновок автора: досі ніхто з українських письменників «не обладал талантом настолько, чтобы составит эпоху в молодой литературе. Это суждено было Тарасу Григорьевичу Шевченко». Та й в інших творах М. Костомарова, зокрема в передмові до повісті Т. Шевченка «Несчастный», сказано, що Шевченко «принадлежит к немногочисленной плеяде перворазрядных писателей славянского племени» (Исторический вестник. – 1881. – № 1. – С. 1).

Потрібно згадати також костомарівські «Споминки про Шевченка» з додатком спогадів про Шевченка Костомарова і Микешина (Т. Шевченко. Кобзар. – Прага, 1876. – С. VI–XII). У них не порушується тема Шевченка як поета, йдеться лише про знайомство з ним та про враження від цієї людини: «Как о человеке могу сказать, что знаю его как личность безусловно честную, глубоко любившую свой народ и его язык, но без фанатической неприязни ко всему чужому»⁵.

Заслужують на увагу науково-публіцистичні та полемічні праці М. Костомарова, спрямовані на захист Т. Шевченка і його спадщини від нападок шовіністів, а також на спростування хибних суджень про нього деяких письменників – «Крашанка г. Кулиша» (Вестник Европы. – 1882. – № 8) та ін.

Крім підготовки до друку і публікації багатьох окремих поезій та «Кобзаря», М. Костомаров уперше видав та високо оцінив прозу Т. Шевченка, у тому числі оповідання й повісті «Близнецы», «Музыкант», «Художник», «Несчастный» та ін. Так, стосовно останньої він переконаний: «Художественная выдержка характеров, трогательные, глубоко потрясающие душу читателя сцены, чрезвычайно занимательное изложение – все это дало бы этой

повести почетное место между лучшими произведениями наших беллетристов, если б она была напечатана»⁶. Примітно, що своє судження про повість Костомаров висловив на основі поетового автографа, який у нього зберігався. Її було вперше надруковано в журналі «Исторический вестник» (1881. – № 1. – С. 1–45) зі вступною заміткою М. Костомарова.

М. Костомаров також докладно проаналізував інші Шевченкові оригінали, зокрема, «Повесть о бедном Петрусе», оповідання «Капитанша», висловив окремі зауваження, проте загалом тон його відгуку надзвичайно схвальний: «Среди всех недостатков и недоделок, в них, однако, повсюду светятся признаки громадного дарования автора: верность характеров, глубина и благородство мыслей и чувств, живость описания и богатая образность – последнему качеству, как видно, способствовало и то, что автор был живописцем по профессии»⁷.

Відразу по смерті Тараса Шевченка у березні 1861 р. М. Костомаров виступив із промовою в залі Санкт-Петербурзького університету на літературному вечорі пам'яті поета. Він був серед ініціаторів порушення питання про дозвіл перевезти тіло Шевченка в Україну, щоб «похоронить так, как он назначал в одном из стихотворений:

Як умру, то поховайте
Мене на могилі
Серед степу широкого
На Вкраїні милій,
Щоб лани широкополі,
І Дніпро, і кручі
Було видно...»⁸.

Між іншим і сам Т. Шевченко був високої думки про творчість М. Костомарова, про що свідчать записи в його щоденнику. Своє дружнє ставлення до Костомарова, починаючи зі знайомства з ним у Києві в часи діяльності Кирило-Мефодіївського товариства (1846–1847), він проніс через усе життя. Про Санкт-Петербурзьку трагічну сторінку в житті кирило-мефодіївців Шевченко написав цикл поезій під назвою «В казематі. Моїм союзникам посвящаю» (1847), в якому вірш «Веселе сонечко ховалось...» адресував особисто Костомарову, якого назвав «братом». Автограф цього вірша за назвою «Николаю Ивановичу Костомарову» Т. Шевченко пода-

рував матері Миколи Івановича Т. П. Костомаровій під час відвідин її 31 серпня 1857 р. у Саратові, по дорозі із заслання*.

Крім того що Тарас Шевченко і Микола Костомаров були соратниками у товаристві св. Кирила і Мефодія, вони співпрацювали в «Основі», сприяли організації недільних шкіл тощо. М. Костомаров своїм проникливим словом напутив процесію з останками великого поета в далеку дорогу із Санкт-Петербурга до України. Всупереч цензурі Микола Іванович до кінця своїх днів виступав зі статтями, доповідями, читав на публічних вечорах твори Шевченка, брав участь у громадських панахидах по ньому, був його біографом. Зокрема, в біографічному творі «Тарас Григорьевич Шевченко. 1814–1861 гг.» він зазначає: «Первый поэт Украины, последний ее кобзарь, был вместе с тем – последним талантом,

* Згодом, 9 грудня 1879 р., у листі до редактора-видавця «Русской старины» М. Семевського М. Костомаров писав про Шевченків візит: «По возвращении в отечество я узнал, что Шевченко, освобожденный из Петровского укрепления на берегу Каспийского моря, где находился в военной службе, плыл на пароходе по Волге, останавливался в Саратове, заезжал к моей матери, жившей тогда в этом городе, и пробыл у нее несколько часов. Здесь он передал ей обращенное к моему имени стихотворение, написанное им во время нахождения под следствием, по тому случаю, что он неожиданно увидел из окна комнаты, в которой сидел арестованным, мою мать, проходившую мимо. Вот это стихотворение, бесспорно одно из лучших между произведениями поэта:

Николаю Ивановичу Костомарову

Весенне сонечко ховалось	А то ничего не зышло...
В широких хмарах весняных.	И я загадыв свое село,
Гостей зачиненных своих	Кого я там колы покинув?
Холодным чаем напувалы,	И багько й мати в домовини,
И часовых переминалы,	И сердце тяжело запеклось
Сынемундирих часовых.	Що никому мене загадаты...
И до дверей на ключ замкнутых	Дывлось, аж, брате, твоя маты,
И до рышотки на викни	Чорнише чорной земли
Привык я трохи, и мени	Иде, з Хреста неначе знята...
Не жаль було давно отбугтых,	Молюся! Господы молюсь!
Давно похованых забугтых	Хвальть тебе не перестану!
Моих тяжких кровавих сльоз,	Що я ни с ким не подило
А их чимало розлилось	Мою тюрму, мои кайданы!
На марне-поле... хоч бы рута,	

1847 г. Мая 19-го

(Оставляется со всеми неправильностями в правописании, допущенными в подлинной рукописи поэта.)» (Русская старина. – 1880. – № 3. – С. 601–602).

вышедшем из унижительного для человечества крепостного состояния»⁹.

Загалом М. Костомаров досить часто звертався до теми кріпачтва, пам'ятаючи про те, що сам позбувся кріпосної залежності лише шістнадцятирічним. Невимовний жаль звучить у його «Слове над гробом Т. Г. Шевченка»: «Смертний одр усопшего поэта не окружали ни родные, ни жена, ни дети. Одинока была его смерть, напоминавшая украинскую песню:

Ой заинула козацька головонька
Без роду-родини,
Без вірної дружини.

...На его закат блеснула прощальною улыбкою любовь – не женская любовь, часто изменчивая и лукавая, а бескорыстная, святая любовь душ, способных понимать изящное»¹⁰.

Квінтесенцією костомарівського розуміння Шевченкового значення в розвитку української літератури й української культури загалом є констатація ним того факту, що «...явление Шевченко победоносно поражает старый предрассудок об удобо- и неудобописательстве на том или другом языке, в той или другой форме выражения, уничтожает предпочтение, оказываемое господствующим народностям, и унижение так называемых провинциальных и удерживает за последними право человеческого саморазвития в той форме, в какой указывает им внутреннее влечение, а не созданная наперед насильственная теория»¹¹. Та й сам Микола Іванович своєю науковою і літературною діяльністю наполегливо обстоював самобутність і величезний потенціал української мови і літератури, доводив право українського народу на свою історію.

Смерть Тараса Шевченка Микола Костомаров сприйняв як смерть близької людини і велику всенародну втрату. За свідченням сучасників Костомарова, він у день похорону Шевченка виглядав гірко засмученим, настільки, що не міг закінчити свою схвильовану промову по-українськи на могилі Тараса Григоровича.

Гадаємо, наведених прикладів досить, аби визнати, що М. Костомаров не тільки стояв біля витоків шевченкознавства, а й зробив неоцінний внесок у його становлення і розвиток. Багато його характеристик Шевченкових творів слід визнати класичними. Вони увійшли в науковий обіг ще за життя Костомарова, неодноразово використовувалися в різних працях понад століття після його смерті, хоча інколи й без посилань на автора.

Вказати на запозичення зі спадщини Костомарова неважко. Однак важливе не це, а те, що його головні думки чи визначення нерідко близькі до думок або визначень інших авторів. Це, приміром, можна проілюструвати, порівнявши тексти М. Костомарова і такого несхожого з ним за характером творчості письменника радянської доби, як М. Зошенко, автор відомих гумористичних оповідань, фейлетонів, сентиментальних повістей тощо, а також, між іншим, біографічного твору «Тарас Шевченко» і передмови до російського видання «Кобзаря» (Л., 1939). Тут у жодному разі не йдеться про плагіат чи контрафакцію, єдина мета – показати наступність деяких костомарівських ідей. Отож, порівняємо деякі фрагменти.

М. КОСТОМАРОВ: «Между народными песнями и поэзией Шевченко самое близкое сходство. Но Шевченко не подражает им; он продолжает их. ...Поэзия Шевченко есть родная и знакомая дочь народной малорусской поэзии..., но сохраняет свою отдельность от последней и самобытность»¹². «Шевченко не был только поэтом для Украины; он – поэт сельского народа, воспитавший в себе поэтическое вдохновение... и передавший его образованному миру в прекрасных безыскусственных образах, добытых им из сокровищницы своей богатой природы»¹⁴.

М. ЗОЩЕНКО: «...Поэт (Шевченко. – Ю. П.) сразу пришелся по вкусу народу, потому что он и был подлинный его представитель.

Он не искажал народные думы и чувства своими субъективными добавлениями. Вернее – его чувства совпадали с чувствами народа»¹³. «Шевченко стал выразителем духовной жизни народа. Но его поэзия не была только украинской поэзией. И не потому, что темы Шевченко не ограничивались пределами Украины, а потому, что его тема была близкой и необходимой темой для многих народов»¹⁵.

За всієї багатоманітності суджень із цього приводу, важко знайти кращого знавця, інтерпретатора і популяризатора творчості Т. Шевченка, ніж М. Костомаров. Оригінальність його думок – у формуванні цілісного погляду на Шевченка як поета передусім народного, в твердженні, що його поезія не повторює «загальних місць» народної творчості, а розвиває її на новому, доти недосяжному рівні.

Одним із найбільш значущих творів костомарівської шевченкіани є вже згадане «Воспоминание о двух малярах», написане на

початку весни 1861 р., тобто незабаром після смерті Тараса Шевченка, і вперше опубліковане в журналі «Основа»¹⁶. Перед тим автор читав його на літературному вечорі, влаштованому на честь Кобзаря у Санкт-Петербурзькому університеті. Зустрінуте публікою із захватом «Воспоминание...» неодноразово перевидавалося. В цих спогадах М. Костомаров розповідає про двох осіб, яких він знав: селянина на ім'я Грицько, за ремеслом талановитого маляра, проте кріпака, який нічого не міг змінити в своєму житті, й про іншого маляра, доля якого починалася так само, як і Грицькова, проте згодом склалася по-іншому, – Тараса Григоровича Шевченка.

Зауважимо, що в творі Костомарова майже кожна думка про Т. Шевченка і його творчість є унікальною з огляду на тогочасний стан шевченкознавства. Зважаючи лише на це, його інтерпретації зберігають свою актуальність і нині.

Звернемо увагу на виклад Костомаровим історії його знайомства з Тарасом Шевченком у Києві і вражень від нього, а також опис їхніх стосунків з 1858 р. в Санкт-Петербурзі. Невдовзі після того як вони зійшлися і заприятелювали, пише він, Тарас Григорович прочитав йому свої ненадруковані вірші. Костомаров пише, що його охопив страх, оскільки ці твори ніби роздирали віковічну завісу народного життя, ніби проривали якийсь підземний склеп, упродовж століть зачинений багатьма замками, запечатаний багатьма печатками, засипаний землею, зумисне зораною і засіяною, щоб приховати для нащадків пам'ять про місце, де він знаходиться. Тарасові твори рішуче ламали стереотипи, заборони і забобони щодо народного життя, відкриваючи шлях і світлу істини, і вільній думці, й допитливості. Легко входити до цього підземелля, пише Костомаров, коли повітря туди проникло; але горе зухвалому поетові: він забуває, що він тільки людина, і якщо перший наважується ступити туди, то може загинути... Проте, на думку автора, саме такою має бути справжня поезія – вона завжди йде вперед, завжди наважується на сміливе діло, за нею йдуть історія, наука і практична робота. Легше буває останнім, але важко першим.

Микола Іванович повідомляє, що він недовго бачив Т. Шевченка в Києві, обставини (арешт у справі Кирило-Мефодіївського товариства навесні 1847 р.) їх розлучили і, отже, він не має відомостей про Шевченкове подальше життя. Згадуючи перше побачення з поетом в Академії мистецтв у Санкт-Петербурзі, Костомаров зазначає, що все в ньому нагадувало колишнього Тараса: після

тяжких випробувань не занепала його духовна сила, не змінилися переконання, не ослабла поетична уява. Проте, на думку Костомарова, читані ним у Петербурзі в останні роки вірші були слабші від тих вогненних творів, що їх колись він читав йому в Києві. Утім, це лише його суб'єктивне враження.

Оцінюючи творчість Тараса Шевченка і водночас коментуючи її, М. Костомаров зауважує, що дехто порівнював його з Олексієм Кольцовим, при цьому останнього вважали вищим. Справді, твори Кольцова забезпечили йому гідне місце в історії російської літератури. Не таким був Шевченко, вважає Костомаров, і не таке було його завдання. Творчість Шевченка була абсолютно новою; з таким трагізмом і пристрасно міг би говорити сам народ, якби він дістав таку можливість. Народні пісенні мотиви звучать у віршах Шевченка не з міркувань композиційного характеру, а тому, що його душа природно увібрала увесь чар, стихію народної поезії; не тому, що Шевченко свідомо хотів їх увести, а тому, що вони, згідно стилю народного віршування, самі диктували поетові форму висловлювання. Пробуджена від своєї прозаїчної апатії голосом такої поезії, наголошує Костомаров, людина з народу із трепетом і захватом готова вигукнути: «Це саме я щойно готовий був сказати так само, як сказано поетом!».

На думку Костомарова-літературознавця, поезія Шевченка як безпосереднє продовження народної поезії недаремно з'явилася саме тоді, коли давні народні пісні почали забуватися. Поезія Шевченка, стверджує він, – законна, люба дочка давньої української поезії XVI–XVII століть, так само як остання була теж наступницею давньої південноруської поезії, про яку можна судити за творами літописців.

Зупиняючись на особливостях еволюції народного життя, Микола Костомаров зазначає: багато того, що накопичилось у душі народу, безліч бажань прагне він висловити; шукаючи способу вираження, знаходить його в творчих особистостях, геніях, які здатні висловити найзаповітніші почуття нації. Саме таким народним генієм був Тарас Шевченко.

Розвиваючи свою думку про значення його як поета, М. Костомаров зауважує, що для того, аби зрозуміти його творчість, не потрібно бути обов'язково українцем, не потрібно навіть спеціально вивчати українську етнографію. Шевченкову поезію зрозуміє і оцінить кожен, хто близький до народу, хто розуміє народні вимоги

і спосіб народного вираження. Не зрозуміє і не поцінує його лише той, хто дивиться на народ звисока і, бажаючи пізнати його, робить це «у білих рукавичках». Недоступний Шевченко, продовжує Костомаров, і тим, хто, можливо, справді любить народ і готовий клопотатися про його благо, але не знає, чого хоче народ і як він цього хоче, і хто зухвало береться «виховувати» народ, забуваючи, що для цього слід самому передусім повчитися в нього. Такий «мудрець», пояснює Костомаров, не зрозуміє Шевченка, і природно, що Кольцов видається йому вищим за своїм поетичним обдаруванням, адже Кольцов співає, як народ уже співав, а Шевченко – так, як народ ще не співав, але як він заспіває за Шевченком. До речі, у цьому сенсі прозорливості Миколи Костомарова можна лише дивуватися.

Не можна обминути категоричну незгоду Костомарова з тими, що вважали його передусім громадянином, а вже потім – поетом. Насправді ж, доводить Костомаров, «Шевченко громадянином-то ніколи не був і оставался поетом и в литературе, и в жизни. Такие приговоры не более, как плод запоздалых узких теорий, признающих поэзию только при соблюдении известных, усвоенных привычками условий, имеющих силу для того, кто не способен чувствовать поэзию»¹⁷.

Костомарівська шевченкіана різноманітна, глибоко наукова і актуальна. Вкупі з працями шевченківської тематики П. Куліша, Д. Мордовцева, М. Драгоманова та інших видатних учених і письменників вона є вагомою підставою для того, щоб вважати ХІХ ст. часом не тільки зародження, а й формування шевченкознавства. Праці тієї доби особливо цінні для нас саме тому, що здебільшого належать перу людей, які знали Т. Г. Шевченка особисто і мали нагоду спілкуватися з ним.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

¹ Шевченко Т. Г. Повне збір. творів: У 12 т. / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2001. – Т. 1, 2; 2008. – Т. 3–5.

² Див. Шевченківський словник: У 2 т. – К.: УРЕ, 1976. – Т. 2. – С. 379.

³ Костомаров М. І. Твори: У 2 т. – К.: Дніпро, 1967. – Т. 2. – С. 388.

⁴ Письмо Н. И. Костомарова к издателю-редактору «Русской старины» М. И. Семевскому // Рус. старина. – 1880. – № 3. – С. 597.

⁵ Костомаров М. І. Твори: У 2 т. – Т. 2. – С. 420.

⁶ Письмо Н. И. Костомарова... – С. 608, 609.

⁷ Там же.

⁸ Костомаров Н. И. Автобиография. Бунт Стеньки Разина / Состав., ист.-биогр. очерк и коммент. Ю. А. Пинчука. – К.: Наук, думка, 1992. – С. 201–202.

⁹ Костомаров Н. И. Тарас Григорьевич Шевченко // Рус. старина. – 1880. – № 3. – С. 587, 596.

¹⁰ Костомаров М. И. Твори: У 2 т. – Т. 2. – С. 398.

¹¹ Там само. – С. 424.

¹² Там само. – С. 425.

¹³ Зощенко М. М. Тарас Шевченко // Зощенко Мих. Рассказы и повести (1923–1956). – Л.: Сов. писатель. – 1960. – С. 623.

¹⁴ Костомаров М. И. Твори: У 2 т. – Т. 2. – С. 398.

¹⁵ Зощенко М. М. Указ. соч.

¹⁶ Костомаров Н. И. Воспоминание о двух малярах // Основа. – 1861. – № 4. – С. 44–56.

¹⁷ Костомаров М. И. Твори: У 2 т. – Т. 2. – С. 409.

SUMMARY

In article argues a part and significance of M. Kostomarov for beginnings and development of the scientific Shevchenko studies.

Микола Костомаров і його найближче оточення у світлі мемуарів Аліни Костомарової

Мемуари (від франц. *mémoires* – спогади) як твір у формі записок-спогадів про визначних діячів та минулі події, в яких автор брав участь, був їхнім очевидцем або сучасником, завжди привертала увагу не тільки вчених, але й пересічного читача. Пояснень цьому багато, одне із суттєвих полягає в тому, що твори даного жанру нерідко є пікантними і містять такий матеріал, який неможливо почерпнути з джерел інших видів. Це можна проілюструвати на безлічі прикладів. Наведемо тут лише один, проте показовий. Нині загальновідомо, що поезія Тараса Шевченка належить не лише Україні – всьому людству, що він увійшов в історію як геній літератури і визначний політичний діяч. Оце поєднання вирізняло його від інших видатних письменників, підіймало над ними. Однак матеріал про таку особливість поета в публікаціях ХІХ-го – початку ХХ-го століть майже відсутній. Поодинокі згадки про Т. Шевченка як політичного діяча зустрічаються переважно в мемуарах. Одна з таких є у спогадах про Шевченка

Катерини Юнге (дочка графа Ф. Толстого), де говориться про нього як політика і борця за свободу¹.

Сьогодні очевидний якісний розвиток історичної науки та її галузей. Серед них – історіографія і біографістика. Остання в сучасних дослідженнях охарактеризована як окрема історична спеціальна дисципліна, що має своїм об'єктом видатну особу, яка існувала або існує реально та залишила помітний слід в історії і культурі суспільства, незважаючи на ідеологічну, політичну спрямованість та позитивну або негативну оцінку цього внеску, як соціальне явище в його різноманітних зв'язках з суспільством та у єдності її індивідуального та соціального².

Історико-біографічне дослідження як галузь історичної науки в числі низки важливих функцій має на меті відтворення на основі фактів і документів життя й діяльності, історії духовного розвитку особи у зв'язку із суспільними умовами її епохи, тобто створення біографії. В цьому процесі використовуються найрізноманітніші джерела, зокрема й такі оригінальні, як мемуари. Вони поряд з іншими джерелами потребують наукової критики їхньої вірогідності тощо, отже мають розглядатися як об'єкт історичного та історіографічного аналізу.

В довгому ряду діячів України, що заслуговують на фундаментальну наукову біографію, вирізняється постать Миколи Івановича Костомарова, незважаючи на те, що в 1990-х роках вийшли друком монографія автора цієї розвідки «Микола Іванович Костомаров» (К., 1992) та англomовна праця українсько-канадського ученого Томаса Приймака «Микола Костомаров: Біографія» (Торонто; Буффало; Лондон, 1996). Адаже згадані життєписи, при всій їхній оригінальності, мають фрагментарний характер. Тому на часі біографічний твір, який би всебічно репрезентував особу Костомарова, розкрив його роль в історико-культурному процесі, охарактеризував громадсько-політичну діяльність. Успішна реалізація такого завдання пов'язана з використанням всього комплексу існуючих джерел, у тому числі – спогадів дружини Миколи Костомарова Аліни Костомарової. Вони були написані у 80-х роках ХІХ ст., спершу опубліковані в 1910 році в журналі «Вестник Европы», а потому вийшли друком у Москві 1922 року, в книзі серії бібліотека мемуарів, під назвою «Автобіографія Н. И. Костомарова», за редакцією В.Котельникова. Згадана книга складається з «Автобіографії» Костомарова і спогадів, які мають такий заголовок:

«Николай Иванович Костомаров. По воспоминаниям Алины Леонтьевны Костомаровой». Саме ці спогади, а також її стаття у формі мемуарів «Последние дни жизни Николая Ивановича Костомарова» є об'єктом розгляду в даній розвідці. Причому, увага акцентується на значенні згаданих споминів як джерел з історіографії та біографістики, зокрема – в контексті відтворення біографії Миколи Костомарова та його близького оточення. Отже, спочатку розглянемо більш ґрунтовні спогади, а потому мемуарну статтю.

Часу написання цих спогадів передували довгі, позначені світлом і трагізмом роки життя їхньої авторки. Аліна Костомарова, уроджена Крагельська, по першому чоловіку Кисіль, походила з сім'ї військового. Народилася у серпні 1830 року, виросла і виховувалася в Києві. Тут 1846 року закінчила жіночий зразковий пансіон пані Де Мельян. У цьому пансіоні познайомилася з Миколою Костомаровим, який з серпня 1845 до початку 1847 року викладав у ньому історію. Панночка Крагельська була обдарованою особистістю, мала чудові музикальні здібності, на що звернув увагу славнозвісний угорський піаніст і композитор Ференц Ліст. Він гастролював у 1847 році в Києві, познайомився з нею, відвідав її родину та запропонував їй піти до віденської консерваторії. Цього ж року знайомство Аліни з Миколою Костомаровим переросло у велике кохання і 13-го лютого вони заручилися. На 30-е березня було призначено їхнє весілля, на яке запросили М. Максимовича, Т. Шевченка та інших найближчих друзів і приятелів наречених. На жаль, весілля не відбулося, тому що 28-го березня Костомарова заарештували за участь у таємному політичному Кирило-Мефодіївському товаристві. Відразу ж його супроводили до С.-Петербурґа, де після слідства ув'язнили на рік у Петропавловській фортеці, а в червні 1848 року випровадили у тривале заслання до Саратова.

1851 року Аліна Крагельська з важливих і незалежних від неї причин вийшла заміж за полковника Марка Дмитровича Кисіля, з котрим прожила 19 років, супроводжувала його скрізь, куди йому приходилось переїжджати у справах військової служби. З 1865 року вони майже постійно жили до смерті в 1870 році Марка Дмитровича в його родовому маєтку в Дідівцях на Прилуччині.

В 1873 році, будучи вдовою і матір'ю трьох дітей, Аліна Кисіль вперше після розлуки з Костомаровим зустрілася з ним в Києві. Потім вони спілкувалися тут у серпні 1874 року під час

проходження Археологічного з'їзду, в підготовці та роботі якого брав активну участь М. Костомаров, будучи головою відділення історичної географії і етнографії. На початку 1875 року Аліна Леонтіївна приїхала до Миколи Івановича, який тяжко хворів, у С.-Петербурзі. В травні цього ж року вони здійснили тривалу поїздку в Україну і там повінчалися. Тоді це були вже дві інші людські долі: одна, що не знала радощів сімейного щастя, друга – вдовина. Аліна Леонтіївна так пояснює у своїх спогадах попередні трагічні сторінки в їхньому з Миколою Івановичем житті: отже, пише вона, головними діячами для досягнення розлуки моєї з Миколою Івановичем були сам Микола Іванович, котрий вважав у той час (перебуваючи у політичному засланні. – *Ю. П.*) обов'язком честі повідомити мою матір про свою нібито невиліковну хворобу, при якій не слід вступати в шлюб, – і дві наші матері, які обидві палко любили своїх дітей і вважали своїм материнським правом «устраивать их счастье и расстраивать их браки сообразно своим воззрениям»³ (далі посилання на це джерело даю у тексті статті, вказуючи лише сторінки. – *Ю. П.*).

Аліна Леонтіївна і Микола Іванович прожили разом 10 років. Після смерті Миколи Костомарова в 1885 році Аліна Костомарова до своєї кончини в лютому 1908 року прагнула якомога більше зробити для популяризації творчої спадщини Миколи Івановича і увічнення його пам'яті. Зокрема, написала згадувані тут мемуари, які становлять великий пізнавальний і науковий інтерес. В них авторка не обмежується своїми власними спогадами, а дає окремі на черки з того, що утрималося в її пам'яті з розповідей Миколи Івановича, наводить його листи або уривки з них, що свідчить про виняткову цінність цих мемуарів як історико-біографічного джерела. Твір «Николай Иванович Костомаров. По воспоминаниям Алины Леонтьевны Костомаровой» є науково привабливим ще й тому, що в ньому містяться матеріали головню про той період життя Костомарова, про який в інших джерелах повідомлялися лише побіжно деякі відомості. Крім того, він є досить правдивою розповіддю про трагічну долю двох надзвичайно обдарованих людей.

Хронологічно спогади Аліни Костомарової охоплюють період, з перервами, 1843–1875 років. Переважну більшість тексту займає матеріал про часи перебування Миколи Костомарова в Києві (1845–1847 і 1873–1875 рр.) та С.-Петербурзі (1847–1848 рр.), коли він був там підслідним і в'язнем Петропавловської фортеці

як діяч «Україно-Славянського Общества». Послідовне оповідання інколи супроводжується відступами про дитинство і юність Костомарова, про поїздки в Україну – до Одеси, Катеринослава, спостереженнями про риси характеру, манери, звички, релігійність тощо.

Спогади або записки з посвятою дітям їхньої авторки за духовним заповітом Аліни Леонтіївни дісталися її зятю В. Котельникову – чоловіку молодшої доньки А. Костомарової Софії, за умови їх опублікування не раніше 1910 року. Пропонуючи до друку ці спогади, Котельников дозволив собі лише незначні, переважно редакційні поправки, які не торкаються ніскільки ні сучасності, ні характеру викладу. Разом з тим він зробив декілька приміток, незайвих для пояснення тексту. Його примітки позначені літерами В. К. Решта приміток належить авторці спогадів.

Мемуари Аліни Костомарової розпочинаються розповіддю про історію заснування Лаурою Осипівною де Мельян 1843 року в Києві, у відомому на той час будинку Гудим-Левковича, який знаходився в історичній місцевості Липки, Зразкового пансіону для дівчат. Даний заклад і його керівниця як вихователька цілковито відповідали назві Зразковий. Тому батьки Аліни Крагельської (дівоче прізвище) помістили її разом із сестрою Стефанією у цей пансіон для навчання. Там Аліна і познайомилася, як вже говорилося, з Миколою Костомаровим, котрий з серпня 1845 року вчителював у цьому закладі. В її записках-спогадах подаються біографічні дані пані де Мельян, відомості про порядок і засоби викладання та про інші сторони влаштування пансіону, а також – характеристики його викладачів, у тому числі Костомарова, меценатів тощо. Цей матеріал становить велику цінність для історії та її спеціальних галузей, у тому числі – історіографії, джерелознавства і біографістики. Адже він є унікальним з огляду на своєрідність інформації, тому що подібної до неї майже годі шукати в інших джерелах. Особливо це стосується відомостей про Костомарова як учителя Зразкового пансіону. А саме: манера, зміст і рівень викладання ним предмета, сприйняття викладача учнівською молоддю та стосунки його з педагогами і вихователями, вплив на середовище, рідкісні риси його портрета в молоді роки тощо.

Важливо відмітити, що вже в той час, як показано в спогадах, оточення пройнялося повагою до розумової висоти 28-річного Костомарова. Адекватні оцінки містять й інші джерела, серед яких

такі, з великим запасом вірогідності, як лист ректора Університету Св. Володимира В. Федорова до ради університету в травні 1846 року та виступ в університеті у серпні 1846 року попечителя Київського учбового округу О. Траскіна. Останній, зокрема, повідомляв, що він упевнився з творів Костомарова та з прочитаної ним у присутності членів ради університету пробної лекції «Изложение истории русских славян от древнейших времен до образования Гуннской державы» як в широкості історичних знань його, у вірності погляду на факти, глибокості розуміння і самостійності міркувань, так і «в чудовій здібності висловлювати свої думки чітко, послідовно і ясно»⁴. Із спогадів А. Костомарової можна дізнатися, що Микола Іванович читав у пансіоні раз на тиждень всесвітню історію і раз руську, що цікавість його лекцій і самий спосіб читання здобували всебічну до нього повагу слухачок і вони згодом зрозуміли, чому їхні класні дами і деякі з вчителів називали його новим світилом науки. Це рідкісне і справедливе визначення підтверджується характеристиками Костомарова академіком М. Грушевським. Він в двадцятип'ятиліття смерті цього знаменитого історика, торкаючись його значення «в розвою української історіографії й українського самопізнання», писав: «Нові течії в українській історіографії проколюються в 1830-х, виразніше виступають в 1840-х роках. ...На Костомарові, найбільш визначнім репрезентанті сього нового покоління, особливо виразно виступають з одного боку зв'язки з старшою історіографією, з другого – нові течії часу»⁵.

Розкривши зміст головних течій, М. Грушевський робить висновок, що спеціально в українських кругах твори Костомарова «незвичайно цінилися до самого останнього часу як розкриття на історичних основах світогляду поступового українства, найбільш повне, виразне, отверте, якого можна було сподіватися по тим часам в Росії»⁶. Так само і в сучасних колах учених-фахівців з проблеми Микола Костомаров вважається однією з «ключових фігур українського життя ХІХ століття»⁷. Для такої думки є вагомі підстави, адже за влучним визначенням М. Грушевського, ідеї проголошені Костомаровим «ішли вперед не тільки свого часу, але і його власної творчості як історика, і в багатьох точках зістаються не пережитими й тепер. Одні з безпосередніх причастників кирило-мефодіївських ідей – сеї кульмінаційної точки української національної самосвідомості, він тільки в частині встиг зреалізувати

їх в своїй творчості, і далеко більше заповів поколінням своїх наступників»⁸.

З перших днів жовтня 1846 року Микола Костомаров почав відвідувати родину Аліни Крагельської. Це був час активної діяльності таємного політичного товариства св. Кирила і Мефодія, заснованого М. Костомаровим, М. Гулаком і В. Білозерським на зламі 1845–1846 років, у період різдвяних свят, тобто за сучасним літочисленням – на початку 1846 року. У квітні цього ж року до товариства вступив Тарас Шевченко. Отже, Аліна Крагельська, з якою був обручений Микола Костомаров, крім майбутніх розповідей Миколи Івановича та його оточення, могла й сама безпосередньо, так би мовити зсередини, спостерігати за провідними кирило-мефодіявцями та їхньою організацією, котра, на думку наукових авторитетів, є феноменом української історії. Зокрема, М. Грушевський писав: «Київський кружок сорокових років, коло котрого згурпувалися всі корифеї українства середини сього століття, має велику вагу в історії українства тим, що українству тоді вперше поспробовано дати форму теоретичної доктрини, надано йому виразний суспільно-політичний і поступовий характер (знесення кріпацтва, антиклерикалізм, всеслов'янська федерація) і введено в круг ідей всеслов'янського відродження»⁹.

Все вище перелічене знайшло яскраве відображення у створеній 1846 року Костомаровим «Книзі буття українського народу» – маніфесті українського відродження першої половини XIX ст. Тому спогади Аліни Костомарової стосовно історії Кирило-Мефодіївського товариства та долі його учасників являють собою неабияку цінність. Майже тільки в них можна відшукати відповідь на питання про тодішній душевний стан автора «Книги буття українського народу», а саме – неухильно іти по шляху, накресленому для нас на землі, «в духе любви Христовой» (с. 36). Водночас це не заважало Костомарову з гарячністю говорити правду у вічі, бути запальним, мати «бешеный нрав» (с. 43). Із спогадів можна також дізнатися, що інколи Микола Костомаров був зайнятий важливими справами, сподівався найближчим часом бути відрадженим з науковою ціллю (а також, можливо, для пропаганди кирило-мефодіївських ідей. – *Ю. П.*) роки на два за кордон. Як згадувала Аліна Костомарова, приваблива мрія прожити два роки за кордоном не раз була предметом її з Миколою Івановичем розмов, бо вони обоє прагнули «к развитию своих способностей и расширению

знаний» (с. 38). Тоді Аліна Крагельська, яка була католицького віросповідання, але виросла в Києві, з українськими уподобаннями, і з якою Костомаров часто розмовляв українською мовою, мріяла про європейську музичну консерваторську освіту. Тоді ж неодноразово предметом їхньої розмови була золота обручка на руці Миколи Костомарова з іменами св. Кирила і Мефодія – емблема або символ «проектированого Кирилло-Мефодиевского общества» (с. 45).

Докладно розповідає Аліна Леонтіївна про арешт 28-го березня 1847 року Миколи Костомарова як кирило-мефодіївця напередодні її з ним весілля, призначеного на неділю 30-е березня. Зокрема, цікавою є розповідь про відвідання нею 29-го і 30-го березня матері Костомарова, а також про прощання з нареченим перед відправкою його до С.-Петербургу в домі у Костомарових. Однією з особливостей спогадів є присутність в них згадки про Костомарова як «політичного злочинця» того часу, який не міг чекати для себе «пошады и возвращения в общество» (с. 49). Такі висловлювання до самого початку ХХ ст. можна було зустріти лише в зарубіжних виданнях, але ніяк у пресі Російської імперії. Хоча в слідчих матеріалах III відділення в справі Кирило-Мефодіївського товариства стосовно Костомарова виразно зазначається, що «предметы рассуждений его были не чисто ученые, а политические и обнаруживают в нем стремление к преобразованию существующего порядка вещей»¹⁰.

Певний інтерес становлять сюжети, пов'язані з підготовкою та від'їздом 6-го квітня 1847 року Аліни з своєю матір'ю і Тетяною Петрівною Костомаровою до С.-Петербургу й перебуванням там. В цьому контексті неocenними, як з перших вуст, є спогади Аліни Костомарової про Тараса Шевченка. Адже Шевченко, на думку сучасних дослідників, «як явище велике й вічне – невичерпний і нескінченний. Волею історії він ототожнений з Україною і разом з буттям рідної держави продовжується нею, вбираючи в себе нові дні й новий досвід народу, відгукуючись на нові болі та думи, стаючи до нових скрижалей долі. Він росте й розвивається в часі, в історії, і нам ще йти і йти до його осягнення. Ми на вічному шляху до Шевченка...»¹¹.

Пригадаймо, 5-го квітня 1847 року Т. Шевченка було заарештовано. Слідство не довело його членства у Кирило-Мефодіївському товаристві, але він був жорстоко покараний як поет. Перебуваючи

під арештом, між допитами у III відділенні, Шевченко написав цикл віршів, у тому числі – «Н. Костомарову», які об'єднав назвою «В казематі». Згадані поезії беззастережно засвідчують причетність поета до Кирило-Мефодіївського братства. Більше того, як слушно вважають авторитетні учені, «ореол його поезії осявав і діяльність братчиків, і саме ім'я братства, а отож збільшував його небезпечність в очах уряду»¹². Наголошуємо на цьому тому, що багато висловлювалося сумнівів щодо дружніх взаємин між Шевченком і Костомаровим, участі Тараса Шевченка у братстві, програма якого була «однією з найрадикальніших у тогочасній Європі і не мала собі рівних у слов'янському світі»¹³. Отже, спираючись на новітню наукову думку, доцільно підкреслити, що в історії придушення царизмом українських рухів «викриття і розгром Кирило-Мефодіївського братства – одна з найважливіших подій, з найдалекосяжнішими наслідками. Була зупинена хвиля національного відродження, що обіцяла стати високою і могутньою. Була в зародку придушена, покарана і розсіяна молода талановита національна інтелігенція і на десятиліття затримане її формування в подальшому»¹⁴. Тому-то найменші первісні або своєрідні свідчення стосовно кирило-мефодіївської теми завжди зловоденні. Зважаючи на це, а також і те, що книга зі спогадами Аліни Костомарової є раритетом, цитую тут оригінальну розповідь авторки спогадів про її зустріч з арештованим Тарасом Шевченком на шляху з Києва до С.-Петербурга в містечку Бровари:

«У самого подъезда станции мы застали перекладную тележку, в которую торопливо впрягали тройку лошадей. Возле телеги бродил, перекачиваясь, путник, сопровождаемый двумя жандармами. Невольно мы (Аліна Крагельська, її мати Анелія Устимівна і Костомарова Тетяна Петрівна. – *Ю. П.*) в один голос воскликнули: «Еще один арестованный!» (потрібно розуміти так, що раніше вже був заарештований Микола Костомаров. – *Ю. П.*). Татьяна Петровна прибавила: «Тарас Григорьевич Шевченко». По его «Кобзарю» я была уже с ним знакома. Николай Иванович не раз читал мне наизусть поэтические произведения «Тараса», но в лицо я его не знала и здесь увидела в первый и последний раз в жизни. Услыхал ли он оклик Татьяны Петровны или узнал ее и Фому (слугував у Костомарових. – *Ю. П.*), но не прошло и минуты, как «Тарас» подошел к нашему экипажу и со слезой, блеснувшей в его серых глазах, надломленным голосом проговорил:

– Оце ж бідна Миколина мати, а це, мабуть, его молодесенька дружинонька. Ой, лихо, лихо тяжке, горенько матерям и дівчині.

Произнеся такое выражение скорби, Тарас Григорьевич перецеловался с нами. Жандармский офицер подошел и ласково попросил его проститься с нами и садиться в повозку. «Тарас» успел только сказать нам, что лично о себе он не горюет, потому что он одинок, «бобьль», а «Миколи мені жаль, бо в його є мати й дружинонька і він нічим не винен, хиба тим, що зо мною побратався. Прости ж мене, матінко, і не кляни!» Он снова перецеловался с нами, сел с жандармами в телегу, тройка курьерских лошадей подхватила с места вскачь, ямщик лихо засвистал – и не долго нам пришлось видеть повозку с неуклюжей фигурой «Тараса», поднявшего высоко над своей головой шапку и махавшего ею в знак прощания с нами.

Пока нам запрягали лошадей, мы молчали, потрясенные этим неожиданным свиданием с Тарасом, а когда лошади наши тронулись и звон колокольчика, покрякивания нашего ямщика и его посвистывания могли свидетельствовать, что ямщик не услышит нашей беседы, мы стали на все лады рассуждать и делать догадки – почему дружеское отношение к Тарасу могло повести к аресту Николая Ивановича, что такое мог совершить преступное это добродушный народный поэт, чтобы вовлечь в беду нашего Николая Ивановича. Разумеется, ни до чего мы не додумались и не договорились» (с. 52–53).

Легко побачити, що в процитованому тексті яскраво проглядається, опріч, звичайно, низки хвилюючих подробиць, уявлення близького оточення Миколи Івановича про його ставлення до Тараса Шевченка, як дружнє. Також – поняття про Шевченка як людину і поета, ім'я котрого неможливо співвіднести з чим-небудь злочинним. В цьому зв'язку набуває особливого значення відомість про особисте знайомство вже в той час Тараса Григоровича з Тетяною Петрівною Костомаровою. Нарешті, ваговим джереловим елементом тексту можна вважати висловлену Тарасом Шевченком думку, згідно з якою Костомаров постраждав за те, що з ним «побратався». Вона є ще одним підтвердженням того, що Костомарова «Книга буття українського народу» як український національно-політичний документ був створений не без впливу Шевченка. У книзі, вважають дослідники, «були й ідеї, зовсім нечужані для «класичного» слов'янофільства, ідеї демократичні й

об'єктивно революційні на той час – близькі Шевченкові або власне «шевченківські». Це – ідеї соціальної рівності та політичної свободи, гостре засудження самодержавства і панства, експлуатації, закріпачення України...»¹⁵. Аналогічного впливу зазнали й інші програмові документи братства св. Кирила і Мефодія, а також вся різноманітна діяльність не тільки Костомарова як кирило-мефодіївця, а й інших братчиків. Доречно замітити, що ця обставина не залишилася поза увагою слідства в справі кирило-мефодіївців. Так, в слідчих документах написано: «Шевченко утверждает, что Костомаров, Кулиш, Белозерский уважали его потому только, что им нравились его стихотворения. Но из писем всех этих лиц видно, что уважение их превосходило меру достоинства стихов его. Без сомнения, не стихи Шевченка нравились молодым людям, замышлявшим народный переворот, но его наглость и буйные, возмутительные мысли, по которым они могли считать его важным для себя орудием при распространении идей своих»¹⁶.

Авторка спогадів не обминула увагою тодішню свою зустріч на шляху до Північної столиці з дружиною П. Куліша Олександрю Михайлівною Білозерською-Куліш, яку впізнала з розповідей їй про неї Костомарова. Олександра Куліш повідомила Аліні Крагельській, що їде довідатись про долю свого чоловіка, якого заарештували у Варшаві. Даний сюжет вирізняється наочністю і конкретністю, які на жаль, раніше залишалися поза увагою дослідників, а саме – житейськими подробицями. До речі, перебування Олександри Куліш та рідних і близьких Миколи Костомарова в С.-Петербурзі не було, як свідчать тогочасні урядові документальні джерела, «безмарним». Зокрема, в журналі слідства III відділення в справі Кирило-Мефодіївського товариства 25-го квітня 1847 року записано: «Генерал-лейтенанту Полозову предписано иметь секретное, но самое строгое наблюдение над женою Кулиша, матерью Костомарова, женою коллежского асессора Мазуровой и дочерью ее (невестой Костомарова) девицей Крагельскою во все время пребывания их в С.-Петербурге»¹⁷.

Записки Аліни Костомарової містять також багатий матеріал для відтворення й інших аспектів історії Кирило-Мефодіївського товариства, зокрема – драматичних сторінок життя Миколи Костомарова, пов'язаних з його перебуванням під слідством, в казематі Петропавлівської фортеці та на засланні. Адже Аліна Крагельська пробула в С.-Петербурзі понад два місяці, тобто до того часу, коли

став відомий вирок про ув'язнення Костомарова у фортеці й потім безстрокове його заслання. Певний інтерес становлять розповіді про людей, які співчували постраждалим і допомагали їм (П. Мятлева, В. Бібікова, І. Бібіков, О. Галахов та ін.). Не менш цікавими є описи зустрічей з генералом, керуючим III відділенням Л. Дубельтом, який на відміну від генерала І. Скобелева, тодішнього коменданта Петропавловської фортеці, перешкоджав Аліні побачитись з Костомаровим, котрий, на його думку, заслужив шибениці. Тому, в той час, Анелія Мазурова, як зазначається у спогадах, «слепо верила, что Николай Иванович был одним из руководителей какого-то преступного политического заговора и, понятно, старалась отдалить от своей юной дочери всякую мысль о возможности разделить участь «преступника» (с. 59).

В спогадах висвітлені єдине і коротке побачення Костомарова 14-го червня 1847 року в Петропавловській фортеці з нареченою та подробиці її від'їзду до Києва і тяжкого життя до одруження 11-го листопада 1851 року з військовим офіцером. Розповідь про ці роки наповнена багатьма подіями і відомостями, серед яких зазначають на особливу увагу роздуми авторки стосовно Кирило-Мефодіївського товариства та її незвичайного листування через посередників з висланим Костомаровим. Зокрема, становлять інтерес думки Аліни Леонтіївни про те, що Костомаров не згадував при ній про складання статуту Товариства, а також про ймовірні причини щодо цього: «Быть-может, соображаясь с моим юным возрастом, он мало надеялся на мое сочувствие к его мечтам, а быть-может и на самое уразумение его стремлений» (с. 64). Подано картину арешту Костомарова із згадуванням осіб, котрі намагалися його про це попередити (пані Залеська, губернатор І. Фундуклей). Повідомляється, що листування між ними тривало понад 2 роки, що Костомаров зберіг до кінця своїх днів майже всі (з тридцяти трьох) Алініні листи, а вона кореспонденцію його до неї, зважаючи на нетерпимість своєї матері, після прочитання, на жаль, знищувала. Збереглося лише два тогочасних Костомарових листа (с. 67). З вміщених у записках листів Костомарова можна дізнатися про такі деталі, яких немає в інших джерелах. Приміром, – про деякі особливості ставлення до нього цензури: «О судьбе своего нового сочинения (мабуть, ідеться про «Русскую историю в жизнеописаниях ее главнейших деятелей». – Ю. П.) я не знаю, потому что оно отослано по напечатании в цензуру (без

меня его положили в долгий ящик) лишь недавно, где, по закону, должно пробыть восемь дней» (с. 87).

Неабияке зацікавлення викликають сторінки спогадів, присвячені перебуванню Миколи Костомарова в Києві у 1872, 1873, 1874 роках, коли він здійснював подорож до Катеринослава і Запорозької Січі, брав участь у підготовці III Археологічного з'їзду та в його роботі. Окремі розповіді авторки, як єдині, а також процитовані нею листи Костомарова можуть вважатися унікальними. Такими є відомості стосовно прожиття Костомарова в серпні 1873 року в квартирі професора В. Антоновича, про відвідання тоді Миколою Івановичем родини Аліни Кисіль і поїздки з нею по Києву: «По желанию Ник. Ив. мы ездили вечером 6-го августа по городу и преимущественно по таким его частям, с которыми у Ник. Ив. соединялись воспоминания о давно минувшем времени; заехали в лавру и там сначала зашли в церковь для поклонения издревле чтимой чудотворной иконе Успения Пресв. Богородицы, – потом прошли к могилам Кочубея и Искры; там Ник. Ив. прочитал эпитафии» (с. 87).

Винятковими є розповіді про перебування Костомарова в 1874 році в Дідівцях, про його виступ на Київському Археологічному з'їзді та духовно-моральну атмосферу цього форуму. Перебування Костомарова в Києві вважалося самою великою новиною. Щодо цього та його виступу на Археологічному з'їзді в спогадах зазначається: «Когда наступил день, в который Н. И. должен был читать свой реферат «О княжеской дружине»*, он просил меня присутствовать на его чтении, я сама этого очень желала и мы в назначенный вечер пошли в Ботанический сад (при университете), а оттуда в зал заседаний съезда. У входа в сад и у входа в зал Н. И. предложил мне войти с ним под руку. Нужно было видеть, с каким торжественным видом вводил он меня в этот зал, переполненный уже публикой. Мои обе дочери шли рядом со мной. Н. И. усадил нас в ближайшем к кафедре ряду кресел. Когда наступила очередь Н. И. читать свой реферат и он подошел к кафедре, дружные рукоплескания раздались в зале и не смолкали долго. Н. И. глядел словно вдаль, но видимо был взволнован. Да и разве возможно было оставаться безучастным к выражению ему почтения и признания за ним права на почетное место в среде ученых и

* Статья эта затерялась у Н. И.: я не нашла ее в бумагах Н. И. хотя искала повсюду, в первую же зиму по вступлении в брак с Н. И.

литераторов, особенно же в стенах того университета, где в молодых летах он блистательно начинал свою профессию, которой лишился, не смея и мечтать о ее возвращении...» (с. 100–101).

В зв'язку з останньою фразою Аліни Леонтіївни про неможливість Костомарова навіть мріяти про повернення до професури (думаю, авторка мемуарів була досить обізнаною з цією проблемою), вважаю за потрібне сказати декілька слів про нещодавно опубліковану розвідку професора В. Ульяновського «Докторський диплом Миколи Костомарова: три візії супутніх подій.» Розвідка заслуговує на увагу своєю фундаментальністю і оригінальністю, цікавим документальним додатком. Автор розглядає в ній стосовно порушеної теми: 1. Офіційну візію; 2. Приватну візію учасників та сучасників справи; 3. Візію Костомарова; 4. Аналог «харківської справи» 1865 р.; 5. Інші паралелі; 6. Київський епілог; (і робить) 7. Кілька історіографічних зауваг.

Поряд з дипломним аспектом В. Ульяновський детально висвітлює питання про можливість відновлення М. Костомаровим професури в університетах України. Значна частина матеріалу розвідки показує, що позитивне вирішення цієї справи особисто від Костомарова не залежало. Але висновок автора чомусь зводиться до того, що ніби «все робилося для його переїзду до Києва, а нездійснення цього плану цілком лежить на самому Костомарові»¹⁸. Правда, необхідно віддати належне автору розвідки у визнанні того, що його оцінки «можуть бути в подальшому критиковані»¹⁹. Дійсно, підстави для цього є, вони закладені передовсім у суперечливих висновках. Автор, зокрема, пише: «Отже, «харківська паралель» демонструє, що система за будь-яких умов не могла «випустити» Костомарова в Україну та дозволити йому зайняти університетську кафедру, оскільки не бажала, щоб з кафедри вчений передавав свої думки, які були відомі за його науковими працями (деміфологізація героїв російської історії) та легальними публіцистичними виступами»²⁰. Таким чином, думку Л. Костомарової можна визнати вірогідною, а розвідку В. Ульяновського, незважаючи на деякі протиріччя, слід розглядати як цілком вагомий внесок у розв'язання низки складних питань з обсягу костомаровознавства.

Найбільш повна інформація про зміст згаданого Аліною Леонтіївною Костомаровського реферату міститься в «Дневнике заседаний Ш Археологического съезда в Киеве, 1874 г.» російського

історика В. Ключевського, котрий був на цьому з'їзді в якості делегата від Московської духовної академії²¹.

Як вже зазначалося в літературі²², стосовно Костомарова як особистості, вченого і письменника постійно поставало питання: до якої культури він належить – української чи російської? Переважно відповіді зводилися до того, що Костомаров є російським або російським і українським істориком, письменником тощо. Лише деякі вчені, зокрема В. Антонович, М. Грушевський, Д. Дорошенко, називали його українським істориком, «наш Костомаров», окремі його твори «уважали за «євангеліє українського націоналізму»²³. Поручене тут питання залишається злободенним, тому що Миколу Костомарова російська наукова громадськість аж ніяк не збирається «повернути» українцям і це не залишилося поза увагою сучасних дослідників в Україні²⁴. В зв'язку з вище викладеним треба пригадати те, що матір'ю Костомарова була українська селянка-кріпачка, що народився Микола в слободі з переважаючим українським населенням, в оточенні якого ріс і виховувався. Що його становлення як ученого і письменника, громадського діяча відбувалося у Харкові, Рівному, Києві. Що творчі зацікавлення цієї постаті були пов'язані передусім з українознавством. Нарешті, що від Костомарова бере свій початок новий український політичний рух і що у витоків творення української етнічної ідентичності стояв саме він. Таким чином, Микола Костомаров є діячем української науки і культури, а також політиком-практиком, «одним із засновників вітчизняної політології»²⁵.

Вагомим підтвердженням сказаному вище є матеріал, який містять записки Аліни Костомарової. Зокрема, в них неодноразово зустрічаємо висловлювання про політичну діяльність Костомарова, яка загрожувала майбутності його родини і його «кар'єре» (с. 92). З цих записок можна також довідатися, що Микола Костомаров у дитинстві, юності, студентські та наступні роки перебував під сильним впливом матері. А вона схарактеризована авторкою спогадів як корінна українка. Так, коли тяжко хворому Костомарову друзі сказали, що Тетяна Петрівна теж хвора (в дійсності вона тоді померла) і перебуває у добрих знайомих, він почав пояснювати, *«что матушка, природная малороссиянка и по происхождению простолюдинка, несомненно дорожит тем, чтоб хворать и умирать у сына, а не у чужих, хотя и добрых людей: «это позор для старой хохлушки (підкреслення мої. – Ю. П.) валяться и умирать не у себя,*

или не у сына, а в чужой хате» (с. 109). Майже дослівним було звернення Костомарова до Аліни Леонтіївни при їхній першій зустрічі в лютому 1875 року в С.-Петербурзі. Тоді Костомаров наголосив на тому, що його мати «малороссиянка природная и до мозга костей удержавшая нрав и веру простолюдинов» (с. 111). Отже, зважаючи на втрату Костомаровим у ранньому віці батька, слід визнати вирішальною роль матері в формуванні у нього зародків української національної свідомості.

Після закінчення Археологічного з'їзду М. Костомаров поїхав у Дідівці, а звідти 8 вересня 1874 року – до С.-Петербурга. В другій половині січня 1875 року він захворів на тиф. Перебуваючи у непритомному стані, залишився без матері, яка в цей період раптово померла. В скруті хворого підтримали, а точніше – врятували від смерті, його найближчі приятелі та знайомі, передусім сусід М. Котенін, лікар Д. Муринов, Н. Білозерська, А. Ге (дружина художника М. Ге) та інші. Про перебіг у біографії Миколи Івановича цих тяжких днів найбільш повно і достовірно можна дізнатися лише із спогадів Аліни Костомарової. Адже вона, прочувши про його тяжку хворобу, негайно виїхала до С.-Петербурга і там з 11-го лютого постійно піклувалася про дорогу їй людину. Як безпосередній учасник подій Аліна Леонтіївна згадувала: «Я поместилась на Васильевском острове (там мешкав Костомаров. – Ю. П.), в 12 линии, в гостинице и ходила каждый день утром и вечером к Котенину за сведениями о Н. И. Я ездила два раза в неделю навещать мою девочку в Смольном, побывала на могиле Татьяны Петровны, побывала у Анны Петровны Ге, как у моей соученицы по пансиону г-жи де-Мельян в Киеве, была один раз и у духовника Костомаровых Опатовича; но грусть не покидала меня по причине все еще неопределенного положения Николая Ивановича» (с. 108).

Коли Микола Іванович почав одужувати, лікарі дозволили відкрити йому правдиву звістку про долю його матері. Зробив це, як видно із спогадів Аліни Костомарової, відомий художник М. Ге. Авторка так виклала цей епізод: «Ге упорно молчал. Николай Иванович, видимо встревоженный таким молчанием, вскричал: «Вы молчите – значит безнадежна, умрет, бедная, в скорбном сознании, что умирает не у сына, а у добрых чужих людей!

– Успокойтесь Николай Иванович! Ваша матушка умерла у сына, лежавшего в то время, по милости Божией, в бессознательном состоянии и потому не подвергшегося тяжелой необходимости

быть свидетелем печального обряда погребения. К счастью, она не сознавала, что вы больны и что она умирает. Николай Иванович быстро привстал с кресла и, перекрестившись, сказал: «Упокой ее, Господи! Его святая воля! Что делать!» Тихие слезы скатились по исхудалым щекам. Руки потянулись ко мне, как бы призывалась моя помощь, и он, подкошенный, опустился в свое кресло» (с. 112–113).

Після цього Микола Іванович попросив Аліну Кисіль переїхати з готелю до його квартири й зайняти кімнату матері. Здоров'я М. Костомарова поліпшувалося і в кінці квітня він з Аліною Леонтіївною направився спочатку до Києва, для консультацій з відомим у той час окулістом, професором університету Св. Володимира О. Івановим, а потім до Дідівців. Там, як уже зазначалося, він в день своїх іменин – 9-го травня 1875 року обвінчався з колишньою своєю зарученою. Обряд вінчання справив сільський священик, отець Петро. Якось М. Костомаров зауважив, що в його житті ніщо важливе не давалося йому відразу: дисертацію довелося писати два рази, кафедру він обійняв теж з другого разу, а ось і одружитися довелось на колишній своїй же нареченій. На той час Костомаров майже втратив зір, консультації із спеціалістами щодо цього були невтішними і це також знайшло докладне відображення у спогадах.

Найбільш повно ніж у публікаціях інших авторів висвітлено в записках Аліни Костомарової перебування Миколи Івановича в садибі Дідівці, в зв'язку з чим за нею закріпилася назва «садиба творчості і доброти». Зокрема, з мемуарів можна дізнатися про зацікавлення Костомарова сільським життям, народними звичаями, про нюанси його релігійного вірування тощо. Так, авторка, розповідаючи про перший приїзд Костомарова до садиби, згадувала наступне: «Восторг Николая Ивановича не поддается моему описанию. Слезы блистали у него на глазах и, после продолжительного молчания, он сказал:

– Господи! Чуть не 30 лет я был лишен наслаждения, которым пользуюсь теперь, да еще у Алины!

После вечернего чая Н. И. снова вышел на балкон и любовался звездным небом, снова восхищался пением крестьянской молодежи и так до времени отхода ко сну, когда я, придя на балкон, чтобы проститься с ним, заметила, что, стоя в раздумьи, он молится.

Я сказала ему: «Ты, по-прежнему набожен»...

– Храм здесь величествен! – ответил он, указывая на небесный свод, усеянный звездами» (с. 90).

Характеризуючи релігійність Костомарова, авторка спогадів зауважила: «Он был очень религиозен. Строгое православие, однако, не мешало ему изучить богослужение других христианских исповеданий» (с. 98).

Після одруження майже все літо Костомарови провели в Києві. З цього приводу в записках Аліни Леонтіївни читаємо: «Мы уехали в Дедовцы только за тем, чтобы отдохнуть там до времени, когда окончатся занятия проф. Иванова в университете и он уедет за границу. 9-го мая 1875-го года мы с Н. И. обвенчались в маленькой церкви сельца Дедовцы, а в конце мая переехали в Киев и поместились в квартире любезного Иванова на Бибиковском бульваре. Ежедневно ездил Н. И. купаться в Днепре, но запрещение заниматься и читать раздражало его до крайности. Наконец наступил август – и время переезда в Крым» (с. 116).

Цим Аліна Костомарова закінчує свої спогади, керуючись прагненням висвітлити головню той період життя Миколи Івановича, який залишався маловідомий. На жаль, Аліна Леонтіївна, крім статті «Последние дни жизни Николая Ивановича Костомарова», опублікованій 1895 року в журналі «Киевская старина», не залишила записок-спогадів про прожите нею з Миколою Костомаровим десятиліття. А воно було не менш цікавим й інтелектуально насиченим ніж попередні, зважаючи на творчу зрілість цієї постаті та її унікальний науковий і літературний доробок. Досить лише пригадати написані тоді монографії «Руина», «Мазепа», історичне дослідження «Мазепинцы», драму «Элины Тавриды», які увійшли до вітчизняної класики.

Слушними є думки про те, що спогади це специфічне джерело, що спогадів з українського життя й літературного руху XIX ст. надзвичайно мало і «українці саме зараз повинні усвідомити, якої ваги надають інші народи мемуаристиці»²⁶. Отже, спогади Аліни Костомарової безсумнівно є цінним історико-біографічним джерелом, і не тільки як матеріал для біографії знаменитого історика, а й як носій історичної інформації про його епоху, про минулі події, в яких авторка спогадів брала участь, була очевидицею. Вони становлять інтерес для усіх, хто цікавиться українською історією, а передусім – для науковців, оскільки костомаровська тематика, як гадається, ще не вичерпала себе. Примітно, що з цим солідари-

зуються сучасні зарубіжні дослідники, зокрема Девід Сондерс. На його думку, досі належним чином не оцінені ідеї Костомарова, не зроблено жодної спроби упорядкувати й видати його багате листування, а також повно оцінити внесок «великого українського історика» (визначення М. Грушевського. – *Ю. П.*) у творення «української етнічної ідентичності»²⁷. Принагідно зауважуємо, що важливість залучення мемуарів, як і епістолярію, до наукових досліджень життя і творчості визначних вчених, а також їхнього оточення та цілої доби є безсумнівною.

Стосовно згаданої вище мемуарної статті Аліни Леонтіївни, то вона була написана нею зараз же після похорону М. І. Костомарова і охоплює, крім кількох вступних речень, період з 25-го січня 1884 року по 7-е квітня 1885 року. Зрозуміло, що ці спомини містять винятково рідкісні відомості, адже авторка була очевидцею того про що пише. Зокрема вона повідомляє, що у січні 1884 року Микола Іванович почував себе чудово. 25-го, як завжди, попрацювавши в архіві, вийшов надвечір з приміщення і ледве встиг вийти з будинку, де поміщається архів, як був збитий з ніг і зім'ятий парою коней, запряжених у дишлові сани, які потягли його, неприютного, ледь не через усю площу, поки нарешті він не був піднятий городовим і відвезений до поліцейської дільниці. Трохи оправавшись від загального потрясіння й неприютності, Микола Іванович повернувся додому, знесилений до такої міри, що не міг сам вийти із саней; з горла й вуха точилася кров. З тих пір хвороба швидше почала руйнувати його багатий організм, а позбавлення прогулянок і строга дієта збуджували нервово роздратування тим ще більше, пише Аліна Леонтіївна, що хвороба заважала «усилено работать»²⁸. Цей випадок, враховуючи те, що восени 1884 року Костомарова при переході вулиці вже збивала підвода, можна припустити, не був випадковим. Адже його неодноразово попереджали високі жандармські чини, щоб він припинив свою діяльність в галузі видання книжок українською мовою тощо, і якщо досі ходить живий і здоровий, то має за це дякувати Богові.

Літо 1884 року, що його знову провів М. Костомаров в Україні, не принесло вже йому полегшення, а після повернення до С.-Петербурга його здоров'я погіршилося. В лютому 1885 року хворого оглянув професор Медико-хірургічної академії С. Боткін і дав зрозуміти близьким, що він безнадійний. У березні, як згадує А. Костомарова, в хвилини відпочинку чи, вірніше, боротьби зі смертю,

що наближалася, думка вченого працювала, обличчя було спокійним, очі дивились у простір. Інколи він брав перо і писав щось на листках поштового паперу. На запитання дружини, який предмет його займає, він відповів: Це я відпочиваю! – Про що ж пишеш? – А от побачите! – Це була оповідь з життя фельдмаршала Мініха. Але страждання і загальний упадок сил, зазначається у спогадах, не дозволяли тривалого сидіння з пером в руках: боляче й досадно було усвідомлювати необхідність розстатися з цими найулюбленишими товаришами його життя.

Стаття-мемуари Аліни Леонтіївни дає цінний матеріал для створення уявлення про М. Костомарова в передсмертні дні його життя. Вона записала, що за кілька днів до останнього консиліуму хворий виявив бажання подивитися на виставці вдруге картину художника І. Рєпіна «Иоанн Грозный при убитом сыне». Приїхали, говорить авторка, втягли знеможеного відвідувача, ввели і посадили перед картиною Рєпіна. В цей час хтось промовив позад нас: «посадіть Миколу Івановича правіше» і, помітивши, що він слабкий, допоміг пересунути його. Далі цей епізод викладений так: «Какого мнения вы об этой картине, Николай Иванович?» – спросил тот же господин, не выставляясь вперед.

– Да вот такого, что не хотел умереть, не взглянувши еще раз! А я уж был здесь недавно. – «Какая высокая похвала! и как я высоко ценю ее! Это несравненная оценка для меня! Я автор картины; вы не узнали меня, Николай Иванович, а я имел честь быть у вас года три назад или четыре!»

Наш больной был очень рад, что, не подозревая так близко возле себя присутствия автора картины, мог выразить ему свой восторг о его художественном произведении. Затем Рєпин сопровождал Николая Ивановича в его медленном движении из одного зала в другой, где с особенным интересом осматривали они этюды В. Маковского из украинской народной жизни»²⁹.

Не менш вражаючими стосовно пізнання духовної сили М. Костомарова є й наступні розповіді Аліни Леонтіївни. Зокрема, вона говорить, що з трудом обмокуючи перо в чорнильницю, Микола Іванович схилився над писаним криво й косо листком, охав, стогнав, інколи, перерваний сильним болем, устигав поставити тільки крапку і, кидаючи перо, лягав на свій диванчик. Проходило трохи часу, біль слабнув – і наш хворий, знеможений, плівся до свого любимого місця – до письмового столу, де стільки літ

працював удень і вночі, відпочиваючи лише три-чотири години на добу, необхідні для сну.

Із спогадів А. Костомарової дізнаємося, що 31-го березня Микола Іванович, вставши вранці з постелі, не міг простояти той короткий час, за який поспішно вдягали його в звичайний одяг. Він ніколи не користувався халатом і не мав його. Приїхав на цілий день Д. Мордовцев. Він побачив, як важко давалось хворому пересування із спальні в кабінет і назад: задушка мучила його. Мордовцев запропонував перевозити його в кріслі, під яким були мідні коліщатка, всадовлював і катав його. Проїжджаючи таким чином, пише Аліна Леонтіївна, «мимо бюста свого старого приятеля Шевченка, больной сказав: «Чи бачиш, Тарасе, як Мыкола йиздыть!» В это воскресенье он в последний раз принимал пищу и уж больше не вспоминал о ней, а лишь изредка спрашивал чашку «теплоты»: питье это, состоявшее из согретого красного вина, разбавленного кипятком, и подслащенное сахаром, согревало и как будто подкрепляло больного»³⁰.

А. Костомарова далі повідомляє, що в понеділок, 1-го квітня, Микола Іванович не міг вже піднятися з ліжка, але згадав, що був день 1-го квітня і запитав – чи принесли квітневий випуск журналу «Вестник Европы», де повинна була з'явитися його стаття з приводу книги Кояловича «История русского самосознания». Ідеться про рецензію Костомарова «По поводу книги М. О. Кояловича: «История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям» (1884 г.), в якій обґрунтовується думка, що професор С.-Петербурзької духовної академії Михайло Коялович «приписывает писателям тенденции, какие, по его сообщению, должны бы иметь эти писатели, но каких у последних не было». Цією рецензією М. Костомаров мав намір завершити гостру і тривалу полеміку з істориком М. Кояловичем з питання теорії федеративного устрою Росії та інших питань. Тому даний сюжет у споминах Аліни Леонтіївни набуває неабиякого значення, як свідчення реакції М. Костомарова. Отже, з цього приводу вона пише: «Я поднесла свежий номер «Вестника Европы» и открыла перед Николаем Ивановичем его статью. Он спокойно и медленно произнес: «пусть сочиняет. Я все сказал...»³¹.

Як виходить із споминів, у середу, 3-го квітня, М. Костомаров став помітно слабнути не тільки тілом, але і пам'яттю, у четвер, 4-го квітня його причастих священник. 5-го квітня він звернувся до

Аліни Леонтіївни з такими проникливими словами: «Добра моя жинка! Поздно сошлись мы с тобой, рано расходимся, мало прожили вместе!... Озабочен я многими думами!» На запитання Аліни Леонтіївни: Якими? Друг мій! Він відповів: «Многими... виразити не могу, сказать не умею»... Художник и поэт прости! Прощайте все!»³². Це були одні з останніх свідомих слів Миколи Костомарова.

Звертаючись до художника і поета, певно, він мав на думці Тараса Шевченка. Адже п'ять днів тому згадував про нього в присутності Данила Мордовцева. З 6-ої години ранку, в неділю 7-го квітня 1885 року, було вже видно, говориться у спогадах Аліни Леонтіївни, що Микола Іванович ось-ось помре. «Яркие весенние лучи солнца, – повідомляє вона, – озарили страдальческое лицо... Быстро потухали глаза – и за третьим глубоким вздохом потухли навсегда!

Я исполнила желание моего друга: закрыла ему глаза...»³³.

Читаючи ці та попередні спогади Аліни Костомарової про життя Миколи Костомарова, ми маємо змогу повніше уявити собі духовну постать цього визначного ученого, письменника і діяча, котрий, за висловом академіка Михайла Грушевського, в поглядах соціальної політики «був і зістанеться батьком Нової України, так само, як і в своїй проповіді окремішності української національності та її необмеженого права на свободний свій розвій»³⁴.

Таким чином, необхідність залучення мемуарів при дослідженні життя і творчості визначних вчених, а також їхнього оточення та цілої доби, є безсумнівною.

¹ Юнге Е. Ф. Воспоминания о Шевченко // Вестник Европы. – 1873. – № 8. – С. 837–842; Ї ж. Воспоминания (1843–1860 гг.). – [СПб.] 1913.

² Чишко В. С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. – К., 1996. – С. 6–7.

³ Николай Иванович Костомаров. По воспоминаниям Алины Леонтьевны Костомаровой // Автобіографія Н. И. Костомарова. – М., 1922. – С. 76–77.

⁴ Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. – К., 1992. – С. 63.

⁵ Грушевський Михайло. Українська історіографія і Микола Костомаров. Пам'яті М. Костомарова в двадцять п'яти роковини його смерті (том. 7. IV. 1885) // Молода нація. – 2002. – № 1 (22). – С. 98.

⁶ Там само. – С. 105.

⁷ Гирич Ігор. [Рец.] Енциклопедія життя і творчества Н. И. Костомарова (1817–1885). – Киев – Донецк, 2001. – 570 – с. // Молода нація. – 2002. – № 1 (22). – С. 247.

⁸ Грушевський Михайло. Українська історіографія і Микола Костомаров. Там само. – С. 108.

⁹ Грушевський Михайло. На порозі століття (Присвячено перемиській українсько-руській громаді) // Грушевський М. С. Твори: У 50 т. – Львів, 2002. Т. 1. – С. 211.

¹⁰ Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. – К., 1990. – Т. 3. – С. 354.

¹¹ Дзюба Іван, Жулинський Микола. На вічному шляху до Шевченка // Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: У 12 т. – К., 2001. – Т. 1: Поезія 1837–1847. – С. 9.

¹² Там само. – С. 40.

¹³ Там само. – С. 36.

¹⁴ Там само. – С. 40.

¹⁵ Там само. – С. 36.

¹⁶ Кирило-Мефодіївське товариство. Там само. – С. 355.

¹⁷ Там само. – С. 357.

¹⁸ Ульяновський Василій. Докторський диплом Миколи Костомарова: три візії супутніх подій // Просемінарій. Медієвістика. Історія Церкви, науки та культури. – К., 2003. – Вип. 5. – С. 219.

¹⁹ Там само. – С. 218.

²⁰ Там само. – С. 231.

²¹ Ключевский В. О. Письма. Дневники. Афоризмы и мысли об истории. – М., 1968.

²² Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров // Микола Іванович Костомаров (1817–1885). Матеріали до бібліографії. – Запоріжжя-Чернігів, 2002. – С. 11.

²³ Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії. – К., 1996. – С. 100.

²⁴ Круглашов А. М. Драма інтелектуала: Політичні ідеї Михайла Драгоманова. – Чернівці, 2000. – С. 70.

²⁵ Потульніцкий В. А. Политология и Н. И. Костомаров // Энциклопедия жизни и творчества Н. И. Костомарова (1817–1885). – Киев–Донецк, 2001. – С. 358.

²⁶ Зайцева Зінаїда. Спогади як джерело вивчення українського руху кінця ХІХ – початку ХХ ст. (історіографія проблеми) // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2002. – Вип. 11. – С. 91.

²⁷ Сондерс Девід. Микола Костомаров і творення української етнічної ідентичності // Київська старовина. – 2001. – № 5. – С. 31.

²⁸ Костомарова А. Последние дни жизни Николая Ивановича Костомарова // Киевская старина. – 1895. – № 4. – С. 2.

²⁹ Там само. – С. 7.

³⁰ Там само. – С. 14.

³¹ Там само.

³² Там само. – С. 18.

³³ Там само. – С. 19.

³⁴ Грушевський Михайло. Костомаров і Новітня Україна. В сорокові роковини // Україна. – 1925. – Кн. 3. – С. 4.

Спогади Катерини Юнге про Тараса Шевченка і Миколу Костомарова: історико-біографічне значення

Катерина Федорівна Юнге (уроджена графиня Толстая (05.12.1843 – 01.02.1913)) znana ne тільки як художниця, засновниця і керівник у 1882–1887 рр. жіночої школи малювання в Києві, приятелька Тараса Шевченка й подруга Миколи Костомарова, а й як автор цікавих мемуарів. Крім фундаментального видання «Воспоминания (1843–1860 гг.)», де представлено галерею відомих діячів позаминулого століття, вона залишила спогади, присвячені окремим видатним особистостям, зокрема Т. Г. Шевченку і М. І. Костомарову¹. Саме на прикладі останніх висвітлюватиметься в цій розвідці історико-біографічне значення спогадів К. Юнге. При цьому зауважимо, що спогади, як джерело мають неоднаковий ступінь вірогідності. Причин тому багато. Однією з них є індивідуальне ставлення авторів спогадів до розуміння того, що таке мемуари і яким вимогам вони мають відповідати.

З огляду на це, спогади К. Юнге вирізняються серед багатьох інших тим, що вони написані переважно на основі її щоденників. Крім того, вони мають передмову, в якій авторка виклала своє бачення щодо призначення мемуарів загалом, дала конкретні пояснення змісту власних творів зокрема. Так, стосовно мемуарів у згаданій передмові до «Воспоминаний (1843–1860 гг.)» сказано: «*Может быть, и я бессознательно* (тут і далі виділено автором. – Ю. П.) грешна в том, в чем обвиняют мемуары, но *сознательной* лжи нет в моих записках, в этом отношении я очень щепетильна: если какое-нибудь событие недостаточно ясно в моей памяти и не находится в моих дневниках того времени, то я совершенно умалчиваю о нем, чем, вероятно, приношу вред стройности моего повествования. Также избегаю я рассказов, носящих характер анекдота»² (далі посилання на це джерело даватимуться у тексті статті – вказуватимуться сторінки в дужках). Тут же щодо змісту твору зазначається: «Нет, я не смотрю в розовые очки: все, что я говорю о хороших людях, с которыми встречалась, говорили и говорят о них все близко знавшие их, не я одна.

Что я встречала на своем веку много хороших людей, это мое неизреченное, незаслуженное счастье, обусловленное отчасти тем, что юность моя протекала во время богатого расцвета русской

жизни, что я родилась в семье близкой ко всем благороднейшим, лучшим деятелям того времени, что я вращалась в сплоченном тогда кружке тех светил, произведения которых считаются классическими и до сих пор восхищают нас.

... Несмотря на благоприятные условия, в которых я находилась, я встречала и дурных людей, и таких, в которых преобладают отрицательные стороны; от них мне даже пришлось и пострадать. Если б я писала историю моего времени, я, вероятно, должна была бы обрисовать и их, но я пишу только *мои* воспоминания и описываю, что мне нравится. Мне *приятно* вспоминать о хороших людях, а о дурных неприятно, и я считаю себя вправе о них умалчивать» (с. 6–7).

Батьком Катерини Юнге був граф Федір Петрович Толстой, який з 1828 по 1859 р. обіймав посаду віце-президента Санкт-Петербурзької Академії мистецтв і товариша президента – до кінця свого життя; матір'ю – дочка армійського капітана Іванова, надалі графиня Анастасія (Настасія) Іванівна Толстая. У спогадах Катерина написала: «Должно быть, с кровью отца унаследовала я страстную любовь к древнему миру, да и воспитывалась я в проникнутой этим миром атмосфере: античные статуи и бюсты, которые украшали нашу залу, галереи академии, где я бегала свободно, когда хотела, чудные рисунки отца... все это горячо любила и все это я как-то сливала в одно общее с моим отцом, который был для меня воплощением физической и душевной красоты» (с. 48). Такої високої думки про графа були і визначні його сучасники, зокрема геніальний український національний поет Тарас Шевченко. Він неодмінно звертався до членів родини Толстих: «Серденьки мои! Други мои!» (с. 164), а дружину Ф. Толстого графиню А. Толстую в листі до неї від 9 січня 1857 р. назвав так: «Сестро моя, Богу милая... сестро моя сердечная... друже мой душевный!»

У дитинстві скульптура приваблювала Катерину набагато більше, ніж живопис. Потяг до малювання зародився у неї в Петергофі, який вона дуже любила. Її першим учителем рисування був художник М. Осипов, що став ініціатором проведення в їхньому домі вечорів культури. На цих вечорах вона слухала чудове читання власних творів письменниками О. Писемським, І. Тургенєвим, оповідання М. Щербини, спів Д. Леонової, О. Петрова, розповіді актора М. Щепкіна та ін. Інколи там читалися цікаві листи поетів

до графині Анастасії Толстої, серед них – дивні листи Тараса Шевченка. Деякі з них (або уривки), так само як і листи М. Костомарова до графині Анастасії Толстої та Катерини Толстої, включено в текст мемуарів останньої, що значно підвищує їхню цінність як історико-біографічного джерела, зокрема для вивчення життя Т. Шевченка і М. Костомарова.

Стосовно першого К. Юнге зазначає: «Давно в семье нашей говорили о Шевченко, горькая судьба которого волновала даже нас, детей. При посредстве Н. О. Осипова мать моя завязала анонимную переписку с поэтом.

При восшествии на престол Александра II отец мой позаботился о том, чтобы исходатайствовать прощение художнику и поэту-академисту, но из списка политических преступников, которым должна была быть объявлена амнистия, имя Шевченка было вычеркнуто самим Государем» (с. 127). Заслужують на увагу роль, яку відіграв Ф. Толстой у долі опального поета і художника, а також незвичайна для тих часів згадка про політичних злочинців. Адже сучасна вітчизняна наука потребує об'єктивного перегляду традиційного образу кирило-мефодіївців – отже, й Т. Шевченка і М. Костомарова – у світлі джерел і фактів, нової розробки дискусійних питань з історії їх товариства. Крім того, звернення до постаті Кобзаря у цьому контексті є доречним, зважаючи на послідовні останнім часом намагання розвінчати його не тільки як великого поета й художника, а й як визначного мислителя і політичного діяча, борця за свободу народу.

Загалом спогади Катерини Юнге надзвичайно важливі для розуміння і відтворення біографії Шевченка останніх років його життя. Як відомо, після звільнення з солдатчини поет часто бував у Санкт-Петербурзі в родині Толстих. Катерина навчалася у нього малюванню, слухала його розповіді, спостерігала за його спілкуванням з видатними людьми, серед яких знаменитий актор-негр А. Олдрідж, історик і письменник М. Костомаров.

Переломним у становленні особистості Катерини Федорівни був кінець 50-х – початок 60-х років XIX ст. У спогадах вона писала: «1859–60-й год был наиболее счастливым, наиболее исполненным содержания годом моей жизни. Все, что посеяли в мою душу такие люди, как отец мой, m-me Левель, Старов, Шевченко, Щербина, Кулибин, – начало быстро всходить и созреть; я столько переживала впечатлений, что, в моем воспоминании, этот год

кажется равным половине всей жизни. ... Какой чудный и глубокий смысл приобрела история, когда любимым героем ее сделался для меня не витязь или король, а *человечество!*» (с. 212).

Щодо пізнання історії, то найбільше вплинув на Катерину Микола Костомаров. Невипадково він, як і Тарас Шевченко, є одним із найголовніших персонажів споминів Катерини Юнге. Так само одне з провідних місць у її оповіді займає тема взаємовпливів, взаємоповаги і взаємовідносин цих діячів, у тому числі в звичайних життєвих ситуаціях, що також є небезінтересним. З цього приводу К. Юнге пригадувала: «Такие близкие были они люди, что про них именно можно было сказать: милые бранятся, только тешатся. Раз как-то рассказывал нам Тарас Григорьевич: «Прихожу я вчера к Костомарову, он мне сам отворяет: «Чорт, говорит, тебя принес мне мешать заниматься!» – «Да мне, отвечаю, пожалуй тебя и не надо. Я и не к тебе пришел совсем. К твоему Хоме пришел, хочу поклон твоей матери послать, мне до тебя и дела нет.». И что же? После такой встречи, мы с ним просидели до ночи: я уходит хочу, а он не пускает» (с. 245).

У серпні 1860 р. родина Толстих виїхала у тривалу подорож за кордон. Перед від'їздом у Санкт-Петербурзі її відвідували Т. Шевченко і М. Костомаров. Останній супроводжував Катерину з батьками до м. Пскова, з приводу чого вона зробила такий запис: «Его желание выпить с нами шампанского на Довмонтской стене исполнилось. Мы сидели на том самом месте, где, по всей вероятности, должен был стоять вечевой колокол. Под нами лежала площадь, где собиралось вече. ...Вспоминали мы, как тут, когда-то, сходился народ, чтобы судить и рядить, и еще мертвее казалась нам пустота современного городишки...» (с. 268).

Навесні 1861 р. родина Толстих здійснила поїздку до Лондона і там відвідала О. Герцена, в якого провела один із примітних вечорів. Коли мова зайшла про Шевченка, згадує К. Юнге, Герцен сказав, що він тим великий, що «совершенно народный писатель, как наш Кольцов; но он имеет гораздо большее значение, чем Кольцов, так как Шевченко также политический деятель и явился борцом за свободу» (с. 355). Ці слова Герцена майже тотожні тому, що казав про Шевченка Костомаров, хоча чомусь у літературі (приміром, у 12-томному зібранні творів Т. Г. Шевченка)³, переважно посилаються не на більш відверті його публікації, а на ті, які друкувалися в умовах шаленого тиску цензури. Водночас інколи

ідеалізується П. Куліш, якого М. Костомаров критикував у «Автобіографії» (М., 1922) та інших працях саме за недооцінку значення поезії Кобзаря.

У 1863 р. К. Толстая взяла шлюб із професором Медико-хірургічної академії Е. Юнге. У 1879 р. вона залишила Санкт-Петербург і переїхала спочатку до Криму, потім до Києва, де мешкала до 1887 р. На початку 80-х років відвідала біля Прилук село Дідівці та садибу «творчості й доброти» Аліни Костомарової, про що опублікувала в 1910 р. «Воспоминания о Н. И. Костомарове». Після Києва мешкала в Москві, там у травні 1888 р. вступила до «Общества распространения между образованными женщинами практических знаний», згодом брала участь у засіданнях Технічного товариства й займалася питанням запровадження уроків малювання в народних школах. Викладала в Строгановському училищі, а коли довелося його залишити, проводила уроки вдома. У 1895 р. гурток художників розпочав готувати народну історичну виставку, й вона взяла діяльну участь у її організації.

Коли хвороба позбавляла К. Юнге можливості активної діяльності, яка була життєвим кредо цієї талановитої жінки, вона продовжувала захоплюватися усім гарним, що давав світ, до самого кінця життя. У вступному слові до видання «Воспоминания (1843–1860 гг.)» помічено, що її листи краще від усіляких довгих міркувань дають повне уявлення про неї як людину і тому не дивно, що з нею «... сходились так близко великие люди минувшего поколения, начиная еще с самой ранней ее юности, чуть не с детских лет, как Шевченко, Сеченов, Северцев и многие другие, что Костомаров, не смотря на большую разницу в годах, избрал было ее подругою своей жизни, и что Л. Н. Толстой, по его собственному выражению, «зачитывался ее воспоминаниями *не в положенное время*» (с. XV).

У 1859 р. Катерина Толстая через посередництво Тараса Шевченка познайомилася з Миколою Костомаровим, який після заслання щойно переїхав із Саратова до Санкт-Петербурга, куди його було запрошено викладати історію в університеті. Цій події, що залишила помітний слід у житті Катерини та її рідних і близьких, у житті Костомарова, події, пов'язаної з ім'ям Великого Кобзаря (до речі, вона проливає світло на його з Миколою Івановичем стосунки, а вони не завжди адекватно висвітлювалися в літературі, про що побіжно йшлося вище), приділено увагу в спогадах

К. Юнге. Опис нею цієї події як єдиної в своєму роді може бути цікавим для багатьох: «Как только Костомаров приехал в Петербург, мы, само собой разумеется, захотели познакомиться с ним; это оказалось не так-то легко: Н. И. наотрез отказался знакомиться с «графами». «Ну, да ничего, – сказал Шевченко, – пусть себе фордыбачит, а мы его поймаем. Пойдемте-ка в Публичную библиотеку, он там каждый день занимается, там я вас с ним и познакомлю, – небось, сам тогда к вам запросится». Так и было сделано. ...С тех пор он стал бывать у нас, с редкими исключениями, каждый день» (с. 219).

Розповідаючи про звичаї, події та людей 60-х років, авторка спогадів приділила значну увагу скасуванню кріпацтва, реформам, зокрема, в галузі освіти і передусім допущенню до університетів жінок, свободі слова та іншим злободенним питанням, і в цьому контексті подала своє неупереджене бачення особистості Миколи Костомарова. Неупереджене тому, що на схилі років у примітці до власних мемуарів Катерина Юнге зазначила: «Все, что я говорю о Костомарове, было моим мнением того времени, но 35-ть лет близкого знакомства с Н. И. не изменили, а утвердили эту оценку его» (с. 222). Оцінок безліч: є загальні, є конкретні, проте майже всі вони однаково яскраві. Приміром, ніхто так зворушливо і проникливо не розкрив роль Костомарова у тогочасному суспільно-політичному житті, не описав його вплив на молодь, як К. Юнге: «Как нечто органически связанное с стремлениями того времени, как очаг, около которого сплотилась молодежь, явился Николай Иванович Костомаров. Этот человек, пострадавший за те идеи, которые теперь торжествовали и в торжестве своем возносили его, казался нам залогом, что теперь не будет более недоразумений, все силы родины пойдут вместе на общее дело. И вот, не только этот опальный недавно человек, при общем восторге, всходит на кафедру, но за ним растворяются двери университета для другого опального до сих пор существа – для женщины!» (с. 215).

Незрівнянно схарактеризований авторкою Костомаров як професор: зокрема, показано умови, за яких він викладав, особливості та своєрідність лекцій, їх зміст і манеру читання, ставлення до студентів тощо. Будучи його слухачкою в університеті, Катерина, приміром, писала: «По лицу Костомарова было видно, что то, что он будет сейчас делать, для него не шутка, не ремесло, а дело его жизни, суть его души, и какая-то искра пробежала между ним и нами» (с. 216).

Зазначалося, що важливим елементом спогадів К. Юнге є вміщені у них листи, які крім ілюстративного призначення відіграють роль документів історичного, біографічного, творчого тощо характеру. Так, епіграфом до XIII розділу її мемуарного твору використано уривок з листа М. Костомарова від 6 січня 1881 р., який визначає основну ідею цього розділу і водночас показує ставлення самого автора листа до 60-х років: «И мне драгоценны, да еще как драгоценны, минуты шестидесятих годов, со всеми призматическими надеждами, в большой части несбывшимися или переиначенными пыльною действительностью жизни!» (с. 213).

Графиня Катерина Толстая на деякий час залишила навіть живопис, захоплена університетом і Миколою Івановичем Костомаровим. Її приваблювали його різнобічна освіченість, надзвичайна скромність, правдивість, теплота його ставлення до людей, уважність і чуйність до всього доброго і прекрасного, живописність його мови, здатність переходити від серйозних наукових розмов до звичайних веселощів. Ним захоплювалася не вона одна, і це яскраво простежується в її спогадах: «Отец мой глубоко ценил Костомарова, наши друзья не меньше меня восторгались им, – «светлая личность», «чистая душа» – называли они его. Шевченко, Щербина, Северцев, Благовещенский... Кулиш, который тогда был, или казался, большим поклонником Костомарова, Сухомлинов, Лазаревские и многие другие чаще прежнего собирались у нас» (с. 222).

К. Юнге однією з перших помітила і зафіксувала в щоденнику настання деякого охолодження у стосунках П. Куліша з М. Костомаровим, яке досить чітко окреслилося у середині 70-х років. Тоді вийшла друком «Історія возз'єднання Русі» Куліша з низкою закидів на адресу Тараса Шевченка і його поезії. Костомаров не погоджувався і полемізував з автором (про це говорилося вище), вважаючи, що «муза Шевченка... всегда оставалась чистою, благородною, любила народ, скорбела вместе с ним о его страданиях и никогда не грешила неправдою и безнравственностью»⁴.

На думку К. Юнге, правдивість була і властивістю натури М. Костомарова і справжнім культом. Він був одним із тих рідкісних людей, які вважають свої достоїнства, свої шляхетні вчинки чимось зовсім простим, природним, не варгим похвали і чинять добре тому, що інакше чинити не можуть. Підтвердженням сказаного, а також того, що існували деякі непорозуміння між П. Кулі-

шем і М. Костомаровим за часів їх діяльності в Санкт-Петербурзькій «Громаді» 60-х років, можуть бути спомини етнографа і письменника В. Менчица. Зокрема, згадуючи пов'язаний з Кулішем один із випадків на зібранні громадівців, і їх прохання до Костомарова висловити свій погляд щодо Куліша, він писав: «Костомарова усі почитали, як глибокого знавця нашої старовини і сучасного». – «Не можу (сказав Костомаров. – Ю. П.) відкидати великих заслуг Кулішевих в питаннях етнографії. Він безумовно знавець українського слова. Але всі його історичні праці [більше] схожі на «макулатуру», ніж на докладні історичні праці!». Куліш, який був тоді на зібранні, аж почорнів. З того часу Куліш рідко приходив до громади»⁵. Зрозуміло, що інформацію слід сприймати як мемуарну, але водночас не варто її відкидати.

Мемуарний твір К. Юнге містить також певний матеріал, що дає можливість розширити уявлення про релігійність М. Костомарова. В ньому, зокрема, зазначається, що, на думку Миколи Івановича, не можна, належачи до якої-небудь релігії, брати від неї одне, залишаючи інше. Цікаві відомості подає авторка щодо ставлення Костомарова до нападок на нього преси, обвинувачень у руйнуванні ідеалів і розвінчанні народних героїв. Поряд із цим приділено увагу Костомарову як полемісту й диспутанту.

К. Юнге торкається також питань інтимного характеру і пригадує таке: «Когда мы дразнили его теми дамами, которые действительно сильно ухаживали за ним, он говорил, смеясь: «Для прекрасного пола я готов на все!..» (с. 225). Жодна розмова з Костомаровим, наголошується у спогадах, не проходила безслідно, від нього завжди можна було чомусь навчитися, завжди залишалось про що поміркувати та замислитися.

Зіставлення спогадів Катерини Юнге з мемуарами Аліни Костомарової⁶ та Надії Білозерської⁷, присвячених М. І. Костомарову, потверджує їх неупередженість і відповідність у цілому об'єктивній дійсності.

Виняткове значення, зважаючи на нестачу подібних матеріалів, мають наведені в мемуарах Катерини Федорівни записані нею розповіді М. Костомарова про себе, які характеризують Миколу Івановича в його дитинстві й молодості та приваблюють своєю художністю. Зокрема, відмітними особливостями позначена оповідь про одну з причин виїзду в 1844 р. Миколи Костомарова з Харкова – внаслідок доносу на нього губернатору про намір битися на дуелі.

Так само наповнена незвичайними подробицями розповідь про арешт Костомарова як кирило-мефодіївця у 1847 р. в Києві та перебування його в казематах і на засланні. З них безсумнівний інтерес становлять перекази авторки стосовно перипетій життя Костомарова напередодні арешту, в тому числі цікава деталь про намір Миколи Івановича викупити (певно, з кріпацтва) «одного хлопчика» (с. 230), яка не привертала досі уваги дослідників. Це саме можна сказати про перебування Костомарова після ув'язнення у Петропавловській фортеці в казематі III відділення в Санкт-Петербурзі, коли він «вырвался на волю» (с. 233). Без таких характеристичних елементів не можна повно уявити собі живий образ М. І. Костомарова.

Становлять інтерес записані авторкою висловлювання М. Костомарова щодо призначення учених, вимог до них тощо: «Много раз говорил Костомаров, что «истинный ученый непременно должен быть и поэтом. Ученый не поэт может принести пользу, как собиратель материала, – только поэт может быть творцом и в науке» (с. 235). Потрібно розуміти, що це стосується передусім гуманітаріїв і особливо учених-істориків, та не пов'язувати ці слова зі схильністю деяких «нововідкривачів» вважати історію за таку галузь знань, яка не існує поза міфом.

У мемуарах К. Юнге адекватно іншим джерелам помічено істотну особливість Костомарова: «С разрабатываемою в данное время в его лекциях или сочинениях эпохою Н. И. так сживался, что действующие лица этой эпохи делались для него как бы живыми существами» (с. 237). Водночас вона зазначала, що враження від дрібних подій повсякденного життя він нерідко передавав давньоруською мовою. Зокрема, наводяться приклади про те, як Костомаров придбав акції саратовської залізниці й чим це скінчилося, про його рецепт, як готувати справжні вареники: «И взявъ муки гречневья, сотвори брашно и, вложивъ въ оное творогу и посыпавъ солью, ввергну въ окропъ» (с. 239) тощо.

Як уже побіжно говорилося, в записках-спогадах К. Юнге є сторінки глибоко особистого характеру: про Аліну Крагельську – наречену Миколи Костомарова, яку він завжди любив (с. 234), про взаємини між ним і самою Катериною Толстою (с. 235–238 та ін.). Остання, розуміючи, що він у молодості пережив те, що й вона сама, – ідеться про надмір почуттів – щиро тягнулася до нього. Розвиваючи цю тему, авторка спогадів не обминула увагою й тогочасні поговори про те, що вона – наречена Костомарова, що дочка

графа одружується з Костомаровим тощо. Зокрема, вона писала з цього приводу: «Не знаю, слышал ли Костомаров об этой сплетне, но он и виду не показал, и наши отношения ничуть не изменились» (с. 256).

Не всім відомо, що Костомаров був багато в чому несхожим на інших, дивною людиною, навіть диваком з дуже різнобічними інтересами, хоча про це чимало сказано в літературі. Водночас спостереження К. Юнге щодо цього є своєрідними і помітно доповнюють портрет М. Костомарова як оригінала. Йдеться про його стосунки, особливо в молодості, з матір'ю Тетяною Петрівною з приводу всіляких житейських справ, зокрема відпущення на волю двох її кріпосних дівчат; про його пристрасть до фортепіано; про його спосіб поведінки, прийоми полеміки з питань природи і мистецтва. Особливо часто і гаряче, як згадує Юнге, захищала вона пейзажний живопис, який Костомаров вважав «самою низшої ступенню искусства и допускал только, как слабое воспоминание о природе» (с. 260). Нею приділено увагу також своєрідним захопленням Костомарова, серед яких «магнетизм» (тобто гіпнозизм), про що в інших джерелах є лише побіжні згадки.

Варто звернути увагу на розповідь К. Юнге як очевидиці диспуту М. Костомарова з академіком М. Погодіним, що відбувся 19 березня 1860 р. в Санкт-Петербурзі, з приводу концепції норманського походження Русі. Авторський переказ у цілому відповідає тому, що було надруковано в пресі⁸, але й містить деякі маловідомі подробиці. Зокрема, очевидиця повідомляє таке: «Костомаров, по своему обыкновению, спокойно выслушивал, отвечал довольно едко, но избегал затрагивать личность, как иногда не совсем красиво делал Погодин» (с. 250). К. Юнге докладно описує атмосферу в її домі після диспуту, поведінку і настрої Костомарова, наступні випадки Погодіна проти Костомарова і, що найцінніше, характеризує у дусі часу листування між цими вченими. Цей фрагмент тексту спогадів завершується порівняно з іншою літературою ще згадкою про тогочасну професорську діяльність М. Костомарова: «23-го марта была, – пише К. Юнге, – последняя лекция Костомарова в этом году. Он сначала хотел посвятить ее обзору прочитанного в семестр, но решил, что это будет «недобросовестно: точно студенты сами не знают, что я читал», и разорвал приготовленный конспект. В этот день мне, знавшей, что мы надолго уезжаем за границу, очень взгрустнулось» (с. 254).

Тут варто пригадати наведені вище слова Костомарова про те, що тільки поет може бути творцем у науці, й у зв'язку з цим висловити припущення, що найбільшою цінністю у спогадах Катерини Юнге є листи персонажів її мемуарів, особливо Тараса Шевченка і Миколи Костомарова. Зокрема, у відповідь на надісланий Катериною Федорівною з Марієнбурга лист Костомаров у вересні 1860 р. писав: «Оказывается, что я своим литературным врагам сильно досаждаю тем, что молчу и оставляю без ответов и объяснений их выходки» (с. 272). Безсумнівно, і дослідник, і читач знайдуть в ньому цікаву інформацію. Для історіографів і біографів можуть бути корисними передусім рядки про тогочасні наукові зацікавлення автора: «...даже политика, столь важная, меня не так интересует, как бы нужно было, и я более занимаюсь новгородским и псковским вечем, чем австрийской конституцией...» (с. 305). А ось враження від щойно відвіданої художньої виставки: «...ничто меня так не поразило, как суд над Галилеем; сам Галилей не хорош, но духовные превосходны. Хороши тоже картины Соколова из мало-российского быта и комические этюды Перова» (с. 306).

У листі М. Костомарова від 1 листопада того самого року за-слуговує на увагу коментар прочитаної ним лекції «об уничтожении псковского веча» (с. 307). Його лист до графині А. Толстої, датований 6 грудня, крім костомарівських вражень від повсякденного життя і роздумів щодо видання ілюстрованої історії Новгорода з унікальним планом і переліком рисунків, цікавий ще й тим, що показує ставлення автора до графа Ф. Толстого. Зокрема, звертаючись до дружини графа, він пише: «Как вы думаете об этом плане? Напишите ваше мнение и графа спросите; его совет, как опытного, ученого, истинного художника, очень важен: я без него не решусь, – пусть даст совет: я прошу покорнейше его, может быть, он найдет что-нибудь и заметит, как сделать надобно» (с. 309).

Важливе значення мають листи М. Костомарова, в яких порушуються злободенні суспільно-політичні питання, адже, зрозуміло, у пресі не завжди можна було це зробити. В числі таких питань – селянська реформа, якій присвячений його лист від 28 лютого 1861 р. У ньому крім іншого сказано: «Крестьянский вопрос остается вопросом для народа, ...народное ожидание было обмануто. Говорят, что сие великое дело должно совершиться 19-го марта. Мы уже много слышали о таких предполагаемых числах» (с. 309).

Виняткове значення має скорботний лист Миколи Костомарова від 2 березня 1861 р. про смерть Тараса Шевченка. Він містить дуже рідкісний матеріал для біографів не тільки Костомарова, а й Шевченка, загалом для всіх шанувальників їхньої творчості. Спочатку Микола Іванович повідомляє К. Юнге про сумну подію, про час кончини поета і про своє, що варте уваги (адже є бажаючі, як уже зазначалося, віддалити Костомарова від Шевченка), ставлення до нього: «Я теперь делаюсь вестником печального события, Катерина Феодоровна! 26-го февраля в 5½ утра скончался наш поэт Тарас Шевченко» (с. 310).

Як бачимо, Костомаров у перших рядках листа наголошує на тому, що пішов із життя «наш поет», тобто поет український, діяч, яким був і він сам. І це не відкриття сьогодення: ще в 20-х роках минулого століття відомий історик О. Гермайзе вважав М. І. Костомарова визначним українським ученим і діячем, який полишив глибокий слід «і в нашій науці, і на нашому громадському мисленню»⁹. На його думку, Костомаров – найтиповіший представник активної української інтелігенції періоду від 40-х років ХІХ ст. мало не до самої революції 1917 р., яка була носієм ідеї «українського національного та літературного відродження»¹⁰.

Далі автор листа описує стан здоров'я Тараса Григоровича й останні дні його життя, розповідає про відспівування і похорон поета та наводить єдині такого роду відомості про ставлення до пам'яті Шевченка в академічному й університетському середовищі: «Жаль, что из академиком никто не сказал о нем, как о их товарище и художнике, как будто бы он им не был. Остался один поэт. Да и вообще Академия как будто была к нему холодна. Я не встречал знакомых образов академического мира, встречаемых некогда у вас в доме. Даже великого творца новгородского памятника Микешина я там не заметил. Зато университет показал к нему чрезвычайное нежданное сочувствие. Аудитории тогда были почти пусты. Гроб Тараса несли студенты до самого Смоленского кладбища. Со стороны можно было подумать, что хоронят университетского профессора, а не художника» (с. 311).

Цілком правдивою є існуюча думка про те, що друзі Шевченка відразу почали клопотатися, щоб виконати поетів заповіт і поховати Кобзаря в Україні. Адже Костомаров уже в цьому листі від 2 березня писав, що українці мають намір перевезти прах поета «в Україну» (с. 311). Це свідчення підтверджує також безпосередню

причетність Миколи Костомарова до виняткового значення події – поховання Тараса Шевченка на Чернечій горі біля Канева.

Катерина Толстая спілкувалася з М. І. Костомаровим й після повернення з-за кордону, а також будучи заміжньою. Вже як Катерина Юнге, а не Толстая, вона їздила з ним у середині 60-х років до Москви відвідати родину письменниці Тетяни Пассек, яка, згадується у спогадах К. Юнге, «устроила для Костомарова вкуснейший малороссийский борщ и *настоящие* вареники» (с. 334). Крім родини Пассек у її спогадах приділено увагу подружжю Ге та іншим відомим особистостям.

Наприкінці спогадів К. Юнге наводить кілька уривків з листів М. Костомарова кінця 1861 – початку 1862 рр., які, на її думку, були «довольно грустные по отношению к нему лично и неутешительные по отношению к общим делам» (с. 394). Серед порушених ним у листах питань найважливішим є пов'язане із заворушеннями студентів проти встановлених для них новим статутом умов, зокрема забороною студентських сходок, закриттям Санкт-Петербурзького університету та відстороненням Костомарова від викладацької діяльності. Про це питання вже багато йшлося в літературі¹¹, проте деякі істотні його аспекти залишилися поза увагою авторів. Передусім ідеться про намір Костомарова (лист від 20 листопада 1861 р.) не тільки залишити професорську посаду, а й «вслед затем, быть может, навсегда удалиться из Петербурга» (с. 395). Однією з вагомих причин щодо цього була неможливість читати лекції, як раніше: «Наука требует сочувствия между читающим ее и слушателями, наука требует ясного, невозмутимого, спокойного духа и сердца. Хорошо было прежде, когда, при совершенной свободе и чтения, и слушания, я знал, что если кто меня слушал, то значит хотел слушать, искал себе пользы от моего труда. Теперь же, когда мне известно, что те, которые меня хотели бы слушать – не могут, а те, которые придут слушать, делают это не из чистого желания получить пользу от моих слов, а потому, что в их расчете окончить курс в университете, или от страха – какое побуждение может руководить мною? Могу ли я с прежней любовью входить в свою аудиторию?» (с. 396).

Також і в іншому листі (від 13 грудня 1861 р.) Костомаров продовжує попередню тему, розкриваючи приховані її нюанси: «Я много раз порывался бежать отсюда. Университет стал для меня невыносим, так же, как прежде я любил его. Помилуйте: аресты

повторяются, шпионы шныряют между студентами и каждое неосторожное слово передается в III-е отделение. Студенты прячутся, боятся являться в стены университета; на нас на всех, принадлежащих к университету, смотрят как на злонамеренных. ... За собой я ничего не знаю, но пуганая ворона и куста боится» (с. 397). Слід зазначити, що такі відверті думки автора листа щодо становища в університеті й навколо нього є поодинокими. Та й взагалі подібна інформація рідко трапляється в тогочасній літературі. Отож, маємо визнати неабияку цінність цього епістолярного джерела.

Останній із процитованих Катериною Юнге листів Костомарова датований 3 січня 1862 р. У ньому автор крім університетської теми, у тому числі подробиць, пов'язаних із закриттям 20 грудня університету, згадує про свою статтю «Тисячелетие»: «Правительство нерасположено не только к студентам, но и к профессорам нашего университета; даже и те, которые старались угодить ему в эпоху путятинского нашествия (тобто в роки, коли міністром народної освіти був граф Є. В. Путятін. – Ю. П.), не выиграли ничего, ибо им не дали ни крестика, ни денег и не отделили, как благонамеренных овец от козлиц. Поделом!

В непродолжительном времени пошлю Вам речь, читанную мною на литературном вечере 2-го января по поводу наступившего тысячелетия России, если цензура ее пропустит» (с. 399). Як і попередній, цей лист містить рідкісний матеріал з історії Санкт-Петербурзького університету та про ті історичні умови, в яких доводилося творити М. Костомарову, про суворе ставлення до нього цензури.

Свої «Воспоминания (1843–1860 гг.)» про М. І. Костомарова К. Юнге завершує роздумами над тим, чому студенти, які нещодавно носили Костомарова-професора на руках, освистали його на лекції 8 березня 1862 р. – це стало для нього останнім поштовхом назавжди піти із Санкт-Петербурзького університету. Авторка спогадів висловлює власне ставлення до вчинку студентів, а також ділиться спостереженнями з приводу людських і професійних якостей Костомарова: «Как я ни сочувствовала молодежи, но этот поступок считала нелепым и неблагоприятным. Разве тот человек, кого они освистали, был другой, а не тот самый, которому они только что делали овации? Что бы ни произошло, Костомаров, со всеми его взглядами и убеждениями, не мог не остаться тем же, чем был несколько месяцев тому назад. ...Да, на короткое время

улыбнулась ему судьба! И кто же бросил в него камень? Та молодежь, которую он так любил! Это трудно было пережить» (с. 435).

Крім розглянутих спогадів про Костомарова періоду кінця 50-х – початку 60-х років К. Юнге, як побіжно згадувалося вище, написала також мемуари про його життя початку 80-х років, під час перебування Миколи Івановича в Україні, що робить їх специфічними. Авторка згадує про кількатижневі гостювання в родині Костомарових у садибі Дідівці Полтавської губернії, де, до речі, 9 травня 1875 р. він обвінчався з Аліною Леонтіівною Кисіль (уроджена Крагельська), і плідно працював як учений і письменник навіть на схилі життя. К. Юнге зазначає, що місцевість, де знаходиться садиба, гориста і красива, панський будинок простий, але зручний і місткий; у ньому віяло чимсь «повышенным над обыкновенной жизнью большинства людей»¹². Доречно зауважити, що ця місцевість і нині напрочуд мальовнича, проте садиба, як її назвали, «творчості і доброти», на жаль, спустошена, а згаданий будинок стоїть без вікон і дверей.

Характеризуючи М. І. Костомарова як людину, Катерина Федорівна відмітила, що він був тоді «уже стар и болен, но ум его был ясен и свеж, речь блестяща, память поразительна; глаза горели жизнью. ... Как и двадцать лет тому назад, в нем был тот же интерес к общественным делам, к науке и искусству, та же терпимость к чужим мнениям, то же спокойное отношение к враждебности и инсинуациям»¹³. Примітно, що авторка споминів торкається долі Аліни Костомарової, відверто висловлює своє враження про неї, а також інших особистостей, з якими вона і Костомарови в той час спілкувалися: Миколу і Анну Ге, Василя Тарновського, Остапа Вересая та ін.

Зважаючи на рідкісність цих матеріалів, пізнавальне значення спогадів К. Юнге як історичного джерела значно підвищується. Приміром, не багато знайдеться публікацій, з яких можна дізнатися про риси характеру А. Костомарової, зокрема про те, що великим щастям для неї було заспокоїти старість дорогої людини, з якою вона не могла бути щасливою в молодості. Вражає терпимість цієї високоосвіченої жінки до всіляких примх Костомарова. Передусім це стосується його ставлення до харчування, звички до повсякденного купання і незвичайних прогулянок, процесу читань для нього у голос і водночас його зацікавлень (тоді Аліна Костомарова або її сусідка Марія Совченко читали Костомарову твори

французького історика і критика Іпполіта Тена, а він сам працював над монографією «Мазепа») тощо.

Не залишають байдужим розповіді К. Юнге про манеру поведінки Миколи Івановича в середовищі простих людей, особливо про його ставлення до сільських дітей, про захопленість українським фольклором та вболівання за майбутнє цього національного скарбу: «Красота природы, прелесть детских голосов, мелодичные песни, комментарии к ним Костомарова – это был просто восторг!...», – пише авторка, водночас додає й таке: «Мы долго сетовали о том, что теряется красота народных костюмов, ручных работ, песен, что грациозная в плахте, обтягивающем ее стройную фигуру, в развевающихся лентах и венках на голове, хохлушка делается неуклюжей и некрасивой в немецком платье. К счастью, в Дедовцах еще носили народную одежду, и я, к удовольствию Н. И., написала с дивчин несколько этюдов»¹⁴.

Адекватними іншим мемуарам, а тому вірогідними й цінними, є судження К. Юнге щодо ставлення М. Костомарова до церкви. «Я часто думаю, – писала вона, – что, кроме религиозности, привлекала Костомарова, может быть и бессознательно, к церковным службам их художественная сторона, а также связанные с ними воспоминания о первых веках христианства и о всей нашей истории»¹⁵. Навпаки, її описи поїздок М. Костомарова з Дідівців до садиби М. Ге і маєтку В. Тарновського, що знаходилися неподалік, а також зустрічей із легендарним Остапом Вересаєм аналогіч майже не мають і, таким чином, теж становлять неабияку цінність. Зокрема, привертає увагу контраст у змалюванні авторкою умов життя у невеликому будинку художника Ге та палаці мецената і колекціонера Тарновського. В цьому контексті К. Юнге, можливо єдина, наводить винятковий епізод спілкування М. І. Костомарова з В.В. Тарновським. Характеризуючи обстановку в Качанівці, вона пише: «Но и здесь было много интересного для меня: собранный В. В. Тарновским музей украинских древностей; исторические споры по его поводу, так как Н. И. не признавал автентичности некоторых вещей и откровенно высказывал это»¹⁶.

Доречно пригадати, що Костомаров, як свідчив М. М. Білозерський, ще в 40-х роках відвідував у Києві літературні вечори В. В. Тарновського – старшого (помер у 1865 р.), тобто батька згаданого Василя Тарновського (Києв. старина. – 1882. – № 10. – С. 69).

Спогади про перебування «среди дорогой семьи Костомаровых» у Дідівцях Катерина Юнге завершує сюжетом про гостювання там кобзаря О. Вересая. Вона пригадує, що була чудова українська ніч, на східцях ганку сидів зі своєю бандурою «слепой древний старик; около него расположились мы... Вся группа была залита сиянием луны, покрывшим как бы снегом обширный двор. Н. И. говорил Вересая, какие былины петь. И старец пел... Трудно словами дать понятие об этом пении или, вернее, декламации, перемешанной с пением... Мне кажется – так пел Гомер...»¹⁷.

Як бачимо, мемуари К. Ф. Юнге про М. І. Костомарова загалом є важливим, з елементами документалізму, джерелом інформації про два чітко окреслені періоди його життя: кінця 50-х – середини 60-х років та початку 80-х років XIX ст. Вони зберігають своє важливе пізнавальне значення як історико-біографічне джерело і можуть бути корисними дослідникам життя і творчості Миколи Костомарова і Тараса Шевченка, всім, хто цікавиться історією та її визначними діячами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

¹ Юнге Е. Ф. Воспоминания (1843–1860 гг.). – [СПб.]: Сфинкс, 1913 (перед тим ці спогади було опубліковано в журналі «Вестник Европы» (1905. – № 3. – С. 138–189; № 4. – С. 763–794); Її ж. Воспоминания о Шевченко // Вестн. Европы. – 1873. – № 8. – С. 837–842; Її ж. Воспоминания о Н. И. Костомарове // Вестн. Европы. – 1910. – № 11. – С. 151–157.

² Юнге Е. Ф. Воспоминания (1843–1860 гг.). – С. 6.

³ Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: У 12 т. – К.: Наук. думка, 2001. – Т. 1. – С. 52; Т. 2. – С. 562.

⁴ Костомаров Н. И. Автобиография. Бунт Стеньки Разина. – К., 1992. – С. 189.

⁵ Костомаров в Петербургській громаді 1860-х рр.: З споминів В. Менцица, подав А. Михалевич// Україна. – 1925. – № 3. – С. 67.

⁶ Николай Иванович Костомаров. По воспоминаниям Алины Леонтьевны Костомаровой // Автобиография Н. И. Костомарова. – М., 1922. – С. 5–116.

⁷ Белозерская Н. А. Николай Иванович Костомаров в 1857–1875 гг. // Рус. старина. – 1886. – № 3. – С. 609–636.; № 5. – С. 327–338; № 6. – С. 615–654.

⁸ Публичный диспут 19 марта 1860 года о начале Руси между г.г. Погодиным и Костомаровым // Костомаров Н. И. Русские инородцы. – М., 1996. – С. 30–63.

⁹ Гермайзе Осип. М. Костомаров в світлі автобіографії // Україна. – 1925. – № 3. – С. 79.

¹⁰ Там само. – С. 80.

¹¹ Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. – К., 1992. – С. 116–121.

¹² Юнге Е. Воспоминания о Н. И. Костомарове // Вестн. Европы. – 1910. – № 11. – С. 151.

¹³ Там само. – С. 152.

¹⁴ Там само. – С. 155.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само. – С. 156.

¹⁷ Там само. – С. 157.

SUMMARY

The article is dedicated to Catherine Yunge's (1843–1913) memoirs about T. Shevchenko and M. Kostomarov. The author analyses the most remarkable fragments of memoirs relative to its historico-biographical meaning for the modern science.

2005

Богдан Хмельницький і його доба у дзеркалі полеміки Михайла Максимовича з Миколою Костомаровим

Михайла Олександровича Максимовича (1804–1873), який вважав себе «щирим малоросіянином»¹ (тобто українцем), у літературі порівнюють із Михайлом Васильовичем Ломоносовим². У цьому є певний сенс, адже як перший, так і другий належать до когорти вчених-енциклопедистів. М. О. Максимович залишив помітний слід у різноманітних галузях знань. Визначний природознавець і науково-педагогічний діяч, він плідно досліджував питання історії й археології, фольклористики та етнографії, філології, невтомно працюючи за часів Російської імперії на ниві національного і культурного відродження України. Маємо про це значну історіографію, яка подається тут вибірково³. Доцільно нагадати також, що вчений був професором, деканом і першим ректором Київського університету св. Володимира, членом-кореспондентом Петербурзької Академії наук. Водночас необхідно наголосити на потребі нового прочитання деяких сторін творчості М. Максимовича, зокрема поглибити існуючі уявлення про нього як наукового публіциста і полеміста. В цьому зв'язку не можна обминути увагою сучасника М. Максимовича, теж енциклопедиста, українського

історика, археографа й архівознавця, фольклориста й етнографа, письменника і публіциста, громадсько-політичного діяча, одного із засновників та ідеологів Кирило-Мефодіївського товариства Миколу Івановича Костомарова (1817–1885).

Подібно до Михайла Максимовича Микола Костомаров був обраний професором і почесним членом Київського університету св. Володимира, членом-кореспондентом Петербурзької Академії наук тощо. Так само на спеціальну увагу заслуговує його науково-публіцистична і полемічна творчість, вивчення якої було епізодичним⁴. Проте саме в її сфері знаходяться дискусії і диспути, що набули в середині XIX ст. великого розголосу, М. Костомарова з М. Погодіним, С. Соловйовим, Г. Карповим та іншими науковими авторитетами, а також полеміка М. Максимовича з М. Погодіним, яка невдовзі трансформувалася в його полеміку з М. Костомаровим щодо Богдана Хмельницького і його доби.

Михайло Максимович, безмежно люблячий і відданий Україні патріот, що багато зробив для її духовного розвитку, для становлення українців як нації, водночас виявляв лояльність до самодержавницької Росії та монархічної влади. Це певною мірою скеровувало хід його полемічної думки, особливо коли йшлося не про подробиці, а про фундаментальні наукові історико-суспільні проблеми.

Уродженець хутора Тимківщина Золотоніського повіту Полтавської губернії, тобто місцевості, яка вважається серцем України-Русі, М. Максимович із 1819 р. перебував у Москві, де навчався в університеті, який закінчив у 1823 р. З Москвою була пов'язана його подальша науково-академічна та викладацька робота: захист магістерської дисертації, отримання посади професора Московського університету, знайомство з лідерами московського слов'янофільства, у тому числі прибічниками теорії «православ'я, самодержавства і народності», як-то послідовником норманізму М. Погодіним та ін. Московський період життя і творчості М. Максимовича тривав аж до 1834 р., коли він повернувся в Україну, де у травні обійняв посаду керівника кафедри російської словесності й декана історико-філологічного факультету новоствореного Університету св. Володимира, а з вересня того самого року став першим ректором цього навчального закладу.

Натомість Микола Костомаров, що народився в слободі Юрасівка Острогозького повіту колишньої Слобідсько-Української, згодом Воронезької губернії, тобто у місці перетину двох культурних

просторів – українського і російського, вищу освіту здобув у 1836 р. в Харківському університеті, де підготував дві магістерські дисертації. Після захисту в 1844 р. другої дисертації викладав історію в навчальних закладах Рівного і Києва. З 1846 р. він – професор Київського університету св. Володимира. Київський період життя і творчості М. Костомарова за часом короткий (1845–1847), але за наповненістю подіями, змістом і значенням дуже важливий. Із Києвом пов'язане здобуття М. Костомаровим потужного наукового авторитету, передусім завдяки його активним студіям у галузі слов'янської міфології, а також епохи Богдана Хмельницького, робота в Археографічній комісії, знайомство з Т. Шевченком, П. Кулішем та іншими представниками тогочасної української еліти. Крім того, Київ – це місто, де відбулося становлення М. Костомарова як дослідника державницьких процесів, науково-теоретичні знання якого, зокрема щодо української національної ідеї, знайшли втілення у створеному ним спільно з М. Гулаком і В. Білозерським Кирило-Мефодіївському товаристві та його програмних документах, у тому числі костомарівській «Книзі буття українського народу» (рівнозначна назва «Закон Божий») – маніфесті української політичної думки.

Таким чином, громадянські позиції полемістів М. Максимовича і М. Костомарова не були тотожними і це не могло не позначитися на їхній дискусії з приводу розуміння і тлумачення певних подій та явищ, оцінки історичних діячів тощо.

Одним із вихідних пунктів цієї полеміки став вихід у світ двотомної костомарівської праці «Богдан Хмельницький» (СПб., 1859), яку на той час Михайло Олександрович науково простудіював, що видно з його листа від 19 лютого 1859 р. до Михайла Погодіна⁵. Полеміка була викликана також бажанням М. Погодіна «поговорити» з М. Максимовичем «про Богдана, коли закінчиться видання чудового, здається, твору п. Костомарова»⁶. Полеміка відбувалася у формі листів, що друкувалися М. Максимовичем у різних періодичних виданнях. Ці листи знані як «Письма о Богдане Хмельницком». М. Максимович написав і опублікував упродовж лютого 1859 р. – грудня 1860 р. 18 листів. П'ять перших листів адресовані М. П. Погодіну і були вміщені: 1–4-й у підготовленому і виданому М. Максимовичем збірнику «Украинец» (К., 1859. – С. 147–174) під загальною назвою «Письма о Богдане Хмельницком к М. П. Погодину»; потому один лист (п'ятий) до Погодіна, що мав заголовок

«О приезде Богдана Хмельницкого в Киев из Замостья», було надруковано в журналі «Русская беседа» (1859. – Кн. 6). Решта 13 листів адресовані М. І. Костомарову.

Останній відповів на листи свого опонента в газеті «Санкт-Петербургские ведомости».

Листи М. Максимовича мають загальну відмітну особливість: увага в них приділена здебільшого подробицям, які, на його думку, для більшості читачів могли би здатися зайвими і дріб'язковими; «але вони будуть придатні для всіх, хто вивчає епоху гетьмана Хмельницького, отже, і для самого п. Костомарова»⁷. Власне, ці подробиці становлять зміст листів, починаючи з третього, де йдеться про деяких старшин, полковників – сучасників Б. Хмельницького, про назви тогочасних полків, подаються бібліографічні відомості про книгу «Реестры войска Запорожского» тощо. В четвертому листі йдеться про Б. Хмельницького, «яким він виведений, в оповіданні п. Костомарова, на сцену 1646 року»⁸. Всі наступні листи мають назви, що дають можливість скласти достатньо повне уявлення про їх зміст. Отже, залишаються лист перший і другий, в яких ідеться про витoki цієї полеміки, про оцінку історичної ролі Б. Хмельницького, а також про стислий огляд історіографії та значення праці М. Костомарова про епоху Хмельницького. Саме про ці перші листи та відповіді на них М. Костомарова йтиметься далі; висвітлення подробиць, яким також приділив значну увагу М. Костомаров, потребує спеціального, капітального за змістом і обсягом, дослідження.

Перший лист М. Максимович розпочинає з нагадування М. Погдину про його обіцянку продовжити «распрю» між ними, зокрема щодо гетьмана Б. Хмельницького»⁹.

Передбачалося, що дискусія відбуватиметься навколо погляду на Богдана як велику людину, визнану різними сторонами: «одна сторона – *Московська*, інша *Київська*» (тут і далі виділено автором. – *Ю. П.*)¹⁰. На жаль, а можливо на щастя, М. Погдин на цей раз промовчав і дискусія перетворилася спочатку на монолог М. Максимовича щодо твору М. Костомарова «Богдан Хмельницький», а потім (із шостого листа) – на полеміку із самим автором твору, що виступив у пресі з «Объяснениями» і «Ответом» щодо листів М. Максимовича до М. Погдина про гетьмана Богдана. Таким чином, напрям дискусії змінився у бік погляду на постать

Б. Хмельницького лише з одного боку – українського. При цьому диспутанти обстоювали власні оригінальні думки.

Зокрема, М. Максимович вважав, що його київський погляд на Богдана зійдеться з погодінським московським – «в одне Руське переконання, так само, як Московська і Київська Русь – дві сторони одного Руського світу, надовго розрізнені й навіть такі що протистояли один одному, зійшлися воедино – зусиллями Богдана... і те, що в 1654 році цар Великої Росії став царем Малої, а вслід за тим і Білої Русі, й покладений тоді був щасливий початок великій історичній справі – возз'єднанню всієї Володимирової Русі, й понині ще не цілком закінченому: все це дає Богдану певне право, щоб пам'ять його була дорогоцінною і для Великоросіянина і для Русі»¹¹. Неважко побачити, що погляди М. Максимовича на Б. Хмельницького не позбавлені впливу московських слов'янофілів.

Костомарівський же підхід в оцінці історичної ролі Б. Хмельницького є контрслов'янофільським. Адже в монографії «Богдан Хмельницький» автор трактує Хмельниччину як національно-визвольний рух і саме в його контексті розглядає діяльність Богдана. Таким чином, центральна ідея твору про Б. Хмельницького – державна незалежність України. Ця ідея становить головну складову в історичній народницькій концепції Миколи Костомарова. Виходячи з неї, у своїй публікації «Ответ г. Максимовичу» М. Костомаров задавався питаннями: «І чому п. Максимович визнає особливо неможливим, щоб брав участь у Гадяцькому договорі (йдеться про угоду, укладену 1658 р. у Гадячі гетьманом І. Виговським з польським урядом, згідно з якою Україна мала увійти до складу Речі Посполитої під назвою «Великого князівства Руського». – Ю. П.) народний герой? Чи не тому, що вважає, подібно колишнім історикам, Гадяцький договір зрадою вітчизні? Ні. Складачі Гадяцького договору не були зрадники; це були шляхетні патріоти, але введені в оману тодішнім вихованням. Коли б Хмельницький не помер надто рано, то без сумніву ім'я його було би також у числі складачів цього договору»¹². Як бачимо, погляд М. Костомарова на Хмельницького не міг зійтися з московським поглядом М. Погодіна «в одне Руське переконання». У листах М. Максимовича становить інтерес також історіографічний сюжет щодо розробки епохи Хмельниччини, який розпочинається оглядом літератури від Самовидця до М. Костомарова. Зокрема, Михайло Олександрович зазначав: «Із задоволенням згадую той вечір

у п. Костомарова, на початку 1846 року, на Старому Києві, коли він прочитав мені тільки що написаний ним вступ до історії Богдана Хмельницького... І ось, через тринадцять літ, я із задоволенням прочитав уже всю його історію, уже у другому виданні»¹³. М. Максимович іще звернув увагу на слова Костомарова про те, що його праця написана у вигляді не систематичної історії, а оповідання; не для вузького кола спеціалістів, а для широкої публіки. В зв'язку з цим він висловив думку про те, що «ніхто з тих, хто писав про Богдана, не захоплював під свою руку такої безлічі джерел, і особливо польських, як п. Костомаров; а тому в теперішній праці його, історія про Богдана Хмельницького одержала новий прибуток і для вченого кола фахівців»¹⁴. Водночас учений висловив таке побажання: «Епоха гетьмана Хмельницького, та й сам великий Богдан, варті того, щоб трудолюбний п. Костомаров попрацював над ними ізнову, – щоб, переглянувши і перебравши критично весь багатий запас, ним зібраний, склав би його в нову історію Богдана Хмельницького, однаково задовільну для публіки і для ученого кола фахівців»¹⁵.

Можна сказати, що М. Костомаров уважно прислухався до побажання свого опонента й успішно його реалізував. На жаль, М. Максимович не дожив до часу виходу в світ (четвертим виданням) переробленої та доповненої істориком капітальної монографії «Богдан Хмельницький» у трьох томах. Тоді б, імовірно, він скорегував свою думку про змалювання Б. Хмельницького М. Костомаровим «у два світла, по двоякому про нього уявленню – своєму власному, і позиченому. В першому світлі – він щирий Українець, самобутній і міцний у самобутності, не зважаючи ні на які спокуси і приваби світу; в іншому світлі – він вихованець єзуїтів, спадкоємець їх двоєдушності та скритності»¹⁶. Однак в інтерпретації М. Костомарова Б. Хмельницький – передусім знаменитий козацький вождь, людина політична, муж ідеї, лідер всесвітньо-історичного значення, сенс діяльності якого полягав у забезпеченні національних інтересів України та ідеї щодо її самобутності, якої трималися його наступники – «...Дорошенки, Орлики та інші»¹⁷.

Отже, оцінюючи монографію М. Костомарова про Б. Хмельницького і його епоху, логічно виходить з пріоритету того її значення, яке вона мала у творенні української етнічної ідентичності. Крім цього, є підстави вважати, що майже загальновідомий диспут 1860 р. між М. Костомаровим і М. Погодіним, спричинений

опублікуванням костюмарівської статті «Начало Руси», не мав істотного приросту наукових знань, хоч й набув величезного резонансу в суспільстві, тому що піддавав сумніву думки, які вважалися незаперечною істиною щодо норманської теорії. Навпаки, полеміка між М. Максимовичем і М. Костомаровим, у якій спершу передбачалась участь М. Погодіна, була цінною з наукового погляду і, що найважливіше, спричинилася до появи стимулювального чинника щодо подальших студій епохи Богдана Хмельницького. Досить сказати, що після цієї дискусії М. Костомаров упродовж всього свого подальшого життя звертався до проблеми козацької революції середини XVII ст., підготував і опублікував доповнені й перероблені 3-тє (1870 р.) і 4-тє (1884 р.) фундаментальні видання «Богдана Хмельницького» у трьох томах. Саме цей найважливіший його науковий твір у день похорону Миколи Івановича 11 (23) квітня 1885 р. рідні та друзі покійного поклали йому під голову в труну.

За оцінками фахівців (В. Смолій, В. Степанков), «Богдан Хмельницький» – перша у вітчизняній історіографії спроба висвітлити на основі великого фактичного матеріалу військову і державно-політичну діяльність гетьмана Хмельницького, а вступ до монографії, на думку В. Антоновича, належить до кращих систематичних нарисів з історії козацтва. М. Грушевський вважав костюмарівську монографію про Б. Хмельницького зразком революційної історіографії¹⁸.

Таким чином, полеміка між Михайлом Максимовичем і Миколою Костомаровим із приводу монографії «Богдан Хмельницький» була одним із чинників подальшого й потужнішого розвитку історіографії проблеми української Національно-визвольної революції XVII ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

¹ Максимович М. А. Собрание сочинений: В 3 т. – К., 1876. – Т. 1. – С. 396.

² Іванко А. Б. Історики Україна XIX–XX ст. // Нариси української історіографії. – Кіровоград, 2001. – С. 51.

³ Юбилей М. А. Максимовича. – СПб., 1872; Костомаров Н. И. О сочинениях М. Максимовича // Север. вестн. – 1877. – № 25; Голубовский П. Исторические труды М. А. Максимовича // ЧИОНЛ. – 1905. – Кн. 18; Грушевський М. Малоросійські пісні М. Максимовича і століття української наукової праці // Україна. – 1927. – № 6; Клепатский М. М. Максимович як історик // Там само; Марков П. Г. М. О. Максимович – видатний історик

XIX ст. – К., 1973; Его же. Жизнь и труды М. А. Максимовича. – К., 1994; Короткий В., Біленький С. Михайло Максимович та освітні практики на Правобережній Україні в першій половині XIX століття. – К., 1999; Іванко А. Б. «Не покину, поки не згину, мою Україну» (М. О. Максимович) // Іванко А. Б. Історики України XIX–XX ст.: Нариси укр. історіографії. – Кіровоград, 2001; Бойко Н. М. О. Максимович: «Не покину, – поки не згину, – мою Україну...»: Іст.-докум. нарис. – Сміла, 2001; Мельник Л. «Не покину, – поки не згину, – мою Україну...»: До 200-ліття від дня народження М. Максимовича // Іст. журн. – 2004. – № 8.

⁴ Грушевський М. С. З публіцистичних писань Костомарова // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – К., 1928; Пінчук Ю. А., Гриневич Л. Б. Про оцінку М. С. Грушевським науково-публіцистичних і полемічних праць М. І. Костомарова // Укр. іст. журн. – 1992. – № 4; Козачок Я. Б. Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова): Монографія. – К., 2004.

⁵ Максимович М. А. Собрание сочинений. – Т. 1. – С. 395.

⁶ Там же. – С. 400.

⁷ Там же. – С. 407.

⁸ Там же. – С. 395.

⁹ Там же.

¹⁰ Там же. – С. 397.

¹¹ Костомаров Н. И. Ответ г. Максимовичу (По поводу правописания казачких имен в сочинении о Богдане Хмельницком) // Костомаров Н. И. Русские инородцы. – М., 1996. – С. 490.

¹² Максимович М. А. Собрание сочинений. – Т. 1. – С. 399.

¹³ Там же.

¹⁴ Там же. – С. 400.

¹⁵ Там же. – С. 435.

¹⁶ Костомаров Н. Богдан Хмельницкий – данник Оттоманской Порты // Вестн. Европы. – 1878. – Т. 6, кн. 12. – С. 817.

¹⁷ Див.: Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет. – К., 1993; Антонович В. Б. Н. И. Костомаров как историк // Киев. старина. – 1885. – № 5.

¹⁸ Грушевський М. С. Українська історіографія і Микола Костомаров // Літ.-наук. вістн. – 1910. – Т. 50. – С. 225.

SUMMARY

In article is proved that the polemics between M. Maksymovych and M. Kostomarov on the occasion of monograph «Bogdan Khmel'nytzky» were one of the factors of subsequent and more powerful development of historiography of the Ukrainian national liberation revolution's of the XVII cent. problem.

Передмова

[Пінчук Ю.А. Мемуари про Миколу Костомарова графині Катерини Юнге, Надії Білозерської, Аліни Костомарової: Історіограф. нариси з дод. спогадів Олександри Куліш, Віри Мордовцевої та статті Ольги Багалій. – К., 2005.]

Заради прекрасної статі я здатен на все!..

М. Костомаров (зі спогадів К. Юнге)

Видатний український учений, письменник і громадсько-політичний діяч Микола Іванович Костомаров (1817–1885) мав неабияке інтелектуальне оточення, до якого входили також представниці прекрасної статі, зокрема Катерина Юнге, Надія Білозерська й Аліна Костомарова. Вони вирізняються з числа інших жінок тим, що є авторками мемуарів про Миколу Костомарова.

Мемуари (від фр. *memoires* – спогади) як твір у формі записок-споминів про визначних діячів та минулі події, в яких автор брав участь, був їхнім очевидцем або сучасником, завжди привертала увагу не тільки вчених, а й пересічного читача. Поясень цьому багато, одне з істотних полягає в тому, що твори цього жанру нерідко містять такий матеріал, який неможливо почерпнути з інших джерел. Це можна проілюструвати на безлічі прикладів. Наведемо тут лише один, проте показовий. Нині загальновідомо, що поезія Тараса Шевченка належить не лише Україні – всьому людству, що він увійшов в історію як геній літератури і визначний політичний діяч. Це поєднання вирізняло його від інших видатних письменників, підіймало над ними. Однак матеріал про таку особливість поета в публікаціях XIX – початку XX ст. майже відсутній. Поодинокі згадки про Шевченка як політичного діяча зустрічаються переважно в мемуарах. Одна з таких є у спогадах про Шевченка художниці Катерини Юнге (дочка відомого російського скульптора і живописця графа Ф. Толстого), де говориться про нього як політика і борця за свободу¹.

Крім виняткового таланту Миколу Костомарова вирізняє дуже рідкісна доля і надзвичайна своєрідність. Про його самотність та окремі риси писали Д. Мордовцев, М. Грушевський та інші відомі вчені, у тому числі зарубіжні. Зокрема, історик з української діаспори Б. Крупницький, характеризуючи М. Костомарова як особу, звернув увагу на те, що, будучи з живою фантазією художника,

забудькуватий і непрактичний у житті, він тому завжди знаходився під опікою жінок². Це відповідає дійсності, проте варто наголосити на тому, що майже всі жінки з близького оточення Костомарова були неординарними особистостями. Передовсім ідеться про його матір – Тетяну Петрівну, яку шанував і з глибоким співчуттям згадав Тарас Шевченко у своїй поезії з циклу «В казематі. Моїм союзникам посвящаю». Серед друзів Миколи Костомарова з часу перебування його на засланні в Саратові була надзвичайно допитлива і схильна до захоплень Анна Мордовцева (з родини Юнгерів, по першому чоловіку – Пасхалова). Серед сучасниць і шанувальниць таланту Костомарова насамперед слід неодмінно назвати А. Костомарову, Н. Білозерську та К. Юнге, оскільки вони не тільки були тісно пов'язані з його приватним життям і творчою діяльністю, а й тому, що, як було сказано вище, присвятили своєму кумиру мемуари. Адже їхні твори-спогади про Костомарова і минулі події, в яких ці жінки брали участь або спостерігали їх, становлять значний науковий і пізнавальний інтерес.

Сьогодні очевидний якісний поступ історичної науки та її галузей. Серед них – історіографія і біографістика. Остання в сучасних дослідженнях охарактеризована як окрема історична спеціальна дисципліна, що має своїм об'єктом видатну особу, яка існувала або існує реально та залишила помітний слід в історії і культурі суспільства, незважаючи на ідеологічну, політичну спрямованість та позитивну або негативну оцінку цього внеску, як соціальне явище в його різноманітних зв'язках з суспільством та у єдності її індивідуального та соціального³.

Історико-біографічне дослідження як галузь історичної науки має низку важливих функцій, зокрема відтворення на основі фактів і документів життя й діяльності, історії духовного розвитку особи у зв'язку із суспільними умовами її епохи, тобто створення біографії. В цьому процесі використовуються найрізноманітніші джерела, зокрема й такі оригінальні, як мемуари. Як і інші джерела, вони потребують наукової критики їхньої вірогідності тощо, а отже, мають розглядатися як об'єкт історичного та історіографічного аналізу.

Серед діячів України, які заслуговують на фундаментальну наукову біографію, вирізняється постать М. Костомарова, незважаючи на те, що в 90-х роках вийшли друком монографія автора цих нарисів «Микола Іванович Костомаров» (К., 1992) та англomовна праця українсько-канадського вченого Томаса Приймака

«Микола Костомаров: Біографія» (Торонто; Буффало; Лондон, 1996). Згадані книги за всієї їхньої оригінальності мають фрагментарний характер. Тому на часі біографічний твір, який би всебічно репрезентував особу Костомарова, розкрив його роль в історико-культурному процесі, охарактеризував громадсько-політичну діяльність. Успішна реалізація такого завдання пов'язана з використанням усього комплексу існуючих джерел, у тому числі й спогадів, зокрема, незвичайних жінок з найближчого оточення Миколи Костомарова: Катерини Юнге, Надії Білозерської та Аліни Костомарової. В їхніх мемуарах чітко простежується індивідуальність творця у поєднанні з його біографією. Тому кожний нарис, який публікується, містить у собі життєписи цих обдарованих авторок.

Про М. Костомарова писали й інші представниці прекрасної статі, зокрема дружина Пантелеймона Куліша, українська письменниця Ганна Барвінок (справжнє прізвище, ім'я і по батькові – Білозерська-Куліш Олександра Михайлівна). Вона опублікувала «Спомини» (Українська хата. 1911. № 2, 5–8), в яких є згадки про М. Костомарова, і спеціально присвячені йому спогади «Несколько встреч с Н. И. Костомаровым»⁴. Приділили увагу цій постаті також незвичайні жінки молодшого покоління. Насамперед ідеться про дочку українського і російського письменника та історика, друга М. Костомарова, автора біографії та інших праць про нього Данила Мордовцева і давньої знайомої вченого Анни Мордовцевої – Віру Мордовцеву-Александрову. Вона залишила невеликі за обсягом, проте насичені змістовною і подекуди унікальною інформацією, спомини про М. І. Костомарова (до 110-річчя від дня народження) і його приятелів⁵.

Становить також інтерес стаття дочки українського історика і громадського діяча, шанувальника творчості та дописувача М. Костомарова, академіка Дмитра Багалія Ольги Багалій про ставлення Миколи Костомарова до м. Харкова та Харківського університету⁶. Статтю написано на основі «Автобіографії» М. Костомарова та мемуарів його сучасників. Вона містить, що є найбільш цінним, листи Костомарова, надані авторці її батьком, і фактичні дані з першоджерел.

Зважаючи на мініатюрність творів О. Куліш, В. Мордовцевої та О. Багалій, вирішено не друкувати про них нариси, а опублікувати їх у цій книжці. Це зумовлено й іншими вагомими чинниками,

серед яких – раритетний характер і недоступність згаданих творів для більшості читачів.

Тексти спогадів і статті, враховуючи колорит кожного, подано мовою оригіналу зі збереженням орфографії та пунктуації, за першодруками і без коментування, тому що майже всі необхідні пояснення є в нарисах, наведених у цьому виданні.

¹ Юнге Е. Ф. Воспоминания о Шевченко // Вестн. Европы. – 1873. – № 8. – С. 837–842; Ее же. Воспоминания (1843–1860 гг.). – [СПб.]: Сфинкс, 1913.

² Крупницький Борис Дмитриевич (24.VII. 1894 – 5.VI. 1956) // Энциклопедия жизни и творчества Н. И. Костомарова (1817–1885). – И-т истории Украины; Донецк: Юго-Восток, 2001. – С. 224.

³ Чишко В. С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. – К., 1996. – С. 6–7.

⁴ Кулиш А. Несколько встреч с Н. И. Костомаровым // Киев. старина. – 1885. – № 6. – С. 255–262.

⁵ Мордовцева-Александрова Віра. Микола Іванович Костомаров і його приятелі (Дещо з споминів) // Україна. – 1927. – Кн. 5. – С. 69–98.

⁶ Багалея О.Д. Отношение Н. И. Костомарова к г. Харькову и Харьковскому университету // Рус. старина. – 1914. – Т. 160. – С. 465–480.

Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енциклопедичний Довідник

(Подасмо за абеткою з цього довідника 20 енциклопедичних статей)

АРХЕОГРАФІЧНІ ПРАЦІ М. КОСТОМАРОВА – серійні видання джерел за редакцією Костомарова, публікації окремих документів і передмови до них, курси лекцій з джерелознавства російської історії, звіти про відрядження в архіви та бібліотеки, виступи на засіданнях Археографічної комісії в С.-Петербурзі, рецензії й нотатки з приводу видання збірників документів і матеріалів, літописів та інші дослідження вченого. У проблемному аспекті А. п. Костомарова охоплюють питання як едиційної, так і польової (пошукової), камеральної археографії. Археографічна робота Костомарова була складовою його діяльності як історика, її можна поділити на два періоди: до початку співробітництва вченого з Археографічною комісією в С.-Петербурзі (1839–1859) і 25-річний

період його праці з підготовки та видання «Актов Южной и Западной России» (1860–1885). Редакторська діяльність Костомарова значно розширила джерельну базу його робіт, здебільшого актовий матеріал становив їх основу. Незважаючи на роботу з великими комплексами джерел, особливо на початкових етапах творчого шляху, Костомаров під впливом романтизму з певним упередженням ставився до юридичних, дипломатичних та інших джерел, пов'язаних з історією державних утворень. Археографічна діяльність Костомарова сприяла еволюції його історичних поглядів від романтизму до позитивізму, хоча вплив першого домінував у творчості вченого до кінця життя. Найпомітніші досягнення Костомарова як археографа пов'язані з його редакторською діяльністю. За редакцією вченого опубліковано 12 з 15 томів серійного видання з «Актов Южной и Западной России» (1861–1884. Т. 1–9, 11–13), що складаються з 2258 документів на 4663 сторінках (див. також Археографічна комісія, «Летопись занятий Археографической комиссии»).

Тв.: Рец. на изд.: Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. К., 1856. Т. 1 // Отеч. зап. 1857. № 2; Письмо в редакцию [По поводу обвинения «Московского Обозрения» в не критичном использовании польских источников в «Богдане Хмельницком»] // Санкт-Петербургские ведомости. 1859. № 167; Лекции по русской истории Н. И. Костомарова / Сост. по зап. слушателей П. Г-вым [Гайдебуровым]. СПб., 1861. Ч. 1: Источники русской истории; Рец. на изд.: Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов. К., 1861. Ч. 2 // Современник. 1861. № 4; Новые документы, относящиеся к истории Северо-Западной Руси. Рец. на изд.: Археологический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлений Виленского учебного округа. Вильно, 1867. Т. 1; Акты, издаваемые Археографической комиссиею, Высочайше учрежденною в Вильне. Т. 2: Акты брестского суда. Вильно, 1867 // Отеч. зап. 1868. № 1; Отчет о варшавских библиотеках [отчет, прочит. на заседании Археогр. комис. 16 окт. 1865 г.] // Летопись занятий Археографической комис. [за 1865–1866]. СПб., 1868. Вып. 4; Новые документы, относящиеся к истории Северо-Западной Руси. Рец. на изд.: Археологический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной

Руси, издаваемых при управлении Виленского учебного округа. Т. 2–4. Вильно, 1867 // Отеч. зап. 1869. № 8; О командировке для осмотра Несвижского архива князей Радзивиллов [отчет, прочит. на заседании Археогр. комис. 27 сент. 1867] // Летопись занятий Археогр. комис. за четыре года [1867–1870]. СПб., 1871. Вып. 5; Султан турецкий и запорожцы [Предисл. к публ. писем турецкого султана Мухамеда IV к запорожцам и их ответа] // Рус. старина. 1872. № 10; [Предисловие] к «Випискам из памятных книжек Петра Великого» / Сообщено Г. В. Есиповым // Ист. вестн. 1881. № 2; Материалы для истории Колиивщины или резни 1768 [Предисл. к публ. архивных документов] // Киев. старина. 1882. № 3; Рец. на журн.: Киев. старина: Ежемес. ист. журн. Кн. I–IV, янв. – апр., 1882, Киев // Новое время. СПб., 1882. 27 апр. № 2212; Рец. на изд.: Сборник Моск. Главного Арх. М-ва Иностр. Дел. Вып. 2. М., 1891 // Ист. вестн. 1882. № 5; Рец. на изд.: Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комис. для разбора древних актов. Ч. 1. К., 1859 // Исторические монографии и исследования: В 17 т. М., 1996. [Т. 16]: Русские инородцы; Ответ г. Карпову: [на его работу] «Критический обзор разработки главных русских источников до истории Малороссии относящихся, за время: 8-е января 1654 – 30-е мая 1672 года». Сочинение Г. Карпова. М., 1870 // Там же. [Т. 16]: Русские инородцы.

Лит.: Летопись занятий Археографической комиссии. СПб., 1862–1895. Вып. 1–10; Карпов Г. Ф. Критический обзор разработки главных русских источников до истории Малороссии относящихся, за время: 8-е января 1654 – 30-е мая 1672 года. М., 1870; Его же. г. Костомаров как историк Малороссии. М., 1871; Ковальский Н. П. Источниковедение и археография истории Украины XVI – первой половины XVII вв.: Учеб. пособие по спецкурсу: В 4 ч. Днепропетровск, 1978. Ч. 2: Анализ дореволюционных отечественных публикаций источников; Крип'якевич І. Археографічні праці Миколи Костомарова // Історія української археографії: Персоналії. К., 1993. Вип. 1: М. Костомаров, Д. Багалій, В. Антонович, М. Грушевський, о. А. Великий; Петренко О. В. Видання «Актов Южнои и Западной России» (1861–1892) // Історія України. 1999. № 31/32; Його ж. Карпов – contra – Костомаров: Із історії однієї наукової дискусії // Історія України. 1999. № 19; Петренко С. М. Археографічна спадщина Миколи Костомарова. Київ; Полтава, 2000.

«ВОСПОМИНАНИЕ О ДВУХ МАЛЯРАХ» – стаття Костомарова. Була прочитана ним у березні 1861 р. в С.-Петербурзі в університетському залі на літературному вечорі, присвяченому пам'яті Т. Шевченка. В «Автобіографії» Костомарова зазначається, що один із малярів – знайомий йому з юності кріпосний чоловік, позбавлений можливості через свою неволю розвинути даний йому від Бога талант, а другий – померлий нещодавно Т. Шевченко. Стаття ця була сприйнята публікою із захопленням і надрукована незабаром у часопису «Основа» (1861. № 4). Потім вона побачила світ у редактованому М. Грушевським збірнику «Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова» (К., 1928) та у виданні «Твори в двох томах» (К., 1967. Т. 2). У 1989 р. була перекладена українською мовою і з коментарем Ю. Пінчука опублікована в газеті «Літературна Україна» (11 травня). Увійшла до збірника вибраних праць Костомарова «Слов'янська міфологія» (К., 1994) та книжки «Самозванцы и пророки» (М., 1997) із серії «Актуальная история России». Стаття відіграла значну роль у становленні шевченкознавства.

Літ.: Пінчук Ю. З історії шевченкознавства (до 190-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка) // Історичний журн. 2004. № 1/2.

ДЕРЖАВНИЦЬКИЙ НАПРЯМ (школа, течія) в історіографії – термін для позначення провідної генералізуючої, об'єднавчої ідеї наукового розвитку в українській історіографії 20–30-х років ХХ ст. та в історичній науці інших країн (Росія, Німеччина і т. д.) упродовж різних періодів. Застосовується для відображення процесу неформальної інституціоналізації науки в інтелектуальній історії України. Типовими передумовами виникнення Д. н. виступають: об'єднання етнічних земель, трансформація багатонаціональної держави в національну, консолідація національної еліти, ствердження національної ідентичності та ін. В українській історичній науці Д. н. постав під впливом: 1) національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.; 2) повоєнної інтелектуальної та духовної кризи 20-х років ХХ ст.; 3) суспільно-політичних та наукових здобутків західноєвропейської думки. Крім того, Д. н. виник як на основі часткового запозичення інтелектуального спадку істориків-народників – ідея самостійності та безперервності українського історичного процесу (схема М. Грушевського), так і його заперечення (роль народних мас, ідея соціального поступу в історії).

Засновники Д. н. – В. Липинський та С. Томашівський. У 20–30-х роках ХХ ст. до Д. н. української історіографії належав ряд відомих істориків, зокрема В. Гарасимчук, І. Джиджора, Д. Дорошенко, М. Кордуба, І. Кревецький, І. Крип'якевич, В. Кучабський, а також молоді дослідники М. Андрусак, В. Заїкин, Б. Крупницький, Д. Оляничин та ін. Д. н. справив помітний вплив як на студії істориків у радянській Україні (О. Оглоблин, Л. Окіншевич та ін.), так і на українську зарубіжну історіографію (40–80-ті роки ХХ ст.). Цей напрям відображав реакцію тогочасної історичної думки і гуманітарної сфери суспільства на соціокультурне середовище та умови, в яких розгортався науковий процес, віддзеркалював перенесення проблем і потреб тодішнього українства на реконструкцію історичного минулого, виступав як своєрідна рефлексія, яка фіксувала взаємовідносини між тодішньою реальністю та минувиною, вказувала на спрямованість пізнавальної ситуації, провідні тенденції науково-історичного процесу. Водночас ряд сучасних дослідників наголошує на розмитості меж між Д. н. та народницьким напрямом в українській історичній науці першої третини ХХ ст., підкреслює абстрактність та умовність його змістового наповнення (І. Гирич, Я. Дашкевич та ін.). Наукова творчість істориків-державників в українській історіографії вирізняється наявністю таких рис: 1) пріоритетне дослідження «державних періодів» української історії (княжа доба, епоха України-Гетьманщини, національна революція та громадянська війна 1917–1921 рр.); 2) контрастне висвітлення і контраверсійна інтерпретація на засадах цивілізаційного або культурного перехрестя різних чинників історичного процесу (географічних, природничих, політичних, етно- та соціокультурних, психологічних, геополітичних) стосовно виникнення, функціонування і руйнації державних організацій, які здебільшого репрезентовані у формі дихотомічного протиставлення: народ (народні маси) – аристократія (провідна верства), егалітаризм – елітаризм, Схід – Захід, римо-католицький – візантійсько-православний світ, хліборобська – кочова культура та ін.; 3) західноєвропейська культурно-історична орієнтація, а саме – використання інтелектуальних здобутків європейської думки та методологічного інструментарію через його засвоєння й адаптацію до українських потреб, зокрема для обґрунтування самоцінності ідеї національної державності, пояснення чергування «державних» та «бездержавних» періодів (скептично-релятивістська

філософія історії, історична циклічність, містично-релігійне чи морально-етичне витлумачення ідеї поступу в історії та ін.); 4) пріоритетна увага до висвітлення та інтерпретації проблеми ролі національної еліти і визначної особистості в історії державного будівництва. Представники Д. н. в українській історіографії ставилися до Костомарова та його наукового доробку неоднозначно. Вони акцентували увагу на типологічних узагальненнях Костомарова стосовно національної своєрідності українців та росіян, зокрема на етнопсихологічних і соціальних рисах костомаровських характеристик. Відтак праця Костомарова «Две русские народности» розглядалася Д. Дорошенком як «євангеліє українського націоналізму». Позитивно оцінювалися думки Костомарова про перехід князівської доби через литовсько-польську в козацькі часи, що тлумачилися як спроба продемонструвати безперервність українського історичного процесу. Водночас учені Д. н. здебільшого ігнорували або сприймали скептично-негативно погляди Костомарова стосовно федеративних засад (див. Федералізм, Федерація) майбутньої слов'янської державної організації, панславізму, ролі народних мас в історичному процесі тощо. Історики-державники наголошували також на негативному ставленні Костомарова до державної організації в українській історії. Зокрема, підкреслювалося, що на рецепцію вченого стосовно цієї проблематики негативно вплинуло його ставлення до Російської держави, яке він переносив і на інші держави та державні утворення. Загалом для представників Д. н. в інтерпретації творчості Костомарова характерне домінування проблем етнічної та політичної самоідентифікації українського народу, етнонаціонального антагонізму росіян та українців (див. Дорошенко Д. І., Етнопсихологія, Крупницький Б. Д., Мацьків Т. І., Народ, Народницький напрям, Янів В. М.).

Літ.: Томашівський С. Українська історія: Нарис І: Старинні і середні віки. Л., 1919; Липинський В. Історичні студії та монографії. Т. 3: Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. Київ; Відень, 1920; (Філадельфія, 1991); Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії. Прага, 1923; Кревецький І. Відродження національно-державної думки в українській історіографії // Літопис політики, письменства і мистецтва (Берлін). 1924. № 3; Його ж. Українська історіографія на переломі // Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка 1924. Т. 134/135; Липинський В. Листи до братів-хліборобів про ідею і

організацію українського монархізму. Відень, 1926; Томашівський С. Схід і Захід: Історично-політичний нарис // Політика. Л., 1926. № 1; С. Томашівський: Історик, політик, публіцист. Л., [1931]; Ohloblyn O. Ukrainian Historiography 1917–1956 / Translated by R. Olesnytsky // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States. New York, 1957. Vol. 5/6, N4(18), 1/2(19/20); Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України: 36. статей [На правах рукопису]. Мюнхен, 1959; Пеленський Я. В'ячеслав Липинський – засновник державницької школи в українській історіографії // Укр. іст. журн. 1992. № 2; Потпутьницький В. А. Історія української політології: (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці). К., 1992; Velychenko S. National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian, and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914. Edmonton, 1992; Пінчук Ю. А. Народницький і державницький напрями української історіографії: спільне і відмінне // Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи: Матеріали Всеукр. наук. конф. (Харків, 15–17 листоп. 1995 р.). Х., 1995; Ясь О. В. Державницький напрям в українській історіографії першої третини XX ст.: становлення, формування, вплив // Історія укр. середньовіччя: Козацька доба: 36. наук. праць: (На пошану О. М. Апанович): У 2 ч. К., 1995. Ч. 1; Ісаєвич Я. Д. «Народницький» і «державницький» напрями української класичної історіографії в інтерпретації істориків кінця XX ст. // Історіографічна спадщина науки історії України (погляд з кінця XX ст.): Матеріали Всеукр. наук.-освітньої конф. (Глухів, груд. 1996 р.) / Ред. В. Г. Сарбей. Київ; Глухів, 1996; Водотика С. Г. Нариси історії історичної науки УСРР 1920-х років. Київ; Херсон, 1998; Ясь О. В. Оцінка наукової спадщини Миколи Костомарова в українській зарубіжній історіографії // Історіографічні дослідж. в Україні: (На пошану д-ра іст. наук Ю. А. Пінчука). К., 1998. Вип. 8; Гирич І. Б. Державницький напрям і народницька школа в українській історіографії (на тлі стосунків Михайла Грушевського і В'ячеслава Липинського) // Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наук. конф., присвяч. М. Грушевському (Львів, 24–25 жовт. 1994 р.; Харків, 25 серп. 1996 р.; Львів, 29 верес. 1996 р.): 36. / Ред.: Я. Грицак, Я. Дашкевич. Л., 1999; Дашкевич Я. Р. Михайло Грушевський – історик народницького чи державницького напрямку? // Михайло Грушевський і

українська історична наука: Матеріали наук. конф., присвяч. М. Грушевському (Львів, 24–25 жовт. 1994 р.; Харків, 25 серп. 1996 р.; Львів, 29 верес. 1996 р.): 36. / Ред.: Я. Грицак, Я. Дашкевич. Л., 1999; Ясь О. В. Державницький напрям української історіографії та його інтелектуальна спадщина // Історіографічні дослідж. в Україні: Наук. зб. пам'яті Ф. П. Шевченка. К., 1999. Вип. 7; Гирич І. Б. «Народництво» та «державництво» в українській історіографії: проблема змістовного наповнення понять // Молода нація: Альманах. 2000. № 4.

ІСТОРИЧНІ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ М. КОСТОМАРОВА – система переконань, уявлень і пріоритетів стосовно минувшини, історичного процесу та його провідних чинників, соціогуманітарних складових навколишнього світу, зокрема ролі людини, держави та суспільства в ньому, які становлять засадні підвалини світогляду і стилю мислення вченого. Погляди Костомарова формувалися на соціо- та етнокультурному підґрунті двох традицій – російської й української в добу модернізації Російської імперії і переходу від кріпосницького до пореформеного типу суспільства, в часи перетікання академічного періоду національного руху в культурницький. В інтелектуальному плані погляди та світогляд Костомарова зазнали впливу ідей пізньопросвітницького раціоналізму, позитивізму та романтизму, з-поміж яких останній посідає провідне місце в його системі світосприйняття. Тоді як впливи просвітницького раціоналізму та позитивізму побутують в його поглядах у вигляді окремих вкраплень (див. Аристократія, Бунт, Гайдамаки та Гайдамаччина, Гетьманщина, Державницький напрям, Етнопсихологія, Єдинодержавність, Козацтво, Народ, Народницький напрям, Народоправство, Община, Панславізм, Позитивізм, Раціоналізм, Романтизм, Руїна, Слов'янофільство і західництво, Українофільство, Український месіанізм, Унія, Християнство, Федералізм, Федерація). Стрижневою ідеєю в поглядах та світогляді Костомарова є романтична теза про народний дух, який на історичній сцені репрезентує масовий, колективний герой – народ, народні маси. Різноманітність виявів народного духу, його розмаїті реакції, почування, дії і становлять внутрішній сенс історичного руху. На відміну від М. Максимовича, який наголошував на самодостатності фактографічної правди історії, Костомаров посилював романтичні тлумачення емпіричного матеріалу, прагнуч

знайти головну ідею, що поєднує минуле, сучасне та майбутнє народу в органічному історичному потоці (див. Романтизм). Водночас він намагався не тільки з'ясувати і відтворити причинно-наслідковий, каузальний зв'язок між подіями, явищами та процесами, а заглибитися у внутрішній світ української людини, ірраціональним шляхом віднайти етнопсихологічні, морально-етичні та мистецько-естетичні характеристики її історичного буття (див. «Две русские народности», «Книга буття українського народу», «Лекции по русской истории профессора Н. И. Костомарова. Составлены по запискам слушателей П. Г-вым [Гайдебуровым]. Часть первая. Источники русской истории», «Мысли об истории Малороссии», «О причинах и характере унии в Западной России»). Романтичне світобачення Костомарова є християнсько орієнтованим, зокрема, скерованим на осягнення вищого розуму, якому підпорядковується мінлива, суперечлива, конечна та нескінченна історична минувшина. Романтичне піднесення, емоційно-психологічна експресія, потяг до моральних, духовних, передусім вічних трансцендентних вартостей співіснує у світогляді Костомарова з етичними настановами в душі пізньопросвітницького раціоналізму, зокрема щодо рівності та свободи особистості, що часто протистоїть державній організації і суспільному устрою. Костомарова вважають одним із фундаторів народницького напрямку в українській історіографії ХІХ ст. (див. Народницький напрям). У системі його поглядів дух народу виступає як єдиний та розмаїтий герой, реальна, жива першооснова світу історії з безліччю своїх виявів, глибокими, іманентно властивими тільки йому морально-етичними засадами. Відтак Костомаров уважав, що в етнопсихології народу, в різноманітних способах його відчуття, його духовній основі слід шукати реальне пояснення історичних подій та явищ, зокрема причини трагічних, катастрофічних перетворень (див. Руїна). На думку Костомарова, відтворити почуття, множинність дії, врешті-решт спосіб існування колективного героя можливо тільки в контексті багатовимірних площин історичного буття народу, що потребує пильного студіювання географії, етнографії та інших дисциплін (див. «Об отношении русской истории к географии и этнографии»). Він обстоює тезу, що дух народу керується виключно моральними постулатами які є найвищими позачасовими цінностями. Тому вчений виводить єдине мірило і найважливішу причину історичного руху з царини духовних перетворень.

Костомаров актуалізує морально-етичні принципи, християнські постулати для ствердження не тільки невмирущого духу народу, а й для визначення його етнонаціональної окремішності, призначення на арені історичного буття, що подається у вигляді української ідеї, місії (див. Український месіанізм) щодо слов'янських народів (див. Панславізм) та світу. Втім, ідеї українського месіанізму та панславізму 40–50-х років XIX ст. у 60–70-х роках істотно коригуються його федералістськими пріоритетами (див. Федералізм, Федерація) та загально-просвітницькою еволюцією в культурницькому сенсі, які, у свою чергу, вирізняються загально-російською лояльністю за збереження української ідентичності. Однак внутрішній конфлікт лояльностей у світогляді та поглядах Костомарова не набуває антагоністичних форм, а досить гармонійно співіснує, що характерно для багатьох представників культурницької фази українського національно-визвольного руху XIX ст. Таке співіснування розмаїтих етнонаціональних, аксіологічних компонентів призвело до своєрідного перетворення народницьких інтенцій на культурно-просвітницьку програму українофільства кінця 70-х – першої половини 80-х років XIX ст. у світогляді та поглядах Костомарова (див. Українофільство). Водночас погляди вченого щодо української минувшини, мови, культури, психології, побуту та світовідчуження (ментальності), врешті-решт особливої історичної долі українців зумовлювали перманентний інтелектуальний і психологічний конфлікт Костомарова з централістичними та державно-авторитарними традиціями російської історичної думки, що виявилось в його численних дискусіях із західниками, і зі слов'янофілами (див. Слов'янофільство і Західництво). Як мислитель-інтелектуал, Костомаров обстоював ідею рівності людей, станів та етнонаціональних спільнот, національної гармонії, що спиралася на трансцендентальні цінності християнства та морально-етичні відчуження народного духу, актуалізовані постулати народоправства і федеративний спосіб організації суспільства, витоки якого він вбачав в удільно-вічовому укладі Київської Русі та демократичних традиціях козаччини (див. Козацтво). Дослідницький інструментарій Костомарова як історика вирізняється ірраціоналізмом і складається з творчої уяви й споглядання, інтуїтивного прозирання та чуттєвого переживання, здатності до індивідуалізації історичної дійсності, сприйняття певного духовного стану конкретних осіб і відтворення сюжетів старої Гетьманщини та козаччини,

зокрема побутових дрібниць у мистецько-естетичному або морально-етичному сенсі, характеризується спроможністю до численних трансформацій різноманітних форм вираження ідей або колективних, масових образів, що інколи суперечило фактографічним відомостям. Загалом наукова творчість Костомарова репрезентує героїко-художній стиль мислення з поєднанням різноманітних історіографічних практик (етнографічної, мовної, літературної та ін.), що сформувалися в межах його романтичного світогляду з притаманним йому синкретизмом.

Літ.: Карпов Г. Ф. Костомаров как историк Малороссии. М., 1871; Антонович В. Б. Н. И. Костомаров как историк // Киев. старина. 1885. № 8; Кулиш П. Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове // Новь. 1885. Т. 4, № 13; Мордовцев Д. Л. Исторические поминки по Костомарове // Рус. старина. 1885. № 6; Пыпин А. Н. Н. И. Костомаров (некролог) // Вестн. Европы. 1885. № 5; Семевский В. И. Николай Иванович Костомаров. 1817–1885 // Там же. 1886. № 1; Драгоманов М. П. Микола Іванович Костомаров: Життєписний очерк. Л., 1901; Ефименко А. Я. Николай Иванович Костомаров // Вестн. и б-ка самообразования. 1904. № 32; Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров // Літ.-наук. вістн. 1910. № 5; Крип'якевич І. П. Археографічні праці Миколи Костомарова // Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка. 1918. Т. 126/127; Дорошенко Д. І. Микола Іванович Костомаров: Його громадська й літературно-наукова діяльність. К., 1920; Автобіографія Н. И. Костомарова. М., 1922; Гермайзе О. Ю. М. И. Костомаров: 3 нагоди 40 роковин з дня смерті // Життя й революція. 1925. № 5; Грушевський М. Костомаров і новітня Україна: В сорокові роковини // Україна. 1925. № 3; Крип'якевич І. Микола Костомарів: (В 40 роковини смерті) // Стара Україна. 1925. № 5; Міяковський В. Костомаров у Рівному // Україна. 1925. № 3; Житецький І. Кулиш і Костомаров // Україна. 1927. № 1/2; Грушевський О. До статті Костомарова про федеративний лад Старої Русі // Там само. 1928. № 3; Янів В. Українська духовність у творах Костомарова // Визвольний шлях. 1953. № 12; Зайончковский П. А. Кирилло-Методиевское общество (1846–1847). М., 1959; Полухін Л. К. Формування історичних поглядів М. І. Костомарова: До критики буржуазно-поміщицької історіографії України. К., 1959; Станиславская А. М. Исторические взгляды Н. И. Костомарова // Очерки истории исторической науки в СССР: В 5 т. М., 1960. Т. 2;

Шаблювський Є. С. Микола Костомаров і Україна: До 150-річчя з дня народження // Жовтень. 1967. № 4; Попов П. М. М. І. Костомаров як фольклорист і етнограф. К., 1968; Пінчук Ю. А. Дожовтнева і радянська історіографія про М. І. Костомарова як історика // Історіографічні дослідж. в Українській РСР. К., 1971. Вип. 4; Его же. Н. И. Костомаров как историк Украины: Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.09 / АН УССР. Ин-т истории. К., 1971; Его же. Исторические взгляды Н. И. Костомарова: (Критический очерк). К., 1984; Господин А. Микола Костомарів: Публікація для вшанування сторіччя смерті основоположника народовецького напряму в українській історіографії/ Передм. М. Марунчака. Вінніпег, 1986; Мацьків Т. Гетьман Мазепа в оцінці М. Костомарова // Укр. історик. 1986. № 3/4; Мухіна Г. Теорія «хатнього вжитку»: До століття смерті Миколи Костомарова // Сучасність. 1986. № 2; Смілянська В. М. Літературна творчість Миколи Костомарова // Костомаров М. І. Твори: У 2 т. К., 1990. Т. 1; Заmlinский В. А. Жизнь и творчество Н. И. Костомарова // Вопр. истории. 1991. № 1; Козак С. Між історіософією і месіанізмом («Книги буття українського народу») // Зап. Наук, т-ва ім. Шевченка. 1992. Т. 224; Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. К., 1992; Балагутрак М. Микола Костомаров як попередник ідей французької школи історичної психології (школи «Анналів») // Народознавчі зошити. 1996. № 4; Румак Т. М. Mykola Kostomarov: A Biography. Toronto; Buffalo; London, 1996; Козачок Я. В. Микола Костомаров. Штрихи до портрету (Кирило-Мефодіївське братство і таємні товариства в Україні першої половини ХІХ століття). Т., 1998; Ясь О. В. Оцінка наукової спадщини Миколи Костомарова в українській зарубіжній історіографії (1945–1991) // Історіографічні дослідж. в Україні. К., 1998. Вип. 8; Дудко В. Із коментаря «Воспоминания о двух мальчиках» Миколи Костомарова // Київ. старовина. 1999. № 4; Литвак Б. Г. Н. И. Костомаров // Портреты историков: Время и судьбы. Москва; Иерусалим, 2000. Т. 1: Отечественная история; Петренко С. М. Археографічна спадщина Миколи Костомарова / Наук. ред. та упоряд. Ю. А. Пінчук. Київ; Полтава, 2000; Іванко А. Б. Український Кремуцій Корд (М. І. Костомаров) // Історики України ХІХ–ХХ ст.: (Нариси української історіографії). Кіровоград, 2001; Енциклопедія життя і творчества Н. И. Костомарова (1817–1885) / Пред. редкол. В. А. Смолий; зам. пред., науч. ред. и рук. авт. коллектива Ю. А. Пінчук. Киев; Донецк, 2001; Сондерс Д. Микола

Костомаров і творення української етнічної ідентичності // Київ. старовина. 2001. № 5; Чалая Т. П. О дате рождения и родителей Н. И. Костомарова // Вопр. истории. 2002. № 3; Лачаева М. Ю. Н. И. Костомаров (1817–1885) // Историография истории России до 1917 года: В 2 т. М., 2003. Т. 2; Пінчук Ю. Микола Костомаров // Історіографічні дослідж. в Україні. К., 2003. Вип. 12: Визначні постаті української історіографії ХІХ–ХХ ст.; Ульяновський В. Докторський диплом Миколи Костомарова: три візії супутніх подій // Просемінарій. Медієвістика. Історія церкви, науки та культури. К., 2003. Вип. 5; Козачок Я. В. Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова). К., 2004; Малашевич А. Б. Українознавчі студії Миколи Костомарова та журнал «Вестник Европы» // Історичний журн. 2004. № 10/11; Ясь О. Монографічні студії в українській історіографії другої половини ХІХ ст. // Історіографічні дослідж. в Україні. К., 2004. Вип. 14; Його ж. Сила і безсилля. Соціальні функції козацтва в інтерпретаціях українських істориків-романтиків ХІХ ст. (методичний інструментарій та техніка викладу) // Соціум. 2004. Вип. 4; Пінчук Ю. Богдан Хмельницький і його доба у дзеркалі полеміки Михайла Максимовича з Миколою Костомаровим // Історичний журн. 2005. № 1.

КИРИЛО-МЕФОДІЇВЦІ ТА М. КОСТОМАРОВ – члени таємного братства (товариства), заснованого наприкінці 1845 – на початку 1846 р. в Києві. До Кирило-Мефодіївського братства належали Г. Андрузький, В. Білозерський, М. Гулак, М. Костомаров, П. Куліш, О. Навроцький, О. Петров, Д. Пильчиков, І. Посяда, О. Савич, О. Тулуб, Т. Шевченко та ін. Головними програмними документами братства були «Книга буття українського народу», написана Костомаровим, і Статут, складений В. Білозерським, М. Гулаком та М. Костомаровим. Братчики підготували також відозви «Братья украинцы» та «Братья великороссияне и поляки». В організаційному плані товариство не мало чіткої структури і за різними, часто досить суперечливими, відомостями та інтерпретаціями, налічувало від 10–12 до 100 осіб. Кирило-мефодіївські братчики ставили за мету перебудувати тодішнє суспільство на засадах християнської історіософії, зокрема на принципах братерства, рівності, свободи, справедливості, гармонії і т. ін. Перетворення суспільства мало здійснюватися на реформістській основі,

зокрема через ліквідацію кріпосництва, проголошення станової рівності, гармонійне співіснування народів та їхніх національних культур, широкі культурно-просвітницькі заходи серед народних мас. В інтелектуальному плані значний вплив на діяльність братчиків справили розвій європейського романтизму, ідеї панславізму та національного відродження східнослов'янських народів, зокрема «Книги народу польського та пілігримства Польського» А. Міцкевича. Суспільно-політичні погляди членів Кирило-Мефодіївського братства щодо реалізації програмних засад не були одностайними й утворювали широкий спектр: від християнсько-просвітницького реформізму (Костомаров) до революційних за своєю сутністю перетворень (Т. Шевченко). Братчики були виказані О. Петровим та заарештовані в березні–квітні 1847 р. за його доносом. Деяких членів товариства ув'язнили та вислали у віддалені губернії. Костомаров був ув'язнений на один рік у Петропавловській фортеці, а пізніше висланий до Саратова під нагляд поліції. Найтяжче було покарано Т. Шевченка, якого після ув'язнення в казематі Третього відділення, заслали солдатом в Окремий Оренбурзький корпус з категоричною забороною писати й малювати. Кирило-мефодіївські братчики справили неабиякий вплив на становлення українського національно-визвольного руху другої половини ХІХ – початку ХХ ст., зокрема на формування політичного українства. Костомаров відігравав у діяльності братства величезну роль. Він був не лише автором програмних документів Кирило-Мефодіївського братства, а й одним з ініціаторів його заснування та неформальним лідером братчиків. Його інтелектуальний вплив на членів братства виявився в поширенні ідей християнської історіософії, українського месіанізму, панславізму, станової рівності, демократичного федералізму та федерації (див. Історичні та суспільно-політичні погляди М. Костомарова).

Літ.: Ст-т Б. К. Арест г.г. Кулиша и Костомарова по рассказу немецких газет в 1847 г. // Рус. старина. 1885. № 10; Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства: признання кирило-мефодіївців / Приладив до друку М. Грушевський. К., 1915; Грушевський О. Нові матеріали до біографії Костомарова // Зап. Укр. наук. т-ва в Києві. 1918. Кн. 1; Семевский В. Кирилло-Методиевское общество 1846–1847 гг. М., 1919; Возняк М. Кирило-Методіївське братство. Л., 1921; Автобіографія Н. И. Костомарова. М., 1922; Міяковський В. 3 нових матеріалів до історії Кирило-Мефо-

діївського братства: I. Записка В. Білозерського про сільські школи; II. Записка М. Костомарова про панславизм; III. Уривок з оповідання Костомарова «Панич Наталич» // Україна. 1924. № 3; Багалій Д. Т. Г. Шевченко і кирило-мефодіївці: Історико-літературна розвідка. Х., 1925; Міяковський В. Кирило-Методіївці в Археографічній комісії // Ювіл. зб. на пошану акад. М. С. Грушевського: з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наук. діяльності: У 3 ч. К., 1928. Ч. 1; Його ж. Люди сорокових років: (Кирило-Методіївці в їх листуванні) // За сто років. Х.; К., 1928. Кн. 2; Білецький Л. «Книга битія» українського народу як пам'ятка декларації прав українського народу // Наук. зб. УВУ. Прага, 1942. Т. 3; Перський В. [Міяковський В. В.] Сторіччя Кирило-Методіївського братства. 1846–1847 // Календар на 1946 рік. Авгсбург, 1946; Зайончковский П. А. Кирилло-Методиевское общество // Тр. Историко-Архивного ин-та: каф. истории СССР. 1947. Т. 3; Янів В. До психологічної аналізи «Книг Битія»: (Рез. доп., читаної на 1-й наук. конф. НТШ у Європі) // Вісті Європ. Від. НТШ. Сарсель, 1952. № 3; Зайончковский П. А. Кирилло-Методиевское общество (1846–1847). М., 1959; Міяковський В. Книга про Кирило-Методіївське братство П. Зайончковського // Сучасність. 1963. № 3; Сергієнко Г. Я. Т. Г. Шевченко і Кирило-Методіївське товариство. К., 1983; Міяковський В. Недруковане й забуте: Громадські рухи ХІХ сторіччя: Новітня українська література / Ред. М. Антонович. Нью-Йорк, 1984; Марахов Г. И. Роль Н. И. Гулака в выработке идеологии Кирилло-Методиевского общества // Вопр. истории. 1986. № 9; Янів В. Візія теократичного громадянства в «Книгах Битія»: (У 140-ліття постановня) // 36. на пошану Ю. Панейка. Мюнхен, 1988; Кирило-Методіївське товариство: У 3 т. К., 1990, Т. 1; Міяковський В. Шевченко і Кирило-Методіївське братство: Пер. з англ. // Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка. 1991. Т. 221; Козак С. Між історіософією і месіанізмом («Книги буття українського народу») // Там само. 1992. Т. 224; Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. К., 1992; Козак С. Біблія і «Книги буття українського народу» // Дзвін. 1994. № 5; Антонович М. Національно-політичні наслідки постановня Кирило-Методіївського братства // Генеза. 1995. № 1; Козачок Я. В. Микола Костомаров. Штрихи до портрету (Кирило-Методіївське братство і таємні товариства в Україні першої половини ХІХ століття). Т., 1998.

«КНИГА БУТТЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ», «Книга бытия украинского народа» – твір Костомарова. Має й іншу назву – «Закон Божий». У багатьох працях та в низці передруків подається як «Книги буття українського народу» («Книги бытия украинского народа»). Написаний у період діяльності Костомарова в таємному Кирило-Мефодіївському братстві (товаристві) у Києві (1845–1847; – див. Кирило-мефодіївці та М. Костомаров). Уперше надрукований в журналі «Наше минуле» (1918. № 1). На думку ряду вчених (М. Грушевський, М. Возняк та ін.), в «К. б. у. н.» в найвідвертішій формі висловлено суспільно-політичні погляди Костомарова (див. Історичні та суспільно-політичні погляди М. Костомарова) – проповідь самостійності української нації та її необмеженого права на свій вільний розвиток, а також ідеї месіанства і панславізму, саме стосовно України, Росії та Польщі. «К. б. у. н.» є основним програмним документом Кирило-Мефодіївського братства. У ній підкреслено, що Україна зробиться незалежною Річчю Посполитою в союзі слов'янському. Неодмінні умови створення згаданого союзу – знищення кріпосництва, дотримання повної свободи всіх націй і народностей. Ідеал державної організації кирило-мефодіївці пов'язували з федерацією народів (див. також Федералізм). Водночас тим вони не виключали можливості й адміністративно-територіального поділу. В усіх частинах федерації, зазначав Костомаров в «Автобіографії», передбачалися загальні основні закони і введення принципу рівнозначності у вазі, мірі та монеті, відсутність митниць і свобода торгівлі, загальне знищення рабства, в якому б воно не було вигляді, єдина центральна влада, що опікується зв'язками поза союзом, військом і флотом, але повна автономія кожної частини щодо внутрішніх закладів, внутрішнього управління, судочинства і народної освіти. У зв'язку з розгромом Кирило-Мефодіївського братства (березень 1847 р.) цей твір, написаний Костомаровим у біблійному стилі, не мав широкого розповсюдження. Він багаторазово перевидавався: Книга буття українського народу // Наше минуле. 1918. № 1; Те саме [Публікація М. Возняка]. Л.; К., 1921; Те саме // Яворський М. Україна в епоху імперіалізму. Х., 1924 [Скорочено]; Те саме [Публікація І. К. Борщака]. Париж, 1947; Те саме [Публікація В. В. Міяковського]. Авгсбург, 1947; Костомаров Н. И. Закон Божий // Зайончковський П. А. Кирилло-Мефодиевское общество (1846–1847). М., 1959; Те саме // Вивід прав України: Документи і матеріали до

історії української політичної думки. Нью-Йорк, 1964; Те саме. Нью-Йорк: «Наша Батьківщина», 1967; Те саме. Нью-Йорк: «Славия», 1977; Те саме. Торонто, 1980; Те саме // Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. К., 1990. Т. 1; Костомаров М. І. Закон Божий: (Книга буття українського народу) / Уклад. І. І. Глизь. К., 1991; Те саме // Вивід прав України / Ред. М. М. Парцей. Л., 1991; Те саме // Пам'ятки суспільної думки України (XVIII – перша половина XIX ст.): Хрестоматія / Ред. А. Г. Болебрух. Д., 1995 (текст із купюрами); Те саме // Костомаров Н. И. Скотской бунт. М., 2002. Видавався у перекладах англійською (Публікація В. В. Міяковського. Нью-Йорк, 1954), французькою (Лозанна, 1916) та (Публікація Ж. Люсіані. Париж, 1956). Див. Історичні та суспільно-політичні погляди М. Костомарова.

Літ.: Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства: Признання кирило-мефодіївців / Приладив до друку М. Грушевський. К., 1915; Зайончковский П. А. Кирилло-Мефодиевское общество (1846–1847). М., 1959; Сергієнко Г. Я. Т. Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство. К., 1983; Марахов Г. И. Роль Н. И. Гулака в выработке идеологии Кирилло-Мефодиевского общества // Вопр. истории. 1986. № 9; Козак С. Між історіософією і месіанізмом («Книги буття українського народу») // Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка, 1992. Т. 224; Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. К., 1992.

КОСТОМАРОВА Тетяна Петрівна [у дівоцтві Мильникова (за іншими даними – Мельникова); 1798 (за іншими даними – не раніше 1800) – 1875] – мати Костомарова. Родом з кріпаків. Навчалася у пансіоні в Москві. У 1817 р. народила від поміщика І. Костомарова сина Миколу, шлюб був оформлений у 1827 р. Після смерті чоловіка (1828) на гроші, що залишилися від поділу майна із сестрою померлого, викупила в 1832 р. з кріпацької неволі свого сина. Решту життя присвятила Миколі. У грудні 1845 р. продала маєток у Юрасівці і переїхала на постійне проживання до сина в Київ. Після арешту Миколи Івановича у справі Кирило-Мефодіївського братства (див. Кирило-мефодіївці та М. Костомаров) та заслання його до Саратова поїхала за ним. Потім постійно мешкала з Костомаровим у С.-Петербурзі. Була особисто знайома з Т. Шевченком. Її портрет, намальований художником М. Ге, чудово передає риси і характер цієї незвичайної жінки. Померла 1 (13) лютого

1875 р. від запалення легень, що сталося після захворювання на тиф. Похована в С.-Петербурзі на Смоленському кладовищі.

Літ.: Автобіографія Н. И. Костомарова. М., 1922; Шевченківський словник: У 2 т. К., 1976. Т. 1; Чалая Т. Крестьянка Костомарова – мать историка // Историчний журн. 2005. № 1.

КУЛІШ Пантелеймон Олександрович (псевдоніми – Хуторянин, Панько Казюка, Данило Юс та ін.; 1819–1897) – український письменник, історик, культурний і громадсько-політичний діяч. Народився в містечку Вороніж Глухівського повіту Чернігівської губернії (тепер селище міського типу Шосткинського району Сумської області, Україна) у родині нащадків козацької старшини. Навчався у Новгород-Сіверській гімназії та на філософському факультеті Київського імператорського університету Св. Володимира. Був членом таємного політичного Кирило-Мефодіївського братства (див. Кирило-мефодіївці та М. Костомаров), учасником українського громадського руху в С.-Петербурзі, видавцем часопису «Основа». Творча спадщина К. величезна й різноманітна. Він автор загальновідомих творів «Чорна рада», «Записки о Южной Руси», «История воссоединения Руси» та ін. Костомаров і К. познайомилися восени 1844 р. у Києві. Відтоді до кінця життя Костомарова вони підтримували творчі стосунки, співпрацювали, зустрічалися або листувалися, разом подорожували, полемізували усно й у пресі. Згадуючи 40-ві роки ХІХ ст., К., вже не студентом, відзначав, що Костомаров був його професором («моим и моих сверстников»). Костомаров, ставши з 1860 р. членом Археографічної комісії в С.-Петербурзі, запросив К. до участі у виданні актів доби Б. Хмельницького (див. «Акты Южной и Западной России»). У 1862 р. вони здійснили поїздку за кордон, відвідавши Швейцарію, Німеччину й інші країни (див. Подорожі М. Костомарова за кордон). Обидва постійно цікавилися творчістю один одного, високо оцінювали, але ставилися навзаєм критично. Костомаров не залишив без уваги закидів К. у його книжці «История воссоединения Руси» (СПб., 1874. Т. 1–2; М., 1877. Т. 3) на адресу Т. Шевченка. Він писав в «Автобіографії», що коли й дорікати Т. Шевченкові за те, що його карав у минулому уряд, «то уж никак не г. Кулишу, который был соучастником Шевченка и в одно с ним время подвергся наказанию от правительства, хотя и в меньшей противу Шевченка степени». Перу Костомарова належать роботи ««Кра-

шанка» г. Кулиша. Письмо в редакцию» (Вестник Европы. 1882. № 8), «П. А. Кулиш и его последняя литературная деятельность» (Киевская старина. 1883. № 2) та ін. К. також не оминув увагою життя і діяльність Костомарова в низці своїх творів, опублікував мемуари про нього: «Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове» (Новь. 1885. Т. 4, № 13). К. залишив слід в історії української культури не лише своїми літературними, історичними, етнографічними та іншими творами, а й першим повним українським перекладом Біблії (разом з І. Пулюєм). Помер і похований на хуторі Мотронівка (тепер у складі села Оленівки Борзнянського району Чернігівської області, Україна).

Тв.: О публичных чтеннях профессора Костомарова из истории Украины, по смерти Богдана Хмельницкого // Основа. 1861. № 2; Публичные чтения профессора Костомарова об Украине во времена Гетмана Выговского // Век. 1861. № 7; Другой человек. Из воспоминаний бывшего // Основа. 1861. № 2; Вибрані твори. К., 1969; Твори: У 2 т. К., 1989. Т. 1–2; Повне збір. творів. Листи. [Вид. не завершено]. К., 2005. Т. 1: 1841–1850.

Літ.: Шенрок В. П. А. Кулиш. К., 1901; Ефименко А. Я. П. А. Кулиш как историк // Вестн. и б-ка самообразования. 1904. № 44; Автобиография Н. И. Костомарова. М., 1922; Дорошенко Д. П. Кулиш. Огляд його життя й літературної та наукової праці. Берлін, 1923; Житецький І. Кулиш і Костомаров // Україна. 1927. № 1/2; Кирилук Є. Бібліографія праць П. О. Кулиша та писань про нього. К., 1929; Козачок Я. В. Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова). К., 2004; Пінчук Ю. З історії шевченкознавства (до 190-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка) // Історичний журн. 2004. № 1/2.

МИЛЬНИКОВ (Мельников) Петро Андрійович (1785–?) – селянин, за походженням українець (малорос), мешкав у слободі Юрасівці Острогозького повіту Воронежської губернії (тепер Ольховатський район Воронежської області, Російська Федерація). Дід Костомарова, батько його матері Тетяни Петрівни (див. Костомарова Т. П.), перебував у кріпосній залежності разом зі своєю родиною (дружина Євдокія – російською Авдотья, діти Тетяна, Іван і Наталія) у поміщика І. Костомарова, який 1827 р. обвінчався з його дочкою Тетяною. У травні 1817 р. у них народився поза-

шлюбний син Микола, що став згодом знаменитим ученим, письменником і громадським діячем.

Літ.: Каталог III очередной юбилейной выставки. В память Н. И. Костомарова. 1885–1910. Воронеж, 1910; Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. К., 1992; Чалая Т. П. О дате рождения и родителях Н. И. Костомарова // Вопр. истории. 2002. № 3.

НАРОДНИЦЬКИЙ НАПРЯМ (школа, течія) в історіографії – термін на позначення провідної генералізуючої, об’єднавчої ідеї наукового розвитку в українській історіографії середини XIX – початку XX ст. Застосовується для відображення процесу неформальної інституціоналізації науки в інтелектуальній історії України. Н. н. сформувався наприкінці першої половини XIX ст. під впливом національного романтизму та етнографічних досліджень народного життя, а також ідей українського месіанізму, панславізму, федералізму та егалітаризму. Представники Н. н. розглядали народ, народні маси як головний чинник історичного процесу, зосереджувалися на висвітленні й реконструкції історії народних рухів (бунти, повстання), побуту та інших явищ з винятковою увагою до історичного колориту, фольклору, героїко-легендарних постатей народної історії тощо. Для інтерпретацій представників Н. н. характерні наявність базисних дихотомій, протиставлень: народ – аристократія, егалітаризм – елітаризм, народоправство – самодержавство (див. Єдинодержавність) та інших, ідеалізація та романтизація історичної минувшини, а також негативне ставлення до ролі держави у суспільному житті. Державу представники Н. н. здебільшого ототожнювали з централістично-бюрократичною абсолютистською Російською імперією. Теоретичні та методологічні засади історичних досліджень учених Н. н. еволюціонували від романтизму (Костомаров) до позитивізму (В. Антонович, М. Грушевський), а предметна галузь наукових досліджень розширилася від етнографічних та археографічних студій до цілісних і систематичних реконструкцій національної історії на основі широких етносоціальних інтерпретацій. Розрізняють романтично-народницьку історіографію у ностальгічно-патріотичній, героїко-легендарній та етнографічній формах з містично-релігійною та морально-етичною мотивацією творчості (30-ті – 60-70-ті роки XIX ст.) та позитивістсько-народницьку із застосуванням різноманітних методологічних підходів (80-ті роки XIX – початок XX ст.), з концентрацією на інтерпретаціях і реконструкціях соціальної історії та

розробленні етнологічних проблем. Важливим досягненням Н. н. стало висунення та обґрунтування концепції про безперервність українського історичного процесу, а також його самостійності стосовно загальноросійської історії, яка отримала логічне завершення у працях М. Грушевського, зокрема в його знаменитому есе «Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства». Н. н. відображав реакцію тогочасної історичної думки та гуманітарної сфери суспільства на соціокультурне середовище й умови, в яких розгортався науковий процес, віддзеркалював перенесення проблем і потреб тодішнього українства на реконструкцію історичного минулого, виступав як своєрідна рефлексія, що фіксувала відносини між тодішньою реальністю та минулими, визначала спрямованість пізнавальної ситуації, провідні тенденції науково-історичного процесу. Водночас ряд сучасних дослідників звертає увагу на розмитість меж між Н. н. та державницьким напрямом в українській історичній науці першої третини ХХ ст., підкреслює абстрактність та умовність його змістового наповнення (І. Гирич, Я. Дашкевич та ін.). Костомаров – один із засновників Н. н. в українській історіографії та суспільно-політичній думці періоду романтизму (30–50-ті роки ХІХ ст.), а також ідеолог і теоретик народницького руху в Україні. У своїх роботах він актуалізував та обґрунтував необхідність дослідження «народного життя» на основі широкого використання етнографічного й географічного матеріалу, а також комплексу інших джерел. Своєю науковою та публіцистичною діяльністю Костомаров сприяв утвердженню Н. н. як панівного напрямку в українській історіографії другої половини ХІХ ст. (див. Аристократія, Бунт, Гайдамаки та Гайдамаччина, Гетьманщина, Етнопсихологія, Козацтво, Народ, Народоправство, Община, Панславизм, Позитивизм, Романтизм, Руїна, Федералізм, Федерація). Творча спадщина Костомарова суттєво вплинула на наступні покоління істориків, які належали до Н. н., зокрема на В. Антоновича та М. Грушевського.

Літ.: Костомаров Н. И. Две русские народности // Основа. 1861. № 3; Его же. Черты народной южнорусской истории // Там же. 1861. № 3; 1862. № 6; Его же. Об отношении русской истории к географии и этнографии: (Лекция, читанная в Географическом обществе 10 марта 1863 г.) // Зап. Император. рус. геогр. о-ва. 1863. Т. 12, № 2; Его же. Историческое значение южнорусского народного песенного творчества // Беседа. 1872. Т. 4–6, 8, 10–12;

Пыпин А. Н. История русской этнографии: В 4 т. СПб., 1891. Т. 3: Этнография малорусская; Коялович М. О. История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям. 3-е изд. СПб., 1901; Грушевський М. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства: Отд. отт. из сб.: «Статті по славяноведенію. I». СПб., 1904; Его же. Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения // Украинский народ в его прошлом и настоящем: В 2 т. СПб., 1914. Т. 1; Дорошенко Д. I. Огляд української історіографії. Прага, 1923; Грушевський М. Сто літ українського народництва // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. 1927. Вип. 1/3; Багалій Д. Історіографічний вступ і доба натурального господарства // Багалій Д. Нарис історії України: на соціально-економічному ґрунті. Х., 1928; Андрусак М. Українська історіографія // Зб. Укр. наук, ін-ту в Америці. Сент Пол; Прага, 1939; Крупницький Б. До методологічних проблем української історії. УВАН. Секція історична: I. Праці конференції історичної групи 6 лип. 1946. Авґсбург, 1946; Г-ка В. Українська народницька історіографія в світлі державницьких ідей // Голос Державника. Авґсбург. 1947. № 2; Коваленко Л. А. Народницька течія в українській історіографії // Тези доп. та повідомл. Ужгород. держ. ун-ту: Сер.: Історична. 1959. № 3; Марченко М. I. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959; Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України: Зб. статей. Мюнхен, 1959; Коваленко Л. А. Конспект лекцій з української історіографії XIX ст. Кам'янець-Подільський, 1964; Витанович І. Уваги до методології й історіософії Михайла Грушевського // Укр. історик. 1966. № 1/2; Сторчак Г. I. Радянська історична наука про народницьку історіографію історії України // Укр. іст. журн. 1968. № 8; Чубатий М. Українська історична наука: її розвиток і досягнення. Філадельфія, 1971; Господин А. Микола Костомаров: Публікація для вшанування сторіччя смерті основоположника народовецького напрямку в українській історіографії / Передм. М. Марунчака. Вінніпег, 1986; Пріцак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. Київ; Кембридж, 1991; Потульніцький В. А. Історія української політології: (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці). К., 1992; Пінчук Ю. А. Народницький і державницький напрями української історіографії: спільне і відмінне // Історична наука на порозі XXI ст.:

підсумки та перспективи: Матеріали Всеукр. наук. конф. (Харків, 15–17 листоп. 1995 р.). Х., 1995; Ісаєвич Я. Д. «Народницький» і «державницький» напрями української класичної історіографії в інтерпретації істориків кінця ХХ ст. // Історіографічна спадщина науки історії України (погляд з кінця ХХ ст.): Матеріали Всеукр. наук.-освітньої конф. (Глухів, груд. 1996 р.) / Ред. В. Г. Сарбей. Київ; Глухів, 1996; Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина ХVІІІ – середина ХІХ ст.). Х., 1996; Гоцуляк В. В. Погляд М. Грушевського на український історіографічний процес крізь призму народницької концепції історії України // Вісн. Черкас. держ. ун-ту. Черкаси, 1997. Вип. 2; Стельмах С. П. Історична думка в Україні ХІХ – початку ХХ ст. К., 1997; Гирич І. Б. Державницький напрям і народницька школа в українській історіографії (на тлі стосунків Михайла Грушевського і В'ячеслава Липинського) // Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наук, конф., присвяч. М. Грушевському (Львів, 24–25 жовт. 1994 р.; Харків, 25 серп. 1996 р.; Львів, 29 верес. 1996 р.): Збірник / Ред. Я. Грицак, Я. Дашкевич. Л., 1999; Дашкевич Я. Р. Михайло Грушевський – історик народницького чи державницького напрямку? // Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наук, конф., присвяч. М. Грушевському (Львів, 24–25 жовт. 1994 р.; Харків, 25 серп. 1996 р.; Львів, 29 верес. 1996 р.): Збірник / Ред. Я. Грицак, Я. Дашкевич. Л., 1999; Сарбей В. Г. Народ як об'єкт і суб'єкт історичного процесу (Давня тема у сучасному соціологічно-історіографічному баченні) // Історіографічні дослідж. в Україні: Наук. зб. пам'яті Ф. П. Шевченка. К., 1999. Вип. 7; Світленко С. І. Народництво в Україні: 60–80-х років ХІХ ст.: Теоретичні проблеми джерелознавства та історіографії. Д., 1999; Гирич І. Б. «Народництво» та «державництво» в українській історіографії: проблема змістовного наповнення понять // Молода нація: альманах. 2000. № 4; Чорновол І. П. Політичні аспекти народницької історіографії: від М. Костомарова до М. Грушевського // Там само. 2000. № 3; Іванко А. Б. Історики України ХІХ–ХХ ст. (Нариси української історіографії). Кіровоград, 2001.

НАРОДОПРАВСТВО – термін у науковій спадщині Костомарова та деяких інших істориків, що використовувався для позначення, інтерпретації та характеристики особливостей соціально-політичної організації «північно-руських земель» (Новгород,

Псков) в XI–XV ст., зокрема удільно-вічового укладу з погляду участі народних низів у процесі конструювання державної влади і місцевого самоврядування. Костомаров розглядав Н. як найважливіше явище російської історії, що являло собою одну з основних тенденцій історичного процесу – розвиток самодіяльності народних мас. Елементи Н. вчений вбачав і в пізніших соціальних формуваннях: в організації козацтва, общинному укладі дореформеного села (див. Община). На думку Костомарова, у власне російській історії мала місце взаємодія Н. і єдинодержавності. Остання поступово придушила удільно-вічовий уклад і призвела до встановлення централізованої абсолютистської держави – Російської імперії.

Літ.: Костомаров Н. И. О значении Великого Новгорода в русской истории: (Статья из публичного чтения в Новгороде 30 апр. 1861 г.) // Отеч. зап. 1862. № 1; Его же. Севернорусские народоправства во времена удельно-вечевого уклада: Новгород – Псков – Вятка: В 2 т. СПб., 1863. Т. 1–2; Его же. Вече и вечевое устройство в древней Руси // Дело и отдых. 1865. Т. 1; Его же. Начало единой державы в древней Руси // Вестн. Европы. 1870. № 11–12; Коялович М. О. История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям. 3-е изд. СПб., 1901; Грушевский М. Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения // Украинский народ в его прошлом и настоящем: В 2 т. СПб., 1914. Т. 1; Дорошенко Д. Огляд української історіографії. Прага, 1923.

ПАНСЛАВІЗМ – течія суспільно-політичної думки у слов'янських країнах, представники якої закликали об'єднати слов'янські народи на етнічній основі. П. виник наприкінці XVIII – на початку XIX ст. спершу в Чехії, Хорватії, Сербії та Чорногорії. Його засновниками вважаються діячі чеського національного руху І. Добровський, П. Шафарик, сербський просвітник В. Караджич і чорногорський просвітник П. Негош. П. охоплював широкий спектр політичних сил, які пропонували різні його трактування, а також способи здійснення всеслов'янської єдності: від примусового, насильницького возз'єднання в рамках унітарної держави до різних форм конфедеративного і федеративного міждержавного об'єднання (див. Федералізм, Федерація). У Росії П. поширився в першій половині XIX ст. Костомаров належав до демократичного крила П. Він виступав за створення панслов'янського союзу на

добровільній і рівноправній основі за зразком США або давньо-грецьких полісів (див. Кирило-мефодіївці та М. Костомаров, Історичні та суспільно-політичні погляди М. Костомарова). На думку Костомарова, цей союз мав би спиратися переважно на культурну, расову і релігійну спільність слов'ян і водночас на демократичні, правові принципи міждержавної організації, що передбачають рівність усіх суб'єктів об'єднання.

Літ.: Костомаров Н. И. Две русские народности // Основа. 1861. № 3; Его же. Мысли о федеративном начале в древней Руси // Там само. 1861. № 1; Его же. Поэт Тарас Григорьевич Шевченко: Воспоминания о нем 1846–1861 гг. // Рус. старина. 1880. № 3; Аксаков И. С. Славянский вопрос 1860–1886. М., 1886; Первольф И. Славяне, их взаимные отношения и связи: В 3 т. Варшава, 1886–1893. Т. 1–3; Пыпин А. Н. Панславизм в прошлом и настоящем. СПб., 1913; Міяковський В. З нових матеріалів до історії Кирило-Мефодіївського братства: I. Записка В. Білозерського про сільські школи; II. Записка М. Костомарова про панславизм; III. Уривок з оповідання Костомарова «Панич Наталич» // Україна. 1924. № 3.

ПОЗИТИВІЗМ (від лат. *positivus* – позитивний) – напрям у філософії та науці, що виходить з «позитивного», тобто з даного, фактичного, стійкого, безсумнівного. П. скеровує дослідження лише на достовірне, а метафізичні пояснення вважає теоретично нездійсненними і практично марними. Як напрям, П. тісно пов'язаний з культом науки (здебільшого у природознавчому сенсі), який заперечує пізнавальну і практичну цінність традиційної філософії та визнає єдиним джерелом справжнього, позитивного знання спеціальні науки, що спираються на емпіричний досвід. Виник П. у 30-х роках XIX ст. в руслі загальної традиції емпіризму, його засновниками вважаються О. Конт, Дж.-С. Мілль та Г. Спенсер. П. справив значний вплив на розвиток наукових знань у XIX ст., зокрема на філософію історії та методологію історичних досліджень. Головне поняття у П. – дефініція «факт». Цей термін є спірним і зовсім по-різному інтерпретується навіть у межах самого П. Втім, більшість позитивістів одностайні в тому, що П. найтісніше пов'язаний з достовірною науковою картиною світу і методами, властивими природничим наукам. Почасти П. постав як антифілософська реакція проти ідеалізму та спиритуалізму. До позитивістського напрямку в європейській історіографії належала

більшість учених другої половини XIX ст., що виступали за зближення історії з природничими науками та створення широкої емпіричної (джерельної) бази історичних студій, обстоювали значення точних методів дослідження (статистичний, порівняльно-історичний) та об'єктивізацію методики досліджень. П. в історичній науці виявився у сциєнтичній та об'єктивістській орієнтації наукових досліджень, передусім у піднесенні їхнього фахового рівня і фактографічній достовірності, дегероїзації та деміфологізації історії, поширенні еволюційних й детерміністських тлумачень історичного руху тощо. П. заклав науково-теоретичні підвалини для культивування ідей європейського лібералізму другої половини XIX ст. Костомаров цікавився працями засновників П. У своїх творах 70-х – першої половини 80-х років XIX ст. він приділяв значно більше уваги питанням емпіричної достовірності, ніж у студіях 40–60-х років XIX ст. Своєю археографічною діяльністю Костомаров сприяв формуванню джерельної бази історії України (див. Археографічні праці М. Костомарова), а також переходу народницького напрямку від романтичного (див. Романтизм) до позитивістського етапу в другій половині XIX ст.

Літ.: Родоначальники позитивизма. СПб., 1910–1913. Вып. 2, 4–5; Нарский Н. С. Очерки по истории позитивизма. М., 1960; Шкуринок П. С. Позитивизм в России XIX в. М., 1980; Философия истории: Антология / Под ред. Ю. А. Кимилева. М., 1995; Кроче Б. Историография позитивизма // Кроче Б. Теория и история историографии. М., 1998; Стельмах С. Історична наука в Україні епохи класичного історизму (XIX – початок XX століття). К., 2005.

РОМАНТИЗМ – 1) напрям у суспільно-політичній та історичній думці, літературі, науці й мистецтві, який виник наприкінці XVIII ст. у Німеччині, Великій Британії та Франції як реакція на раціоналізм доби Просвітництва, а також канони класицизму та соціокультурні й інтелектуальні зрушення, спричинені епохою революцій і Наполеонівських війн у Європі; 2) художній метод викладу й інтерпретації матеріалу в літературі та мистецтві. Початки Р. з'явилися на теренах України в першій третині XIX ст., хоча преромантизм побутував у творчості українських мислителів та істориків другої половини XVIII ст. (Г. Сковорода, невідомий автор «Истории русов» та ін.). Традиційно появу Р. на теренах

України пов'язують із західними інтелектуальними впливами, зокрема з поширенням секуляризованої від релігійної схоластики науки німецького типу на початку XIX ст. у Харківському, а пізніше – в Київському імператорському Св. Володимира університетах. Характерні риси Р. на українських землях виявилися у філософському ідеалізмі, мрійному, екзальтованому ставленні до навколишнього світу, захопленні фольклором, етнографією, народним побутом, в містично-релігійній та морально-етичній мотивації творчості, жанрових (балади, ліричні пісні, історичні романи, драми) і стилістичних особливостях у літературі (ностальгія та ідеалістично-песимістичне захоплення минулим, меланхолійний настрій, контрастне висвітлення навколишньої дійсності, похмура Україна супроти яскравого славетного козацького минулого, релігійні повчання, культ героїв, впровадження символічних образів). В історіографію Р. привніс дослідницькі зацікавлення колоритом місця та часу, що породжувалося виключною увагою до унікального й самобутнього фактографічного матеріалу як до різноманітних виявів «народного духу». Мінливість, динамічність, суперечливість, конечність і нескінченність зробилися неодмінними характеристиками полівимірних історичних об'єктів, що функціонували в багатопощинному середовищі, розглядалися з різних масштабів і ракурсів, зокрема з обсягу національної та регіонально-провінційної проблематики. На відміну від раціоналістичної історіографії, що віддавала перевагу класичним зразкам античності, для творчості істориків-романтиків притаманна медієвізація історичної минувшини, ідеал якої здебільшого вишукували в добі середньовіччя та її залишках – народних думках, баладах і піснях. Водночас відбувалося виділення та розчленування цілісного органічного потоку на локальні утворення, через які прагнули досягнути внутрішній сенс історичного руху, вловити відчуття часу тієї чи тієї доби. В романтичному історіописанні з'явився новий масовий, колективний герой – народ-нація (див. Народ, Народницький напрям), який характеризувався множинністю суб'єктивних виявів волі та розмаїттям форми і дії, що не вкладалися в старі універсальні схеми й раціональну систему світобачення. Натомість ширилися уявлення про культурно-духовні виміри народу, поліваріантність яких коливалася від глибокого психологізму (див. Етнопсихологія) і морально-релігійних критеріїв до витонченого естетизму й ностальгійних переживань, що побутували у свідо-

ності масового героя. Прикметними рисами романтичної історіографії стали ідеалізація, поетизація та суб'єктивізація історії, представлена у вигляді художньо-емоційних образів та символів, а також багата творча уява й споглядання, інтуїтивне прозирання та чуттєве переживання, здатність до індивідуалізації історичної дійсності і сприйняття певного духовного стану конкретних осіб, спроможність до численних трансформацій різних форм вираження ідей або колективних, масових образів тощо. Вживання в епоху, в образи її яскравих і славетних представників, їхню психологію, свідомість і навіть емоційний стан сформували науковий стиль мислення романтиків що привело до тріумфу ідеї історизму в ХІХ ст. Незважаючи на різноманітні іноземні впливи, впродовж першої половини ХІХ ст. Р. став органічним явищем українського національного духовного, культурного та наукового життя. Р. інтегрував соціокультурні запити та інтелектуальні вимоги тогочасного українського суспільства до національного відродження, віддзеркалював пошук світоглядних і ціннісних орієнтирів в умовах соціальних, культурних і духовних трансформацій. В українському контексті Р. мав поліфункціональне призначення: 1) як каталізатор національної міфотворчості; 2) як інструмент для оформлення та висунення суспільно-політичних і культурницьких програм; 3) як репрезентант української ідеї (див. Український месіанізм) на теренах слов'янства та Європи; 4) як спосіб актуалізації історичних традицій, що формували українську національну свідомість. Р. справив визначальний вплив на українську літературу та історіографію, зокрема на творчість О. Афанасьєва-Чужбинського, І. Бецького, Л. Боровиковського, Є. Гребінки, П. Гулака-Артемовського, О. Корсуна, П. Куліша, М. Максимовича, М. Маркевича, А. Метлинського, М. Петренка, І. Срезневського, Т. Шевченка, О. Шпигоцького, Я. Щоголева та ін. Із Р. пов'язаний цілий етап розвитку української історичної та суспільно-політичної думки (30–60-ті роки ХІХ ст.), зокрема школа харківських романтиків (див. Харківська школа романтиків), «Руська Трійця» (М. Шашкевич, І. Вагилевич; – див. Головацький Я. Ф.) в Галичині та кирило-мефодіївські братчики в Наддніпрянській Україні (див. Кирило-мефодіївці та М. Костомаров). Під впливом ідей Р. Костомаров написав один із програмних документів Кирило-Мефодіївського братства «Книгу буття українського народу». Відбиток Р. має низка драматичних праць, поем та віршів Костомарова (див. Літературна спадщина

М. Костомарова, Поезія М. Костомарова), що характеризується ностальгією по минулому, меланхолійним настроєм, контрастним зображенням навколишньої дійсності (похмура селянська Україна – на протигагу яскравому героїчному минулому Гетьманщини), релігійним моралізмом і повчаннями тощо. У руслі Р. формувалися і погляди Костомарова як історика (див. Історичні та суспільно-політичні погляди М. Костомарова), зокрема під час його університетських студій у Харкові (див. Харківський університет). У першій третині ХІХ ст. це місто було інтелектуальним осередком гегельянства та шеллінгіанства (див. Лунін М. М.), впливів якого зазнав тоді ще історик-початківець. Під знаком Р. написана низка монографічних студій Костомарова (див. «Богдан Хмельницький», «Гетманство Выговского», «Гетманство Юрия Хмельницкого», «Мазепа. Историческая монография», «Руина. Историческая монография 1663–1687. Гетманства Бруховецкого, Многогрешного и Самойловича»), в яких приділялася велика увага масовому герою, його соціально-психологічним виявам та прагненням. Учений розглядав народ в єдиній морально-естетичній системі, яку конструює український дух за особливими мистецькими й духовними канонами. Заразом народ-нація як масовий, колективний герой у Костомарова виступає єдиним, недиференційованим органічним цілим, а його творчість має над-індивідуальний характер.

Літ.: Максимович М. Письмо о философии. М., 1833; Костомаров Н. И. Сава Чалый. Харьков, 1838; Його ж. Переяславська ніч // Сніп. 1841; Костомаров Н. Славянская мифология К., 1847; Петров М. Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции: Сравнительный историко-библиографический обзор. Харьков, 1861; Костомаров Н. Ветка: малорусские стихотворения. Одесса, 1875; Заїкин В. Основні риси суспільного світогляду кирило-методіївців // Наш світ. 1921. № 5; Русский романтизм: Сб. статей / Под ред. А. И. Белецкого. Л., 1927; Шамрай А. До початків романтизму // Україна. 1929. № 1–2; Харківська школа романтиків. Х., 1930. Вип. 1–3; Литературная теория немецкого романтизма: Документы. Л., 1934; Реизов Б. Г. Французская романтическая историография (1815–1830) / Отв. ред. А. Л. Дымшиц. Л., 1956; Чижевський Д. Історія української літератури від початків до доби реалізму. Нью-Йорк, 1956; Волинський П. К. Теоретична боротьба в українській літературі (перша половина ХІХ ст.). К., 1959; Марченко М. І. Українська історіографія з давніх часів

до середини XIX ст. К., 1959; Волинський П. К. Український романтизм у зв'язку з розвитком романтизму в слов'янських літературах. К., 1963; Бойко Д. Український романтизм Центральної й Східної України у його стосунку до західноєвропейської романтики // Наук. зап. УВУ: Філософ.-т. Мюнхен, 1965/1966. № 8; Ванслов В. В. Естетика романтизму. М., 1966; Шевельов Ю. З історії українського романтизму // *Orbis scriptus: Dmitrij Tschizewskij zum 70. Geburtstag* / Herausg. von D. Gerhardt, W. Weintraub und H. J. zum Winkel. Munchen, 1966; Українські поети-романтики 20–40-х років XIX ст. К., 1968; Проблемы романтизма: Сб. статей. М., 1971. Вып. 1; К истории русского романтизма. М., 1973; Кирилюк Є. П. Український романтизм у типологічному зіставленні з літературами західно- і південнослов'янських народів (перша половина XIX ст.). К., 1973; Комаринець Т. І. Ідейно-естетичні основи українського романтизму (проблема національного й інтернаціонального). Л., 1983; Скринник М. Ідейне підґрунтя українського романтизму // ЗНТШ. 1991. Т. 222; Velychenko S. *National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish Russian, and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914*. Edmonton, 1992; Вайнштейн О. Язык романтической мысли. О философском стиле Новалиса и Фридриха Шлегеля. М., 1994; Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). Х., 1996; Бовсунівська Т. В. Феномен українського романтизму. К., 1997. Ч. 1: Теогенез і етногенез; Грабович Г. До історії української літератури. К., 1997; Легеза С. В. Українська романтична історіографія: історико-культурний контекст. Д., 1997; Стельмах С. П. Історична думка в Україні XIX – початку XX ст. К., 1997; Кроче Б. *Историография романтизма* // Кроче Б. *Теория и история историографии*. М., 1998; Луцький Ю. Між Гоголем і Шевченком. К., 1998; Лук М. Микола Костомаров: історіософія та соціальна філософія українського романтизму // Молода нація: Альманах. 2002. № 1; Погульницький В. А. Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII–XX ст. К., 2002; Мислителі німецького романтизму / Упоряд.: Л. Рудницький, О. Фешовець. Івано-Франківськ, 2003; Ясь О. Монографічні студії в українській історіографії другої половини XIX ст. // *Історіографічні дослідж. в Україні*. К., 2004. Вип. 14; Стельмах С. *Історична наука в Україні епохи класичного історизму (XIX – початок XX ст.)*. К., 2005.

СЛОВ'ЯНОФІЛЬСТВО І ЗАХІДНИЦТВО – контрверсійні напрями російської релігійно-філософської та суспільно-політичної думки XIX ст. Різниця світоглядних та інтелектуальних засад С. і З. зумовлювалася протилежною реакцією тогочасної громадськості на виклики, кинуті Російській імперії західноєвропейською модернізацією, зокрема переходом від Європи станів до Європи націй і національних держав. Основні положення слов'янофільства спиралися на історіософське та культурологічне обґрунтування ідеї самотності Росії, її культури, соціально-економічного укладу та політичного устрою стосовно країн Західної Європи. Натомість інтелектуальні підвалини західництва ґрунтувалися на тезі про необхідність поступального розвитку Росії через послідовне засвоєння й адаптацію західноєвропейських політичних свобод, соціальних інститутів, економічного ладу, освіти та культури. Самотність Росії слов'янофіли вбачали у гармонійному співіснуванні всіх станів, у російській поземельній громаді та артільях, у православних засадах російського суспільства, яке вони розглядали як єдине справжнє християнство. Такі ж особливості своєрідного розвитку слов'янофіли знаходили і в інших слов'ян, особливо у південних (серби, болгари, чорногорці). Апологія ідеї самотності слов'янства, зокрема усталені симпатії до закордонних слов'ян, спричинилися до походження назви самого напрямку – слов'янофільство (слов'янолюбство), яку впровадили їхні опоненти. Радикально налаштовані слов'янофіли обстоювали ідею об'єднання всіх слов'ян у межах Російської імперії (див. Панславізм), причому не виключали для досягнення цієї мети застосування військово-політичних заходів. Західники виступали за ліквідацію кріпосництва і визнавали необхідність розвитку Росії за західноєвропейським зразком. Історичні концепції західників багато в чому нагадували ідеї та підходи західноєвропейських істориків Г. Бокля, Ф. Гізо, Б. Нібура, Л. фон Ранке, О. Т'єррі та інших, а також спиралися на філософію Г. Гегеля, О. Конта, Г. Спенсера, Ф. Шеллінга та інших відомих мислителів (див. Позитивізм, Романтизм). Провідними діячами західників були П. Анненков, В. Боткін, І. Гончаров, Т. Грановський, К. Кавелін, М. Катков, П. Кудрявцев, М. Некрасов, О. Никитенко, М. Салтиков-Шчедрін, С. Соловйов, І. Тургенєв, П. Чаадаєв, Б. Чичерін та багато інших. До відомих представників слов'янофільського напрямку належали Іван та Костянтин Аксакови, І. Беляєв, Д. Валуєв,

І. Кирєєвський, О. Кошелєв, В. Ламанський, Ю. Самарін, О. Хом'яков, Ф. Чижов та ін. Костомаров мав широкі знайомства в колах російської інтелігенції, зокрема як у середовищі слов'янофілів, так і західників. Він співчутливо ставився до ідей слов'янофільства, особливо до тези про необхідність загальнослов'янської єдності. Втім його погляди щодо співдружності слов'ян зазнали істотних змін: від обстоювання за часів кирило-мефодіївських братчиків (див. Кирило-мефодіївці та М. Костомаров) ідеї слов'янської федерації, що спирається на християнські постулати, до пропагування у 60–70-ті роки XIX ст. мовно-культурного зближення слов'янських народів. Водночас він тримався думки, що деякі положення слов'янофільства, особливо про культурно-історичну унікальність Росії, абсолютизовані. Костомаров поділяв і певні ідеї західників, зокрема вважав необхідним скасування кріпосницького ладу. Вчений з великою увагою та цікавістю ставився до західноєвропейської історії, позаяк уважав, що в її анналах міститься повчальний досвід для слов'янських народів. У цілому Костомарова не можна зарахувати до жодного з цих контрверсійних напрямів з огляду на його оригінальні історичні та суспільно-політичні погляди (див. Історичні та суспільно-політичні погляди М. Костомарова).

Літ.: Линицкий П. Славянофильство и либерализм. К., 1882; Пыпин А. Н. Характеристики литературных мнений от 20-х до 50-х гг.: Исторические очерки. СПб., 1906; Бродский Н. Л. Ранние славянофилы. М., 1910; Западники сороковых годов. М., 1910; Плеханов Г. В. Западники и славянофилы // Плеханов Г. В. Сочинения: В 24 т. М.; Л., 1926. Т. 23; Егоров Б. Ф. Славянофильство, западничество и культурология // Тр. по знаковым системам. Тарту, 1973. Т. 6; Бердяев П. А. Истоки и смысл русского коммунизма. М., 1990; Русское общество 40–50-х годов XIX в.: В 2 ч. М., 1991. Ч. 1: Записки А. И. Кошелева; Ч. 2: Воспоминания Б. Н. Чичерина; Шукин В. Г. Культурный мир русского западника // Вопр. философии. 1992. № 5.

УКРАЇНОФІЛЬСТВО – термін для позначення системи поглядів ряду представників суспільно-політичних рухів 40–70-х років XIX ст., переважно вихідців з Малоросії, що виступали за відновлення та поширення української мови, літератури, культури, традицій і звичаїв козацько-гетьманської України у складі Російської

імперії. В політичному плані У. охоплювало різноманітні за своїм політичним спектром елементи: від прихильників республіканського чи федеративного державного устрою (див. Федерація) до діячів з поміркованими поглядами, що зазвичай обмежувалися вимогами тієї чи тієї форми національно-культурної автономії. Поняття У. не мало чітко окресленої адресної спрямованості і вирізнялося розмитим змістом та полісемантизмом. Отож його застосування в тогочасній суспільно-політичній та історичній думці було амбівалентним і непослідовним. Костомаров належав до поміркованого крила У., але водночас мав оригінальні погляди стосовно майбутнього державного устрою слов'янських народів (див. Панславизм, Федералізм). Він порушував проблеми У. переважно в науково-публіцистичних і полемічних працях (див. Публіцистична і полемічна спадщина М. Костомарова, «Мое украинофильство в «Кудеяре», «По поводу статьи г. де-Пуле об украинофильстве», «Украинофильство», «Задачи украинофильства. Луна. Украинский альманах на 1881 год. Киев, 1881»). В інтерпретації Костомарова У. виступає здебільшого як комплекс культурно-освітніх заходів, що не стосуються політичної сфери. Взагалі, початки У. Костомаров ототожнює з прагненням деяких малоросів (українців) вживати рідну мову як у побуті, так і в науковій та культурно-освітній сфері. Але навіть ця вельми поміркована українофільська програма, викладена Костомаровим, зустріла доволі різкий спротив як в урядових сферах, так і з боку широких кіл російської громадськості. З огляду на цю реакцію Костомаров в останні роки життя, незважаючи на постійні фізичні нездужання, приділяв велику увагу питанням У. У своїх працях він наголошує на негативних наслідках урядових заходів проти українства, а також зводить ці наслідки до чотирьох основних пунктів: 1) чимало осіб, талановитих і компетентних у своїй царині, вважає, що їм легше та зручніше писати малоруським діалектом, аніж російською мовою. У разі заборони друкуватися малоросійською мовою, вони втрачають можливість вільно висловлювати свої думки; 2) обмеження стосовно української мови поширюються й на наукові студії з історії, етнографії, географії, археології, філології малоруського народу, поза як усе це, за природою речей, пов'язується з народною мовою; 3) мовні обмеження у пресі викликають у малоруському краї скорботні почуття навіть в осіб, які самі ніколи не писали українською і не вивчали малоруську народність, але як мешканці краю мимо-

волі брали до серця те, що вони звикли бачити навколо себе; 4) сама заборона співати українські пісні на концертах, видавати ноти та організувати спектаклі за малоросійськими п'єсами, крім того, що викликає роздратування та неприємне почуття в місцевій публіки, яка звикла до таких веселошців, не може бути корисним і в інтересах мистецтва та поширення естетичного смаку, оскільки вилучає з музичної та сценічної сфери чудові витончені елементи, котрими завжди пишалася вся Росія, і ціла Слов'янщина. Загалом полемічне вістря критики Костомарова скероване не стільки проти урядових заборон, скільки проти інтелектуальних засад, які спричинилися до ухвалення таких рішень (див. Валуєвський циркуляр 1863 р., Емський акт 1876 р.). Костомаров обстоює думку, що створення умов для вільного розвитку всіх мов і культур народів, які мешкають на теренах Російської імперії, є актуальним і важливим завданням у світлі тогочасних викликів західноєвропейської цивілізації. В цілому позиція Костомарова стосовно української мови не містила жодних суспільно-політичних вимог і обмежувалася виключно культурно-освітньою, науковою, церковно-обрядовою та побутовою сферами вжитку. Така поміркованість Костомарова навіть викликала звинувачення на його адресу з боку радикальних українських діячів у тому, що він намагається штучно обмежити побутування національної мови до рівня «хатнього вжитку». Проте більшість сучасних дослідників спадщини Костомарова не поділяє цих закидів. Костомаров також наголошував на існуванні внутрішнього конфлікту в українському суспільстві між русифікованими представниками аристократії (див. Аристократія) та національно свідомими репрезентантами вищих станів, у якому він вбачав одне з основних ідейних джерел заборони У. Публікації Костомарова, присвячені У., мали поліфункціональне призначення, з одного боку, вони були спрямовані проти панівних стереотипів і міфів російської освіченої публіки, які побутували в суспільстві після Емського акту 1876 р., а з другого – мали практичну мету: надати українському питанню суспільного резонансу, щоб хоч якоюсь мірою послабити репресивні антиукраїнські заходи російського царату.

Літ.: Костомаров Н. Мое украинофильство в «Кудеяре» // Киев. телеграф. 1875. № 85; Его же. Малорусское слово // Вестн. Европы. 1881. № 1; Его же. Украинофильство // Рус. старина. 1881.

№ 2; Его же. По поводу статьи г. де-Пуле об украинофильстве // Там же. 1882. № 5; Автобиография Н. И. Костомарова. М., 1922; Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. К., 1990. Т. 1; Костомаров Н. И. Две русские народности. Харьков, 1991; Національні процеси в Україні: історія і сучасність: Документи і матеріали: У 2 ч. К., 1997. Ч. 1; Малашевич А. Українознавчі студії Миколи Костомарова та журнал «Вестник Европы» // Історичний журн. 2004. № 10/11.

УКРАЇНСЬКИЙ МЕСІАНІЗМ – термін для позначення історичної місії, місця і ролі українського народу в європейському, світовому історичному процесі, зокрема на теренах слов'янства (див. Панславізм). Ідея месіанізму запозичена з іудаїзму, зокрема з учення про грядущий прихід у світ Божого посланця (Месії). У християнстві таким месією вважається Ісус Христос, який, раз побувавши на Землі, мав прийти вдруге. Ідеї У. м. були близькі Костомарову як ідеологу Кирило-Мефодіївського братства (див. Кирило-мефодіївці та М. Костомаров). Мотиви У. м., зокрема ідеї перебудови суспільства на християнських засадах та уявлення про справедливість, свободу, рівність і братерство (див. Раціоналізм), простежуються в багатьох працях Костомарова, зокрема в його «Книзі буття українського народу». Водночас костомаровські інтерпретації здебільшого зосереджені на внутрішній спрямованості У. м. (зміна соціальних засад суспільства, гармонізація соціальних відносин, ідеалізація і романтизація народних традицій, морально-етичні та мистецько-естетичні виміри громадського буття), на відміну, приміром, від польського месіанізму ХІХ ст., орієнтованого на відтворення Речі Посполитої.

ФЕДЕРАЛІЗМ (від франц. *federalisme*, лат. *foedus* – договір, союз) – теорія і практика організації політичного та адміністративно-територіального устрою держав, яка передбачає об'єднання кількох суверенних країн у федеративну спілку (див. Федерація) чи поділ унітарної держави на складові частини – суб'єкти федеративного союзу. На думку Костомарова, початки федеративного устрою (удільно-вічовий уклад) у давньоруському суспільстві становили одну з найкращих нереалізованих можливостей у розвитку історії Росії та України. Він вважав, що слов'янські народи мають об'єднатися у федерацію республік, з'єднаних між собою за

зразком давньогрецьких полісів чи Сполучених Штатів Північної Америки. Питання Ф. та федерації часто обговорювалися у середовищі кирило-мефодіївських братчиків (див. Кирило-мефодіївці та М. Костомаров). Приміром, згадуючи своє знайомство з Т. Шевченком у Києві, Костомаров зазначав: «Разговор у нас шел о делах славянского мира, высказывались надежды будущего соединения славянских народов в одну федерацию государственных обществ, и я при этом излагал мысль о том, как было бы хорошо существование отдельного славянского общества, которое бы имело широкую цель установить взаимность между разрозненными и мало друг друга знающими славянскими племенами». Костомаров шукав приклади майбутнього державного устрою в історичному минулому слов'янства, зокрема у федеративному принципі організації давньої Русі. Цей принцип він вбачав у племінному спорідненні слов'янських народів, близькості мов, спільності віросповідання, багатьох звичаїв, традицій, приналежності князів до однієї династії. Отож Костомаров розглядав функціональне призначення федерації не стільки в політичній та правовій, скільки в етнокультурній і громадській площині. У добу кирило-мефодіївців учений обстоював думку, що слов'янські республіки мають встановити однакові закони (республіканський лад, скасувати кріпосництво), єдину грошову одиницю, спільно вступати в зовнішньополітичні відносини з іншими державами, створити невелику загальну армію, що паралельно існувала б з частинами народної міліції в кожній республіці, загальні керівні органи федеративного союзу, зокрема інститут президента та конгрес на виборній основі (мав обиратися раз на чотири роки). Костомаров уважав, що зазначеними інституціями та нормами мали обмежуватися політико-правові зв'язки між слов'янськими республіками, побудовані на засадах Ф. Водночас він виступав за широкий і вільний розвиток наукових, освітніх, культурних та релігійних відносин, що спиралися б на принципи християнської етики й моралі. У 60–70-х роках XIX ст. погляди Костомарова щодо Ф. зазнали суттєвої еволюції. Зокрема історик тримався ідей Ф. здебільшого не у футуристичному, а в ретроспективному розумінні і тлумачив їх переважно як тенденції в історії давньої Русі (див. «Замечание г. Лохвицкому», «Мысли о федеративном начале в древней Руси», Публіцистична і полемічна спадщина М. Костомарова, «Словечко по поводу замечания о федеративном начале в

древней Руси»). Причому він практично уникав будь-яких згадок про Ф. та федерацію з перспективи тодішньої сучасності чи найближчого майбуття.

Літ.: Костомаров Н. И. Две русские народности // Основа. 1861. № 3; Его же. Мысли о федеративном начале в Древней Руси // Там само. 1861. № 1; Его же. Поэт Тарас Григорьевич Шевченко: Воспоминания о нем. 1846 – 1861 гг. // Рус. старина. 1880. № 3; Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. К., 1990. Т. 1–3; Пінчук Ю. А. Дослідження про принципи демократичного федералізму // Укр. іст. журн. 1993. № 10; Потульніцький В. А. Теорія української політології (1819–1991): Навч. посіб. К., 1994; Федералізм: Енциклопедический словарь. М., 1997.

ФЕДЕРАЦІЯ (від пізньолат. foederatio – спілка, об'єднання) – 1. Держава зі складною політико-територіальною структурою, що має не менше двох частин (республік, земель, штатів, областей, кантонів, провінцій тощо). 2. Організаційно-політична форма об'єднань, партій і профспілок. Державна Ф. спирається на певні політико-правові засади, які визначають компетенцію та повноваження федеральних органів і суб'єктів об'єднання. Неодмінними атрибутами державної Ф. є спільна конституція чи інші законодавчі акти (федеративний договір), союзні органи влади, інститут громадянства, єдина грошова одиниця, загальна армія та ін. Суб'єкти державної Ф. мають, як правило, власні законодавчі, виконавчі і судові органи тощо. Костомаров був послідовним прихильником створення державної Ф. слов'янських народів. Він обстоював думку, що федеративний союз слов'ян мав спиратися на їхню етнокультурну, расову і релігійну спільність (див. Федералізм, Панславізм). Такий державний устрій, вважав Костомаров, відповідає історичним традиціям східного слов'янства, зокрема удільно-вічовим елементам організації давньої Русі.

Літ.: Костомаров Н. И. Мысли о федеративном начале в древней Руси // Основа. 1861. № 1; Его же. Словечко по поводу замечания о федеративном начале в древней Руси // Киев. старина. 1883. № 4; Одинец К. К вопросу об украинском народничестве (опыт программных вопросов для изучения украинской национальной идеи) // Там же. 1906. № 7/8; Грушевський О. С. До статті Костомарова про федеративний лад Старої Русі // Україна. 1928. № 3; Рубач М. А. Федералистические теории в истории России //

Русская историческая наука в классовом освещении: Сб. ст.: В 2 т. / Под ред. М. Н. Покровского. М., 1930. Т. 2; Костомаров М. Книги битія українського народу / Публ. та передм. Б. Янівського. Авґсбург, 1947; Пінчук Ю. А. Дослідження про принципи демократичного федералізму // Укр. іст. журн. 1993. № 10; Федерализм: Энциклопедический словарь. М., 1997.

ШЕВЧЕНКО Тарас Григорович (1814–1861) – український мислитель, поет і художник, класик національної та світової літератури. Народився у селі Моринці Звенигородського повіту Київської губернії (тепер Звенигородського району Черкаської області, Україна) у родині селянина-кріпака. З дитинства наймитував і навчався грамоти у сільського дяка П. Богородського. З 1828 р. служив козачком у поміщика П. Енгельгардта. У 1828–1831 рр. мешкав у Вільно, з 1831 р. – у С.-Петербурзі. У 1832 р. був відданий на чотири роки в науку до живописця В. Ширяєва. У другій половині 30-х років XIX ст. познайомився з відомими російськими та українськими діячами культури К. Брюловим, О. Венеціановим, графом М. Вільгорським, Є. Гребінкою, В. Григоровичем, В. Жуковським, І. Сошенком, які викупили його з кріпацтва у квітні 1838 р. за 2500 рублів. У 1836–1838 рр. Ш. написав перші поезії у дусі романтизму. У 1838–1844 рр. навчався в Академії мистецтв у С.-Петербурзі в майстерні К. Брюлова. За успіхи в навчанні отримав три срібні медалі (1839, 1840, 1841). У 1840 р. видав першу збірку своїх поетичних творів «Кобзар». У 1843–1844 рр. відвідав Україну, зокрема Київ. Познайомився з В. Білозерським, В. Закревським, М. Максимовичем, О. Капністом, П. Кулішем, князем М. Рєпніним-Волконським та ін. У 1845 р. закінчив Академію мистецтв у С.-Петербурзі, здобувши звання некласного художника. Навесні 1845 р. повернувся в Україну. Працював як художник у Київській археографічній комісії, подорожував і збирав фольклорні та етнографічні матеріали на Київщині, Волині, Поділлі, Полтавщині, Чернігівщині (1845–1847). Познайомився з російським поетом та перекладачем М. Гербелем, чеським композитором В. Єдлічкою, М. Костомаровим, В. Тарновським-старшим та ін. Член Кирило-Мефодіївського братства (див. Кирило-мефодіївці та М. Костомаров). У лютому 1847 р. Ш. затверджено на посаді викладача малювання в Київському імператорському університеті

Св. Володимира. У березні 1847 р. був заарештований за участь у Кирило-Мефодіївському братстві та відправлений до С.-Петербурга, де зазнав ув'язнення в казематах внутрішньої в'язниці Третього відділення. У травні 1847 р. Ш. засуджено на заслання солдатом до Оренбурзького окремого корпусу із суворою заборonoю писати й малювати. Учасник Аральської (1848–1849) та Каратауської (1851) експедицій, що вивчали умови судноплавства в Аральському морі та природні ресурси на півострові Мангишлак. У травні 1850 р. був ув'язнений в Орській фортеці (Оренбурзька губернія) за доносом про порушення заборони писати й малювати. Згодом переведений у віддалене Новопетровське укріплення (тепер Форт Шевченка, Республіка Казахстан), де зазнав жорстоких знущань. У серпні 1857 р. звільнений із заслання після тривалих прохань групи російських та українських інтелігентів за посередництва сестри імператора Олександра II – княжни Марії Миколаївни. Майже півроку мешкав у Нижньому Новгороді (вересень 1857 р. – березень 1858 р.), позаяк не мав дозволу на в'їзд до Москви та С.-Петербурга. Завдяки клопотанням графа Ф. Толстого та братів Жемчужникових (див. Жемчужников Л. М.) отримав такий дозвіл. У 1858 р. жив у Москві в М. Щепкіна, пізніше перебрався до С.-Петербурга. У 1859 р. дістав згоду на поїздку до України, де мав намір купити землю та поставити будинок. У червні 1859 р. Ш. відвідав М. Максимовича на хуторі Михайлова Гора поблизу села Прохорівка Золотоніського повіту Полтавської губернії (тепер Черкаська область). У липні того самого року був заарештований за звинуваченням в антиурядовій агітації. Звільнений та відправлений до С.-Петербурга. Брав участь у підготовці першого номера журналу «Основа». У січні 1861 р. Ш. підготував і видав власним коштом «Буквар» для українських недільних шкіл, наклад якого розійшовся по всій Україні. Помер Ш. у своїй кімнаті-майстерні при Академії мистецтв у С.-Петербурзі. Творча спадщина Ш. – широка, багатогранна та різнопланова. Ш. – автор численних поетичних творів, зокрема «Варнак», «Гайдамаки», «Гамалія», «Єретики», «Іван Підкова», «Кавказ», «Катерина», «Марія», «Москалева криниця», «Наймичка», «Неофіти», «Перебендя», «Сон», «Тарасова ніч», «Тополя», «Холодний Яр». Його перу належить ряд драматичних творів, таких як «Назар Стодоля», «Микита Гайдай». Він автор багатьох праць у галузі живопису,

графіки, монументально-декоративного розпису та скульптури, а також малюнків з композиціями на сюжети з античної, киеворуської та української історії, кріпацького побуту та життя селянства, численних замальовок архітектурних пам'яток, краєвидів, людей, жанрових сцен на українські, казахські й туркменські теми, портретів та автопортретів тощо. Залишив по собі велику епістолярну спадщину, щоденник та автобіографію.

Творчість Ш. справила визначний вплив на українське суспільство, зокрема на формування національної свідомості, на духовне та інтелектуальне життя України, на українську літературу, культуру й мистецтво. Ш. познайомився з Костомаровим навесні 1846 р. в Києві. Втім, ще до знайомства з Ш. Костомаров дав високу оцінку його поезіям (див. «Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке»). За свідченням «Автобиографии» Костомарова, вони бачилися часто, іноді просиджували вечорами до глибокої ночі. Молодий історик захоплювався творами Ш., чимало з яких, ще не виданих, читав у рукописах (під час арешту Костомарова в його паперах знайдено «Сон» та інші поезії Ш.). На початку 1847 р. Костомаров і Ш. регулярно обговорювали ідеї слов'янської федерації (див. Федералізм), обмінювалися думками про необхідність перетворень у суспільстві, зокрема щодо скасування кріпосництва. Обидва були заарештовані та покарані у справі кирило-мефодіївських братчиків (див. Біографія М. Костомарова). Про цю трагічну сторінку в їхньому житті Ш. написав поетичний цикл під назвою «В казематі. Моїм союзникам посвящаю» (1847), в якому присвятив Костомарову вірш «Веселе сонечко ховалось» («Н. Костомарову. 1847, мая 19»). У ньому автор називає Костомарова «мій брате» і висловлює жаль із приводу нездійснених намірів і планів на громадській ниві. Влітку 1857 р. Ш., повертаючись із заслання, заїжджав до Саратова, щоб відвідати Костомарова. Але не застав історика, позаяк той перебував за кордоном (див. Подорожі М. Костомарова за кордон). Ш. побачився тільки з матір'ю Костомарова (див. Костомарова Т. П.), яка привітала його як рідного сина. Згадку про цю зустріч Ш. занотував у щоденнику 31 серпня того самого року. Тривалий час Костомаров і Ш. підтримували епістолярний зв'язок (див. Епістолярна спадщина М. Костомарова). Влітку 1858 р. вони зустрілися в С.-Петербурзі. Про цю зустріч Костомаров згадував: «Между тем,

узнавши, що Шевченко живе в Академії художеств, де йому отвели мастерську комнату, я отправився к нему. «Здравствуй, Тарас», – сказав я йому, увидевши его за работой в белой блузе с карандашом в руках. ...Шевченко сильно взволновался, заплакал и принялся обнимать меня и целовать. Через несколько времени, посидевши и поговоривши о нашей судьбе в долгие годы ссылки и о том, как я отыскивал его в Нижнем, где и узнал о его переселении в Петербург, мы отправились пешком в ресторан завтракать и с тех пор несколько раз сходились то у него, то у меня». У С.-Петербурзі Ш. відвідував університетські лекції Костомарова, а також працював над організацією недільних шкіл. Костомаров був в академічній майстерні Ш. напередодні його смерті, а в день поховання поета виголосив прощальне слово (див. «Слово над гробом Т. Г. Шевченка»). У березні 1861 р. Костомаров виступив у залі С.-Петербурзького імператорського університету на літературному вечорі, присвяченому пам'яті поета (див. «Воспоминание о двух малярах»). Костомаров присвятив Ш. кілька розвідок, а також приділяв велику увагу популяризації його творчої спадщини (див. «Кобзар», «Кобзарь. Тараса Шевченко. 1860», Літературна спадщина М. Костомарова, «Поэт Тарас Григорьевич Шевченко» («Письмо Н. И. Костомарова к издателю-редактору «Русской старины» М. И. Семевскому»), «Примчание» М. Костомарова до публікації «Письмо Т. Г. Шевченко к Н. И. Костомарову», «Спомини про Шевченка»). Учений був одним з ініціаторів перевезення та перепоховання праху Ш. на Батьківщині. У робочому кабінеті петербурзької квартири Костомарова на письмовому столі стояв бюст, а над диваном висів великий портрет Ш., були також дві гравюри Ш. з автографом.

Тв.: Повне збір. творів: В 10 т. К., 1939–1964. Т. 1–10; Собр. соч.: В 5 т. М., 1964–1965; Повне збір. творів: В 12 т. К., 2001–2003. Т. 1–6.

Літ.: Щурат В. Св. Письмо в Шевченковій поезії. Л., 1904; Єфремов С. Тарас Шевченко, життя його та діла. К., 1908; Зайцев П. Т. Шевченко: Короткий нарис життя. К., 1920; Автобіографія Н. И. Костомарова. М., 1922; Смаль-Стоцький С. Ритміка Шевченкової поезії. Прага, 1925; Зайцев П. Життя Тараса Шевченка. Л., 1929; Пеленський Є. Ю. Шевченко-клясик. Краків, 1942; Шевченко та його доба. Авґсбург, 1946/1947. Вип. 1; Петров В. Провідні

етапи розвитку сучасного шевченкознавства. Авґсбург, 1947; Білецький Л. Віруючий Шевченко. Вінніпег, 1949; Спогади про Шевченка. К., 1958; Смерть и похорони Т. Г. Шевченко (документи и материалы). К. 1961; Рильський М., Дейч О. Тарас Шевченко: Біогр. нарис. К., 1964; Шабліовський Є. С. Шевченко і Костомаров // 36. праць п'ятнадцятої наук. шевченк. конф. К., 1968; Шевченківський словник: В 2 т. К., 1976–1977. Т. 1–2; Сергієнко Г. Я. Т. Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство. К., 1983; Смілянська В. Біографічна шевченкіана (1861–1981). К., 1984; Тарахан-Береза З. Шевченко – поет і художник. К., 1985; Івакін Ю. Нотатки шевченкознавця: Літературно-критичні статті. К., 1986; Сергієнко Г. Шевченко і Київ. К., 1987; Белина-Кенджицкий Ю. В Києве у Шевченко в 1846 г. // Воспоминания о Тарасе Шевченко: Сб. К., 1988; Тарас Шевченко. Автобіографія: Дневник. К., 1988; Міяковський В. Шевченко і Кирило-Мефодіївське братство: Пер. з англ. // Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка. 1991. Т. 221; Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. К, 1992; Пріцак О. Шевченко-пророк. К., 1993; Бирюк Н. Д. Тарас Шевченко и Костомаров // Н. И. Костомаров. Страницы жизни и творчества. Воронеж, 1994; Оглоблин О. Проблема українських зв'язків Т. Шевченка // Оглоблин О. Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали. Нью-Йорк; Київ; Торонто, 1995; Грабович Г. Поет як міфотворець: Семантика символів у творчості Т. Шевченка. К., 1998; Луцький Ю. Між Гоголем і Шевченком. К., 1998; Гузар І. Шевченко і Гете. Торонто, 1999; Нахлік Є. Зіставлення і протиставлення Шевченка і Пушкіна в рецепції П. Куліша // Київ. старовина. 1999. № 4; Грабович Г. Шевченко, якого не знаємо (3 проблематики символічної автобіографії та сучасної рецепції поета). К., 2000; Барабаш Ю. «Коли забуду тебе, Єрусалиме...»: Гоголь і Шевченко. Порівняльно-типологічні студії. Х., 2001; Барвінський О. Г. Т. Шевченко – апостол правди і науки, учитель людства: спроба педагогічно-наукової розвідки. Івано-Франківськ, 2001; Дзюба І., Жулинський М. На вічному шляху до Шевченка // Шевченко Т. Г. Повне збір. тв.: В 12 т. К, 2001. Т. 1; Пінчук Ю. З історії шевченкознавства (до 190-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка) // Історичний журн. 2004. № 1/2; Його ж. Спогади Катерини Юнге про Тараса Шевченка і Миколу Костомарова: історико-біографічне значення // Там само. № 8.

Київський період творчості М. І. Костомарова: до проблеми самосвідомості історика

У новітній літературі з інтелектуальної історії зазначається, що сучасна історіографічна культура характеризується зміною цінностей, та стандартів, методів пізнання. Криза класичного раціоналізму має наслідком «філологізацію» історії. Зараз актуалізуються образи та принципи романтизму – розум-душа, суб'єкт-об'єкт, дух-матерія. Символіка ейдоса-ідеї в українській духовності виявляється у природному поєднанні «філософії серця» та «філософії розуму», емоційно-чутливого та раціонального начал, образів мислення та культур. Поряд з пріоритетними, актуальними залишаються «традиційні проблеми історіографії – теорія та методологія історії науки, психологія та естетика творчості історика»¹. Отож запропоновану нами для дослідження тему про наукову спадщину М. І. Костомарова необхідно розглядати як важливу в даний момент. При цьому слід звернути увагу і на те, що Костомаров за своїми поглядами на сутність історії не дуже віддалений від думки відомого історика ХХ ст. Р. Дж. Колінгвуда, який нову концепцію історії визначав однією фразою: «Будь-яка історія – історія мислі»².

Київський період творчості М. Костомарова припадає на середину 1840-х років, має певну специфіку порівняно з іншими періодами (харківським, саратовським, санкт-петербурзьким). Проте, однаковими для них всіх залишалися методологічні та методичні принципи дослідження історії, які вчений замолоду поклав в основу своєї наукової діяльності. В цій розвідці розглядаємо лише дослідження Костомарова з історії України, залишаючи поза науковим аналізом його праці з інших спеціальностей, зокрема такі відомі, як «Книга буття українського народу» та «Славянская мифология».

Стосовно теоретичних основ історичних праць Костомарова, насамперед треба зважати на те, що визначаючи предмет історії, він наголошує, що історія, займаючись яким-небудь народом, ставить своїм завданням показати рух життя народу в цілому. Отже, предметом її повинні бути засоби й форми розвитку сил народної діяльності в усіх сферах, де виявляє себе життєвий процес люд-

ських суспільств. Народне життя, на його думку, дуже часто проходило відмінно від державного і нерідко всупереч з ним. Як писав Костомаров, історики наші мали на увазі державу та її розвиток, а не народ; останній лишався в очах їхніх неначе бездушною масою, матеріалом для держави, що сама одна тільки уявлялась їм живою і в русі. Для повноти ж історичної науки, вважає він, потрібно, щоб і та і сторона народного життя «була представлена у науковій ясності»³. На думку вченого, не досить знати, що такий-то государ видав такий-то указ і у такому-то тексті, коли невідомо, як він сприймався народом і впливав на його життя в цілому. Як бачимо, історична концепція Костомарова передбачає всебічне вивчення народного життя: у сфері політичній, побутовій, економічній. Завдяки їй змінилося поняття змісту історії, розширилося коло її джерел.

Дослідження Костомаровим внутрішнього життя народу, його творчості, побуту, відіграло величезну роль не тільки в українському відродженні, але і у пробудженні національної свідомості інших слов'янських народів та в розвитку їхніх соціально-політичних переконань. Ці думки Костомарова були прийняті багатьма істориками не тільки ХІХ-го, але і ХХ-го сторіччя, про що, зокрема, свідчить опублікована в 1960-х роках в Канаді книга Павла Штепи «Московство – його походження, зміст, форми й історична тяглість» (Торонто, 1968; Львів, 1995; Переклад з української. – К., 1998). В ній є виразний абзац, майже схожий з костомаровськими поглядами, в якому наголошується на тому, що лише пізнавши «Дух і Душу народну, зможемо ми зрозуміти діяння цього народу»⁴. До речі, П. Штепа посилається у цій книзі на М. Костомарова, коли говорить про несумісність самодержавства та «свободи думки і слова»⁵. В автобіографії М. Костомаров писав, що вже в студентські роки в Харкові історія стала для нього улюбленим до пристрасті предметом, і в нього визріла провідна думка про історію народу, передусім українського, та його духовне життя як головний об'єкт уваги й наукового пошуку. Але після заборони захисту магістерської дисертації на історичну тему, знищення майже всього її накладу і упередженого ставлення до нього адміністрації Харківського університету він не міг у притаманній йому манері, з власним способом, прийомом і методом роботи, а особливо світоглядом, плідно займатися історичними дослідженнями і на певний час поринув у фольклорно-етнографічну стихію. В резуль-

таті опублікував низку творів і матеріалів з народної поезії, підготував і захистив іншу дисертацію «Об историческом значении русской народной поэзии» (Харків, 1843).

Проте, жага до історії не вгамовувалася і Костомаров вирішив змінити обстановку, що склалася і переїхав 1844 року до Рівного, а невдовзі оселився в Києві, де розпочав свою професуру в Університеті Св. Володимира.

Думки М. Костомарова про історію України, що визріли в нього в цей період, знайшли відбиття у праці «Мысли об истории Малороссии», опублікованій у виданні «Библиотека для чтения», без підпису автора, з приміткою: «Сообщено из Киева»⁶. «Мысли...», як і попередні праці вченого та його науково-дослідна історична спадщина в цілому, це оригінальний твір, в якому автор поєднав власний сумарний погляд на історію України в контексті історії козацтва з теоретико-методологічними принципами історичного знання й історіографією порушеної ним теми, а також тогочасною навколо неї полемікою.

На погляд Костомарова, головні методологічні засади стосовно вітчизняної історії полягають в осягненні того, що історичне знання досягається шляхом суворого послідовного аналізу: «належить відкрити частковості, поставити кожному на належне місце і потім привести їх в струнку тіло мистецьким пензлем; тільки тоді можемо ми мати свою історію, тільки тоді вона відкриє плодоносне поле для роздумів політика і філософа»⁷. Крім критичного підходу, вважає автор згаданої праці, щоб історія набрала ясного вигляду науки (пам'ятаймо, що йдеться про середину 40-х рр. XIX ст. – *Ю. П.*), необхідно скористатися такими матеріалами, які стосуються частей Російської імперії, не тільки її цілого: «ми повинні дізнатися спочатку як жили наші предки в усіх кутках руського світу і при всіх обставинах, а потім, зібравши всі такі знання, дізнаємось як жив народ наш»⁸.

Особливу увагу М. Костомаров звертає на народ південно-західної Русі (тобто України), тієї доволі цікавої частини, як він писав, «нашої вітчизни», події котрої, на жаль, не входили ще належним чином «в русскую историю»⁹. При цьому автор «Мыслей...» зауважує, що південно-руський або малоруський народ ішов іншим шляхом, ніж північно-руський або великоруський народ, що доля розвинула окремо їхні особливості й вони залишили про себе дві різні оповіді.

Наголошуючи на відрубності української і російської історії, Костомаров вимушений був робити певні застереження стосовно того, що будучи різною і самобутньою, кожна з них представляє одну ідею: «злиття північної Русі з південною»¹⁰. Поряд з цим більш важливим міркуванням М. Костомарова було висунення вимоги необхідності історика звертати рівну увагу на події в обох половинах Росії (при одній ідеї), інакше його розповідь буде не повною, погляд однобічним і, отже, не вірний. Виходячи з тогочасного стану української історичної науки в Російській імперії, потрібно визнати, що ця настанова вченого складала один з головних параметрів вітчизняної історіософії, стрижнем якої була українська ідея.

М. Костомаров як прибічник теорії федеративних начал в Давній Русі розглядаючи хід в ній історичного процесу, відмічав два різні напрями, вперед і назад, від цілого до дроблення і знов від дроблення до цілого. Після удільності та поділу на частини Русі першим з діячів політичного світу Росії, хто показав прагнення до її єдності «був Данило», вважає вчений. У п'ятнадцятому сторіччі роздвібнення, зазначає Костомаров, скінчилося і з Русі утворилося дві держави. На думку вченого, на півночі низка обставин відкрила для Русі життя «істинно руське», па півдні передвістила «смерть руського елементу». Країна південно руська (тобто Україна. – *Ю. П.*), в самий час падіння, говориться в праці Костомарова, «воскрешає в собі колишні згасаючі начала: з'являється козацтво»¹¹. Примітно, що й серед сучасних вітчизняних істориків є такі, хто бачить в козацтві соціальну верству, котрій «випало взяти в свої руки майбутнє України»¹².

Дослідами історії українського козацтва М. Костомаров не тільки збагатив вітчизняну наукову думку, але заклав теоретичний фундамент для вироблення у середовищі українського суспільства чіткої національної свідомості. Адже костомаровські підходи щодо розв'язання козацької проблематики вирізнялися як новизною, так і своєрідністю, мали українофільську спрямованість. Передовсім заслуговують на увагу спростування Костомаровим помилкових поглядів на козацтво вчених, котрі вважали, що козаки є народ, який почав жити лише в шістнадцятому сторіччі та не мав «кровного і морального зв'язку з Руссю Володимира й Ярослава», що взагалі невідомо звідки взялася Малоросія (Україна), хоча «сама Великоросія зобов'язана своїм слов'янським існуванням

південній Русі, де первісно утворилася руська держава», що після нашествия монголів «південна Русь або Малоросія... це чистий степ, заселений згодом литовськими і польськими дворянами», що ці «переселенці принесли з собою нинішню українську мову»¹³ тощо. Спираючись на ряд дослідників автор «Мыслей...» доводить автохтонний характер походження козацтва.

Торкаючись устрою козацтва, Костомаров вважає, що той був у душі давньої Русі, коли справи, що стосувалися всієї громади вирішувалися за допомогою *Ради*, народного зібрання, заступившого місце давнього віча, а виконавча влада знаходилася в руках виборного чиновника, атамана або гетьмана.

Багато уваги приділив Костомаров менталітету козаків, що набуває особливого значення в контексті творення вітчизняної національної свідомості, розкрив дві ідеї його існування: захист християнства «від невірних» і охорону української («руської») народності від заміру «католиків і польського панства». Показав шляхи поповнення козацького стану, передовсім за рахунок селянства, і стисло виклав його історію до 1654 року. Зокрема відмітив, що «цей стан, по мірі прагнення панів до обмеження його численності й прав так розлютився проти дворянства, що в XVII столітті спалахнуло загальне повстання південного руського народу під проводом козацького вождя. Кожний, хто шукав свободи, вступав у козаки, тобто військове звання та ішов на брань проти Польщі й таким чином з окремого вільного стану утворилася ціла держава, яка, подібно Новгороду, Пскову і удільним князівствам, залишкам роздробленої Русі, примкнула до центру нового руського життя, Московського Царства, під іменем Малоросії»¹⁴.

В згаданій праці М. Костомаров завершує свої думки щодо історії України наступним чином: «Ось в коротких словах історія так званої Малоросії»¹⁵. Тут не можна не звернути увагу на вислів «так званої Малоросії», який свідчить про неприйняття Костомаровим терміна «Малоросія», коли ідеться про Україну як «цілу, – за його визначенням, – державу». Слід зазначити, що стосовно назви українських земель (тобто держави Україна) Костомаров уживав низку термінів, намагаючись ігнорувати офіційну назву Малоросія, або акцентувати увагу на певному змістовному смислі щодо цієї країни в конкретному контексті. Так само поступали й пізніші дослідники, зокрема Павло Штепа, в працях котрого вживається такий, приміром, оригінальний термін як «українська Україна»¹⁶.

Крім цього в дослідженні «Мысли об истории Малороссии» автор порушує низку інших актуальних питань, у тому числі щодо того, на чийому боці була справедливість у боротьбі козацтва з Польщею? Учений аргументовано доводить, що «правда була на боці козаків, як стану», що мав завданням своїх дій звільнення пригнобленого класу від нестерпної олігархії. При цьому Костомаров зауважує: «Ми читали і чули самі дикі судження про козаків, і впевнені, що їх випускають з метою принизити гідність південноруського народу»¹⁷. Отже, роз'яснення цим ученим історичної ролі козацтва як класу і виступ за допомогою наукових розвідок на захист достоїнства українського народу як нації свідчить про їхню велику роль у творенні української етнічної ідентичності.

Є вагомі підстави вважати Миколу Костомарова одним із «отців-засновників» вітчизняної націєтворчої ідеї. Саме він уперше наголосив на рятівній місії козаків стосовно України, зокрема на тому, що вони перешкоджали панам цілковито поневолити південну Русь (тобто Україну. – *Ю. П.*), убити в неї національну і релігійну свідомість»¹⁸. Підтвердженням щойно сказаному є навіть термінологія, яку використовував учений: «національна самосвідомість» тощо.

З порушених М. Костомаровим питань, становить також інтерес пов'язання вивчення і висвітлення історії козацького стану й України з рівнем історичного знання: «оскільки всяка хибна система, – зазначав він, – шкодить істині в науці, то бажано було би, щоб наклепи на козаків і Малоросію розсіялися від світла історичного знання. Видання, розпочате Київською Археографічною комісією – явище дорогоцінне в цьому відношенні»¹⁹ (ідеться про наукову установу створену 1843 року в Києві для збирання й видання історичних документальних матеріалів і опубліковані нею «Памятники, изданные Временной Комиссией для разбора древних актов» (Т. 1–4. К., 1845–1859) з історії України XV–XVIII ст.). Костомаров докладно характеризує зміст першого тому цього видання і його три розділи.

Розглянувши акти Луцького братства, він висловив думку, що братства були явищем найблагороднішим у руському житті й давно б слід було на них звернути увагу. Так само зроблено ґрунтовний огляд актів про права і обов'язки володільців поземельної власності стосовно до селян, і констатовано, що цей матеріал цікавий і важливий для історії нашого права і нашого давнього

господарства, важливий він тому, що вказує на нещасне становище селян під владою польських панів.

Нарешті, науково проаналізовано ним акти з історії України перших років Національно-визвольної війни середини XVII ст. При цьому вчений підмітив їхню двояку важливість: «і тому що показують настрої умов у той час, і тому що роз'яснюють порядок подій»²⁰. Виділення з контексту матеріалів такого аспекту як «настрої умов» було суттєвим поступом в рухові української історіографії від романтизму до науковості.

Проникнення в «настрої умов» давало можливість зрозуміти й окреслити ментальність українців, пробуджувати їхню національну свідомість, отже сприяти творенню української етнічної ідентичності. Про це друкувати за радянських часів було не тільки важко, але й навіть небезпечно.

Не випадково 1986 року відомий дослідник діаспори Марко Антонович (Монреаль) в рецензії на одну з тогочасних книг про М. Костомарова констатував, що вона присвячена українській історії, а це «в тих важких умовах певне досягнення»²¹. Справді, тодішні умови виключали можливість не тільки оцінити внесок Костомарова у вітчизняне націєтворення, але навіть вважати його українським вченим, тому що російська історіографія закріпила за ним визначення «знаменитый русский историк»²². Натомість такий авторитет як Михайло Грушевський вважав, що Микола Костомаров у поглядах соціальної політики «був і зістанеться батьком Нової України, так само, як і в своїй проповіді окремішності української національності та її необмеженого права на свобідний свій розвій»²³.

Науковий аналіз творчої спадщини Костомарова показує, що він переважно досліджував українську історію, мав на меті написати систематичну історію України, обробляючи її по періодах, вважав себе українцем.

Сьогодні вчені замислюються над тим не чому Україна на протязі століть не втримувала незалежності, а яким чином цей народ таки зумів залишитися народом. Просто – що, власне, змушувало українців втриматися при українстві? (Звісно, не всім, але достатній кількості, щоб не стати, як казала колись Ліна Костенко, інками). На це питання відповідають таким чином: «Українська інтелігенція була напрочуд практичною і не відчуженою від народу. Та й не нехтувала владою, якщо могла її досягти. Ця практична

сторінка української історії, на жаль, таки й досі не вивчена. Можна б сказати, що й саме питання ще не поставлене»²⁴.

Водночас, насамкінець, є підстави для висновку про те, що Микола Костомаров як історик-народник, будучи одним із засновників та ідеологом Кирило-Мефодіївського братства, здійснював свою громадсько-політичну діяльність на засадах науковості. Його дослідження з історії України, стали теоретичним підґрунтям для українського національно-визвольного руху як найвищого прояву самосвідомості українців.

¹ Смолій Валерій. Редакційний анонс // Ейдос. Альманах теорії історичної науки / Головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор І. Колесник. – Вип. 1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 9.

² Там само. – С. 7.

³ Костомаров Н. И. Об отношении русской истории к географии и этнографии // Собр. соч.: Исторические монографии и исследования. – СПб., 1903. – Кн. 1, т. III. – С. 721.

⁴ Штепа Павло. Московство – его происхождение, содержание, формы и историческое развитие. Пер. з укр. – К., 1998. – С. 5.

⁵ Там само. – С. 293.

⁶ [Костомаров Н. И.] Мысли об истории Малороссии // Библиотека для чтения. – 1846. – № 9. – С. 21–42.

⁷ Там само. – С. 21.

⁸ Там само. – С. 22.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само. – С. 23.

¹¹ Там само. – С. 25.

¹² Яковенко Наталя. Здобутки і втрати Люблінської унії // Київська старовина. – 1993. – № 3. – С. 84.

¹³ [Костомаров Н.И.] Мысли об истории Малороссии // Там само. – С. 26, 28.

¹⁴ Там само. – С. 31.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Штепа Павло. Московство – его происхождение, содержание, формы и историческое развитие. – С. 313.

¹⁷ [Костомаров Н. И.] Мысли об истории Малороссии // Там само. – С. 31.

¹⁸ Там само. – С. 32.

¹⁹ Там само. – С. 35.

²⁰ Там само. – С. 41.

²¹ Антонович М. Ю. А. Пінчук. Исторические взгляды Н. И. Костомарова. Критический очерк. АН УССР. Институт истории. Киев, Наукова думка, 1984, 190 с.

²² Костомаров Николай Иванович // Энциклопедический словарь. Издатель: Ф. А. Брокгауз (Лейпциг), И. А. Ефрон (С.-Петербург). – Т. XVI. Конкорд-Коялович. СПб., 1895. – С. 401.

²³ Грушевський Михайло. Костомаров і Новітня Україна. В сорокові роковини // Україна. – 1925. – Кн. 3. – С. 4.

²⁴ Богачевська-Хом'як Марта. Галопом з інтелігенцією крізь Європу на Майдан // Наукові записки НаУКМА. – Т. 41. Історичні науки. – К., 2005. – С.41.

Микола Костомаров і Володимир Антонович: єдність ідей та відмінність методології*

Взаємини М. І. Костомарова і В. Б. Антоновича, видатних учених, ідеологів українського національного відродження і громадських діячів, традиційно привертала увагу біографів, що знайшло відображення в публікації епістолярних матеріалів і споминів сучасників.

Значно меншою мірою досліджено характер ідейного впливу М. Костомарова на творчість В. Антоновича та взаємозв'язок їхніх історичних концепцій. Між тим саме вони дають досить вагому основу для з'ясування характеру поступальної еволюції історичної думки в Україні другої половини ХІХ ст.

Працюючи в царині «южнорусской» історії, обидва дослідники були не лише прекрасно обізнані зі змістом праць один одного, а й, що особливо важливо, оцінювали їх у наукових рецензіях та історіографічних оглядах. У листі від 7 березня 1883 р. до Антоновича Костомаров, надсилаючи йому в дар свої монографії «Руина» і «Мазепа», наголошує, що саме від нього він чекає найбільш принципової оцінки й об'єктивного аналізу своєї творчості, оскільки бачить в його особі «единственного на Руси человека, имеющего полную возможность и подготовку быть судьей исторических сочинений, касающихся Южной Руси»¹. Водночас Костомаров теж виявляв досить прискіпливу увагу насамперед до публікаторської діяльності Антоновича в Тимчасовій комісії для розбору давніх актів у Києві, яка, на його думку, «свидетельствует о новом научном подходе в вопросе разработки русской истории»².

* Термін «методологія» вживається тут переважно як сукупність прийомів дослідження, що їх застосовували М. Костомаров і В. Антонович відповідно до специфіки об'єкта історичного пізнання.

Утім, Костомаров не дав загальної оцінки творчості Антоновича. Об'єктом його аналізу стали лише «Очерк истории Великого княжества Литовского» та підготовлене разом з М. Драгомановим видання «Исторические песни малорусского народа», в рецензіях на які він більше розглядає фактографічний зміст студій і лише в цьому контексті веде мову про прийоми наукової методики Антоновича. Наскільки можна судити з їх змісту, Костомарову особливо імпонували документалізм праць Антоновича, вміння його не лише зібрати джерела, а й піддати їх «безсторонньому аналізу, який часом більш корисний для науки, ніж інша дисертація, за яку отримують вчений ступінь та навіть університетські кафедри»³. Костомаров справедливо констатує, що на початку XIX ст. історія Литовсько-Руської держави була овіяна туманними легендами, які без жодних застережень повторюються навіть у серйозних працях. Заслуга Антоновича полягає в тому, що поява в 1878 р. «Очерка истории Великого княжества Литовского» знаменувала наукову розробку проблеми в російській історичній літературі, тоді як зусиллями польських істориків Нарбута й Лелевеля тема прозвучала лише в польській історіографії.

Серед питань історії Литви Костомаров особливо ставить у заслугу Антоновичу запровадження концепції утворення литовсько-руської державної організації, яка була результатом не внутрішнього розвитку місцевого етнічного елемента, а наслідком зовнішньополітичного чинника – тевтонського вторгнення і появи лицарів. Розвиваючи цю тезу, Костомаров доходить аналогічного висновку: «Литовцы увидели крайнюю для себя опасность и стали подбирать средства к защите; это возбудило у них долго спавшие силы и повело к созданию государственной формы»⁴. Ці висновки Костомарова засвідчують, наскільки обидва історики нівелювали характер державотворчих інстинктів серед народів Східної Європи, а також не надавали вирішального значення внутрішнім соціально-економічним закономірностям їхньої еволюції.

Студія Антоновича, виразний історико-політичний контекст якої ігнорує соціально-побутові явища, отримала схвальний відгук Костомарова. Ставлячи в заслугу авторів ідейно-теоретичний зміст, Костомаров водночас високо оцінює методику підходів і стиль праць Антоновича, який, на його думку, позбавлений «сухости, которую мы привыкли встречать во многих ученых исследованиях»⁵. «Сухость и темнота, – декларує Костомаров своє кредо

історика, – всегда почти бывает последствием того, что автор недостаточно вдумался в то, за что взялся, и не вполне уразумел то, о чем пишет»⁶.

Думка такого популярного в читацьких колах історика, яким був для тогочасної Росії Костомаров, звичайно, багато важила для Антоновича з погляду як інтерпретації його праць, так і піднесення наукового престижу в середовищі провідних дослідників середньовіччя. Не випадково обидві рецензії були вміщені Костомаровим у провідних російських періодичних виданнях – «Исторический вестник» та «Вестник Европы». Програма журналу «Исторический вестник», розроблена впливовим російським істориком К. М. Бестужевим-Рюїніним, передбачала історіографічні огляди вітчизняної наукової літератури. Саме цим скористався Костомаров, уперше ознайомивши російський загал із творчістю київського історика, «одного из почтенных деятелей по науке русской истории в наше время, скромного и добросовестного ученого»⁷.

Потрібно зауважити, що спочатку науково-аналітичний нарис Костомарова про працю Антоновича був, як засвідчує первісний оригінал рукопису, вдвічі більшим і містив не лише рецензію, а й огляд усієї тогочасної літератури із зазначеної проблеми, включаючи зарубіжну⁸. Тому редактор «Исторического вестника» С. М. Шубинський повернув його Костомарову для скорочення, мотивуючи це, з одного боку, обмеженням обсягом самого журналу, а з іншого, – специфічністю теми дослідження, цікавої лише для «немногих знатоков предмета»⁹. Костомаров, таким чином, змушений був відмовитись від запланованого детального розбору праці Антоновича, зазначивши в листі до редакції: «Посылаю Вам мою рецензию на Антоновича. Я сократил ее против того, как она была составлена прежде вдвое. Больше сократитъ нельзя, потому что тогда не о чем будет писать»¹⁰.

Публікувати в російських столичних виданнях рецензії на праці провінційних авторів тоді було не просто. Особливо це стосувалось дослідників історії «Юго-Западной России», яких традиційно підозрювали в прагненні відсепарувати історію краю від «общерусской». В одному з листів Костомарова до видавця журналу «Русская старина» М. Семецького з характерною для Миколи Івановича відвертістю, – «інші лише подумають, а Костомаров скаже», – роз'яснюється, що «относительно изучения истории

южнорусской Украины существуют особые затруднения, парализующие даже индивидуальную работу»¹¹.

У свою чергу, в компоненті національної української ідеології з прилаштуванням її до практичних потреб наукової діяльності Антонович, розпочинаючи вивчення історії України, міг опертися хіба що на Костомарова, який на початку 60-х років XIX ст. був уже знайомим істориком. З часів Кирило-Мефодіївського товариства і костомарівської «Книги буття українського народу» до Антоновича могли дійти лише розрізнені відомості. Однак з 1857 р., після появи «Богдана Хмельницького» Костомаров знову став загальноновизнаним ідеологом українства і був ним, на думку М. С. Грушевського, до 1882 р., коли в статті «Задачи украинофильства» відмежувався від тогочасних провідників українського національного руху. За словами Грушевського, «цим проводирем робила притаманна змісту його праця ненависть до самодержавства і бюрократизму, яким протиставлялась вільна громадська самодіяльність, до аристократії і соціальних привілеїв – котрим протиставлялися демократизм і соціальна рівноправність, до централізму і державного насильства, котрому протиставлявся федералізм з деякою анархічною закваскою»¹².

Провідні ідеї творчості Костомарова, його підхід до висвітлення українського історичного процесу отримали схвалення істориканародника і політика-культурника Антоновича. Особливу увагу його привернули костомарівська теорія федералізму і принцип народоправства як невід'ємний, органічний для життя Давньої (тобто Київської) Русі.

Федералістична теорія, вперше викладена Костомаровим в лекціях з російської історії в Санкт-Петербурзькому університеті, була розгорнута ним у легальній формі в 1861–1862 рр. на сторінках українознавчого часопису «Основа». Потому вона була деталізована в його знаменитих публікаціях і публічних виступах про значення критичних праць К. Аксакова, де він «замінив федералізм сучасного і майбутнього федералізмом минулого, шукаючи в ньому бази для майбутнього»¹³.

Позбавлена літературної елоквенції федералістична теорія Костомарова зводилася до шести концептуальних положень:

1. У Стародавній Русі був не родовий, а племінний побут.
2. Співіснували федеративні й вічові начала: «Русь стремилась к федерации и федерация была формою, в которую она начинала облекаться»¹⁴.

3. Федеративні начала еволюціонували в бік «єдинокоржавія» під впливом зовнішніх сил, зокрема «татарщини», оскільки «татарское завоевание дало новую стихию политическому составу Руси»¹⁵.

4. Панівна в російській історіографії схема «єдиної держави» неправильна, оскільки єдиного руського народу ніколи не було, а був ряд окремих народностей. То була федерація, на чолі якої стояла українська народність.

5. Головна мета історії – не дослідження історії єдиної держави та самодержавства, а вивчення і висвітлення історії народів і областей.

6. Вся історія Русі поділяється на дві доби – удільно-вічову і єдинокоржавну: на особливу увагу заслуговує перша, де народ був деміургом історії.

Оскільки наведена схема федералістичної теорії Костомарова суперечила як державницькій, так і слов'янофільській концепції історії Росії, вона стала об'єктом критики з боку російської історіографії. Уже з появою наукової розвідки Костомарова «Мысли о федеративном начале в древней Руси» (1861) опоненти вченого, зокрема К. М. Бестужев-Рюмін, вказали йому на те, що поняття «федерація» стосується пізнішого часу і не може вживатися щодо давньої історії слов'янства¹⁶. Як свідчать лекційні курси Антоновича, він теж схилився до поглядів К. Бестужева-Рюміна і вважав термін «федерація» «не совсем удачным», досить часто вживаючи замість нього лояльніший – «областничество» (термін А. Шапова) чи просто називаючи федералістичну теорію Костомарова «этнографической теорией»¹⁷.

Погляд Антоновича на цю термінологічну проблему повною мірою відображує полеміка між його учнем Д. Багалієм і М. Костомаровим на сторінках «Киевской старины». Прочитана 17 грудня 1882 р. у Харківському університеті програмна лекція Багалія з російської історії «Удельный период и его изучение» була опублікована в часопису «Киевская старина». Безперечно, навіть якщо й не складена за участі Антоновича, вона повною мірою передає зміст його лекційних критичних зауважень щодо термінології, впроваджені для оцінки давньоруської історії з почину Костомарова. Багалій услід за Антоновичем вважає термін «федерація» за такий, що не відповідає духу часу. «Под федерацией, – констатує він, – обыкновенно разумеют такой порядок вещей, при котором

отдельные единицы, составляющие федерацию, сознательно уступают часть своей власти в пользу какого-нибудь центрального правительственного учреждения (конгресса, сейма). Ничего подобного нет в древнерусской жизни. Да и те условия федеративной связи (общность происхождения, быт, язык, православная вера), на которые ссылается Костомаров, относятся к области этнографии, между тем как федерация – принцип политический»¹⁸.

У відповідь на заперечення з боку учня Антоновича щодо доцільності вживання терміна «федерація» виходить замітка Костомарова «Словечко по поводу замечания о федеративном начале в древней Руси», де він наголошує, що «нигде не называет удельно-вечевую Русь федерацией в смысле политического тела», а йдеться лише «только о началах, которые могли при благоприятных условиях перерасти в федерацию»¹⁹. Щодо прагнення київського наукового осередку підмінити поняття «федерація» нейтральнішим «областничество», то, на думку Костомарова, це лише призводить до нівеляції його провідної думки відносно децентралістичних тенденцій у характері розвитку давньоруського життя. «Что касается до замены словом областной слова федеративный, – вважав Костомаров, – то термины область, областничество, областное возможны в самом централистичном государстве и совсем не идут туда, где мы хотим усматривать начала федерации»²⁰.

Однак, критикуючи доцільність вжитку поняття федерації, Антонович та його учні ніде не піддають сумніву сам зміст костомарівської федеративної теорії. Більш того, Антонович вважає, що запропонований Костомаровим на її основі новий підхід до осмислення давньоруської історії «принес блестящие результаты: явился целый ряд областных исследований, которые значительно рассеяли тот мрак, которым была окутана наша древняя история»²¹. Цю тезу Антонович деталізує в історіографічному есе «Костомаров как историк», де виокремлює серед його особливих наукових заслуг відкриття нового наукового шляху в історії, оскільки, «занимаясь общими задачами русской истории, он обратил весьма серьезное внимание на научную обработку областной истории России»²².

Невикористання звичної для Костомарова термінології при читанні академічних лекційних курсів зумовлене скоріше традиційною для Антоновича обережністю, щоб не дати привід для політичних інсинуацій, ніж його науковою позицією. Насправді

Антонович, як і Костомаров, надавав цій теорії принципового значення, постійно солідаризуючись із тезою свого ідейного попередника в тому сенсі, що «Русская земля была слишком велика для образования из себя единогодержавного тела»²³. Антонович наголошував також на думці Костомарова, що і «Южная Русь» трималася за федеративний устрій навіть тоді, коли татарське завойовання зламало його «недостроенное здание»²⁴. Відповідно до федеративної теорії Костомаров уже на початку 60-х років XIX ст. розгорнув цілу програму регіонального дослідження, якою скористався Антонович у процесі організаційного оформлення «Київської історичної школи». Суть програми «регіональної історії» Костомарова зводилась до визначених у «Мысли о федеративном начале в древней Руси» положень: «Надобно исследовать и привести в ясность все виды русской народности, во всей совокупности их отличительных признаков. Надобно отыскать, чем выражается отличие одного края от другого, с ним соседнего, в наречии, говоре, образе жизни, ... показать их взаимные переходы и местные их грани, и с настоящим положением народностей сверить историческое течение прошедшей жизни народа...»²⁵.

Таким чином, Костомаров наголошував на внутрішніх, властивих народам «началах» федерації, які відображують місцеві особливості та спрямовані на їх збереження. Федеративний зв'язок між територіями зумовлюють три головні начала: 1) походження і побут (етнографічне тяжіння), мовна тотожність, незважаючи на діалекти; 2) єдність династичного правління; 3) християнська віра та єдина церковна організація. Завдяки цим началам усі землі пов'язувалися між собою і мали загальну назву Русь. Дослідження всіх цих внутрішніх компонентів – «начал» і мало становити, на думку Костомарова, подальший етап дослідження як «общерусской», так і «областной» історії.

Програма регіонального дослідження доповнювалась уперше сформульованою Костомаровим ідеєю історичної ретроспективи – принципово нового підходу до висвітлення історії в тогочасній східнослов'янській історіографії. «До сих пор, – констатує Костомаров, – мы начинали историю варягами... Теперь подумаем об обратной дороге: вместо того, чтобы погружаться в неизвестность и из мрака ее постепенно доходить до известного, пойдем от известного к неизвестному, ...узнаем народ наш, насколько это воз-

можно, в его современном развитии, начнем добираться – таким ли он был прежде»²⁶.

Зіставляючи ці положення Костомарова з тематичним діапазоном діяльності Антоновича та його історичної школи, можна впевнено констатувати, що вони не пройшли повз уваги і, по суті, визначили методологічний спектр дослідницького підходу до розробки низки ключових проблем української національної історії.

Поряд з ідеєю федералізму в історії Костомаров привніс в українську історіографію ще один важливий принцип вічового народоправства. Згідно з романтично-народницькою візією минулого і всупереч офіційним російським історикам, що приписували стародавній Русі монархізм, тільки у певних абераціях порівняно з класичним його вираженням, Костомаров поклав народоправний принцип в основу політичного життя Давньої Русі. Як зазначає історик в «Северно-русском народоправстве», найвищого розвитку цей принцип набув у північних землях. Нехай і не в таких чітко вироблених формах, але подібний народоправчий принцип убачав Костомаров і в українському житті, на всьому просторі України. За влучним визначенням М. Грушевського, «Костомаров приложив до історичної еволюції поступові ідеї свого часу і в світлі їх перевів конструкцію історії східного слов'янства, спеціально – українства. Те, що стрічаємо у інших істориків свого часу під впливом тих же домінуючих ідей – ідеї народності і природжених прикмет слов'янського духу, з іншого боку – ідей політичного лібералізму, – у Костомарова виступають найбільш сильно і відверто»²⁷.

Ще один компонент творчості Костомарова як історика, що його не міг оминати увагою молодий Антонович, полягав в осмисленні його національної позиції у царині історичних відносин українців і росіян. Костомаров вирішував цю проблему на основі етнопсихологічних характеристик. Український народ проявив себе в історії «началом» волелюбності, громадської рівності й самоуправління, демократизмом. Великоруському народу, зазначав історик, властиве міцне почуття дисципліни, організованості, гіпертрофоване державне «начало». У цій характеристиці росіян є як позитивні («что-то громадное, созидательное, дух стройности»), так і негативні моменти («великорус – крепостной, любит своего барина, тогда как южнорус вольнолюбив»)»²⁸. Відповідно український народ виробив вічовий, а великоруський – монархічний устрій і самодержавство.

Згідно з думкою Костомарова, що повною мірою була сприйнята Антоновичем (наскільки можна судити з його пізнішої студії «Три типи народні»), відмінності між українцями та росіянами вкорінені у далекому минулому і пов'язані не лише з характером історичних подій. «Начало этого отличия, – вважав Костомаров, – теряется в глубокой древности, как и вообще распадаения славянского племени на отдельные народы»²⁹. В такому етнографічному розрізі Костомаров характеризує і третю слов'янську народність – поляків. У праці «Последние годы Речи Посполитой» він, визначаючи причини падіння Польщі, звертається переважно до рис польського національного характеру, а не до системи суспільних і зовнішньополітичних відносин. Причина падіння Речі Посполитої, за Костомаровим, – у характері поляків, який «представляет избыток сердечности над умом», тобто тих народних якостей, «которые легко увлекли его к деморализации и вообще делали поляков неспособными к самостоятельной государственной жизни»³⁰.

Полишивши осторонь романтичний принцип «народного духу», що зводив потім послідовників Костомарова, у тому числі Антоновича, на бездоріжжя історіософських апріорних побудов, мусимо визнати, що ідея народу як предмета історичного дослідження розширювала перспективи і завдання студіювання національної української історії. Тому вплив Костомарова щодо цього методологічного пункту на творчість Антоновича є досить плідним³¹.

Від свого видатного попередника Антонович перейняв і погляд на роль держави в історії. В українській державницькій історіографії встановилась думка про те, що Костомаров був антидержавником, оскільки «не бачив в історії козацького періоду на Україні ніякого державного устремління»³². Монографії Костомарова 60–70-х років, проникнуті ідеєю народолюбства, симпатії до соціальних низів та їх провідників, на думку Д. Дорошенка, «з погляду розвитку вкраїнської національної свідомості принесли певну шкоду, затемнивши ту ясну традицію державної відрубності, яка держалась ще в представників української історіографії початку XIX ст.»³³. Така оцінка творчості Костомарова видається дещо тенденційною. Насправді ні він, ні його послідовник на терені української історичної науки Антонович не були ворогами держави як такої. Вони навіть у релятивній формі стверджували історію держави, оскільки досить часто апелювали не лише до внутрішньої історії, а й до зовнішнього перебігу історичних подій. Косто-

маров, зокрема, вирішує магістральну лінію східнослов'янської історії – ставлення народних рухів до державної організації – далеко не завжди в дусі народницько-анархістських симпатій. Відносячи початок давньоруської історії на добу піднесення волелюбства і федералізму, Костомаров не забув згадати і про слабкість неконтрольованої народної стихії, стверджуючи, що «Київ никак не годился быть столицею централизованного государства» і «литовское владычество обновило одряхлевший, разложившийся порядок»³⁴. Помічав він «зародыш разрушения» і в козацтві, проводячи паралелі між козацтвом XV–XVII ст. і удільною вічовою системою XII–XIII ст., оскільки в обох «господствует личный произвол, та же неопределенность, то же непостоянство»³⁵. Водночас, бачачи слабкість народної стихії, Костомаров на відміну, скажімо, від П. Куліша, не стверджував, що козацтво як виразник народних ідеалів було явищем антидержавним і що основою громадської системи, яку воно уособлювало, є анархія. Будучи поборником принципу «з народом проти держави», Костомаров водночас ніколи не ставав на позиції антидержавного філістерства, його ставлення до держави в історії зумовлене політичною дійсністю, а вона уособлювалась бюрократично-самодержавною, централістською Росією з поневоленими масами трудящих, що вже само по собі викликало в ученого антипатію до державної організації як такої.

З Костомаровим Антоновича поєднують також погляди на окремі проблеми історії України. Серед історичних переконань, перейнятих від Костомарова, варто виокремити думку про початок давньоруської держави. Обидва історики відкидали норманську теорію, хоч Антонович і не поділяв оригінальної теорії Костомарова про литовське походження перших руських князів із прибалтійських слов'ян³⁶.

Ведучи мову про роль Костомарова в українській історіографії, Антонович наголошує, що до нього «южнорусская история была почти совсем не разработана, находилась в хаотическом состоянии, была заслонена массой измышлений, предвзятых, фиктивных гипотез, фантастических выдуманных положений»³⁷. Тому для своїх досліджень Костомаров брав лише матеріали першоджерел і, науково обробивши їх зміст, давав прагматичну версію історичних подій у житті українського народу: «Архивы и разные древние хранилища – вот места, откуда он добывал свой сырой

материал, и он разрабатывал его тщательно, подвергал суровой, строгой в уровень с наукой, критике»³⁸.

Антонович високо цінував ті нові теоретичні елементи, які привніс Костомаров у конкретно історичний аналіз взаємовідносин «великорусской и малорусской народностей». Хоча він і не аналізує загальної національної позиції Костомарова, але позитивно ставиться до його ідеї вирішити проблему історичних відносин двох східнослов'янських народів на основі психофізичних характеристик. «Исконность обособления южноруссов, – констатує Антонович з приводу статті Костомарова «Две русские народности», – имеет основание в том душевном состоянии народа, которое способствовало выработке гражданских начал, основанных на принципах равноправия вечевых традиций»³⁹. Зрозуміло, така солідарність з узагальненнями Костомарова щодо етнопсихологічних відмінностей як доміанти в характері історичного розвитку українського і російського народів, відображує загальнометодологічний підхід і самого Антоновича до розв'язання цієї архіважливої з погляду розмежування «общерусской» історії проблеми.

Утім, Антонович ніколи не ідеалізував Костомарова як історика і досить часто помічав його слабкості. Так, у рецензії на четверте видання «Богдана Хмельницького» він звертає увагу на недостатню обізнаність Костомарова з історичною географією України, що призвела до неточностей в означенні топоніміки XVII ст. «В труде столь капитальном, занимающем несомненно положение весьма авторитетное в историографии южнорусского края, – констатує Антонович, – не везде обращено было тщательное внимание на географию края»⁴⁰. Не поділяв він також захоплення Костомарова історико-політичними сюжетами російської історії і, за спогадами А. Верзилова (учня молодшої генерації школи Антоновича), навіть відносив його до розряду «государственников» у російській історіографії⁴¹. Розбіжності були і в підході до ролі єврейського елементу в українській історії пізнього середньовіччя, оскільки Антонович ніколи не дотримувався тих відверто «юдофобських» положень, які були властиві Костомарову⁴².

Особливо мало імпував Антоновичу як історику-позитивісту методичний стиль творчості Костомарова, його надмірне захоплення елементом літературної драматизації і співпереживання. Саме цю манеру викладу він піддає критиці, розглядаючи розділ про

Берестецьку битву в монографії Костомарова «Богдан Хмельницький». «В рассказе как о самой битве, так и о приготовлениях к ней и об ее последствиях автор, – констатує Антонович, – сохраняет собственный прием в изложении фактов: он рисует ряд блестящих картин и останавливает внимание по преимуществу на отдельных эпизодах, оставляя в стороне описания плана стратегических движений»⁴³. На думку Антоновича, причини цього недоліку в дослідженні пояснюються тим, що Костомаров «не захотел вероятно портить общего художественного впечатления картины сражения и поэтому отказался от их воспроизведения»⁴⁴.

Підхід Костомарова до висвітлення минулого у формі літературно-історичного твору, чи, як висловився М. Грушевський, «під покровом плаща історика-артиста», психологічні інтерпретації, недостатньо критичне ставлення до джерел та відсутність культу факту в наукових статтях не знайшли повного схвалення Антоновича, хоча в ранній період своєї творчості, як це помітно в його дослідженні про козацтво, костомарівський стиль ще імпував молодому історику. Тому має певну рацію С. Томашівський, який, порівнюючи методичні принципи історичного дослідження двох видатних українських науковців, дійшов висновку, що в Костомарова «рішуча перевага описування (дескриптивна метода), глядання історичних ефектів, драматизоване оповідання, надмірне довір'є до джерел і недостача їх аналізу, переоцінювання індивідуальностей, багата фантазія в репродукції, поверхова історична обсервація»⁴⁵, тоді як у Антоновича «виступає загальне поглиблення предмету, значно більше критики й аналізу, об'єктивізм»⁴⁶. Справді, Костомаров не задовольнявся формально-описовим методом і досить часто вдавався до науково-прагматичного, однак такий підхід не превалує в його студіях, а це з позицій нових позитивістських підходів у тогочасній європейській науці виглядало як методологічний анахронізм і об'єктивно викликало несприйняття Антоновича, історика нової методологічної генерації.

Таким чином, порівняльний аналіз ідейно-політичного змісту творчості М. Костомарова і В. Антоновича засвідчує елементи взаємозв'язку в осмисленні магістральної лінії національної історії, що знайшло вираження насамперед в ідеалізації вічових форм громадського життя і народницькому підході до пояснення українського історичного буття. Водночас обидва вчені спиралися на різні

методологічні підходи, що об'єктивно засвідчує характер еволюції національної історіографії другої половини XIX ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

¹ Єфремов С. 3 листів Костомарова до Антоновича // Україна. – 1925. – № 3. – С. 77–78.

² ИРЛИ РАН, ОР, ф. 265, оп. 1, д. 210, л. 9.

³ Костомаров Н. И. Рецензия на книгу В. Б. Антоновича «Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XV века» // Ист. вестн. – 1880. – Т. 2. – С. 178.

⁴ Там же. – С. 179.

⁵ Там же. – С. 186.

⁶ Костомаров Н. И. Историческая поэзия и новые ее материалы. «Исторические песни малорусского народа», с объяснениями В. Антоновича и М. Драгоманова. Том первый // Вестн. Европы. – 1874. – № 12. – С. 574.

⁷ РНБ им. М. Е. Салтыкова-Щедрина, ОР, ф. 874, оп. 2, д. 18, л. 385.

⁸ Там же. – Д. 16, л. 239.

⁹ Там же. – Д. 18, л. 387.

¹⁰ Там же. – Д. 16, л. 239.

¹¹ ИРЛИ РАН, ф. 265, оп. 1, д. 18, л. 320.

¹² Грушевський М. С. Костомаров і новітня Україна // Україна. – 1925. – Кн. 3. – С. 4.

¹³ Грушевський Олександр. До статті Костомарова про федеративний лад // ІР НБУВ, ф. 10, спр. 17244, арк. 3.

¹⁴ Костомаров Н. И. Мысли о федеративном начале в древней Руси // Собр. соч. – СПб., 1903. – Кн. 1, т. 1. – С. 30.

¹⁵ Костомаров Н. И. Две русские народности // Там же. – С. 48.

¹⁶ Див.: Бестужев-Рюмин К. Н. Федеративное начало в Древней Руси (По поводу статьи Костомарова) // Отеч. зап. – 1861. – № 2; Его же. Рецензия на «Лекции по русской истории Н. И. Костомарова» // Там же. – 1862. – № 8.

¹⁷ Антонович В. Лекции по русской истории // ІР НБУВ, ф. 1, спр. 8101, арк. 121 зв.

¹⁸ Киев. старина. – 1883. – Февр. – С. 216.

¹⁹ Там же. – Апр. – С. 900.

²⁰ Там же.

²¹ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 8101, арк. 122 зв.

²² Киев. старина. – 1885. – Кн. V. – С. XXX.

²³ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 8101, арк. 123.

²⁴ Там само. – Арк. 123 зв.

²⁵ Костомаров Н. И. Мысли о федеративном начале в древней Руси // Собр. соч. – Кн. 1, т. 1. – С. 20.

- ²⁶ Костомаров Н. И. Об отношении русской истории к географии и этнографии // Там же. – С. 730.
- ²⁷ Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров // Літ.-наук. вістн. – 1910. – Кн. 5. – С. 222.
- ²⁸ Костомаров Н. И. Две русские народности. – С. 56.
- ²⁹ Там же. – С. 35.
- ³⁰ Костомаров Н. И. Последние годы Речи Посполитой // Ист. моногр. и исслед. – СПб., 1884. – Т. 17. – С. 19–20.
- ³¹ Сучасний дослідник творчості М. Костомарова Ю. Пінчук вважає, що він «своїми працями започаткував історичну школу, яка в основу історичних явищ ставила психологію народу, в підвалини вивчення цих явищ – етнографію» (Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. – К., 1992. – С. 53).
- ³² Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії. – К., 1996. – С. 103.
- ³³ Там само. – С. 104.
- ³⁴ Костомаров Н. И. Черты народной южнорусской истории // Ист. моногр. и исслед. – СПб., 1903. – Т. 1. – С. 342.
- ³⁵ Там же. – С. 344.
- ³⁶ Для порівняння поглядів М. Костомарова та В. Антоновича на окремі аспекти історії, у тому числі давньоруської, докладніше див.: Пінчук Ю. А. Исторические взгляды Н. И. Костомарова (критический очерк). – К., 1984; Киреева Р. А., Соколов Н. П. Костомаров // Отеч. история. История России с древнейших времен до 1917 г. – М., 2000. – Т. 3. – С. 69–71.
- ³⁷ Киев. старина. – 1885. – Кн. V. – С. XXX.
- ³⁸ Там же. – С. XXVI.
- ³⁹ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 7936, арк. 17 зв.
- ⁴⁰ Киев. старина. – 1884. – Май. – С. 318.
- ⁴¹ Антонович і Костомаров. 3 споминів А. В. Верзилова // Україна. – 1928. – Кн. 6. – С. 82.
- ⁴² Див.: Костомаров Н. И. Жидотрепание в начале XVIII в. // Киев. старина. – 1883. – Кн. 1. – С. 1–26; Кн. 3. – С. 477–492.
- ⁴³ Там же. – 1884. – Май. – С. 318.
- ⁴⁴ Там же.
- ⁴⁵ Томашівський С. Володимир Антонович: Його діяльність на полі історичної науки // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. – К., 1997. – Т. 1. – С. 60.
- ⁴⁶ Там само.

SUMMARY

The ideological, political and scientific aspects of M. Kostomarov's and V. Antonovych's creative activities are researched. It is pointed out the combination of their historical conceptions and discords of methodological character.

**Відображення елементів української
національної ідеї в науковій творчості
М. І. Костомарова**

У статті здійснено науковий огляд дисертації видатного ученого, письменника і громадського діяча Миколи Костомарова (1817–1885) «О причинах и характере унии в Западной России», інших розвідок, що є знаковими не тільки в його творчості як історика, а й у вітчизняній історіографії в цілому. Акцентується увага на відображенні елементів української національної ідеї.

Видатний учений, письменник і громадський діяч Микола Іванович Костомаров (1817–1885) є однією з тих постатей, з якими асоціюється українське відродження та національна історична наука XIX ст. У його творчості як історика та у вітчизняній історіографії в цілому виділяється дисертація «О причинах и характере унии в Западной России». Вона вперше побачила світ у 1842 р. і була надрукована окремим виданням у вигляді книжечки: «О причинах и характере унии в Западной России, сочинение кандидата 1-го отделения философского факультета Николая Костомарова, написано для получения степени магистра исторических наук. Харьков. В университетской типографии. 1841». Згодом ця праця увійшла до редакovanого М. Грушевським збірника «Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова»¹.

Дисертація має підзаголовок: «По определению 1-го отделения философского факультета, состоявшемуся 22 ноября сего 1841 г., вследствие большинства одобрительных мнений, напечатать позволяется. 29 ноября 1841 года. Декан отделения, статский советник и кавалер, Петр Артемовский-Гулак». Стосовно цього в «Автобіографії» М. Костомарова зазначається: «В 1842 году, в то время, как я готовил кое-что для Бецкого в предполагаемый сборник, печаталась моя диссертация, и на шестой неделе поста назначено было ее защищение»².

Проте захист дисертації заборонили, автору наказали знищити всі її примірники і запропонували йому написати нову працю. Одним з ініціаторів зняття дисертації із захисту був харківський архієрей Інокентій. Його, як зазначається в «Автобіографії»

М. Костомарова, неприємно вразило те, що автор дисертації нагадав про неморальність духівництва у Західній Русі перед унією, про тяжкі побори, які стягував із руських константинопольський патріарх. Книгу відправили на розгляд міністру народної освіти графу С. Уварову, який доручив професору С.-Петербурзького університету М. Устрялову написати відгук. Останній фактично дійшов висновку, що ця праця суперечить офіційній політичній та релігійній доктрині Російської імперії. Як наслідок, дисертацію зняли із захисту, а розіслані їй примірники вилучили в адресатів і знищили. Із надрукованих ста примірників книжечки Костомарова вціліло лише кілька, і вони стали раритетними.

Це дисертаційне дослідження М. Костомарова є пам'яткою української історичної науки. Характеризуючи цю працю, О. Грушевський писав, що для Костомарова центр інтересів – життя і погляди народних мас. Так само і М. Грушевський у науковій розвідці «З публіцистичних писань Костомарова» зазначив, що автор твору про унію, подаючи сумарний погляд на історію України, ставить у центрі цієї історії не ієрархічні стосунки, не школу, не полемічну літературу, а боротьбу мас. Аналогічні думки стосовно першої дисертації М. Костомарова висловив у своїй монографії автор даної статті. Він, зокрема, зазначає, що епоха запровадження релігійної унії становила інтерес для молодого Костомарова передусім в аспекті життя і переконань народу, особливо з моменту його активної участі в історичних подіях, що розгорталися. Томас Приймак у своїй монографії на основі аналізу дисертації та інших праць Костомарова розглядає його як історика-народника, попередника М. Грушевського. Зокрема, він вважає, що студії Костомарова були предтечею знаменитого есе М. Грушевського «Звичайна схема «русскої» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства». До речі, Т. Приймак, як представник української зарубіжної історіографії, вважає, що історики діаспори приділяли недостатньо уваги М. Костомарову та його науковій спадщині³.

Про першу магістерську дисертацію Костомарова писали й інші вчені⁴. Проте більш докладний її огляд зробив М. Грушевський, подавши всебічну інтерпретацію поглядів автора цієї студії на історію України та унійні процеси. Зокрема, М. Грушевський вказує на вжите в дисертації гасло «народної історії» і наголошує на тому, що «поява унії дала імпульс до активності і боротьби –

не тільки против самої уніатської інтриги, але й против польської шляхти і уряду, що її підтримували – против польської держави взагалі: морально відродила і натхнула бажанням незалежності»⁵. При цьому М. Грушевський концентрує увагу на тому, що це бажання зломив Б. Хмельницький, «і справив в річище об'єднання з Москвою в інтересах віри; гасло віри підмінило постулат незалежності постулатом об'єднання Полудневої і Північної Русі». У цьому зв'язку М. Грушевський зауважує, що «Костомаров при тім різко засуджує діяльність Хмельницького, відмовляє йому право на титул народного героя – ставить його з сього погляду нижче інших оспіваних народом другорядних ватажків повстання»⁶.

Безперечний інтерес становлять роздуми М. Грушевського стосовно позиції М. Костомарова в питанні про наслідки унії, а також загальна оцінка ним дисертації вченого.

Отже, М. Грушевський констатує, що Костомаров не проливає сліз – як ми б могли сподіватись – над тим, що мрії України про незалежність змарновано. Гасло віри підвело українців, замість свободи завело їх до нової, московської неволі. Українці, зазначає він, не того шукали в Москві, що там їх спіткало, – це Костомаров визнає. Але доводить, акцентує М. Грушевський, що це, власне, був той найліпший кінець, який тільки міг бути: проти волі і замірів України та її громадських верств «обидві Русі об'єдналися в одній Росії»⁷.

М. Грушевський утримується від категоричного висновку щодо історичних поглядів автора дисертації. «Не знати, – зауважує він, – наскільки щиро висловлював тут своє переконання молодий дебютант, і наскільки вдаряв він у лояльні струни з огляду на офіційне призначення дисертації. Як відомо, це не допомогло. Православна інквізиція, в особі «высокопреосвященного» Інокентія, приятеля Максимовича, Погодина й ін., засудила дисертацію за легковажний відзив про православних патріархів, владиків, духовенство, – за весь той, як я сказав, зневажливий тон у стилі раціоналістів просвіщеного віку, і дисертація була «із'ята» і знищена, а автор мусив написати нову – на тему дальшу від якої-небудь політики»⁸.

Водночас М. Грушевський висловлює логічне судження, згідно з яким перша дисертація Костомарова «дійсно була скорше історично-політичним памфлетом, сильно закрашеним публіцистикою»⁹.

Як бачимо, М. Грушевський концентрує увагу переважно на легковажних відзивах Костомарова про вище духівництво. Слід зазначити, що ця версія «живе» вже понад півтора століття, навіть присутня в «Автобіографії» М. Костомарова. Значно менше уваги Михайло Сергійович, так само, як і Микола Іванович у своїй автобіографії та інших творах, приділяє пов'язаному з дисертацією політичному аспекту. Можливо, М. Грушевський, подібно до Костомарова, не міг в умовах репресій (пригадаймо, що його розвідка, присвячена публіцистиці Костомарова, вийшла друком у 1928 р., коли посилилася кампанія боротьби з «українським буржуазним націоналізмом», фальсифікувалася справа «Спілки визволення України» тощо) відверто висловлювати всі свої думки стосовно самоусвідомлення української нації та її національної ідеї. Імовірно, ці обидва визначні вчені й громадські діячі в певні періоди життя вимушені були приховувати своє українство, свою прихильність до окремішності українців, тобто – політичну програму українства. Проте, вжите слово «приховувати», зовсім не означає, що в їхніх працях відсутні такі думки. Слід зазначити, що це питання не залишилося поза увагою сучасних дослідників. Так, історик В. Верстюк в одній зі своїх книг зазначає, що М. Костомаров вперше публічно заявив про українців та росіян як про два різні народи в магістерській дисертації «і далі послідовно дотримувався цієї думки»¹⁰.

Також і влада часто вдавалася до заходів, розрахованих на введення суспільства в оману щодо опозиційних проявів (у поглядах, діях, громадських рухах тощо), як це сталося з кирило-мефодіївцями наприкінці 1840-х років, діяльність яких замовчувалася, а політичні уявлення були сфальсифіковані. Ось як пише стосовно цього уже згадуваний В. Верстюк: «Як не хотів приховати царський уряд факт формування української ідеї («Книга буття українського народу» вперше була надрукована лише 1918 р.), яких заходів не вживав для того, щоб унеможливити розвиток національної самосвідомості, він не міг досягнути бажаного»¹¹.

Отож, є сенс у тому, щоб акцентувати саме на такому матеріалі дисертації М. Костомарова «О причинах и характере унии в Западной России», який пробуджує в українського читача національну свідомість, зокрема, свідоме відчуття своєї етнічності як елементу національної ідеї. Водночас звернення до цього питання дасть можливість з'ясувати, чи замислювався дисертант над проблемами

самоусвідомлення, якщо не остаточно сформованої ще на той час української нації, то, принаймні, українського народу. Це дозволить також конкретизувати (отже, певною мірою оцінити) його вклад у творення української етнічної ідентичності та у вітчизняну наукову історіографію в аспекті акумулювання в ній елементів української національної ідеї.

Не можна обійти увагою ще одну важливу деталь, пов'язану з оцінкою науковості першого магістерського твору М. Костомарова. Найвагомніше слово стосовно цього також належить М. Грушевському. Зокрема, він указує на те, що ця книжка була написана не на основі джерел, а кількох наукових праць, що монографія на ту ж тему, написана Костомаровим у 1860-х роках («Южная Русь в конце XVI века»), стояла незмірно вище від неї – «се була вповні наукова для сього часу праця». Але, на думку Михайла Сергійовича, досить уже давно і його «Южная Русь в конце XVI века» перестала бути останнім словом науки, і «в перспективі історичного досвіду вона має тепер таке ж історичне тільки значіння, як і дисертація 1841 року»¹².

Для аргументації своєї думки М. Грушевський наводить відгук М. Костомарова про власну дисертацію і в зв'язку із цим згадує про його полеміку з професором С.-Петербурзької духовної академії М. Кояловичем. Зокрема, Грушевський зазначає, що Костомаров пізніше дуже легковажно згадував працю і звертав увагу на те, що коли Коялович, боронячи свої погляди від його критики, послався на його дисертацію, «Костомаров назвав се просто «забавным», що його антагоніст, автор великої праці про унію, против його новіших праць посилається на сю молодечу роботу, написану без глибокого досвіду, на підставі тільки деякої літератури, без безпосереднього знайомства з джерелами: в його очах ся робота була просто «дрянь», справедливо забракована факультетом»¹³. При цьому М. Грушевський посилається на допис М. Костомарова «Ответ на ответ г. Кояловича», надрукований 1864 р. у № 127 газети «Голос».

Дійсно, у згаданому дописі Костомаров у відповідь на закиди Кояловича на його адресу в «сепаратизме», на його неначе «колебание между русским историком и поборником малороссийских тенденций», упевнень, нібито він дивиться «на великоруссов, как на каких-то каналов, от которых нужно держать себя подальше, и с утра до вечера, на каждом шагу показывать им, что мы их

понимаем, т.е. показувать им постоянно всю их негодность, все плутни, все беззакония» тощо іронічно писав стосовно своєї дисертації, що «странно, что такая дрянь могла обратить на себя милостивое внимание ученого, издавшего о том же предмете двухтомное сочинение!»¹⁴.

Таку позицію Костомарова треба розуміти, як ірреальну, вимушену, як захисну реакцію за умов обвинувачень його «у політичній неблагонадійності», у намірах виводити звідусіль «практичні вказівки, протилежні усталеній єдності Росії»¹⁵. Необхідно зазначити, що монографії та дослідження Костомарова і почасти його дисертація про унію давали багатий матеріал стосовно «вказівок». Адже не випадково її рецензував академік Петербурзької академії наук М. Устрялов, а наказав знищити сам міністр народної освіти граф С. Уваров. Отже, магістерська дисертація була заборонена і знищена за відхід її автора від офіційного трактування теми.

Не будучи згодом останнім словом науки у висвітленні історії унії, дисертаційне дослідження Костомарова зберегло при цьому свою наукову цінність унікальністю ідей, як версія трактування унійних процесів у контексті загального історичного поступу України та її сусідніх держав, а подекуди – європейського. На жаль, ця сторона розвідки Костомарова, особливо її ідеї про українську етнонаціональну окремішність майже залишалася поза увагою дослідників. Лише окремі аспекти стосовно згаданих ідей містяться у працях М. Грушевського і поодиноких студіях сучасних учених¹⁶. А сенс дисертації Костомарова, припускаємо, що і за задумом її автора, полягає саме в ілюстрації процесу націєтворення та пробудження самостійності українського народу на основі однієї історичної події.

Отже, М. Костомаров розпочинає дисертаційне дослідження, що складається з двох розділів, з'ясуванням у першому розділі причин унії, які обумовлюють її характер, і акцентує увагу на тому, що найдавніша і найголовніша причина її полягає у поділі церков, згодом появи в Червоній Русі та Україні католицьких церков, потім у втраті Галичиною, яка підпала під владу Польщі, і всією Західною Руссю своєї самостійності. На основі історичної ретроспективи дисертант доходить висновку, що Русь усе ближче наближалася до тієї епохи, коли рішуче зіткнення з католицизмом стало для неї неминучим. При цьому автор оперує такими поняттями, як «політичні обставини», «дисидент», «державна ідея»¹⁷ та

іншими, котрі не вписуються в рамки термінологічного інструментарію романтичної історіографії, а отже – свідчать про тяжіння вченого до позитивізму. Звертаємо тут на це увагу також задля спростування укоріненого погляду на першу дисертацію Костомарова як легковажну.

Простеживши передунійні обставини подій із часу поділу церков до Люблінського акта 1569 р., і охарактеризувавши причетних до цих подій головних учасників (Україна, Литва, Польща, Московія та ін. держави, єзуїти тощо), М. Костомаров формулює вісім підсумкових тез: «1). Що Південна і Західна Русь, спочатку одержавши християнство від греків, запозичили від них неприхильність до католицької віри. 2). Що при цій неприязні місцеві і політичні обставини приготувляли її до зближення з католицизмом поступово. 3). Що роз'єднання країни поклато початок невідзначеності політичних відносин Західної Руси, а з Ягеллона народна ідея стала неясною і Русь була в якомусь сумнівному стані. 4). Що зближення грекосхідної віри з католицькою відбувалося по мірі зближення руських із поляками. Неприязнь до Польщі була в постійному зв'язку з неприязню до католицизму; а зближення у політичному і внутрішньому житті Руси з Польщею приводило зближення неприязних вір. 5). Флорентійський собор і об'єднання Литви з Польщею при Казимірі суть підготовчі події майбутнього об'єднання країн і вір. 6). Розладнане церковне управління й аморальність духовних були причинами ослаблення православ'я, що сприяло спробам католиків. 7). Польські наміри стали дійсні через єзуїтів. 8). Русь перед початком унії була в такому стані, що їй необхідно було перевероту, котрий би дарував їй нове життя»¹⁸.

Виходячи зі здобутків тогочасної історіографії унії, треба визнати, що викладені вище узагальнення з порушеної у цій дисертації теми були тоді оригінальними, новим словом у науці. Для нас найбільшу цінність становить думка М. Костомарова стосовно втрати в ту епоху ясності народної ідеї, тобто того кардинального фактора державності, який визначається сьогодні як національна ідея, а також – про назрілу необхідність нового життя для Руси, зокрема України. Зрозуміло, що сенсом нового життя мала стати національна незалежність і державність. Таким чином, впливає висновок, що поширення в українському суспільстві таких ідей приводило до пробудження в середовищі активних його членів етнічної самосвідомості як неодмінної складової націєтворчої думки.

У другому розділі дисертації, присвяченому характеру унії, магістрант зосереджує увагу на чинниках виникнення унії, на її створенні та обнародуванні, висвітлює найголовніших діячів («действователей») унії (духівництво, світські класи, козаки, уряд), простежує хід повстання України («Малоросії») та з'єднання Малої Росії з Великою («Московиєю»). В останньому параграфі цього розділу автор характеризує ситуацію в Україні, яка виникла після з'єднання її з Московською державою. Виклад подій завершується «Вічним миром» 1686 р. (Московський мир).

У розділі дисертації під назвою «Відділ другий» подається стислий виклад історії унії від Московського миру до припинення її дії після 1795 р. на теренах України у складі Російської імперії («Всеросійської імперії»).

Завершується дисертація дванадцятьма положеннями, що вносяться на захист.

У контексті нашої розвідки серед визначених М. Костомаровим причин виникнення унії привертає увагу передовсім така: спочатку унія була задумом духовних, отож, справою партії, а не проявом необхідності народу, потім вона мимоволі стає його ідеєю, вимогою¹⁹. Як бачимо, автор, торкаючись витоків унійного процесу, залучає до нього народний елемент, який водночас вводить як провідний фактор до науки історії.

Отже, першою дослідницькою працею М. Костомарова було започатковано новий напрям в українській історіографії – народницький (народницькі школа, течія, історіографія).

Тут доречно зазначити, що теоретичні і методологічні підвалини історичних досліджень представників різних поколінь народницького напрямку еволюціонували від раннього (М. Костомаров) до зрілого позитивізму (В. Антонович, М. Грушевський). Найважливішим досягненням істориків цього напрямку є відтворення і реконструкція неперервності українського історичного процесу, а також обґрунтування його самостійності щодо загальноросійської історії, яке набуло логічного завершення у працях М. Грушевського, зокрема в есе «Звичайна схема «русскої» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства».

Щодо Костомарова, він як історик актуалізував і довів необхідність дослідження «народного життя» на основі широкого використання етнографічного і географічного матеріалу, а також комплексу інших джерел, чим сприяв утвердженню народницького

напряму як домінуючої течії в українській історіографії другої половини XIX ст. Творча спадщина Костомарова значно вплинула на наступне покоління істориків народницької школи, зокрема на В. Антоновича і М. Грушевського. Вчені цієї школи переважно розглядали «народ», «народні маси» як провідний фактор історичного процесу і приділяли пріоритетну увагу висвітленню народних рухів, повстань та інших явищ «народної історії», що обумовило її деяку ідеалізацію і романтизацію.

Для концепцій представників народницької історіографії характерні наявність базисних дихотомій, протиставлень: «народ-аристократія», «народництво-самодержавство» й інших у висвітленні та інтерпретації подій і явищ, а також негативне або критичне ставлення до ролі антидемократичної держави в історичному процесі, котру вони персоніфікували з централістично-бюрократичною абсолютистською Російською імперією.

Принагідно зауважимо, що народницький напрям як термін вживається на позначення провідної генералізуючої ідеї наукового розвитку в українській історіографії середини XIX – початку XX ст. Застосовується для відображення процесу неформальної інституціоналізації науки в інтелектуальній історії України. Народницький напрям сформувався наприкінці першої половини XIX ст. під впливом національного романтизму, а також ідей українського месіанізму, панславізму, федералізму та егалітаризму.

Класичною у цьому сенсі є концепція М. Костомарова, елементи якої чітко проглядаються уже у ранніх працях ученого, створених у період проживання його в Україні, передусім, в дисертації про унію. Зокрема, розглядаючи питання утворення унії, вчений писав, що спочатку вона була «необхідністю народною, але заперечною», а під час її обнародування вона «набрала політичного характеру» і з моменту початку політичної історії унії зробилася вже «народним завданням, збудила всю країну, стала центром всіх ідей, котрі рухали не тільки Московію і Литву, але і всю слов'янську Північ»²⁰. Отже, провідну роль в унійному процесі М. Костомаров відводить народу, показуючи водночас його здатність згуртуватися навколо кардинальної ідеї – здобуття національної та релігійної незалежності. Таким чином, автор пробуджував у читача, зокрема українського, думки, пов'язані з історією вітчизняного націєтворення, впливав на формування у нього національної свідомості. А вже з унією дисертант поєднував

відродження України, вважав, що вона є однією з найважливіших подій, бо, будучи сама величезним злом, «показувала нам шлях на колію європейських народів»²¹.

Поряд із цим слід зазначити, що М. Костомаров, пов'язуючи необхідність унії з політичною дійсністю держави, вважав головним її завданням звільнення Західної Русі від польського правління та з'єднання її у Східній, яке здійснилося у другій половині XVIII ст.

Отже, розгляд у дисертації проблеми самоусвідомлення української нації не виходить за межі існування унії. Тому націєтворча ідея М. Костомарова спочатку перебувала в рамках контексту історії унії. Незважаючи на це, дослідник поставив і успішно розв'язав низку важливих історіософських питань, пов'язаних з елементами української національної ідеї, на рівні наукових відкриттів.

Зокрема, М. Костомаров здійснив науковий огляд усіх соціальних верств (класів) народу, в тому числі докладно охарактеризував козаків. Адже під час лихоліття лише одні козаки, на думку вченого, усвідомлювали, де необхідно шукати засоби зцілення для всієї країни, сміливо підіймали меч на захист народу. Автор дисертації виділяє козаків із числа світських та інших класів тим, що завдяки їм в Україні виник новий, на відміну, скажімо, від тодішньої Литви, народ, готовий розірвати усякі узи з Польщею. Також тим, що козаки стали панівним класом в Україні, так що всі інші повинні були слідувати їхньому напрямку. І нарешті, тим, що, будучи рицарями православ'я (лицарство – козацтво православне християнське), речниками свободи, перетворили Україну у військову республіку, яка мала всі ознаки самостійності, і могла «поводитися з Польщею, як рівна з рівною»²².

Потрібно також звернути увагу на таку важливу особливість, що націєтворча думка М. Костомарова містить у собі елемент українського державотворення. Отже, в теоретичному плані вчений зробив значний крок уперед порівняно з попередниками і сучасниками раннього періоду його творчості. Досі наявність державницької ідеї в історичних монографіях і дослідженнях Костомарова в історіографії заперечувалася, що примітивізувало історичні погляди вченого і водночас спрощувало трактування сенсу народницького історіографічного напрямку. Тоді як в дисертації про унію автор ясно писав, що Малоросія (Україна), під ім'ям Гетьманщини або Козаччини, вся піднялася на рішучу війну народну, котра

тепер нічим іншим не могла закінчитись, як рішучим переворотом у долі Руси і Польщі.

М. Костомаров у дисертаційному дослідженні також роз'яснює, що цю війну очолила людина (тобто Б. Хмельницький), послана Провидінням у той час, коли вже сім'я рішучого перевороту визріло. Автор дисертації докладно характеризує цю людину, ім'я котрої «так пишно лунає в історії нашій» і схиляється до думки, що вона не мала навіть розуму гетьмана Петра Сагайдачного, котрий діяв безперервно, незмінно, а Хмельницький змінювався, не доводив до кінця справи і закінчував її всупереч народному бажанню. Приєднання Малоросії (України) до Московії (Росії), зазначав М. Костомаров, можна ще, та й «то не строго розбирая», назвати справою Хмельницького, але звільнення від Польщі – ніколи. «Не Хмельницький був діючою особою, а народ» – наголошує вчений, «не йому належить честь звільнення батьківщини, честь славного закінчення першої війни – він був лише обранцем народу свого»²³.

Отже, закріплений в історіографії погляд на Миколу Костомарова як історика, який звеличував особу Б. Хмельницького і лише дещо змінив ставлення до неї наприкінці 70-х років XIX ст. після відшукання в архіві Міністерства закордонних справ нових писемних джерел про епоху гетьмана, потребує перегляду. Праці вченого кінця 70-х – першої половини 80-х років, передусім розвідка «Богдан Хмельницький – данник Оттоманской Порты»²⁴, є насамперед подальшим розвитком і поглибленням його власної концепції щодо постаті Б. Хмельницького, започаткованої у ранніх студіях.

Потребують певної корекції твердження дослідників стосовно того, що лише знайомство з деякими новими архівними матеріалами привело М. Костомарова до висновку, що Богдан Хмельницький «не був ані вірним підданим російського царя після переходу під його владу, ані щирим прихильником українсько-російського союзу»²⁵. Адже вже в 40-х роках XIX ст., зокрема у першій дисертації, Костомаров, звертаючись до колег по професії, писав: «Але історик даремно шукатиме тієї поетичної сторони, яка повинна б відсвічувати це братерське з'єднання двох гілок єдиного народу. Найчорніші риси народної недовірливості, вимушена присяга, таємна неприязнь, сподівання на обман – характеризують цю епоху. Хмельницький не думав щиро піддатися царю: він хотів лише цим підданством налякати Польщу, заплутати Росію, а потім скористатися обставинами для своїх честолюбних

планів»²⁶. Костомаров докладно розглянув у десятому параграфі дисертації фактори, що унеможлилювали «з'єднання Малої Росії з Великою» і дійшов висновку, що «все відштовхувало тодішніх малоросіян від московського престолу»²⁷.

В умовах російської дійсності середини XIX ст. проілюстровані вище та подібні до них думки М. Костомарова не могли залишитися поза увагою представників офіційної, і тим паче офіціозної історіографії. Тому не випадково дисертація М. Костомарова була надіслана на рецензію академіку М. Устрялову, який «був батьком так званої «прагматичної схеми російської історії», що відповідно до політичних та інтелектуальних викликів часу улегітимнювало включення до Російської імперії України, Білорусії, Литви та Польщі й надавалася для теоретичного обґрунтування асиміляційної політики царату»²⁸. Отже, не дивно, що цей академік як прибічник теорії «добровільного входження Гетьманщини до складу Московії» дав відгук, який став підставою для заборони захисту Костомаровим дисертації та знищення всіх надрукованих її примірників.

Таким чином, є підстави переглянути також пануючу в літературі версію, згідно з якою головним ініціатором зняття Костомарової дисертації із захисту був харківський архієрей Інокентій. У зазначеному процесі превалював не духовний, а політичний чинник. Підтвердженням цього є думка історика В. Кравченка, згідно з якою «Переяславська рада 1654 р. та її інтерпретації із самого початку мали політичний характер, зумовлений боротьбою за визначення правового статусу української державності та ролі російського чинника в українському суспільно-політичному житті. Саме політичні обставини час від часу зумовлювали її активізацію в історичній пам'яті суспільства та відігравали провідну роль в осмисленні проблеми. Відтак з української перспективи переяславські домовленості трактувалися як доказ визнання української державності, з російської – як право на її заперечення»²⁹.

Щодо розвідки Костомарова «Богдан Хмельницький – данник Оттоманської Порты» (1878 р.), вона, як слушно показано в новітніх дослідженнях, «істотно не змінила його підходу до оцінки історичної ролі Б. Хмельницького, але для тогочасної української історіографії вона була важливим симптомом, передвісником нових тенденцій у висвітленні Переяславської злуки»³⁰. Це ж саме можна сказати про класичні історичні дослідження молодого Костомарова, котрі, на жаль, не стали надбанням широкої наукової громадськості.

М. Костомаров, розглядаючи історичне значення унії, дійшов висновку, що вона, «приводячи народ до руху, навіюючи йому побоювання за віру, зробила те, чого домагалися царі від Іоанна III, і чого би вони не досягли без неї»³¹. Таким чином, не тільки проблеми Української революції середини XVII ст. і Переяслава 1654 р., але й процеси церковної унії М. Костомаров інтерпретував у політичному сенсі. Тому мають рацію дослідники, котрі віднаходять у Костомарова «як романтичний пафос минулого, так і його ретельно-позитивістську розробку: своєрідний темперамент та інтелект історика поєднав романтичну емоцію і позитивістський культ фактів, тим самим ніби попередивши подібний синтез у Михайла Грушевського»³².

У новітніх дослідженнях наголошується, що «в історії української націєтворчої думки XIX ст. постать Миколи Івановича Костомарова не має собі рівних за глибиною осмислення змісту і сутності національної ідеї, науково-методологічним її обґрунтуванням, широтою практичного втілення в науці, суспільно-політичній діяльності, мистецтві, освіті та інших галузях»³³.

Уважне прочитання історичних праць молодого Костомарова, зокрема його першої дисертації, дає підстави стверджувати, що вони сповнені елементами української національної ідеї. Зокрема, в останньому параграфі дисертації про унію та її підсумкових положеннях автор звертає увагу на таку важливу особливість, що гетьмани України, і надто після П. Сагайдачного, мріяли про незалежність, але сподіватися, що Україна, без допомоги чужинців, може здобути собі незалежність, було, за тодішніх обставин, безрозсудно. У результаті розгляду унійних процесів М. Костомаров констатував, що «унія збудила до повстання Україну (Малоросію); повстання мало наслідком з'єднання цієї країни з Московією»³⁴.

Наприкінці дисертації викладено думку, котрій також не бачимо альтернативи: «Наслідки унії були цілковито протилежні її справжньому призначенню: ішлося про те, щоб з'єднати міцно Русь із Польщею, утвердити силу королівства, винищити на Русі православ'я, – а вийшло те, що Русь цілком звільнилася від польського ярма, Польща загинула, православ'я звільнилося від ворогів і процвіло у всій красі»³⁵.

Слід зазначити, що головні положення Костомарової дисертації про унію суттєво не відрізняються від висновків, що їх містить історіографія проблеми періоду незалежної України, особливо

праці, котрі написані в дусі публіцистичності та історичної конкретності. Зокрема, в одній із публікацій, присвяченій розгляду здобутків і втрат Люблінської унії, зазначається: «Підсумовуючи плюси й мінуси Люблінської унії, можна сказати, що вона принесла в Україну розбрат, кров і спустошення, але водночас – вивела її зі стану двохсотлітньої сплячки, розбудила для опору й боротьби за виживання усі загаєні доти прояви суспільної активності: релігійної, національної, економічної, збройної»³⁶.

За результатами наукового огляду дисертації Миколи Костомарова «О причинах и характере унии в Западной России», крім спостережень, тлумачень і припущень, викладених на попередніх сторінках цієї статті, її автор дійшов також декількох узагальнень:

– зауваження М. Грушевського стосовно невідповідності назви дисертації та її змісту справедливе. Дійсно, книга давала не тільки те, що обіцяв її заголовок «О причинах и характере унии в Западной России». Дисертант лише побіжно торкається «Західної Росії», а головну увагу концентрує на Україні та всебічно характеризує її історію;

– унія – це лише тло, на якому дослідник розгортає історичну панораму українського суспільно-політичного і державного розвитку. Тому визначення М. Грушевським цієї праці як історично-політичний памфлет є слушним;

– дисертація до сьогодні переважно оцінювалася ученими, виходячи з рівня висвітлення в ній історії унії та використаних джерел. Історіософський зміст і політичний аспект праці, українська історична конкретика в контексті унійних процесів знаходилися на маргіналії їхніх інтересів. Проте саме це останнє становить найбільшу цінність, залишається ще майже ніким неперевершеним, хоча дисертація як дослідження про унію поступилася новітнім працям із цієї проблематики вже у другій половині XIX ст.;

– дисертаційне дослідження М. Костомарова 1842-го року є найпершою спробою у вітчизняній історіографії XIX ст. викласти на конкретному історичному матеріалі підвалини української національної ідеї, підвести читача до думки, що народ України – державний, отже, пробудити в нього національну свідомість. Таким чином, учений зробив вагомий внесок у творення української етнічної ідентичності;

– зміст дисертації підпорядкований утвердженню ідеї української самотності, доцільності в певних історичних умовах феде-

ративної форми суспільної організації та пропаганді традиції демократизму українського державотворення.

До речі, в одній із сучасних публікацій Н. Яковенко про унійні процеси звернуто увагу на таку особливість, що «українські хроністи, ретельно нотуючи безліч дрібниць із близького їм життя, «не помітили» передачі українських земель від Великого князівства Литовського Польщі»³⁷. До честі М. Костомарова, він це не тільки помітив, але вважав, що зближення у політичному і внутрішньому житті українських земель з Польщею приводило до зближення неприязних вір, що Україні потрібний був переворот, котрий би дарував їй нове життя.

Дисертант, а з ним українська історіографія, вже на початку 40-х років XIX ст., здійснили конкретний поступ від романтизму до позитивізму, але рішучі заходи імперської влади призупинили подальший розвиток цього процесу. Нова спроба позитивістської розробки історії була розпочата М. Костомаровим у київський період творчості в колі кирило-мефодіївців, що знайшло своє яскраве виявлення у написаному ним маніфесті української політичної думки середини XIX ст. «Законі Божому» («Книзі буття українського народу») та інших працях. Однак і ця спроба мала наслідком ув'язнення автора у Петропавлівській фортеці та довічне переслідування поліцією. Тому надалі, маючи гіркий досвід, зрілий і навіть похилий Костомаров переважно «одягав» маску романтизму молодого Костомарова, який ховав свій потяг до позитивізму під личиною історика-художника.

Сучасники М. Костомарова та і майбутні покоління науковців аж до 1928 р. могли скласти певну уяву щодо змісту його раритетної дисертації про унію лише на підставі подальших праць автора, зокрема – двох його розвідок із харківських часів про перші козацькі повстання та князів Острозьких, надрукованих в альманасі «Молодик»³⁸. Адже у них були викладені деякі положення майже повністю знищеного накладу дисертаційної роботи ученого.

Так, у розвідці «Первые войны малороссийских козаков с поляками» М. Костомаров, з'ясовуючи причини козацьких повстань кінця XVI – першої третини XVII ст. проти Речі Посполитої показав, що вони були пов'язані з низкою факторів: послаблення влади короля, свавілля магнатів, безладдя сеймів, відсутність правосуддя й святості в законах тощо. Але найгіршим було те, що в Україні «простий народ до крайності був змучений поміщиками»³⁹, отже,

налаштований на спротив владі. При цьому, як і в дисертації, вчений зазначив, що верхівка привілейованих класів і станів українського суспільства мала тенденцію «якось уладнати з поляками мирно: на сеймах, депутаціями і запевненнями»⁴⁰. Така їхня позиція була пов'язана з боязню втратити свої величезні багатства, як показано в Костомаровій розвідці «Князя Острожские»⁴¹. Водночас відбувався процес ополячування великої частки «руського дворянства» (української соціальної еліти) і посилення нею утисків широких верств єдинокровного народу, в тому числі козацтва як стану, привілеї якого постійно порушувалися польськими магнатами і шляхтою⁴².

Уважне прочитання згаданих вище розвідок Миколи Костомарова, передусім дисертації про унію, свідчить, що він, будучи молодим ученим, ясно відобразив збіг історичних обставин, за яких народ України на чолі зі своїм цвітом та матеріальною силою – козацтвом був поставлений перед необхідністю піднятися вже наприкінці XVI ст. на боротьбу проти іноземного гніту, за національне визволення. При цьому вчений не залишив поза увагою соціальний зміст і релігійні мотиви повстань, очолюваних К. Косинським, С. Наливайком та іншими ватажками, а згодом війни під проводом Б. Хмельницького. Таким чином, наукова думка М. Костомарова концентрувалася навколо болючих питань вітчизняної історії і сприяла зростанню етнічної самосвідомості українців на основі елементів національної ідеї.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

¹ Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – К., 1928. – С. 1–40.

² Автобіографія Н. И. Костомарова. – Москва, 1922. – С. 161.

³ Грушевский А. С. Из харьковских лет Н. И. Костомарова. – Санкт-Петербург, 1908; Грушевський М. З публіцистичних писань Костомарова // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова; Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. – К., 1992; Prymak T. M. Mykola Kostomarov: A Biography. – Toronto; Buffalo; London, 1996.

⁴ Пінчук Ю. А., Гриневич Л. В. Про оцінку М. С. Грушевським науково-публіцистичних і полемічних писань М. І. Костомарова // Укр. іст. журн. – 1992. – № 4; Сондерс Д. Микола Костомаров і творення української етнічної ідентичності // Київська старовина. – 2001. – № 5; Верстюк В. Ф. Українофільство та державоохоронна політика царизму // Україна і Росія в історичній ретроспективі: українські проекти в Російській імперії. – К., 2004.

- ⁵ Грушевський М. З публіцистичних писань Костомарова // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – С. VII.
- ⁶ Там само. – С. VIII.
- ⁷ Там само.
- ⁸ Там само. – С. IX.
- ⁹ Там само.
- ¹⁰ Верстюк В. Ф. Вказ. праця. – С. 355.
- ¹¹ Там само. – С. 352.
- ¹² Грушевський М. З публіцистичних писань Костомарова. – С. VII.
- ¹³ Там само. – С. VI.
- ¹⁴ Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – С. 210.
- ¹⁵ Костомаров Н. И. Русские инородцы. – Москва, 1996. – С. 417.
- ¹⁶ Козачок Я. В. Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова). – К., 2004.
- ¹⁷ Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – С. 8.
- ¹⁸ Там само. – С. 16
- ¹⁹ Там само. – С. 18.
- ²⁰ Там само. – С. 21.
- ²¹ Там само.
- ²² Там само. – С. 29.
- ²³ Там само. – С. 32.
- ²⁴ Вестник Европы. – 1878. – № 12. – С. 806–817.
- ²⁵ Кравченко В. Концепції Переяслава в українській історіографії // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). – К., 2003. – С. 488.
- ²⁶ Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – С. 35.
- ²⁷ Там само.
- ²⁸ Брехуненко В. Переяславська рада 1654 року в російській історіографії // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). – С. 615.
- ²⁹ Кравченко В. Вказ. праця. – С. 521.
- ³⁰ Ясь О. Образи Переяслава в українській історіографії академічної доби (початок XIX – кінець 80-х років XX ст.) // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). – С. 542.
- ³¹ Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – С. 35.
- ³² Іванко А. Б. Історики України XIX–XX ст. (Нариси української історіографії). – Кіровоград, 2001. – С. 64.
- ³³ Козачок Я. В. Вказ. праця. – С. 5.
- ³⁴ Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – С. 35.
- ³⁵ Там само. – С. 39.
- ³⁶ Яковенко Н. Здобутки і втрати Люблінської унії // Київська старовина. – 1993. – № 3. – С. 85.
- ³⁷ Там само. – С. 84.
- ³⁸ Костомаров Н. Первые войны малороссийских козаков с поляками // Молодик на 1844 год. – Харьков, 1843. – Ч. 3. – С. 46–70; Его же. Русско-польские вельможи. I. Князья Острожские // Там же. – С. 186–203.

³⁹ Его же. Первые войны малороссийских козаков с поляками. – С. 46.

⁴⁰ Там же. – С. 47.

⁴¹ Его же. Русско-польские вельможи. I. Князя Острожские. – С. 193.

⁴² Его же. Первые войны малороссийских козаков с поляками. – С. 47.

The author of the article has made a scientific review of the dissertation of the outstanding scholar, writer and public figure Mykola Kostomarov (1817–1885) «On the reasons and character of the unia in Western Russia» as well as of the other studies which became hallmarks not only in Kostomarov's creative work as a historian, but also in national historiography as a whole. The article emphasizes the elements of the Ukrainian national idea, presented within the context of the retrospective and perspective of Ukraine's history.

**Микола Костомаров:
людина, вчений, громадський діяч
(до 190-річчя народження)**

Серед видатних учених, письменників, громадських діячів, загалом рушіїв українського відродження та національної історичної науки ХІХ ст. особливе місце належить Миколі Івановичу Костомарову. Він, за висловом Михайла Грушевського, «положив свою печать на цілу епоху»¹. «Поставивши своїм завданням, – писав М. Грушевський, – розробляти «народну історію» (як він це називав – в протиставлення заняттям історією державною), й досліджувати життя частин Російської держави, а не її державного життя, що притягало увагу інших істориків, – він хоч нібито уважав історичною необхідністю об'єднання в централізованій державі колишніх автономних областей-земель, але всею душею ненавидів сей процес примусового об'єднання і всі насильства над народнім життям, що його супроводили, як явища глибоко противні моральному почуттю і стихійним пориванням до свободи і рівності, заложеним в основах народнього життя. Всі симпатії його лежали на стороні виявів народніх потягів до свободи, ініціативності і боротьби за своє самоозначення, а всі антипатії зверталися проти політики його обмеження»².

На думку М. Грушевського, Костомаров «мав сильні потяги і здібности трибуна, агітатора, диспутанта, полеміста», який проголосив російське «самодержавие» за явище «глибоко противне народньому життю», таким, «що з ним не можна було миритись ні толерувати»³.

Найважливішим досягненням М. Костомарова як історика стало відтворення безперервності українського історичного процесу. Його самостійність щодо загальноросійської та польської історії обґрунтовано в низці монографій ученого, які отримали логічне завершення у працях М. Грушевського, зокрема у знаменитому есе «Звичайна схема «русской» історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства».

Особливо слухними щодо значення наукових пошуків Костомарова та їх зв'язку з громадсько-політичною діяльністю вченого є такі слова М. Грушевського: «...історична й публіцистична праця Костомарова досить послідовно розвивала ті революційні ідеї, що були заложені в його молодечих «Книгах биття Українського Народу», і сьому виразно революційному духові, що вияв сильно і непереможно спід ріжних антикварних декорацій, завдячувала його наукова праця – не вважаючи на ріжні старомодности й дивацтва автора – високу, широку і тривку популярність серед поступових верств всього Східне-Слов'янського світу: великоруського, українського і білоруського. Костомаров був одним з предтеч великої східноєвропейської революції. Він стелив їй дорогу не менше ніж Монтеск'є або Руссо великій французькій»⁴. Щодо громадського аспекту діяльності Костомарова, то вона, за оцінкою М. Грушевського, «має визначний історичний інтерес»⁵.

Зазначимо, що наведені твердження М. Грушевського щодо М. Костомарова мають особливу вагу не лише з огляду на наукову спадкоємність поглядів обох учених, зокрема розвинення М. Грушевським костомаровської схеми розвитку історії України, а й з погляду історіографа, що фундаментально дослідив і висвітлив творчу спадщину Костомарова.

Остання справді вражає багатогранністю духовних обширів і діяльності. Тому є цілком логічним, що історіографія про Костомарова (наукові студії, монографії, статті, покажчики, енциклопедичні нотатки, рецензії тощо) налічує сотні бібліографічних позицій і вирізняється жанровим та видовим розмаїттям, а також широким проблемно-тематичним спектром, змістовим наповненням і багатством підходів. У найзагальнішому плані її хронологічно можна розподілити на п'ять періодів: 1) прижиттєва історіографія (кінець 30-х років – 1885 р.); 2) дореволюційна історіографія (1885–1917 рр.); 3) історіографія доби визвольних змагань і національного відродження (1917–1930 рр.); 4) радянська та українська зарубіжна

історіографія (30–80-ті роки) з перспективи двох науково-історичних процесів – у СРСР та в еміграції й діаспорі, які вирізняються тотальною ідеологічною конфронтацією; 5) сучасна історіографія (90-ті роки ХХ ст. – початок ХХІ ст.).

Оцінки і тлумачення праць Костомарова протягом першого періоду переважно визначалися спрямованістю його наукових дискусій, зокрема з прибічниками державно-юридичного напрямку в російській історіографії, слов'янофілами і норманістами, українськими істориками-романтиками (Г. Карпов, М. Погодін, С. Соловйов, П. Куліш, М. Максимович, І. Срезневський та ін.). Отож діапазон оцінок і тлумачень творчої діяльності Костомарова був досить широким, вирізнявся унітарно-прагматичною спрямованістю, суперечливістю і здебільшого відображав ті чи інші погляди його опонентів.

Другий період історіографії про Костомарова характеризується диференціацією оцінок та інтерпретацій його наукового доробку. Частина вчених досить гостро критикували з позитивістських позицій народницько-романтичні пріоритети історика. Деякі науковці народницького напрямку вказували на видатну роль Костомарова у становленні української академічної історіографії й національному відродженні України (В. Ключевський, О. Маркевич, В. Антонович, М. Драгоманов та ін.).

Протягом третього періоду, з появою та поширенням державницького напрямку в українській історіографії акценти в оцінці спадщини Костомарова та його ролі в історії національної науки істотно змінилися. Представники цього напрямку, передусім Д. Дорошенко, наголошували на провідних ідеях у творчості вченого: республіканський демократизм, панславізм та український месіанізм. Вони позитивно оцінювали думку Костомарова щодо переходу князівської доби через литовсько-польську в козацькі часи, що тлумачився вченим як доказ безперервності українського історичного процесу. Водночас історики-державники здебільшого ігнорували або сприймали скептично чи навіть негативно погляди Костомарова щодо федеративних засад майбутньої слов'янської державної організації, панславізму, ролі народних мас в історичному процесі тощо.

Протягом цього періоду друкуються матеріали і дослідження про Кирило-Мефодіївське товариство (В. Міяковський, В. Севельський), що розкривають особистість Костомарова як громадсько-

політичного діяча; з ініціативи М. Грушевського видаються збірники його науково-публіцистичних, полемічних та етнографічних праць, публікуються спеціальні студії, присвячені окремим напрямкам діяльності та певним сегментам творчої спадщини Костомарова, зокрема археографічної (І. Крип'якевич).

Четвертий період історіографії про Костомарова, що розпочався з 30-х років ХХ ст., характеризується наявністю двох напрямів у вивченні життя і творчості вченого – радянської та еміграційної (діаспорної). Типовою стає оцінка вченого в дусі панівних партійних догматів як «ідеолога буржуазно-поміщицької історіографії» та «буржуазного націоналіста» (М. Люкович, М. Рубінштейн та ін.). Більш позитивна оцінка діяльності Костомарова як історика та кирило-мефодіївця міститься у працях окремих представників російської історіографії (П. Зайончковського, А. Станіславської).

У середині 60-х – на початку 70-х років в українській історіографії набирає сили поміркована та обмежена, але позитивна тенденція оцінки праць Костомарова, яка спричинилася до спроби часткової переоцінки його ролі в історичній науці. Тоді були опубліковані монографія П. Попова, присвячена етнографічним студіям Костомарова, статті Р. Іванової, Ф. Кислого, І. Пільгука, Ю. Пінчука, В. Сарбея, Є. Шаблювського та інших, в яких позитивно оцінювалася громадська та наукова діяльність і твори Костомарова. У 1972 р. за вельми складних обставин було захищено кандидатську дисертацію Ю. Пінчука «М. І. Костомаров як історик України».

Утім, спроби реабілітувати Костомарова, що мали місце в УРСР наприкінці 60-х – на початку 70-х років ХХ ст., було брутально обірвано. Відтак повноцінне вивчення наукового доробку вченого стало неможливим, хоча в 1984 р. вийшла друком монографія Ю. Пінчука про історичні погляди Костомарова, яку позитивно оцінили вчені діаспори.

У контексті української зарубіжної історіографії до кінця 60-х років ХХ ст. творча спадщина Костомарова розглядалася переважно з позицій державницького напрямку української історіографії. Російські еміграційні історики (Г. Вернадський, А. Мазур) висвітлювали постать Костомарова в межах синтетичних історіографічних оглядів, зокрема вказували на його внесок в історичну науку Росії. З-поміж інших студій, виконаних на еміграції та в діаспорі, слід звернути увагу на докторську дисертацію Д. Папазіана «Микола Костомаров: російський історик, український націоналіст,

слов'янський федераліст», захищену в 1966 р. у Мічиганському університеті.

П'ятий, сучасний період історіографії про Костомарова розпочався на початку 90-х років ХХ ст. кардинальним поворотом у вивченні наукової спадщини вченого, що був зумовлений як потребами національно-державного відродження України, так і необхідністю всебічного вивчення його життєвого і творчого шляху.

У пострадянську добу розгорнувся активний процес дослідження творчого доробку та інтелектуальної біографії Костомарова, зокрема, у монографіях Ю. Пінчука та Я. Козачка, розвідках В. Замлинського, А. Іванка, В. Сарбея, В. Смілянської, В. Ульяновського, в англomовному життєписі вченого, створеному українсько-канадським істориком Томасом Приймаком та розвідці Девіда Сондерса, роботах багатьох інших дослідників.

Інтенсивно вивчається суспільно-політична, публіцистична, літературна, епістолярна, археографічна та інші складові творчої спадщини Костомарова. Протягом останнього десятиліття ХХ ст. – перших років ХХІ ст. у студіях з різних соціогуманітарних дисциплін закладалися підвалини створення міждисциплінарної наукової галузі – костомаровознавства. У 2001 р. зусиллями українських і російських дослідників було видано «Енциклопедію життя і творчості Н. І. Костомарова (1817–1885)», у 2003 р. опубліковано найповнішу бібліографію його праць, а у 2005 р. вийшла друком підготовлена істориками В. Смолієм, Ю. Пінчуком і О. Ясем капітальна праця «Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енциклопедичний довідник». А наприкінці 2006 р. молодий російський науковець Т. Чалає успішно захистила дисертацію, присвячену громадсько-політичним поглядам і діяльності вченого⁶.

Нині інтерес до особи визначного українського історика та його творчої спадщини є досить значним, і не тільки в науковому середовищі, а й у суспільстві в цілому. Зокрема, дано доручення Президента України уряду разом з Чернігівською обласною державною адміністрацією розробити план заходів щодо відзначення 190-річчя від дня народження Миколи Костомарова⁷. Водночас ушанування пам'яті вченого матиме, судячи з усього, інтернаціональний та полідисциплінарний характер, адже його творча спадщина за хронологією та просторовими межами обіймає низку епох, насичених визначними подіями української, російської та польської історії, а також охоплює низку суміжних наукових дис-

циплін, таких як етнографія, фольклористика, археографія і джерелознавство, що відігравали важливу роль у процесі формування й становлення академічної історіографії в Україні.

Серед опрацьованих М. Костомаровим вирізняється тема історії козацтва, зокрема українського. Велику увагу він приділив процесу формування козацтва, його складу, козацьким рухам, з'ясуванню причин їх виникнення тощо. Оригінальність поглядів історика на козацтво та його історичну роль полягала в тому, що він не вважав козацьку вольницю негативним явищем у становленні національної державності, наголошуючи на притаманних козацтву традиціях народної демократії, які мали позитивний вплив на тогочасне суспільство. Водночас він простежив виникнення і розвиток ядра вільного козацтва Запорозької Січі, основу якої становив «народний елемент», докладно висвітлив історію цього феномена, увів до наукового вжитку термін «християнська козацька республіка».

Знаковою є і громадсько-політична діяльність Миколи Костомарова, в якій він дотримувався ідеалів християнської історіософії в поєднанні з канонами пізньопросвітницького раціоналізму, зокрема ідей справедливості, свободи та рівності. Вони знайшли яскраве відображення у написаній ним під час перебування в таємному Кирило-Мефодіївському товаристві у Києві (1845–1847) праці «Закон Божий» (інша назва – «Книга буття українського народу»).

У цьому творі, що увійшов до анналів української історичної та суспільно-політичної думки, широко представлено палітру нашої минувшини, проаналізовано тенденції розвитку України, її народу та державності на підвалинах етнонаціональної самобутності, але не винятковості, що свідчить про загальнолюдське розуміння історичного процесу, шанобливе ставлення до досвіду інших культур і народів.

Наразі слід наголосити, що як діяч Кирило-Мефодіївського товариства М. Костомаров виступав за створення панслов'янського союзу на добровільних і рівноправних засадах на зразок США або давньогрецьких полісів.

Михайло Грушевський у 43-тю річницю смерті «великого історика» Миколи Костомарова, який, на його думку, «відограв величезну роль у культурному й громадському житті – не тільки української інтелігенції, котрої провідником, незвичайно впливовим,

він був протягом цілого чверть-століття (приблизно 1859–1883), – але так само і великоруської і білоруської», писав: «Досі, правду сказавши, більше звертали увагу його прикмети чисто індивідуальні, інтимні так-би сказати, завдяки незвичайній його долі і репутації оригінала і дивака, ніж отся громадська сторона його життя»⁸. Зважаючи на слушність цих слів, біографію, наукову і громадську діяльність М. Костомарова потрібно викладати у тісному взаємозв'язку.

Отже, за «Автобіографією», народився Микола Іванович Костомаров (літературні псевдоніми – Ієремія Галка, Іван Богучаров) 4 травня 1817 р. у слободі Юрасівка Острогозького повіту Воронежської губернії (до 1780 р. – Слобідсько-Української губернії; нині Ольховатський район Воронежської області, Російська Федерація)⁹. Однак у метричному свідоцтві М. Костомарова, нещодавно введеному до наукового вжитку, наводиться інша дата – 5 травня 1817 р.¹⁰ 6 травня його охрестив священник Василь Ряполовський у місцевому Георгіївському храмі.

Родина Миколи Костомарова була мішаною за становим походженням. Це справило значний вплив на долю майбутнього історика, зокрема на формування його поглядів, так само як і місце народження, де, за висловом Костомарова, великоруська і малоруська народності сходяться між собою рубежами. Тож світорозуміння й погляди видатного вченого формувалися на межі двох етнокультурних традицій – російської та української.

Його батько Іван Петрович Костомаров був місцевим дворянином-поміщиком, нащадком козаків-переселенців; замолоду він служив у російській імператорській армії, вийшов у відставку в чині капітана. Мати – Тетяна Петрівна Костомарова (дівоче прізвище Мильникова) – дочка селянина Петра Мильникова (за іншими відомостями Мельникова), українця за походженням (у згаданому метричному свідоцтві вказано «малороссиянин») ¹¹, колишня кріпачка. До 1812 р. вона навчалася в одному з московських пансіонів, куди її влаштував майбутній чоловік.

Батьки обвінчалися після народження М. Костомарова, якого І. П. Костомаров збирався, але не встиг усиновити, оскільки трагічно загинув у 1828 р. Микола, народжений до шлюбу, залишався у кріпосній залежності до 1832 р., коли завдяки неймовірним зусиллям і матеріальним жертвам матері отримав бажану волю. Однак перебування у статусі незаконнонародженого, напівкріпака

залишило тяжкий психологічний слід у свідомості юного М. Костомарова.

У дитячі роки закладаються й перші інтелектуальні підвалини світогляду майбутнього історика. Зокрема, батько, палкий прихильник європейських авторів-просвітників XVIII ст., особливо Вольтера, намагався прищепити сину вільнолюбні ідеї і дати йому пристойну освіту. З цією метою десятилітнього Миколу віддали у московський приватний пансіон. Пізніше мати, овдовівши, змушена була перевести сина до приватного пансіону у Воронежі, звідки він перейшов у передостанній клас місцевої гімназії.

Закінчивши гімназію у 1833 р., М. Костомаров вступив на словесний факультет Харківського університету. Вже перші роки університетських студій виявили блискучі здібності юнака в царині гуманітарних наук і красного письменства. Він багато працював, захоплювався стародавньою літературою і мистецтвом, популярними творами того часу, опановував класичні мови. Особливо помітний вплив справили на нього лекції професора грецької літератури А. Валицького і професора загальної історії, гегельянця М. Луніна.

У 1836 р. М. Костомаров закінчив Харківський університет зі званням дійсного студента, а в січні 1837 р. здав іспит на ступінь кандидата. Того самого року, під впливом юнацьких мрій та наслідуючи приклад батька, він вступив до Кінбурнського драгунського полку юнкером. Однак незабаром М. Костомаров дійшов висновку про безперспективність своєї військової кар'єри. Натомість проявилися його найперші дослідницькі зацікавлення. Цьому сприяла робота з давніми паперами в архіві повітового суду міста Острогозька, де квартирував Кінбурнський полк. Так з'явилася на світ перша студія Костомарова – опис Острогозького слобідського полку, на жаль, утрачений пізніше, під час арешту автора у справі кирило-мефодіївців.

Перший дослідницький досвід породив нові плани: написати історію слобідських козацьких полків. Для реалізації цієї мети Костомаров залишає військову службу, вирушає до Харкова, а пізніше – до Москви з наміром продовжити свої історичні студії. Він значно розширює коло знайомств, слухає лекції відомих учених. Проте вирішальними для становлення Костомарова як історика були тогочасні романтичні впливи, зокрема відомої збірки М. Максимовича «Малороссийские песни» (М., 1827) та середовища

харківських романтиків. Вони визначили народознавчі пріоритети творчості молодого дослідника, які великою мірою збереглися до кінця його життя.

Наприкінці 30-х – на початку 40-х років XIX ст. М. Костомаров, ознайомившись із творчістю харківських поетів-романтиків, вивчає слов'янські мови, починає писати українською і видає під псевдонімом Ієремія Галка низку драм і поезій, оригінальних та перекладних. Серед них – збірка поезій «Вітка» (1840), трагедія «Переяславська ніч» та інші, які відкрили нову сторінку в українській драматургії.

Чимало уваги М. Костомаров приділяє й історичним студіям, зокрема складає магістерський іспит наприкінці 1840 р., а також працює над дисертацією «О причинах и характере унии в Западной России». Після подорожі 1841 р. до Криму молодий історик подав її у вигляді книги до захисту на перше відділення філософського факультету Харківського університету. Однак диспут, призначений на 23 березня 1842 р., не відбувся через протести з боку преосвященного Інокентія (Борисова). Книгу відправили на розгляд тогочасного міністра народної освіти графа С. Уварова, який доручив професору Санкт-Петербурзького університету М. Устрялову скласти відгук. Останній фактично дійшов висновку, що праця суперечить офіційній політичній та релігійній доктрині Російської імперії. Як наслідок, дисертацію зняли із захисту, а всі її примірники наказали вилучити і знищити. Втім, М. Костомарову дозволили писати нову дисертацію.

Праця Костомарова про унію, на думку М. Грушевського, є «скорше історично-політичним памфлетом, сильно закрашеним публіцистикою», в якому автор, подаючи сумарний погляд на історію України, ставить у центрі цієї історії «не ієрархічні стосунки, не школу, не полемічну літературу, а боротьбу мас»¹².

Тут доречно зазначити, що в сучасній російській історіографії з'явилася оригінальна і в чомусь компромісна думка в питанні: хто він, Микола Костомаров, – українець чи росіянин? Зокрема, в одній з новітніх наукових праць «з деякою часткою певності» стверджується, «що до 1846 р. М. І. Костомаров мислив себе більшою мірою великоросом, водночас усвідомлюючи, що мати його – українка. Активна діяльність у Кирило-Мефодіївському товаристві й розплата за це змінили світогляд історика. У власних очах і очах громадськості він став українцем»¹³. Проте творчість М. Костома-

рова кінця 30-х – початку 40-х років, як зазначалося, доводить, що на той час він усвідомлював себе як українець, і таким був у сприйнятті громадськості.

На початку 40-х років XIX ст. Костомаров обіймає посаду помічника інспектора в Харківському університеті, одночасно викладаючи історію в приватних закладах та як домашній репетитор. У цей період учений займався підготовкою нової магістерської дисертації – «Об историческом значении русской народной поэзии», яку успішно захистив у січні 1844 р. Тоді ж він публікує «Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке», що став однією з перших критичних праць в українському літературознавстві, а також історичні розвідки про повстання С. Наливайка, родину князів Острозьких тощо.

Романтичне світобачення Костомарова активно стимулювало його творчі пошуки, які концентрувалися на динамічних, суперечливих етапах з неповторними та різноманітними виявами народного духу. Відтак у травні 1843 р. Костомаров розпочав студіювати історію доби Богдана Хмельницького. Нові наукові зацікавлення, складні взаємини з харківським начальством, нарешті, прагнення отримати кафедру спонукали його перебраться з Харкова до Києва. Проте у 1844 р. Костомарову не вдалося реалізувати свої плани повною мірою. Спочатку він отримав призначення в Рівненську гімназію на посаду вчителя історії, яку обіймав протягом року. Впродовж цього часу учений досліджував добу Хмельниччини, здійснював польові студії з вивчення народного побуту і творчості, які збагатили його світогляд, дали змогу зробити важливі спостереження щодо української духовної та матеріальної культури.

У 1845 р. Костомарову випала нагода переїхати до Києва. З серпня 1845 р. він працював старшим учителем історії у Першій Київській гімназії, одночасно викладаючи загальну й російську історію в приватних пансіонах, а пізніше – в Київському Інституті шляхетних дівчат. У червні 1845 р., після прочитання пробної лекції «Изложение истории русских славян от древнейших времен до образования Гуннской державы» рада Київського університету Св. Володимира затверджує його ад'юнктом кафедри російської історії. Викладацьку діяльність він поєднував з інтенсивними науково-історичними студіями, вивчав добу Б. Хмельницького, готував до видання літопис С. Величка, працю «Славянская мифология», що вийшла друком кирилицею та гражданським шрифтом 1847 р. у

Києві. У цій студії розкривається християнський світогляд слов'янських племен, зокрема фольклорні матеріали зіставляються з історичними відомостями.

У Києві М. Костомаров здобув чимало друзів та знайомих, передусім з числа представників української інтелігенції та національно-визвольного руху: В. Білозерського, М. Гулака, П. Куліша, Т. Шевченка та ін. На ґрунті спільних інтелектуальних і духовних зацікавлень історичним минулим, а також під впливом романтичних віянь в літературі, культурі та мистецтві слов'янських народів вони утворили таємне політичне об'єднання – Кирило-Мефодіївське товариство (братство).

Найважливіший програмний документ кирило-мефодіївських братчиків – «Книгу буття українського народу» було написано М. Костомаровим. На думку деяких учених (М. Грушевського, М. Возняка та ін.), у «Книзі...» в найвідвертішій формі висловлено суспільно-політичні погляди автора – обстоювання самостійності української нації та її необмеженого права на вільний розвиток, а також ідеї месіанства і панславізму, саме щодо України, Росії та Польщі¹⁴. Крім цього, М. Костомаров, В. Білозерський та М. Гулак склали Статут товариства, а також підготували відозви «Братья украинцы» та «Братья великороссияне и поляки».

Кирило-мефодіївці ставили за мету перебудувати тодішнє суспільство на засадах християнської історіософії, зокрема на принципах братерства, рівності, свободи, справедливості, гармонії тощо. Перетворення суспільства мало здійснюватися на реформаторській основі, зокрема через ліквідацію кріпацтва, проголошення рівності станів, гармонійне співіснування народів та їх культур, широкі культурно-просвітницькі заходи серед народних мас.

Суспільно-політичні погляди членів Кирило-Мефодіївського товариства щодо реалізації програмних засад не були одноставними й утворювали широкий спектр: від християнсько-просвітницького реформізму (М. Костомаров) до революційних за своєю сутністю перетворень (Т. Шевченко). Братчиків виказав студент Київського університету О. Петров. Їх заарештували в березні-квітні 1847 р. за його доносом. Деяких членів товариства ув'язнили та вислали у віддалені губернії.

М. Костомарова було заарештовано 28 березня, напередодні його весілля з Аліною Леонтіївною Крагельською, призначеного на 30 березня 1847 р. Аліна Крагельська народилася в сім'ї військо-

вого, виховувалася і виросла в Києві, закінчила в 1846 р. Київський жіночий зразковий пансіон де Мельян, в якому Костомаров з 1845 до 1847 р. викладав загальну та російську історію, і там познайомився з Аліною. 13 лютого 1847 р. він заручився з нею, але обвінчався лише через 28 років.

Без суду М. Костомарова було ув'язнено на рік у Петропавлівській фортеці, потому вислано до Саратова під нагляд поліції, із забороною обіймати наукові посади і друкуватися. Це була ще одна трагічна віха в його житті.

Необхідно все ж зазначити, що кирило-мефодіївці справили неабиякий вплив на становлення українського національно-визвольного руху другої половини XIX – початку XX ст., зокрема на формування політичного українства. М. Костомаров відіграв у діяльності Кирило-Мефодіївського товариства величезну роль. Він був не лише автором програмних документів братчиків, а й одним з ініціаторів заснування об'єднання та його неформальним лідером. Хоча за матеріалами слідчої справи він проходить як «великороссиянин», що суперечило його духовній приналежності до українців, з якими була пов'язана і громадсько-політична діяльність ученого. У ній чітко проглядається прагнення захистити право українського народу на культурну і державну автономію у складі слов'янської федерації.

У Саратові Костомаров працював перекладачем при губернському правлінні, пізніше служив діловодом у статистичному комітеті. Водночас він налагоджував стосунки з місцевими вченими та літераторами (Д. Мордовець, О. Пипін, М. Чернишевський та ін.), займався наукою, збирав фольклор, цікавився питаннями, пов'язаними з майбутньою селянською реформою, тощо.

На початку 1856 р. з Костомарова зняли поліцейський нагляд, але його становище істотно не змінилося, оскільки де-факто обмеження існували й надалі. Втім, йому дозволили здійснити тривалу подорож за кордон (Швеція, Німеччина, Франція, Італія, Австрія), яка дала можливість ознайомитися з тогочасними європейськими інтелектуальними новаціями.

Зрештою, у новій, ліберальній атмосфері, що склалася напередодні Великої реформи 1861 р., Костомаров зміг розпочати публікацію низки праць, зокрема монографій «Богдан Хмельницький» (1857) та «Бунт Стеньки Разина» (1858), які принесли йому широке визнання. За оцінками вчених (В. Смолій, В. Степанков), праця

про Хмельниччину – перша в українській історіографії спроба висвітлити на основі великого фактичного матеріалу військову і державно-політичну діяльність гетьмана Хмельницького, а «Введение» до монографії, на думку В. Антоновича, – безперечно, кращий систематичний нарис з історії козацтва. М. Грушевський вважав обидві монографії зразком революційної історіографії¹⁵.

Навесні 1858 р. Казанський університет обирає Костомарова професором для викладання «русских древностей»¹⁶, але Міністерство народної освіти не дозволило йому посісти кафедру. Проте вже наступного, 1859 р. Санкт-Петербурзький університет запросив ученого обійняти кафедру російської історії. Там він як екстраординарний професор викладав з листопада 1859 по березень 1862 р.

У своїх лекціях Костомаров висував на перший план історію народного життя в його найрізноманітніших виявах. Вони викликали неабияке зацікавлення і в студентській молоді, й у місцевої публіки. Серед слухачів цих лекцій була художниця Катерина Юнге (уроджена графиня Толстая), яка у своїх мемуарах зазначила, що в пізнанні історії найбільше вплинув на неї Микола Костомаров, наголосивши: «какой чудный и глубокий смысл приобрела история, когда любимым героем ее сделался для меня не витязь или король, а человечество!»¹⁷.

За поданням міністра народної освіти в січні 1860 р. Костомаров став членом Археографічної комісії в Санкт-Петербурзі, де до кінця життя готував і редагував серійне видання документів з української, російської та білоруської історії – «Акты Южной и Западной России». За редакцією Костомарова впродовж 1861–1884 рр. опубліковано 12 з 15 томів цього капітального видання, що містить унікальні матеріали із середньовічної та ранньо-модерної історії, зокрема історії українського козацтва, визвольної війни на чолі з Б. Хмельницьким, матеріали біографічного характеру про найважливіших діячів тієї епохи та багато інших, що не втратили наукової цінності дотепер. Саме цей його доробок високо оцінив І. Крип'якевич, на думку якого, навіть якщо б усі монографії Костомарова втратили наукове значення внаслідок новітніх досліджень, археографічні публікації залишатимуться вічним пам'ятником його науковій сумлінності¹⁸.

Наукова діяльність у царині археографії, архівознавства та джерелознавства зробила Костомарова одним із найкращих фахівців з

української історії того часу, а також забезпечила джерельну основу його монографій та розвідок «Гетманство Выговского» (1861), «Гетманство Юрия Хмельницкого» (1868), «Павел Полуботок» (1876), «Руина. Историческая монография 1663–1687. Гетманства Бруховецкого, Многогрешного и Самойловича» (1879–1880), «Мазепа. Историческая монография» (1882), «Мазепинцы» (1884). Ці праці засвідчують, що вчений дотримувався сформульованого ним на початку творчої діяльності проекту систематичного вивчення і висвітлення історії України в цілому.

Якнайстиліше лейтмотив цих монографій і досліджень можна сформулювати так: із закінченням гетьманства І. Виговського закінчується і Велике князівство Руське; Ю. Хмельницький як козак хотів для своєї батьківщини самостійності, але він не мав державного розуму, що міг би об'єднати інші уми і спрямувати їх до однієї мети; під Руїною слід розуміти руйнацію не лише матеріального добробуту, а й духовного життя в Україні; у діяльності Полуботка, Мазепа і мазепинців простежуються головні принципи боротьби за державність і майбутність України в контексті європейської і близькосхідної історії першої половини XVIII ст.

На початку 60-х років XIX ст. М. Костомаров проявив себе як блискучий полеміст у дискусіях з визначними науковими авторитетами (М. Погодін, С. Соловйов та ін.). За здійснений у 1861 р. критичний огляд праці І. Попки «Черноморские козаки» він одержав від Санкт-Петербурзької академії наук золоту медаль (удруге цієї нагороди його було удостоєно в 1872 р. за присудом рецензента, німецького вченого Е.-А. Германа, за монографію «Последние годы Речи Посполитой» (1870)). Одночасно Костомаров співпрацював із провідними російськими часописами пореформеної доби – журналами «Отечественные записки» та «Современник».

Саме тоді Санкт-Петербург, у якому мешкали Костомаров та деякі інші колишні кирило-мефодіївці, перетворився на один із центрів українського національно-культурного руху. Його ідейним рупором став часопис «Основа» (1861–1862), на сторінках якого Костомаров вів дискусії з польськими та російськими вченими, а також публікував нариси про Г. Сковороду, Т. Шевченка та інші праці. Крім того, він умістив у цьому виданні низку статей науково-публіцистичного і полемічного спрямування, присвячених переважно з'ясуванню етносоціальних та етнопсихологічних рис українського народу, зокрема особливостей його історичного

буття. Серед них найбільш ґрунтовні та відомі «Мысли о федеративном начале в древней Руси» (1861) та «Две русские народности» (1861). Разом з іншими студіями вченого, такими як «Украина» (1860), надрукована в газеті «Колокол», вони заклали основи народницько-романтичної, з елементами позитивізму, історіософії. На думку М. Драгоманова, М. Грушевського та інших учених, у згаданих студіях представлено ідеї Костомарова доби кирило-мефодіївських братчиків, зокрема апологію історичного буття українського народу¹⁹.

У 1862 р. Костомаров був змушений перервати професорську кар'єру. Сталося це через закриття Санкт-Петербурзького університету в 1861 р. та конфлікт навколо професора П. Павлова, репресованого за читання публічної лекції у 1862 р. У читанні лекцій брав участь і Костомаров, який відмовився їх припинити на знак протесту проти арешту Павлова. Відтак у вченого склалися напружені стосунки як з адміністрацією університету, так і з ініціаторами акцій протесту. Тому він вирішив вийти зі складу професорської корпорації і з того часу став виключно кабінетним ученим. Утім, Костомарову не раз пропонували кафедри в Київському (1862, 1863, 1868, 1869), Казанському (1865) та Харківському (1864, 1865) університетах. Проте вченому так і не вдалося поновити викладацьку діяльність у вищій школі з різних причин, зокрема через перешкоди, які чинило йому Міністерство народної освіти. Та, незважаючи на це, в 1864 р. рада Київського університету Св. Володимира присудила Костомарову ступінь доктора історії.

Одночасно дослідник продовжував активну громадську та просвітницьку діяльність, зокрема проводив у себе вдома «вівторки», на яких збиралися науковці, митці, письменники, журналісти, громадські діячі й обговорювали різноманітні питання, у тому числі суспільного і політичного життя. Відвідували «вівторки» Т. Шевченко, О. Пипін, О. Бодянский, М. Ге, Д. Мордовець, Н. Білозерська та ін. Загалом помешкання М. Костомарова стало своєрідним клубом тогочасної інтелігенції.

Упродовж 60–70-х років XIX ст. М. Костомаров співпрацював з багатьма відомими журналами. Особливе місце в його творчій біографії займає співробітництво з часописами «Вестник Европы» та «Киевская старина» (на початку 80-х років). Учений особисто брав участь у становленні цих видань, їх популяризації тощо. Систематично друкуючи в журналі «Киевская старина» власні праці

та огляди про журнал у періодиці, він намагався матеріально підтримувати видання, відмовляючись від гонорару.

У пореформену добу вчений інтенсивно працював на ниві історії слов'янських народів, зокрема опублікував низку фундаментальних монографій: «Севернорусские народоправства во времена удельно-вечевого уклада. Новгород-Псков-Вятка» (1863), «Смутное время Московского государства» (1866–1867), «Последние годы Речи Посполитой» (1870). З історії давніх Новгород та Пскова Костомаров виводив традиції вічової вольниці, які пізніше знаходив в організації, устрої та побутуванні козацтва. Доба Смути його цікавила з перспективи вивчення народного життя. В студії з історії Польщі кінця XVIII ст. автор обстоює власну тезу про отруту польського аристократизму, яка справила згубний вплив на долю Речі Посполитої. Зауважимо, що цю позицію Костомарова щодо Польщі підтримує іноземний член НАН України, професор Сорбонни, дослідник історії Польщі XVIII–XIX ст. Даніель Бовуа, про що, зокрема, йшлося у його виступі 28 листопада 2006 р. на засіданні вченої ради Інституту історії України НАН України.

У 1872 р. унаслідок напруженої роботи зір М. Костомарова настільки ослаб, що він уже не міг вести систематичних архівних пошуків. Тому вчений зосередився на створенні науково-популярної праці «Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей». Вона є систематичною версією російської і частки української історії з перспективи біографістики, і нині користується чималою популярністю.

60–70-ті роки XIX ст. Костомаров присвятив також літературній роботі. З-під його пера вийшла низка оригінальних творів, зокрема таких відомих, як «Кудеяр» (1875), «Холуй» (1878), «Черниговка» (1881), що принесли йому славу як письменнику. Існує думка, що сюжет сатиричної повісті М. Костомарова «Скотской бунт», написаної в ті роки і вперше надрукованої в 1917 р., після смерті автора, разюче збігається з фабулою роману видатного англійського письменника Джорджа Оруелла «Скотарня» (1945).

У 70-х роках XIX ст. наукова діяльність Костомарова здобула загальне визнання як у Російській імперії, так і за кордоном. У 1876 р. вченого обирають членом-кореспондентом Санкт-Петербурзької академії наук, а пізніше – Південнослов'янської академії та Сербського вченого товариства. У 1884 р. він став почесним членом Київського університету Св. Володимира.

У 1873 і 1874 рр. у Києві проводився III Археологічний з'їзд, на якому М. Костомаров читав реферат «Об образовании княжеской дружины, о ее значении в древнее время и о ее изменениях в последующем быте русского народа». Тут учений зустрівся зі своєю колишньою нареченою Аліною Крагельською (у шлюбі Кисіль). Взимку 1875 р. вона переїхала до Санкт-Петербурга, щоб доглядати Костомарова, оскільки він тяжко занедужав, імовірно на тиф, і перебував у критичному стані. 1 лютого 1875 р. померла від тифу мати Костомарова Тетяна Петрівна, яка опікувалася сином до кінця свого життя. Після одужання навесні 1875 р. М. Костомаров разом із Аліною Кисіль поїхав до України. Там, у Дідівцях – маєтку Киселів поблизу Прилук, 9 травня 1875 р. вони обвінчалися у місцевій церкві.

Упродовж 1875–1881 р. Костомаров продиктував дружині спогади, в яких докладно висвітлив обставини свого життєвого і творчого шляху. Вперше без купюр вони були опубліковані під назвою «Автобіографія» у 1922 р. в Москві. Книга являє собою не тільки власний життєпис Костомарова, а й репрезентує його бачення епохи, тогочасних політичних, громадських, наукових проблем і становить неабияку цінність для всіх, кого цікавить історія XIX ст. Небезінтересна вона і для любителів мемуаристики.

Наприкінці 70-х – на початку 80-х років XIX ст. М. Костомаров приділяє велику увагу полеміці навколо українофільства, зокрема вміщує в періодиці низку статей з цього питання: «Малорусское слово» (1881), «По поводу статьи г. Де-Пуле об украинофильстве» (1882) та ін. Розвідки Костомарова з українофільства мали поліфункціональне призначення. З одного боку, вони спрямовувалися проти панівних стереотипів і міфів російської освіченої публіки, які побутували в суспільстві після Емського акта 1876 р., а з іншого – мали практичну мету: надати українському питанню суспільного розголосу, щоб хоч якоюсь мірою послабити репресивні антиукраїнські акції російського царату. Проте українофільство Костомарова досить суперечливо сприймалося російською інтелігенцією, значна частина якої вбачала в ньому загрозу для імперського режиму або для поступу російської літератури та культури. Натомість радикально налаштованим колам українства позиція Костомарова видалася занадто ліберальною і викликала гострий осуд.

В останні роки життя у вченого значно погіршився зір. Восени 1881 р. його при переході вулиці збив вантажний візник, що стало

причиною посилення кашлю й нападів задухи²⁰. У січні 1884 р., вийшовши надвечір з приміщення архіву, він був збитий з ніг і зім'ятий парою коней, запряжених у дишлові сани. Тоді з горла й вуха у нього точилася кров. З того часу, зазначає його дружина, хвороба швидше почала руйнувати міцний організм Миколи Івановича²¹. Він практично вже не бачив на одне око і з жахом очікував повної сліпоти. Тяжка хвороба Костомарова майже повністю позбавила його можливості працювати, хоча він навіть за таких обставин диктував Аліні Леонтіївні невеликі статті й потроху писав сам, працюючи над епохою фельдмаршала Б.-К. Мініха, життєписом М. Ломоносова та ін.

7 квітня 1885 р. Микола Іванович Костомаров помер. Поховали його 11 квітня на Волковому кладовищі у Санкт-Петербурзі, біля Літературних мостиків. 7 квітня 1889 р. на могилі було відкрито пам'ятник (майстер К. Сетінсон) – гранітний хрест на постаменті з написом: «Николай Иванович Костомаров. 1817–1885. Историк, писатель».

За заповітом Миколи Костомарова право на видання його творів було надано Літературному фонду; крім того, Аліна Костомарова передала у власність фонду примірники опублікованих праць чоловіка, зокрема відомий збірник «Литературное наследие Н. И. Костомарова» (СПб., 1890). В 1894 р. вона також передала у власність Київському університету Св. Володимира унікальну бібліотеку вченого – 1425 книжок і 29 рукописів.

Потрібно зазначити, що Літературний фонд – це громадська добродійна організація, заснована у 1859 р. в Санкт-Петербурзі групою відомих діячів науки і культури з метою надання допомоги нужденним ученим і літераторам, їх родинам. Серед членів-засновників цієї організації був і Т. Шевченко. Фінансову основу Літературного фонду становили добровільні внески, кошти від окремих видань, літературних вечорів, вистав, концертів, лекцій та пожертв окремих осіб. Сам Костомаров теж неодноразово читав публічні благодійні лекції, що було відзначено листами Фонду з подякою від 7 жовтня 1864 р. та 17 грудня 1866 р.²²

До речі, ці факти свідчать про людяність М. Костомарова у своїх діях і ставленні до інших. Сукупність саме таких фактів і становить особливість його характеру. Згадаймо лише про намір молодого Костомарова, ще під час перебування у Кирило-Мефодіївському товаристві, викупити з кріпацтва «одного хлопчика»²³.

Або про підтримку ним у зрілому віці молодого вченого Дмитра Багалія, про намір бути йому корисним і готовим до будь-якої послуги²⁴. Головною рисою вдачі М. Костомарова був гуманізм, що яскраво проявився не тільки в його приватному житті, а й у науковій, творчій та громадській діяльності.

Проблематика праць М. Костомарова має загальнолюдський сенс, конкретизуючи у науковому аналізі діяльність народів та окремих осіб. На думку вченого, результати діяльності попередніх поколінь є основою матеріального і духовного життя народу. Тому він вважав, що світ історії не може розглядатися залежно від людської волі. В цьому розумінні розвиток суспільства є природно-історичним процесом. Однак цей процес не є автоматичним. Наразі матеріальні й духовні потреби суспільства трансформуються в інтересах його носіїв (націй, народностей, соціальних груп, окремих осіб) і реалізуються в боротьбі та єдності їх зацікавлень²⁵.

Як один з провідних теоретиків народництва в Україні М. Костомаров відіграв визначальну роль у формуванні народницького напрямку в українській історіографії, сповна використовуючи здобутки національного романтизму та фольклорно-етнографічних досліджень народного життя, а також ідеї вітчизняного месіанізму, панславізму, федералізму та егалітаризму. Він надавав пріоритет народу, народним масам як вирішальному чиннику історичного процесу та приділяв увагу переважно висвітленню громадських рухів, повстань, інших явищ народної історії, хоча часто подавав останні в ідеалізованому та романтизованому вигляді. Для його народницької концепції характерне негативне ставлення до ролі централістично-бюрократичної абсолютистської держави в історичному процесі. Проте обстоювати українські інтереси М. Костомаров змушений був саме в політичному кліматі абсолютистської Росії, будучи переконаним прихильником еволюційного шляху поступу людського суспільства.

М. Костомаров зробив помітний внесок і в дослідження загальнометодологічних проблем історичного процесу, проаналізувавши в науковому і суспільно-політичному плані зміст таких понять, як слов'янське питання, слов'янофільство, панславізм, українофільство та багато інших. Тут він розкривається як талановитий дослідник історії та культури слов'янських народів. Зокрема, у відомій течії суспільно-політичної думки ХІХ ст. – панславізмі Костомаров уособлював демократичне крило. Спираючись

на власну федералістську концепцію, вчений знаходив витоки федералізму в давньо-слов'янському суспільстві. На його думку, вони становили одну з найкращих нереалізованих можливостей у розвитку Росії та України²⁶.

Як філософ, інтелектуал Костомаров обстоював ідею рівності людей, станів та етнонаціональних спільнот, національної гармонії, що спиралася на трансцендентальні цінності християнства та морально-етичні відчуття народного духу, актуалізовані постулати народоправства і федеративних способів організації суспільства. Для його інтерпретації месіанізму характерні мотиви перебудови суспільства на християнських засадах та уявлення про справедливість, свободу і рівність, на відміну, приміром, від польського месіанізму ХІХ ст., зорієнтованого на аристократично-шляхетське відтворення Речі Посполитої.

Погляди Костомарова, обізнаного з тогочасною європейською суспільно-політичною думкою, знайшли втілення у складеній ним програмі Кирило-Мефодіївського товариства. В новітній науковій літературі зазначається, що свідчення письменника Федора Чижова і спостереження Михайла Драгоманова «проливають світло на зв'язок між західноєвропейською політичною думкою та слов'янськими концепціями кирило-мефодіївців, допомагають із ширших позицій окреслити витоки цих концепцій, відмінність їх від слов'янофільської візії об'єднання народів під монаршим скіпетром та спільність із принципом альянсу націй, який проголошували на Заході Мадзіні й інші публіцисти і вчені»²⁷. Між іншим, і нині деякі науковці дотримуються думки, що внесок Костомарова в розбудову національної академічної історіографії і творення української етнічної ідентичності ще належно не оцінений²⁸.

Варто наголосити, що екстремізм був невластивий М. Костомарову, котрий мав гармонійну і напружену багату систему цінностей. Толерантність його духовної структури була основою схильності до великої конструктивної творчої праці. І це тим більш важливо, що М. Костомаров ніколи не був пасивним спостерігачем. Він жив у вирі подій, відстоював свої погляди і переконання, що часто розходилися з позицією влади та офіційною історіографією, намагався сприяти суспільному розвитку, уявлення про який будовав на широких знаннях у галузі історії. Він був противником злиття російського і українського народів, убачаючи перспективу їх розвитку в добросусідських взаєминах. Зважаючи на

це, становить інтерес згадка російської дослідниці Т. Чалої про те, що «після Кирило-Мефодіївського братства і заслання, робота в журналі «Основа» ще більше зміцнила Костомарова в думці щодо душевної приналежності до українців, водночас зберігаючи право називатися росіянином. Слов'янин, росіянин, але українець, – так можна сформулювати його розуміння власної національної ідентифікації в зрілому віці»²⁹. В контексті наближення ювілею видатного вченого визнання його в російській історіографії – вперше! – передусім українцем можна вважати примітним фактом.

¹ Грушевський М. З публіцистичних писань Костомарова // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – К., 1928. – С. XXI.

² Там само. – С. III.

³ Там само.

⁴ Там само. – С. IV.

⁵ Там само. – С. XXI.

⁶ Чалая Т. П. Н. И. Костомаров (1817–1885 гг.): общественно-политические взгляды и деятельность: Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Воронеж, гос. ун-т. – Воронеж, 2006. – 19 с.

⁷ Панченко В. Дворянське гніздо Миколи Костомарова // Літ. Україна. – 2005. – 1 груд.

⁸ Грушевський М. Назв. праця. – С. III, XXI.

⁹ Автобіографія Н. И. Костомарова. – М., 1922. – С. 122.

¹⁰ Чалая Т. П. О дате рождения и родителях Н. И. Костомарова // Вопр. истории. – 2002. – № 3. – С. 174.

¹¹ Там же. – С. 175.

¹² Грушевський М. З публіцистичних писань Костомарова. – С. VII, IX.

¹³ Чалая Т. П. Н. И. Костомаров (1817–1885)... – С. 18.

¹⁴ Див.: Грушевський М. Костомаров і новітня Україна: В сорокові роки // Україна. – 1925. – № 3; Возняк М. Кирило-Мефодіївське братство. – Л., 1921.

¹⁵ Див.: Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: (соціально-політичний портрет). – К., 1993; Антонович В. Б. Н. И. Костомаров как историк // Киев. старина. – 1885. – № 5; Грушевський М. С. Українська історіографія і Микола Костомаров // Літ.-наук. вістн. – 1910. – Кн. 5.

¹⁶ О допущении магистра Костомарова к преподаванию в Казанском университете Русских Древностей // Нац. архив Республики Татарстан, ф. 977, д. 4156.

¹⁷ Юнге К. Ф. Воспоминания (1843–1860 гг.). – Б. м., 1913. – С. 213.

¹⁸ Крип'якевич І. Археографічні праці Миколи Костомарова // Зап. Наук, т-ва ім. Шевченка. – 1918. – Т. 126–127.

¹⁹ Див.: Драгоманов М. Передмова // Костомаров М. Письмо до видавця «Колокола» з передмовою М. Драгоманова. – Л., 1902; Грушевський М. М. Костомаров і новітня Україна... // Україна. – 1925. – № 3.

²⁰ Беренштам В. Воспоминания о последних годах жизни Н. И. Костомарова // Киев. старина. – 1885. – № 6. – С. 232.

²¹ Костомарова А. Последние дни жизни Николая Ивановича Костомарова // Киев. старина. – 1895. – № 4. – С. 2.

²² Чалая Т. П. Фонд Н. И. Костомарова в Воронежском областном краеведческом музее // Ист. журн. – 2005. – № 4. – С. 90.

²³ Юнге К. Ф. – Назв. праця. – С. 230.

²⁴ Див.: Багалея О. Отношение Н. И. Костомарова к г. Харькову и Харьковскому университету // Рус. старина. – 1914. – № 12.

²⁵ Див.: Пінчук Ю., Петренко О. Один з найважливіших принципів народознавчого кредо М. І. Костомарова // Нар. творчість та етнографія. – 1996. – № 4.

²⁶ Див.: Костомаров Н. Мысли о федеративном начале в древней Руси // Основа. – 1861. – № 1.

²⁷ Варварцев М. М. Джузеппе Мадзіні, мадзінізм і Україна. – К., 2005. – С. 160.

²⁸ Див.: Сондерс Д. Микола Костомаров і творення української етнічної ідентичності // Київ. старовина. – 2001. – № 5; Козачок Я. В. Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова). – К., 2004.

²⁹ Чалая Т. П. Н. И. Костомаров (1817–1885)... – С. 18.

SUMMARY

The ways of life and scientific-literary heritage of great Ukrainian historian, writer, thinker Mykola Kostomarov (1817–1885) is the subject of this article, dedicated to 190th anniversary from his birth. Special attention is paid to Kostomarov's public activity, as well as process of national self-identification, that was determined by his scientific creative work.

Гетьманство Івана Виговського в інтерпретації Миколи Костомарова

Визначний історик XIX ст. М. І. Костомаров, будучи прихильником демократичного республіканського правління, захисником і провідником ідеї незалежної української держави, дотримуючись власної мети послідовно опрацювати і висвітлити всю історію України, починаючи з давніх часів, у 1861 р. підготував моногра-

фічне дослідження «Гетьманство Виговського». Того самого року воно вперше побачило світ на сторінках українського журналу «Основа», що виходив на початку 60-х років у Санкт-Петербурзі. В 1862 р. ця праця була опублікована окремим виданням, потому багаторазово перевидавалася (СПб., 1863, 1872, 1903; Т., 1891–1892; М., 1995, та ін.).

В основу монографії автор поклав власні публічні лекції з історії доби гетьманства Івана Виговського в Україні (1657–1659 рр.), які він читав у січні 1861 року в залі Санкт-Петербурзького імператорського університету на користь бідних студентів. Джерелами для створення цієї праці стали акти Архіву Міністерства закордонних справ і Архіву Міністерства юстиції Росії, надруковані М. Костомаровим у фундаментальному збірнику документів «Акты Южной и Западной России», а також матеріали, що були опубліковані у виданні «Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов». Крім цього, вчений використав рукописні польські епістолярні та актові джерела, що зберігалися у Публічній бібліотеці Санкт-Петербурга, зібрання державних грамот і угод, літописи Самовидця, Г. Граб'янки, С. Величка та ін.

Маємо підстави зазначити, що джерельна основа цієї костюмарівської розвідки була для свого часу ґрунтовною.

Хронологічно дослідження охоплює період від смерті (27.07.1657) гетьмана Богдана Хмельницького до відмови Івана Виговського від гетьманства і проголошення (11.09.1659) гетьманом Юрія Хмельницького.

Структурно монографія складається із сімнадцяти лаконічних розділів. Їх квінтесенцією, зважаючи на мету цієї нашої статті – дослідити зазначену студію М. І. Костомарова в аспекті її значення стосовно творення української національної свідомості, є таке.

Характеризуючи становище України після Переяславської ради, Микола Костомаров не поділяв ейфорії представників російської історіографії. Зокрема, він вважав, що питання, які виникли в добу гетьманства Богдана Хмельницького, не були розв'язані. На думку вченого, відірвавшись від Польщі, Україна ще не з'єдналася з Московією в одне тіло, і, зберігаючи окремішність, мала бути предметом суперечок між сусідами, «які бажали нею заволодіти»¹. Автор також звернув увагу на особливість щодо ставлення до сусідніх країн: після смерті Б. Хмельницького в Україні утворилися «дві політичні партії» – федеративна, на чолі якої став генеральний

писар І. Виговський, і яка планувала утворити союз України з Польщею на нових началах їх спільного життя, та інша партія – «якщо можна всю масу народу назвати партією – трималась царя московського»².

Водночас дослідник акцентує увагу на важливій особливості нашої історії, яка полягає в тому, що український і російський народи протягом попередніх століть розвивалися окремо, і це не пройшло дарма. Між ними, зазначає він, «було надто багато відмінності в звичаях, характері, поняттях і способах життя»; українці «бачили в москалях надто багато не тільки чужого, але протилежного»; дикі та свавільні вчинки царських ратних людей «дратували народ, збуджували ненависть і боязнь і вже в той час народ лякали слухами, що Москва хоче запрудити Україну своїми людьми і насильно запроваджувати поміж українцями свої московські звичаї»³.

Як бачимо, і термінологія М. Костомарова (політичні партії, Україна, українці тощо), й акцентування ним особливого історичного шляху українського народу тощо були тими чинниками, які спонукали вітчизняного читача його праці замислюватися над питаннями, пов'язаними з розвитком національної свідомості.

Становлять інтерес, крім фактографії, роздуми М. Костомарова стосовно обрання восени 1657 р. гетьманом України замість Юрія Хмельницького Івана Виговського. Саме на основі наукового аналізу та узагальнення фактів учений роз'яснює, що тоді між старшиною і заслуженими козаками виникло незадоволення визнанням гетьманом за життя Богдана Хмельницького Юрія – хлопчика, який «не нюхав пороху»; інших хвилювало явне порушення козацьких звичаїв, за якими на старших обирали людей гідних і досвідчених; так само й «Виговський дивився на обрання Юрія, як на викрадення булави у себе»⁴. У такій ситуації Івана Виговського було обрано гетьманом на раді в Чигирині у вересні 1657 р. на невизначений час («поки змужніє Юрій Хмельницький»), а в жовтні того самого року на старшинській раді в Корсуні проголошено повноправним гетьманом.

Водночас Костомаров зауважує, що, незважаючи на обрання Виговського гетьманом, влада його була дуже нестабільною. Крім цього, зазначає історик, тоді «справа йшла до відновлення дружби зі Швецією; з Московщиною, навпроти, йшло до непорозуміння і невдоволення»⁵. Зокрема, московський уряд не мав наміру твердо

підтримувати гетьмана, а намагався підпорядкувати київського митрополита московському патріарху тощо. Зі свого боку, Запорожжя інтригувало проти Виговського: деякі з простоліуду бажали, щоб в Україну ввели воєвод і московське правління⁶. Проте сильнішим за всіх ворогів Виговського був, як стверджується в дослідженні вченого, полтавський полковник Мартин Пушкар, котрий «сподівався зробитися сам гетьманом», оголосивши на скликаній ним раді, «що Виговський зрадник, зноситься з поляками, кримцями, думає зрадити царю»⁷.

У цьому зв'язку та в зв'язку з висвітленням автором приїзду в Україну царського посла боярина Хитрово заслуговують на увагу міркування М. Костомарова про те, що багато українців «побоювалися, щоб противна Виговському партія не взяла верх і не обраний був інший гетьман; це значило поступитися своїми вільними становими правами сваволі Московської влади; тоді показали би приклад, що вільне обрання нічого не значить. ...Страшна для всіх гроза примирила всякі незгоди»⁸. Як бачимо, вчений не тільки випередив сучасних йому історіографів, які переважно описували факти без їх аналізу та узагальнення, а й зробив значний внесок у наукову історіографію, супроводжуючи виклад історії ґрунтовними коментарями в аспекті її національних особливостей.

У дослідженні М. Костомарова детально викладено події, пов'язані із збройним виступом проти І. Виговського полковника М. Пушкаря спільно із запорозьким кошовим Я. Барабашем, перипетії січневої 1658 р. старшинської Переяславської ради, на якій за згодою московського уряду Виговського знову обирають гетьманом, але за рахунок значних поступок на користь Москви (збільшення воєводських злог, зростання податків, у тому числі на утримання царських ратних людей та ін.) тощо. При цьому дослідник пояснює, що «Пушкар і запорожці, висловлюючи бажання підкорити малоросійський край тіснішій залежності від Московії, природно, повинні були у Москві сподобатися більше, ніж Виговський і старшина та взагалі партія, що стояла за місцеве самоврядування»⁹. Тому вимога їхати до Москви не сподобалася гетьману. В очікуванні його приїзду, зазначається у праці Костомарова, уряд не вживав ніяких змін: не вводив воєвод, не посилав війська. Гетьман розумів, що, приїхавши до Москви, змушений буде погодитися на всі умови, які йому запропонують. «Думка відторгнутися від Московії, – зауважує Костомаров, – і зійтися з

Польщею стала тепер твердіше в голові його»¹⁰. Отже, маємо зазначити, що логіка М. Костомарова стосовно трактування історичної ролі гетьмана Виговського кардинально відрізняється від логіки російських та радянських істориків, які заперечували наміри гетьмана забезпечити свободу і незалежність України (див. будь-яку енциклопедію, монографію, підручник тощо з відповідної тематики). Навіть в умовах імперської Росії, перебуваючи під тиском цензури, М. Костомаров спромігся вмістити у текст розвідки про гетьманство Виговського багато небезпечних, як на погляд влади, думок. Зокрема, він писав про те, що після перемоги над своїм головним супротивником Пушкарем «Виговський вирішив не стримувати більше прихованої неприхильності до москалів»¹¹. Або, розповідаючи про спілкування гетьмана з московським посланцем Скуратовим, процитував сказані Виговським слова: «Вам, видно, надобно гетмана по вашей воле, – такого гетмана, чтоб взять его за хохол, да и водить, как угодно! ...Теперь я вижу, что под польским королем нам хорошо было: к нему доступ прямой, и говорить можно все, о чем нужно, и решение сейчас скажут»¹².

З приїздом в Україну боярина В. Шереметьєва з драгунами та стрільцями ситуація, як наголошує М. Костомаров, загострилася. «Підозріливий, – писав дослідник, – він почав бачити зраду; не сподобався йому і Великій Росії вільний дух українців; став він поступати з ними, як звиклий був у Великій Росії; виставляв свою владу, казав, що він старший за гетьмана»¹³. Також у гетьмана виникла сварка з Г. Ромодановським та іншими представниками московської влади, що змусило його, зазначає автор праці, дозволити своїм підлеглим виганяти москалів «силою і битися з ними як з ворогами»¹⁴.

Доцільно звернути увагу на те, що в гострих за сюжетом працях М. Костомарова або їх частинах, у яких детально розкрито характер історичних діячів, зміст подій тощо, автор часто вдається до цитування. На нашу думку, це робиться не тільки для обґрунтування власного погляду на те чи інше питання, а й у випадках, коли потрібно донести до читача щось таке, чого автор з відомих причин сказати від себе не міг і вимушений був апелювати до героїв твору, тим самим наголошуючи на тому, що це не його слова, а певного історичного діяча. Саме такий підхід ученого проілюстровано вище на прикладі спілкування гетьмана Виговського з посланцем Скуратовим. Сенс цієї, так би мовити, метаморфози

полягав у прагненні автора монографії висловити свої істинні думки, дати читачеві привід для роздумів у сфері історичного пізнання та національної самоідентифікації.

М. Костомаров детально виклав події, що передували козацькій раді, скликаній гетьманом Виговським у вересні 1658 р. в м. Гадячі. Потому він зупинився на висвітленні самої ради, приділивши увагу виступу на ній польського комісара Беньовського, промову якого схарактеризував (зазначаємо, не в основному тексті своєї монографії, а у виносці до нього) як таку, що була складена «під впливом національної злоби»¹⁵. Можна припустити, що почасти вчений був вимушений це зробити, зважаючи на різко антиросійський зміст цієї промови, щоб остерегтися від можливої негативної реакції щодо нього і його дослідження з боку влади. Адже текст згаданої промови містить чимало не надто лояльних пасажів, як-от: «Прежде вы сами старшин себе выбирали, а теперь москаль вам дает кого хочет; а кто вам угоден, а ему не нравится, того прикажет извести. И теперь уже вы живете у них в презрении; они вас чуть за людей считают, готовы у вас языки отрезать, чтоб вы не говорили, и глаза вам выколоть, чтоб не смотрели... да и держат вас здесь только до тех пор, пока нас, поляков, вашею же кровью завоюют, а после переселят вас за Белозеро, а Украину заселят своими московскими холопами!»¹⁶. На жаль, ці невітніші слова виявилися пророчими, як засвідчила подальша історія, особливо періоду тоталітаризму.

Велику увагу приділив М. Костомаров Гадяцькому договору 1658 р., укладеному 16 вересня гетьманом І. Виговським з урядом Речі Посполитої, передусім зазначивши, що він «стосується чотирьох предметів: державного значення України, внутрішнього порядку, віри та освіти»¹⁷. Відразу маємо звернути увагу на застосування ученим поняття «державне значення України» й зауважити, що твердження про те, що Костомаров як історик нібито нехтував проблемами державності в історичному процесі, негативно ставився до державної організації в українській історії, є необґрунтованими.

Нагадуємо, що завдання нашої студії полягає в інтерпретації монографії Миколи Костомарова в аспекті її впливу на творення української національної свідомості. В зв'язку з цим варто зазначити, що залучення вченим до своїх праць величезної кількості джерел, численне цитування їх мало принципове значення. Те,

чого не договориював автор, читач міг знайти у текстах наведених чи переказаних ним документів, уривків з них тощо. Саме так можна скласти уявлення про зміст статей Гадяцького договору, який за часів Миколи Костомарова розглядався в офіційній російській, а згодом і в радянській історіографії як зрадницька угода гетьмана І. Виговського з польсько-шляхетським урядом про перехід України під владу Польщі. Костомарівське дослідження дає зовсім інше уявлення про цю подію. Зокрема, в ньому зазначається: «Україна, – тобто Землі, що включали тодішні воєводства: чернігівське, київське і брацлавське (теперішні губернії: полтавську, чернігівську, київську, східну частину волинської і південну половину подільської), – оголошувалися вільною і незалежною країною, з'єднаною з Польщею під ім'ям Великого Князівства Руського, на правах Великого Князівства Литовського, так що Річ Посполита повинна була утворити союз рівних між собою і однаково вільних республік – Польської, Литовської і Руської, під управлінням короля, обраного трьома об'єднаними народами. ...Усередині Великого Князівства Руського все мало носити вигляд самобутньої держави. Верховна законодавча влада повинна впливати з національних зборів депутатів, обраних жителями трьох воєводств, що увійшли до Великого Князівства Руського; виконавча – повинна знаходитися в руках гетьмана, обраного довічно вільними голосами станів і затвердженого королем. Гетьман разом був верховним сенатором трьох воєводств і громадським правителем Великого Князівства Руського. Велике Князівство Руське повинно мати свій верховний трибунал, ...свою державну скарбницю, ...своїх державних сановників, ...свою монету і своє військо»¹⁸.

Неупереджений читач зрозуміє і визнає, що укладачі Гадяцького договору від України пов'язували її державну організацію з федерацією народів. У такому самому прогресивному дусі викладено проблеми віри та освіти. Невипадково М. Костомаров, полемізуючи з М. Максимовичем на початку 60-х років, запитував: «І чому п. Максимович визнає особливо неможливим, щоб брав участь у Гадяцькому договорі народний герой? Чи не тому, що вважає, подібно колишнім історикам, Гадяцький договір зрадою вітчизні? Ні. Укладачі Гадяцького договору не були зрадниками; це були шляхетні патріоти, але введені в оману тодішнім вихованням. Коли б Хмельницький не помер надто рано, то без сумніву ім'я його було б також у числі укладачів цього договору»¹⁹.

М.Костомаров детально виклав послідовність подій, що сталися після Гадяцького договору. Так, довідавшись про договір України з Польщею, Москва у жовтні 1658 р. розпочала воєнні дії проти Виговського, які з перервами тривали до червня 1659 р., коли у Конотопській битві російська армія зазнала поразки від українського війська, посиленого поляками і татарами. Скористатися перемогою гетьману завадила внутрішня старшинська опозиція (В. Золотаренко, Я. Сомко та ін.). Негативно вплинула на репутацію гетьмана ратифікація польським сеймом у травні 1659 р. Гадяцького договору із значними змінами статей на користь Речі Посполитої. І хоча цей договір узаконював українську державність і забезпечував можливість у перспективі боротьби за об'єднання всіх українських земель, сильні антипольські настрої в широких верствах суспільства зумовили несприйняття його більшістю козацтва. За таких умов І. Виговський у вересні 1659 р. скликав козацьку раду в Германівці (нині село Обухівського р-ну Київської обл.). На раді гетьманові не вдалося переконати козаків у своїй правоті, й рада позбавила його гетьманського статусу; натомість гетьманом знов було обрано Ю. Хмельницького.

На закінчення, після опису процедури затвердження Гадяцького договору та висвітлення урочистої присяги з боку королівської влади і послів Великого князівства Руського, М.Костомаров констатує: «Так здійснилася ця галаслива і безплідна справа. ...Велике Князівство Руське впало при самому його заснуванні»²⁰.

Вважаємо за доцільне схарактеризувати деякі інші суттєві компоненти костомарівського дослідження доби І. Виговського. Зокрема, вчений писав про те, що Виговський запевняв козаків у наданні їм шляхетства за Гадяцьким договором. З'ясовуючи причини, які спонукали гетьмана закликати народ до зброї проти московських військ і об'єднання з Польщею, автор розвідки доводить: Виговський розумів і попереджав про те, що царські уповноважені на віденській комісії 1656 р. постановили віддати Україну під польське володарювання, як тільки цар отримає польську корону; тому набагато краще з'єднатися з Польщею на правах «вільної нації», ніж бути відданими у неволю.

Цитуючи звернення керівника української делегації до польського короля з приводу ратифікації Гадяцького договору Юрія Немирича – відомого державного і політичного діяча XVII ст., одного з авторів проекту згаданого договору і маніфесту українського

уряду до європейських дворів, М. Костомаров не обійшов увагою його символічні слова: «Ми народжені вільними, у вільності й виховувались і вільно звертаємося до рівної вільності»²¹.

Викладаючи думку польських сенаторів щодо умов Гадацького договору, вчений посилається на документи, які засвідчують їх побоювання стосовно того, що Велике князівство Руське буде цілковито незалежною державою, тільки номінально з'єднаною з Річчю Посполитою²².

Торкаючись причин поразки І. Виговського, історик акцентує увагу на тому, що багатьох лякала його зростаюча влада, бо він «з обраного і залежного від зборів проводиря робився воеводою і князем руським», і що ним були невдоволені козаки, «котрі не потрапили в дворянство»²³.

Наприкінці свого дослідження про добу І. Виговського, цінного не тільки з історичного, а й з літературного погляду, Микола Костомаров констатує: «Так закінчилось гетьманство Виговського; з ним скінчилося й Велике Князівство Руське. І українці, й поляки були не в змозі: перші – зрозуміти цей плід творіння голів, що стояли не на одному рівні з народом, другі – з честю й прямою зберегти дане слово»²⁴.

Тогочасні міжусобиці, зазначається в останньому абзаці монографії, розладнали Україну морально і фізично. Ситуація, що склалася в Україні за гетьманування Виговського, на жаль, нагадує сьогодні, яке, на щастя, відрізняється лише відсутністю збройної боротьби. Спостерігаємо майже ті самі протиріччя у внутрішній і зовнішній політиці, державотворенні, сферах церковного життя, освіти тощо. Метою тих, хто підігрівав перманентний суспільний конфлікт, було не підкоритися ні владі короля, ні владі царя.

Водночас визнання М. Костомаровим гетьмана Івана Виговського і його прихильників шляхетними патріотами, такими, що любили свою батьківщину та йшли заради неї на подвиг, застосування ним унікальних для вітчизняної історіографії його часу стосовно народу України понять «вільна нація», «русська нація» тощо свідчать про прогрес у середині XIX ст. самотньої української історичної концепції, а отже, про величезний внесок ученого у творення української етнічної ідентичності.

Будучи репрезентантом народницького напрямку в українській історіографії, М. Костомаров, як свідчить науковий розгляд його монографії про гетьманство Івана Виговського, приділяв багато

уваги питанням трансформації української державності в національну, ролі національної еліти в державотворенні, утвердженню національної свідомості. Це є доказом того, що вчений еволюціонував до позитивістсько-народницької історіографії, готуючи підґрунтя для історіографії державницької; між ними не існує чітких меж стосовно їх змістового наповнення²⁵. Отже, є підстави вважати, що Микола Костомаров стояв біля витоків створення національної наукової концепції українського історичного процесу.

Отож, безперечно, Микола Костомаров як історик України належить до тих пробуджувачів свідомості народу, які привели його через пустелю занепаду, неволі й зневір'я до свободи і незалежності. Маємо підстави зробити висновок, що патріотична спрямованість студії М. Костомарова про гетьманство І. Виговського сприяла зростанню у середовищі українців рівня національної самосвідомості. Крім цього, звичайно, потрібно визнати, що ця монографія була на той час новим словом у науці з огляду на фундаментальність її джерел та їх осмислення в аспекті історичного розвитку України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

¹ Костомаров Н. И. Гетманство Выговского // Собр. соч.: Исторические монографии и исслед. – СПб., 1903. – Кн. 1, Т. 2. – С. 309.

² Там же. – С. 314.

³ Там же. – С. 315.

⁴ Там же.

⁵ Там же. – С. 319.

⁶ Там же. – С. 327.

⁷ Там же. – С. 329.

⁸ Там же. – С. 331.

⁹ Там же. – С. 337.

¹⁰ Там же.

¹¹ Там же. – С. 347.

¹² Там же.

¹³ Там же. – С. 350.

¹⁴ Там же. – С. 351.

¹⁵ Там же. – С. 363.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Там же. – С. 364.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Костомаров Н. И. Ответ г. Максимовичу // Костомаров Н. И. Русские инородцы. – М., 1996. – С. 490.

²⁰ Костомаров Н. И. Гетманство Выговского. – С. 398.

²¹ Там же. – С. 380, 389.

²² Там же. – С. 391.

²³ Там же. – С. 402.

²⁴ Там же. – С. 403.

²⁵ Див.: Гирич І. Б. «Народництво» і «державництво» в українській історіографії: проблема змістового наповнення понять // Молода нація: Альманах. – 2000. – № 4.

SUMMARY

The M. Kostomarov's monographic research «Hetman Yygovs'ky's governing» is being studied in article. The attention is paid to meaning of this work as the part of scientist's creative heritage in general, concerning to Ukrainian national consciousness forming. Is proved that it is possible to consider M. Kostomarov an outstanding representative of an early positivistic-narodnik historiography as the forerunner of the «state school» in domestic historical science.

2008

Аналіз студії М. Костомарова «Гетьманство Самойловича» в аспекті впливу на розвиток національного самоусвідомлення

Наприкінці ХХ – початку ХХІ століть спостерігається актуалізація, зокрема в науковому середовищі України, проблем національної ідеї та ідентичності, як можна вивести навіть з вибіркової літератури¹. Досить повний і докладний науковий огляд відповідної історіографії здійснила професор Л. Нагорна в одній з останніх монографій². В контексті свого дослідження вона охарактеризувала творчу спадщину М. Драгоманова, М. Грушевського, інших визначних учених. Безперечно, в руслі зазначених проблем є сенс приділити увагу також М. Костомарову, повну оцінку внеску кожного «у творення української етнічної ідентичності, – на думку Девіда Сондерса, – ще належить зробити»³. Цим, а передусім фундаментальністю Костомарових наукових студій з історії України, пояснюється наше тут звернення до нього і його творчості.

Маємо на меті науково проаналізувати студію Костомарова «Гетманство Самойловича» як самостійну і закінчену частину його капітальної монографії (триптих) «Руїна» в аспекті впливу на розвиток вітчизняного національного самоусвідомлення.

Вибір зазначеної монографії не випадковий, адже в ній відтворений драматичний період в історії України 1660–1680 років, в оригінальному тлумаченні її автора, який першим в історіографії запровадив до наукового вжитку термін «руїна» для позначення періоду занепаду України-Гетьманщини тієї доби. Паралельно з терміном «руїна» цей історик позначав «Руїну» ще як період «политических бурь», на що досі не зверталось уваги в костомаровознавстві. За визначенням Костомарова, викладеним у передмові згаданої монографії, «руїною» називається в історії України доба смут, що потрясла її в другій половині XVII сторіччя – переважно з розділення Гетьманщини на два гетьманства по двом сторонам дніпровського узбережжя. Цей період, на його думку, можна вважати з другої половини 1663 по липень 1687 року, в керування трьох затверджених московською владою один за другим гетьманів: Брюховецького, Многогрішного і Самойловича – до обрання, замість останнього, в гетьмани Мазепа. Костомаров також зазначав, що назва «Руїна» – не вигадана; вона залишилась у народних спогадах. Причому під руїною він розумів не лише занепад матеріального буття, а й деградацію духовного життя, моральний розклад суспільства.

Популярність монографії «Руїна» обумовила численні її перевидання. Вперше вона була надрукована у часопису «Вестник Европы» (1879. № 4–6; 8, 9; 1880. № 7–9) під назвою «Руїна. Историческая монография. Из истории Малороссии, 1663–1687 гг.». Потому публікувалася під назвою «Руїна. Историческая монография 1663–1687. Гетманства Брюховецкого, Многогрешного и Самойловича» у XV томі «Исторических монографий» (видання М. Вольфа, СПб., 1882) та інших, увійшла до «Собрания сочинений Н. И. Костомарова» (видання «Литературного фонда», СПб., 1905. Кн. 6, т. 15) та до книжки «Руїна, Мазепа, Мазепинцы: Исторические монографии и исследования» (М., 1995) із серії «Актуальная история России».

Студія Костомарова про гетьмана Івана Самойловича та його добу спирається на ґрунтовну джерельну базу, докладно охарактеризовану автором у вступі до монографії «Руїна». Вона на відміну

від студій про гетьманів Івана Брюховецького і Дем'яна Многогрішного створена на більш широкому колі джерел, про що повідомляється у її підрядковій виносці, де зазначається, що, крім поименованих при початку монографії, слугували ще: «Акты Западной России, том V; Митрополит Евгений. Описание Киевского Софийского собора; Письма Лазаря Барановича, изданные в Чернигове в 1865 г.; Симбирский Сборник; Туманский. Собрание разных записок об истории Петра Великого; Starożytności Polskie. Ambrożego Crabowskiego»⁴.

У студії «Гетманство Самойловича» відтворено події історії Української козацької держави, починаючи з процесу, який передував проголошенню в червні 1672 р. на козацькій раді в Козачій Діброві гетьманом Лівобережної України Івана Самойловича і завершуючи епілогом – заарештуванням цього гетьмана у липні 1687 р. і засланням до Тобольська та стратою гетьманського сина Григорія.

М. Костомаров у вступному розділі студії «Гетманство Самойловича» звернув увагу на таку особливість, що старшини, які тимчасово керували Україною у період безгетьманства, зверталися навесні 1672 р. до Москви з проханням, щоб виборча рада була влаштована без участі простих козаків і поспільства, щоб царські ратні люди, які прибудуть з царськими боярами на раду по обранню гетьмана, обороняли б старшин у разі будь-якого безладу. Водночас царський уряд, зазначається у студії, надіслав указ перепроводити до Москви кошового отамана І. Сірка за караулом, у зв'язку з чутками, що в Україні є бажання обрати його гетьманом, а також звістку про доручення бути присутнім при обранні нового гетьмана посольству на чолі з боярином князем Г. Ромодановським. На думку Костомарова, старшини дуже боялись народного напливу і тому з шкіри лізли, щоб здійснити свою справу швидше. Вибір був нетривалий, зазначається у студії, тому що заздалегідь був підготовлений, і самому боярину, як кажуть, було давно відомо, чим він завершиться. Виборці проголосили гетьманом генерального суддю Івана Самойловича.

Стосовно цієї події М. Костомаров подав спеціальний змістовний і оригінальний коментар, котрий, крім наукового, засвідчує національне значення дослідження «Руїна» в цілому і студії «Гетманство Самойловича» зокрема: «Мы не знаем подробностей тогдашней закулисной деятельности, и потому не можем вполне

реши́ть, що побудило избрати́ в гетьмани́менно Са́мойловича, ка́кими́ пу́тями́ подго́товля́вся́ его́ ви́бор, в ка́кой степені́ са́м он до́мога́вся́ по́лучи́ти́ е́тот са́н і на ско́лько́ по́могло́́ ему́ со́гласі́е Ро́мода́новско́го. Су́ществує́ офі́ціальне́́ изве́стие, по́дтвержда́е́мое і́ ле́тописні́м сказа́ним, що́ ви́бор е́тот прои́зоше́л со́гласно́: «во́льны́ми і́ тихи́ми гла́сы». Ко́нечне́, ви́бору́ по́могло́́ мно́го то, що́ он со́верши́вся́ то́лько со́ветом ста́ршин, по́лковни́ков і́ подо́бранных на́ раду́ ко́заків, со́верши́вся́ внеза́пно, на ве́ликоросси́йско́й, а не на ма́лоросси́йско́й зе́мле, со́верши́вся́, та́к сказа́ть, на до́роге, ку́да не мо́гли нахлы́нуть то́лпы про́стых ко́заків; по́могло́́ спо́койно́му ви́бору́ та́кже і́ то, що́ мо́сковське́́ пра́вительство́, при́казавши́́ присла́ть в Мо́скву́́ Си́рка, уда́лило́́ о́пасно́го́ для́ Са́мойлови́ча со́перника́. ...Мы́́ уже́́ ви́дели́, що́ он, вме́сте с Забе́лою і́ Мо́криєви́чем, у́страива́л ги́бель Де́мка́́ Мно́гогрешно́го, но́ не́т да́нных за́ключи́ти́, що́́ уже́́ в то́ вре́мя у́ него́́ в го́лове́́ бы́л пла́н по́лучи́ти́ ге́тманство́́»⁵.

М. Костомаров підмітив таку особливість, що вступ Са́мойлови́ча в ге́тманську́ поса́ду ви́бувсь то́ді, ко́ли на́ лі́вий бі́к Дні́пра з пра́вого бо́ку «при́носи́лися́ зло́віщі́ ві́сті», а са́ме, що́ о́стання́́ війна́́ П. Доро́шенка́́ з М. Ха́ненком, претенде́нтом на́ бу́лаву ге́тмана́́ Пра́вобере́жно́ї Украї́ни, і́ поля́ками на́ Поді́ллі́ ви́клика́ла за со́бою ого́лоше́ння Ту́реччи́ною́ війни́́ Польщі́. На́ лі́вому бо́ці́ по́шири́вся́ стра́х, за́значе́но у́ студі́ї, що́б му́сульманські́ со́юзни́ки Доро́шенка́́ не́ прорва́лись на́ інши́й бі́к Дні́пра, але́́ Доро́шенко́́ по́відо́мля́в ту́ди, «що́́ він во́ює́́ проти́́ поля́ків і́ сво́го не́друга́́ Ха́ненка́́, і́ ні́зашчо́́ не́ пу́стить та́тар і́ ту́рок в ца́рський кра́й»⁶.

Помітно, що Доро́шенку́́ в Ко́стомарові́́ моно́графі́ї́ при́ді́лено́́ значну́́ ува́гу, на́ жаль, це́й ге́тман, котри́й обі́ймав ге́тманську́́ поса́ду з 1665 до́ 1676 ро́ку, то́бто бі́льше́́ ча́су, ніж́́ І. Брю́ховецький́́ (1663–1668) та́ Д. Мно́гогрі́шний́́ (1668–1672) разо́м узя́ті, не́ бу́в удо́стоє́ний спе́ціально́́ї́ студі́ї, певно́́, з не́зале́жних від́́ автора́́ причин. А́дже, є́́ неза́перече́не під́твердже́ння́́ тому́́, що́́ М. Ко́стомаров ма́в на́мір при́ступи́ти до́́ написа́ння́́ моно́графі́ї́́ про́ ге́тманство́́ П. Доро́шенка́́, по́ясни́вши в А́втобіо́графі́ї́́, що́́ спо́діва́вся́́ відтво́рити́́ всю́́ істо́рію́́ Украї́ни, обро́бляю́чи́́ її́́ по́ періо́дах, і́ «те́пер че́рга бу́ла за́ епо́хою́́ Доро́шенка́́»⁷.

З і́м'я́м П. Доро́шенка́́ майже́́ повні́стю́́ пов'язаний́́ ма́теріа́л дру́гого́́ і́ тре́тього́́ розді́лів студі́ї́́ про́ ге́тманство́́ І. Са́мойлови́ча. Зо́крема, в́ цих́ розді́лах́́ гру́нтовно́́ ви́клада́ні́́ боро́тьба́́ ге́тмана́́

Дорошенка із ставлеником Польщі М. Ханенком та поляками, укладення Дорошенком восени 1669 р. союзного договору з Туреччиною, перипетії війни цих союзників з Польщею та тяжкі наслідки для неї, процес досягнення і умови Бучацького мирного договору 1672 р. між Річчю Посполитою і Османською імперією, за яким Подільське воєводство відходило до Туреччини; визнавалася влада П. Дорошенка на Брацлавщині і Південній Київщині. З цих територій виводилися всі польські залоги.

Спеціально стосовно Бучацького договору М. Костомаров зазначив, що він вважається у польській історії «самим принизливим для Речі Посполитої; але це був єдиний акт, за яким Польща примушена була відмовитися легально від влади над правобережною Малоросією, котра так добивалася незалежності від Польщі»⁸. Це резюме вченого стосовно вітчизняної історії козацької доби, в умовах сучасного йому стану українства, дало цінний матеріал до розмірковувань усім, хто цікавився і минувшиною і тогочасністю України.

М. Костомаров розкрив також сутність московської політики щодо П. Дорошенка після укладення Бучацького договору, здійснення якої доручалося боярину Ромодановському і гетьману Самойловичу, а саме, поводитись з ним так, щоб його і пестити, і страхати, зважаючи на те, що народ в Україні, як зазначав автор студії, «ремствував на свого гетьмана за підданство Туреччині»⁹.

В умовах боротьби з М. Ханенком, наступу в 1674 р. війська гетьмана І. Самойловича на Правобережжя Дніпра і визнання його більшістю правобережних полків гетьманом, неможливості домовитися з Польщею на засадах Гадяцького договору 1658 р. тощо, П. Дорошенко, як показано в дослідженні Костомарова, міг погодитись віддатися під московську протекцію, але на принципових умовах. Він вимагав, зазначав автор студії, «щоб Київ був відданий в козацьке управління, щоб гетьман над обома половинами України був один, щоб Україна перебувала в межах колишніх польських воєводств: київського, чернігівського і брацлавського, щоб Запорозжя було під рукою гетьмана і щоб московський цар зобов'язався захищати Україну від турків, якщо турецький султан захоче мстити козакам»¹⁰.

Не важко побачити, що у тлумаченні Костомарова позиція П. Дорошенка щодо долі вітчизни була більш патріотичною, аніж деяких інших гетьманів, зокрема – І. Брюховецького та Д. Многогрішного.

Монографія М. Костомарова «Руїна» дає підстави вважати, що Дорошенку належить першість серед українських гетьманів, принаймні з 1659 до 1672 року, щодо здійснення активної та векторної зовнішньої політики, яка мала тоді певні нюанси. У цьому контексті становить науковий інтерес таке спостереження істориків В. Смоля і В. Степанкова: Особливість зовнішньої політики слід вбачати «у появі на початку 60-х рр. XVII ст. її нового аспекту – дипломатичних відносин між Гетьманщиною та Запорозжям, спрямованих на досягнення порозуміння, припинення конфліктів і відновлення політичної та територіальної цілісності держави. Особливо активно у цьому напрямі діяв уряд П. Дорошенка, котрому вдавалося домовлятися (щоправда, на деякий час) про спільні заходи в інтересах козацької України з лівобережними гетьманами І. Брюховецьким та Д. Многогрішним і кошовим І. Сірком»¹¹. Показовим щодо цього є відмова кошового отамана Сірка видати полоненого Дорошенка гінця І. Мазепу, що прямував з листами до різних урядових осіб Туреччини і Криму, гетьманові Самойловичу, вважаючи Мазепу за людину, котра «на що небудь вітчизні знадобиться»¹². Правда, невдовзі його передали Самойловичу, а потому відправили до Москви.

Простеживши подальші події, М. Костомаров зазначив, що московський уряд на єдине гетьманство в Україні, якого добивався Дорошенко, не погоджувався; дозволяли Дорошенку бути тільки гетьманом на правому боці Дніпра, а лівий залишиться під управлінням Самойловича; на що гетьман гінцю з Москви сказав: «Не знаю, что теперь и молвить, – все здесь противно»¹³. У свою чергу І. Самойловичу не сподобалось, що цар погоджувався залишити Дорошенка гетьманом навіть і на одному правому боці. «Якщо Дорошенко залишиться там гетьманом, – говорив він, – то стане і під мене підшукуватися»¹⁴. Невдовзі з Москви прийшло розпорядження обрати нового гетьмана замість Ханенка, який склав булаву і присягнув на вірність російському царю, і Дорошенка. У березні 1672 р. на козацькій раді в Переяславі за участю старшин і значних козаків частини правобережних полків було проголошено І. Самойловича гетьманом над Військом Запорозьким, тобто – всієї України.

На початку літа 1674 р. козацькі полки на чолі з гетьманом Самойловичем спільно з російськими військами під командуванням князя Ромодановського здійснили наступ на правий бік Дніпра і взяли в облогу резиденцію гетьмана П. Дорошенка Чигирин. У

V–IX розділах Костомарової студії, що тут розглядається, викладено події, пов'язані зі збереженням Дорошенком при допомозі турецьких військ влади, а також ті, що були викликані Буцацьким мирним договором 1672 р., зокрема воєнні дії між польськими, російськими й турецько-татарськими військами, які до останку спустошили Правобережжя й позбавили Дорошенка підтримки з боку місцевого населення. Людність цього краю інколи через хижачьке поводження союзників Дорошенка османів виявляла ненависть до свого керманіча. Потрапивши в критичне становище, розчарований і зневірений, Дорошенко в умовах наступу лівобережних козацьких і російських військ, був змушений, як показано Костомаровим, зректись на раді в Чигирині восени 1675 р. влади, згодом присягнути І. Сірку на вірність цареві, а у 1676 р. відмовитись від булави на користь І. Самойловича.

До речі, в цій частині монографії «Руїна» автор відобразив початок кар'єри Івана Мазепи – майбутнього гетьмана України (1687–1709), зокрема його службу у правобережного гетьмана П. Дорошенка, показавши Мазепину роль як посланця Дорошенка до Переяслава, де відбувалося проголошення І. Самойловича гетьманом усієї України тощо, а також службу згодом у гетьмана Самойловича. Спеціально життя і діяльність Мазепи М. Костомаров відтворив у своїй капітальній однойменній історичній монографії. Характеризуючи ж Мазепу в студії «Гетманство Самойловича», М. Костомаров зазначав: «Мазепа был человек очень ловкий и сообразительный, притом один из таких, которые обладают врожденною способностью сразу всякому нравиться и располагать к себе людские сердца. Избежавши крайней опасности в поле от запорожцев, он успел понравиться Самойловичу и Ромодановскому; сразу понравился он, кому нужно было, и в Москве. Мазепа сообразил, что служить Дорошенку нет более расчета, потому что дорошенково дело было уже почти совсем проиграно; Мазепа уразумел, что кто из близких к Дорошенку в пору и кстаги от него отречется и окажет услугу его противникам, тот много выиграет в жизни. В таком именно положении сознал себя тогда Мазепа. Он в Малороссийском приказе все рассказал о своих отношениях к Дорошенку, об известных ему замыслах правобережного гетмана и о разных обстоятельствах событий последнего времени. ...Ласково приняли в Москве Мазепу и отпустили, дозволивши перейти с семьею и с пожитками на левый берег Днепра, о чем просил за

него гетман Самойлович. Отсюда начался поворот в судьбе этого замечательного человека»¹⁵.

Цінні у науковому і цікаві у пізнавальному сенсі сторінки студії М. Костомарова стосовно відображення вимог царського уряду до П. Дорошенка прибути на Лівобережну Україну та здатися особисто гетьману Самойловичу і представникам боярина Ромодановського. Становлять також інтерес відтворені автором події чергової облоги супротивниками Дорошенка Чигирина, капітуляції гетьмана, його вивезення у березні 1677 р. на заслання до Москви і перебування у наступні два роки під арештом. Також викладені у подробицях перебування Дорошенка у 1679–1682 рр. у В'ятці на посаді воєводи, його життя з 1684 р. у пожалуваному йому царем с. Ярополчі під Москвою, де й помер у листопаді 1698 р.

У цьому контексті заслуговує на увагу думка М. Костомарова стосовно того, що прихід на допомогу Дорошенку турок і татар не тільки не підтримав його справи, але остаточно підірвав. У такій ситуації, як відображено в студії М. Костомарова, Дорошенко вирішив показати, що вважає справжнім Військом Запорозьким Січ, і задумав перед січовиками здати своє гетьманство, покласти клейноди і принести перед ними присягу на вірність царю. Не можна лишити поза увагою пояснення ученого стосовно того, що кошовий отаман, знаменитий Іван Сірко, постійно був тієї думки, що гетьман повинен бути обраний в Січі; тому-то він і підтримував Ханенка проти Дорошенка, але коли Ханенко зійшов зі сцени, Сірко поновив колишню дружбу з Дорошенком, і дав йому пораду не віддавати клейнодів ні московському боярину, ні лівобережному гетьману. Сірко взяв від Дорошенка військові клейноди і увіз у Січу, після чого, як оповідається у Костомаровому дослідженні, оповістив Малоросійський приказ про цю важливу подію і від імені всього запорозького коша бив чолом, щоб Дорошенко був прийнятий милостиво, відповідно до даної ним присяги служити царю.

Гетьману Самойловичу була до крайності неприємна ця подія і він повідомляв у Москву, що вчинок Дорошенка не більше, ніж лукавство, проте, після переїзду 1-го листопада 1676 р. Дорошенка на проживання у Лівобережну Україну змінив своє ставлення до нього і заперечував невдовзі проти указу государя прислати бувшого гетьмана у Москву. Подальші обставини, особливо пов'язані з агресією Туреччини і Кримського ханства та проголошенням

візиром Ю. Хмельницького гетьманом і «князем малоросійської України», примусили Дорошенка здійснити подорож до Москви, як консультанта у військових справах. Там знайшли потрібним залишити його назавжди у Великоросії.

Тут доцільно процитувати в оригіналі одну з яскравих Костомарових інтерпретацій постаті П. Дорошенка – одного з видатних діячів України минулих століть. Зокрема, дослідивши життя і діяльність Дорошенка як гетьмана, учений резюмував: «Так кончилось гетманство Дорошенка и с ним вместе политическая жизнь этого замечательного человека. Несомненно, он был искренно предан и постоянно верен идее независимости и самобытности своей родины, но вместе с тем упорно и ревниво желал, чтобы этот идеал для нее был добыт им, а не кем-нибудь другим. Хотя во многих его поступках и заметно было лукавство, но оно возбуждалось внешними, налегавшими на него обстоятельствами. Верный продолжатель того, что намечено было Богданом Хмельницким, неудачно приводилось в исполнение Выговским и, наконец, попорчено другими по их неспособности – Дорошенко видел невозможность сойтись с поляками и искренно желал отдаться Москве, как отдался ей и Богдан Хмельницкий; но Москва не хотела принимать Дорошенка; во-первых, потому, что заключила с Польшею договор, ненавистный для малороссиян и гибельный для идеи самобытности Малороссии; во-вторых потому, что Дорошенко соглашался отдавать Украину в подданство с условиями такой широкой местной свободы, которая противоречила видам московской государственной политики. Только невозможность сойтись с Москвою бросила его в подданство Турции. По тогдашним близоруким государственным понятиям, ему представлялась в розовом свете зависимость от Турции; он верил в обещания и льготы, основанные на бумажных привилегиях, точно так же, как доверял им и Богдан Хмельницкий. Дорошенко даже, можно сказать, поступал прямодушнее Богдана Хмельницкого: он отдался Турции после того, как уже испытал решительную невозможность сойтись с Москвою. Дорошенко оказался виновным более перед малороссийским народом, чем перед Москвою. Желая достигнуть самобытности, чего бы она ни стоила, Дорошенко не останавливался ни пред какими мерами, присутствовал в Каменце при поругании мусульманами христианской святыни, отдавал в турецкую и татарскую неволю толпы крещеного народа – все это с надеждою

достигнуть самобытности и упрочить ее за Украиною, и был жестоко наказан; вместо признательности от народа, – раздражил против себя народ; малороссияне не пошли за ним, покинули его, и он должен был, лишенный всякого сочувствия подчиненных, отдаться на милость того монарха, которому прежде не захотел отдаваться безусловно»¹⁶.

Науковий аналіз сукупності поглядів Миколи Костомарова щодо тлумачення постаті Петра Дорошенка як діяча української історії, дозволяє стверджувати, що спонукальною причиною дій і вчинків цієї особистості, особливо в часи її гетьманування, було постійне прагнення до забезпечення незалежності та соборності України. На відміну від більшості гетьманів, пройнятих егоїзмом, схильних до владолюбства, корупції та мінливих у поглядах, як, приміром, Ю. Хмельницький, П. Дорошенко був патріотом, котрий міг відкинути особисті амбіції заради країни, хоча, на жаль, для реалізації ідеї незалежності своєї Вітчизни вдавався інколи до ризикованих і непопулярних діянь. Проте, в цілому історичний портрет Дорошенка, відтворений М. Костомаровим, це інтерпретатор кредо автора монографії «Руїна»: трактування минулого на користь переважно його національного роз'яснення, що відповідало найважливішій потребі українства в умовах бездержавності.

У наступному X–XIV розділах студії М. Костомарова «Гетманство Самойловича» викладено історію Чигиринських походів 1677 і 1678 років російських військ та козацьких полків на чолі з гетьманом Самойловичем, внаслідок яких було зупинено просування турецьких збройних сил углиб Правобережної України, інші події, а в епілозі показано невдалий похід 1687 р. російсько-українського війська під командуванням боярина В. Голіцина і за участю І. Самойловича на Крим. Також відображено перипетії, пов'язані з відповідальністю за поразку в цій кампанії, які вилилися в обвинувачення Самойловича російськими урядовцями у таємних відносинах із кримською владою, звинувачення гетьмана козацько-старшинською верхівкою у самовладності та користолюбстві тощо. Зважаючи на недоторканість В. Голіцина як фаворита царівни Софії та звернення групи старшин до російського уряду з проханням усунути Самойловича з гетьманства, його у липні 1687 р. було заарештовано і перепроваджено в Орел, потому в інші міста, а з настанням зими заслано до Сибіру в м. Тобольськ. У прикінцевому абзаці студії оповідається про подальшу долю засланого гетьмана та його родини.

Отже, розглянемо наступний текст в аспекті наявності в ньому матеріалу, який виразно розкриває значення Костомарової монографії «Руїна», зокрема її студії про гетьмана І. Самойловича, щодо формування національного самоусвідомлення українців. Історію Чигиринських походів М. Костомаров розпочав вступом, який розкрив своєрідний характер цих подій, а саме повідомив, що навесні 1677 р. перейшов Дунай новопризначений султаном гетьман Юрій Хмельницький з титулом князя. З першого разу видно було, пояснив автор, що цей князь виставлен був тільки як значок; турки розраховували на очарування, котре, по їх міркуванням, повинно було справити на малоросіян ім'я сина Богданова. Поява Ю. Хмельницького, зазначається у студії, справила тривогу і гарячкову діяльність у Москві. Надіслані були в українські полки і в Січ царські грамоти про те, «щоб не слухати спокусливих універсалів Юраски». З цього часу, з перервами, близько півтора року тривали воєнні дії, спрямовані, передусім, на володіння містом Чигирин як епіцентру тогочасних політичних подій. В результаті місто з фортецею було дощенту зруйноване, проте виснажена Туреччина змушена була припинити завойовницькі походи в Україну. Досягненням Костомарова у відтворенні цих подій є те, що він відобразив їх як прикмету відродження Правобережної України, що наповнювало оптимізмом душі його сучасників і нащадків-українофілів.

Викладаючи подальші події, автор повідомив, що «Юраске» (Ю. Хмельницькому) подарований був від падишаха в довічне користування Немирів, котрий став його резиденцією. Туди надходили до нього запрошення з Черкас і деяких міст Лівобережжя, а він звідти в грудні 1678 р. розіслав універсал до лівобережних малоросіян і запрошував усіх підкоритися йому, щоб уникнути руйнувань. В цьому зв'язку в дослідженні вченого зазначається: «Действительно, многолетние перевороты в крае до того сбили с толку малороссийские головы, что даже Юраска мог на некоторое время быть опасным, особенно когда ему покровительствовала грозная турецкая сила»¹⁷.

Відтворюючи подальші події, автор студії, яка тут розглядається, звернув увагу на те, що після вигнання Ю. Хмельницького з Лівобережної України І. Самойлович, по волі московського уряду і з ради старшин, вирішив знищити містечка на правому узбережжі Дніпра і виселити звідти на лівий бік увесь залишок народонасе-

лення. Ця важлива подія в історії України, по переказам, залишилась у народній пам'яті під назвою, як сказано у Костомаровій монографії, «сгона», і Хмельницький, перебуваючи у Немирові, не міг, як бувало раніше, шкодити населеним пунктам царської держави й остаточно озброїв проти себе всіх «своею алчностью и жестокостью»¹⁸.

Військова кампанія за участю гетьмана Ю. Хмельницького як підданого турецького султана, який не виправдав сподівань своїх покровителів, завершилася підписанням між Росією, Туреччиною і Кримським ханством у січні 1681 р. в Бахчисараї договору про перемир'я на 20 років, який закріплював розчленування України між сусідніми державами. «С заключением мира, – зазначав Костомаров, – совершенно исчезает из истории Юраска Хмельницкий. Конец его не записан ни в каких известных нам современных ему документах, и в бахчисарайском договоре уже нет о нем помина»¹⁹. Водночас історик, спираючись на пізніші джерела, виклав версії щодо подальшої долі цього діяча. На думку дослідника, найбільш вірогідним є те, що Ю. Хмельницький був засуджений турецьким урядом до смертної кари і страчений у Константинополі²⁰. Існують інші пояснення цієї події, зокрема про його страту в Кам'янці-Подільському, про розправу на Дунаї тощо.

Згідно пояснень М. Костомарова, І. Самойлович виявляв невдоволення Бахчисарайським миром 1681 р., у тому числі побоювався, що багато хто з царських підданих спокусяться приманками пільг і родючістю правобережного краю та почнуть уходити туди, віддаючи перевагу владі турецькій проти влади московської. Як показано в Костомаровій студії, у правобережному краї з 1683 р. відбулись важливі зміни. Відновлена між Польщею і Туреччиною війна пішла успішніше для поляків, ніж у минулі роки. В цій ситуації московський уряд почав схиляти гетьмана до союзу з поляками й іншими західними християнськими державами проти мусульман. Проте Самойлович вважав, що полякам, по їх зрадливості, не слід ні в чому довіряти. Зусилля Самойловича, зазначав автор, залишились даремними. У Москві навесні 1686 р. між Польщею і Росією був укладений Вічний мир на основі Андрусівського перемир'я 1667 р. і разом взаємний союз проти турок і татар.

Костомаров докладно виклав текст цього договору і на основі аналізу його статей дійшов висновку, що він не тільки підводив підсумок багаторічній боротьбі цих двох держав за анексію

української території в добу Руїни, але й констатував насильницьке розчленування України. Підсумовуючи розгляд цієї події, історик резюмував: «Зрозуміло, що малоросіяни не могли бути задоволені таким наслідком багаторічної кровавої боротьби, яка виникнула за свободу їхньої батьківщини»²¹.

На думку сучасних дослідників, «після укладення «Вічного миру» український гетьман (І. Самойлович. – *Ю. П.*) розпочав активну зовнішньополітичну кампанію, метою якої було об'єднання всього Правобережжя з Лівобережною Україною»²².

Прикінцевий XIV розділ третьої частини монографії «Руїна», присвяченої гетьманству Самойловича, а також триптих «Руїна» в цілому Микола Костомаров завершив одним таким ємним абзацом: «Миром, прекратившим войну, возникшую главным образом за Малороссию между Польшею и Московским государством, собственно и заканчивается эпоха «Руины», которую предприняли мы изобразить, пользуясь бывшими в наших руках современными источниками. Затем предлагаем, в виде эпилога, описание низложения гетмана Самойловича. Это событие стоит в связи со всем предшествовавшим, потому что катастрофа, постигшая малороссийского гетмана, главным образом была следствием заявленного им недовольства миром, оставившим народный малороссийский вопрос того времени неразрешенным так, как хотел разрешить его весь народ малороссийский»²³.

«Эпилог» М. Костомаров розпочав з опису подій 1686 р., пов'язаних з приготуванням до війни проти кримчаків, з походом влітку 1687 р. І. Самойловича на чолі 50-тисячного українського війська разом із 150-тисячною російською армією під командуванням князя В. Голіцина на Крим. Історик відобразив перипетії цього невдалого походу, фальсифікацію відповідальності за провал кампанії та перекладення причин її краху на гетьмана. Докладно автор охарактеризував умови, що сприяли усуненню Самойловича від влади, зокрема звинувачення його з боку групи старшин у таємних відносинах із кримськими татарами, а також у користолюбстві, самовладності, пожадливості тощо. «Навіть до духовного стану не виявляв він поваги, – зазначається у студії М. Костомарова з посиланням на джерела, – забуваючи, що сам за походженням був попович»²⁴. Маса народу (поспольство), на думку вченого, обурена була проти гетьмана заведенням оранд або відкупів на вино, дьоготь, тютюн, податку на помел з млинів та інше.

У підсумку Костомаров підкреслив, що «все це, однак, були умови, що сприяли усуненню Самойловича; але головною причиною його падіння було охолодження до нього московської влади за неприхильність його до миру з Польщею і до союзу проти Туреччини і Криму»²⁵. Ця думка вченого у варіаціях багаторазово повторювалася ним як одна з основних у відображенні падіння гетьманування Самойловича. Вона разом з думкою про прагнення гетьмана добитися суверенітету і соборності української держави є рефреном у студії та епілозі, що тут розглядаються, а також у монографії «Руїна» в цілому.

В епілозі відображені події стосовно звернення групи старшин до російського уряду з проханням усунути І. Самойловича від влади, реакції щодо цього Москви, арешту влітку 1687 р. гетьмана, його родичів і «благоприятелей» та вибору нового гетьмана, розповідається у подробицях про заслання Самойловича до Тобольська, про страту сина гетьмана Григорія Самойловича й подальшу долю І. Самойловича та його родини. Зокрема, зазначається, що «у 1690 році Івана Самойловича вже не стало»²⁶.

Отже, у Костомаровому тлумаченні І. Самойлович як діяч української історії вирізняється намаганням забезпечити самостійний державний розвиток України як автохтонної країни, що було уособленням прагнень її народу, а у перспективі – нації.

Як виходить з наукового аналізу студії «Гетман Самойлович» та інших, і монографії М. І. Костомарова «Руїна», однією з основних причин руїни як трагічного явища в історії України був конфлікт між козацькою старшиною і народними масами, який ускладнювався втручанням з боку Речі Посполитої, Туреччини, Кримського ханства та Росії. Крім цього, вчений вважав, що під Руїною у сенсі історичного періоду слід розуміти руйнацію не лише матеріального побуту, а й духовного життя в Україні, що становило новацію у тлумаченні тогочасної доби нашої історії, а отже сприяло краху її вивченню і зрозумінню.

Особливу увагу М. Костомаров приділив володарям гетьманської булави, зокрема їхнім моральним рисам. Приміром, підступність і брехливість гетьмана І. Брюховецького протиставляється прямотою та відвертості гетьмана Д. Многогрішного і т.д. Почасти такі протиставлення зумовлені манерою викладу, що притаманна вченому. Та визначальними були історичні погляди Кос-

томарова на роль особистості в історії, зокрема щодо конфлікту тієї чи іншої постаті з народними низами та їхніми прагненнями. Такі сюжети не могли не хвилювати уми пересічного читача, не викликати в нього болю за те, що, як показав автор монографії, у період Руїни відбувся суспільний занепад козацької України, а найголовніше – деградація провідних ідей, які, власне, освячували існування козацтва.

Отож, Костомарова «Руїна» виконувала роль подразника, який викликав реакцію української читацької публіки до самоусвідомлення себе як нації (у монографії «Руїна» термін «нація» вживається стосовно українців досить часто, на відміну від польських, російських і деяких українських істориків-сучасників Костомарова, котрі писали про Україну).

Доцільно також зазначити, що в проміжку між виходом у світ монографії «Руїна» (1879) і найближчою до неї за часом монографії «Гетманство Юрія Хмельницького» (1868) відбулися події, котрі не могли не відбитися на змісті першої. Передусім ідеться про Емський акт 1876 р. – розпорядження стосовно повної заборони українського письменства, підписане імператором Олександром II у німецькому містечку Емс 30 (18) травня. Воно, крім всього іншого, призвело до утисків діяльності свідомої української інтелігенції, свавілля цензури щодо праць українознавчої тематики та репресій стосовно їхніх авторів. Як наслідок, у Костомаровому дослідженні про добу Руїни джереловий аспект дещо переважає філософський. Натомість останній вирізняється концептуальністю. Зокрема, М. Костомаров як провідний дослідник Руїни – феноменальної доби в історії України – не тільки всебічно охарактеризував її, але визначив тогочасну національну ідею українського народу, а не якоїсь окремої партії або суспільного прошарку чи діяча, метою якої було прагнення мати незалежну державу. Це свідчить про унікальний внесок Костомарова у процес формування в українців усвідомлення національної totoжності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- ¹ Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. – К., 1999; Майборода О. М. Проблема формування нової ідентичності української нації // Етноси України. Альманах. – К., 2000. – Вип. 1; Пінчук Ю. А. Відображення елементів української національної ідеї в науковій творчості М. І. Костомарова // Український історичний журнал. – 2007. – № 2; Сміт Е. Національна ідентичність. – К.,

1994; Сондерс Д. Микола Костомаров і творення української етнічної ідентичності // Київська старовина. – 2001. – № 5.

² Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні. – К., 2002.

³ Сондерс Д. Вказ. праця. – С. 31.

⁴ Костомаров Н. И. Руина. Историческая монография 1663–1687 гг. // Собр. соч.: Исторические монографии и исследования. – СПб., 1905. – Кн. 6, т. 15. – С. 207.

⁵ Там же. – С. 214.

⁶ Там же. – С. 218.

⁷ Автобіографія Н. И. Костомарова. – М., 1922. – С. 407.

⁸ Костомаров Н. И. Руина. Историческая монография 1663–1687 гг. // Там же. – С. 227.

⁹ Там же. – С. 231.

¹⁰ Там же. – С. 239.

¹¹ Смолій В. А., Степанков В. С. Особливості зовнішньої політики Гетьманщини // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. – К., 2006. – Т. 1. – С. 372.

¹² Костомаров Н. И. Руина. Историческая монография 1663–1687 гг. // Там же. – С. 250.

¹³ Там же. – С. 240.

¹⁴ Там же. – С. 241.

¹⁵ Там же. – С. 259.

¹⁶ Там же. – С. 271.

¹⁷ Там же. – С. 312.

¹⁸ Там же. – С. 319.

¹⁹ Там же. – С. 327.

²⁰ Там же. – С. 328.

²¹ Там же. – С. 343.

²² Чухліб Т. В. Міжнародні відносини і дипломатія Українського Гетьманату після завершення Національної революції // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. – К., 2006. – Т. 1. – С. 394.

²³ Костомаров Н. И. Руина. Историческая монография 1663–1687 гг. // Там же. – С. 350.

²⁴ Там же. – С. 358.

²⁵ Там же. – С. 359.

²⁶ Там же. – С. 366.

Костомаров Микола Іванович

(псевд. і криптоніми – Ієремія Галка, Іван Богучаров, Николай, Н., Н.К. та ін.; 16(04)05, за ін. даними, 17(05).05.1817–19(07).04.1885) – громад. і політ. діяч, дослідник історії, переважно України,

Росії та Польщі, археограф і архівознавець, фольклорист і етнограф, письменник і публіцист. Д-р історії (1864), чл.-кор. Петерб. АН (1867). Н. в слободі Юрасовка Острогозького пов. Воронежської губ. (нині с-ще Воронежської обл., РФ; від 2-ї пол. 17 ст. і до ліквідації рос. владою козац. полкового устрою ця тер. належала до Острогозького полку – першого і найбільшого в Слобідській Україні, заснованого укр. переселенцями. Був позашлюбним сином (до 1832 – кріпаком) рос. дворянина, нащадка козаків-переселенців з Волині, і укр. селянки-кріпачки. З дитинства зазнавав впливів укр. к-ри. Навч. у приватних пансіонах Москви й Воронежа (нині місто в РФ). Закінчив Воронежську г-зію (1833) і Харків. ун-т (1836), склав у ньому іспит на ступінь кандидата (1837) і магістра (1840). Володів кількома європ. і класичними мовами. Від 1837 – юнкер Кінбурнського драгунського полку в м. Острогожськ (нині місто Воронежської обл., РФ), досліджував матеріали місц. архіву. Захопився вивченням минулого Слобожанщини, згодом розширив коло своїх інтересів, зацікавився епохою Б. Хмельницького. Водночас займався літ. творчістю, публікував поезії – «Українські балади» (1839), прозу та драматургію – «Сава Чалий» (1838), «Переяславська ніч» (1841), переклади українською з «Краледворського рукопису» (див. В. Ганка), творів В. Шекспіра та ін. 1841 подав до ради Харків. ун-ту дис. – «О причинах и характере унии в Западной России», однак адміністрація заборонила проводити її захист, 1844 захистив ін. дис. – «Об историческом значении русской народной поэзии», за яку здобув ступінь магістра істор. наук. Опублікував «Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке» (1843). Збирав і вивчав фольклорні й етногр. матеріали. Відстоював право на самостійний і вільний розвиток укр. мови і літ. Був одним із яскравих представників харківської школи романтиків.

1844–45 викладав історію в г-зіях та ін. навч. закладах Рівного і Києва, від 1846 – ад'юнкт-проф. Київ. ун-ту, чл.-співробітник Тимчасової комісії для розбору давніх актів у Києві (див. Київська археографічна комісія). Тоді ж почав готувати до друку літопис С. Величка та монографію «Славянская мифология» (1847). Зійшовся з В. Білозерським, М. Гулаком, П. Кулішем, Т. Шевченком. Виступив разом з ними одним із засн. таємного політ. т-ва «Кирило-Мефодіївське (Україно-Слов'янське) братство» (1845–47; див. Кирило-Мефодіївське товариство). Став ідеологом братства і автором його найголовнішого програмного документа «Книга

буття українського народу». Майбутнє слов'ян. народів вбачав у побудові ними союзу (федерації) на зразок тодішніх Сполучених Штатів Пн. Америки. У берез. 1847 за участь у Кирило-Мефодіївському т-ві заарештований, ув'язнений на рік у Петропавловській фортеці, потім засланий до м. Саратов (нині місто в РФ) із заборонаю займатися наук. діяльністю і друкуватися.

1855– амністований, 1859 – обраний проф. на каф-ру рос. історії Петерб. ун-ту, однак уже 1862 на знак протесту проти дій царської влади під час студентських заворушень залишив ун-т за власним бажанням. Від 1860 – чл. Археогр. комісії. Водночас співпрацював із журналами «Современник», «Отечественные записки» та ін., був одним з організаторів і активних співробітників часописів «Основа» і «Вестник Европы», друкувався в численних періодичних виданнях (зокрема в «Киевской старине»). Виступав як впливовий діяч укр. громади в Санкт-Петербурзі. 1867 за його активної участі (автор передмови, упорядник і редактор) вийшла у світ коштом Д.Кожанчикова перша посмертна збірка творів Т Шевченка «Кобзар».

Входив до складу багатьох вітчизн. та зарубіжних наук. установ, закладів і т-в (Історичне товариство Нестора-літописця, Південнослов'ян. акад. та ін.), від 1884 – почесний чл. Київ. ун-ту.

Його літературна спадщина складається з десятків томів поезії, повістей, оповідань, наук.-публіцистичних і полемічних статей (дискусії з М. Погодіним стосовно походження Русі, С. Соловйовим – про значення козацтва тощо), серед яких такі «канонічні», за визначенням М. Грушевського, як «Две русские народности», «Мысли о федеративном начале в древней Руси», «Об отношении русской истории к географии и этнографии».

Популярність йому принесли також редаговані й рецензовані ним видання унікальних зібрань документів, якими є «Акты Южной и Западной России» (т. 1–9, 11, 13) та «Архив Юго-Западной России». У наук.-пошуковій і видавничій діяльності він використав матеріали 65 вітчизн. і зарубіжних архівів і б-к. На думку І. Крип'якевича, його археогр. роботи є величезним пам'ятником грандіозної праці, який залишиться назавжди.

У різні роки написав кілька серій істор. творів, найвідоміші з них: з укр. історії – «Богдан Хмельницкий» (1859), «Руина» (1879–80), «Мазепа» (1882), «Мазепинцы» (1884); з рос. історії – «Бунт Стеньки Разина» (1858), «Севернорусские народоправства во

времена удельно-вечевого уклада. Новгород-Псков-Вятка» (1863), «Смутное время Московского государства в начале XVII столетия» (1863); з польс. історії – «Последние годы Речи Посполитой» (1869); із всесвітньої історії – «Патриарх Фотий и первое разделение церквей» (1868).

Плідно працював у галузі історіографії та джерелознавства, здійснив глибокий наук. огляд майже всього комплексу вітчизн. літописів. Одним із перших висунув вимогу до історіографів вивчати нар. діяльність в усіх сферах життєвого процесу суспільств і обґрунтував необхідність з'ясування взаємодії народності й державності. Запроваджені ним концепції вічного начала, демократизму та державотворення зайняли чільне місце в укр. історіографії й помітно вплинули не лише на розвиток вітчизняної історичної науки, а й на ідеологію національно-визвол. руху. Започаткував і розвинув ідею істор. дослідження всіх верств сусп-ва. Створив життєписи вітчизн. політ. та культ. діячів – вел. кн. київ. Володимира Святославича, Петра Могили, І. Сірка, П. Орлика, Г.Сковороди та ін., завдяки чому неабияк зацікавив громадськість укр. історією.

Серед опрацьованих ним найважливіших тем виділяється тема козацтва, зокрема укр. («Южная Русь и казачество до восстания Богдана Хмельницкого» та ін. праці). Він максимально «очистив» первісну історію козацтва від різного роду вигадок. Досліджував склад козацтва, козац. рухи, причини їх виникнення та поразки. Вважав, що козацтво не є негативним чинником для розвитку державності, й підкреслював, що притаманні козацтву традиції нар. «вольниці» та демократизму справляли позитивний вплив на тогочасне суспільство. Простежив процес виникнення і розвитку ядра вільного козацтва – Війська Запорозького, основу якого складав «народний елемент», першим увів до наук. обігу визначення Запорозької Січі як християн. козац. республіки.

П. у м. С.-Петербург. Похований на петерб. Волковському кладовищі.

Тв.: Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования, кн. 1–8, т. 1–21. СПб., 1903–06; Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. К., 1928; Етнографічні писання Костомарова. К., 1930; Твори, т. 1–2. К. – 1990; Исторические монографии и исследования, т. 1–17. М., 1994–97.

Літ.: Антонович В. Б. Н. И. Костомаров как историк. «Киевская старина», 1885, № 5; Семевский В.И. Николай Иванович Кос-

томаров: 1817–1885. «Русская старина», 1886, № I; Драгоманов М. Микола Іванович Костомаров. Львів, 1901; Дорошенко Д. Огляд української історіографії. Прага, 1923; К., 1996; Грушевський М. Костомаров і новітня Україна. «Україна», 1925, № 3; Шабліовський Є. С. Микола Костомаров і Україна. «Жовтень», 1967, № 4; Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. К., 1992; Його ж. Дослідження про принципи демократичного федералізму. «УІЖ», 1993, № 10; Prymak T. M. Mykola Kostomarov: A Biography. Toronto–Buffalo–London, 1996; Чалая Т. П. О дате рождения и родителях Н. И. Костомарова. «Вопросы истории», 2002, № 3; Козачок Я. В. Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова): Монографія. К., 2004; Пінчук Ю. А. Мемуари про Миколу Костомарова графині Катерини Юнге, Надії Білозерської, Аліни Костомарової: історіографічні нариси з доданням спогадів Олександри Куліш, Віри Мордовцевої та статті Ольги Багалій. К., 2005; Смолій В. А. та ін. Микола Костомаров: віхи життя і творчості: Енциклопедичний довідник. К., 2005; Пінчук Ю. А. Відображення елементів української національної ідеї в науковій творчості М. І. Костомарова. «УІЖ», 2007, № 2; Чалая Т. П. Славянский мир Н. И. Костомарова. Воронеж, 2007; Ясь О. В. Історія як сюжет. Представлення образу Богдана Хмельницького в однойменній монографії М. І. Костомарова. «УІЖ», 2007, № 2; Пінчук Ю. А. Розгляд монографії М. Костомарова «Гетманство Юрія Хмельницького». «Історичний журнал», 2008, № 2.

Розгляд монографії М. Костомарова «Гетманство Юрія Хмельницького»

У низці наукових студій Миколи Костомарова з історії України, після написання ним і опублікування історичного дослідження «Гетманство Выговского», був логічним як за тематикою, так і за хронологією вихід друком навесні 1868 р. його монографії «Гетманство Юрія Хмельницького». Вперше її опубліковано в часопису «Вестник Европы» (1868, № 4–5). Неодноразово вона перевидавалася, увійшла до XII т. «Исторических монографий» (видання Д. Кожанчикова, СПб., 1872), у серію «Руська історична бібліотека» (Т., 1891–1892) та «Собрание сочинений Н.И. Костомарова»

(видання «Литературного фонда», СПб., 1904. Кн. 5, т. 12), а також в книжку «Козаки» (М., 1995) із серії «Актуальная история России».

При її написанні автор користувався справами колишнього Малоросійського приказу, документи з яких публікувалися в 15-томному збірнику «Акты Южной и Западной России», польськими актами, надрукованими в третьому розділі IV тому «Пам'яток Київської археографічної комісії», творами В. Коховського, П. Гордона, літописами Самовидця, Г. Граб'янки, С. Величка, офіційними грамотами, надрукованими в «Полном собрании законов Российской империи», та багатьма іншими джерелами.

У монографії розглядаються події в Україні в контексті історії сусідніх держав з вересня 1659 р., тобто з часу складання булави гетьманом І. Виговським, по червень 1663 р., коли почався смутний і бурхливий, за висловом Костомарова, період «двугетманства».

Одразу зауважу: Микола Костомаров вважав, що Юрій Хмельницький прагнув для своєї Батьківщини одного – самостійності, проте він не мав самобутнього розуму, що міг би об'єднати іншими і спрямувати до однієї мети. Ця вступна фраза зумовлена потребою заперечити укорінену в імперській російській і радянській історіографії думку про гетьмана Ю. Хмельницького як «зрадника Росії», що уклав з польсько-шляхетським урядом «ганебний» Слободищенський трактат 1660 р., як «слухняного виконавця загарбницьких планів турецького уряду» щодо України тощо (див. першу ліпшу наукову, навчальну або довідкову книгу тих часів з історичної тематики, приміром, Радянську енциклопедію історії України).

Костомарова монографія складається з 16 розділів. Насамперед автор описує взаємини між українським гетьманом Ю. Хмельницьким і «прибувшим» до Переяслава царським головним воєводою Олексієм Трубецьким, який мав затвердити в Україні гетьмана. З огляду на предмет нашого дослідження становить інтерес намагання з боку Москви умовити Юрія служити віддано государю за прикладом свого батька, Богдана, і бути в государя у «вічному підданстві». Від України (на підставі рішень, ухвалених у вересні 1659 р. на козацькій раді у Трахтемирові), підтвердити всі статті Б. Хмельницького і додані до них нові, що стосувалися «розширення автономії України». При цьому, як свідчить перебіг подій, що висвітлюються у монографії, О. Трубецької «не довіряв козакам і йому не довіряли козаки». Тому козацька рада в Переяславі

мала відбутися в присутності воєводи Трубецького і багатотисячного російського війська. Вчений зазначив: «Ці обставини показують, як мало щирості та довіри існувало тоді між обома сторонами і, отже, наперед можна було передбачити, як мало міцності могло бути в тому, що між ними буде постановлено»¹.

М. Костомаров приділив увагу подіям, що передували раді, призначеній на 17 жовтня 1659 р. і дійшов висновку, що «рада повинна була відбутися несвобідно», під московською зброєю, і, отже, поступати і робити такі ухвали, які бажані будуть московській владі»². Він докладно схарактеризував умови, в яких відбулася рада, її склад і основні перипетії, ґрунтовно розглянув зміст договору, укладеного між старшиною й обраним на цій раді гетьманом Ю. Хмельницьким та представниками московського уряду. В основу договору поклали Переяславські статті, які, порівняно з Березневими статтями 1654 р., ухваленими за гетьманування Б. Хмельницького, відчутно обмежували автономію України, робили її слухняним знаряддям Москви. Зокрема, вони унеможлилювали спроби українських панівних верств відірвати Україну від Росії. Відтепер гетьман не мав права зноситися з будь-якою державою і приймати послів, царські воєводи з військом, окрім Києва, мали стояти також у Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві, Умані, без царського указу не можна було замінити гетьмана та ін.

Автор монографії приділив також увагу присязі, що її склали наступного дня гетьман, старшина і полковники у місцевій соборній церкві. «Таким чином, Трубецької облагодив справу на користь московської влади дотепно. Але ця справа містила в собі на наступні часи подальші причини зрад, безладдя і народної ворожечі»³.

Прочитавши монографію М. Костомарова, його сучасник починав замислюватися над тим, як могло статися, що він став підданцем Російської імперії, а це вже свідчило про поступ у процесі розуміння і набуття ним індивідуальної національної ідентичності.

У монографії М. Костомаров розглянув події, пов'язані з поверненням Ю. Хмельницького з Переяслава до Чигирина, зосередивши увагу на несхваленні Переяславських статей 1659 р. не лише тими, хто раніше був неприхильний до Москви і боявся її, а й вірними їй. Автор писав: «У переяславських статтях бачили порушення козацьких прав, докоряли Москву в лукавстві; багато які тоді ж були готові нарушити цей насильницьки вижатий договір,

але спочатку вирішили послати посольство до царської столиці просити скасування переяславських статей»⁴.

Учений розповів про козацьких посланців, що прибули до Москви в грудні 1659 р., їхні спроби домогтися на переговорах з боярами зміни окремих статей, ухвалених у Переяславі. Проте «і цієї важливої ознаки самостійності не добилися козаки», і повернулися в Україну «з досадою», а невдале прохання «ще більше роздратувало козаків проти Москви»⁵.

Слід звернути увагу на своєрідну лексику Костомарової монографії про гетьманування Юрія Хмельницького у порівнянні зі словниковим складом мови праць інших тогочасних істориків. Зокрема, на вживання таких термінів, висловлювань, як «неприхильні до Москви», «порушення козацьких прав», «насильницьки вжитий договір», «признаки самостійності» та ін., що свідчить, з одного боку, про багатий понятійний апарат і наукову термінологію М. Костомарова, а з іншого – про художньо-естетичне сприйняття ученим минувшини та соціально-психологічну і національну спрямованість його історіописання. Взагалі система понять, категорій і термінів, що їх застосовував Костомаров для інтерпретації основних чинників історичного процесу, пояснення й оцінювання історичних подій та явищ, вирізняється полісемантизмом. Вона сформувалася під впливом кількох чинників: інтелектуального впливу французьких раціоналістів XVIII ст., переходу від романтизму до позитивізму в суспільно-політичній і науковій думці середини XIX ст., домінуванні народницьких ідей і положень християнського віровчення у доробку вченого, а також його соціального походження (син дворянина і колишньої кріпачки). Вочевидь, багатство мови історика не тільки приваблювало читачів, а й залишало глибокий слід у їхній національній самосвідомості.

М. Костомаров, торкаючись у IV розділі подій початку 1660 р., показує, що в той період до Москви зверталися з клопотаннями приватні особи й міста з України, і до них московський уряд був поблажливішим і щедрішим. Такі прохання, звернені безпосередньо до Москви, повз гетьманський уряд, «підривали мимоволі, мало-помалу, місцеву автономію Малої Русі»⁶.

З настанням весни поляки готувалися йти на завоювання України і, хоча Ю. Хмельницький і був невдоволений Москвою, проте залишався «вірним підданим його царської величності». Історик зазначає в IV розділі: «Да німціна була відданість Москві і самого

гетьмана і взагалі усякого, хто тільки в Україні думав про політику; козаки готові були залишатися у зв'язку з Москвою, але у той же час бажали якомога ширше для свого краю автономії», а Москва, навпроти, бажала допустити її якомога менше, і якомога тісніше прив'язати Україну до себе нарівні з іншими Землями руськими, в різні часи підкореними її владі. Отут і був корінь розбратів на многія літа; і вже, звичайно, не слабкому Юрію можна було розв'язати такі вікові нерозуміння»⁷. Як мовиться, коментарі тут зайві.

Отже, цілком обгрунтованими є слова Н. Яковенко про те, що за слухним висловом М. Костомарова: «Московська політика не допускала федеративного ідеалу і приєднання України до Московської держави розуміла не інакше, як у значенні перетворення вільних козаків на царських хлопів»⁸.

У наступних V–VIII розділах монографії, автор схарактеризував ситуацію, що склалася восени 1660 р. на Волині між пропольськими і промосковськими силами, що закінчилося розгромом московських військ і підписанням гетьманом Ю. Хмельницьким угоди з польським урядом – Слободищенського трактату. М. Костомаров описав перебіг військових дій, зокрема в районі Чуднова, дав оцінку Чуднівській кампанії 1660 р., приділив особливу увагу умовам замирення між Гетьманщиною і Річчю Посполитою. Торкаючись теми Гадяцького договору 1658 р. і Руського князівства, викладеної у формі діалогу між козацькими і польськими комісарами, М. Костомаров удався до способу, котрий заслуговує на пильну увагу. Він приписав учасникам переговорів власні слова, що не вписувалися в ідеологічну модель імперської держави та постулати тогочасної російської офіційної історіографії. Таким чином історик намагався висловити свої думки щодо згаданого договору і водночас захистити себе від переслідувань влади й цензури.

На думку М. Костомарова, Слободищенський трактат загалом повторював Гадяцький договір, однак у ньому вже не було мови про окреме Велике князівство Руське. Україна діставала лише автономію з гетьманом на чолі. «Полякам нестерпно було це Руське князівство, а на все інше вони легше могли погодитись, тому що все інше, без Руського князівства, не давало Україні вигляду *самостійної держави* (курсив наш. – Ю. П.), федеративно зв'язаної з Польщею, а ставило козаків у становище одного з видів війська польської Речі Посполитої»⁹. Гетьман козацький з усім військом,

констатував історик, зрікався від підданства царю московському і зобов'язувався спрямувати зброю спільно з поляками на поразку В. Шереметьєва, а надалі не приймати ніяких покровительств, крім королівського.

У наступному IX розділі монографії М. Костомаров порушив питання про становище України після чудновської перемоги, розглянув варіанти розвитку подій, описав козацьку раду наприкінці 1660 р. в Корсуні та ін. Згадав про те, як польський посол Беньовський оголосив про пожалування королем Речі Посполитої в гетьмани Ю. Хмельницького, запропонував обрати генеральним писарем П. Тетерю, майбутнього гетьмана Правобережної України. На завершення автор зазначив: «Хмельницький написав до Сомка (Яким Сомко – наказний гетьман Лівобережної України (1660–1663), прихильник московської влади. – *Ю. П.*) листа, переконував до покірності та погрожував смертною карою за неслухняність. ...До переяславців написано особливе звернення, щоб вони піднялися і вирізали «москалів», якщо останні не вийдуть по-доброму по-здорову»¹⁰.

Квінтесенцією цієї частини монографії є наголошення на ключовому аспекті доби гетьманства Ю. Хмельницького – прагненні незалежної держави України. Для історичних умов 1660-х років цей факт варто трактувати як прояв і пропагування українського національного самоутвердження.

У розділах X–XIV М. Костомаров дослідив ситуацію в Козацькій державі, яка склалася по обидва боки Дніпра, коли періоди миру змінювали періоди запеклої боротьби. Вчений простежив зіткнення протилежних інтересів влади Польщі та Московії, причини суперечностей у середовищі козацької старшини, відобразив прагнення козацьких мас і селянства, розглянув інші питання. На цьому тлі він показав намагання Ю. Хмельницького як козака здобути для своєї Батьківщини самостійність, а також ті чинники, що стали йому на заваді.

Комплекс порушених і розв'язаних Костомаровим питань стосовно гетьманства Ю. Хмельницького, зокрема відтворення історичного портрета гетьмана, значний і у певному сенсі неперевершений. Поряд з монографією М. Костомарова заслуговують на увагу праці В. Антоновича та І. Крип'якевича¹¹. На жаль, монографічних досліджень з цієї тематики обмаль, у синтетичних роботах вона займає лише кілька рядків або абзаців, у кращому

випадку сторінок. Приміром, у фундаментальній книзі «Історія України» П.-Р. Магочія Ю. Хмельницький згадується лише двічі, майже без коментарів¹².

Виклад подальших подій М. Костомаров розпочинає з того, як у 1660 р. Я. Сомка, як прихильника московської влади, було обрано наказним гетьманом Лівобережної України на козацькій раді у Переяславі. Навесні 1661 р. населення Малої Русі привели до підданства царю. Дослідник вважав, що найнеприємнішим для Сомка мало бути те, що йому «доручали зносини з Хмельницьким, ...переконувати його залишатися у вірності царю і подавати надію на царську милість»¹³.

Становлять інтерес міркування М. Костомарова стосовно позиції широких верств українського населення в ситуації, коли існували дві вороже налаштовані одна проти одної політичні партії, які «встигли вже розділити раніше нероздільну Україну по течії Дніпра: одна, зосереджуючись на лівому боці, поклонялася до Москви, – друга, на правому березі Дніпра, до Польщі; але не було віри у правду і там, і тут, і по суті малоруси не віддавали переваги ні ляхов москалям, ні москалів ляхам». Вони «готові були схилитися то сюди, то туди, дивлячись по нахиленню обставин, не від них залежних. До лівого боку Дніпра була ближче Москва; вона могла скоріше дати знати свою грозу; і тому лівий бік, здавалося, тягнув до Москви. Але минулій народній ненависті до Польщі протилежно ставало невдоволення проти великорусів, сильно зростаюче від образ, які робили московські ратні люди туземцям»¹⁴.

Учений пояснював, що начальство українське постійно зверталося до московського уряду з проханнями прислати якнайбільше ратних людей. «Цим ясно виявлялося, що Мала Русь може триматися при Московській державі тільки єдино чужою допомогою. Зовсім не так було у перші роки приєднання: тоді козаки разом з московськими людьми здобували перемоги, тоді не вони Московською державою, а скоріше Московська держава ними стала сильна у боротьбі з Польщею. Тепер наступив для козацтва період розтління і розкладу»¹⁵.

М. Костомаров зробив висновок, що орієнтація широких верств населення України на заступництво Московської держави була вимушеною, наслідком певних історичних умов і тому нетривалою. Саме це він намагався донести до свідомості свого читача, пробуджуючи у нього потяг до національної окремішності.

Такі патріотичні ідеали сприяли включенню сучасними вченими постаті Миколи Костомарова до плеяди блискучих імен України¹⁶.

М. Костомаров, розкриваючи в монографії тему політики Московії щодо України, звернув увагу, що чим більше якийсь українець виявлявся придатним допомогти Москві у бажанні закріпити за собою Малу Русь, тим скоріше він заслуговував у московського уряду прихильність. Учений зазначав, що Ю. Хмельницький коливався то туди, то сюди, що противна Я. Сомку партія намагалася очорнити його в очах московського уряду. І. Брюховецький, замисливши захопити верховну владу, вирішив пообіцяти московському уряду більше за Я. Сомка і В. Золотаренка. Висвітливши у подробицях, на значному документальному матеріалі, зокрема, із залученням епістолярію, перипетії політичної і збройної боротьби в Україні за участю гетьмана Ю. Хмельницького і його прихильників, а також претендентів на гетьманство, хоч би на одному боці Дніпра, автор монографії зробив кілька класичних узагальнень. Цей феномен зумовлений багатьма чинниками, зокрема тим, що Костомаров був позбавлений синдрому кон'юнктурщини. Надалі вважаємо за доцільне сконцентрувати увагу лише на найголовніших діячах – учасниках тогочасних історичних подій та на тлумаченні цих подій автором монографії. Насамперед цікавою є характеристика М. Костомаровим особи Ю. Хмельницького в контексті жорстокої боротьби за Лівобережжя на початку 60-х років XVII ст. Доречно пригадати, що тривалий час найпоширенішою в історіографії версією стосовно Ю. Хмельницького як історичного діяча було визначення за ним ролі провідника або маріонетки зрадницького угруповання козацької старшини, посіпаки польсько-шляхетських загарбників¹⁷. Тому цікаво простежити логіку викладу і пояснень М. Костомарова.

Насамперед, на думку історика «Хмельницький, як козак (скільки показують його листи), вихований з пелюшок у батьківських переказах завітного прагнення до самостійності свого народу, бажав для своєї вітчизни одного – самостійності. Він не любив поляків, хоча і лестив їм. ...Хмельницький ладен був щохвилини звернутися до царя, але щохвилини і відступав від цієї думки, відштовхуваний твердістю, з якою московський уряд тримався своїх державно-мудрих, проте ненависних для козаків останніх переяславських статей. Хмельницький не мав самобутнього ума, котрий би міг з'єднати інші уми і спрямувати до однієї цілі, а в козаків

було занадто багато різномудства і взаємної ворожнечі та непростійності, і Хмельницький не міг зрозуміти, як хоче робити козацька громада, чого очікує і сподівається народ в дану хвилину, як на угоду йому розміряти свої вчинки»¹⁸.

На відсутності у Ю. Хмельницького самобутнього розуму наголошували й інші вчені. Зокрема, в новітній літературі стверджується, що Юрась Хмельниченко – це людина, котра «мала нещастя народитися під зорею батьківської влади, не успадкувавши ні хисту, ні волі батька»¹⁹.

М. Костомаров, проаналізувавши політичні прорахунки й невдалі спроби Ю. Хмельницького за допомогою зброї силою поширити свою владу на Лівобережжя, зробив кілька суттєвих констатацій. «Всі біди, – зазначав автор монографії, – що їх терпів народ загалом і особами поодинці, стали приписувати Хмельницькому. Він голова народу, він старший в усьому; він і винен за керованих; його проклинали. ...Нарешті, під впливом болісної туги, розтерзаної совісті і страху вирішив він виконати свою обітницю, яку дав під Слободищем, і вступити до монастиря»²⁰. Хмельницький 6 січня 1663 р. був пострижений у ченці під ім'ям Гедеона, повідомляв М. Костомаров і підкреслював, що «фамілія його не втратила значення і під клобуком; скоро ми його побачим архімандритом, а через декілька років прийдеться побачити його ще раз на безславній військовій ниві, відступником християнства»²¹. Тому є підстави вважати, що історичний портрет Юрія Хмельницького, створений М. Костомаровим, майже не має аналогів. Адже крім негативізму він несе у собі позитивний заряд, пов'язаний з прагненням цієї особистості зробити Україну соборною і незалежною. Таке трактування образу гетьмана не могло не викликати у читача симпатії, а також, як наслідок, інтересу до історії своєї Батьківщини, потягу до українського національного культурного самоутвердження.

Оригінальність М. Костомарова як історика знайшла розуміння не тільки в неупереджених українських, а й у безсторонніх представників російської наукової еліти. Зокрема, видавець самого повного на сьогодні зібрання праць М. Костомарова, колишній головний редактор Московського видавництва «ЧАРЛІ» – «Алгоритм-книга», П. Ульяшов зазначав, що коли читаєш у Д. Гловайського або у М. Костомарова детальний розгляд ними історії козацтва, і навіть ролі татарського ярма у формуванні

російського самодержавства, дивуєшся багатству нашої історії і ще тому, що історія безперервна. При цьому він процитував Костомарова: «В истории, как в жизни, раз сделанный промах влечет за собой ряд других, и испорченное в несколько месяцев и годов исправляется веками» і зазначив: «Если бы эти слова Н. И. Костомарова в свое время вместо пустых лозунгов и транспарантов висели в Кремле или в Верховном Совете, возможно, власти предержавшие избежали бы многих роковых по своим последствиям для нашего государства ошибочных решений...»²². В одному з новітніх російських енциклопедичних видань М. Карпачев резюмував: «Науч. труды и лит. произвед. К. направлены на отстаивание прав укр. народа на развитие своей культуры. Широко использовал в своих работах этнографич. материалы, с помощью к-рых доказывал своеобразие ист. развития Украины, а также самобытную психологию укр. нар. духа»²³.

У монографії М. Костомарова про гетьманство Юрія Хмельницького знаходимо також характеристику відомого діяча тієї доби Павла Тетері – дипломата, гетьмана Правобережної України (1663–1665), а також опис пов'язаних з ним історичних подій. Коли замість Ю. Хмельницького частина козаків пропонувала І. Виговського, ця людина, як показав М. Костомаров, буквально купила собі гетьманство. «Раніше приятель Виговського, – зазначив історик, – він бачив у ньому суперника, і з цих пір зробився його найлютішим ворогом; згодом він і погубив його»²⁴.

Проте, більш цінними для поступу історичного знання є, на нашу думку, не стільки створені М. Костомаровим образи діячів тієї доби, скільки характеристики тогочасного українського суспільства. Вони заслуговують на скрупульозне прочитання. Зважаючи на певні норми щодо обсягу тексту, на жаль, ми маємо змогу процитувати лише окремі уривки з монографії, які найбільше стосуються теми нашої розвідки.

Отож, характеризуючи Україну початку 60-х років XVII ст., автор писав: «Героем часу став той, хто вмів зберегти самого себе серед загальних потрясінь, вискочити з водоверті смут, потопивши інших, забезпечити себе на рахунок інших; добродетельно став спритний обман, доблестью – безсердечне злодіяння, великодушність – дурістю. Так бувало завжди в історії у ті періоди, коли суспільство, внаслідок сильних потрясінь, не досягаючи цілей, керувавших його посеред прожитих незгод, не виносило ударів

протинної долі і починало умирати і розкладатися. Така смерть починалася тоді і в Україні, у суспільстві, що промайнуло в історії слов'ян під ім'ям Війська Запорозького. Мета його була досягнення національної політичної самобутності». Але, зазначив Костомаров, «три протилежні сили стали тягнути його до себе; то були – Московська держава, Річ-Посполита і мусульманський світ в образі Криму та Туреччини. ...Недостаток самобутніх громадських начал позбавляв тканину його тієї пружності, яка потрібна була, щоб протистояти такій жахливій потрійній тязі; ця тканина почала розриватися, а де суспільство руйнується, там по суті повинні брати гору приватні мотиви тих, котрі склали приречене на загибель суспільство...»²⁵.

У наведеній цитаті привертає увагу лаконічна й глибока за змістом характеристика ученим Війська Запорозького як суспільства, що прагнуло до національної політичної самобутності. Безперечно, це спонукало читача до роздумів стосовно національної окремішності України.

Розкривши ситуацію, в якій почалася в Україні боротьба за владу, М. Костомаров у прикінцевих XV і XVI розділах монографії докладно описав перипетії цієї боротьби та її наслідки для українського народу. Певною преамбулою для подальшого викладу історії є такі його узагальнювальні міркування: «Отже, по дивному, можна сказати, збігу обставин, після усунення сина Богдана Хмельницького від справ в Україні з'явилися претендентами на владу, суперниками між собою за цю владу – свояки старого Богдана; Сомко був його шурина, брат першої дружини; Золотаренко другий шурина, брат третьої його дружини; Тетеря – чоловік його дочки; з'явився за ними і четвертий суперник: він уже був не родич, не свояк старого Богдана, як інші; він був колись слугою цього Богдана, не більше, – і він-то встиг переспорити всіх на лівому березі Дніпра»²⁶.

Щодо П. Тетері становлять інтерес такі слова М. Костомарова: «Крім власної наживи і задоволення егоїстичних потреб, у нього інших цілей та ідей не було. Зробитися главою народу йому потрібно було лише для того, щоб обікрати цей народ і потім покинути його назавжди. Ціком передова людина своєї епохи, він повинен був, згідно своїм цілям, виграти більше всіх, і вигравав. Зробившись гетьманом, він тримався польською допомогою, послав Гуляницького посланцем до Варшави і упрошував короля

рушити з військом для підкорення польській країні відірваних земель. ...Король був дуже задоволений, що обраний в гетьмани Тетеря – людина, на яку більше, ніж на кого-небудь, Польща могла покластися, – і послав до нього знаки гетьманського достоїнства»²⁷.

Водночас М. Костомаров показав, що на «лівому боці вороги Сомка дізналися про його зносини з Тетерею і скористалися цим, щоб ще більше очорнити його і запідозрити перед Москвою. Восени 1662 р. запорожці проголосили Бруховецького кошовим гетьманом, – це був нечуваний ще чин в Україні. Кошовим отаманом став знаменитий Іван Сірко. У якості кошового гетьмана Бруховецький з'явився в Україні щоб зробитися гетьманом Війська Запорозького»²⁸.

У монографії послідовно викладаються подальші події, починаючи з обрання у 1662 р. на Козелецькій раді гетьманом Я. Сомка, котрого російський уряд не затвердив на цій посаді, бо не довіряв уповні нікому, «хоча схилився з більшою довірою, – зазначив учений, – до Бруховецького»²⁹.

На відміну від Я. Сомка, В. Золотаренка, інших претендентів на гетьманство, І. Брюховецький, за характеристикою М. Костомарова, поступав набагато політичніше і практичніше; «він не скаржився на великорусів, не просив підтвердження яких би то ні було прав, знаючи, що у Москві всього неприємніше чути від малорусів про права і вільності; він увесь віддавався на волю царя, – цим-то він і виграв у Москві, а добра про нього думка, як про надійну людину, давала йому право сподіватися, що гетьманство залишиться за ним, хто би ні був його суперником»³⁰. Так і сталося. На загальній козацькій раді, скликаній для обрання гетьмана Лівобережної України, що відбулась у червні 1663 р. на околиці м. Ніжина, перевага була віддана І. Брюховецькому, який завоював популярність, вдаючись до брехливих обіцянок.

М. Костомаров майстерно відтворив ситуацію, що передувала раді, зокрема, запеклу боротьбу між старшинськими групами, які висунули своїх кандидатів у гетьмани – ніжинського полковника В. Золотаренка та наказного гетьмана Я. Сомка. Відобразив тло, на якому відбулася рада, звернувши особливу увагу на жадобу старшини як військово-адміністративної верхівки козацтва та правлячої еліти України до збагачення, на зростання податків, як наслідок соціальних суперечностей, внутрішньої нестабільності загалом, а також втручання Москви. Під час ради відбулися сутички

між таборами претендентів, хоча й існувала домовленість не застосовувати силу. Ініціював порушення цієї домовленості Брюховецький. Прості козаки, зазначав автор монографії, «юрбами переходили з рядів Сомка в ряди Брюховецького: вони побачили, що за останнього цар і народ»³¹.

Автор монографії яскраво виклав процес обрання на «чорній раді» за підтримки запорожців та козацької сіроми, а також втручання царського представника Д. Великогагіна, гетьманом Лівобережної України Івана Брюховецького і зосередився, що найважливіше, на аналізі, оцінці дій і особливостей тогочасних явищ, пов'язаних з особою гетьмана.

Найбільший науковий і пізнавальний інтерес становлять описи зовнішньої і внутрішньої політики І. Брюховецького як гетьмана у початковий період його діяльності та істотних трансформацій українського суспільства. Зокрема, у монографії чітко простежується відверто промосковська політика Брюховецького з першого ж дня гетьманування. Стосовно внутрішньої політики новий гетьман «зараз же перемінив усіх полковників і старшину, і призначив нових із своїх запорожців, з якими з самого початку замишляв переворот, що зараз удався. ...Ці тимчасові правителі відразу показали, що вони таке, і чого можна наперед очікувати від них. Не тільки значні, але й прості зазнали від них утиски і образи на перших же порах. На Україні настало панування холопів, котрі раптом зробилися панамі, і, зачаровані незвичним достоїнством, не знали меж своїм неприборканим примхам і самоправству»³².

Як бачимо, М. Костомаров як історик народницького напрямку не перебував на платформі романтизму, адже очевидно, що предметна галузь його наукових досліджень розширилася від етнографічних та археографічних студій до цілісних і систематичних реконструкцій національної історії на основі широких етносоціальних інтерпретацій. Народницький напрям у тлумаченні зрілого Костомарова, крім усього іншого, виступав як своєрідна рефлексія, що фіксувала відносини між реальністю та минувшиною, стимулювала потяг людності до національного самоутвердження.

Квінтесенцією Костомарової монографії про добу гетьманства Юрія Хмельницького є введення у широкий науковий вжиток терміна Руїна, а також характеристика епохи, що увійшла в історію України під цією назвою. Термін Руїна, що позначає період занепаду України-Гетьманщини у 60-х – на початку 80-х років XVII ст.,

учений використовував для характеристики процесу руйнації інституту гетьманства та спустошення земель Правобережної України. На його думку, основною причиною Руїни був конфлікт між козацькою старшиною і народними масами, який ускладнювався втручанням з боку Речі Посполитої, Туреччини, Кримського ханства та Московської держави, що призвело до поділу козацтва на кілька протиборчих сторін (промосковської, пропольської та частково протурецької орієнтації).

Зокрема, історик відобразив у монографії повстання 1663 р. проти гетьмана П. Тетері та його прибічників на Правобережній Україні на чолі з полковником Паволоцького полку І. Поповичем. При цьому автор звернув увагу на те, що Попович просив про допомогу Брюховецького, але той знехтував його проханням. Повстання зазнало поразки, а його проводир «помер в жахливих муках тортур». Таким чином, «ця спроба зупинити роздвоєння України не вдалася»³³. З обранням повного, а не наказного, гетьмана на лівому боці починається в Україні печальний і бурхливий період «двугетманства»³⁴.

На основі попереднього викладу, Костомаров зробив слушний висновок: «Таким чином, в Україні, раніше єдиній і неподільній, тепер більш повно і закінчено позначився поділ на дві половини: одна була за Московською державою, інша за Польщею. Люди, що бачили попереду неминучу загибель незміцнілого політичного тіла гетьманщини зі зітханням пригадали слова євангельські: «всякое царство, разделившееся на ся, не станет!». Це ще не виросле тіло вмирало стільки ж від несприятливих зовнішніх обставин, скільки від внутрішніх недоліків своєї природи, і ледь чи більше не від останніх»³⁵.

У прикінцевих абзацах монографії М. Костомаров іще раз звернувся до відображення взаємин В. Золотаренка, Я. Сомка, І. Брюховецького й зробив цікаве припущення в контексті характеристики устремлінь Московської держави щодо України. Зокрема, він писав: «Через те що Москва ні за що не погоджувалася на умалення своєї влади в Україні та на розширення місцевої автономії (що було завітною метою Сомка і значних, тому що збігалося з їх егоїстичними прагненнями), – тому зрада була би неминуча, коли б Сомко зробився гетьманом; згодом не уникнув її і Брюховецький»³⁶.

Під Руїною Костомаров розумів не лише занепад матеріального буття, а й деградацію духовного життя, моральний розклад

суспільства. Вчений відтворив цю історичну добу в дослідженні «Руина. Историческая монография 1663–1687. Гетманства Бруховецкого, Многогрешного и Самойловича», яка буде предметом нашого наступного дослідження. У тематичному і хронологічному планах ця праця продовжує монографічне дослідження М. Костомарова з історії України «Гетманство Юрия Хмельницкого», в якому відображені концепція її автора про безперервність українського історичного процесу, а також його самостійне бачення загально-російської історії. Це доводить, що Костомаров зробив вагомий внесок у творення української етнічної ідентичності.

Згодом започаткована М. Костомаровим тема Руїни привернула увагу інших істориків, серед яких були й такі, що досліджували її спеціально³⁷.

Насамкінець слід сказати, що концепція М. Костомарова стосовно Юрія Хмельницького як історичного діяча, на жаль, до останнього часу залишалася незатребуваною³⁸. Вона лише зараз знайшла відображення у новітніх дослідженнях. В яких, зокрема, зазначається, «що у далекій перспективі Ю. Хмельницький мріяв про поширення влади на всі етнічно українські землі»³⁹.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

¹ Костомаров Н. И. Гетманство Юрия Хмельницкого // Собр. соч.: Исторические монографии и исследования. – СПб., 1905. – Кн. 5, т. 12. – С. 99.

² Там же. – С. 102.

³ Там же. – С. 105.

⁴ Там же. – С. 106.

⁵ Там же. – С. 108.

⁶ Там же. – С. 109.

⁷ Там же. – С. 112.

⁸ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – 2-ге вид., перероблене та розшир. – К., 2005. – С. 355.

⁹ Костомаров Н. И. Гетманство Юрия Хмельницкого. – С. 127.

¹⁰ Там же. – С. 139.

¹¹ Антонович В. Б., Бец В. А. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. – К., 1883. – Вып. 1. – С. 26–34; Крип'якевич І. П. Історія України. – Л., 1990. – С. 194–195, 203.

¹² Магочій П. Р. Історія України. – К., 2007. – С. 205–206.

¹³ Костомаров Н. И. Гетманство Юрия Хмельницкого. – С. 127.

¹⁴ Там же. – С. 145.

¹⁵ Там же. – С. 147.

- ¹⁶ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – С. 11.
- ¹⁷ Історія Української РСР: У 2 т. – К., 1967. – Т. 1. – С. 248–249.
- ¹⁸ Костомаров Н. И. Гетманство Юрія Хмельницького. – С. 164.
- ¹⁹ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – С. 379.
- ²⁰ Костомаров Н. И. Гетманство Юрія Хмельницького. – С. 165.
- ²¹ Там же.
- ²² Цит. по кн.: Чалая Т. П. Славянский мир Н. И. Костомарова. – Воронеж, 2007. – С. 172.
- ²³ Воронежская историко-культурная энциклопедия // Под ред. О.Г. Ласунского. – Воронеж, 2006. – С. 207.
- ²⁴ Костомаров Н. И. Гетманство Юрія Хмельницького. – С. 166.
- ²⁵ Там же.
- ²⁶ Там же. – С. 167.
- ²⁷ Там же. – С. 168.
- ²⁸ Там же.
- ²⁹ Там же. – С. 170.
- ³⁰ Там же. – С. 175.
- ³¹ Там же. – С. 179.
- ³² Там же. – С. 182.
- ³³ Там же.
- ³⁴ Там же. – С. 183.
- ³⁵ Там же.
- ³⁶ Там же.
- ³⁷ Смолій В., Степанков В. Переддень Руїни (1650–1670 рр.) // Київська старовина. – 1993. – № 6; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII ст.: Причини і початок Руїни. – К., 1998; Лях С. Руїна // Українське козацтво: Мала енцикл. – Київ; Запоріжжя, 2002.
- ³⁸ Савчук Н. О. Українська держава за гетьманування Ю. Хмельницького (1659 – поч. 1663 рр.) – Кам'янець-Подільський, 2001.
- ³⁹ Смолій В. А., Степанков В. С. Державна ідея за козацької доби // Історія українського козацтва: Нариси: В 2 т. – К., 2006, –Т. 1. – С. 273.

SUMMARY

The article considers the monograph of the outstanding historian of the XIX century Mykola Kostomarov «Yuriy Khmelnitsky's rule as a hetman». The work focuses on its importance as the prelude to the epoch that got the name «Ruina» in the history of Ukraine, shows the influence of the monographic research on the development of Ukraine self-consciousness.

З історії творчих взаємин П. О. Куліша та М. І. Костомарова

У науковій історіографії утвердилася думка, яка, сподіваємося, залишиться неспростовною, що Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш і Микола Костомаров «стали символами українського національного відродження»¹. Про масштаби і значення діяльності та творчої спадщини цих осіб, котрі більше ніж товаришували, загальновідомо. Проте в дні ювілею Пантелеймона Олександровича Куліша видається доцільним звернутися до полемічної статті Миколи Івановича Костомарова «П. А. Кулиш и его последняя литературная деятельность», яка становить цікавий предмет для наукової розвідки.

Пантелеймон Куліш і Микола Костомаров познайомилися восени 1844 р. у Києві. Відтоді до кінця життя М. Костомарова (помер 7 квітня 1885 р.) вони підтримували творчі стосунки, співпрацювали, зустрічалися або листувалися, разом подорожували, полемізували усно й у пресі.

Згадуючи 40-ві роки XIX ст., Куліш, уже не студентом, зазначав, що Костомаров був його професором («моим и моих сверстников»). Костомаров, ставши з 1860 р. членом Археографічної комісії в Санкт-Петербурзі, запросив Куліша до участі у виданні актів доби Б. Хмельницького («Акты Южной и Западной России»). У 1862 р. вони здійснили поїздку за кордон, відвідавши Швейцарію, Німеччину та інші країни. Обидва цікавилися творчістю один одного, високо оцінювали, але ставилися навзаєм критично.

Костомаров не залишив без уваги закидів Куліша у його книжці «История воссоединения Руси» (СПб., 1874. –Т. 1–2; М., 1877. –Т. 3) на адресу Тараса Шевченка. Він писав у «Автобіографії», що коли й дорікати Т. Шевченкові за те, що його карав у минулому уряд, «то уж никак не г. Кулишу, который был соучастником Шевченка и в одно с ним время подвергся наказанию от правительства, хотя и в меньшей противу Шевченка степени»². Тут ідеться про арешт і покарання Т. Шевченка і П. Куліша у справі кирило-мефодіївських братчиків, коли влада виявила неабияку жорстокість у переслідуванні Шевченка, якого після ув'язнення 1847 р. в казематі Третього відділення заслали солдатом в Окремий Оренбурзький корпус із категоричною заборонаю писати й малювати.

П. Куліш також не оминув увагою життя і діяльності М. Костомарова в низці своїх творів, опублікував мемуари про нього³.

Так само і М. Костомаров приділив значну увагу в своїй творчості П. Кулішу. Перу Миколи Івановича належать праці «Крашанка» г. Кулиша. Письмо в редакцию»⁴, «Чорна рада, хроника 1663 года». Написал П. Кулиш. СПб., 1857. Проповеди на малороссийском языке протоиерея Гречулевича. Издание второе, исправленное, Кулиша. 1857»⁵, а також інші, зокрема вже згадувана «П. А. Кулиш и его последняя литературная деятельность». Ця полемічна стаття вперше була надрукована в журналі «Киевская старина» у 1883 р. (№ 2).

Костомаров, за спогадами його сучасників, зі щирою радістю зустрів появу 1882 р. часопису «Киевская старина», з великим нетерпінням очікував на кожний його номер. Першому редактору Феофану Лебединцеву він обіцяв бути корисним часописові настільки, «скільки сил станет», намагався матеріально підтримувати часопис, відмовлявся від гонорару, докладав величезних зусиль для його популяризації, систематично друкуючи огляди «Киевской старины» у газеті «Новое время». В «Киевской старине» Костомаров уперше побачив друкований орган, спеціально присвячений дорогій для нього історії українського народу та її діячам. Водночас для цього журналу і його читачів поява студій такого визначного дослідника, як Костомаров, завжди була помітною подією, як і у випадку з виходом у світ його полемічної статті «П. А. Кулиш и его последняя литературная деятельность».

Зазначена стаття була написана М. Костомаровим з приводу опублікованих наприкінці 70-х – на початку 80-х років XIX ст. творів П. Куліша. У статті автор торкається його українських перекладів Нового Заповіту, п'єс В. Шекспіра «Отелло», «Троїл і Крессіда», «Комедія помилок», аналізує книгу під назвою «Хуторна поезія».

На думку Костомарова, переклади П. Куліша гідні поваги та схвалення, а його поезії мають публіцистичне значення. З огляду на міркування П. Куліша про Кирило-Мефодіївське братство Костомаров висловлює про це і своє правдиве слово, зокрема наголошує на тому, що Тарас Шевченко, ознайомившись із метою братства, поставився до ідеї слов'янської взаємності з поетичним захватом. Стосовно двадцяти чотирьох віршів, що містяться у книжці, він зазначає, що всі вони «богаты мыслями, но тяжелы и

вообще возбуждают желание, чтоб г. Кулиш оставил стихотворное поле и ограничился прозаической формой, которая у него выходит удачнее стихов»⁶. Таким є у стислому викладі зміст статті М. Костомарова про останню літературну діяльність П. Куліша. На нашу думку, деякі її положення потребують більш докладного аналізу.

Отже, передусім заслуговує на увагу загальна оцінка М. Костомаровим П. Куліша як творчої особистості. Він характеризує його як «надто відому в нашому літературному світі особу своїми творами в галузі етнографії, історії, мовознавства і белетристики південно-руського краю»⁷.

Принагідно зазначимо, що важливою є тема про становище українців у Російській імперії та Австро-Угорщині, переважно в мовному аспекті, а також тлумачення історії Кирило-Мефодіївського братства у цьому контексті. Зокрема, у книжці «Хуторна поезія» Куліш досить докладно схарактеризував ситуацію, що склалася в 40-х роках ХІХ ст. у Києві, вказуючи на те, що тамтешня молодь пройнялася ідеєю (як повідомляє Костомаров) «выдвинуть свой народ из мрака, который не давал его духовным силам подняться и тем самым подрывал его благосостояние». Відтак у колі освіченого українського дворянства юнаки стали обстоювати звільнення народу від кріпосної залежності шляхом християнської і наукової просвіти.

У статті Костомарова звертається увага на Кулішеву думку про те, що юнаки «избегали облечения своего дела в какую-нибудь формальность, не составляли ни статуты, ни договоров, ни конспектов своего дела, не устанавливали из среды себе начальства и старейшинства, все были равны между собой и разве только тот между них мог считаться старшим, кто был прочим всем слугой. Единственное лицо, на которое они взирали как на небесный светильник, был Шевченко, который с своей поэзией являлся как бы оправданием их общего вдохновения»⁸. Коментуючи слова П. Куліша, М. Костомаров (зі зрозумілих причин – езопівською мовою) виклав своє бачення порушеного питання.

Зокрема, стосовно Кирило-Мефодіївського братства Костомаров, у подробицях розкривши його історію, цілі та програму, резюмував: «Но тем не менее тайного общества со всеми неизбежными атрибутами: выборами, председателями, секретарями, собраниями, членскими взносами, отчетами, у нас организовано не было»⁹. Проте, виклавши перипетії слідства над братчиками у

Третьому відділенні власної його імператорської величності канцелярії, зміст показань Василя Білозерського тощо, Микола Костомаров зазначав: «Тогда я увидел, что все, кого могли привлечь и наказать по поводу основания общества (подчеркнуто мною. – Ю. П.), уже находятся в III-м отделении и что я не в состоянии более своей откровенностью притянуть кого-нибудь вновь в III-е отделение; я последовал предложенному мне совету и написал показание, подобное показанию Белозерского. Последний сознавался, что общество действительно возникло, но оно имело в виду только тех славян, которые не состоят под русской державой и притом в видах подчинить их всех российскому скипетру и распространить между ними православие»¹⁰.

Зауважимо, що як ідеолог Кирило-Мефодіївського братства Костомаров брав безпосередню участь у складанні його програмних документів («Книга бытия украинского народа» (інша назва «Закон Божий»), Статут, відозви тощо), які заперечують викладачу вище версію стосовно цілей кирило-мефодіївців.

Продовжуючи порушену тему і майже погоджуючись із Пантелеймоном Кулішем – у тому сенсі, що товариства Кирила і Мефодія не існувало, а відбувалися лише розмови про нього, без усякого наміру щодо заснування, – Микола Костомаров констатував, що ні від Куліша, ні від Шевченка братчики зі своїми слов'янськими симпатіями не тайлися, навпаки, Шевченко, познайомившись із ним, поставився до ідеї щодо слов'янської взаємності з поетичним захопленням, а для Куліша вони не могли залишатися невідомими, адже згодом, будучи з ним не тільки «близок, но и дружен, много раз я вспоминал с ним о прошедшем»¹¹.

Отож у питанні щодо реальності існування Кирило-Мефодіївського братства М. Костомаров є менш категоричним, ніж П. Куліш. З тверджень першого неважко зрозуміти про дійсне існування братства як таємного, що досить виразно проглядається у тексті Костомарова, котрий бажано читати також «між рядками» та зважати на те, що кирило-мефодіївці клялися не розголошувати цієї таємниці.

В аналізованій полемічній статті М. Костомарова про літературну діяльність П. Куліша приділено, як зазначалося, увагу розгляду його віршів (24). При цьому робиться акцент на двох із них. Цитую Костомарова: «Два стихотворения г. Кулиша невольно оставляют на себе внимание: это прославление двух царственных

особ; одно стихотворение называется «Гимн единому царю», а другое – «Гимн единой царице». Под царем разумеется Петр Великий, под царицей – императрица Екатерина Вторая». Після лаконічного відгуку стосовно першого вірша Костомаров зауважує: «Мысль о похвале Екатерине II-й заключает в себе столько же ложного, сколько было неправды в представлениях, усвоенных нами всеми издавна о царствовании этой государыни (це саме можна сказати і про наше недавнє минуле, а почасти й сьогодення. – Ю. П.), царствовании мудром и блестящем, но не всегда и не везде благотворном для народной жизни, как современников, так и потомков. Автор негодует на врагов ее, которые называли ее «голодной волчицею»»¹².

Потім Костомаров цитує фрагмент Кулішевого вірша: «Ты была – говорит Кулиш, обращаясь к личности государыни – волчицею без проклятых людоедов, ты была врагом кровопийц людских, и это будет помнить культурный мир. Ты убила за порогами змею несытую разбоями и разорениями; ты раздавила ядовитую голову ехидны. Хвала тебе, царица, за зло, учиненное злым, и за добро, оказанное добродетельным. Хвала тебе, любомудрая жрица, прорицательница благославенных времен!»¹³. Коментуючи цю строфу, Костомаров пояснив: «Змея, раздавленная за порогами, есть Запорожская Сечь, уничтоженная Екатериной II-й»¹⁴.

Костомаров здійснює ґрунтовне тлумачення версії П. Куліша стосовно порушеної та відображеної в його вірші теми, зокрема, зазначає: «Г. Кулиш написал эти стихи под увлечением негодования против запорожцев, нередко совершавших разбои и злодеяния... А что сделали с запорожским краем после уничтожения Сечи? Выгнали наплывшее туда уже издавна вольное население и отдали превращенные в пустыни поля и уголья в добычу вельможам, любимцам счастья и временщикам! Это ли прославляемая Кулишом культура? ...и не выйдет ли, что «мужицкия, полупьяныя», как их честит г. Кулиш, воззрения Шевченка на царствование Екатерины II-й сообразнее с исторической правдой, чем высокомудрые воззрения г. Кулиша? Многие исторические эпохи представляются в одобрительном свете, когда их будем рассматривать с точки зрения всемирно-исторической, но если их расплывать и заглянуть поглубже в мелочи и подробности протекшей жизни, то откроются возмутительные картины страданий и насилий, которые стусшевывались во время обзора эпохи в целом.

Нередко положительные стороны в прошедших эпохах, возбуждающие наши симпатии и похвалы, следует приписывать веку, географическим и этнографическим условиям и закону сцепления событий между собой в их поступательном движении, а вовсе не побуждениям тех или других исторических деятелей»¹⁵. Очевидно, що ці думки Костомарова не потребують коментарів, хіба акцентування на тому, що він сам переважно засуджував не факт знищення Запорізької Січі, а засоби, які застосовувалися для досягнення цієї мети. Крім поезій М. Костомаров охарактеризував «Зазивний лист до українського народу», складений прозою і опублікований 1881 р. під час проживання П. Куліша у Львові, виклавши його зміст, своє бачення порушених у листі питань, а також можливу перспективу щодо репутації автора цього послання. Зокрема, Костомаров зазначає, що Куліш у своєму зверненні «бегло проходить соціальну історію Южної Русі, вводить, як южно-руський вищий клас усвоив польську національність, увлекшись превосходством культуры, как южно-русская национальность низшла исключительно в сферу простонародия, вспоминает эпоху расцвета простонародной изустной литературы, и новую измену своей национальности высшего класса, устремившегося не к выработке своенародной культуры, а к усвоению языка и нравов великорусской аристократии, и повторившего в другом виде то, что прежде совершено им в отношении к польской национальности. Потомки стали обращаться в великороссийских дворян, подобно тому, как предки их когда-то делались польским шляхетством. Простонародный украинский язык осужден был пребывать в летаргии и только в текущем столетии стали извлекать его из этой летаргии»¹⁶. Далі йдеться про заслуги Івана Котляревського, про те, як люди з хибними етнографічними уявленнями почали проводити думку, що розвиток «простонародного українського говору» шкідливий з державного погляду, про забороны української мови тощо, і подається такий коментар: «г. Кулиш находит, что, не сопротивляясь воле власти, остается последовать наставлению великого Учителя человечества, который повелевает нам, если гонят нас в одном месте, уходить в другое. Исполняя это наставление Спасителя, Кулиш уходит в культурный свет и посылает во всю русскую землю вещание на пробуждение сонных и воскресение мертвых. Он призывает всех в круг, и великих и малых, и господских и мужичьих детей – спасти свое родное слово!

Он поднимает национальное знамя и надеется собрать под него расточенных чад Украины! По некоторым отношениям, в какие в последние времена стали между собой г. Кулиш с одной стороны и немногочисленная, рассеянная в разных краях малорусская интеллигенция с другой, мы опасаемся, как бы из этого призыва г. Кулиша под распускаемое им за границей национальное знамя не вышло *fiasco!*»¹⁷.

Як показав час, Микола Костомаров у своїх прогнозах мав рацію щодо долі Пантелеймона Куліша: його заклики як громадського діяча не мали успіху і навесні 1883 р. він, зневірений у політиці, покинув Львів та оселився на хуторі Мотронівка на Чернігівщині. Потому П. Куліш написав низку нових літературних творів, у тому числі перекладів, зокрема, 1884 р. опублікував драму у віршах «Байда, князь Вишневецкий», у 1887 р. у Відні вийшов його переклад Нового Завіту, з 1889 р. почала друкуватися 3-томна «История отпадения Малороссии от Польши» (3-й том побачив світ 1890 р.). Від 1892 р. він перекладав українською мовою твори Ф. Шіллера, Г. Гейне, У. Шекспіра та інших класиків світової літератури. З 1896 р. Куліш зосередився на перекладі Старого Завіту, опублікував інші твори.

Зрозуміло, що Микола Костомаров як публіцист і полеміст, великий знавець і цінитель творчості Куліша, щиро вболівав про те, щоб Куліш-письменник не втратив «обаяния, какое окружало его долго в глазах земляков», а також довіри своїх читачів, про що і писав наприкінці своєї статті. На щастя, цього не сталося, і Пантелеймон Куліш, за справедливими словами Івана Франка, залишився справді «першорядною зіркою» у плеяді вітчизняних діячів літератури¹⁸.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- ¹ Павло Роберт Магочій. Історія України. – К., 2007. – С. 314.
- ² Костомаров Н. И. Автобиография. Бунт Стеньки Разина. – К., 1992. – С. 189.
- ³ Куліш П. О. Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове // *Новь*. – 1885. – Т. 4, № 13.
- ⁴ Костомаров Н. И. «Крашанка» г. Кулиша. Письмо в редакцию // *Вестн. Европы*. – 1882. – № 8.
- ⁵ Его же. «Чорна рада, хроника 1663 года» / Написал П. Кулиш. СПб. 1857. Проповеди на малороссийском языке протоиерея Гречулевича. – Изд. 2-е, испр., Кулиша. 1857 // *Современник*. – 1858. – № 1.

⁶ Его же. П. А. Кулиш и его последняя литературная деятельность // Костомаров Н. И. Русские инородцы. – М., 1996. – С. 481.

⁷ Там же. – С. 471.

⁸ Там же. – С. 477.

⁹ Там же. – С. 479.

¹⁰ Там же. – С. 480.

¹¹ Там же. – С. 481.

¹² Там же. – С. 482.

¹³ Там же.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Там же. – С. 483.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Там же. – С. 485.

¹⁸ Видатні діячі України минулих століть: Мемор. альм. – К., 2001. – С. 296.

SUMMARY

The author of the note made a scientific survey of the polemic article of the prominent Ukrainian scholar, writer and public figure Mykola Kostomarov (1817–1885) «P. A. Kulish and his last literary activity», analyzed the study of Panteleimon Kulish (1819–1897) in interpreting «Khutor poetry» by Kostomarov and others. The author emphasized Kulish's speculation on the Cyril-Methodius Brotherhood and his poems.

Монографія М. Костомарова «Мазепа» як чинник формування самоусвідомлення української нації

Постать історика, письменника і громадського діяча Миколи Костомарова (1817–1885) вражає багатогранністю духовних обширів і діяльності. Його багата спадщина ґрунтовно вивчена, проте, на думку науковців (зокрема, Девіда Сондерса), ще належить оцінити внесок Костомарова у творення української етнічної ідентичності. У статті маємо на меті науково проаналізувати історичну монографію вченого «Мазепа» (М., 1882) у контексті формування самоусвідомлення української нації.

За оцінкою фахівців, зазначена монографія Костомарова відіграла велику роль у справі створення повноцінного дослідження, присвяченого українському гетьману Івану Степановичу Мазепі. Вона стала першою спробою в історіографії показати гетьмана не

лише як історичну особистість, а й як людину своєї доби. Фундаментальна праця тривалий час залишалася найповнішим зібранням даних про життя й діяльність І. Мазепи, запозичених з архівосховищ і творів попередників.

Монографія має традиційну структуру: джерела, 17 розділів, покажчик власних імен. Основному викладу передуює опис джерельної основи праці: «При составлении настоящей монографии служили мне материалами следующие источники»¹. Вчений наводить 64 пункти, супроводжуючи більшість із них лаконічними і глибокими коментарями, котрі дозволяють вважати цю частину монографії вступом не тільки джерелознавчого, а й історіографічного характеру.

Найдокладніше автор прокоментував пам'ятки, що зберігалися у Московському головному архіві Міністерства закордонних справ, а також – документи Московського архіву Міністерства юстиції, рукописи Імператорської публічної бібліотеки в С.-Петербурзі, Літопис Величка, Літопис Самовидця та ін.

Прикладом вагомого внеску М. Костомарова в історіографію можуть слугувати думки вченого щодо авторства й вірогідності Літопису Самовидця. Він уважав, що автором літопису був представник козацької старшини Ф. Коробка, а не полковник В. Золотаренко чи полковий суддя Р. Ракушка-Романовський, якого «більшість дослідників» визначає автором цієї пам'ятки². При цьому Костомаров застеріг: «если, разумеется, не допускать, что автором Летописи Самовидца мог быть кто-нибудь не из трех чиновных, а из пятидесяти трех простых рядовых козаков, сопровождавших посольство. Последнее едва ли вероятно»³.

Учений розкрив значення інших джерел, зокрема досліджень з історії, найповніше – твору шведського історика, автора книги «Життя Карла XII» Г. Адлерфельда.

Характеристика джерел завершується подякою: «Долгом считаю засвидетельствовать свою глубокую признательность г. директору Московского главного Архива Иностранных Дел, барону Ф. А. Бюлеру, и вообще всем гг. начальствующим и служащим в архивах, в которых я был допущен, за доброе и обязательное внимание ко мне во время моих занятий материалами для составления настоящей монографии»⁴.

Історіографія і бібліографія стосовно гетьманства Мазепи величезні, чимало позицій пов'язані з Костомаровою науковою

спадщиною. Уявлення про історіографію можна одержати навіть з кількох праць, зазначених у примітках до статті⁵. Зокрема, за підрахунками С. Павленка – автора дослідження «Міф про Мазепу» (Чернігів, 1998), – на початок 1998 р. мазепіана містила близько 1000 позицій. Проте значення студії Костомарова як чинника формування самоусвідомлення української нації залишається практично нез'ясованим.

М. Костомаров розпочав монографію розповіддю про родовід І. Мазепи і завершив її історичною оцінкою постаті гетьмана. Автор порушив чимало питань, пов'язаних з козацтвом, переселеннями, війнами тощо, подіями і явищами періоду правління І. Мазепи, що відтворені та витлумачені в контексті не тільки української, а й європейської історії.

Водночас слід наголосити на тому, що історична монографія «Мазепа» готувалася і друкувалася в умовах Російської імперії, де з листопада 1708 р. гетьмана відлучили від церкви. Тому М. Костомаров (як амністований державний злочинець) мав бути вкрай обережним у своїх висловлюваннях та історичних оцінках.

Костомарова інтерпретація життя й діяльності І. Мазепи розв'язала або принаймні окреслила низку найважливіших проблем, поклала початок науковому трактуванню теми (від дати і місця народження майбутнього гетьмана України до останніх його днів).

На думку Костомарова, відомості, зокрема шведські, про народження І. Мазепи в 1629 р. «не цілком точні, як це читач помітить з деяких рис його життя»⁶, – що є слушним, бо, за новітніми науковими даними, він народився 20 березня 1639 р.⁷

Щодо місця народження, походження й родини І. Мазепи вчений подав досить достовірну інформацію, зазначивши, що він був сином саме українського народу (це мало принципове значення), бо народився у селі Мазепинці, що поблизу Білої Церкви, на річці Кам'янці. Що ж до навчання майбутнього гетьмана, то автор монографії наголошує, посилаючись на джерела, що він поступив на службу до польського короля Яна II Казимира вже після того, як навчався у Києві риториці; М. Костомаров описує початок його службової кар'єри, справжні причини повернення з Речі Посполитої до України, одруження, служіння у гетьмана П. Дорошенка і початок служби в гетьмана І. Самойловича.

Після усунення від влади І. Самойловича в 1687 р. (на військовій раді біля річки Коломак) новим гетьманом України було обрано

І. Мазепу. В зв'язку з цим обговорювалися у князя В. Голицина і підписувалися старшиною «Коломацькі статті», які становили правову основу відносин Московської держави і Гетьманщини. До статей гетьмана Б. Хмельницького було додано 22 нові статті. Характеризуючи їх, дослідник зазначав, що козаки домагалися дозволу приймати іноземних послів (як було колись), однак московський уряд відмовив; натомість український уряд зобов'язали в разі потреби посилати військо проти татар. Таким чином, цей договір, у викладі Костомарова, незаперечно посилював царську владу на Лівобережній Україні та обмежував українську незалежність.

М. Костомаров детально відобразив участь І. Мазепи у спільному з В. Голициним (і невдалому з вини останнього) другому поході на Крим та його поїздку до Москви під час перевороту 1689 р. і приходу до влади Петра І. У контексті усіх цих подій автор сформулював одну з багатьох своїх характеристик постаті гетьмана, яка може видатися комусь хибною, а можливо й образливою, проте слід зважати на те, що ідеться про Мазепу як про людину, не державного діяча, причому на початку його гетьманства. Зокрема, Костомаров зазначив: «В нравственных правилах Ивана Степановича смолоду укоренилась черта, что он, замечая упадок той силы, на которую прежде опирался, не затруднялся никакими ощущениями и побуждениями, чтобы не содействовать вреду падающей прежде благодетельной для него силы. ...И ему на этот раз удалось более, чем все прежние разы. Он заслужил к себе милость царя Петра. Вероятно теперь ему помогла та природная вкрадчивость, та способность всем нравиться с первого раза, – *способность, которая живет с человеком и с ним умирает, оставляя мало следов для потомков, задающихся изучением исторического лица* (курсив наш. – Ю. П.). По единоголосному свидетельству лично знавших этого человека, ему была присуща в высшей степени такая способность. Петру не представлялось ничего против этого человека. Если он слушался Голицына, то потому, что в руках Голицына была верховная власть. Избран был Мазепа в гетманы по желанию всего войска запорожского вольными голосами; от старшин на него не было челобитных; ничто не возбуждало к нему царского неудовольствия, а заявлением о Голицыне и Неплюеве Мазепа отклонил от себя подозрение крепкой солидарности с Голицыным и его друзьями»⁸. Заслугують на особливу увагу щойно процитовані слова Костомарова про те, що Мазепі, певно, «помогла та

природная вкрадчивость, та способность всем нравиться с первого раза, – способность, которая живет с человеком и с ним умирает, оставляя мало следов для потомков, задающихся изучением исторического лица». Тут учений виявив себе прозорливцем, зважаючи на існуючу в історіографії палітру поглядів щодо Івана Мазепи як особистості. Це також стосується сфер діяльності гетьмана: державотворчої, політичної, військової, дипломатичної, меценатської тощо.

З огляду на присутність в історіографії версії, за якою І. Мазепа прийшов до влади шляхом обману, науковий інтерес становить Костомарова констатація про обрання Мазепи у гетьмани «по желанию всего войска запорожского вольными голосами». Водночас дослідник переконливо показав, що у гетьмана на початку 1690-х років були вороги – і не лише зовнішні, а й внутрішні (поміж старшинами), «не терпевшие его в равной степени, как не терпел их и он. Главными из них продолжали быть Леонтий Полуботок и Михайло Васильевич Галицкий»⁹ (багаті та впливові представники козацько-старшинських родів. Зокрема Л. Полуботок, батько відомого Павла Полуботка – наказного гетьмана Гетьманщини (1722–1724), був одружений на племінниці гетьмана І. Самойловича. – *Ю. П.*), котрі чорнили Мазепу перед Москвою. Проте Мазепа, зазначив історик, ще не був таємним ворогом російського царя і російської держави, бо це йому було не вигідно. А московський уряд не тільки догоджав гетьману, демонструючи недовіру до всіх обвинувачень, а й виявляв милості його рідним і всім, за кого він клопотався.

Помітним явищем початкового періоду епохи гетьманства І. Мазепи стало закладення фундаменту приватного землеволодіння в Україні, «и начало будущего малороссийского дворянства», шляхом «общей жалованной грамоты всему малороссийскому народу на бывшие у каждого лица поземельные владения»¹⁰, а також видання у Москві грамот на маєтності гетьману, генеральній старшині тощо.

Ці та інші чинники, особливо небажання поспільства коритися новим панам, на думку вченого, поширювали невдоволення і проти великоросійських властей, і проти гетьманського управління, що яскраво проявилось в опозиційних діях Петрика (Іваненка П.) у 1692–1712 рр. Петрик вочевидь розігрував із себе Богдана Хмельницького, але часи великого гетьмана вже минули.

Тлумачення М. Костомаровим еволюції історичного розвитку України за гетьманування І. Мазепи в окремих пунктах майже збігається з позицією сучасних учених – фахівців у галузі середньовіччя та ранньомодерного часу. Адже в їхніх дослідженнях стверджується, що укладені гетьманом «Коломацькі статті» заперечували державний характер гетьманської влади і державний статус козацької України. Саме в них уперше виражена ідея знищення національної окремішності українського населення. Помітно зменшувалися прерогативи гетьманської влади; обмежувалося право розпоряджатися землями. Та попри укладену угоду І. Мазепа провадив обережний курс на збереження політичної окремішності Гетьманщини, чинив спротив зросійщенню населення, сприяв розвитку культури. Водночас його показове вірнопідданство цареві, що супроводжувалося тяжкими людськими втратами та виснаженням економіки, спричинило гостре невдоволення діями гетьмана з боку козаків і поспільства¹¹. Таким чином, праця Костомарова по-новому розв'язувала спектр проблем історії України мазепинської доби і цим пробуджувала інтерес до неї в суспільстві, спонукаючи читача до переосмислення її в сенсі реалізму та національного самоусвідомлення.

У монографії відтворено також Азовсько-Дніпровські походи 1695–1696 рр. російських військ і українських козацьких полків з метою визволення з-під влади Туреччини Північного Причорномор'я. 1695 р. був, за висловом Костомарова, знаменитий в діяльності козаків, адже козаки І. Мазепи та війська В. Шереметьєва здобули фортецю Казікермен, тоді як похід росіян на Азов виявився невдалим. Улітку 1696 р. об'єднані російсько-українські війська під командуванням О. Шеїна та наказного гетьмана Я. Лизогуба штурмували фортецю Азов і примусили турецький гарнізон капітулювати. Цар Петро I, пише Костомаров, викликав Мазепу до себе, і цього разу Мазепа ще більше прихилив до себе государя, хоча до нього й надходили доноси на гетьмана.

Заслуговує на увагу відображення у монографії адміністративної, господарської, меценатської діяльності Мазепи, зокрема його покровительство Українській православної церкві, Києво-Могилянській академії, зведення власним коштом православних храмів. Привертає увагу такий висновок Костомарова: «Так видимое всеми благочестие и усердие к православным храмам уничтожало силу врагов Мазепы, выставлявших его в своих доносах поляком,

тайно сочувствовавшим польским заветным видам и только притворно казавшимся русским православным»¹².

Водночас багато місця у монографії Костомарова відведено описові соціальної політики Мазепи та її наслідків для України, а також колоніальній політиці Російської держави щодо України загалом та під час Північної війни зокрема. «Не мало сохранилось известий того времени о столкновениях, происходивших в разных местах между малороссийскими жителями и великороссийскими царскими служилыми», – зазначається у Костомаровому дослідженні, – які показують, «как нагло и презрительно обходились царские служилые с туземцами». На думку вченого, такі безчинства ще не «возбуждали политических опасностей, но волнения в Запорожье откликались в Украине и слухи о сборе запорожцев на войну против москалей, разносясь по Гетманщине, находили в народе сочувствие»¹³.

Торкаючись становища на Правобережжі та характеризуючи керівників визвольної боротьби проти польської влади, М. Костомаров виділяє білоцерківського полковника Семена Палія, основною метою котрого було визволення українських земель з-під польської влади і приєднання до Лівобережної України, «під управління єдиного козацького гетьмана»¹⁴.

Проте, як обґрунтовано показано в Костомаровій праці, здійснити це завадив Іван Мазепа. Зокрема, автор зазначив, що слава Палія, любов до нього народу не тільки на правому, а й на лівому боці Дніпра, породжували в гетьмана таємну досаду і заздрість. Коли Палій, після невдалої спроби отримати допомогу від українського гетьмана і російського царя, спробував знайти інших союзників, це дало привід Мазепі обмовити його перед Петром I. На думку Костомарова, гетьман ніколи не міг помиритися з Палієм, він був у народі виразником зовсім іншого прагнення, що не передбачало будь-яке з'єднання з Польщею.

Водночас учений, з посиланням на джерела архіву Міністерства зарубіжних справ, зазначав: «Мазепа в конце марта 1704 года писал Головину, что необходимо выманить Палия из Белой-Церкви и, заковавши, отправит в Батурин, иначе малороссийскому краю угрожает большое зло и поляки чрез Палия найдут себе опору в малороссийском народе для исполнения своих злых замыслов»¹⁵. У липні 1704 р. Мазепа заарештував Палія, якого 1705 р. заслали до Сибіру – в Тобольськ.

Відтворюючи події військових кампаній 1700–1707 рр., в яких відзначилися козаки, підпорядковані гетьману Мазепі, М. Костомаров зосередив увагу на тому, що невдоволені поганим поведженням росіян, українці «не усвідомлювали злочину в тому, щоб іти служити царським ворогам»¹⁶. Як показано в монографії із залученням оригіналів архіву Міністерства закордонних справ, 1705 р. Мазепа одержував скарги на недобре поведження великоросів з малоросіянами і до того розлютився, що в колі наближених старшин висловив думку, що інший би схилився до пропозиції королів Станіслава Лещинського і Карла XII порвати з російським царем і пристати до них.

М. Костомаров, з посиланням на лист сучасника, близького до Мазепи, зазначав, що гетьман, перебуваючи в Дубні, їздив у листопаді 1705 р. до Білої Криниці, де мав зустрічі й тривалі розмови з княгинею Анною Дольською (уродженою Ходоровською), яка була вхожа до польських і литовських найвищих владних кабінетів, «и в это-то время брошено было первое искушение передаться на шведскую сторону»¹⁷.

Стосовно еволюції зовнішньополітичних поглядів І. Мазепи, М. Костомаров пояснював, що влітку 1706 р. гетьман не наважувався на зраду, бо могутність Карла ще не сягнула тої висоти, коли вірність ворогу шведського короля ставала вкрай небезпечною, а царська могутність поки що змушувала остерігатися за своє майбутнє. На думку вченого, княгиня Дольська, чий син уже перейшов на бік Станіслава і яка до того ж була ріднею Станіславу, намагалася схилити гетьмана на бік нового польського короля, однак Мазепа, схоже, тільки примірявся, як йому повестися, якщо обставини змусять шукати дружби з Карлом і Станіславом.

Навесні 1707 р. Петру I не пощастило, більше поталанило його супернику Карлу XII, кілька європейських країн визнали польським королем Станіслава Лещинського замість Августа II. Саме тоді відбулася зустріч у м. Жовква Петра I з гетьманом, після якої, на думку дослідника, Мазепі «как видно, запахло чем-то очень плохим – возможностью потерять гетманство; и для старшин это запахло таким новым порядком, что вместо начальников, выбранных Войском Запорожским, станут управлять козаками царские бояре, а страх такой перемены, как известно, уже не малое время беспокоил малоруссов. Во всяком случае, страсть царя Петра к преобразованиям готова уже была коснуться Гетманщины, а жела-

ние как можно теснее слить этот край с остальными частями Русской державы унаследовалось им от прежней московской политики. Недаром Мазепа воротился с воинского совета расстроеным»¹⁸.

Крім цього, Костомаров наголошує, що під час перебування у Жовкві цар Петро вже мав намір повернути Правобережжя своєму польському союзнику, королю Августу, що зупиняло процес об'єднання українських територій. Аналізуючи таку перспективу, автор дійшов кардинального в сенсі впливу на творення вітчизняного національного самоусвідомлення висновку, зазначивши, що малоросіяни не могли спокійно дивитися на відступлення половини земель колишнім ворогам, і що «Мазепа, как бы он втайне ни смотрел на этот вопрос, но, окруженный старшинами, должен был разделять общенациональное воззрение»¹⁹. Костомаров мав рацію, адже, на думку одного з відомих сучасних істориків П. Р. Магочія, всі ці чинники створили атмосферу, в якій Мазепа та дехто з його найближчих радників «серйозно засумнівалися щодо переваг в союзі з Московією, особливо коли така сильна держава, як Швеція Карла XII, здавалося, от-от стане панівною силою у східноєвропейському регіоні»²⁰.

У контексті відображення взаємин княгині Дольської і гетьмана Мазепа, його військово-політичного виступу й укладення союзу з королем Карлом, що трактується ученими по-різному, зокрема й як зрада Україні²¹, М. Костомаров використав у монографії діалог між І. Мазепою і П. Орликом – генеральним писарем і найближчим помічником гетьмана, його наступником у вигнанні (1710–1742). Цей діалог, викладений у листі П. Орлика до митрополита С. Яворського, становить інтерес не тільки як джерело для інтерпретації тогочасних подій та розкриття причин, що спонукали І. Мазепу перейти на бік Швеції, а й задля з'ясування поглядів на ці події самого М. Костомарова як історика і особистості, котрий в умовах імперської дійсності мусив приховувати іноді свої справжні переконання, зокрема й щодо історичного значення особи Івана Мазепа.

Залучення цього діалогу (як і низки інших) спростовує думки ряду вчених, зокрема Б. Крупницького, про те, що Костомаров послуговувався в своїй монографії «методом однобічного й поверхового психологізму», на перший план поставив «персональні якості Мазепа, його егоїзм, дволичність, непевність, хитрощі, честолюбство, і вони то мали бути мірилом для оцінки особи та діяльності

українського гетьмана»²². У зв'язку з цим зазначаємо, що шанований професор використав у своїх студіях елементи тієї ж «методи», яку критикував, на перший план висунувши саме персональні якості Мазепи-людини й історичного діяча – той же психологізм, щоправда спрямований у бік Швеції. Переорієнтацію Мазепи на Швецію – кульмінаційний момент в його діяльності – Крупницький пов'язав з тим, що гетьман, як честолюбна людина, почувався не раз глибоко ображеним, «то з боку самого царя, то з боку його ближчих співробітників, як напр. Меншикова»²³.

Звісно, психологічні якості гетьмана, зокрема егоїзм як мірило оцінювання цієї особи, важливі, однак Костомарова концепція значно складніша й глибша, побудована на унікальному фактичному матеріалі та принципі: з народом проти держави. І автор, як зазначалося, створив свою монографію про гетьманство Мазепи виключно на першоджерелах. Більшість же праць з мазепіани, попри поважність авторів і значення для історичної науки, поступалися Костомаровій своєю джерельною фундаментальністю і не могли применшити її історіографічного значення та внеску в розв'язання такої складної наукової проблеми.

Крім того, доцільно враховувати не тільки сказане особисто автором монографії, а й зміст наведених у ній документів, спромогтися прочитати думки Костомарова між рядками. Адже не секрет, що вона створювалася і публікувалася в умовах, які не сприяли свободі творчості. Як зазначав І. Франко, література в особах Шевченка, Куліша і Костомарова, піднявшись на вищий щабель оригінальності, зазнала з боку російського уряду тяжких ударів, які «хоч і не вбили її до решти, та все-таки надовго спинили її розвій і не дозволили їй вкоренитися в суспільстві»²⁴.

Ось що повідомляла з цього ж приводу Аліна Костомарова в листі від 28 липня 1898 р. до М. Стороженка: «чи знаєте Ви, що петербурзькі обшуки так змучили М. І., що він почав заговорюватися?»²⁵. Більше того, навіть у приватному листуванні, коли йшлося про якийсь гостросюжетний твір, М. Костомаров змушений був ховатися за літературним псевдонімом. Так, він писав до видавця однієї з газет О. Гатцука: «Богучаров (тобто Костомаров. – *Ю. П.*) кланяється Вам; він надіслав би вже з тиждень тому назад «Скотський бунт» (ідеться про сатиричну повість Костомарова. – *Ю. П.*), але ж Ви пишете, що лікування забороняє Вам займатися, то просив мене запитати Вас: надсилати одразу ж чи опісля?»²⁶.

Вочевидь, що Костомарові подеколи невітніші характеристики І. Мазепи були до певної міри поступкою історика владі – на користь торжества української національної ідеї, що яскраво відображено в діалозі гетьмана з П. Орликом та буде проілюстровано далі. Вважаю доречним лише нагадати деяким критикам Костомарова його афоризм про те, що на дні душі «у кожного майже мислячого не дурного південноруса спить Виговський, Дорошенко, Мазепа – і прокинеться, коли настане нагода»²⁷, а також наголосити на неспростовності низки оціночних положень Костомарова стосовно Мазепи і його епохи, особливо з огляду на їхнє джерельне обґрунтування.

У цьому діалозі з приводу доставлення восени 1707 р. гетьману посланцем листів від княгині Дольської та короля Лещинського щодо намірів зближення з козаками та задоволення їх заповітних бажань, а також необхідності конкретизації подальших перемовин, було зосереджено увагу на кількох вагомих чинниках. Зокрема на тому, що розрив І. Мазепи з Московщиною та перехід на бік Швеції задля визволення України-Гетьманщини стосувався не лише його особистих обставин, а й інших людей, по суті – цілої країни. Адже після тривалої паузи, спричиненої прийняттям рішення з приводу кореспонденції А. Дольської, наприкінці зустрічі Мазепа промовив: «Бог то ведает, что я не для себя чиню, а для вас всех, для жен и детей ваших»²⁸. Також на аргументах, що спонукали Мазепу зробити вирішальний в його житті та бажаний для соратників, але непопулярний в народі вибір, продиктований бажанням свободи для своєї Вітчизни. Щодо цього у листі Орлика зазначалося, що наступного дня Мазепа виголосив йому таку промову: «...Но так как теперь это случайно не утаилось (намір Мазепи укласти союз з Карлом XII. – *Ю. П.*), то я призываю Всемогущего Бога во свидетели и присягаю тебе вот в чем: не для приватной моей пользы, не ради высших почестей, не ради большого обогащения, не для иных каких-нибудь прихотей, но ради всех вас, состоящих под властью моею и под моим regimentом, ради жен и детей ваших, ради общего добра матери нашей бедной Украины, для пользы всего Войска Запорожского и народа малороссийского, для возвышения и расширения войсковых прав и вольностей хочу я при помощи Божией так чинить, чтоб вы с женами и детьми вашими и отчизна с Войском Запорожским не погибли как от московской, так и от шведской стороны. Если-ж бы я, ради каких-либо

моих частных прихотей, дерзал так поступать, то пусть побьет меня и на душе и на теле Бог в Троице Святой Единый и невинные страсти Христовы»²⁹.

У цих судженнях знаходимо чимало прогресивного не тільки з огляду на Костомарову добу, а й на сьогоднішній день, коли вирують пристрасті навколо таких дат, як 370-річчя з дня народження та 300-річчя з дня смерті гетьмана І. Мазепи, 300-ої річниці його військово-політичного виступу та українсько-шведського союзу, Полтавської битви тощо. Наукове відображення цих та інших кульмінаційних подій у монографії «Мазепа» (а Костомарову ніщо не заважало проігнорувати свідчення П. Орлика та інші подібні до них, якби він був пройнятий антагонізмом до І. Мазепи) відіграло значну роль і має велике значення у сенсі нашої національної самоідентифікації. Мав рацію автор некролога М. Костомарова, який зазначив: «Спасибі тобі, що перший своїми зрячими очима непохибно розібрав еси скрижалі і прочитав хартії історії рідного народу. Ти читав їх “од слова до слова, не минаючи ані тітли, ніже тії коми. І прочитавши, ти розказав нам еси в своїх віковичних творах, “голосно та правдиво” про все, що діялось на нашім світі, “чия була правда, чия кривда, і чиї ми діти”»³⁰. Також, певно, були підстави й у іншого автора вважати, що «якщо ти є українцем, якщо ти маєш національну гідність – шануй Івана Мазепу!»³¹.

Микола Костомаров, як видатний учений і водночас талановитий письменник, поет, перекладач, і передусім обдарований історик-художник, не обійшов увагою роман І. Мазепи з дочкою одного з яскравих представників української старшинської верхівки В. Кочубея Мотрею, що збігся у часі з Мазепиними тріумфом як гетьмана і революцією у світогляді як політика, та трагічно позначився на родині Кочубеїв. Як щирий християнин, історик, спираючись на першоджерела, зокрема на листування Кочубея і його доньки з гетьманом, осудив цей пасаж, який вийшов за межі особистих стосунків. «История с Мотрею, – зазначав Костомаров, – происходила в 1704–1705 годах. Дошедшие до нас черты достаточно показывают с одной стороны старого развратника, прибегавшего к самым пошлым мерам соблазна, с другой стороны – очень ограниченное женское существо. Впрочем, все семейство Кочубея не переставало пребывать как бы в дружелюбных отношениях к Мазепе и несколько времени после приключения с Мотрею. ...Сам гетман посещал по-приятельски Кочубея, пировал у него и вел с

ним и с его женою интимные разговоры, которые потом послужили в числе материалов для доноса»³². У Костомаровій монографії викладено цей донос з 27 пунктів опозиціонерів гетьмана, а також пісню «сложенную Мазепой, в которой, по толкованию Кочубея, «значное противу державы великого государя оказывается противление»»³³.

У дослідженні С. Павленка «Міф про Мазепу» зазначається (с. 173), що палке кохання гетьмана у 65-річному віці до 16–18-річної дівчини можна зрозуміти як потребу самотньої пристрасної поетичної душі. А як же тоді зрозуміти жорстоку розправу Мазепи над батьком Мотрі? (Про це йтиметься далі).

Отже, є підстави вважати, що І. Мазепа, вболіваючи за Україну, нерідко зраджував окремих людей. На чий же тоді совісті смерть багатьох старшин, особливо мазепинців та їхніх ні в чому не повинних родин? І взагалі, чому постать Мазепи, безперечно, значна, та, проте, й неоднозначна, повинна затьмарювати неординарних його сучасників, теж борців за незалежність України – національних героїв? Нарешті, чому дедалі більше говоримо про державних діячів (до речі, таке запитання поставив Костомаров ще 170 років тому), але немовби зневажаємо життя народу?

Може скластися уява, що тлумачення Костомаровим постаті Мазепи виглядає як контроверза. Проте воно тісно пов'язане з теорією історіописання вченого, побудованою на сформульованому ним самим постулаті: правдива любов історика до своєї вітчизни може виявлятися лише в суворій повазі до правди. Тому продуктивною є думка, що в особі М. Костомарова щасливо поєднувалися риси дослідника, котрий черпав матеріал з першоджерел, та історика-художника, що талановито відтворює минуле. Практично всі історики (незалежно від періоду, на якому вони спеціалізуються) користуються його творами, рахуються з його зауваженнями, особливо фахівці з середньовічної та ранньомодерної історії України. У ряді досліджень Костомаров розкрив її внутрішні чинники, дав «випукле, картинне і в той же час наукове відтворення життя південноросійського народу в особі його видатних діячів»³⁴, зокрема – Івана Мазепи.

Як показано в монографії «Мазепа», Петро І проігнорував донос В. Кочубея та його сподвижників про таємні перемовини гетьмана з шведським королем і після арешту й допитів донощиків видав їх на Мазепин суд. За наказом гетьмана полтавського пол-

ковника І. Іскру та В. Кочубея було страчено. Тоді, повідомляється у монографії, гетьман ще не відкривав таємниці зради цареві нікому, окрім Орлика, а вже обозний Ломиковський і полковники: прилуцький Горленко, миргородський Апостол і лубенський Зеленський у розмовах з ним згадували про порушення москалями військових прав і заявляли бажання скористатися теперішніми воєнними обставинами, щоб «утвердити цілість козацтва і повну незалежність усієї України»³⁵. Виходило, зауважив автор дослідження, що «вони самі пропонували те, що вже давно обмірковував Мазепа»³⁶. У сенсі призначення статті, варто звернути увагу на фрази «утвердити цілість козацтва і повну незалежність усієї України» та «вони самі пропонували те, що вже давно обмірковував Мазепа» (курсив наш. – Ю. П.), які засвідчують визнання і пропагування Костомаровим того, що саме Мазепа спробував звільнити Україну з-під гніту Московської держави, яка була на порозі перетворення в Російську імперію, з усіма негативними наслідками, що з цього випливали для сателітів. Якби задум І. Мазепа вдався, то історія, передусім українська, розвивалася б інакше.

Становить також інтерес думка М. Костомарова про те, що І. Мазепа «хотя и завлекал на свою сторону старшин, но все еще только наполовину открывал им свои сношения и показывал вид, что решится пристать к шведам только в самом крайнем случае, когда уже война будет перенесена в Украину и весь малороссийский край очутится в опасности подвергаться опустошениям от *обеих* (курсив наш. – Ю. П.) воюющих между собою сторон»³⁷. Ця думка цікава тим, що ідеться в ній не про власний добробут гетьмана, а про долю всього краю, отже й усього українського народу, і це не могло залишитись поза увагою зацікавленого читача монографії.

М. Костомаров детально виклав події, що передували переходу І. Мазепа на бік Карла XII, а також переправу через Десну і прибуття 28 жовтня 1708 р. разом із членами Генерального уряду, старшинами та військом до штаб-квартири шведського короля. Відрізняється трактування Костомаровим проблеми взаємин гетьмана і його нечисленних однодумців з рештою війська та намірів царату щодо України. «После переправы через Десну, двинувшись немного вперед, гетман приказал казакам построиться и начал говорить речь. Тут только гетман объявил своему козачеству, что он ведет его не против короля, а против царя-утеснителя козацкой вольности»³⁸.

Така обережність Мазепи виправдана, зважаючи на те, що він сподівався на всенародний антимосковський вибух лише у разі вступу шведів на територію України-Гетьманщини, і Костомаров правильно відтворив дії гетьмана, показавши його державним і політичним діячем, котрий прагнув врятувати Україну від матеріального і духовного занепаду, а українців вивести зі стану національного пригнічення. У цьому контексті цікавою є така думка: «Він обрав те рішення, яке було найбільш зручним для багатьох його підлеглих і найбільш бажаним для багатьох соратників, і це рішення на віки вписало його ім'я в історію України: *він обрав свободу для своєї Вітчизни*»³⁹.

Стосовно Мазепиного вибору і його обґрунтування, у Костомаровій монографії є й інший, досить значний матеріал, де гетьман показаний як борець за волю. Зокрема, відтворюючи першу зустріч І. Мазепи з Карлом XII, історик зазначив, що «Мазепа произнес перед королем короткую, но складно составленную речь на латинском языке. В этой речи он просил короля оказать козакам покровительство и благодарить Бога за то, что посылает им избавление от царского рабства»⁴⁰.

Викладаючи події, пов'язані з облогою російськими військами під командуванням О. Меншикова восени 1708 р. столиці Гетьманщини м. Батурина, Костомаров уперше вжив слово «мазепинці», причому в позитивному сенсі, задля позначення мужніх захисників резиденції гетьмана. Але від моменту смерті Мазепи це слово, як пояснюється в сучасній історичній літературі, «було зневажливим прізвиськом усіх тих, хто не дав Івану Мазепі зникнути в небутті, котрі й далі несли його мрію про свободу для українського народу»⁴¹. До них, безперечно, належав і Микола Костомаров, автор історичного дослідження «Мазепинцы», в якому в контексті європейської і близькосхідної історії першої половини XVIII ст. розглядаються перипетії боротьби за державність і майбуття України.

Також характерним є відображення у монографії Костомарова багатьох інших сюжетів, зокрема сплюндрування Батурина і знищення його мешканців: «Общие свидетельства единогласно говорят, – наголосив дослідник, – что над жителями Батурина совершено было самое варварское истребление»⁴².

Однією з кульмінаційних думок М. Костомарова (ідеологічного лідера України і творця народницького напрямку в українській історіографії, як уважав М. Грушевський) у висвітленні епохи гетьман-

ства І. Мазепи загалом та подій Північної війни зокрема є така: «Отступление (а не зрада, як це нерідко зустрічається в історіографії. – Ю. П.) Мазепы от царя ни в каком случае не могло увлечь по тому же пути малороссийского народа, в особенности, когда великороссийское войско, с самим царем во главе, находилось в пределах Гетманщины. ...Факты, возбуждавшие в народе нерасположение к москалям, не были еще ни столько многочисленны, ни столько сами по себе сильны, чтоб образовать в народе такую вражду, которая могла бы сплотить его ко всеобщему восстанию, а руководители к такому восстанию не имели в народе столько любви, чтоб увлечь его»⁴³.

Ця думка викликає позитивні та негативні реакції з моменту виходу монографії і до сьогодні, але, на нашу думку, залишилася неспростовною. Адже в сучасній історичній літературі є різні тлумачення Мазепиною акції. Одні вчені гадають, що це був «легковажний і, безперечно, спонтанний вчинок престарілого гетьмана», який обернувся для України «втрапою державності»⁴⁴, інші твердять, що всі його надії «виявилися ілюзорними. У Мазепи не було плану народного повстання, і воно не відбулося»⁴⁵, дехто вважає, що «І. Мазепа виграв свою справу»⁴⁶.

М. Костомаров докладно описав процедуру обрання 6 листопада 1708 р. на раді в Глухові гетьманом Лівобережної України замість І. Мазепи стародубського полковника Івана Скоропадського. Зокрема, автор монографії, з посиланням на джерела, зазначав: «Обстоятельства были таковы, что при малочисленности участников, выбор вольными голосами мог считаться только для вида, а на самом деле гетманом должен стать тот, на кого укажет государь»⁴⁷. Отже, в Костомаровій праці ця подія зображена не як вибір, а поставлення на гетьманство. Днем раніше І. Мазепу було позбавлено гетьманства та відзнаки ордена св. Андрія, а 12 листопада в глухівській Троїцькій церкві проголошена йому анафема і довічне прокляття. Крім цього, зазначається у Костомаровій монографії, маніфестом від 10 листопада, «царь убеждал всех тех, которые «изменою вора Мазепы заведены были в неприятельские руки», отлучиться от него и вернуться к верной службе своего государя»⁴⁸.

А далі Костомаров відтворив з власними коментарями перебіг подій, які характеризують І. Мазепу як людину й історичного діяча і дають змогу читачеві самому скласти уявлення про те, ким для нього та нащадків є гетьман. Звісно, можемо навести лише окремі

фрагменти, оскільки обсяг статті обмежений, але робитимемо це дотримуючись слушного вислову: «Напівправда – це брехня»⁴⁹.

Тож, як зазначається у Костомаровій монографії, Мазепу приголомшив вигляд Батурина і він пожалкував, що вдався до такого задуму, котрий, як йому тепер здалося, не матиме успіху. Ясна річ, не лише зруйнування Батурина, пояснював автор, збентежило Мазепу: він чув звідусіль і сам пересвідчився, що народ не туди звертається, куди він думав спрямувати його. Як проілюстрував автор, «по признанию самих шведов, универсалы Карла и Мазепы со всеми уверениями в желании восстановить права и вольности народные, погранные московскою властью, действовали на малороссийский народ менее, чем царские манифесты и универсалы гетмана Скоропадского, потому что последние лучше сумели подействовать на дух народа, особенно уверивши народ, что в делах, найденных у Мазепы во дворе после взятия Батурина, оказался договор бывшего гетмана со Станиславом, по которому гетман отдавал Украину Польше»⁵⁰.

Примітно, що М. Костомаров запропонував періодизацію подій Північної війни на теренах України, поділивши її на два періоди: перший – з вересня 1708 до березня 1709 р., другий – з квітня 1709 р., «завершившийся Полтавским боем»⁵¹.

У тогочасних подіях І. Мазепу підтримала Запорозька Січ на чолі з кошовим К. Гордієнком. У монографії автор використав оригінальний діалог між ними, в якому «непримиримейший враг московской власти» (за висловом Костомарова), звертаючись до гетьмана, говорив: «Мы, войско запорожское низовое, благодарим вашу милость за то, что вы, как и подобало *главному вождю украинскому* (курсив наш. – Ю. П.), приняли близко к сердцу судьбу, постигшую наш край, и предприняли освободить его от московского рабства»⁵². У відповіді Мазепи зазначається: «...управлявши столько времени Украиной с заботливостью и верностью, насколько доставало у меня способностей, я по долгу чести и сердечной любви не могу сложа руки оставлять этот край на произвол *несправедливого угнетателя*. ... Я счел своим долгом обратиться к шведскому королю и надеюсь, что Бог поможет нам свергнуть с себя *постыдное иго*»⁵³ (курсив наш. – Ю. П.).

У цьому контексті становить інтерес матеріал Костомарової монографії про долю Запорозької Січі та реакцію стосовно неї російського царя: «Петро, одержавши звістку про розорення Січі,

був надзвичайно задоволений, тому що вважав Запорозжя найважливішим коренем зради і всілякої смуги в Україні»⁵⁴.

Виклавши детально Полтавську битву, що відбулася 27 червня 1709 р., і відобразивши її трагічні наслідки для України, Мазепи і мазепинців, Костомаров з посиланням на шведські джерела писав: «Если бы русские неустанно преследовали шведское войско, то, без сомнения, не выпустили бы с полтавского поля ни короля, ни всего остатка его армии, но Петр увлекся пиром на радости о победе, одержанной в такой степени, в какой, быть может он даже и не ожидал, ...и действительно это была большая ошибка со стороны Петра: вся цель Северной войны была бы уже достигнута в этот день, и Россия без дальнейших потерь приобрела бы все то, что получила по Ништадскому миру»⁵⁵ (укладений 1721 р. – Ю. П.).

Нам зараз важко уявити собі ті жахливі хвилини, наголосив у монографічному дослідженні М. Костомаров, котрі переживав тоді український гетьман. Росіяни з хвилини на хвилину могли з'явитися, взяти його і повезти – куди? – до царя! Що там очікувало слабого старика? Він заходився просити Карла «негайно бігти з рештками сил своїх до турецьких володінь»⁵⁶.

Виклад Костомаровим подій, пов'язаних з політичною еміграцією Мазепи і мазепинців, безперечно, збуджував уми українців у сенсі національного самоусвідомлення. Становить інтерес відображення автором перипетій переправи Мазепи зі своїми однодумцями і кількома козацькими господарями через Дніпро поблизу містечка Переволочна, подолання армією Карла XII і Мазепиним військом дикого степу, переправа через Буг, проходження уздовж Дністра до Бендер у Молдові, що була в той час під турецькою владою тощо.

Саме тоді, як зазначається у Костомаровій монографії, Петро I повідомив шведському королю, що він, цар, готовий укласти мир, «если Карл уступит ему всю Ингрию, Карелию с городом Выборгом, Эстляндию с городом Ревелем и Лифляндию, признает Августа польским королем и выдаст царю изменника Мазепу. Такие условия были сообщены Карлу в Бендерах. Король отверг их и особенно раздражился за требование выдать Мазепу»⁵⁷. З цього приводу автор монографії зауважив, що Мазепині життєві сили були надірвані послідовними ударами долі, що «потрібна була незвичайно тверда, загартована в бідах, козацька натура, щоб ці сили ще тримались»⁵⁸. Сподіваюсь, що читач не залишить поза увагою

Костомарове визначення «козацька вдача», котре підтверджує належність Мазепи до козацько-шляхетського роду і спростовує міфи про його кровну приналежність до Польщі та ін. М. Костомаров докладно, з коментарями відобразив смерть І. Мазепи у с. Варниці поблизу Бендер, перепоховання його праху в м. Галац (Румунія), обрання нового гетьмана. Зокрема, в монографії зазначено, що «с прибуття свого в Бендери Мазепа уже не покидал постели и с каждым днем угасал все более и более. Он умер 22 августа (більш вірогідною датою смерті гетьмана вважається 21 серпня. – Ю. П.). Распространяли слух, будто он, от страха быть выданным Петру, отравил себя ядом, но это известие не имеет за собой никакой исторической достоверности. Тело его было, по распоряжению Войнаровского, отвезено Григорием Герциком в Галац и там опущено в землю, вероятно в тамошнем монастыре. По шведским источникам, спустя немного времени, перевезли гроб его в Яссы и там совершили торжественные похороны. Карл присутствовал при отдаче последнего долга своему союзнику»⁵⁹. Після смерті Мазепи козаки в еміграції повинні були обрати собі нового гетьмана. Вони обрали Пилипа Орлика.

Цією подією завершується Костомарова історична монографія «Мазепа». Проте в ній, на відміну від інших студій автора, в окремому параграфі всебічно відображено найважливішу проблему з мазепіани – історичне значення особистості Івана Мазепи.

Це дуже важливо, зважаючи хоча б на те, що й сьогодні, через 300 років, І. Мазепа, його постать продовжує збуджувати увагу нащадків, і що найбільше вражає, сперечаються не лише пересічні громадяни, а й фахові історики (або навпаки). Зокрема, тільки у межах 2008 р. в літературі можна знайти протилежні судження таких (лише як приклад) знаних в суспільстві та науці особистостей, як Петро Толочко, Кирило Галушко та ін. П. Толочко, котрий, за його словами, колись від однієї «національно свідомої дами» почув, що в «кожному українцеві дрімає дух Мазепи» (до речі, ця фраза належить М. Костомарову), зазначив: «Фраза красива, але швидше образлива для нас, аніж компліментарна. Адже в ній ідеться про той дух, котрий привів Мазепу у табір шведського короля Карла XII – цього всеєвропейського авантюриста і завойовника. По суті – про дух зради»⁶⁰.

На думку К. Галушка, «Мазепин вибір був дійсно тяжким, гетьман багато поклав на терези мінливої долі. Він мав що втрача-

ти – заможна літня людина, двадцять років провідник України-Гетьманщини, якому довіряє всевладний російський цар-самодержець Петро І. ...Але Мазепа відповів на виклик долі не як старий можновладець, який тримається за свою владу і статки, а як щирий патріот своєї країни»⁶¹. Історик О. Ковалевська вважає, що «у конкретно-історичному сенсі І. Мазепа програв свою справу, але виграв її в тому сенсі, що вклав у душу українській нації дух боротьби за національне визволення. Відтоді для нас І. Мазепа є символом незалежності»⁶².

У контексті цих полярних думок, є підстави вважати, що концепція М. Костомарова щодо Мазепи як історичного діяча, поперше, пробуджувала в душах українців потяг до національного самоусвідомлення, і в цьому важливе значення його монографії про трагічного Мазепу-Калєдинського, що й належало з'ясувати в цій нашій статті; по-друге, вона є вираженою і нейтральною, з опертям на унікальні джерела, а також – некон'юнктурною та необразливою; по-третє, вона є авторською, можна сказати рецитацією, тобто зверненням до публіки, а не творінням відстороненого аналітика. Тому можемо стверджувати, що виклад тут історичного значення особи Мазепи в Костомаровій редакції є доцільним і дасть читачеві реальніше уявлення про погляди цього вченого на постать І. Мазепи та його роль в історії, ніж це міг би дати наш коментар.

Своє бачення історичного значення постаті гетьмана вчений розпочав з твердження, що Мазепа як історична особа не представляв конкретної національної ідеї і обманював старшин, ніби у нього є план – здобути для України самостійність. Деякі сучасні авторитетні історики, зокрема професор П. Р. Магочій, також вважають, що у Мазепи не було плану народного повстання, і тому воно не відбулося (П. Р. Магочій. Історія України. – К., 2007. – С. 219). Водночас Костомаров у багатьох сюжетах монографії «Мазепа», а також дослідженні «Мазепинці», репрезентував матеріал, у якому констатується, що гетьман прагнув до незалежнення Гетьманщини. Для концепції ученого стосовно історичного значення постаті Мазепи характерна полімерія.

Що стосується згаданого вище параграфа, в ньому М. Костомаров зазначав: «Ясно, что Мазепа не изменил бы царю Петру, если бы не показалось ему, что, так сказать, акции царя падают, а акции Карла поднимаются. ...Если бы, как того надеялся Карл, малорос-

сийский народ прельстился обольщениями своего гетмана и славою северного победителя, Петру ни за что бы не сладить с своим соперником. И если кто был истинным виновником спасения Русской державы, то это – малороссийский народ, хотя эта сторона дела не выставлялась до сих пор историю в настоящем свете.

...Между тем последующая история показала, что русская власть еще менее, чем русские историки, оценила в этом деле здравый смысл малороссийского народа и заслугу, оказанную им Русскому государству... Даже в последнее, близкое к нам, время, чему, как не памяти о Мазепе и его измене, можно приписать гонение на “украинофилов”, – подозрение, что в намерениях дать малороссийскому народу воспитание с сохранением своей речи и своей индивидуальности, в стремлении поднять путем литературной обработки родное наречие малороссийского края – кроется какое-то тайное политическое измышление, вредное для государственной цельности Русской империи? Все это – прямое последствие не вполне понятого администрацией и литературой отношения малороссийского народа к самому себе и к своим соседям в эпоху Мазепы»⁶³. Отже, провідна ідея Костомарових поглядів на особу Мазепи в аспекті її історичного значення тісно пов'язана з теорією цього вченого, засновника народницького напрямку в українській історіографії, про народ, народні маси як головний чинник історичного процесу та необхідність реконструкції національної історії на основі широких етносоціальних інтерпретацій. Саме тому Костомаров у кардинальних подіях Мазепиної доби віддав пріоритет українському народу і вочевидь не схибив. Немає переконливих підстав беззастережно стверджувати, що І. Мазепа «підняв повстання проти Російської імперії»⁶⁴ тощо. Адже у фундаментальних новітніх дослідженнях зазначається: «Політичні й організаційні прорахунки гетьмана, згасання у свідомості еліти, козацтва й поспільства державної ідеї, лютий терор і демагогія царя Петра I позбавили І. Мазепу підтримки з боку населення Гетьманщини у критичний період його змагань за виборення незалежності й тим самим прирекли останні на поразку. Його перехід з 4–5 тис. козаків 5 листопада 1708 р. на бік Карла XII не викликав патріотичного піднесення. Навпаки, старшини й козаки, побоюючись за долю своїх сімей і рідних, залишали гетьмана, і на початку 1709 р. при ньому зосталося тільки 300–600 осіб. Щоправда, на його підтримку виступило запорозьке козацтво, очолюване кошо-

вим Костем Гордієнком, яке домагалось від російського уряду збереження за Запорозжям автономних прав і територіальної цілісності та вважало (до слова, як і політична еліта Гетьманщини), що за умов порушення царем договірних зобов'язань воно має право шукати іншого сюзерена. На початку квітня 1709 р. козаки К. Гордієнка (8 тис.) об'єдналися з І. Мазепою, після чого було укладено нову угоду з Карлом XII, яка передбачала утворення з українських земель, що входили до складу Росії, князівства на чолі з гетьманом під формальною протекцією короля. Питання включення до нього правобережних і західноукраїнських земель обійшли мовчанкою, оскільки Швеція визнала їх складовою Польщі.

Перемога росіян під Полтавою ознаменувала крах останньої спроби українських патріотів вибороти незалежність. Вона посилила процес згасання державної ідеї серед козацтва й еліти, втрачання ними політичної волі в обстоюванні національних інтересів, їх зрощення. Альфою й омегою патріотичних прагнень лівобережної старшини стає збереження автономії»⁶⁵.

У контексті зазначеного вище, з маси історіографічних оцінок Костомарового дослідження про епоху Мазепи нам найбільше імпонує оцінка С. Павленка: «Вихід 1882 р. монографії «Мазепа», наступні її перевидання все ж мали більше позитивне значення, ніж негативне у справі спростування міфів про гетьмана»⁶⁶.

У новітній історіографії з мазепознавства зазначається, що «прагнучи спростувати російські уявлення про “зрадників-українців”, “мазепинців-хохлів”, М. Костомаров мимоволі творив новий чи модифікував старий історичний міф, який мав обілити образ малоросійського народу в тодішній громадській думці, звільнити його від суспільного засудження, пов'язаного з постаттю “гетьмана-відступника”»⁶⁷. Ми, оцінюючи творчу спадщину М. Костомарова, виходили з принципу: що нового в тогочасній суспільній атмосфері дав автор монографії «Мазепа» у відтворенні життєпису цього видатного діяча в порівнянні зі своїми попередниками? Заслугує на увагу така думка: «Безперечним є той факт, що для того часу «мазепинська» тематика становила реальну небезпеку для життя і свободи тих, хто волів про неї згадувати. ...Однак у суспільній свідомості... Мазепа та все, що з ним було пов'язане, був також і символом колишніх вольностей, втраченим шансом та одним із способів вираження власної національної ідентичності»⁶⁸. У руслі ж наших інтересів квінтесенцією монографії «Мазепа» є

оригінальний підхід автора до відображення порушеної ним теми, обумовлений необхідністю вибору між неординарним діячем української історії та масовим учасником історичного процесу і його рушієм – народом. Вибір був зроблений на користь пересічного українця і знайшов схвалення в його середовищі, що є найвагомим доказом значного внеску Миколи Костомарова у творення вітчизняної національної тотожності.

ПОСИЛАННЯ Й КОМЕНТАРИ

¹ Костомаров Н. И. Мазепа // Собр. соч.: Исторические монографии и исследования. – СПб., 1905. – Кн. 6, т. 16. – С. 379.

² Сисин Ф. (Едмонтон). Образ Росії та українсько-російських взаємин в українській історіографії кінця XVII – початку XVIII ст. // Переяславська рада 1654 р. (Історіографія та дослідження). – К., 2003. – С. 442.

³ Костомаров Н. И. Мазепа. – С. 382.

⁴ Там же. – С. 385.

⁵ Мацьків Т. Гетьман Мазепа в оцінці М. Костомарова // Іван Мазепа. – К., 1994; Ковалевська О. І. С. Мазепа в історіографії XVIII–XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук / Донец. держ. ун-т. – Донецьк, 1997; Павленко С. О. Міф про Мазепу. – Чернігів, 1998; Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енцикл. довід. / В. А. Смолій, Ю. А. Пінчук, О. В. Ясь. – К.: Вища шк., 2005; Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – К., 2005; Універсали Івана Мазепи (1687–1709) / Упоряд. І. Бутич, В. Ринсевич. – К.; Л., 2006. – Ч. II; Ковалевська О. Іван Мазепа у запитаннях та відповідях. – К., 2008.

⁶ Костомаров Н. И. Мазепа. – С. 386.

⁷ Ковалевська О. Іван Мазепа у запитаннях та відповідях. – С. 16.

⁸ Костомаров Н. И. Мазепа. – С. 407.

⁹ Там же. – С. 413.

¹⁰ Там же. – С. 408.

¹¹ Смолій В. А., Степанков В. С. Державна ідея за козацької доби // Історія українського козацтва: Нариси: В 2 т. – К., 2006. – Т. 1. – С. 269, 270.

¹² Костомаров Н. И. Мазепа. – С. 481.

¹³ Там же. – С. 488.

¹⁴ Там же. – С. 498.

¹⁵ Там же. – С. 518.

¹⁶ Там же. – С. 522.

¹⁷ Там же. – С. 539, 542.

¹⁸ Там же. – С. 548, 558.

¹⁹ Там же. – С. 561.

²⁰ Магочій П. Р. Історія України. – К., 2007. – С. 218.

²¹ Толочко П. П. Передне слово // Черепков В. Ф. Зрада: Поема / Вступ. ст. П. П. Толочка; Пер. з рос. О. О. Мороза. – К., 2008. – С. 4.

- ²² Крупницький Б. Мазепа в світлі психологічної методи // Мазепа – людина й історичний діяч. – К., 1991. – С 33.
- ²³ Там само. – С. 43.
- ²⁴ Франко І. Твори: В 20 т. – К., 1955. – Т. 16. – С. 222.
- ²⁵ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, ф. ХХІІ, спр. 411.
- ²⁶ Там само, спр. 33.
- ²⁷ Ответ Костомарова (И. С. Аксакову) // Киев. старина. – 1897. – № 11. – С. 53.
- ²⁸ Костомаров Н. И. Мазепа. – С. 566.
- ²⁹ Там же.
- ³⁰ Похороны Н. И. Костомарова // Газета А. Гатцука. – 1885. – 20 апр.
- ³¹ Ковалевська О. Иван Мазепа у запитаннях та відповідях. – С. 185.
- ³² Костомаров Н. И. Мазепа. – С. 587.
- ³³ Там же. – С. 597.
- ³⁴ Багалеї Д. И. Костомаровские дни в гор. Воронеже (27–29 марта 1911 г.). – Харьков, 1911. – С. 10.
- ³⁵ Костомаров Н. И. Мазепа. – С. 605.
- ³⁶ Там же.
- ³⁷ Там же. – С. 615.
- ³⁸ Там же. – С. 627.
- ³⁹ Галушко К. Иван Мазепа: Про вибір українця на історичному переломі // Ковалевська О. Иван Мазепа у запитаннях та відповідях. – С. 8.
- ⁴⁰ Костомаров Н. И. Мазепа. – С. 629.
- ⁴¹ Галушко К. Иван Мазепа: Про вибір українця на історичному переломі. – С. 10.
- ⁴² Костомаров Н. И. Мазепа. – С. 636.
- ⁴³ Там же. – С. 640.
- ⁴⁴ Толочко П. П. Переднє слово. – С. 4.
- ⁴⁵ Магочій П. Р. Історія України. – С. 219.
- ⁴⁶ Ковалевська О. Иван Мазепа у запитаннях та відповідях. – С. 185.
- ⁴⁷ Костомаров Н. И. Мазепа. – С. 642.
- ⁴⁸ Там же. – С. 645.
- ⁴⁹ Черепков В. Ф. Вказ. праця. – С. 19.
- ⁵⁰ Костомаров Н. И. Мазепа. – С. 646, 648, 650.
- ⁵¹ Там же. – С. 665.
- ⁵² Там же. – С. 671.
- ⁵³ Там же. – С. 672.
- ⁵⁴ Там же. – С. 683.
- ⁵⁵ Там же. – С. 693.
- ⁵⁶ Там же. – С. 699.
- ⁵⁷ Там же. – С. 710.
- ⁵⁸ Там же.
- ⁵⁹ Там же.
- ⁶⁰ Толочко П. П. Переднє слово. – С. 4.

⁶¹ Галушко К. Іван Мазепа: Про вибір українця на історичному переломі. – С. 8, 9.

⁶² Ковалевська О. Іван Мазепа у запитаннях і відповідях. – С. 185.

⁶³ Костомаров Н. И. Мазепа. – С. 712–716.

⁶⁴ Українське козацтво: Мала енциклопедія. – Київ; Запоріжжя, 2002. – С. 304.

⁶⁵ Смолій В. А., Степанков В. С. Державна ідея за козацької доби. – С. 271–272.

⁶⁶ Павленко С. О. Міф про Мазепу. – С. 5.

⁶⁷ Ясь О. Історія як міф. «Гетьман-відступник» у рецепції М. Костомарова // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха: Зб. наук. праць. – К., 2008. – С.165.

⁶⁸ Бовгира А. «Мазепа умер, но мазепинцы живы...»: реалії Гетьманщини після полтавської поразки // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. – С. 129.

SUMMARY

The article analyses the monography «Mazepa» by M. Kostomarov within the context of the Ukrainian nation's self-identification and emphasizes the historical importance of the hetman's personality.

Передмова

[Історичні студії Миколи Костомарова як фактор формування самоусвідомлення української нації. – К., 2009.]

Впродовж останніх років в історичній літературі підвищена увага приділяється проблематиці, пов'язаній з національною ідентичністю. Причому спектр проблем самоусвідомлення української нації надзвичайно широкий, про що красномовно свідчить навіть вибіркова щодо цього історіографія¹. Її досить повний і докладний науковий огляд здійснено у монографії професора Л. Нагорної². Дослідниця також приділила увагу творчій спадщині М. Драгоманова, М. Грушевського та інших корифеїв. Отже, є логічним наше звернення до студій М. Костомарова з української історії з метою їхнього наукового аналізу в контексті творення національної свідомості. При цьому акцентуємо увагу переважно на поняттях свідомість і самосвідомість, хоча, на думку учених, поняття ідентичності й самоідентифікації є ключовими в соціальному аналізі, незалежно від того, ідеться про особу, групу чи соціум. Саме такий наш

підхід обумовлений тим, що поняття «ідентичність» з'явилося в соціогуманітарному лексиконі лише у 1970-х рр., що єдності поглядів у визначенні природи ідентичності не спостерігається, а також тим, що навколо цього поняття не вщухають гострі дискусії³.

Свідомість як сприйняття і розуміння людиною навколишнього формується багатьма чинниками, в тому числі знаннями, набутими історією, отже, – й самою наукою історія, що вивчає в хронологічній послідовності хід розвитку людського суспільства та його закономірності.

Об'єктом розгляду свідомості може бути вона сама й її носії, тобто свідомість пов'язана з самосвідомістю.

Суб'єктами самосвідомості виступають індивіди, суспільні верстви, нації тощо, а компонентами – самопізнання, самооцінка та ін., зокрема – свідоме відчуття людиною чи певною спільнотою своєї етнічності, в чому і є сенс національної свідомості.

Один з виразних етапів творення національної свідомості в контексті вітчизняної історіографії припадає на відрізок часу, позначений українським Відродженням ХІХ ст. Якраз тоді жив і творив видатний письменник і вчений, передусім – історик, мислитель й громадсько-політичний діяч Микола Іванович Костомаров (1817–1885).

З ім'ям Костомарова пов'язане формування національної академічної історіографії, пробудження і конституювання української нації та становлення політичного українства. Адже він є одним із засновників Кирило-Мефодіївського братства і автором його програми – «Книги буття українського народу» – визначної пам'ятки української політичної та історичної думки.

Деякі сучасні дослідники вважають, що Костомаров як кирило-мефодіївець був «крайнім і нетерпимим українофілом»⁴. І це не є перебільшенням. Адже в науковій літературі зазначається, що його «Книга буття...» є першою редакцією української національної ідеї, що вона наповнена вірою в історичне майбутнє України, її державно-національний ренесанс з демократичною політичною системою влади. Що пряма лінія розвитку вела від Кирило-Мефодіївського братства до Центральної Ради, а ідеї кирило-мефодіївців «мали вирішальний вплив на ідеологію українського національно-визвольного руху другої половини ХІХ ст.»⁵. Що ж до концепції всеслов'янської федерації у кирило-мефодіївців, то вона, на думку вчених, «була важлива для них не сама собою, а як

можливий історичний шлях вив'язання із смертельних обіймів Москви»⁶.

Творча спадщина М. Костомарова багатогранна, виявилася в різноманітних сферах діяльності, в тому числі на ниві літератури, етнографії, фольклористики, археографії тощо. Проте більше всього відомий він широкому колу читачів як історик. Багато в чому це пояснюється тим, що Костомаров органічно поєднував чесноти поважного дослідника-історика з художнім хистом публіциста та творчою уявою письменника, які сприяли величезній популярності його праць в Росії, Польщі та інших країнах Європи. Але найбільший попит історичні монографії і дослідження ученого мали в українському середовищі. Поясненням цьому може служити принципова різниця підходів цього автора від інших у висвітленні історії Російської імперії, Речі Посполитої та особливо історії України.

Основною метою Костомарової інтерпретації історичних процесів було відокремлення (заперечення тотожності) українців від інших народів, із якими їх звела доля. У цьому контексті стрижнем його наукового пошуку був феномен української історії – козацтво.

Наразі треба зазначити, що Костомарову доводилося ховати «листок» свого українофільства «у лісі» своєї професійної діяльності. Костомаров дозволяв собі висловлювати думки, у правильності яких він був глибоко переконаний, лише в ті короткі періоди, коли він počував себе в безпеці⁷.

В новітній українській науковій літературі слушно зазначається, що поява та утвердження козацтва й пов'язаного з ним козацького етнокультурного комплексу, «зумовили найбільшу з часів становлення української спільноти її трансформацію в етнічному та етнокультурному вимірах»⁸. Акцентується також увага на тому, що брак досліджень сутності етнічного та національного «гальмує сьогодні дослідження й політичного буття народу, особливо такої його сфери, як політичні орієнтації, адже, як цілком аргументовано переконують учені-суспільствознавці, етнонаціональна ідентичність є базовою щодо усіх інших проявів самоусвідомлення індивідів чи соціумів»⁹.

Таким чином, є рація здійснити науковий огляд студій з історії України М. Костомарова і виокремити з них «українські» думки автора з метою з'ясування його внеску у творення вітчизняної національної свідомості.

¹ Антонюк О. В. Формування етнополітики української держави: історичні та теоретико-методологічні засади. – К., 1999; Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. – К., 1999; Кресіна І. О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: Етнополітологічний аналіз. – К., 1998; Курас І. Етнополітика: історія і сучасність. Статті, виступи, інтерв'ю 90-х років. – К., 1999; Майборода О. М. Проблеми формування нової ідентичності української нації // Етноси України. Альманах. – К., 2000. – Вип. 1; Пінчук Ю. А. Відображення елементів української національної ідеї в науковій творчості М. І. Костомарова // Український історичний журнал. – 2007. – № 2; Поздняков Э. А. Нация, национализм, национальные интересы. – М., 1994; Сміт Е. Національна ідентичність. – К., 1994; Сондерс Д. Микола Костомаров і творення української етнічної ідентичності // Київська старовина. – 2001. – № 5.

² Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні. – К., 2002.

³ Там само. – С. 16, 17, 246.

⁴ Сондерс Д. Вказ. праця. – С. 21.

⁵ Верстюк В. Ф. Українство та державоохоронна політика царизму // Україна і Росія в історичній ретроспективі: українські проекти в Російській імперії. – К., 2004. – С. 352.

⁶ Кресіна І. О. Вказ. праця. – С. 385.

⁷ Верстюк В. Ф. Вказ. праця. – С. 22.

⁸ Балущок В. Г. Рання козацька етнокультура // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. – К., 2007. – Т. 2. – С. 6.

⁹ Струкевич О. К. Від етнічного самоусвідомлення до захисту національних інтересів // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. – К., 2007. – Т. 2. – С. 40.

Студія М. Костомарова «Гетманство Многогрешного» в контексті творення української етнічної ідентичності

У науковій спадщині видатного ученого, письменника і громадського діяча Миколи Івановича Костомарова (1817–1885) помітне місце займає праця «Руина. Историческая монография 1663–1687. Гетманства Бруховецкого, Многогрешного и Самойловича», про що свідчать її численні перевидання. Вперше вона була надрукована в часопису «Вестник Европы» (1879 р., № 4–6, 8, 9; 1880 р., № 7–9) під назвою «Руина. Историческая монография. Из истории Малороссии, 1663–1687 гг.». Попри негативне ставлення до неї за часів імперської влади, а згодом і радянського режиму, вона виходила друком у XV томі «Исторических монографий» (видання М. Вольфа, СПб., 1882), у серії «Руська історична бібліотека»

(Тернопіль, 1892–1894), у «Собрании сочинений Н. И. Костомарова» (видання «Литературного фонда», СПб., 1905. Кн. 6, т. 15), у книзі «Руїна. Мазепа. Мазепинцы: Исторические монографии и исследования» (М., 1995) із серії «Актуальная история России» та ін.

За визначенням Костомарова, викладеним у передмові до цієї праці «“Руїною” називається в історії малоросійського краю доба смут, що потрясли цей край в другій половині XVII сторіччя – переважно з розділенням Гетьманщини на два гетьманства по двом сторонам дніпровського узбережжя. Цей період можна вважати з другої половини 1663 по липень 1687 року, в керування трьох затверджених московською владою один за другим гетьманів: Бруховецького, Многогрішного і Самойловича – до обрання, замість останнього, в гетьмани Мазепа. Назва “Руїна” – не вигадана; вона залишилась у народних спогадах, особливо стосовно до правобережної України, котра буквально була перетворена в “руїну”; позбувшись свого народонаселення на деякий час, тамтешній край перетворився в цілковиту пустелю»¹.

Структурно історична монографія «Руїна» складається з передмови і трьох самостійних, взаємопов’язаних частин, що стосуються гетьманств Бруховецького, Многогрішного і Самойловича. Отже, цей твір є свого роду триптихом.

Джерелами для монографії слугували збірник «Акты Южной и Западной России», документи московських архівів міністерств закордонних справ та юстиції, а також інші історичні друковані джерела, як вітчизняні, так і зарубіжні, зокрема «Архив Юго-Западной России», «Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов», «Полное собрание законов Российской империи» (томи I–III), праці О. Лазаревського, С. Соловйова, П. Симоновського, літописи Г. Грабянки, С. Величка, а також праці іноземними мовами, у тому числі польські переклади турецьких праць – всього 31 позиція.

Зважаючи на те, що кожна частина монографії є завершеним дослідженням, достатнім для наукового аналізу, предметом розгляду в цій нашій статті обрано студію «Гетманство Многогрешного», а саме в контексті творення української етнічної ідентичності.

У цій студії М. Костомаров відобразив події історії України від середини 1668 р., коли П. Дорошенко призначив генерального осавула Дем’яна Многогрішного наказним гетьманом Лівобережної

України, і до середини червня 1672 р. – часу ув'язнення і вислан-ня за наказом російського царя Д. Многогрішного до Сибіру.

У радянській історіографії, зокрема в довідковій літературі, гетьман Лівобережної України (1668–1672) Дем'ян Многогрішний переважно схарактеризований як діяч, що порвав з П. Дорошенком і перейшов на бік російського уряду, а також як правитель, котрий «в інтересах козацької старшини проводив політику жорстокого придушення антифеодальних виступів селян і козаків», як людину, що прагне особистого збагачення, його звинувачували в таємних зв'язках з П. Дорошенком, «скинутим з гетьманства і ув'язненим царським урядом в іркутській тюрмі»². В дослідженнях останнього часу було суттєво скориговано тлумачення особливостей діяльності та внеску в історію України відомих особистостей, у тому числі гетьманів-правителів Української козацької держави, яка в 1649–1764 рр. офіційно називалася Військо Запорозьке (або Гетьманщина). Вирізняється змістовністю науковий висновок історика В. Горобця про те, що загальною для всього складу генеральної старшини «була прерогатива спільної разом із гетьманом участі в управлінні країною. Нехтування думкою генеральних старшин при вирішенні державних справ стало причиною усунення від влади гетьманів Д. Многогрішного в 1672 р. та І. Самойловича в 1687 р.»³. Тому є сенс з'ясувати, якою мірою Костомарові погляди як історика відрізняються від щойно наведених в контексті їхнього впливу на формування національного самоусвідомлення у співвітчизників, а отже, творення української ідентичності, що і є задумом цієї нашої статті.

Виклад історії періоду гетьманування Многогрішного М. Костомаров розпочинає з констатації того, що доки був живий гетьман І. Брюховецький, огида до нього підштовхувала народ пристати до когось іншого. Та коли ненависного Брюховецького не стало, ні для старшин, ні для козаків, а тим більше для поспільства, «цей хтось, гідний замінити Брюховецького, не був уже неодмінно один тільки Дорошенко. Запорожці перші проти нього висловились»⁴. Далі автор відобразив події, пов'язані з кошовим отаманом Запорозької Січі Петром Суховієнком (Суховій), котрий влітку 1668 р. оголосив себе лівобережним гетьманом, а також з обранням у другій половині 1668 р. на старшинській раді в Новгороді-Сіверському Д. Многогрішного «сіверським гетьманом».

У студії показано, що на початку 1669 р. П. Дорошенко за допомогою І. Сірка розбив П. Суховія, водночас вів боротьбу зі ставлеником Польщі М. Ханенком. На підставі розгляду тодішніх подій, дослідник дійшов висновку, що Дорошенку доводилося «боротися разом і проти Суховієнка, підставленого запорожцями і знайшовшого собі опору в Криму, і проти Дем'яна і всіх його прибічників, що підкорялися московському государю. Приходилось Дорошенку вивертатися між Москвою, Польщею і Кримом»⁵.

У цьому контексті М. Костомаров висловив неординарну думку, яка посіла окреме від дорадянської, радянської та пострадянської історіографії місце в історичній науці щодо тлумачення подій періоду Руїни і не тільки. Зокрема, він пояснив, що бажання позбутися постійної присутності в Україні російських воєвод і ратних людей стало настільки загальним, що Д. Многогрішний, відряджаючи посольство до Москви з проханням про влаштування виборчої ради, визнав за необхідне заговорити про воєвод і ратних людей. При цьому вчений наголосив на одній з рис українського менталітету (принаймні тогочасного), яка суттєво впливала на перебіг історії. Зокрема, він зазначив, що в Україні суспільне життя розвивалося таким чином: «если пред московским правительством малороссияне просили о какой-нибудь мере, называя ее полезною для народа, московское же правительство находило эту самую меру не вполне подходящею к своим видам, то из малороссиян находились тотчас и такие личности, которые начинали по отношению к предполагаемой мере подделываться к видам Москвы и выказывать свою особенную верность и преданность (на жаль, такі особи не попереводилися й досі. – Ю. П.) государю»⁶.

Направлені на початку 1669 р. посланці Д. Многогрішного до Москви одержали на його прохання, як зазначається у студії М. Костомарова, відповідь ухильну і неясну: «быть воєводам в тех городах, в которых, по его государскому рассмотрению, будет пристойно, а не во всех городах, где были воєводы во время, протекшее после Переяславского договора до последней войны»⁷. Тоді ж було оголошено, що великий государ призначив своїми царськими послами на козацьку раду боярина князя Г. Ромодановського, стольника А. Матвеева, дяка Г. Богданова, а також про вимогу, щоб на раду допускати старшину козацьку і міщанську, а «чорновій» раді не бути.

Слушною є думка М. Костомарова про те, що звістка про намір Москви обрати на раді нового гетьмана для Лівобережної України неприємно вплинула на Дорошенка. Він убачав у цьому невдачу своїх планів зробитися гетьманом обох сторін України. В цьому контексті автор процитував листи гетьмана України П. Дорошенка до Г. Ромодановського і В. Шереметьєва, в яких яскраво відображена його тодішня позиція. Зокрема, в листі до Г. Ромодановського зазначено: «Удивительно мне, что твоя милость, знаячи добре мене обеим сторонам гетманом, листами ссылаешься с Демьяном Многогрешным, наказным нашим гетманом. Надлежало бы твоей милости, по сердечной своей христианской любви, желать, чтоб и высокая честь его царского величества, и слава Войска Запорожского ненарушна была, а не того, чтоб от веков во едином союзе пребывающая Украина, которая через тья лета облиялася кровью, снова в разность приходила. Прошу обо всем, что тебе поверено от его царского величества, ведомо чинить ко мне, а не к наказному гетману северскому. А из того поступка, что мимо нашего ведомо чинится, что возрастет? Сам твоя милость, как мудрый, домыслитися можешь»⁸.

Ті самі думки виклав Дорошенко і в листі до Шереметьєва. Він сповіщав, що, зібравши раду, хотів відправити до царя чолобиття, коли раптом дізнався, що з бувшим полковником чернігівським, його, Дорошенка, наказним гетьманом, починаються «потайные тракты»⁹.

На основі розгляду джерел М. Костомаров дійшов висновку, що «Демьян в глазах Дорошенка походил на тех «закутных (заугольных) гетманишек», которые после смерти Богдана Хмельницкого, ради своих частных видов, провозглашали себя гетманами и производили междоусобия». Дослідник також звернув увагу на те, що Дорошенко запрошував Многогрішного відправити послів своїх на раду, яка мала зібратися в Корсуні, але той надіслав цього Дорошенкового листа до Малоросійського приказу, і писав, що Дорошенку не слід ні в чому довіряти, «тому що він зноситься з турками»¹⁰.

Усе це свідчить про те, що М. Костомаров бачив і розумів потяг генеральної старшини до спільної разом із гетьманом участі в управлінні країною, на чому наголошував і історик В. Горобець. Водночас, як впливає з дослідження М. Костомарова, в процесі українського козацького державотворення важливу роль відігра-

вали подеколи не патріотичні, а егоїстичні мотиви, притаманні саме генеральній старшині.

М. Костомаров відобразив перипетії, пов'язані з обранням (підтвердженням) на початку березня 1669 р. на старшинській раді у Глухові Дем'яна Многогрішного гетьманом. Виклав позицію Москви щодо прав України, якій, згідно зі статтями договору, належало бути у вічному підданстві у великого государя. Пояснив, що на користь Дем'яна все було підготовлено, і видно було, що вибір на раді був лише формальністю. «Как ни противно должно было показаться Дорошенку избрание Многогрешного, – зазначав автор студії, що розглядається, – но московское правительство продолжало показывать правобережному гетману дружелюбные отношения»¹¹.

Принагідно зауважимо, що дружнє ставлення до П. Дорошенка епізодично спостерігається й у самого автора (попри його безсторонність) монографії «Руина». Чималу частку становить матеріал про гетьмана Дорошенка. І це цілком природно, адже в зовнішній політиці П. Дорошенко прагнув домогтися зміцнення суверенітету Української козацької держави та приєднання до неї всіх українських земель. З цього приводу і в зв'язку з березневими подіями 1669 р. М. Костомаров писав: «Дорошенко и Тукальский (український церковний і політичний діяч. – Ю. П.) изъявляли желание повиноваться царю, но не терпели Андрусовского договора, пресекавшего политическую и правительственную связь двух половин Украины; Москва же обязалась признавать Днепр чертою предела между Россиею и Польшею и слышать не хотела, ни о каких народных требованиях единства Украины, противоречивших смыслу Андрусовского договора. Задушевным желанием правобережного гетмана и митрополита было, чтоб козачество и с ним вся Украина, признавая над собою власть царя, ненарушимо пользовались своими национальными правами и обычаями, а у Москвы на счет этого было иное желание – желание строгого подчинения, которое бы со временем повело к уничтожению всякого различия между Малороссией и Великороссией. Москва рассчитывала, что если в Украине ненарушимо будут сохраняться все ее национальные особенности, то Украина не всегда может быть крепко привязана к Москве; ... люди, заявлявшие себя в Украине горячими сторонниками национальных прав, не могли возбудить к себе расположения в Москве.

...И Дорошенко Москве и Москва Дорошенку выражали взаимное дружелюбие, но искренности между ними не было нимало»¹².

Отже, різнобічне і реалістичне відтворення М. Костомаровим історії Гетьманщини та життєписів її найголовніших діячів сприяло розвитку національного самоусвідомлення.

Стосовно відсутності у монографії «Руїна» окремої частини про гетьманство П. Дорошенка, то на це є вагомі причини, зокрема Валуєвський циркуляр 1863 р., Емський акт 1876 р., а також національна проблема українців у Російській імперії взагалі.

М. Костомаров приділив увагу скликаній П. Дорошенком у березні 1669 р. корсунській старшинській раді, яка в умовах виступів урядів Російської держави, Речі Посполитої та Кримського ханства проти соборності козацької України й провокування міжусобної боротьби, ухвалила прийняти турецьку протекцію. Дослідник виклав статті умов, що мали бути укладені між Дорошенком і Туреччиною, серед яких і така принципова прикінцева: «Если бы султан или хан не захотели принять настоящего договора в его подлинном смысле, либо умыслили сделать Козаков своими подданными или данниками, либо стали изгонять по своему хотению гетмана и поставляют вместо него иного... и вообще дозволяют себе поступки, противные настоящим статьям, то гетман и Войско Запорожское станут промышлять о себе иным способом, не воюя, однако, против султанского величества и не поднимая рук против Турции неприятельским обычаем, разве будут к тому принуждены татарскими и турецкими военными действиями»¹³.

З приводу цього документа Костомаров зараз же висловив цікаве зауваження, з якого видно, що він, як історик і громадський діяч, був прихильником думки про найкраще забезпечення буття української нації – у власній державі, а також (що дуже важливо з огляду на тлумачення Костомарового світогляду) про її буття в умовах політичної самостійності. Адже автор студії «Гетманство Многогрешного» зазначав: «Важко рішити зараз, в якій мірі справжня ця умова, що дійшла до нас і чи мала силу в свій час; в усякому разі видно, що вона складена була малоросіянами і для нас має те значення, чого в той час бажали і шукали для своєї вітчизни люди, невдоволені тодішньою політичною долею України і що металися в різні сторони, де тільки по їх розумінням уявлялася для них можливість здійснення завітних бажань політичної самостійності»¹⁴.

Отже, М. Грушевський мав рацію зазначивши, що «спеціально в українських кругах твори його (Костомарова. – Ю. П.) незвичайно цінилися до самого останнього часу, як розкриття на історичних основах політичного світогляду поступового українства, найбільш повне, виразне, одверте, якого можна було сподіватися по тих часах в Росії»¹⁵. Віриться, що і в наш час зростатиме кількість українців – цінителів студій, зокрема наукових, Миколи Івановича Костомарова, бо він, за оцінкою Михайла Грушевського, «був і зостанеться батьком Нової України»¹⁶.

М. Костомаров відтворив також події, пов'язані з протистоянням П. Дорошенка, Д. Многогрішного та інших претендентів у боротьбі за володіння Україною, і в цьому контексті торкнувся низки болючих для українців питань, серед яких таке важливе за постановкою і науковим вирішенням в історіографічному сенсі, як занепад народного добробуту і культури в Україні. Зокрема, автор на основі матеріалів видання «Акты Южной и Западной России» та справ Архіву Міністерства юстиції показав, що «край малоросійський все більше і більше приходив у занепад від нескінченних міжусобиць і татарських нашествь; селища пустіли, жителі у великій кількості переселялись у слобідські полки і взагалі в царські землі; злидніло господарство залишившихся на батьківщині отців і дідів. Нещодавно був ще той час, коли поляки називали Україну родючим Єгиптом, коли навіть і після тяжких і кровавих війн Богдана Хмельницького, будучи проїздом в Україні, араб Павло, архідиякон патріарха Макарія, слідував від подольських кордонів до Києва посеред потонувших у садах і пасіках хуторів і хлібних клунь, а приїхавши до Лаври, був пригощуваний вином, добутиим з власних виноградників». У добу Руїни, як зазначено у Костомаровій студії з посиланням на архімандрита Києво-Печерської лаври Інокентія Гізеля, «виногради запусіввають»¹⁷.

Водночас історик акцентував і на тому, що «занепала тоді і духовна освіченість, що так осяяла російську церкву з Києва. Києво-Братський монастир з його колегією, за свідченням того ж Інокентія, прийшов у крайній занепад: церкви його спалені, братія блукала, маючи потребу в харчах і одязі; вчителі та проповідники слова Божого, будучи «алчними и хладными», не могли вести своєї доброї справи»¹⁸. Ці та подібні до них смутні явища в історії України, реалістично відображені в дослідженні М. Костомарова, разюче впливали на почуття пересічного українця, котрий переймався

трагічними сторінками минувшини своєї батьківщини і не міг не замислюватися над її майбуттям.

М. Костомаров у контексті розгляду гетьманства Д. Многогрішного приділив увагу розкриттю особливостей системи і функціонування керівництва Війська Запорозького (Української козацької держави) та її правителя на прикладі відтвореного історичного портрета Дем'яна Многогрішного. Стосовно цього можна скласти достатнє уявлення навіть з кількох рядків одного абзацу студії. Зокрема, вчений зазначив: «В описываемый нами век в Малороссии всякое начальствующее лицо, и старейшее, и меньшее, было выбранное, поступление его в должность зависело от воли подчиненных. Сообразно древним народным правам и обычаям, начальствующая особа должна была держать совет с подчиненными. Но на деле выходило, что как только такая особа получала власть, доставшуюся по выбору подчиненных, так уже начинала считать себя в праве действовать самовластно и, при случае, позволять себе самые деспотические выходки. Главною причиною этого было то, что получившее по выбору должность лицо должно было опасаться более гнева высшего своего начальника, также выбранного, чем нерасположения к себе своих подчиненных. Выбранный в своей сотне, сотник делался самовластным господином над сотнею, но зато старался угождать своему полковнику, ...полковник был в своем полку такой самовластный господин, как средневековый феодальный барон, хотя, в свою очередь, всегда мог ожидать над собою деспотических выходок от гетмана. Еще шире это проявлялось в поведении гетмана, как главы целого края. Гетман юридически не был неограниченным государем: с одной стороны, он не смел начинать ничего важного без совета со старшинами, а в особенно важных случаях – без генеральной рады, куда зывались все козаки; с другой, он должен был относиться за окончательным разрешением к государю через посредство малороссийского Приказа. Но это не мешало гетману, при случае, делать такие выходки, на какие мог иметь право только ни от кого независимый деспот. Грубость нравов того времени располагала к этому. Демьян Игнатович был человек нрава вспыльчивого и при том нередко бывал пьян, а потому не сдержан ни на язык, ни на руки; возвышение избаловало его скоро, царь был к нему милостив, и он стал показывать себя в поступках и речах человеком вольным и

сильным. Все вокруг кланялось ему; но зато кругом него все было пропитано коварством и много охотников было погубить его. Между тем положение края было самое смутное и шаткое; малороссияне сами не знали, что с ними будет, в ту или другую сторону выгоднее будет им обратиться. В таком положении понятно, что главе такого края могли беспрестанно угрожать неожиданные перевороты, и как бы он ни держал себя, всегда бы нашлись им недовольные. И гетман Демьян Игнатович возбуждал против себя много недовольных, да вдобавок своею несдержанностью сам давал этим недовольным повод при случае копать под ним яму. Надобно, однако, заметить, что гетман Демьян Игнатович, при своей вспыльчивости и нередко грубости, не показал тех черт хитрости и коварства, которыми отличались многие малороссийские исторические деятели той эпохи. Напротив, сколько можно проследить его деятельность, он, казалось, был человек прямой и добродушный»¹⁹.

Тут доцільно іще раз згадати про думку дослідника середньовічної та ранньомодерної історії України В. Горобця про прерогативу спільної разом із гетьманом участі генеральної старшини в управлінні країною, нехтування якою коштувало Д. Многогрішному (та й іншим гетьманам) влади, думку, яка доволі чітко відображена також у Костомарових студіях. Поряд з цим зазначити ще й таку, доведену науковими дослідженнями М. Костомарова, суттєву особливість щодо пошукачів гетьманської влади, як їхня егоїстичність, лукавство і підступність. Вочевидь саме багатосторонній підхід до розгляду політичної системи та інституціональної моделі Української козацької держави дав змогу досліднику В. Горобцю дійти наступного висновку: «Приклад типового олігархічного режиму становила козацька Україна в роки гетьманування І. Виговського, Ю. Хмельницького, на перших порах Д. Многогрішного, І. Самойловича та І. Мазепи, а також І. Скоропадського, П. Полуботка та Д. Апостола»²⁰.

Вартими уваги в контексті викладеного вище є діалоги Д. Многогрішного з царськими воєводами, посланцями та козацькими вищими чинами у період кардинальної зміни його поглядів щодо місця України в світі та, відповідно, національної зовнішньої політики, які введені Костомаровим у текст монографії. Приміром, воєводі А. Танєєву гетьман у березні 1672 р. говорить так: «Видно

время пришло нам искать себе другого государя, только уж никак не польского короля. ...Куда как умно и мудро чинят поляки: продают то, чего сами в руках не имеют и чего никогда иметь не будут! Мы, козаки, не проданные и не купленные. Коли поляки, наполнившись московскими деньгами, пойдут на Дорошенка, чтоб его усмирить и потом принять под свою власть Киев со всеми малороссийскими городами, так мы, козаки, соединимся с турецким войском и с татарами и пойдём против польских сил. ...Ни одного поляка не останется у нас, – только православной веры люди, и те будут под державою турецкого султана. Те времена приходят, что, конечно, тому быть! Ну, а как над Польским государством что-нибудь учинится, тогда и кому-то иному достанется»²¹.

У прикінцевих розділах студії «Гетманство Многогрішного» М. Костомаров розкрив причини, що спонукали Д. Многогрішного зневіритися в орієнтації на Московську державу і піти на зближення з П. Дорошенком, аби спільно протистояти польській агресії та об'єднати Україну. Костомаров приділив увагу особливостям гетьманського правління Многогрішного, його стосункам з вищою старшиною, обставинам і причинам антигетьманського заколоту старшинської верхівки (березень 1672 р.), арешту Д. Многогрішного в Батурині та відправленню його до Москви.

У подробицях автор виклав допити Д. Многогрішного і його найближчого оточення у Посольському приказі, тортури і висунення сфабрикованих звинувачень, заміну смертної кари ув'язненням і висланням гетьмана до Сибіру, а також подальшу долю цього історичного діяча та його родини, завершивши студію стислим повчальним висновком.

З огляду на мету цієї статті науково дослідити Костомарову студію в контексті творення української етнічної ідентичності, а також в аспекті впливу на стимулювання українського народу до національного самоусвідомлення, зупинимось ще на відповідному матеріалі. Зокрема, як показав М. Костомаров, Д. Многогрішного було таємно заарештовано в його резиденції у ніч на 13 березня 1672 р. козацькою старшиною за допомогою царських стрільців, терміново відвезено спочатку до Конотопа, потім до Путивля, а вже звідти до Москви, де у середині квітня 1672 р. у Посольському приказі розпочалися допити гетьмана.

З низки наведених у студії деталей цієї події найбільше уваги привертає те, що згідно з царськими грамотами, які передували

допитам і вироку, управління Україною до подальших розпоряджень доручалося генеральному обозному П. Забілі та ще двом суддям. Старшини, що керували краєм, терміново відправили чолобитну цареві стосовно указу, щоб в Україні приступили до обрання іншого гетьмана. Тоді ж Малоросійський приказ одержав наклеп на Многогрішного з 38 пунктів, у яких його звинувачували в протизаконних зносинах з Дорошенком з метою зрадити царя і піддатися, за прикладом Дорошенка, турецькому султану тощо.

Вражає глибина проникливості автора у сутність тодішніх історичних колізій і, що найважливіше, доведення їх у зрозумілій формі до читача, що видно з наступного тексту, написаного на основі «Актів Южной и Западной России»: «Государь, сохраняя права малороссийского народа, сперва указал отправить бывшего гетмана с другими прикосновенными к его делу лицами в Малороссию и отдать местному войсковому суду. Но 20-го мая прибыл в Москву посланец от *временного малороссийского правительства* (курсив наш. – Ю. П.) сын генерального обозного Степан Забела с батуриным сотником Григорием Карпенком. ...С ними старшины присылали челобитную от 13-го мая: объясняли, что как только разнеслась весть о намерении государя прислать Демка в Малороссию на войсковой суд, то сделалось смятение, и они теперь просят не посылать Демка в Украину, а совершить над ним достойную казнь в Москве»²².

Як ми бачимо, прагнення тодішнього тимчасового українського уряду не знаходили підтримки у більшості тогочасного суспільства, котре уособлювало волю й стремління нації, була носієм передусім духовного, а не державного начала.

Учений відобразив також позицію П. Дорошенка щодо долі Д. Многогрішного, на котрого, як він уважав і писав воєводі Г. Ромодановському, «злі люди звели наклеп». Проте таке заступництво могло тільки сприяти утвердженню погляду на Дем'яна, як на зрадника, бо серед найголовніших доказів наводились його дружні зносини з Дорошенком.

Другу частину монографії «Руїна», присвячену гетьманству Многогрішного, М. Костомаров завершив змістовним висновком, який не потребує коментарів. Зокрема, автор зазначив: «Каждый, прочитавший все производство суда над Многогрешным, не может не придти к тому убеждению, что этот человек потерпел совершенно безвинно, единственно только по несдержанности

своего характера, за произнесение в п'яном виде резких, хотя, надобно правду сказать, и правдивых слов. Он своею спыльчивостью и раздражительностью вооружил против себя старшин, и они решились поступить с ним с беспримерною наглостью, надеясь, что выходки гетмана в присутствии царских гонцов достаточно вооружат против него московские власти. Они не ошиблись. Успех увенчал самое вопиющее дело. Подчиненные, без всякого следствия, суда и верховного указа, хватают утвержденного царскою властью главу края, везут в столицу, предают суду и получают за то высочайшую похвалу и одобрение. Нельзя не поражаться странным бесправием, господствовавшим тогда в московском правительстве, не говоря уже о том, что, по допросу, гетман и его сообщники не оказались виновными ни в каких противозаконных делах; если бы даже они были виновны, то все-таки самовольное взятие их под караул было преступление, достойное наказания. Что малороссийский народ не сочувствовал такому незаконному поступку, показывает отписка князя Ромодановского, от 12-го июня 1672 года, о народном волнении, когда генеральные старшины боялись, что их побьют»²³.

В епілозі студії М. Костомаров показав вплив гетьманства Многогрешного на історію тогочасної України, що має принципове значення у сенсі розкриття теми нашої наукової розвідки про роль досліджень ученого з історії України як чинника формування самоусвідомлення української нації та творення її етнічної ідентичності. Отже, Микола Костомаров у післямові зазначив: «Гетьманство Многогрешного не осталось без влияния на историю Малороссии того времени. Принявши правление в такое время, когда левобережная Украина распадалась, он с большим усилием добился до того, что соединил ее снова. Он потом начал пытаться дружелюбным отношением с Дорошенком охранять ее от грозивших ей ударов с правой стороны Днепра, и тут-то неизбежно встретились его попытки с пагубными следствиями Андрусовского договора. По своему открытому нраву, Многогрешный высказывал Москве прямо то, что чувствовал и думал: прямота и смелость его Москве пришлись не по вкусу; тотчас воспользовались этим домашние враги и погубили его»²⁴. Цей висновок ученого, безперечно, справив суспільно-психологічний вплив на його сучасників-українців – у контексті збереження їхньої автентичності. Отже, як

впливає з наукового аналізу студії М. Костомарова «Гетманство Многогрешного», її основна мета полягала в обґрунтуванні прагнення українців мати власну незалежну державу, що свідчить про значний внесок цього вченого у творення української етнічної ідентичності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

¹ Костомаров Н. И. Руина. Историческая монография 1663–1687 гг. // Собр. соч.: Исторические монографии и исследования. – СПб., 1905. – Кн. 6, т. 15. – С. 5.

² Многогрішний Дем'ян Гнатович // Радянська енциклопедія історії України. – К., 1971. – Т. 3: Летичів-розкопки. – С. 156.

³ Горобець В. М. Політична система та інституційна модель Української козацької держави // Історія українського козацтва: Нариси: В 2 т. – К., 2006. – Т. 1. – С. 309.

⁴ Костомаров Н. И. Руина. Историческая монография 1663–1687 гг. – С. 119.

⁵ Там же. – С. 123.

⁶ Там же. – С. 131.

⁷ Там же. – С. 134.

⁸ Там же. – С. 139.

⁹ Там же.

¹⁰ Там же. – С. 140.

¹¹ Там же. – С. 148.

¹² Там же. – С. 149.

¹³ Там же. – С. 152.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров // Літ.-наук. вістн. – 1910. – Кн. 5. – С. 222.

¹⁶ Його ж. Костомаров і новітня Україна: В сорокові роковини // Україна. – 1925. – № 3. – С. 4.

¹⁷ Костомаров Н. И. Руина. Историческая монография 1663–1687 гг. – С. 161.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Там же. – С. 179.

²⁰ Горобець В. М. Політична система та інституційна модель Української козацької держави. – С. 324.

²¹ Костомаров Н. И. Руина. Историческая монография 1663–1687 гг. – С. 184.

²² Там же. – С. 203.

²³ Там же. – С. 205.

²⁴ Там же. – С. 206.

SUMMARY

The author makes a scientific analysis of M. Kostomarov's study «Mnogogrishny's hetmanate» within the context of creation of Ukrainian ethnic identity, emphasizes the Ukrainians' intention to get their own national state.

2010

Питання національного самоусвідомлення у студії М. Костомарова «Гетманство Бруховецького»

У статті аналізується студія М. Костомарова «Гетманство Бруховецького» в аспекті її впливу на формування в українців національного самоусвідомлення. Акцентується увага на термінології («Руїна», «політичні бурі», « нація») тощо.

Сьогодні вважається аксіомою, що однією із знакових постатей українського відродження та національної історичної науки ХІХ ст. був видатний учений, письменник і громадський діяч Микола Іванович Костомаров (1817–1885). Водночас чимало науковців дотримується думки, що внесок М. Костомарова в розбудову національної академічної історіографії і творення української етнонаціональної ідентичності ще належить оцінити майбутнім дослідникам¹. Тому актуальним є з'ясувати, як ці питання представлені в його фундаментальних дослідженнях з історії України, створених на багатій джерельній основі. Адже, працюючи з 1860 р. членом Археографічної комісії у Санкт-Петербурзі, він до кінця життя готував і редагував серійне видання «Акты Южной и Западной России» – унікальне зібрання документів із фондів Польського й Малоросійського приказів та Литовської метрики за 1361–1659 рр. Наукова діяльність у царині археографії, архівознавства та джерелознавства сприяла М. Костомарову стати одним із найкращих фахівців з української історії свого часу, а також забезпечила фактичний зміст його історичних монографій і досліджень. Серед них вирізняється неповторними й самобутніми подіями, явищами та процесами «Руина. Историческая монография 1663–1687. Гетманства Бруховецького, Многогрешного и Самойловича».

Слід також зазначити, що найважливішим досягненням Миколи Костомарова як історика стало відтворення і реконструкція безперервності українського історичного процесу, обґрунтування його самостійності стосовно загальноросійської та польської історії. Отже, і тому є сенс зробити науковий огляд його праць саме з історії України і саме в аспекті тих ідей, котрі впливали на формування вітчизняної національної самосвідомості. Адже, на думку Михайла Грушевського, проголошені Костомаровим ідеї «ішли вперед не тільки свого часу, але і його власної творчості як історика, і в багатьох точках зістаються не пережитими й тепер. Один із безпосередніх причасників кирило-мефодіївських ідей – сеї кульмінаційної точки української самосвідомості, він тільки почасті встиг зреалізувати їх у своїй історичній творчості, і далеко більше заповів поколінням своїх наступників»².

У сучасній науковій літературі, зокрема, у книзі професора Торонтського університету (Канада) Павла Роберта Магочія «Історія України», що вийшла друком 2007 р. у Києві, Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш і Тарас Шевченко визнані трьома особами, «які стали символами українського національного відродження»³. Незважаючи на це, ім'я і творча спадщина М. Костомарова до здобуття Україною незалежності неупереджено оцінені не були. За часів царату і більшовизму імперська влада бачила в ньому ідейного ворога, затаврувала його «сепаратистом», «буржуазним націоналістом» тощо. Зокрема, після завершення недовгої «відлиги» у СРСР розпочався період загального придушення інакомислячих. Саме тоді заступник міністра вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, майбутній кандидат у члени політбюро, секретар ЦК КП України В. Маланчук у своєму листі від 22 липня 1972 р. до «ЦК КП України товарищу Щербицькому В. В.» стосовно принципів партійної та наукової критики, посилаючись на одну з публікацій в «Українському історичному журналі» (1971. – № 2), писав: «Не менее показательной является развернувшаяся кампания за возведение в ранг прогрессивного, чуть ли не марксистского историка известного своими буржуазно-националистическими теориями и воззрениями М. Костомарова» (цитую за ксерокопією документа, яку 2004 р. презентував мені провідний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ Юрій Данилюк).

Звертаємо увагу на те, що «товарищ» Маланчук у своєму листі вжив щодо імені Костомарова ініціал М. замість Н., що наштотує

на думку, чи був адресант компетентним у Костомаровій творчості? Принагідно зазначимо, що за характеристикою В. Врублевського – помічника В. Щербицького, Маланчук був людиною з подвійним дном, «котра зробила ставку на карту, яка не б'ється, – український буржуазний націоналізм», що книгу Маланчука про національне питання написали за нього, напевне, його підлеглі, «а він тільки трохи відредагував»⁴.

Отже, не дивно, що студії Костомарова тлумачилися сфальсифіковано, а деякі, переважно з історії Української козацької держави, такі як «Руїна», «Мазепа», «Мазепинцы» та інші взагалі замовчувалися, були вилучені з наукового вжитку і поміщені у спецховища. І це легко пояснюється, адже вони спростовували панівні у ті часи теорії російської «офіційної народності» та «загальноруської історії», а також теорію про Київську Русь як «коликос російського, українського і білоруського народів».

Книга, свого роду триптих, Миколи Костомарова «Руїна. Историческая монография 1663–1687. Гетманства Бруховецкого, Многогрешного и Самойловича» вперше була надрукована у часопису «Вестник Европы» (1879. – № 4–6, 8, 9; 1880 – № 7–9) під назвою «Руїна. Историческая монография. Из истории Малороссии, 1663–1687 гг.». Отже, вона побачила світ через дванадцять років після опублікування студії «Гетманство Юрія Хмельницького». Акцентуємо на цьому увагу тому, що у хронологічному і тематичному плані «Руїна» продовжує попередні наукові дослідження Костомарова з історії України-Гетьманщини: «Богдан Хмельницький», «Гетманство Выговского», «Гетманство Юрія Хмельницького». Усі вони, як і наступні, за хронологією подій і створення його праць «Мазепа» і «Мазепинцы», мають бути по-новому прочитані та неупереджено оцінені, що є об'єктивною вимогою часу, причому – з врахуванням такого аспекту, як вплив їх на формування в українців національного самоусвідомлення.

«Руїна» неодноразово перевидавалася, зокрема увійшла до XV тому «Исторических монографий» (видання М. Вольфа. – Санкт-Петербург, 1882), до серії «Руська історична бібліотека» (Т., 1892–1894), до «Собрания сочинений Н.И.Костомарова» (видання «Литературного фонда». – Санкт-Петербург, 1905. – Кн. 6. – Т. 15) та до книги «Руїна. Мазепа. Мазепинцы: Исторические монографии и исследования» (Москва, 1995) із серії «Актуальная история России».

У проміжок виходу у світ дослідження про добу гетьманства Ю. Хмельницького і епоху Руїни Микола Костомаров опублікував понад 100 праць, у тому числі таку капітальну, як «Последние годы Речи Посполитой» (1869), низку концептуальних розвідок: «Начало единой державы в древней Руси» (1870), «Православие в современном восточном вопросе» (1876), «Полякам-миротворцам» (1877) та ін., поява яких була викликана не стільки науковими зацікавленнями їхнього автора, скільки тогочасними обставинами, ситуацією в країні і світі (Польське визвольне повстання 1863–1864, російсько-турецькі війни, народницький рух, національно-визвольна боротьба народів Балканського півострова проти гніту Туреччини та інші події, а також діяльність в Археографічній комісії тощо). Хоча, як відомо, Костомаров не раз підкреслював, що сфера його інтересів і практики – це сива давнина.

Слід зазначити, готуючи монографію, М. Костомаров намагався забезпечити дослідження належною джерельною основою шляхом пошуку і публікації відповідних документальних матеріалів у 15-томному виданні «Акты Южной и Западной России» (Санкт-Петербург, 1863–1892). Саме документи цієї збірки (т. VI–X) стали одним із найважливіших джерел для підготовки Миколою Костомаровим монографії «Руїна». Структурно вона складається з передмови, трьох самостійних, але за задумом зв'язаних частин, що стосуються гетьманства Брюховецького, Многогрішного і Самойловича.

За визначенням М. Костомарова, «“Руїною” називається в історії малоросійського краю доба смут, що потрясли цей край у другій половині XVII ст. – переважно з розділення гетьманщини на два гетьманства по двох сторонах дніпровського узбережжя. Цей період можна вважати з другої половини 1663 р. по липень 1687 р., в керування трьох затверджених московською владою один за другим гетьманів: Брюховецького, Многогрішного і Самойловича – до обрання, замість останнього, в гетьмани Мазепа. Назва “Руїна” – не вигадана; вона залишилась у народних спогадах, особливо стосовно Правобережної України, котра буквально була перетворена в “руїну”; позбувшись свого народонаселення на деякий час, тамтешній край перетворився у цілковиту пустелю»⁵.

Примітно, щоб там не казали з приводу оцінки М. Костомаровим постаті І. Мазепа, незаперечним є те, що з його гетьманством він пов'язує завершення в Україні жакливого доби Руїни.

Як видно з передмови до дослідження, М. Костомаров, крім збірника «Акты Южной и Западной России», користувався як вітчизняними, так і зарубіжними історичними друкованими джерелами. Їх перелік налічує 31 позицію, у тому числі це «Архив Юго-Западной России», «Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов», «Полное собрание законов Российской империи» (тт. I–IV), праці О. Лазаревського, С. Соловйова, П. Симоновського, літописи Г. Грабянки, С. Величка та ін.

Перша частина Костомарового триптиха «Руина», тобто студія «Гетманство Бруховецького», що є предметом нашого розгляду, розпочинається викладом подій, пов'язаних зі спільним походом 1663 р. гетьмана Правобережної України П.Тетері та короля Яна II Казимира з татарами на Лівобережжя, з воєнними діями і хвилею повстань проти польських окупантів і їх союзника Тетері та його втечею 1665 р. до Речі Посполитої (розділи I–V). У контексті значених подій М. Костомаров відобразив багато різноманітних питань, серед яких гострий конфлікт П. Тетері з І. Виговським, що закінчився розстрілом останнього, ініціювання цим гетьманом ув'язнення архімандрита Гедеона (Ю. Хмельницького), а також активізація після страти Я. Сомка дій кошового, а з червня 1663 р. лівобережного гетьмана І. Брюховецького тощо.

У сучасній науковій літературі, яка стосується державної ідеї за козацької доби, зазначається, що, незважаючи на істотні відмінності у політичних орієнтаціях і поглядах Я. Сомка та І. Брюховецького, вони все ж прагнули «зберегти державний устрій Лівобережжя, єдність козацької України, витворену в ході революції модель соціально-економічних відносин та характер протекції (васалітету) автономії у стосунках Гетьманщини з Росією»⁶.

Тема даної статті теж пов'язана з важливим питанням, а саме – національного самоусвідомлення в контексті згаданого історичного періоду у тлумаченні М. Костомарова. Тому становлять інтерес також й оцінки постаті Костомарова і його творчої спадщини з історії козацтва сучасними вченими, зокрема така: «У ХХ ст. українська історична наука увійшла з фундаментальними працями з історії козацтва В. Антоновича, Д. Яворницького, М. Костомарова, П. Куліша, М. Грушевського та багатьох інших учених. ...Вони, по суті, становлять золотий фонд вітчизняної історіографії і значною мірою проторили шляхи серйозної наукової розробки

історії цього суспільного феномена»⁷. Отже, із врахуванням вищезазначеного, здійснюватимемо науковий аналіз Костомарової студії «Гетманство Бруховецького» в аспекті формування самоусвідомлення української нації.

Відразу вважаємо принциповим наголосити, що, інтерпретуючи події вітчизняної історії, М. Костомаров застосовував, причому одним із перших в українській історіографії, термін «нація» щодо народу України, у тому числі у праці, яка нами розглядається. Запровадження терміна «нація», поряд із більш поширеним «народ» стосовно української історичної спільності людей, підкреслювало відрубність українців як етносу, з власними особливостями історичного, економічного й культурного розвитку на певній території, від інших народностей, що мало велике значення у сенсі ствердження ідентичності національної.

У процесі докладного викладу тогочасних подій М. Костомаров приділив увагу українському військовому і державному діячу, полковнику І. Богуну, який за дорученням короля Яна II Казимира з початку 1663 р. командував правобережними полками і брав участь у поході гетьмана П. Тетері на Лівобережну Україну. Автор зазначив, що Богун під час стоянки польського війська поблизу Глухова передавав таємно глухівцям звістки щодо руху і намірів поляків, а козаки, якими він командував, за його наказом стріляли «не на свою братію-глухівців, а в повітря»⁸. Також у цій студії повідомляється, що Богун розпочав таємні переговори з І. Брюховецьким і домовився з ним про напад на польські війська з тилу під час їхньої переправи через Десну, тим самим посприявши «москвитянам», і таким чином завдати поразки ляхам. Але через необачність московських воєначальників цей план не здійснився, запідозрений у зраді Богун був схоплений поляками і в лютому 1664 р., за вироком польового суду, що відбувся біля Новгород-Сіверського, розстріляний разом із кількома його співучасниками.

На основі цієї та багатьох інших подій учений констатував, що «українці, збиті з толку смутними обставинами своєї батьківщини, самі не знали, чого їм триматися, і хапалися то за те, то за інше за що схопитися у дану хвилину вважали можливим; тому в них відбувалися безперестанні зради і приставали вони то до тієї, то до іншої з воюючих між собою сторін. Нічого не значило для

багатьох із них сьогодні служити царю, завтра присягнути королю, то перейти з-під влади Брюховецького під владу Тетері, то знов із-під влади Тетері поступити під владу Брюховецького»⁹.

Певна річ, ці слова автора не дуже лестили національному почуттю українців, проте не могли їх не хвилювати і своєю об'єктивною інтерпретацією минулого сприяли формуванню у них реального суспільного світогляду.

Отже, і далі звертатимемося до тих особливостей вітчизняної історії доби Руїни в роз'ясненні М. Костомарова, які мали позитивне значення для розкриття історіософії національного розвитку, творення національної думки.

М. Костомаров не залишив поза увагою також постать І. Виговського, який із 1660 р. мав сенаторське звання, а під час правління П. Тетері брав діяльну участь у підготовці повстання 1664 р., був викритий і розстріляний із наказу комісара С. Маховського у березні того ж року. На думку М. Костомарова, якби І. Виговському та П. Тетері доводилося міряться послугами, наданими Польщі, котрій вони служили, «перевага залишитися повинна була за Виговським, по важливості того, що він зробив для неї, будучи гетьманом»¹⁰. У праці показано, що звістка про страту Виговського рознеслася поміж повсталим поспільством і посилила обурення проти польської влади. Супротивники у Чигирині шукали його погибелі і «таємно підсиляли до Брюховецького», а той 23 березня 1664 р. із Переяслава розіслав універсал, звернений до жителів Правобережної України. В універсалі, зазначав М. Костомаров із посиленням на «Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов», Брюховецький сповіщав, що йде на правий берег Дніпра з тим, щоб і цю сторону позбавити «від татар, котрі спустошували край під приводом свого союзу з поляками, звільнити руський народ в Україні від ярма іновірних ляхів, очистити край від людських плевелів, що вирости між пшеницею, і приєднати праву сторону України, разом із лівою стороною, до монархії єдиновірного государя»¹¹. У примітці під цим текстом автор студії зауважив, що Брюховецькому вже була в той час відома доля Виговського, як свідчать його слова в універсалі: «Коли одні із братій ваших попадають у бусурманську неволю, інші гинуть лютою смертю від ляхів, як потерпіли від них Богун, Виговський, Носач зі своїм зятем і інших немало»¹².

Коментуючи універсал Брюховецького, Костомаров звернув увагу на таку особливість, що гетьман Лівобережної України переконував жителів Правобережжя розправитися з поляками ще раніше, ніж встигнуть прийти Ромодановський із великоросіянами та з калмиками, зробивши, таким чином, зайвою стоянку у своєму краї цих союзників. Отже, виводив Костомаров, розпалюючи народні поривання на користь московської сторони, гетьман у своєму ж збуджувальному універсалі виливав, так би мовити, відро холодної води на прагнення народу до тієї ж московської сторони, «показуючи великоросійських ратних людей такими пособниками, з котрими небажано довге співжиття»¹³. Тут спостерігаємо певну тотожність у негативному ставленні гетьманів України здавна, принаймні від П. Сагайдачного, до російської самодержавної влади (царату). Розвідки Костомарова, зокрема студія «Гетманство Брюховецького», яскраво подають цей аспект, а відтак екстраполюють його на свого читача.

Продовжуючи тему народного повстання проти поляків, М. Костомаров зазначив, що Брюховецький не міг посилати допомоги повстанцям, отримуючи з Москви одні обіцянки, які не виконувалися, але повстання не припинялось, а із січня 1665 р. почало йти успішніше.

При відображенні історії періоду Руїни та її визначніших діячів М. Костомаров застосовував рідкісні для того часу поняття і терміни, котрі є складовою, як частково нами вже зазначалося, своєрідного понятійного апарату і наукової термінології цього вченого. Зокрема, пояснюючи мотиви втечі гетьмана П. Тетері у червні 1665 р. до Польщі, Костомаров писав: «Сподівався Тетеря, що король дасть йому маєстність, і він буде собі жити в достатку, віддалившись від політичних бурь»¹⁴. Тобто, на думку історика, для доби Руїни притаманні не лише суспільний занепад козацької України, деградація провідних ідей, які, власне, освячували існування козацтва як стану в результаті морального розкладу суспільства тощо, але і політичні бурі. Отже, Костомаров не тільки один із перших увів термін «руїна» до наукового вжитку, а й поняття «політичні бурі» стосовно періоду Руїни. Отож, занепад України-Гетьманщини у 60-х – на початку 80-х рр. XVII ст. можна характеризувати як період Руїни або політичних збурень.

У 1670 р. Тетеря втік до Молдови, а звідти – до Адріанополя і віддався під протекцію турецького государя. «Ні місця, ні часу

його кончини ми не знаємо»¹⁵, – зазначав Костомаров. У сучасній науковій літературі є відомості, що на початку квітня 1670 р. П. Тетеря був отруєний¹⁶.

На думку М.Костомарова, з падінням Тетері Правобережна Україна ступила ще далі у вир суспільного розкладання. «До цих пір, зазначається в його студії, поспільство вагалось між московським царем і польським королем, тому що то були дві сили, кожна з яких тягнула до себе Україну. Поспільство повставало і озброювалось, – одна половина його за царя, інша – за короля. В одних був пункт, звідки очікувалася підмога, в Каневі, де перебував царський гетьман Брюховецький, в інших – у Чигирині, Білій Церкві або взагалі там, де перебував гетьман, поставлений королем. Одні очікували допомоги від царського війська, інші – від польського. Так було до цих пір. Тепер польські війська пішли з України, а московського війська не дочекалися царські прибічники Правобережної України і тому повинні були все більше і більше холонуть у своїй прихильності до Москви. Отже, на Дорошенка чекала дилема: пристати до Польщі, або до Москви. «Не приставав ще ні до тієї, ні до другої Дорошенко, а тримався поки одних татар; татари були тоді союзники польського короля, і тому природно було Дорошенку (полковник черкаський, після втечі Тетері став 1665 р. гетьманом Правобережної України. – Ю. П.), спираючись на татар, шукати утвердження від польського короля»¹⁷.

У той час, коли відбувалися в Україні ці події, Брюховецький, повідомляється у студії, перебував у Москві, куди прибув 11 вересня 1665 р. М.Костомаров докладно охарактеризував перипетії перебування І. Брюховецького у Московії та розкрив їхні наслідки як для самого гетьмана, так і для Лівобережжя й України в цілому. Зокрема, історик акцентував увагу на тому, що гетьман І. Брюховецький повернувся в Україну важною і грозною людиною, обласканий московською владою з небувалим для козака титулом боярина-гетьмана. Козакам не подобалося і його боярство, та зведення у дворянське достоїнство старшин і полковників. У той же час, зазначав автор студії «Гетманство Бруховецького», у с Андрусові поблизу Смоленська відбувалися перемовини уповноважених із боку Польщі та Росії з метою укласти мир (ідеться про Андрусівське перемир'я між Росією і Польщею щодо припинення польсько-московської війни 1654–1667 рр. за рахунок розчлену-

вання України, укладене 30 січня (9. 02.) 1667 р., за яким Лівобережна Україна входила до складу Російської держави, а Правобережна залишалася за Польщею, два роки без Києва, тощо).

На думку М. Костомарова, у цій ситуації П. Дорошенко, не бажаючи визнавати над Україною не тільки московської влади, але, ще більше, польської, звернувся у Крим до хана з пропозицією завдати московській стороні поразки і підпорядкувати лівий берег України верховній владі Туреччини. «Давши надію на вступ у підданство Туреччині, – зазначається у Костомаровій студії, – Дорошенко просив хана, як турецького данника, рушити свою орду на Польщу. ...Польський король, попереджуючи дальші наміри хана і Туреччини, намагався уладнати з ними дружлюбним способом і відхилити від прихильності до Дорошенка»¹⁸. У результаті між Портою і Польщею був підписаний мир, «в якому, – вважав дослідник, – сильніші були зобов'язання з боку Польщі, ніж із боку Туреччини»¹⁹. Як зазначав Костомаров, на цей мир у Криму «небагато звертали уваги». Водночас він пояснював, що «задум Дорошенка віддати Україну у протекцію Туреччині з тим, щоб із допомогою турків і татар позбутися від ненависного Андрусівського договору, не міг поділитися зі співчуттям усіма козаками ні в Україні, ні в Запоріжжі»²⁰.

Виклавши низку тогочасних подій (антимосковське повстання, боротьба І. Сірка проти Кримського ханства, опір польським військам тощо), учений дійшов висновку, котрий, як побачимо, залишається неспростовним. Зокрема, він зазначав, що у Дорошенка, як і у багатьох тодішніх малоросіян, була одна задушевна мета – зробити Україну самобутньою державою. Але після Андрусівського договору з такою думкою неможливо вже було спиратися ні на Москву, ворогуючи з Польщею, ні на Польщу, відступаючи від Москви; обидві заявили себе вороже національним прагненням козаків; доводилося протидіяти разом двом державам – і московській, і польській, а тим часом усередині України аж ніяк не було ні згоди, ні ясності прагнення. Шукачам самобутності здавалося тоді єдиним засобом ухопитися за що-небудь третє, за таке сильне, щоб воно хоча б тимчасово могло однаково діяти і проти Московської Держави, і проти Польщі за Україну. Таким третім для Дорошенка тоді була Туреччина. Виходячи з викладеного, Костомаров резюмував: «Сподівалися, що Туреччина залишить Україну

під її власним місцевим управлінням, не порушуючи ні віри, ні звичаїв, і задовольняючись лише деякого роду васальною залежністю»²¹.

Розвиваючи попередню думку, дослідник пояснював, що у всіх відношеннях примирення в Андрусові було противне українцям. Вони відчували і бачили, що їхні завітні надії розбиваються у прах, що Україна стає здобиччю двох держав, котрі на свій розсуд роздирають її, ділять між собою навпіл, не запитуючи, бажає чи не бажає того український народ. Цьому народу, зазначається в дослідженні М. Костомарова, не тільки не дають приводу плекати думку про державну самобутність своєї вітчизни, але навіть не дозволяють вважати себе відмінним народом. Проти такого ставлення сусідніх держав до України, пояснює автор студії, «словом і ділом волав Дорошенко», і тому любили його українці, і зберіг би він таку чарівність до кінця, коли б його зв'язки з мусульманами не призвели до печальних наслідків, «налаштувавши проти нього народ»²².

Водночас М. Костомаров зазначав, що Брюховецький, напро-ти, з дня на день відчував фальшиве становище, в якому опинився, думаючи прислужитися Москві та утвердити свою владу над малоросійським краєм при московському уряді. Українці, писав автор, почали зазнавати чуже їм великоросійське управління. Народні нарікання зростали, всі ненавиділи Брюховецького з усім тим, що від нього йшло. На думку Костомарова, Брюховецький був одним із тих дрібних егоїстів, котрі, захоплюючись майбутніми вигодами, хапаються за все, що здається їм ближче і тому легше, мало думають про далекі наслідки, а потім, коли побачать що обманулися, так само легко і стрімко звертають у протилежний бік. Брюховецький усвідомив, пояснював автор, що запровадження московських порядків збуджує до нього ненависть, і він думав, що народ перестане його ненавидіти, лише тільки він своїми вчинками покаже, що не догоджає московському уряду на шкоду своїй нації. Костомаров зазначав, що цей гетьман Москви ніколи не любив, він тільки падлючив і плазував перед нею, сподіваючись, що вона завжди може охоронити його. Але його надії, як зазначається у студії вченого, не зовсім оправдувалися, тому що Москва не занадто швидко і не занадто співчутливо готова була догоджати йому в такій мірі, як він догоджав їй, адже вороги могли його зни-

щити, раніше ніж Москва вирішила б врятувати його. На думку Костомарова, для Москви «по суті було байдуже: того, чи іншого захочуть козаки собі гетьманом, аби тільки цей гетьман був вірний і покірний московському уряду»²³.

У наш час стосовно І. Брюховецького пануючою в українській історіографії є оцінка, згідно з якою, гетьман, «переживаючи еволюцію поглядів, проторив шлях, яким згодом пішов І. Мазепа: усвідомивши згубність для козацької України («вітчизни нашої милої») російської політики, він підготував й очолив взимку 1668 р. антиросійське повстання на теренах Лівобережжя, Запорожжя і Слобожанщини»²⁴.

Серед тлумачень сучасними істориками прагнення П. Дорошенка, як і його попередників – Ю. Хмельницького, П. Тетері, І. Брюховецького, до об'єднання розділеного на дві частини Українського Гетьманату, найпоширенішим є таке, в котрому стверджується, що це прагнення «так і не було втілено в життя»²⁵.

Узагальнивши викладені вище думки, зазначимо, що М. Костомаров як учений спромігся довести наявність в українському суспільстві доби смут, названої «руїною», національної ідеї: «зробити Україну самобутньою державою». Це було винятковим досягненням не тільки Костомарова, а й вітчизняної історіографії другої половини ХІХ ст. Отже, цей історик заявив про себе як яскравий виразник і пропагандист головного громадського прагнення стосовно державного статусу України, а також завітних національних мріянь предків і сучасних йому українців.

М. Костомаров у завершальному, ХІІ параграфі студії «Гетманство Брюховецького», виклав на основі джерел події, пов'язані з виступом цього гетьмана проти царських ратних людей і вступом П. Дорошенка на лівий берег Дніпра, а також пов'язані з народними повстаннями, взаєминами Дорошенка і Брюховецького під Опішнею тощо, та вбивством останнього у червні 1668 р. лівобережними козаками біля Диканьки. У процесі відображення цих та інших конкретних подій історії, підкріпленого належними джерелами, автор висловив низку думок, окремі гіпотези та ідеї, що заслуговують на увагу з огляду на тему нашої статті. Зокрема, висвітливши раду, яка відбувалася 1 січня 1668 р. у Брюховецького в Гадячі, Костомаров зазначив, що після цієї ради гетьман відправив посланців до Туреччини з пропозицією до султана взяти у

підданство українців із тим, щоб султан зобов'язався захищати нових підданих від зазіхань Росії та Польщі. При цьому автор наголосив на такій суттєвій деталі, що «Брюховецький випрошував собі право бути васальним князем України під зверхністю Туреччини, подібно до семиградського князя, і сидіти на княжому престолі у Кисві»²⁶.

Отже, вчений спромігся показати, що задуми гетьманів у своїй основі на певних етапах розвитку подій за часів Руїни були однаковими. І він мав рацію, адже в історичних дослідженнях сьогодення резюмується, що об'єднана Україна «могла б із часом відмовитися від васально залежного становища й започаткувати власну традицію монархічного правління»²⁷.

У студії М. Костомарова приділено також увагу раді, яка відбулася у січні 1668 р. у Чигирині в Дорошенка, на якій він так дорікнув Брюховецькому: «чоловік худий і непородистий, навіщо взяв на себе такий тягар і віддав козаків Москві з усіма податями? Того з віку у нас не було!»²⁸. І на цій раді, як і на тій, що відбувалась у Брюховецького, зазначав автор студії, «вирішили відрізатися від Московської держави і від Польщі та піддатися Туреччині, в надії васальної самобутності під її владою»²⁹. Історик також показав, що Брюховецький «підступним способом» вигнав із Гадяча воєводу та царських ратних людей і хотів таким же чином випровадити їх і з інших українських міст, гетьман умовляв усіх забути всіляку «недружбу до своєї братії і стати проти зловмисних москалів», але Брюховецький не міг уже ніякою брехнею, пояснюється у студії, погасити в народі ненависть, що розгорілася до нього³⁰.

У червні 1668 р. на Лівобережну Україну, де у той час відбувалось антимосковське повстання, вступили війська під проводом П. Дорошенка. Поблизу Опішні в момент з'єднання військ двох гетьманів лівобережні козаки вбили Брюховецького. Дорошенко був проголошений гетьманом усієї України, але відразу змушений був повернутися на Правобережжя для боротьби проти агресії Польщі та її ставленика на гетьманство. М. Костомаров зазначив, що Іван Брюховецький був похований за християнським обрядом з усіма почестями у церкві в Гадячі, «ним же побудованій»³¹. Безперечно, на це була згода гетьмана України П. Дорошенка.

На думку сучасних учених, «мрія Дорошенка, хоча й ненадовго, здійснилася. Він нарешті зумів зробити те, що не вдавалося

його попередникам – Ю. Хмельницькому й П. Тетері, а саме – об'єднати розтерзану сусідніми монархами та внутрішніми чварами Україну»³². Цей факт знайшов відображення також у Костомаровій студії «Гетманство Бруховецького», що засвідчує її об'єктивність стосовно інтерпретації минулого, а відтак позитивний вплив на формування в суспільстві національної ідеології державотворення.

Свою працю М. Костомаров завершив стислою, глибокою і неупередженою характеристикою особистості гетьмана Лівобережної України Івана Бруховецького, котрого зобразив у контексті історії, як діяча складної епохи, як людину зі своїми особливостями і неповторністю. Отже, у науковому баченні М. Костомарова, Бруховецький був достойним явищем своєї епохи, так вдало прозваної «руїною», розуміючи тут руїну не тільки матеріального, але й морального побуту у краї. Піднесений на верх величі міжусобицями, він наштовхнувся на московську політику, розгубився і закінчив своє поприще ганебним чином, тому що, на думку вченого, спільно зі своїми старшинами допустили введення великоруського порядку в управлінні Україною з порушенням старини. Згодом, як показано у студії М. Костомарова, «загубив Бруховецький голову, вдарився у противне – у зраду тому, що облагодіяло і піднесло його! І він загинув жакливим, але достойним своїй аморальності способом. У народній пам'яті він не залишив по собі нічого, крім ненависті та презирства, а потім – вічного забуття»³³.

Історичний портрет гетьмана І. Бруховецького у викладі М. Костомарова був доступним для розуміння не тільки фахівцям, але і широкому загалу читачів, усім, хто цікавився історією України, її знаменитостями, у тому числі й тими, які мали негативний ореол. І це відіграло велике значення в розвитку вітчизняної громадянської самосвідомості, зважаючи й на те, що нерідко негативний фактор виконував позитивну роль.

Як виходить з наукового аналізу студії «Гетманство Бруховецького», а отже – і монографії М. І. Костомарова «Руїна», однією з основних причин руїни як трагічного явища в історії України був конфлікт між козацькою старшиною і народними масами, який ускладнювався втручанням із боку Речі Посполитої, Туреччини, Кримського ханства та Московської держави. Крім того, учений вважав, що під Руїною у сенсі історичного періоду слід розуміти

руйнацію не лише матеріального побуту, а й духовного життя в Україні, що становило новацію у тлумаченні тогочасної доби нашої історії, а отже, сприяло кращому її вивченню і зрозумінню.

Особливу увагу М.Костомаров приділив володарям гетьманської булави, зокрема їхнім моральним рисам. Приміром, підступність і брехливість гетьмана І. Брюховецького протиставляється принциповості гетьмана П. Дорошенка і т.д. Почасти такі протиставлення зумовлені манерою викладу, що притаманна вченому. Та визначальними були історичні погляди Костомарова на роль особистості в історії, зокрема щодо конфлікту тієї чи іншої поста-ті з народними низами та їхніми прагненнями. Такі сюжети не могли не хвилювати уми пересічного читача, не викликати у нього болю за те, що, як показав автор дослідження, у період Руїни відбувся суспільний занепад козацької України, а найголовніше – деградація провідних ідей, які, власне, освячували існування козацтва.

Отже, Костомарова «Руїна», зокрема студія про гетьманство Брюховецького, виконувала роль подразника, який викликав реакцію української читацької публіки до самоусвідомлення себе як нації (у монографії і зазначеній студії термін «нація» вживається М. Костомаровим стосовно українців досить часто, на відміну від польських, російських і деяких українських істориків, його сучасників, котрі писали про Україну). Тому доцільно нагадати, що монографія була написана автором і опублікована за несприятливих умов. Передусім ідеться про Емський акт 1876 р. – розпорядження стосовно повної заборони українського письменства, підписане імператором Олександром II у німецькому містечку Емс 30 (18) травня. Воно, крім усього іншого, призвело до утисків діяльності свідомої української інтелігенції, свавілля цензури щодо праць українознавчої тематики та репресій їхніх авторів. Як наслідок, у Костомаровому дослідженні про добу Руїни джерельний аспект дещо переважає філософський. Натомість останній вирізняється концептуальністю. Зокрема, М.Костомаров як провідний дослідник Руїни – феноменальної доби в історії України – не тільки всебічно охарактеризував її, але визначив тогочасну національну ідею українського народу, а не якоїсь окремої партії або суспільного прошарку чи діяча, метою якої було прагнення мати незалежну державу. Це свідчить про унікальний внесок Костомарова у процес формування в українців усвідомлення національної тотожності.

¹ Сондерс Д. Микола Костомаров і творення української етнічної ідентичності // Київська старовина. – 2001. – № 5. – С. 31; Смолій В. Фундатор новітнього українства // Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енцикл. довід. / В. А. Смолій, Ю. А. Пінчук, О. В. Ясь. – К., 2005. – С. 8.

² Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров // Літературно-науковий вістник. – 1910. – Кн. 5. – С. 225.

³ Магочій П.-Р. Історія України. – К., 2007. – С. 314.

⁴ Інтерв'ю Елени Шеремети с Виталием Врублевским, к 90-летию со дня рождения Владимира Васильевича Щербицкого // Факты. – 2008. – 15 февр.

⁵ Костомаров Н. И. Руина. Историческая монография 1663–1687 гг. // Собр.соч.: Исторические монографии и исследования. – Санкт-Петербург, 1905. – Кн. 6. – Т. 15. – С. 5.

⁶ Смолій В. А., Степанков В. С. Державна ідея за козацької доби // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. – К., 2006. – Т. 1. – С. 260.

⁷ Смолій ВА. Феномен українського козацтва (замість передмови) // Там само. – С. 5.

⁸ Костомаров Н. И. Руина. Историческая монография 1663–1687 гг. – С. 21.

⁹ Там же. – С. 22.

¹⁰ Там же. – С. 26.

¹¹ Там же. – С. 30.

¹² Там же. – С. 31.

¹³ Там же.

¹⁴ Там же. – С. 45.

¹⁵ Там же. – С. 46.

¹⁶ Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К.; Запоріжжя, 2002. – С. 482.

¹⁷ Костомаров Н.И. Руина. Историческая монография 1663–1687 гг. – С. 50.

¹⁸ Там же. – С. 92.

¹⁹ Там же.

²⁰ Там же. – С. 94.

²¹ Там же. – С. 97.

²² Там же. – С. 102.

²³ Там же. – С. 104.

²⁴ Смолій В. А., Степанков В. С. Державна ідея за козацької доби. – С. 265.

²⁵ Чухліб Т. В. Боротьба українського козацтва за об'єднання Право- та Лівобережної України // Історія українського козацтва. – Т. 1. – С. 441.

²⁶ Костомаров Н. И. Руина. Историческая монография 1663–1687 гг. – С. 106.

²⁷ Чухліб Т. В. Указ. праця. – С. 441.

²⁸ Костомаров Н. И. Руина. Историческая монография 1663–1687 гг. – С. 106.

²⁹ Там же.

³⁰ Там же. – С. 114.

³¹ Там же. – С.116.

³² Чухліб Т. В. Указ. праця. – С. 436.

³³ Костомаров Н.И. Руина. Историческая монография 1663–1687 гг. – С. 117.

The article analyses M. Kostomarov's study «Brukhovetskyi's Hetmancy» in aspect of its influence on formation of Ukrainians' national self-consciousness. Accent is made on terminology («Ruina», «political storm», «nation») etc.

Додатки

Додаток 1

Лист Держкомвидаву СРСР стосовно книги Ю. А. Пінчука «Исторические взгляды Н. И. Костомарова»

Государственный комитет СССР
по делам издательств,
полиграфии и книжной торговли
13.05.81

Директору Института истории АН УССР
члену-корреспонденту АН УССР
т. Кондуфору Ю. Ю.

В связи с Вашим письмом по поводу исключения из плана издательства «Наукова думка» книги Ю. А. Пинчука «Исторические взгляды Н. И. Костомарова» (Киев, рус. яз., 10 изд.л., 1000 экз.) сообщаем следующее.

Комиссия Госкомиздата СССР по рассмотрению издательских заявок в своем решении по данной работе исходила из того, что она представляет интерес для достаточно ограниченного круга специалистов, о чем свидетельствовал и заявленный тираж книги – 1000 экз.

В ряде опубликованных историографических работ Н. И. Костомарову и его творческому наследию отводится значительное место («Очерки истории исторической науки в СССР», т. 2, М., 1960; Учебное пособие по историографии (2-е изд.-учебник), М., 1961 и 1971; БСЭ (2-е изд. т. 23, 3-е изд. т. 13) «Советская историческая энциклопедия», т. 7; «История исторической науки в СССР. Дооктябрьский период. Библиография». М., 1965 и др. изд.).

В указанных изданиях обширная, но противоречивая деятельность Н. И. Костомарова подвергнута критического анализу с по-

зий марксизма-ленинизма, а оценка его творческого наследия доведена до широкого круга читателей.

В связи с вышеизложенным не считаем целесообразным изменить решение Комиссии. Полагаем, что работу Пинчука Ю. А. можно было бы депонировать, а публикация наиболее значимых положений его книги в научной периодической печати обеспечит необходимый пропагандистский и контрпропагандистский эффект.

Заместитель председателя
Госкомиздата СССР

А. А. Небензя

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ КОМИТЕТ СССР
ПО ДЕЛАМ ИЗДАТЕЛЬСТВА,
ПОЛИГРАФИИ И КНИЖНОЙ ТОРГОВЛИ
(Госкомиздат СССР)

101409, Москва, Петровка, д. 26
13.05.81 № 1-1339/45

На № _____

Директору Института истории
АН УССР,
члену-корреспонденту АН УССР
г. Концудору Ю.В.

М. И. Пинчуку
М. И. Пинчуку
21.5.81

В связи с Вашим письмом по поводу исключения из плана издательства "Наукова думка" книги Ю.А.Пинчука "Исторические взгляды Н.И.Костомарова" (Киев, рус.яз., 10 изд.л., 1000 экз.) сообщаем следующее.

Комиссия Госкомиздата СССР по рассмотрению издательских заявок в своем решении по данной работе исходила из того, что она представляет интерес для достаточно ограниченного круга специалистов, о чем свидетельствовал и заявленный тираж книги - 1000 экз.

В ряде опубликованных историографических работ Н.И.Костомарову и его творческому наследию отводится значительное место ("Очерки истории исторической науки в СССР", т.2, М., 1960; Учебное пособие по историографии (2-е изд.-учебник), М., 1961 и 1971; БСЭ (2-е изд. т.23, 3-е изд. т.13) "Советская историческая энциклопедия", т.7; "История исторической науки в СССР. Дюктябрьский период. Библиография". М., 1965 и др. изд.).

В указанных изданиях обширная, но противоречивая деятельность Н.И.Костомарова подвергнута критическому анализу с позиций марксизма-ленинизма, а оценка его творческого наследия доведена до широкого круга читателей.

В связи с вышеизложенным не считаем целесообразным изменить решение Комиссии. Полагаем, что работу Пинчука Ю.А. можно было бы депонировать, а публикация наиболее значимых положений его книги в научной периодической печати обеспечит необходимый пропагандистский и контрпропагандистский эффект.

Заместитель председателя
Госкомиздата СССР

А. Небензя А.А.Небензя

Вх. № 339
13.05.81 1981

М. т. № 19. Сек. 1414

Додаток 2

Рецензії на студії Ю. А. Пінчука

2.1. Рецензія члена-кореспондента НАН України Ф. П. Шевченка (1914–1995) – Україна

РЕЦЕНЗИЯ

*на кандидатскую диссертацию Ю. А. ПИНЧУКА
«Н. И. Костомаров как историк Украины»*

Историография как специальная историческая дисциплина играет весьма важную роль в исторической науке, ибо она расширяет научный кругозор у исследователей, помогает раскрывать историческую закономерность развития исторической науки. Историография дает исследователям возможность вскрыть (проследить) тот процесс, который прошел и проходит в исторической науке и этим самым помогает правильно понять то поколение, в котором находится наука на данном этапе, делать прогнозы, ставить задания в ее дальнейшем развитии.

И при всем этом приходится отмечать, что историографии еще весьма мало уделяется внимания, а это отрицательно влияет на состояние исторических исследований. Кому как не историкам необходимо знать и постоянно помнить о роли и месте традиций, наследия в развитии всех общественных явлений, различных отраслей науки, а среди них и исторической. Историческая наука не может нормально развиваться, если не будут использованы лучшие традиции прошлого, не будут учитываться успехи и неудачи предшественников.

Марксизм-ленинизм осуждает нигилистическое отношение к наследию, учит, что к нему необходимо подходить бережно, критически взвешивать и использовать достижения предшествующих поколений, отдать им достойное. Работы историков, созданные в прошлом, – это не своеобразное кладбище, которое время от времени посещаем для того, чтобы прочесть надгробные камни и вспомнить того или иного предшественника. Обращаемся к прошлому для того, чтобы лучше познать сложный путь развития и борьбы в исторической науке, ибо только так сможем полнее оценить успехи исторической науки наших дней и сделать соответ-

ствующие выводы для дальнейшего движения вперед. Без истории каждой отрасли науки не может быть и ее своевременной теории. И то, что историография занимается историей исторической науки, является еще одним из свидетельств ее важной роли, которую играет эта дисциплина в развитии науки, поднятии ее на высший уровень.

Кратко остановлюсь на значении историографии, чтобы этим самым подчеркнуть важность темы, которую избрал для своей кандидатской диссертации Ю. А. Пинчук.

Важность темы заключается в том, что она посвящена историческим взглядам Н. И. Костомарова, который создал огромное количество трудов, поднял ряд важных проблем, осветил многие периоды истории России и Украины. К этому добавим, что Н. И. Костомаров принадлежал к числу прогрессивных общественно-политических деятелей. С прогрессивных позиций этот историк рассматривал прошлое нашей страны. Труды Н. И. Костомарова получили высокую оценку таких его современников как Т. Шевченко, Н. Чернышевского, Н. Добролюбова, А. Герцена, И. Франко и др. На трудах Н. И. Костомарова воспитывалось несколько поколений людей. Является это еще одним свидетельством того, что диссертация посвящена достойному историку.

В лице Н. И. Костомарова мы встречаем весьма удачное сочетание таланта историка и литератора. На примере Н. И. Костомарова еще раз убеждаемся в том, что художественная литература «не злая соперница» исторической науки. Могут они разными средствами делать одно и то же полезное дело. Следует отметить еще одну черту, присущую Н. И. Костомарову. Он за своим происхождением и действиями олицетворял дружбу двух братских народов – русского и украинского. Это он в черные дни реакции выступил с обоснованием прав украинского народа. Для этого он использовал исторический опыт. Упомянутое нашло свое отражение в диссертации Ю. А. Пинчука.

О Н. И. Костомарове как историке много писали и современники, и в последующее время. Писали разные люди с разных позиций. Выказано много противоречивых, а также явно неверных и ненаучных мнений, соображений. Настало время, чтобы раскрыть подлинную роль и значение Н. И. Костомарова в развитии исторической науки вообще, а украинской в частности. И, безусловно, диссертация Ю. А. Пинчука с позиций марксизма-

ленинизма в значительной степени вносит ясность во многие рассматриваемые вопросы.

Мало было историков Украины, которые создали бы столько трудов как Н.И. Костомаров. Следует упомянуть, что во многих случаях он первый поднял ряд проблем, а в некоторых случаях единственный, по истории Украины. Для освещения поднятых вопросов им использован огромный документальный материал. Даже историки, не разделяющие взглядов Н. И. Костомарова, часто вынуждены пользоваться богатейшим фактическим материалом, использованным в его трудах. И в связи с этим следует отметить, что первое монографическое исследование исторических взглядов Н. И. Костомарова далеко еще не исчерпывающее. Можно и нужно было бы исследовать ряд других вопросов. Для примера скажу, что пока единственная трехтомная работа «Богдан Хмельницкий» посвящена Н. И. Костомаровым освободительной войне украинского народа, в дореволюционное время выдержала четыре издания на русском и одно на украинском языках. Труд этот неоднократно дорабатывался автором, который не только пополнял его новым фактическим материалом, но вносил значительные коррективы, обосновывая свои выводы. Раскрытие авторской лаборатории достойно специального монографического исследования. И не будем обвинять автора диссертации в том, что он взял широкую тему. Скажем, что он в целом справился с поставленной задачей, хотя и много пришлось поработать не только над трудами Н. И. Костомарова, но использовать литературу о нем, а также архивные материалы.

В диссертации рассмотрены все монографические работы и ряд статей Н. И. Костомарова. Рассмотрены обстоятельно. При этом сделаем одно замечание: объем работы вырос за счет пересказов содержания и текстуальных примечаний, которые не всегда вызываются необходимостью.

Структура работы дает возможность раскрыть исторические взгляды Н. И. Костомарова относительно различных периодов истории Украины. Следовало во «Введении» хотя бы кратко, но дать обоснование структуры работы. Ведь от него многое зависит в освещении поднятых вопросов.

Требует уточнения название главы первой. Речь в ней идет не только о формировании исторических и общественно-политических взглядов, но довольно обстоятельно говорится о жизненном

пути Н. И. Костомарова. В этой главе использованы архивные материалы.

В работе в нескольких местах утверждается то, что на Н. И. Костомарова влияли различные деятели. Но следовало показать, как влиял и на кого столь крупный историк и общественный деятель, если не в различных сферах жизни, то в историографии особенно.

В главе второй дан обзор и оценка работ Н. И. Костомарова, посвященных древнерусскому государству, истории украинских земель до середины XVII ст., о возникновении казачества и Запорожской Сечи, крестьянско-казацких восстаний, борьбе украинского народа против турецко-татарской агрессии. Автор показал, что нового внес в освещение упомянутых вопросов Н. И. Костомаров. Но нам кажется, что за счет некоторого сокращения пересказа содержания следовало больше подчеркнуть то новое, что внес в разработку вопросов Н. И. Костомаров. И это замечание касается и последующих глав диссертации. Можно было иначе подойти к оценке работы Н. И. Костомарова «Две народности», если бы автор учел, когда была написана работа и состояние научных знаний к тому времени. Сделать это тем более необходимо, что работа занимает определенное место в науке.

Известно, что Н.И. Костомаров внес особый вклад в дело изучения истории освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг., которую возглавил Б. Хмельницкий. Рассмотрению этого вопроса посвящена специально третья глава. Можно сказать, что работы Н. И. Костомарова в освещении этого периода в истории Украины явились поворотным этапом в историографии. И это их значение показано в диссертации.

Впервые в диссертации Ю. А. Пинчука дан обстоятельный обзор и оценка работ Н. И. Костомарова, в которых он исследовал социально-экономическое развитие, политическое положение Украины после воссоединения Украины с Россией до 30-х годов XVIII ст. В четвертой же главе дан обзор работ Н. И. Костомарова под углом зрения социальной и национально-освободительной борьбы на Украине, а также совместной борьбы русского и украинского народа против иностранных агрессоров в XVII и начале XVIII ст.ст. Работы, касающиеся этого периода и упомянутых вопросов, написаны Н. И. Костомаровым почти исключительно на

основе актового материала. Длительное время (и в некоторых случаях до сегодняшнего дня) Н. И. Костомаров был единственным автором, который касался столь обстоятельно определенных вопросов. Обойти Н. И. Костомарова при изучении этого периода нельзя.

Н. И. Костомаров не только поднимал новую проблематику, но освещал вопросы с определенных позиций. Безусловно, что это вызвало не только положительные отзывы, но и критические замечания. Иногда это выливалось в дискуссию, полемику между критиками и Н. И. Костомаровым. Мне кажется, что показать это в историографической работе обязательно следует. Об этом автор диссертации не всегда говорит.

В работе Ю. А. Пинчука дан обстоятельный обзор научной деятельности Н. И. Костомарова как историка более чем за 40 лет. Потребовало это много работы от диссертанта. Показано также идейные основы тех или иных выводов, к которым пришел Н. И. Костомаров. И все же следовало обратить внимание, а не ограничиваться отдельными утверждениями о том, что за этот большой отрезок времени происходили изменения во взглядах Н. И. Костомарова.

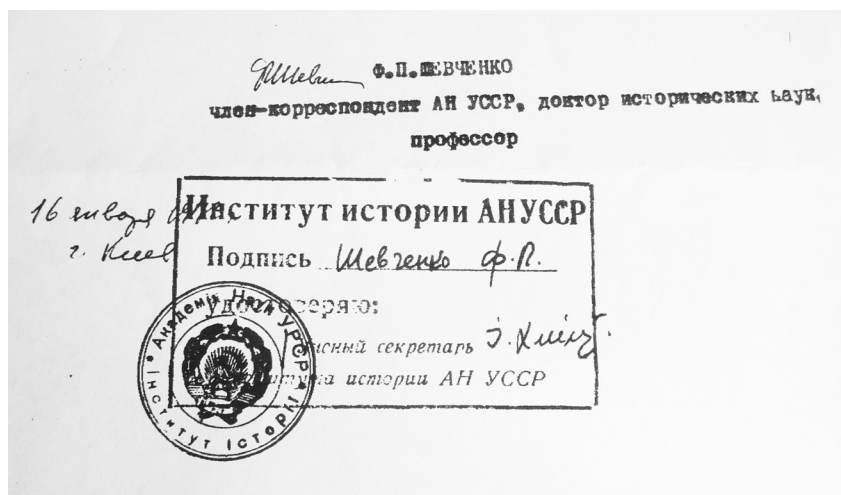
Работа завершается обширным «Заключением». Написано оно, как и в большинстве случаев, в принятом стиле – дается резюме работы. И это, кроме того, что имеются выводы в каждой главе. Считаю, что было бы лучше, целесообразнее, если авторы диссертаций (и не только кандидатских), а также монографий в заключении говорили о тех задачах, которые возникают в результате исследования проблемы.

Автор диссертации показал тот огромный положительный вклад в изучение истории Украины, который сделал Н. И. Костомаров. Известно диссертанту и положение В. И. Ленина о том, что исторические заслуги судятся не по тому, чего не дали исторические деятели «сравнительно с современными требованиями, а по тому, что они дали нового сравнительно со своими предшественниками». (В. И. Ленин, соч. т. 2, стр. 178). В работе показаны те условия и время, в которых жил и творил Н. И. Костомаров. А потому нет особой необходимости десятки раз при анализе тех или иных произведений твердить, что Н. И. Костомаров «допускал неверные формулировки», «некоторая непоследовательность», «не-

редко историк ошибается в выводах», «хотя Костомаров и не поднялся до марксистского понимания», «не раскрыл полностью сущность», «приближался к верному пониманию социальной атмосферы» и т.д., и т.п.

Отмеченные частные недостатки не снижают высокой оценки работы, которую провел Ю. А. Пинчук и представил ее в виде кандидатской диссертации. Читая работу Пинчука, перед нами встает образ Н. И. Костомарова как прогрессивного и выдающегося историка Украины. Есть надежда, что хотя бы некоторые произведения Н. И. Костомарова будут переизданы если не полностью, то хотя бы частично, выборочно. Что же касается диссертации Ю. А. Пинчука, то ее после некоторой редакционной доработки следовало бы издать отдельной книгой.

Нет сомнения, что автор диссертации Ю. А. Пинчук проявил свои научные способности, а об этом свидетельствуют также опубликованные им работы, безусловно заслуживают того, чтобы ему Ученым советом была присуждена ученая степень кандидата исторических наук.

2.2. Рецензія професора Р. П. Іванченко (Іванової) – Україна

КНИГА ПРО М. І. КОСТОМАРОВА

*Пінчук Ю. А. Исторические взгляды Н. И. Костомарова
(Критический очерк). Киев, Наук. думка, 1984. – 190 с.*

Один з найвідоміших вітчизняних істориків XIX ст. М. І. Костомаров належить до плеяди вчених, чия багатогранна творчість допомагає розкрити невичерпні джерела духовних надбань нашого народу, визначити його місце серед інших цивілізованих націй світу в минулі часи. До того ж він багато уваги приділяв дослідженню історичної долі двох братніх народів – російського та українського. З огляду на це рецензована книга Ю. А. Пінчука викликала інтерес не лише спеціалістів, а й численних читачів.

Осмислення процесу еволюції історичних поглядів М. І. Костомарова й сучасна їх інтерпретація дали можливість автору визначити його місце у вітчизняній, зокрема українській, історіографії. Актуальність оцінки творчої спадщини цього історика зумовлюється також необхідністю рішуче викрити суть різних буржуазно-націоналістичних «теорійок», автори яких використовують ім'я відомого вченого в своїх корисливих цілях.

Створити аналітичний нарис про історичні погляди М. І. Костомарова – справа нелегка, адже його наукова спадщина – величезна: десятки монографій, статей, рецензій, документальних видань. Крім того, багато розвідок про нього побачили світ як у дожовтневий період, так і за роки Радянської влади. Тому природно, що Ю. А. Пінчук обмежується розкриттям лише тих аспектів діяльності вченого та аналізом його праць, що безпосередньо стосуються історії України. До речі, цей аспект наукової спадщини М. І. Костомарова найменше висвітлений у радянській історіографії. Цінним є те, що Ю. А. Пінчук не обмежився вивченням друкованих творів М. І. Костомарова з різних питань історії, етнографії, фольклору, публіцистики, мемуаристики, епістолярії тощо, а й використав певну кількість архівних джерел, що дало йому можливість ґрунтовніше дослідити історичні концепції вченого.

Розглядаючи літературу з даного питання, автор прагнув дати їй належну оцінку, зокрема вказав на суперечливість у твердженнях

деяких дослідників спадщини вченого, хоча й не завжди висловлював своє ставлення до них. Навряд чи можна погодитись і з деякими міркуваннями Ю. А. Пінчука щодо характеристики певних історичних явищ. Так, він пише, ніби лише деякі сучасні дослідники, наголосивши на революційній сутності програми Кирило-Мефодіївського товариства, вказали на існування в ньому двох тенденцій – революційно-демократичної і буржуазно-ліберальної. Однак про революційну сутність програми цього товариства було відомо ще царському урядові, який жорстоко покарав його головних учасників, а на дві тенденції в ньому вказувалося ще в працях окремих дослідників ХІХ ст., зокрема про це писав М. П. Драгоманов у розвідці «Шевченко, українофіли і соціалізм»¹, а в радянський час – А. І. Бортников, В. Г. Горбатюк, Ю. О. Ковмір, П. А. Зайончковський та інші. Автор проаналізував найвагоміші праці вченого, виклав суть його історичних концепцій, багато з яких, як справедливо зауважує дослідник, лише ставилися в історіографії або були предметом гострих дискусій.

Характеризуючи життєвий і творчий шлях історика, автор критичного нариса закономірно прагнув простежити ідейні корені становлення його суспільно-історичних поглядів. Щодо цього становить інтерес характеристика М. І. Костомарова як одного із засновників та ідеологів Кирило-Мефодіївського товариства. На відміну від інших дослідників Ю. А. Пінчук не порушує питання про авторство такого важливого документа, як «Книги буття українського народу», хоча останнім часом, особливо після виходу в світ монографії Г. Я. Сергієнка «Т. Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство» (К., 1983), воно знову стало предметом дискусії. Автор поділяє думку деяких дослідників про мирний шлях втілення в життя програмних положень таємного товариства і характеризує його платформу як помилкову, ліберально-буржуазну (с. 41), але водночас наводить й іншу оцінку політичної платформи кирило-мефодіївців, які пропагували ідею «революційного об'єднання слов'ян», що виникла під впливом декабристів. При цьому він посилається на монографію «Развитие капитализма и национальное движение в славянских странах» (М., 1970, с. 188) і також погоджується з її авторами. Таким чином, читачеві важко зрозуміти авторську позицію в даному питанні, в тому числі його ставлення до самого товариства і до окремих його програмних документів.

Цікавими є сторінки рецензованої книги, присвячені стосункам М. І. Костомарова з М. Г. Чернишевським. Автор цілком справедливо наголошує, що дружба історика з великим російським демократом позитивно вплинула на діяльність М. І. Костомарова в Саратовському статистичному комітеті.

Ю. А. Пінчук порушив також питання про ставлення М. І. Костомарова до скасування кріпосного права в Росії, про його активну публіцистичну діяльність у той період, коли він засуджував кріпосництво як найбільше суспільне зло. Проте, на наш погляд, дослідник недостатньо уваги приділив аналізу виступів М. І. Костомарова в роки першої революційної ситуації на сторінках «Современника», а також його відомій дискусії з Погодіним, якій М. Г. Чернишевський надавав великого значення.

Пояснюючи причини розходжень у суспільно-політичних поглядах історика й вождя всеросійської демократії, автор дослідження справедливо зазначає, що, хоча М. І. Костомаров виступав проти деспотизму самодержавства і в своїх працях прагнув показати історію «руху життя народу» і «народної діяльності», як представник ліберально-буржуазного табору він боявся наростання революційного руху, тоді як уся діяльність М. Г. Чернишевського була спрямована на роз'яснення народним масам необхідності ведення рішучої боротьби проти експлуататорів. Основний зміст історичного нарису про М. І. Костомарова викладений у розділах, присвячених висвітленню ним питань історії українського народу в 1648–1654 рр. Автор проаналізував найвагоміші праці вченого, виклав суть його історичних концепцій, багато з яких, як справедливо зауважує дослідник, лише ставилися в історіографії або були предметом гострих дискусій.

Ю. А. Пінчук розкриває основні суспільно-політичні концепції історика в їх еволюції, становленні і водночас показує помилкові тлумачення ним деяких питань, ідеалізацію окремих моментів тощо. Все це дає можливість створити більш повну картину історичних уявлень вченого XIX ст. і пояснити ту обставину, чому деякі помилкові тези, а інколи навіть і правильні положення М. І. Костомарова використовуються буржуазно-націоналістичними «теоретиками» для обґрунтування антирадянських наклепів. Для цього вони часом перекручують або виривають із контексту окремі думки вченого. Автор нарису робить спробу дати відсіч

намаганням спекулювати на імені М. І. Костомарова. Дослідник доводить, що цінність історичної спадщини вченого полягала в збиранні й виданні величезної кількості важливих архівних документів, які до нашого часу не збереглися. Тому його праці, в яких широко використаний цей матеріал, і нині мають неабияке значення.

Цілком слушно Ю. А. Пінчук приділив багато уваги висвітленню поглядів вченого на історію України. При цьому він зазначає, що М. І. Костомаров у цілому правильно пояснював процес утворення української народності, хоча й припустився ряду помилкових висновків, зокрема в статті «Дві руські народності», яку взяли на озброєння реакційні буржуазно-націоналістичні ідеологи для обґрунтування своїх антинаукових тверджень про відрубність історичного шляху, «безкласовість» і «загальнодемократичність» української нації. Однак, як підкреслюється в рецензованій праці, основні висновки М. І. Костомарова суперечать вигадкам антирадянських інтерпретаторів його спадщини.

М. І. Костомарову належить заслуга, зазначає автор нарису, і в загалом правильному висвітленні історії українських земель після їх загарбання литовськими та польськими феодалами. Вчений одним з перших розкрив сутність релігійного гніту, під яким приховувалися реальні класові та політичні інтереси. В праці справедливо наголошується на розумінні істориком соціальної неоднорідності українського феодального суспільства: він писав і про українське панство, тобто феодалів, які жорстоко експлуатували селян, і про «простолюдинів», на фактичному матеріалі показував глибоку ворожнечу між ними (с. 79, 80, 83 та ін.). М. І. Костомаров розкрив продажність, боягузтво, зрадництво вищого православного духовенства і вважав істинним захисником православної релігії простий народ, козаків.

Дослідник, на нашу думку, правомірно підкреслює, що М. І. Костомаров «подолав помилкові погляди на козацтво, як на явище споконвічне, показавши його явищем суспільно-історичним, наслідком антагонізму феодального суспільства» (с. 91). До того ж, слушно підкреслює автор, учений розглядав козацтво не як єдиний однорідний організм (саме так вважали автори «Книги буття українського народу» – кирило-мефодіївці), а як соціально-диференційовану спільність людей. Таким чином, погляди М. І. Костомарова на козацтво поступово еволюціонізували. На цей бік творчості вченого звернув увагу К. Маркс, який законспектував

працю «Гетьманство Виговського». В ній історик писав, що козацький стан на Україні був розколотий на багатих і бідних, яких багаті, «значні», називали «козацькою черню». З «Бунту Стеньки Разіна» К. Маркс виписав майже дослівно такі слова історика: «В Малоросії після Богдана Хмельницького виникло дві партії: одна – значних (нотаблей, шановних людей) або кармазинників (від слова «карман» або «кармазин», «der Karmoisin»), друга – простих або голоти (від слова «голоть»– «glatles»). Перші прагнули аристократичного порядку, зараховуючи себе до аристократів; другі були за повну рівність...»². Подібний підхід історика до висвітлення сутності козацтва дав можливість К. Марксу, як підкреслює дослідник, зробити ряд правильних висновків щодо історії Росії та України.

На основі ґрунтовного аналізу спадщини М. І. Костомарова автор нарису про нього показує наукову неспроможність сучасних фальсифікаторів історії України, які намагаються підкріпити свої вигадки, в тому числі щодо козацтва як суто українського явища, авторитетним іменем ученого, грубо підтасовуючи при цьому навіть окремі положення з його праць. Безперечно, в трактуванні сутності козацтва М. І. Костомаров не повністю звільнився від ідеалістичних поглядів, вважаючи, ніби в ньому воскресли старі стихії «вічової вольниці» «староруського світу, який завершував свою боротьбу із самодержавством», що козацько-селянські повстання переслідували мету встановлення безстанового суспільства, а інколи писав, що це була боротьба українців проти поляків тощо. Ю. А. Пінчук не замовчує ці помилкові твердження історика, що свідчить про об'єктивний підхід дослідника до оцінки його спадщини.

В рецензованій монографії детально аналізуються праці М. І. Костомарова, присвячені визвольній війні українського народу 1648–1654 рр. Автор історичною нарису правильно зауважує, що ця війна показана істориком як закономірне явище в боротьбі українського народу проти соціального, національного та релігійного гніту, як «козацька революція» і селянське антифеодальне повстання (с. 104). Вчений не поділяв погляду Г. Карпова та інших буржуазних істориків, які писали, що визвольна війна – це боротьба лише за гнану православну релігію, а вважав її виступами народних мас за «права і вольності» (с. 105).

Автор дослідження про М. І. Костомарова чималу увагу приділяє аналізу поглядів ученого на особу Б.Хмельницького, оцінці

ним окремих епізодів визвольної війни, водночас відзначаючи деякі його хибні тлумачення, непослідовність у висвітленні особливих соціально-економічних питань.

Проте подекуди Ю. А. Пінчук припускається прикрих неточностей при характеристиці поглядів історика, а інколи спрощує їх. Так, на с. 116 він твердить, нібито М. І. Костомаров не зрозумів, що суперечності між багатими козаками і простим народом – поспільством «виникли з соціальних відмінностей». Водночас автор навів багато фактів про те, що історик бачив у козацькому стані і рядових козаків, і «козацьких чиновників», козацьку старшину, яка володіла ранговими помістями, забороняла бунти тощо (с. 121, 145 та ін.). А на с. 107, цитуючи М. І. Костомарова, Ю. А. Пінчук сам спростовує своє твердження. Історик, пише він, «розглядав стосунки між українцями і поляками... з урахуванням соціальних факторів», вважав українських магнатів і шляхту непослідовними попутниками визвольної боротьби українського народу, які були зацікавлені в збереженні кріпосницьких відносин і йшли на компроміси з урядом... Крім того, автор недостатньо прокоментував позицію М. І. Костомарова, про яку він сам пише, наводячи слова вченого: «Якщо малоруський мужик не любить поляка, то поляка – пана або його економа – шляхтича не любить так, як природно не любити рабові свого деспота, робітникові – експлуататора, що закабалає його працю і душу». Такі ж стосунки у малоруського мужика «з усяким панством» – із поміщиками великоруського чи малоруського походження (с. 107). Ці міркування вченого цікаво було б порівняти з відомими словами М. Г. Чернишевського із статті «Національна нетактовність»: «Напруженість стосунків між малоросами і поляками ґрунтувалася не на відмінності національностей чи віросповідань; це просто була напруженість станових відносин між поселянами і поміщиками. Малоруський пан і польський пан стоять на одній стороні, мають одні і ті ж інтереси; малоруський поселянин і польський поселянин мають зовсім однакову долю»³.

Багато місця в працях М. І. Костомарова відводилося висвітленню питання про допомогу повсталій Україні з боку російського народу, що й зумовило тверду орієнтацію козацької старшини на Росію. Автор правильно підкреслює, що вчений наблизився до наукового розуміння дипломатії Б. Хмельницького і того, що єдиним виходом з тяжкого становища для України було її возз'єднання з

Росією (с. 124–125). Водночас він вважає, що М. І. Костомаров недооцінював значення збройної допомоги Росії, а також російсько-українських зв'язків у 1648–1649 рр. (с. 127).

На жаль, це твердження не підкріплюється прикладами. Комплекс питань, які розглядає Ю. А. Пінчук при аналізі історичних поглядів М. І. Костомарова, – надзвичайно широкий і різнобічний. Не всі вони, як бачимо, з належною повнотою висвітлені в рецензованій праці. І все ж досліднику вдалося правильно розкрити основний принцип творчості вченого – вивчення історії народних мас як основного предмета історичної науки, що сприяло визначенню нового підходу для показу в майбутньому самостійної, творчої, а згодом і вирішальної ролі їх у суспільному розвитку (с. 187). Заслугою автора є його певною мірою обґрунтована інтерпретація загальних висновків про велику спадщину відомого історика минулого століття, а також і те, що він привернув увагу наукової громадськості до більш глибокого осмислення історіографічних надбань вітчизняної науки.

Ретельне вивчення праць М. І. Костомарова дало можливість Ю. А. Пінчуку визначити місце вченого в лівому крилі ліберально-буржуазної історіографії.

Рецензована монографія містить ряд нечітких, суперечливих трактувань, непослідовності у викладі матеріалу, окремі повтори думок. Однак слід взяти до уваги, що вона, по суті, є першим дослідженням з даного питання.

Р. П. ІВАНОВА (Київ)

¹ Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці. К, 1970, т. 2, с. 33–34.

² Сарбей В. Г., Шаблювский Е. С. Н. И. Костомаров в историографическом наследии Карла Маркса. – Вопросы истории, 1967, № 8, с. 54–57.

³ Литературное наследство, 1932, № 3, с. 101.

2.3. Рецензія професора Марка Антоновича (1916–2005) – США – Канада

Ю. А. Пинчук. Исторические взгляды Н. И. Костомарова. Критический очерк. АН УССР. Институт истории. Киев, Наукова думка, 1984, 190 ст.

У СРСР Костомаров належить до «найбезпечніших» українських істориків 19 стол. Його українські симпатії поєднувалися з

вірністю російській державі, а тут треба шукати причини, чому радянські історики залюбки присвячують Костомарову свою увагу (Л. Полухін, А. Станіславська, В. Астахов, Р. Іванова, А. Беспалова, Є. Шаблювський, В. Сарбей та ін.). У цьому фарватері йде також праця Ю. Пінчука.

Крім вступу і закінчення праця складається з чотирьох глав. У першій він обговорює життєвий і творчий шлях Костомарова (стор. 30–69), а в трьох дальших подає оцінку праць Костомарова з історії України (звичайно у найближчому зв'язку з Московщиною-Росією) до середини 18 століття. Праць ученого про пізніші часи Ю. Пінчук чомусь не згадує, ба навпаки твердить, що їх, нібито, немає (стор. 7). Це яесь непорозуміння, бо принаймні про Коліївщину М. Костомаров писав не раз. Так напр. в *Киевской Старине* 1882, кн. 8 він помістив статтю: «Материалы для истории Коливщины или резни 1768 г.» (стор. 297–321). Також у його монографії *Последние годы Речи-Посполитой*, т. I, Україні в другій половині 18 стол. і зокрема Коліївщині присвячено немало місця. Цей недогляд дивно вражає, коли мати на увазі, що Пінчук постійно в своїй праці критикує «дворянських, ліберально-буржуазних і буржуазно-націоналістичних істориків» здебільшого за висмоктані з пальця гріхи і за незнання фактів і джерел.

Автор інтерпретує всі обговорювані явища з точки зору марксизму-ленінізму (на теперішньому етапі) і русотяпства, тож і історичні погляди Костомарова виходять у фальшивій перспективі. Зокрема Пінчук використовує заяви Костомарова висловлені ним з цензурних причин. Такою була напр. його «анатема» на тих українців, які розірвуть союз з Росією (стор. 133), хоч декілька сторінок перед тим Пінчук вказує на те, що Костомаров, нібито, перебільшував різниці і розходження між українцями і росіянами в звичаях, мові і т.д., уважаючи їх перешкодою до об'єднання (стор. 126). Пінчук послідовно замовчує або критикує антиросійські заяви Костомарова і підкреслює його русофільські думки, хоч і говорить іноді про непослідовність Костомарова.

Пінчук має (хоч і дуже випадковий і неповний) доступ до історичної літератури українських закордонних учених. Він не знає праць Д. Дорошенка, Б. Крупницького та ін. Деякі праці він знає, хоч замовчує їхніх авторів. Замовчування починається з М. Грушевського, який повернувся на Україну отже є «радянським» ученим, хоч він і не йшов у наукових питаннях на компроміси, як інші

пішли під примусом від початку 1930-х рр. Пінчук замовчує Грушевського не лише як видавця двох томів праць Костомарова, але й автора цілого ряду праць про нього. Крім того Пінчук замовчує імена В. Міяковського, О. Оглоблина, В. Дубровського, Т. Мацькова та ін. Згадано лише Н. Василенко-Полонську, І. Лисяка-Рудницького і П. Гоя.

Покликаючись на Котляра Пінчук заперечує васальний зв'язок Б. Хмельницького з турецьким султаном (стор. 124), хоч не лише джерельні дані але й інші моменти підтверджують цей зв'язок. Подібних помилок, перекручень і спотворень у праці Пінчука багато. Його підхід до українських учених закордоном можна побачити хоч би з того, що напр. збірку есеїв І. Лисяка-Рудницького, *Між історією й політикою* він чомусь цитує англійською мовою, хоч ціла книжка видана по-українському. Це саме торкається *Енциклопедії українознавства*.

Праця має і свої позитиви. Так, наприклад, Пінчук знайшов листи М. Гулака до Костомарова принаймні з 1870-х рр. з вказівкою на те, що один лист був з 1871 р. (стор. 66–67). Цим спростовуються раз назавжди фантастичні спомини про те, що, ніби, Гулак ніколи не простив Костомарову його поведінки на слідстві.

Нарешті, хоч Пінчук і наводить у своїй праці дані про те, що Костомаров був автором *Книг биття*, про що він і сам згадував у своїй *Автобіографії* (стор. 41), то декілька сторінок малі (стор. 44) він каже, що «зарубежные буржуазные историки» приписують лише Костомарову авторство. Та ж про це говорив сам Костомаров і заперечувати це значить розходитися з історичною правдою. Ще в першій половині 1920-х років М. Марковський зробив спробу приписати авторство *Книг биття* Шевченкові. Це треба відкинути так само як теперішні спроби радянських учених перетворити Гулака в «співавтора» *Книг*, чи відсовувати їхнє написання до ранішого часу (Сергієнко).

Кирило-методіївське братство називали обществом (товариством) діячі III відділу, деякі російські учені та часом сам Костомаров у *російських творах*. Українська назва *братство* засвідчується джерельними даними і листуванням братчиків, а тому не на ту адресу скеровує Пінчук закид незнання джерел і літератури (стор. 45). Шевченко з Костомаровим дискутували часто і за 1840-х і від 1859 року, а все ж таки їх не ділило те, що їм підсувають радянські вчені і Пінчук.

Правда, партійні кола «на нашій не своїй землі» заборонили видати тритомний збірник документів Кирило-методіївського братства, але більшість цих документів є і на заході, і коли радянська цензура не попустить, то нам прийдеться тут видати ці документи, які мали вийти в Києві ще наприкінці 1960-х років, на сором «передової науки».

Звичайно радянські видання переважають закордонні українські під оглядом коректури. Але на цей раз кидаються в очі помилки: (на 14 стор. випущене ціле слово, на стор. 86 повстання Наливайка датовано роком Люблинської унії. Останні два числа треба переставити, щоб вийшов рік 1596. Англійські назви треба було писати з великих літер (стор. 142). Дрібні помилки є і на стор. 147 та 150). А все ж треба привітати і цю працю з усіма її недомаганнями, бо вона таки присвячена українській історії; а й це в тих важких умовах певне досягнення. Ще краще було б, як би вона вийшла українською мовою, але не ті часи ...

М. Антонович (Монреаль)

2.4. Рецензія прозаїка П. Д. Чалого – Росія

КОСТОМАРОВСКАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ

К ДНЮ РОЖДЕНИЯ ИСТОРИКА

Среди знаменитых уроженцев Воронежского края – Николай Иванович Костомаров. Известен он прежде всего как ученый-историк, хотя писал художественную прозу, стихи, драмы – это сочинял по настроению, не в ущерб основным занятиям.

Жил и творил наш земляк в девятнадцатом веке – золотом в истории культуры России. В созвездии великих летописцев Отечества ярко горит звезда Костомарова. Современники с почтением говорили о нем, как о первом после Карамзина историке-живописце. Он «всегда писал так, как если бы сам присутствовал при том, о чем рассказывает». С годами наследие Костомарова ушло в тень, оказалось – не навсегда. Сегодня вновь возник к нему интерес. Внимательно изучают взгляды историка, с пристрастием вчитываются в его труды по «болючому» национальному вопросу. А они ведь звучат особенно злободневно в связи со складывающимися довольно непросто отношениями между Россией и Украиной.

Ученый здесь остается лучшим знатоком и специалистом. Потому обращаемся к нему, как к нашему современнику.

Общественные запросы не остаются без внимания. В Москве, прежде всего стараниями Павла Ульяшова, издано самое полное пока собрание сочинений Костомарова в 17 книгах. А в Киеве авторский коллектив под началом академика Юрия Пинчука недавно выпустил «Энциклопедию жизни и творчества Н. И. Костомарова» – весомую числом страниц и содержанием.

Наш рассказ – о Костомарове и «Энциклопедии».

Главный ее создатель – киевский ученый Юрий Анатольевич Пинчук, можно говорить, сделал себе подарок к предстоящему собственному 65-летию. Ведь свою жизнь он целиком посвятил исследованию наследия Костомарова – написал труды об исторических взглядах Николая Ивановича и его биографию. Так что энциклопедия явилась ожидаемым очередным важным шагом в «костомароведение».

В россыпи расположенных по алфавиту заметок листаешь страницы жизни земляка.

Знакомые географические вешки на родимой стороне. Юрасовка – слобода на речке Ольховатке. Здесь «крепостной паныч» в крестьянской хате родился, в сельской Георгиевской церкви крестился «незаконнорожденным» сыном помещика и его же подданной девицы, счастливо рос в барском имении до трагической гибели отца. Воронеж – город, в котором учился и еще неосознанно очаровывался притягательным прошлым. Начальная тяга к литературе, истории поведет его из гимназии в Харьковский университет. Острогжск – уездный городок. В нем выпускник университета, юнкер драгунского полка «на всю оставшуюся жизнь» пристрастится к занятиям отечественной историей по архивным источникам. Приворожит его старина. Напишет Костомаров свою работу – историю Острогжского казацкого слободского полка. Печатание ее отложил до поры. Ему хотелось полнее исследовать судьбу всего Слободского края. Замысел останется неосуществленным. А рукопись, к сожалению, окажется потерянной. На закате лет он пожалеет об этом и напишет: «Начавши свое воспитание и первую деятельность в Слободском крае, пребыл и, конечно, до могилы пребуду верен любви к этой своей народности!».

В Харькове Костомаров заявит о себе как историк и писатель. Выйдут его первые книги. Степень магистра исторических наук

добудет со второго захода. Первую диссертацию приговорят к сожжению за то, что в ослаблении православия он обвинит отдельных священнослужителей. На взгляд ученого, своим безнравственным поведением они подрывали авторитет церкви и потому уступали позиции католичеству в Западной России.

Превратности судьбы не покидают и в Киеве, куда переселяется Костомаров. Николай Иванович избирается профессором, читает курс лекций по русской истории в университете. Он, как и его друзья, среди которых автор «Кобзаря» Тарас Шевченко, живет «мыслями о народности и народной поэзии и мечтами о славянской федерации». Именно в равноправном союзе братских народов Костомаров видит светлое завтра. Тридцатилетний ученый среди учениц встречает избранницу своего сердца, но обвенчается с нею лишь спустя 28 лет. В самый канун свадьбы его арестуют по делу о Кирилло-Мефодиевском обществе, обвинят в государственной измене.

А дальше – немилостивый Санкт-Петербург с годичным заключением в Петропавловской крепости. Сошлют без малого на десятилетие в Саратов, запретят «служить по ученой части». И тут губернский чиновник не зачехнет. В новых друзьях – журналист и писатель Даниил Мордовцев, историк литературы Александр Пыпин, будущий революционер-демократ, писатель Николай Чернышевский. Не оставит Костомаров уже начатый труд о Богдане Хмельницком. Здесь, на Волге, он воскресит в слове «бунт Стеньки Разина».

Адресованные не только собрату-специалисту, а широкому кругу читателей книги увидят свет «при новом царе» – Александре II. Уже гостеприимнее к нему будет северная столица. Костомаров станет своим человеком в редакциях популярных журналов «Современник», «Отечественные записки». Обретет благодарных слушателей как профессор Петербургского университета. Он, «вступая на кафедру (русской истории), задался мыслью выдвинуть в своих лекциях на первый план народную жизнь в ее частных проявлениях». Избирается в Археографическую комиссию, в которой до конца жизни останется на служебной должности. Отработает сполна. За 25 лет под редакцией Костомарова выйдут 12 из 15 томов серийного издания «Актов Южной и Западной России». Подсчитано – это 2258 документов, в которых запечатлено «течение времени». Для историка-родник. К нему и припадет ученый, оставив помимо своей воли – университет, учебную деятельность. Уже

не в завораживающем устном слове, а под его пером оживет наша отечественная история.

Затворник-летописец из Костомарова не состоится. Труды даже о глубокой древности вызовут яростные споры. В прошлом он находил и высвечивал такие моменты, которые звучат предостерегающе и сейчас. Причем, по самым просто кричащим вопросам – федерализма и государственности, роли личности в истории, нрава и характера нации, веры, обычаев, геополитических интересов.

В этом убедится каждый, кто вчитается в книги Костомарова, кто попытается понять его исторические взгляды.

Своего рода путеводителем в «страну» историка должна быть, по замыслу авторов, костомаровская «Энциклопедия». Кроме биографических сведений, как уже сказано, в ней наиболее полно представлены сочинения ученого. Каждой работе отведена отдельная статья. В этом главная научная ценность издания.

Что же касается изъянов, ошибок, «не всяким лыком в строку» по причине политической заданности, то это неизбежные издержки текущего времени. Сейчас не о них разговор. Возвыситься бы нам над историческими обидами, не делить наследие Костомарова на русское и украинское, а принять руководством к действию его же мысли: «В истории, как в жизни, раз сделанный промах влечет за собой ряд других, и испорченное в несколько месяцев и годов исправляется веками».

П. ЧАЛЬИЙ,
собственный корреспондент
газеты «Коммуна».

2.5. Рецензія доктора історичних наук Я. В. Верменич – Україна

ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ЖИТТЯ Й ДІЯЛЬНОСТІ МИКОЛИ КОСТОМАРОВА

Ярослава ВЕРМЕНИЧ, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Пінчук Ю. А. Мемуари про Миколу Костомарова графині Катерини Юнге, Надії Білозерської, Аліни Костомарової: Історіографічні нариси з додаванням спогадів Олександри Куліш, Віри Мордвонцевої та статті Ольги Багалій. – К.: Вища шк., 2005. – 142 с.

Рубіж XX і XXI ст. можна вважати зоряним часом української наукової біографістики. Звільнившись від ідеологічних пут, вона не тільки впевнено освоює вітчизняний культурний простір, а й помітно збагачує процес формування нових методологічних підходів до аналізу проблеми міжособистісних контактів у контексті соціальної й особливо інтелектуальної історії. Видатна особа виступає при цьому водночас і як соціальне явище, і як індивідуально-психологічний феномен, що відображує характер суспільних відносин і напрям інтелектуального поступу. Характер прирощення наукового знання на цьому шляху цілковито залежить від масиву нових джерел, що вводяться в обіг, і ступеня їх осмислення.

Показовим з цього погляду є стан наукової розробки історіографічної спадщини М. Костомарова. Величезну відстань від створених у радянському «критичному ключі» несміливих спроб її часткової реабілітації до всебічного осмислення місця і ролі видатного історика в українському національно-визвольному русі й історико-культурному процесі було пройдено менш ніж за десятиріччя. Причому цей перехід здійснила одна людина – автор рецензованої праці Ю. А. Пінчук. І хоча сьогодні він скромно характеризує свою книжку 1992 р. видання як таку, що «має фрагментарний характер», вона поряд з аналогічною працею Т. Приймака і нині визначає обличчя костомаровознавства як наукового напрямку.

Нова праця Ю. А. Пінчука підпорядкована завданню розширення джерельної бази костомаровознавства за рахунок «жіночих» мемуарів. Цей дещо незвичний ракурс – не просто данина поваги блискучій плеяді жінок в оточенні історика, і не лише відповідь на назрілу потребу повніше відтворити атмосферу суспільного життя України у XIX ст. Варто розгледіти за ним щось більше – намагання запропонувати у руслі «нової локальної історії» модель соціальних зв'язків і міжособистісних контактів людини, що стала своєрідним символом персоніфікованого бачення історії та її суспільної ролі. Спогади непересічних особистостей, які відіграли помітну роль у житті М. Костомарова – Катерини Юнге, Надії Білозерської, Аліни Костомарової прекрасно доповнюють «Автобіографію» вченого і відтворюють дух епохи, в якому було місце і високим духовним пошукам, і ганебній підступності.

Мемуари – жанр доволі специфічний і ще належним чином не оцінений. Побоювання суб’єктивності, зумовленої соціальними або політичними позиціями авторів, а також обмеженістю будь-якого індивідуального досвіду, стримує їх широке використання в історичних дослідженнях. Дасться взнаки важкодоступність багатьох із них, а також традиція уникати деяких «незручних» подробиць, здатних «принизити ідеальний образ героя». Ю. А. Пінчуку ці побоювання невластиві. Він віддає належне жіночій інтуїції, відшукує у мемуарах саме ті деталі, які дають змогу створити не ікону, а живий образ непересічної, у чомусь дивакуватої, але надзвичайно талановитої людини. Через непідробну щирість записів співрозмовниць і помічниць Костомарова досить точно відтворюються інтелектуальний фон тогочасного культурного середовища і відповідні політичні настрої. Надзвичайно цінними при цьому є деталі, що характеризують місце і роль Т. Шевченка – як в особистій долі М. Костомарова, так і в суспільному житті України XIX ст.

Авторські розвідки вдало доповнюють вміщені у книзі мало-відомі спогади дружини П. Куліша – О. М. Білозерської-Куліш і дочки Д. Мордовцева – В. Мордовцевої-Александрової. Дещо випадає з цього ряду, але також містить цікаві подробиці з життя М. Костомарова, стаття дочки Д. Багалія – О. Багалій про ставлення Костомарова до Харкова і Харківського університету. Цілком обґрунтованою є пропозиція автора щодо перевидання мемуарів К. Юнге, Н. Білозерської та А. Костомарової як цінного історико-біографічного джерела.

Нову роботу Ю. А. Пінчука із задоволенням прочитають не лише фахівці-історики, а й усі ті, кого цікавлять особистість та історіографічна спадщина М. Костомарова. Хотілося б, однак, щоб жанру, який сам для себе визначив автор, – «історіографічні нариси» – було б дотримано повніше і точніше. Поки що це скоріше не історіографічні, а джерелознавчі нариси, оскільки автор, за одним-двома винятками, уникає історіографічної оцінки доробку своїх попередників і колег, у тому числі тих праць, що стосуються оточення М. Костомарова. Сподіваємося, що невдовзі автор здійснить свою обіцянку – створити біографічну працю, в якій би всебічно репрезентувалася особа М. Костомарова, розкривалася його роль в історико-культурному процесі, характеризувалася громадсько-політична діяльність.

2.6. Рецензія професора Я.С. Калакура – Україна

ТВОРЧА СПАДЩИНА МИКОЛИ КОСТОМАРОВА У КОНТЕКСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ МАЛОРОСІЙСТВА В УКРАЇНСТВО

(Рецензія на монографію Ю. Пінчука «Історичні студії Миколи Костомарова як фактор формування самоусвідомлення української нації». – Інститут історії України НАНУ, 2009. – 305 с.)

Непересічна постать М. Костомарова, його українознавчі погляди вже понад століття перебувають у колі уваги дослідників життя і наукової спадщини видатного історика. Лише за останні 10–15 років в Україні побачили світ сотні праць, присвячених життєвому шляху і творчості вченого, але, за невеликим винятком¹, на маргінесі залишається одне з ключових питань – українськість його світобачення. Українська історіографія з часів В. Антоновича та М. Грушевського розглядає М. Костомарова як одного з видатних її фундаторів, натомість російська – однозначно вважає його «знаменитим русским историком». Не вдаючись до малопродуктивної полеміки, яка має здебільшого політичний, а не науковий характер, зазначимо лише, що М. Костомаров почав свої студії як російський історик з українським корінням, а завершив і відійшов у вічність як український. Йому належить величезний внесок як у російську, так і українську історіографію, вченого по праву вважають одним з фундаторів українознавства². Ще за життя одні називали його «малоросом», «українофілом», «націоналістом», «русофобом», інші – «іноплеменником», «великоросом», «панславістом» і т.п. З огляду на цю проблему заслуговує уваги одна з найновіших праць знаного і авторитетного життєписця М. Костомарова, дослідника його творчості, відомого історіографа Юрія Анатолійовича Пінчука – доктора історичних наук, професора, нині старшого наукового співробітника Інституту історії України НАНУ. Дослідник чи не вперше поставив за мету розглянути історичні студії видатного історика крізь призму їх впливу на формування самоусвідомлення української нації.

Упродовж багатьох років Ю. Пінчук системно і ґрунтовно досліджує життєвий шлях, наукову і громадську діяльність М. Кос-

томарова, відстоювання ним правдивої історії українського народу, його самобутності, окремішності та державності. Всі, хто причетний до української історіографії, очевидно, знайомі з такими монографіями відомого науковця, як «Микола Іванович Костомаров», «Мемуари про Миколу Костомарова», «Микола Костомаров: віхи життя і творчості» та ін.³ Рецензована праця є логічним продовженням попередніх студій, але, на відміну від деяких з них, вона має більш підсумковий, узагальнювальний і полемічний характер. Автору вдалося порушити ті аспекти спадщини М. Костомарова, які досі залишалися за межами досліджень, а саме – її вплив на формування національної та історичної самосвідомості українців.

Монографія складається з чотирьох тісно взаємозв'язаних між собою розділів, побудованих за проблемно-тематичним принципом із послідовним простеженням еволюції історичних і світоглядних поглядів М. Костомарова, розкриттям значення його праць для самопізнання українського народу, доведенням їх впливу на осмислення українцями своєї національної ідеї та історичної місії. Епіграфом дослідження став уже відомий костомарівський афоризм: «Правдива любов історика до своєї вітчизни може виявлятися лише в суворій повазі до правди». Усю книгу пронизує думка про те, що завдяки М. Костомарову український етнос постав у науці як окремих і самодостатній, не тотожний з іншими етносами, в тому числі з такими близькими, як білоруси, поляки і росіяни.

Перший розділ монографії присвячений аналізу фахового дебюту молодого М. Костомарова, насамперед його магістерській дисертації «Про причини і характер унії в Західній Росії», опублікованій у Харкові в 1842 р. Саме з цією розвідкою пов'язують зародження в українській історичній науці так званої «народної історії», яка зусиллями В. Антоновича та М. Грушевського трансформувалася у народницький напрям історіографії. Саме в цій праці історик публічно заявив, по-перше, про українців та росіян як про два різні народи і до кінця свого життя відстоював цю думку; по-друге, переконливо доводив рубіжне значення для самоствердження українців зародження українського козацтва; потретє, наголошував, що унія 1596 р. показувала шлях українцям «на колію європейських народів». Не випадково магістерська праця на підставі рецензії петербурзького академіка М. Устрялова була визнана «шкідливою», а відтак за наказом міністра народної

освіти С. Уварова заборонена і знищена (с. 16). На думку Ю. Пінчука, заявлені в цій розвідці підходи дістали подальшу конкретизацію у наступних дослідженнях «Перші війни малоросійських козаків з поляками» та «Князі Острозькі». Молодий історик розглядав козацькі повстання очолювані К. Косинським, С. Наливайком та ін. як предтечу Визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького.

На думку Ю. Пінчука, ключову роль у формуванні національного самоусвідомлення українців відіграли праці М. Костомарова київського періоду творчості (1845–1847), який пов'язаний з його науково-педагогічною діяльністю в Університеті св. Володимира, Київській археографічній комісії, а також з участю в Кирило-Мефодіївському братстві. До них належать «Книга буття українського народу» та «Мысли об истории Малороссии», аналізу останньої присвячено другий розділ монографії. Автор солідаризується з оцінкою дослідників, що розглядають «Книгу буття...» як маніфест української політичної думки, проповідь самостійності української національності та її необмеженого права на вільний розвиток (с. 37). Водночас він наголошує, що в «Мыслях...» М. Костомаров вперше обґрунтував положення про те, що історичний розвиток малоруського народу відбувався іншим шляхом, ніж північноруського або великоруського, це відбилося на їх особливостях та відмінностях. Ця самотність українського народу особливо утвердилася у козацькі часи, оскільки завдяки козацтву не була знищена національна та релігійна свідомість українців (с. 42). Праці М. Костомарова київського періоду заклали теоретичне та інтелектуальне підґрунтя для українського національного руху як найвищого прояву національної свідомості українства (с. 46).

Третій розділ монографії містить аналіз праць М. Костомарова, безпосередньо присвячених козацькій добі української історії, її провідникам, зокрема І. Свірговському, П. Конашевичу-Сагайдачному, Б. Хмельницькому. Найбільшу увагу автор приділив монографії «Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России», у якій видатний історик одним з перших виклав науковий погляд на причини, характер і етапи Визвольної війни, її загальне спрямування на відторгнення та усамостійнення України від Польщі. Ю. Пінчук звертає увагу на використання у праці М. Костомарова таких понять, як «Україна», «Річ Посполита», «Гетьманщина», «незалежність», «самодержець руський» (Б. Хмель-

ницький), «єдиновладний» та ін., якими історик прагнув довести право українців на волю і власну державність. У цьому контексті вчений аналізував зовнішню політику гетьмана і мотиви Переяславської угоди з Московією 1654 р. В ній історик вбачав, з одного боку, дипломатичний хист Б. Хмельницького, який виявився у намаганнях гетьмана заручитися військовою допомогою і моральною підтримкою московського царя для того, щоб одірватися від Польщі, а з другого боку, укладення військового союзу двох руських держав (північної і південної) і, відповідно, двох руських народностей (с. 100–102).

Заключний, четвертий, розділ монографії охоплює аналіз наукових студій М. Костомарова петербурзького періоду. За своєю тематикою вони є логічним продовженням попередніх пошуків, але відзначаються вищою методологічною зрілістю і дослідницьким досвідом ученого. Йдеться про праці «Гетьманство Івана Виговського», «Гетьманство Юрія Хмельницького», «Павло Полуботок», монографії «Руїна», «Мазепа», «Мазепинці», «Богдан Хмельницький» та ін. Ю. Пінчук справедливо зазначає, що, з погляду впливу цих праць на формування історичної і національної свідомості українського народу, вони об'єднані спільною історіософською ідеєю відтворення і реконструкції безперервності українського історичного процесу, обґрунтування його самостійності. Взяті разом, ці праці стали потужним стимулом нового українського пробудження, а відтак і національного відродження, самоусвідомлення українців.

Відрядно, що в рецензованій монографії належне місце відведено осмисленню праць М. Костомарова про добу українського гетьмана І. Мазепи та контрверсійність його особи. Видатний історик був першим з-поміж дослідників, хто аргументовано довів, що, незважаючи на вкрай несприятливі Коломацькі статті, нав'язані Україні, гетьман обрав добре обдуманний, обережний і гнучкий курс на збереження політичної окремішності Гетьманщини, чинив спротив зросійщенню українського населення, сприяв розвитку національної культури (с. 224). Далекоглядним був план І. Мазепи повернути Правобережжя, стати гетьманом усієї України, визволити її з-під московського панування, для чого йому був потрібен надійний союзник. Це й спонукало гетьмана до зближення, а відтак і союзу з шведським королем Карлом XII. Хоч історик негативно оцінював цей союз, але в самому тексті монографії

«Мазепа» послуговувався такими поняттями, як «цілість козацтва», «повна незалежність України». Сам І. Мазепа постає у монографії М. Костомарова як державний, політичний і військовий діяч. Дослідник наголошує, що М. Костомаров унікав й такого принизливого висловлювання на адресу І. Мазеви, як «зрада цареві», застосовуючи м'яке формулювання «відхід від царя» (с. 239–240), а останній розділ монографії назвав «Історичне значення особи Мазеви». Характеризуючи Полтавську битву та її наслідки для Гетьманщини, М. Костомарову належить застосування терміна «мазепинці», причому в його позитивному значенні. Так він іменував хоробрих і мужніх захисників гетьманської столиці – Батурина. Репресії російських військ стосовно жителів гетьманської столиці названі «варварським нищенням».

З метою докладніше з'ясувати феномен мазепинства як історичного явища післямазепинської доби учений підготував спеціальне дослідження під назвою «Мазепинці». Коріння цього явища М. Костомаров шукав у свідомості людей, тобто в розумінні ними самотності України, її права на самостійний розвиток. Самостійницька свідомість формувалася з часів козацтва і Хмельниччини, утверджувалась у добу Гетьманщини, особливо на Запоріжжі, і набула нового характеру після виступу І. Мазеви, коли почалися масові репресії проти його прихильників. Частина з них опинилася в еміграції і згуртувалася навколо гетьмана П. Орлика, а інші зазнали жорстоких розправ, зокрема в Лебедині, переслідуванню були піддані тисячі запорожців після знищення Січі. У контексті мазепинства М. Костомаров досить детально розглянув Конституцію П. Орлика як відображення «політичних устремліннь тодішніх старшин» і як принципово нові засади побудови козацької демократичної республіки.

Ю. Пінчук звернув увагу на ту частину студії «Мазепинці», яка присвячена визвольному походу П. Орлика весною 1711 р. та його листу до гетьмана І. Скоропадського, в якому йшлося про спільний виступ проти Москви з метою побудови в Україні вільної, демократичної, незалежної республіки у складі Правобережжя, Лівобережжя і Запорожжя, в кордонах середини XVII ст., під номінальною протекцією шведського короля. Сам факт, що М. Костомаров за умов реакції царизму доносив до суспільної свідомості подібні ідеї, робить честь історикові і засвідчує його остаточний перехід від малоросійства до українськості. Історик оцінює твір

М. Костомарова «Мазепинці» як перше наукове дослідження системного характеру з історії української еміграції першої третини XVIII ст.

Ю. Пінчук завершує дослідження оглядом костомарівського трактування низки проблем історії Хмельниччини, який подано замість післямови. Хоч автор допустився тут деяких повторень, все ж ця частина варта уваги, насамперед, з точки зору більш чіткого визначення історичної концепції М. Костомарова, в якій домінувала ідея незалежності України, а також акцентування на тому, що вчений розглядав рух Хмельниччини як національну козацьку революцію (с. 289). Разом з тим, на нашу думку, автор не критично поставився до відтворення у монографії М. Костомарова промови Б. Хмельницького на Переяславській раді 1654 р., в якій гетьман нібито сказав, що «крім його царської руки, ми не знайдемо добропристойного пристановища» (с. 294). Очевидно, авторські зауваги щодо впливу царської цензури на тексти костомарівських праць та політичних умов їх написання слід було б адресувати і до достовірності відомостей про Переяслав.

Варто було б повніше простежити співвідношення малоросійства та українськості у світоглядних орієнтирах М. Костомарова. До речі, саме поняття «Малоросія» він вважав штучним, накинута Москвою, і намагався його уникати. Підсумовуючи статтю «Мысли об истории Малороссии», М. Костомаров вказував на неприродність цього терміна, а в одному з листів до М. Драгоманова він зазначав, що «не існує малоросійської публіки, а є народ». Разом з тим його не оминув певний вплив ідеології конформізму, великоросійства і малоросійства. Це виявилось, зокрема, у тому, що українців він розглядав як гілку руського (читай – російського) народу, хоч і достатньо самобутню і неповторну. В статті «Украинофильство» учений виклав своє розуміння цього явища не тільки як прагнення малоросів «писати своїм рідним нарiччям, але й вивчати багатющу скарбницю народу». Аналізуючи репресивні заходи царизму проти українофілів, він вказував на їх шкідливість і для самої імперії. Незважаючи на атмосферу насадження великодержавно-шовіністичної ідеології, історик не сприйняв її й до кінця свого життя, будучи віднесеним до «неблагонадійних», залишався опонентом російського абсолютизму.

Навіть такий стислий розгляд монографії знаного костомарознавця Ю. Пінчука переконливо засвідчує, що творчість М. Косто-

марова не тільки збагатила українську історіографію, сприяла закладанню фундаменту наукового українознавства, але й відіграла винятково важливу роль у формуванні національно-державницької свідомості багатьох поколінь українців. Її значення далеко не вичерпане й сьогодні, а оприлюднена праця допоможе сучасникам глибше збагнути великий скарб історичних знань. Звичайно, не всі питання вдалося висвітлити автору з однаковою повнотою, є певні прогалини, дискусійні аспекти, але це додатково підтверджує, наскільки багата і різноманітна палітра українознавчої спадщини видатного історика. Отже, науковці, викладачі вищих навчальних закладів та учителі шкіл, аспіранти та студенти, широкий загал людей, не байдужих до українознавства, отримали надзвичайно цінне і високофахове наукове видання української історіографії. Тож привітаємо автора Ю. Пінчука з цікавою аналітичною працею і побажаємо йому нових сил та творчих надбань на ниві історичної науки й українознавства.

ЛІТЕРАТУРА

¹ Скуратівський В. Микола Костомаров (1817–1885). До 175-річчя з дня народження // Сучасність. – 1992. – № 9. – С. 152–156; Галич О. «Я полюбив історію понад усе...» (М. Костомаров про свої наукові зацікавлення історією України) // Слово і час. 1997. – № 5–6. – С. 23–27; Лук М. Костомаров: історіософія та соціальна філософія // Молода нація. – 2002. – № 1. – С. 40–46; Солтовський О.І. Еволюція політичних поглядів М. Костомарова // Вісник КНУ ім. Т. Шевченка. Серія: Філософія. Політологія. – 2002. – Вип. 42. – С. 254–260; Козачок Я. В. Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (Художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова). – К., 2004; Малашевич А. Українознавчі студії Миколи Костомарова і «Вестник Европы» // Історичний журнал. – 2004. – № 10–11. – С. 62–73.

² Кононенко П. П. Українознавство / Підручник. – К.: Міленіум, 2006. – С. 40, 414.

³ Пінчук Ю.А. Микола Іванович Костомаров. – К., 1992; його ж. Мемуари про Миколу Костомарова. – К., 2005; його ж. Микола Костомаров: Віхи життя і творчості. – К., 2005.

Ярослав КАЛАКУРА

доктор історичних наук, заслужений професор
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
провідний науковий співробітник відділу теорії,
історії та методології українознавства НДІУ

2.7. Рецензія професора Томаса Приймака – Канада

В. А. Смолій, Ю. А. Пінчук, О. В. Ясь. Микола Костомаров: Віхи життя і творчості. Енциклопедичний довідник. Київ: «Вища школа», 2005, 543 ст., ілюстр.

Микола Костомаров (1817–1885) був одним з найвидатніших діячів українського національного відродження 19-го століття. Маючи українське та російське коріння, родом з Воронежської губернії, що на Слобожанщині, він був найбільш плідним і оригінальним українським істориком дев'ятнадцятого століття, автором, який писав свої історії російською мовою, але який розпочав писати креативну прозу українською, літературний критик і фольклорист, який зробив багато творчих внесків на цьому полі, а також соціальний та політичний діяч, який виступав проти кріпацтва та за незалежну Україну, у вільній федерації рівних слов'янських народів. Товариш національного українського поета Тараса Шевченка, він був душею забороненого Кирило-Методієвського товариства в Києві у 1840-х роках, а також першим ідеологом українофільського руху, починаючи з 1860-х років аж до своєї смерті у 1880-х. Його палка полеміка на захист українського національного руху цікава і сьогодні, а його різноманітні історії зберігають високу літературну якість й після більш ніж століття з половиною після їх написання. Таким чином, небезпідставно відомий свого часу як провідний «історик-митець», він і нині є важливою особистістю та знаним автором.

Книжка Смолія, Пінчука та Яся *Микола Костомаров: Віхи життя і творчості. Енциклопедичний довідник* є дуже детальним біографічним, тематичим і бібліографічним довідником життя та діяльності історика. Він складається зі статей про найголовніші події та роботи цього визначного автора, а також містить статті про його менш відомі праці. Ви знайдете в довіднику тематичні статті про різноманітні літературні тенденції, такі як «романтизм» і «народницький напрям», та статті про різноманітні міста, містечка, і навіть села, де жив Костомаров. Важливу частину цієї книги формують статті про друзів, колег, опонентів та сучасників Костомарова, так само як і статті про різноманітні журнали, в яких він друкувався. Статті про його основні роботи знайомлять з бібліографічною інформацією до різних видань його праць та короткими

описами їх основних тез. У кожній з них подається базова інформація, а потім – її зв'язок з життям та працею історика. Наприклад, стаття про історика Михайла Грушевського містить коротку біографію вченого, а також перелік та короткий аналіз праць, які написав Грушевський про Костомарова. Цей формат також зберігається і відносно інших істориків, які писали про Костомарова, включаючи Володимира Антоновича, Дмитра Дорошенка, Дмитра Багалія, Дмитра Яворницького, Бориса Крупницького, Івана Лисяка-Рудницького та багатьох інших. Бібліографії цих істориків разом з їх фотографіями подаються зі статтями.

В загальному цей енциклопедичний довідник знадобиться кожному, хто цікавиться життям та працями Костомарова. Якщо хтось хоче дізнатись про когось з колег Костомарова, то може знайти це в довіднику. Якщо хтось хоче дізнатись про те, що тогочасна наука писала про якусь роботу історика, це є в довіднику. А якщо ні, то подається посилання на сучасну працю, де можна знайти потрібну інформацію. Ці бібліографії особливо актуальні та корисні.

Однак, іноді автори випускають деяку важливу інформацію, яка повинна була б міститися у довіднику. Наприклад, у статті про відомого російського художника Іллю Рєпіна (1844–1930), згадується базова інформація про Рєпіна і його відносини з Костомаровим. Відзначається, що Костомаров захоплювався роботами Рєпіна і, навіть коли був безнадійно хворий, відвідав картинну галерею (його треба було туди нести), щоб востаннє побачити знамениту історичну картину «Іван Грозний і його син». Також згадується, що після смерті історика Рєпін намалював картину «Костомаров у труні». Але найважливіший факт у відносинах історика та митця не згадується. Це стосується походження знаменитої картини Рєпіна «Запорізькі козаки пишуть листа турецькому султану». У Рєпіна з'явилася ідея написати цю знамениту картину, яка значно вплинула на українські і російські погляди на Запоріжжя, читаючи журнальну статтю Костомарова про сатиричний лист. Історик консультував його до закінчення роботи, Рєпін навіть, здається, здійснив подорож на Україну щоб зібрати матеріали, керуючись пляном Костомарова. Звичайно ж, Рєпін повністю перейняв костомарівську інтерпретацію запорожців, як ранніх українських республіканців і захисників свободи. Також, у цій статті не згадується, що Рєпін малював портрет Костомарова у повний зріст на

протязі його життя. Можливо це тому, що ця картина була пізніше загублена, ніхто не знає, чи існує її репродукція. Все ж, це базові факти, які повинні були б міститися в цьому довіднику.

Загалом, книга В. Смоля, Ю. Пінчука і О. Яся є значним досягненням в літературі про Костомарова. Вона також є досить корисною як довідник до української історії дев'ятнадцятого століття загалом. Вона добре зорганізована і гарно викладена, з багатьма цікавими портретами і фотографіями. Дизайн обкладинки, золото зі сріблом на коричневій шкірі, теж дуже привабливі. Також необхідно відзначити, що навіть напис на корінці книги можна прочитати тоді, коли книга лежить обкладинкою догори. Це те, що традиційно не враховувалося в друкарстві радянських українських книжок, коли інформація на корінці читалась, якщо книга лежала обкладинкою донизу. Ця невелика, але важлива деталь вказує на загальне покращення якості видавництва в незалежній Україні. Автори і видавці цієї книжки повинні пишатися таким успіхом.

ТОМАС ПРИЙМАК, Торонтський університет.

Додаток 3

Публікації про Ю. А. Пінчука

Ганжа О. І. Захист докторської дисертації Ю. А. Пінчуком // Укр. іст. журн. – 1987. – № 1. – С. 160.

Аббасов А.М. Пинчук Юрий Анатольевич // Лауреаты диплома имени Е.А.Болховитинова, митрополита Киевского и Галицкого Евгения. – Воронеж, 1998. – С. 28–29.

Відзначення ювілею Ю. Пінчука. Про Вчену Раду Інституту історії України НАН України від 13.XI.1997р. // Історіографічні дослідження в Україні: Наук. зб. на пошану д.і.н. Ю. А. Пінчука. – К., 1998. – Вип. 8. – С. 9–11.

Реснт О. П. Юрій Пінчук та його наукова діяльність (до 60-річчя від дня народження) // Історіографічні дослідження в Україні: Наук. зб. на пошану д.і.н. Ю. А. Пінчука. – К., 1998. – Вип. 8. – С. 11–21.

Ясь О. В. Перші Костомарівські читання // Молода нація: Альманах. – 2002. – № 3. – С. 275–276.

Даниленко В. Пінчук Юрій Анатолійович // Українські історики ХХ століття: Біобібліографічний довідник / Серія: «Українські історики». – Київ-Львів: НАН України. Інститут історії України, 2003. – Вип. 2, ч. 1. – С. 259–260.

Ясь О. В. Пінчук Юрій Анатолійович // Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енцикл. довід. / Авт.: В. А. Смолій, Ю. А. Пінчук, О. В. Ясь. – К.: Вища школа, 2005. – С. 347–348.

Інститут історії України НАН України. 1936–2006. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2006. – С. 619–620.

Чалая Т. П. Пінчук Юрій Анатольевич // Воронежская историко-культурная энциклопедия. Изд. 2-е, доп. и испр. – Воронеж, 2009. – С. 410.

[Чальый П.] Костомарова почитают в Киеве // Коммуна (Воронеж). – 2006. – № 72. – С. 3.

Гончар О. Т. Наукові заходи, присвячені 190- річчю від дня народження М. Костомарова // Укр. іст. журн. – 2007. – № 4. – С. 217–220.

Академік Валерій Смолій. Слово про вченого // Юрій Анатолійович Пінчук: Біобібліографія: (До 70-річчя від дня народження) / Вступна ст. В. А. Смолія; відп. ред. О. А. Удод; уклад.: С. С. Батуріна, О. Т. Гончар, Н. В. Пазюра, О. В. Ясь. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2007. – С. 4–7.

РЕЗЮМЕ

Шановні читачі!

Замість традиційних висновків стосовно книги «Вибрані студії з костомаровознавства» автор пропонує Вашій увазі адекватну ре-зюме енциклопедичну статтю:

ПОШАНУВАННЯ Й УВІЧНЕННЯ ПАМ'ЯТІ М. КОСТОМАРОВА

Різноманітні заходи та акції в соціогуманітарній, громадській, суспільно-політичній, культурно-освітній та інших сферах життя, пов'язані з вивченням, збереженням, популяризацією творчої спадщини Костомарова, зокрема з увічненням його ім'я. За функціональним призначенням та адресною спрямованістю ці заходи поділяють на: 1) академічні [публікація наукових студій, присвячених Костомарову, підготовка і захист дисертаційних та інших кваліфікаційних досліджень (див. Історіографія про М. Костомарова)]; 2) науково-популярні, культурно-освітні та просвітницькі [перевидання творів М. Костомарова, проведення конференцій, круглих столів та інших наукових форумів, читання спецкурсів і популярних лекцій про вченого, публікація розвідок у періодичній пресі тощо (див. Воронежські Костомаровські читання, Інтернет про М. Костомарова та його наукову спадщину, Показчики творів

М. Костомарова, Чернігівські Костомаровські читання)]; 3) меморіальні [відзначення ювілейних річниць, пов'язаних з Костомаровим, встановлення академічних премій, іменних стипендій та дипломів, відкриття меморіальних дощок, перейменування вулиць, випуск листівок, знаків поштової оплати із зображеннями історика та інше (див. Біографія М. Костомарова, Іконографія М. Костомарова, Марка поштова на честь ювілею М. І. Костомарова, Премії імені М. Костомарова)]. Пошанування Костомарова як видатного вченого та громадського діяча започатковане ще за його життя. Зокрема, 1873 р. відзначалося 35-річчя його літературної діяльності (див. «Альбом в память тридцатипятилетней литературной деятельности Николая Ивановича Костомарова»). Низку меморіальних заходів провели друзі, колеги та шанувальники його творчості під час поховання Костомарова 11 квітня 1885 р. в С.-Петербурзі. Прощальна процесія рухалася з дванадцятої до сімнадцятої години, за великого скупчення народу, від університетської церкви (див. Церква університетська), де відспівували покійного, до Волкового кладовища, на якому він був похований. У похороні брали участь депутації з багатьох регіонів Російської імперії та закордону, зокрема з Казані, Києва, Одеси, Полтави, Харкова та ін. Були вінки від молоді, студентів, селян, а також навчальних закладів, редакцій газет і журналів. Біля труни виголосили промови Д. Мордовець, О. Міллер та ін. 7 квітня 1889 р. на могилі Костомарова відкрито пам'ятник (див. Могила М. Костомарова, Волкове кладовище). На 25-річчя від дня смерті Костомарова 29 березня 1911 р. у Воронежі заходами місцевої громадськості було організовано виставку, присвячену вченому, етнографічний концерт та урочисте засідання (див. Воронежська губерньська вчена архівна комісія). У 1967 р. широко відзначався 150-річний ювілей з дня народження Костомарова, який проходив під егідою ЮНЕСКО. У 1992 р. в Україні було проведено низку заходів з нагоди 175-ї річниці з дня народження Костомарова. Зокрема, відбулося урочисте засідання Відділення історії, філософії і права Академії наук України, засновано академічну премію імені М. Костомарова (див. Премії імені М. Костомарова), випущено знаки поштової оплати із зображенням історика (див. Марка поштова на честь ювілею М. І. Костомарова), проведено наукову конференцію у Рівному, встановлено меморіальну дошку на будинку колишньої Рівненської гімназії. Того самого року ювілей Костомарова святкува-

ли і в Російській Федерації, зокрема у Воронежі й Острогозьку. Різноманітні наукові, культурно-освітні та меморіальні заходи здійснили російські вчені та місцева громадськість за участю закордонних колег: міжнародні конференції та круглі столи, публікації в пресі, виступи в засобах масової інформації, встановлення меморіальної дошки на честь Костомарова на колишньому будинку Воронежської чоловічої першої гімназії. У 90-х роках ХХ ст. – на початку ХХІ ст. склалася традиція проводити спеціальні наукові форуми на пошану М. Костомарова (див. Воронежські Костомаровські читання, Чернігівські Костомаровські читання). У 1997 та 2002 рр. відбулися ювілейні заходи з нагоди 180-річчя та 185-річчя з дня народження вченого. Зокрема, до 185-ї річниці було видано «Енциклопедию життя и творчества Н. И. Костомарова (1817–1885)» (Київ; Донецьк, 2001).

Літ.: Памяти Н. И. Костомарова // Київ. старина. 1885. № 5; Каталог III Очередной юбилейной выставки. В память Н. И. Костомарова. 1885–1910. Воронеж, 1910; Багалея Д. И. Костомаровские дни в гор. Воронеже. Харьков, 1911; Пінчук Ю. Микола Костомаров // Літ. Україна. 1989.– 11 трав.; Чалый П. Костомаровские дни // Коммуна. 1992. – 27 мая; Слово о Костомарове // Костомаровские дни в Воронеже. Воронеж, 1997.

Надрукована стаття містить інформацію до середини 2000-х років, тобто до часу опублікування видання: Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енцикл. довід. / Авт.: В. А. Смолій, Ю. А. Пінчук, О. В. Ясь. – К.: Вища школа, 2005. – 543 с.: іл. В наступні роки продовжувалося вивчення творчої спадщини та інтелектуальної біографії М.Костомарова, відбувалися різноманітні заходи щодо пошанування цієї видатної і самобутньої постаті, зокрема – Костомарівські (Костомарівські) читання.

У преамбулі до програми ІХ-их читань зазначається: «2010-го минає 125 років, як пішов з життя видатний історик і громадський діяч Микола Іванович Костомаров. Костомарівські читання, які проводяться на честь славетного історика, були започатковані у 2001 році з ініціативи професора Юрія Пінчука. Незмінними організаторами читань є директор Чернігівського історичного музею Сергій Лаєвський і професор Сергій Лепявко. Перші п'ять років читання проводились силами громадської організації «Сіверський

інститут регіональних досліджень». В наступні роки вони відбуваються за підтримки Головного управління культури, туризму і охорони культурної спадщини Чернігівської облдержадміністрації». Базовою установою, в якій проводиться цей науковий форум, є Чернігівський історичний музей імені В. В. Тарновського. Активну участь в читаннях беруть Чернігівський державний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка., заклади та установи України та Росії.

В зв'язку з 190-річчям від дня народження М. Костомарова Президент України дав доручення урядові разом з Чернігівською обласною державною адміністрацією розробити план заходів щодо відзначення цієї дати, передбачивши упорядкування садиби історика в Дідівцях і відкриття там меморіального музею. Згодом був надрукований календар на 2010 рік з портретом Костомарова та інформацією про започаткування створення меморіального музею-садиби ім. М.І.Костомарова в с. Дідівці Прилуцького району Чернігівської області.

Навесні 2011 року в Чернігові відбулись чергові (X-ті, ювілейні) Костомарівські читання. Вони проілюстрували високий науковий рівень і великий суспільний інтерес до них. У цьому науково-освітньому заході взяли участь не тільки відомі інституції Чернігівщини, але й інших регіонів України, а також Білорусі.

КОМЕНТАРІ

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Ця частина книги містить енциклопедичну статтю Біографія М. Костомарова.

Подаємо за текстом видання: Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енцикл. довід. / Вступ. ст. і заг. ред. В. А. Смоля. – К.: Вища школа, 2005. – С. 52–60 (співавтор О. В. Ясь).

СТУДІЇ З КОСТОМАРОВОЗНАВСТВА

1971

Визвольна війна 1648–1654 рр. і возз'єднання України з Росією в оцінці М. І. Костомарова

581

Друкуємо за текстом часопису: Укр. іст. журн. – 1971. – № 2. – С. 17–27.

1978

До питання про історичний живопис М. М. Ге

Публікуємо за текстом журналу: Вісник АН УРСР. – 1978. – № 7. – С. 101–103. У Розвідці переважно йдеться про М. Костомарова, ім'я котрого в 1970-х роках було майже відлучено від науки в УРСР.

Недрукований розділ з монографії М. І. Костомарова «Историческое значение южнорусского народного песенного творчества».

Подаємо за текстом часопису: Народна творчість та етнографія. – 1978. – № 5. – С. 73–74. Зацікавлення Ю. А. Пінчука народною творчістю пояснюється існуванням в добу «застою» репресій в науковій сфері стосовно костомаровської тематики.

1988

Історик-антикварій Костомаров

Подаємо за текстом часопису: Укр. іст. журн. – 1988. – № 6. – С. 144–145.

«... Як говорить, почувас, думає, живе народна маса»

Друкуємо за текстом газети: Молодь України. – 1988. – 28 грудня. – С. 3.

1989

Микола Костомаров

Друкуємо за текстом газети: Літературна Україна. – 1989. – 11 трав. – № 19. – С. 4–5.

1990

Заборонена стаття М. І. Костомарова

Публікуємо за текстом часопису: Укр. іст. журн. – 1990. – № 7. – С. 137–140.

М. І. Костомаров та його твір «Мазепинці»

Подаємо за текстом часопису: Укр. іст. журн. – 1990. – № 8. – С. 130–133.

1992

До оцінки наукової та громадської діяльності М. І. Костомарова

Подаємо за текстом часопису: Укр. іст. журн. – 1992. – № 3. – С. 3–11.

Ідеолог Кирило-Мефодіївського братства [М. І. Костомаров]

Друкуємо за текстом журналу: Київська старовина. – 1992. – № 5. – С. 15–18.

М. І. Костомаров у Києві (1844–1847 рр.)

Подаємо за текстом часопису: Укр. іст. журн. – 1992. – № 5. – С. 3–15.

Про авторство та значення твору «Книга буття українського народу»

Публікуємо за текстом видання: Микола Костомаров і проблеми суспільного та культурного розвитку української нації. Тези доповідей науково-практичної конференції, присвяченої 175-річчю від дня народження Миколи Костомарова (Рівне, 13–14 травня 1992 року). – Рівне, 1992. – С. 3–4.

[Резюме]

Подаємо за текстом монографії: Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. – К., 1992. – С. 207–208.

1993

Дослідження про принципи демократичного федералізму

Подаємо за текстом часопису: Укр. іст. журн. – 1993. – № 10. – С. 132–133.

1994

Постать Богдана Хмельницького в публіцистиці М. Костомарова

Друкуємо за текстом часопису: Укр. іст. журн. – 1994. – № 5. – С. 139–144.

Слобожанщина – місце народження й становлення М. І. Костомарова як історика

Друкуємо за текстом видання: Історико-географічні дослідження в Україні. – К., 1994. – С. 186–196.

Слово о Н. Костомарове (Историческая концепция ученого)

Подаємо за текстом видання: Н. И. Костомаров. Страницы жизни и творчества. Пятое Костомаровские чтения. – Воронеж, 1994. – С. 3–11.

1995

М. І. Костомаров і його історіографічна концепція

Друкуємо за текстом видання: Історична спадщина у світлі сучасних досліджень: Величко, Маркевич, Маркович, Костомаров, Яворський. – К., 1995. – С. 94–107.

Народницький і державницький напрями української історіографії: спільне і відмінне

Подаємо за текстом видання: Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи: Матеріали Всеукр. наук. конф. (Харків, 15–17 листопада 1995 р.). – Харків, 1995. – С. 160–164.

1996

Один з найважливіших принципів народознавчого кредо М. І. Костомарова

Подаємо за текстом журналу: Народна творчість та етнографія. – 1996. – № 4. – С. 31–33. (співавтор О. В. Петренко)

1997

Рец. на книгу: Prymak Thomas M. Mykola Kostomarov: A Biography. – Toronto – Buffalo – London: University of Toronto Press, 1996. – ХХІІІ, 263 р.

Друкуємо за текстом часопису: Укр. іст. журн. – 1997. – № 2. – С. 126–128 (співавтор О. В. Ясь)

Державницькі ідеї кирило-мефодіївців у спадщині М.Костомарова

Подаємо за текстом видання: Історія в школі. – 1997. – № 1/2. – С. 5–7.

Україна в концепції кирило-мефодіївця Миколи Костомарова

Подаємо за текстом видання: Міжнародна наук. конф., присвяч. 183-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка та 150-річчю від дня заснування Кирило-Мефодіївського товариства. Тези доповідей та повідомлень (27–28 березня 1997 р.). – К., 1997. – С. 14–15.

1999

Мемуарна спадщина М. І. Костомарова

Подаємо за текстом видання: Історія України. – 1999. – № 4. – С. 4–5.

Слов'янство і Україна в концепції кирило-мефодіївця Миколи Костомарова

Друкуємо за текстом видання: Румунсько-українські відносини: історія і сучасність (26–29 листопада 1998 р., Сату-Маре). – Satu Mare. – 1999. – С. 483–487.

2000

Історіографічне значення мемуарів Надії Білозерської про Миколу Костомарова

Подаємо за текстом видання: Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2000. – Вип. 10. – С. 52–72.

2001

Микола Костомаров

Публікуємо за текстом видання: Видатні діячі України минулих століть: Меморіальний альманах. – К., 2001. – С. 266–267.

2002

Костомаров Микола Іванович

Подаємо за першодруком: Українське козацтво: Мала енциклопедія. – Київ – Запоріжжя, 2002. – С. 265–266. Вид. 2-е, доп. і перероб. – Київ – Запоріжжя, 2006. – С. 309–310.

2003

Микола Костомаров

Подаємо за текстом збірника: Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2003. – Вип. 12.: Визначні постаті української історіографії XIX–XX ст. – С. 74–112.

Переяслав очима Костомарова

Друкуємо за текстом часопису: Історичний журнал. – 2003. – № 3. – С. 31–32.

Спогади Аліни Костомарової як історико-біографічне джерело

Подаємо за текстом часопису: Історичний журнал. – 2003. – № 1. – С. 89–97.

2004

З історії шевченкознавства (До 190-річчя народження Т. Г. Шевченка)

Друкуємо за текстом часопису: Історичний журнал. – 2004. – № 1/2. – С. 3–7.

Микола Костомаров і його найближче оточення у світлі мемуарів Аліни Костомарової

Подаємо за текстом збірника: Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2004. – Вип. 14. – С. 442–465.

Спогади Катерини Юнге про Тараса Шевченка і Миколу Костомарова: історико-біографічне значення

Подаємо за текстом часопису: Історичний журнал. – 2004. – № 8. – С. 42–50.

2005

Богдан Хмельницький і його доба у дзеркалі полеміки Миколи Максимовича з Миколою Костомаровим

Подаємо за текстом часопису: Історичний журнал. – 2005. – № 1. – С. 3–7.

Передмова

Друкуємо за текстом книги: Пінчук Ю. А. Мемуари про Миколу Костомарова графині Каіерини Юнге, Надії Білозерської, Аліни Костомарової: Історіогр. нариси з дод. спогадів Олександри Куліш, Віри Мордовцевої та статті Ольги Багалій. – К., 2005. – С. 5–7.

На цю книгу є рец.: Верменич Я. Джерела до вивчення життя й діяльності Миколи Костомарова // Історичний журнал – 2006. – № 3. – С. 117–118; Чалый П. Женский взгляд на Костомарова // Коммуна (Воронеж). – 2006, 6 июня. – № 83.

Микола Костомаров: віхи життя і творчості: Енцикл. довід. / Вступ. ст. і заг. ред. В. А. Смолія. – К., 2005. – 543 с.

Рец.: Вирський Д. Видатному історикю присвячується // Історичний журнал. – 2006. – № 4. – С. 119–120.

Подаємо за абеткою з тексту цього довідника 20 енциклопедичних статей: Археографічні праці М. Костомарова (С. 25–26), «Воспоминание о двух малярах» (С. 91–92), Державницький напрям (С. 119–121), Історичні та суспільно-політичні погляди М. Костомарова (С. 170–173), Кирило-мефодіївці та М. Костомаров (С. 203–205), «Книга буття українського народу» (С. 210–212), Костомарова Тетяна Петрівна (С. 224–225), Куліш Пантелеймон Олександрович (С. 234–235), Мильников (Мельников) Петро Андрійович (С. 266), Народницький напрям (С. 282–284), Народоправство (С. 284–285), Панславизм (С. 331), Позитивизм (С. 362), Романтизм (С. 397–

400), *Слов'янофільство і західництво* (С. 446–447), *Українофільство* (С. 492–494), *Український месіанізм* (С. 494), *Федералізм* (С. 498–499), *Федерація* (С. 499–500), *Шевченко Тарас Григорович* (С. 528–531). (співавтор О. В. Ясь)

2006

Київський період творчості М. І. Костомарова: до проблеми самосвідомості історика

Подаємо за текстом видання: Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – К., 2006. – Вип. 2, ч. 1. – С. 344–351.

Микола Костомаров і Володимир Антонович: єдність ідей та відмінність методології

Друкуємо за текстом часопису: Історичний журнал. – 2006. – № 1. – С. 43–51. (співавтор О. І. Кіян)

2007

Відображення елементів української національної ідеї в науковій творчості М. І. Костомарова

Подаємо за текстом часопису: Укр. іст. журн. – 2007. – № 2. – С. 78–88.

Микола Костомаров: людина, вчений, громадський діяч (до 190-річчя народження)

Друкуємо за текстом часопису: Історичний журнал. – 2007. – № 1. – С. 3–16.

Гетьманство Івана Виговського в інтерпретації М. І. Костомарова

Подаємо за текстом часопису: Історичний журнал. – 2007. – № 4. – С. 55–61.

2008

Аналіз студії М. Костомарова «Гетьманство Самойловича» в аспекті впливу на розвиток національного самоусвідомлення

Подаємо за текстом збірника: Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2008. – Вип. 19. – С. 212–228.

Микола Іванович Костомаров

Друкуємо за текстом видання: Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К., 2008. – Т. 5: Кон-Кю. – С. 226–228.

Розгляд монографії М. Костомарова «Гетьманство Юрія Хмельницького»

Друкуємо за текстом часопису: Историчний журнал. – 2008. – № 2. – С. 53–62.

2009

З історії творчих взаємин П. О. Куліша та М. І. Костомарова

Подаємо за текстом часопису: Историчний журнал. – 2009. – № 6. – С. 95–99.

Монографія М. Костомарова «Мазепа» як чинник формування самоусвідомлення української нації

Подаємо за текстом часопису: Историчний журнал. – 2009. – № 1. – С. 3–18.

Передмова

Подаємо за текстом монографії: Историчні студії Миколи Костомарова як фактор формування самоусвідомлення української нації. – К., 2009. – С. 3–7.

Студія М. Костомарова «Гетманство Многогрешного» в контексті творення української етнічної ідентичності

Друкуємо за текстом часопису: Историчний журнал. – 2009. – № 2. – С. 36–44.

2010

Питання національного самоусвідомлення у студії М. Костомарова «Гетманство Бруховецького»

Подаємо за текстом часопису: Укр. іст. журн. – 2010. – № 1. – С. 179–189.

ДОДАТКИ

Додаток 1

**Лист Держкомвидаву СРСР
стосовно книги Ю. А. Пінчука
«Исторические взгляды Н. И. Костомарова»**

Друкуємо за текстом листа, що зберігається в архіві Ю. А. Пінчука.

Додаток 2

Рецензії на студії Ю. А. Пінчука:

Публікуємо найбільш ґрунтовні.

2.1. Рецензія члена-кореспондента НАН Украна Ф. П. Шевченка (1914–1995) – Україна

Подаємо за текстом видання: Юрій Пінчук. Україна в концепції кирило-мефодіївця Миколи Костомарова (З дод. рецензії Ф. П. Шевченка) // Історіографічні дослідження в Україні: Наук. зб. пам'яті Ф. П. Шевченка. – К., 1999. – Вип. 7. – С. 214–220.

2.2. Рецензія професора Р. П. Іванченко (Іванової) – Україна

Подаємо за текстом видання: Іванова Р. П. Книга про М. І. Костомарова // Укр. іст. журн. – 1985. – № 1. – С. 144–147.

2.3. Рецензія професора Марка Антоновича (1916–2005) – США – Канада

Друкуємо за текстом видання: М. Антонович (Монреаль). Ю. А. Пінчук. Исторические взгляды Н. И. Костомарова. Критический очерк. АН УССР. Институт истории. Киев, Наукова думка, 1984, 190 ст. // Укр. історик. – 1986. – № 1/2. – С. 126–128.

2.4. Рецензія прозаїка П. Д. Чалого – Росія

Подаємо за текстом газети: Острогжская жизнь. – 2002. – 17 мая. – 40/41. – С. 8.

2.5. Рецензія доктора історичних наук Я. В. Верменич – Україна

Подаємо за текстом видання: Верменич Я. Джерела до вивчення життя й діяльності Миколи Костомарова // Історичний журнал. – 2006. – № 3. – С. 117–118.

2.6. Рецензія професора Я. С. Калакура – Україна

Подаємо за текстом видання: Калакура Я. Творча спадщина Миколи Костомарова у контексті трансформації малоросійства в українство // Українознавство. – 2009. – № 3. – С. 315–318.

2.7. Рецензія професора Томаса Приймака – Канада

Друкуємо за текстом видання: Томас Приймак (Торонтський університет). В. А. Смолій, Ю. А. Пінчук, О. В. Ясь. Микола Костомаров: Віхи життя і творчості. Енциклопедичний довідник. Київ: «Вища школа», 2005, 543 ст.: ілюстр. // Укр. історик. – 2009. – № 1/4. – С. 365–367.

Додаток 3

Публікації про Ю. А. Пінчука

Подаємо лише вибране з того, що надруковано.

РЕЗЮМЕ

Короткий висновок містить енциклопедичну статтю Пошанування й увічнення пам'яті М. І. Костомарова, яку публікуємо за текстом видання: Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енцикл. довід. / Вступ. ст. і заг. ред. В. А. Смоля. – К., 2005. – С. 371–372. (співавтор О. В. Ясь)

ЕПЛОГ

В сьогочасній Україні немає потреби доводити усталеність у вітчизняній науці міждисциплінарної галузі – костюмарознавства. Але цього могло не відбутись, коли б країною рулювала номенклатура на кшталт персонажа прозаїчного твору Дмитра Павличка «Мати» («Літературна Україна», 10 листопада 2011 року). У ньому йдеться про Валентина Юхимовича Киреєва – прототипа компартійного функціонера Валентина Юхимовича Маланчука. Надто вражаючим є те, що В. Киреєв живцем поховав свою матір, дбаючи тільки про власну кар'єру. Євгенія Миронівна Киреєва дізналася про це випадково, побачивши на цвинтарі могилу з написом на хресті: «Є. М. Киреєва (1912–1972)».

Як стало згодом відомо, саме 1972 року В.Маланчук надіслав листа-пасквіля до «ЦК КП України товарищу Щербицькому В. В.». У ньому він з антинаціоналістичною, навіть антиукраїнською пристрастю накинувся на творчу інтелігенцію, зокрема на істориків, котрі досліджували життя і діяльність М. Драгоманова, М. Костомарова та інших прогресивних постатей. Наклепник вважав, що такий напрям наукових пошуків може не сподобатись Москві, тому вона не буде просувати його по службовій драбині. Отож, в Україні посилювались репресії щодо гуманітаріїв, багатьом з них зіпсували творче життя, а декому аж скоротили. Проте, у певному сенсі, цей трагізм тьмяніє порівняно з долею, уготованою Киреєвим рідній нені.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

- Аббасов А.** – 577
Август П – 494, 495
Адлерфельд Г. – 488
Айзеншток І. – 137
Аксаков І. – 88, 135, 137, 363, 510
Аксаков К. – 363, 386
Андерсен Г.Х. – 205
Андрій Св. – 502
Андрузький Г. – 103, 345
Андрюсяк М. – 337, 354
Анненков П. – 363
Антокольський М. – 39
Антонович В. – 17, 31, 86, 88, 106, 115–117, 144, 145, 160, 216, 222, 231, 233, 237, 238, 246, 266, 267, 294, 296, 328, 329, 335, 343, 352, 353, 382–396, 404, 405, 426, 434, 463, 469, 478, 532, 568, 569, 576
Антонович М. – 8, 108, 114, 347, 381, 559, 562, 589
Антонюк О. – 514
Апостол Д. – 500, 523
Астахов В. – 35, 560
Афанасєв-Чужбинський О. – 43, 360
Багалій Д. – 332, 335, 347, 354, 387, 432, 567, 576
Багалій О. – 330, 332, 464, 565, 586
Бажан О. – 126
Байрон Д. – 199, 200
Балагутрак М. – 18, 248, 344
Балушок В. – 514
Бантиш-Каменський Д. – 31, 129
Барабаш Ю. – 374
Барабаш Я. – 438
Барвінок Ганна (див. Білозерська-Куліш О.)
Барвінський О. – 374
Батуріна С. – 578
Бекетов А. – 62
Белецкий А. – 361
Белина-Кенджицкий Ю. – 374
Беляев І. – 363
Беньовський – 440
Бердяев М. – 364
Беспалова А. – 560
Бессараб М. – 30
Бестужев-Рюмін К. – 385, 387
Бецький І. – 11, 273
Белінський В. (Белинский В.) – 38, 135
Бирюк Н. – 374
Бібіков І. – 265, 293
Бібікова В. – 265, 293
Біленький С. – 329
Білецький Л. – 347
Білозерська Н. – 195–211, 268, 297, 312, 330–332, 464, 565, 567, 585, 586

- Білозерська-Куліш О. – 264, 292, 332, 567
 Білозерський В. – 57, 89, 103, 107, 148, 214, 219, 260, 288, 345, 347, 357, 370, 424, 461, 483
 Білоусов – 110
 Більбасов В. – 203
 Благовіщенський (Благовещенський) – 311
 Бовгиря А. – 511
 Бовсунівська Т. – 362
 Богачевська-Хом'як М. – 383
 Богданов Г. – 517
 Богородський П. – 370
 Богун І. – 533, 534
 Бодяньський О. – 51, 428
 Бойко Д. – 362
 Бойко Н. – 329
 Бокль Г. – 363
 Болдирєв О. – 250
 Болебрух А. – 349
 Боровиковський Л. – 360
 Бортников А. – 554
 Борщак І. – 348
 Боткін В. – 363
 Боткін С. – 300
 Брехуненко В. – 413
 Бродський М. (Бродский М.) – 364
 Брокгауз Ф. – 383
 Брюлов К. – 370
 Бруховецький І. (Бруховецький І., Бруховецкий И.) – 14, 50, 246, 361, 427, 446, 447, 449, 450, 458, 471, 475–477, 514–516, 528, 530–536, 538–542, 588
 Бутич І. – 509
 Бюлер Ф. – 488
 Вагилевич І. – 360
 Вайнштейн О. – 362
 Валицький А. – 10, 266, 421
 Валуєв Д. – 363
 Валуєв П. – 66
 Ванслов В. – 362
 Василенко М. – 163, 164
 Василенко-Полонська Н. – 561
 Вашкевич Г. – 88
 Великий А. – 335
 Великогагін Д. – 476
 Величко С. – 12, 33, 47, 57, 89, 99, 100, 148, 214, 219, 251, 423, 436, 461, 465, 488, 515, 532, 584
 Вересай О. – 221, 319–321
 Верзилов А. – 393, 396
 Верменич Я. – 8, 565, 586, 589
 Вернадський Г. – 417
 Верстюк В. – 66, 94, 137, 242, 510
 Вешняк Ф. – 28
 Венеціанов О. – 370
 Виговський І. – 51, 86, 122, 233, 326, 427, 436–444, 465, 473, 497, 532, 534, 557, 587
 Вилланов – 203
 Винар Л. – 144, 146
 Вирський Д. – 586
 Витанович І. – 354
 Вишневецький Байда (Вишневецкий Байда) – 486
 Вишневецький І. – 25
 Вільггорський М. – 370
 Владислав IV – 22, 26
 Водотика С. – 339
 Возняк М. – 90, 94, 104, 112–114, 154, 346, 348, 424, 434
 Войнаровський – 505
 Волинський П. – 361, 362
 Волков В. – 7
 Волконська З. – 198
 Володимир Мономах – 40, 52, 122, 123, 127, 164
 Володимир Святославич (Володимир Святый) – 12, 15, 16, 46, 463
 Вольтер Ф. – 9, 226, 421
 Вольф М. – 197, 446, 514, 530
 Врублевський В. – 543
 Галаган Г. – 72
 Галахов О. – 265, 293
 Галицький М. – 491
 Галич О. – 574
 Галушко К. – 505, 510, 511
 Ганжа О. – 577
 Ганка В. – 226, 461
 Гарасимчук В. – 337
 Гаркуша – 27

- Гатцук О. (Гатцук А.) – 76, 87, 111, 496, 510
 Г-в [Гайдебуров] П. – 334, 341
 Ге А. – 268, 297
 Ге М. (Ге Н.) – 37–40, 111, 246, 269, 320
 Гегель Г. – 229, 363
 Геден (Хмельницький Ю.) – 472, 532
 Гейне Г. – 486
 Ген О. – 195
 Гербель М. – 274, 370
 Гердер Й. – 229
 Гермайзе О. – 18, 145, 247, 316, 321, 343
 Герцен О. – 37, 75, 78, 79, 93, 107, 120, 173, 175, 190, 220, 308, 548
 Герцик Г. – 505
 Гирич І. – 163, 164, 271, 303, 337, 339, 340, 353, 355, 445
 Гізо Ф. – 363
 Г-ка В. – 354
 Глизь І. – 249, 349
 Глинка – 201
 Гоголь М. – 198, 201, 362, 374
 Голицын В. (Голицын В.) – 454, 457, 490
 Голобуцький В. – 72
 Головацький Я. – 360
 Головин А. – 202, 493
 Голубовський П. (Голубовский П.) – 328
 Гомер – 128, 321
 Гончар О. – 578
 Гончаров І. – 200, 363
 Горбатюк В. – 554
 Горбачов М. – 46
 Гордієнко К. – 72, 503, 508
 Гордон П. – 465
 Горленко В. – 137, 186, 254
 Горленко Д. – 500
 Горобець В. – 516, 518, 523, 527
 Горошко С. – 126
 Горсей Джером – 196, 206
 Господин А. – 344, 345
 Гоцуляк В. – 355
 Граб'янка Г. – 436, 465, 515, 532
 Грабович Г. – 326, 374
 Грабовський М. – 23
 Грановський Т. – 363
 Гребінка С. – 360, 370
 Гречулевич – 481
 Григорович В. – 370
 Гриневич Л. – 329, 412
 Грицак Я. – 241, 339, 340, 355
 Грицько – 279
 Грушевський М. – 4, 17, 18, 31, 67–70, 72, 78, 81–84, 87, 88, 90, 91, 94, 100, 104–106, 112–114, 116–120, 124, 126, 127, 129, 137, 143, 144–146, 149, 150, 152, 154, 155, 157, 159, 160, 163, 164, 166, 168, 170, 172, 178, 183, 188, 194, 212, 216, 218, 219, 222, 227, 231, 237–239, 247, 249, 254, 259, 260, 267, 271, 287, 288, 296, 300, 303, 304, 328–330, 335, 336, 339, 340, 343, 346–349, 352–356, 381, 383, 386, 390, 394–402, 404, 405, 409, 410, 412–415, 417, 419, 422, 424, 426, 428, 434, 435, 445, 462, 464, 501, 511, 521, 527, 529, 532, 543, 560, 561, 568, 569, 576
 Грушевський О. (Грушевский А.) – 18, 102, 110, 112, 113, 132, 241, 247, 369, 395, 398
 Гудим-Левкович – 258, 286
 Гузар І. – 374
 Гулак М. – 12, 49, 57, 63, 89, 92–94, 103, 105, 107–109, 114, 148, 151, 177, 187, 214, 219, 227, 260, 288, 324, 345, 347, 424, 461, 561
 Гулак-Артемівський П. – 128, 131, 133, 134, 360, 397
 Гуляницький Г. – 474
 Гюго В. – 61, 128, 149
 Гізель І. – 521
 Гете Й. (Гёте Й.) – 200
 Гой П. – 561
 Даламбер Ж. – 226
 Данилевський Г. – 43

- Данилевський М. – 33
 Даниленко В. – 577
 Данилов В. – 113
 Данилюк Ю. – 529
 Дашкевич Я. – 237, 254, 337, 339, 340, 353, 355
 Дей О. – 44
 Дейч О. – 374
 Джиджора І. – 337
 Дзюба І. – 217, 240, 241, 272, 304, 374
 Дідро Д. – 226
 Добровський І. – 356
 Добролюбов М. – 45, 548
 Дольська А. (Ходоровська) – 494, 495, 497
 Домбровський В. – 98
 Донцов Д. – 35
 Дорошенко Д. – 144–146, 170, 216, 239, 241, 247, 272, 304, 337, 338, 343, 351, 354, 356, 391, 396, 464, 560, 576
 Дорошенко П. – 448–454, 489, 497, 515–521, 524–526, 536–540, 542
 Драгоманов М. – 6, 17, 75, 87, 94, 106, 112, 113, 117, 118, 120, 156, 164, 175, 176, 216, 223, 229, 237, 238, 241, 247, 272, 281, 304, 343, 384, 395, 416, 428, 433, 435, 445, 464, 554, 559, 573, 591
 Дубельт Л. – 92, 106, 110, 265, 293
 Дубровський В. – 561
 Дудко В. – 19, 248, 344
 Димшиц О. (Дымшиц А.) – 361
 Дядиченко В. – 36, 72
 Енгельгардт П. – 370
 Єфрон І. (Ефрон І.) – 383
 Євгеній (Болховітінов) – 577
 Євдокименко Ю. – 112
 Єгоров Б. (Егоров Б.) – 364
 Єдлічка В. – 370
 Єлизавета (Єлизавета) – 39, 246
 Єневич Ф. – 94, 112
 Єсіпов Г. – 335
 Єфименко О. (Ефименко А.) – 17, 343, 351
 Єфремов С. – 163, 164, 373, 395
 Жемчужников Л. – 371
 Жемчужникови – 371
 Житецький І. – 18, 247, 343, 351
 Жуковський В. – 370
 Жулинський М. – 241, 272, 281, 304, 374
 Жученко М. – 88, 116
 Забелін І. – 224, 448
 Забіла П. – 525
 Забіла С. – 525
 Заїкин В. – 337, 361
 Зайончковський П. (Зайончковський П.) – 18, 104, 343, 347–349, 417, 554
 Зайцев П. – 373
 Зайцева З. – 272, 304
 Закревський В. – 370
 Залеський Б. – 97
 Замлинський В. – 18, 119, 249, 344, 418
 Захарченко С. – 7
 Зеленський С. – 500
 Золотаренко В. – 442, 471, 474, 475, 477, 488
 Зошенко М. – 278, 282
 Зубрицький Д. – 100
 Івакін Ю. – 374
 Іван III – 85
 Іван IV Грозний – 40, 52, 301, 576
 Іваненко П. – 491
 Іванишев М. – 99, 100, 227
 Іванко А. – 19, 242, 248, 328, 329, 344, 355, 413, 418
 Іванов О. (Іванов) – 269, 298, 299
 Іванова Р. (Іванченко Р., Іванова Р.) – 8, 553, 589
 Іконников В. – 180
 Ілерицький В. – 170
 Іловайський Д. – 472
 Ілюкович М. – 417
 Інокентій (Борисов) – 11, 131, 132, 134, 397, 399, 408, 422
 Іоанн III – 409
 Ісасвич Я. – 339, 355
 Іскра І. – 71, 500
 Іслам-Гірей III – 30
 Ісус Христос – 367

- Кавелін К. – 39, 196, 363
 Калайденський К. (Сементовський К.) – 95, 134, 135, 137
 Калакура Я. – 8, 568, 589
 Кант І. – 226
 Капніст О. – 370
 Караджич В. – 356
 Каразін В. – 164
 Карамзін М. – 134, 201, 562
 Карл XII – 72, 488, 494, 495, 497, 500, 501, 503–508, 571
 Карпачев М. – 473
 Карпенко Г. – 525
 Карпов Г. – 17, 23, 48, 224, 246, 323, 335, 343, 416, 557
 Касименко О. – 36
 Касьянов Г. – 459, 514
 Катенін М. – 39
 Катерина I (Екатерина I) – 198
 Катерина II – 15, 39, 174, 191
 Катков М. – 363
 Каченовський М. – 226
 Квітка (Квітка-Основ'яненко Г.) – 52
 Кимилев Ю. – 358
 Киреева Р. – 241, 396
 Киреев В. – 591
 Киреева С. – 591
 Киреевський І. – 364
 Кирило і Мефодій – 12, 18, 19, 34, 45, 49, 55, 57, 58, 63, 64, 66, 75, 77, 78, 83, 88–90, 92, 94, 96, 102–104, 106, 107, 109–114, 117, 139, 148, 154, 155, 161, 164, 172, 173, 175, 177, 178, 181, 184, 187, 188, 191, 192, 213, 214, 219, 227, 230, 232, 241, 249, 256, 260–262, 264, 265, 271, 272, 275, 276, 279, 284, 288–290, 292, 293, 304, 324, 343–350, 357, 360, 367, 369–371, 374, 382, 386, 416, 419, 422, 424, 425, 431, 433, 434, 461, 462, 481–483, 512, 554, 564, 570, 583, 584
 Кирилюк С. – 92, 351, 362
 Кисіль М. – 257, 284
 Кіржаєв С. – 146
 Кістяківський О. – 204
 Кіян О. – 587
 Клепатський М. – 328
 Клодт М. – 38
 Ключевський В. – 47, 267, 272, 296, 304, 416
 Кобержицький С. – 203
 Ковалевська О. – 506, 509–511
 Коваленко Л. – 354
 Коваль М. – 7
 Ковальський М. (Ковальський Н.) – 335
 Ковмір Ю. – 554
 Кожанчиков Д. – 39, 117, 184, 185, 208, 462, 464
 Козак С. – 170, 344, 347, 349
 Козачок Я. – 19, 329, 344, 347, 351, 413, 418, 435, 464, 574
 Колесник І. – 382
 Кольб Георг – 197
 Кольцов О. – 280, 281, 308
 Комаринець Т. – 362
 Конашевич-Сагайдачний П. – 570
 Кондорсе Ж. – 229
 Кондуфор Ю. – 545
 Кониський О. – 51
 Кононенко П. – 574
 Конт О. – 227, 357, 363
 Кордуба М. – 337
 Коробка Ф. – 488
 Короткий В. – 329
 Корсун О. (Корсун А.) – 131, 134, 137, 360
 Косинський К. – 55, 65, 412, 570
 Костенко Л. – 381
 Костомаров І. – 9
 Костомарова А. (Крагельська А., Кисіль А.) – 13, 16, 50, 58, 60, 102, 110, 148, 150, 181, 194, 211, 219, 221, 256–258, 260–262, 264–266, 269, 284, 286, 288–290, 292, 294, 298, 304, 313, 319, 424, 430, 435
 Костомарова Т. (Мильникова Т.) – 9, 349, 420
 Костюшко Т. – 50
 Котельников В. – 256, 258, 283, 286

- Котенін М. – 268, 297
 Котляр М. – 6, 7, 45, 71, 561
 Котляревський І. – 68, 273, 485
 Коховський В. – 465
 Кочубей В. – 71, 266, 294, 498–500
 Кочубей Мотря – 212
 Кошелєв О. – 364
 Коялович М. – 122, 127, 143, 146, 224, 302, 354, 356, 383, 401
 Кравченко В. – 355, 362, 408, 413
 Крагельська А. (Мазурова А.) – 262, 265, 290, 292, 293
 Крагельський Л. – 60
 Крамської І. – 38, 39
 Кревецький І. – 337, 338
 Кресіна І. – 514
 Кривошапка – 27
 Крип'якевич І. – 18, 87, 119, 144, 145, 235, 247, 335, 337, 343, 417, 426, 434, 462, 469, 478
 Кроче Б. – 358, 362
 Круглашов А. – 223, 241, 272, 304
 Крупницький Б. – 194, 330, 333, 337–339, 354, 495, 510, 560, 567
 Кудрявцев І. – 170
 Кудрявцев П. – 363
 Кузнєцова А. – 252
 Кулібін (Кулибин) – 307
 Куліш П. – 12, 17, 18, 35, 75, 95, 100, 103, 108, 111, 119, 164, 177, 187, 188, 195, 196, 204, 214, 217, 219, 221, 224, 227, 241, 247, 264, 274, 281, 292, 309, 311, 312, 324, 332, 343, 345, 346, 350, 351, 360, 370, 374, 392, 416, 424, 461, 464, 480–487, 496, 529, 532, 567, 588
 Куліш О. – 292, 330, 332, 333, 565, 586
 Курас І. – 514
 Кучабський В. – 337
 Кушельов-Безбородко Г. (Кушелєв-Безбородко Г.) – 164
 Ласвський С. – 580
 Лазаревские – 311
 Лазаревський О. – 72, 515, 532
 Ламакін Г. – 201
 Ламанський В. – 364
 Ласунський О. – 479
 Лачаєва М. – 345
 Лебединцев Д. – 208
 Лебединцев Ф. – 481
 Левель – 307
 Легеза С. – 362
 Ленін В. – 29, 36, 44, 51, 551
 Леонова Д. – 306
 Леонтєв П. – 33
 Лепявко С. – 580
 Лещинський С. – 494, 497
 Лизогуб Я. – 492
 Линицький П. – 364
 Линиченко – 97
 Липинський В. – 164
 Лисяк-Рудницький І. – 161, 164, 561, 576
 Литвак Б. – 19, 241, 248, 249, 344
 Лихачов Д. – 79
 Ліст Ф. – 256, 284
 Ломиковський – 500
 Ломоносов М. – 64, 86, 322, 431
 Лоріс-Меліков М. – 221
 Лохвицький – 368
 Лук М. – 362, 574
 Лукашевич П. – 100, 137
 Лунін М. – 10, 54, 128, 130, 131, 226, 361, 421
 Луцький Ю. – 362, 374
 Люсіані Ж. – 349
 Люценко О. – 210
 Лях С. – 479
 Магочій П.-Р. – 470, 478, 495, 506, 509, 510
 Мазєпа І. – 14, 40, 45, 52, 61, 65, 71, 72, 85, 86, 122, 151, 215, 220, 232, 233, 240, 248–250, 253, 271, 299, 320, 344, 361, 383, 427, 446, 450, 451, 462, 488–511, 515, 523, 530, 531, 539, 571, 572, 588
 Мазур А. – 417
 Майборода О. – 459, 514
 Майков А. – 198
 Макарій – 254, 521
 Маковський В. – 301

- Максимович М. – 10, 19, 43, 51, 95, 100, 106, 110, 117, 134, 227, 284, 323–329, 340, 345, 360, 361, 370, 371, 399, 416, 441, 444, 586
- Маланчук В. – 6, 126, 529, 530, 591
- Малашевич А. – 19, 345, 367, 574
- Марахов Г. – 347, 349
- Марія Миколаївна – 371
- Маркевич М. – 251, 361, 416, 584
- Марко Вовчок – 196, 200
- Марков П. – 328
- Маркович О. – 89, 96, 103, 251, 584
- Марковський М. – 114, 561
- Маркс К. – 44, 51, 60, 556, 557, 559
- Марочкін В. – 71
- Марунчак М. – 344, 354
- Марченко М. – 354, 361
- Матвеев А. – 517
- Маховський С. – 534
- Мацьків Т. (Мацьков Т.) – 18, 248, 338, 344, 509, 561
- Мельник Л. – 329
- Мен Г. – 197
- Мельян Л. де – 97, 99, 102, 256, 258, 269, 284, 286, 297, 425
- Мельян П. де – 97
- Менделеев Д. – 61
- Менчиц В. – 312, 321
- Меншиков О. – 496, 501
- Метлинський А. – 43, 100
- Мещерський А. – 210
- Микешин М. – 52, 183, 274, 316
- Микола І – 177, 187
- Мильников П. (за іншими відомостями – Мельников П.) – 9, 351, 420, 586
- Михалевич А. – 321
- Михневич Вл. – 88
- Міллер О. – 579
- Міллер Д. – 227, 357
- Мініх Б.К. – 50, 86, 301, 431
- Міцкевич А. – 226, 346
- Міяковський В. – 18, 111, 247, 343, 346–348, 357, 374, 416, 561
- Мнишек Марина – 203
- Многогрішний Д. – 14, 50, 246
- Могила П. – 216, 234, 463
- Монтеск'є – 67, 156, 415
- Монька – 102
- Мордовець Д. (Мордовцев Д.) – 13, 17, 39, 95, 186, 194, 197, 208, 246, 281, 302, 303, 330, 332, 343, 425, 428, 564, 567, 579
- Мордовцева А. (Пасхалова А.) – 331, 332
- Мордовцева В. (Мордовцева-Олександрова В.) – 330, 332, 333, 464, 565, 567, 586
- Мороз О. – 509
- Муринов Д. – 268, 297
- Мухамед IV – 335
- Мухіна Г. – 18, 248, 344
- Мюллер Г. – 226
- Мятлева П. – 265, 293
- Навроцький О. – 103, 105, 345
- Нагорна Л. – 445, 460, 511, 514
- Назаренко І. – 6
- Наливайко С. – 11, 412, 423, 562, 570
- Нарський М. (Нарский Н.) – 358
- Нахлік Є. – 374
- Небаба М. – 27, 29
- Небензя А. – 546
- Негош П. – 356
- Некрасов М. (Некрасов Н.) – 38, 39, 200, 363
- Неплюев – 490
- Неслуховський Ф. – 89, 103, 137, 208
- Нестор – 86, 111, 115, 216, 221, 462
- Нечай Д. – 29
- Никитенко О. – 363
- Николайчик Ф. – 244
- Нібур Б. – 363
- Носач – 534
- Оглоблин О. – 144, 337, 374, 561
- Одинец К. – 369
- Окіншевич Л. – 337
- Олдрідж А. – 307
- Олександр II – 176, 371, 459, 542
- Олексій (Алексей Петрович) – 38, 39, 246
- Олексій Михайлович – 121, 174, 191, 253
- Олячнин Д. – 337

- Опатович С. – 51, 269, 297
 Орлик П. – 216, 234, 463, 495, 497,
 498, 500, 505, 572
 Оруелл Д. – 229, 429
 Осіпов М. – 306, 307, 321
 Островский – 200
 Охримович Ю. – 164
Павленко С. – 489, 499, 508, 509,
 511
 Павличко Д. – 591
 Павло – 521
 Павлов П. – 14, 15, 49, 61, 62, 69,
 428
 Пазюра Н. – 578
 Палій С. – 493
 Палімпсестов І. – 25
 Панейко Ю. – 347
 Панченко В. – 6, 229, 239, 242,
 434
 Парцей М. – 249, 349
 Пасещенко Г. – 244
 Пассек Т. – 317
 Патон Б. – 46
 Пеленський Є.-Ю. – 373
 Пеленський Я. – 164, 339
 Перов В. – 38, 315
 Перський В. (Міяковський В.) –
 347
 Петренко К. – 3
 Петренко М. – 360
 Петренко О. – 252, 335, 435, 584
 Петренко С. – 19, 239, 241, 242,
 248, 344
 Петрик (див. Іваненко П.)
 Петро – 298
 Петро І – 38, 60, 492, 495, 499, 506
 Петров – 96
 Петров В. – 373
 Петров М. – 361
 Петров О. – 109, 110, 111, 306, 345,
 346, 424
 Пильчиков Д. – 103, 345
 Пипін О. (Пыпин А.) – 13, 38, 39,
 65, 80, 100, 167, 196, 425, 428
 Писемський О. – 306
 Пінчук А. – 3
 Плеханов Г. – 364
 Погодін М. – 14, 29, 80, 101, 215,
 224, 226, 314, 321, 323–328,
 399, 416, 427, 462, 555
 Поздняков Е. – 514
 Покровський М. – 36, 87, 165, 168,
 170, 370
 Полевой Н. – 112, 144
 Полевой П. – 103
 Полозов – 264, 292
 Полуботок Л. – 491
 Полуботок П. – 14, 246, 250, 427,
 523, 571
 Полухін Л. – 18, 35, 36, 45, 247,
 343, 560
 Попка І. – 14, 427
 Попов А. – 111
 Попов П. – 18, 41, 42, 44, 137, 167,
 247, 344, 417
 Попович І. – 477
 Порудоминський В. (Порудомин-
 ский В.) – 38, 40
 Посяда І. – 105, 345
 Потєбня О. – 212, 219
 Потульніцький В. – 299, 241, 272,
 304, 354, 362, 369
 Приймак Т. – 8, 168–172, 239, 240,
 255, 283, 331, 398, 418, 566,
 575, 589
 Прицак О. – 354, 374
 Прометей – 183, 200
 Протопопов – 134
 Прудон П. – 226
 Прянишников І. – 38
 Пугачов О. – 186
 Пуле де – 17, 365, 367, 430
 Пулюй І. – 351
 Путятін Є. – 318
 Пушкар М. – 438, 439
 Пушкін О. – 39, 54, 200, 201, 374
Радішев О. – 79
 Разін С. – 13, 40, 44, 51, 60, 86, 139,
 149, 168, 185, 212, 215, 232,
 233, 245, 249, 282, 321, 425,
 462, 557, 564
 Ракоці Ю. – 30
 Ракушка-Романовський Р. – 488
 Ранке Л. фон – 363

- Реєнт О. – 577
 Реізов Б. (Реізв Б.) – 361
 Ремізов І. – 181
 Репін І. – 301, 576
 Рєпнін-Волконський М. – 370
 Рильський М. – 374
 Ринсевич В. – 509
 Річард III – 55, 65
 Роденберг Ю. – 197
 Ромодановський Г. – 439, 447–452, 517, 518, 526, 535
 Рубач М. – 369
 Рубінштейн М. – 48, 170, 417
 Рудницький Л. – 362
 Рудченко І. – 43
 Руссо Ж.Ж. – 67
 Ряполовський В. – 8, 420
 Савич М. – 103, 109
 Савич О. – 345
 Савон О. – 126
 Саврасов О. – 38
 Савчук Н. – 479
 Сагайдачний П. – 407, 409, 535, 570
 Садовський П. – 200
 Салтиков-Шедрін М. – 38, 196, 363
 Самарін І. – 200
 Самарін Ю. – 364
 Самовидець – 326, 436, 488
 Самойлович Г. – 458
 Самойлович І. (Самойлович І.) – 14, 50, 233, 246, 361, 427, 445–452, 454–458, 489, 491, 514–516, 523, 530, 531, 587
 Санцевич А. – 7
 Сарбей В. – 240, 339, 355, 417, 418, 559, 560
 Свірговський І. – 570
 Світленко С. – 355
 Семевський В. – 17, 88, 113, 151, 180, 197, 216, 247, 343, 346, 416, 463
 Семевський М. – 96, 108, 111, 197, 198, 276, 281, 373, 385
 Сенковський О. (Сенковский О.) – 135
 Сент-Ілер Ж. – 61, 149
 Сербин Р. – 170
 Сергієнко Г. (Сергієнко Г.) – 112, 114, 347, 349, 374, 554, 561
 Сєверцев (Северцев) – 309, 311
 Сєраковський – 63
 Сеченов І. – 62
 Сигізмунд III – 22
 Симоненко Р. – 241
 Симоновський П. – 515, 532
 Сисин Ф. – 509
 Сірко І. – 216, 447, 450–452, 463, 475, 517, 537
 Скальковський А. – 43, 101
 Скобелев І. – 265, 293
 Скобелев М. – 93, 107
 Сковорода Г. – 14, 87, 88, 216, 234, 358, 427, 463
 Скоропадський І. – 502, 503, 523, 572
 Скринник М. – 362
 Скуратівський В. – 574
 Скуратов – 439
 Смаль-Стоцький С. – 373
 Смілянська В. – 18, 284, 344, 418
 Сміт Е. – 459, 514
 Смолій В. – 19, 119, 126, 242, 244, 248, 251, 328, 329, 344, 382, 418, 425, 434, 450, 460, 464, 479, 509, 511, 543, 575, 577, 578, 580, 581, 586, 587, 589, 590
 Совченко М. – 319
 Соколов Н. – 396
 Солнцев Ф. – 197
 Соловійов С. – 14, 31, 47, 72, 80, 144, 145, 215, 224, 323, 363, 427, 462, 515, 532
 Солтовський О. – 574
 Сомко Я. – 442, 469–471, 474–477, 532
 Сондерс Д. – 19, 220, 223–225, 228, 229, 239–242, 248, 254, 271, 272, 300, 304, 344, 412, 418, 435, 445, 460, 514, 543
 Сохань П. – 146
 Сошенко І. – 370
 Спенсер Г. – 227, 357, 363
 Срезневський І. – 87, 88, 134, 212, 214, 218, 360, 416

- Станіславська А. (Станиславская А.) – 18, 343, 417, 560
 Старов – 307
 Стасов В. – 38
 Стасова Н. – 196
 Стасюлевич М. – 39
 Стельмах С. – 355, 358, 362
 Степанков В. – 126, 328, 329, 425, 434, 450, 460, 479, 509, 511, 543
 Стефаник В. – 243
 Стефанія – 258, 286
 Стецько Я. – 35
 Стороженко М. – 91, 105, 111, 496
 Сторчак Г. – 354
 Струкевич О. – 514
 Ст-т Б. – 346
 Суворов О. – 9, 53
 Суховієнко П. (Суховій П.) – 516, 517
 Сухомлинов М. – 132, 137, 311
 Сухоставський – 96
 Т'єррі О. – 363
 Танєєв А. – 523
 Тарахан-Береза З. – 374
 Тарле С. – 72
 Тарновський В. – 243, 319, 320, 581
 Тарновський В., старший – 320
 Тен І. – 320
 Тетеря П. – 233, 469, 473–475, 477, 532–536, 539, 541
 Толочко П. – 505, 509, 510
 Толстая А. – 306, 307, 315
 Толстая К. (Юнге Е.) – 283, 303, 305–322, 330–333, 374, 426, 434, 435, 464, 565–567, 586
 Толстой Л. – 38, 200, 309
 Толстой Ф. – 283, 306, 307, 315, 330
 Томашівський С. – 337–339, 394, 396
 Траскін О. – 98, 259, 287
 Трубецькой О. – 465, 466
 Тукальський Й. – 519
 Тулуб О. – 345
 Туманський – 447
 Тургенєв І. – 38, 39, 196, 200, 306, 363
 Уваров О. – 185
 Уваров С. – 11, 133, 225, 398, 402, 422, 570
 Угловський С. – 250–252
 Удод О. – 578
 Ульяновський В. – 19, 146, 295, 304, 345, 418
 Ульяшов П. – 472, 563
 Устрялов М. – 11, 29, 80, 131–133, 398, 402, 408, 569
 Ушинський К. – 210
 Федоров В. – 98, 251, 259, 287
 Федькович – 52
 Фешовець О. – 362
 Фіркович А. – 210
 Фома – 263, 290
 Фотій – 215, 233, 234, 463
 Франко І. (Франко І.) – 4, 13, 75, 496, 510, 548
 Фундуклей І. – 265, 293
 Ханенко М. – 448–450, 452, 517
 Хмельницький Б. – 11–13, 19, 21–34, 40, 45, 51, 52, 60, 81, 84, 85, 89, 95, 99, 101, 118–127, 136, 140, 148, 149, 153, 164, 185, 212, 214–216, 218, 220–222, 232, 233, 240, 245, 246, 250, 252–254, 323–329, 334, 345, 350, 351, 361, 386, 393, 394, 399, 407, 408, 412, 423, 425, 426, 434, 436, 437, 441, 453, 461–466, 480, 490, 521, 530, 549, 550, 557, 558, 561, 564, 570, 571, 573, 583, 586
 Хмельницький Ю. – 14, 233, 245, 427, 436, 437, 442, 453–456, 459, 464–474, 476, 478, 479, 523, 530–532, 539, 541, 571, 588
 Хом'яков О. – 364
 Цертелєв М. (Цертелєв Н.) – 132
 Чаадаєв П. – 363
 Чалаєв Г. – 19, 240, 249, 345, 350, 352, 418, 434, 435, 464, 479, 578
 Чалий П. (Чальый П.) – 8, 241, 562, 578, 580, 586, 589
 Чарнецький С. – 30
 Черепков В. – 509, 510

- Чернишевський М. – 25, 45, 51, 53,
61, 63, 75, 196, 228, 425, 555, 558
Чижевський Д. – 170, 361
Чижов Ф. – 364, 433
Чичерін Б. – 363, 364
Чишко В. – 271, 303, 333
Чорновол І. – 355
Чубатий М. – 162, 164, 354
Чубинський П. – 131
Чухліб Т. – 460, 543, 544
Шаблювський С. – 18, 45, 48, 216,
247, 344, 374, 417, 464, 559, 560
Шамрай А. – 361
Шафарик П. – 356
Шашкевич М. – 52, 360
Шевельов Ю. – 362
Шевирьов С. – 226
Шевченко Т. – 3, 12, 14, 18, 19, 46,
49–53, 57–60, 63, 65, 75, 87, 91–
93, 96, 100, 103–106, 108–112,
114, 139, 148, 150, 154, 173,
175, 177, 182–184, 187, 190,
194–196, 199, 200, 204, 214,
215, 217, 219, 225, 227, 228,
233, 241, 243, 254, 256, 260–
264, 272–282, 284, 288–292,
302–311, 315–317, 321, 324,
330, 331, 333, 336, 338, 343–
347, 349–351, 357, 360, 362,
371, 373–374, 424, 427, 428,
431, 434, 461, 462, 480–484,
529, 548, 554, 561, 564, 567, 574,
575, 581, 584–587, 589
Шевченко Ф. – 8, 36, 340, 355, 547
Шекспір В. – 55, 65, 199, 214, 461,
481
Шеллінг Ф. – 363
Шеремета О. (Шеремета Е.) – 543
Шереметьєв В. – 439, 469, 492, 518
Ширяєв В. – 370
Шишкін І. – 38
Шіллер Ф. – 486
Шкуринок П. – 358
Шпигоцький О. – 360
Штепа П. – 376, 379, 382
Шубинський С. – 197, 198, 385
Щапов А. – 387
Щепкін М. – 51, 200, 306
Щербина М. – 306, 307, 311
Щербицький В. (Щербицкий В.) –
6, 529, 530, 543, 591
Щепкін М. – 200, 371
Щоголев Я. – 360
Шукин В. – 364
Шураг В. – 373
Юзефович М. – 95, 96, 99
Юм Д. – 226
Яворницький Д. – 47, 70, 532, 576
Яворський М. – 348
Яворський С. – 251, 495, 584
Яковенко Н. – 382, 411, 413, 468,
478, 479
Яковлев К. – 211
Яковлева Т. – 479
Ян П Казимір – 30, 121, 403, 489,
532, 533
Янів В. – 18, 247, 338, 343, 347
Янівський Б. – 370
Янін В. – 79
Ясь О. – 19, 244, 248, 339, 340, 344,
345, 362, 413, 464, 509, 511,
543, 575, 577, 578, 580, 581,
584, 587, 589, 590
Crabowskiy A. – 447
Gerhardt D. – 362
Kulish P. – 487
Ohloblyn O. – 339
Olesnytsky R. – 339
Papazian D. – 169
Prymak T. – 168, 248, 344, 584
Velychenko S. – 362
Weintraub W. – 362
Winkel H. J. – 362

Зміст

Про автора	3
Переднє слово (Містить статтю <i>Біографія М. Костомарова</i>)	5

Студії з костомаровознавства

1971

Визвольна війна 1648–1654 рр. і возз'єднання України з Росією в оцінці М. І. Костомарова	21
---	----

1978

До питання про історичний живопис М. М. Ге	37
Недрукований розділ з монографії М. І. Костомарова «Историческое значение южнорусского народного песенного творчества»	40

1988

Історик-антикварій Костомаров	44
«...Як говорить, відчуває, думає, живе народна маса».....	47

1989

Микола Костомаров	52
-------------------------	----

1990

Заборонена стаття М. І. Костомарова	65
М. І. Костомаров та його твір «Мазепинці»	70

1992

До оцінки наукової та громадської діяльності М. І. Костомарова	75
Ідеолог Кирило-Мефодіївського братства [М. І. Костомаров]	88
М. І. Костомаров у Києві (1844–1847 рр.)	94
Про авторство та значення твору «Книга буття українського народу»	113
[Резюме]	115

1993

Дослідження про принципи демократичного федералізму	116
---	-----

1994

Постать Богдана Хмельницького в публіцистиці М. Костомарова	118
Слобожанщина – місце народження й становлення М. І. Костомарова як історика	127
Слово о Н. Костомарове (Историческая концепция ученого)	138

1995

М. І. Костомаров і його історіографічна концепція	146
Народницький і державницький напрями української історіографії: спільне і відмінне	160

1996

Один з найважливіших принципів народознавчого кредо М. І. Костомарова	164
--	-----

1997

Рец. на книгу: Прумак Thomas M. Mykola Kostomarov: A. Biography	168
Державницькі ідеї кирило-мефодіївців у спадщині М. Костомарова	172
Україна в концепції кирило-мефодіївця Миколи Костомарова	177

1999

Мемуарна спадщина М. І. Костомарова	178
Слов'янство і Україна в концепції кирило-мефодіївця Миколи Костомарова	187

604

2000	
Історіографічне значення мемуарів Надії Білозерської про Миколу Костомарова	194
2001	
Микола Костомаров	212
2002	
Костомаров Микола Іванович	213
2003	
Микола Костомаров	217
Переяслав очима Костомарова	252
Спогади Аліни Костомарової як історико-біографічне джерело	255
2004	
З історії шевченкознавства (До 190-річчя народження Т. Г. Шевченка)	272
Микола Костомаров і його найближче оточення у світлі мемуарів Аліни Костомарової	282
Спогади Катерини Юнге про Тараса Шевченка і Миколу Костомарова: історико-біографічне значення	305
2005	
Богдан Хмельницький і його доба у дзеркалі полеміки Михайла Максимовича з Миколою Костомаровим	322
Передмова	330
Микола Костомаров: віхи життя і творчості: Енциклопедичний довідник [З цього видання публікуємо 20 енциклопедичних статей:]	333
Археографічні праці М. Костомарова	333
«Воспоминание о двух малярах»	336
Державницький напрям	336
Історичні та суспільно-політичні погляди М. Костомарова	340
Кирило-мефодіївці та М. Костомаров	345
«Книга буття українського народу»	348
Костомарова Тетяна Петрівна	349
Куліш Пантелеймон Олександрович	350

Мильников (Мельников) Петро Андрійович	351
Народницький напрям	352
Народоправство	355
Панславізм	356
Позитивізм	357
Романтизм	358
Слов'янофільство і західництво	363
Українофільство	364
Український месіанізм	367
Федералізм	367
Федерація	369
Шевченко Тарас Григорович	370

2006

Київський період творчості М. І. Костомарова: до проблеми самосвідомості історика	375
Микола Костомаров і Володимир Антонович: єдність ідей та відмінність методології	383

2007

Відображення елементів української національної ідеї в науковій творчості М. І. Костомарова	397
Микола Костомаров: людина, вчений, громадський діяч (до 190-річчя народження)	414
Гетьманство Івана Виговського в інтерпретації М. І. Костомарова	435

2008

Аналіз студії М. Костомарова «Гетьманство Самойловича» в аспекті впливу на розвиток національного самоусвідомлення	445
Микола Іванович Костомаров	460
Розгляд монографії М. Костомарова «Гетьманство Юрія Хмельницького»	464

2009

З історії творчих взаємин П. О. Куліша та М. І. Костомарова	480
Монографія М. Костомарова «Мазепа» як чинник формування самоусвідомлення української нації	487
Передмова	511

Студія М. Костомарова «Гетьманство Многогрешного» в контексті творення української етнічної ідентичності	514
---	-----

2010

Питання національного самоусвідомлення у студії М. Костомарова «Гетманство Бруховецького»	528
--	-----

Додатки

Додаток 1. Лист Держкомвидаву СРСР стосовно книги Ю. А. Пінчука «Исторические взгляды Н. И. Костомарова»	545
Додаток 2. Рецензії на студії Ю. А. Пінчука	547
2.1. Рецензія члена-кореспондента НАН України Ф. П. Шевченка (1914–1995) – Україна	547
2.2. Рецензія професора Р. П. Іванченко (Іванової) – Україна	553
2.3. Рецензія професора Марка Антоновича (1916–2005) – США – Канада	559
2.4. Рецензія прозаїка П. Д. Чалого – Росія	562
2.5. Рецензія доктора історичних наук Я. В. Верменич – Україна ...	565
2.6. Рецензія професора Я. С. Калакури – Україна	568
2.7. Рецензія професора Томаса Приймака – Канада	575
Додаток 3. Публікації про Ю. А. Пінчука	577
Резюме (Містить статтю <i>Пошанування й увічнення пам'яті</i> <i>М. Костомарова</i>)	578
Коментарі	581
Епілог	591
Покажчик імен	592

Наукове видання

Пінчук Юрій

Вибрані студії
з костюмарознавства

Редактор

Броніслав Адамович

Художній редактор

Георгій Сергєєв

Технічний редактор

Майя Притикіна

Комп'ютерний дизайн

Володимир Левикін

Оригінал-макет

Ярослава Ленго

Підп. до друку 05.01.2012.

Формат 60x84 ¹/₁₆. Папір офс. Офс. друк.

Ум. друк. арк. 38,22. Обл.-вид. арк. 34,4.

Наклад 300 прим. Зам. № 1011.

Поліграфічна дільниця

Інституту української археографії та джерелознавства

ім. М. С. Грушевського НАН України

м. Київ, вул. Трьохсвятительська, 4